

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

«ΜΟΡΦΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ, ΕΘΝΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ»

ΛΙΠΑ ΒΑΣΩ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ, ΡΕΘΥΜΝΟ 2007

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Κόπακα Αικατερίνη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης

Πλεξουσάκης Δημήτριος, αναπληρωτής καθηγητής Τμήματος Επιστήμης
Υπολογιστών Πανεπιστημίου Κρήτης

Νικολακάκης Γεώργιος, αναπληρωτής καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης

Η διατριβή χρηματοδοτήθηκε από το ΕΠΕΑΚ στο πλαίσιο του προγράμματος «*Ηράκλειτος: Υποτροφίες έρευνας με προτεραιότητα στην βασική έρευνα*». Το πρόγραμμα συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από Εθνικούς Πόρους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	6
---------------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7-11
---------------	------

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΝΙΚΑ

1.1. Το αρχαιολογικό πρόβλημα

1.1.1. Θεωρητικό πλαίσιο – Ορολογία.....	13-21
--	-------

1.1.2. Ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας.....	21-31
---	-------

1.2. Μεθοδολογική προσέγγιση

1.2.1. Η έρευνα και το εννοιολογικό μοντέλο.....	31-36
--	-------

1.2.2. Σχεδίαση του πληροφοριακού συστήματος.....	37-61
---	-------

1.3. Οι δυσκολίες.....	61-62
------------------------	-------

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

2.1. ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ

2.1.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	65-73
----------------------------------	-------

2.1.2. Συζήτηση.....	74-80
----------------------	-------

2.2. ΧΑΜΑΙΖΙ

2.2.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	82-91
----------------------------------	-------

2.2.2. Συζήτηση.....	92-101
----------------------	--------

2.3. ΑΧΛΑΔΙΑ

2.3.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	103-117
----------------------------------	---------

2.3.2. Συζήτηση.....	118-130
----------------------	---------

2.4. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΡΑΙΣΟΥ

2.4.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	133-148
----------------------------------	---------

2.4.2. Συζήτηση.....	149-159
----------------------	---------

2.5. ΖΟΥ

2.5.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	161-176
----------------------------------	---------

2.5.2. Συζήτηση.....	176-184
----------------------	---------

2.6. ΜΥΡΤΟΣ ΠΥΡΓΟΣ

2.6.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	186-200
2.6.2. Συζήτηση.....	201-254
2.7. ΑΖΟΚΕΡΑΜΟΣ	
2.7.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	256-258
2.7.2. Συζήτηση.....	259
2.8. ΕΠΑΝΩ ΖΑΚΡΟΣ	
2.8.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	261-269
2.8.2. Συζήτηση.....	269-280
2.9. ΒΑΪ	
2.9.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	282-287
2.9.2. Συζήτηση.....	287-288
2.10. ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ	
2.10.1. Συγκεντρωτικό δελτίο.....	290-303
2.10.2. Συζήτηση.....	303-313

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή.....	315
3.1. Τελική Νεολιθική – Προανακτορική Περίοδος (ΠΜ)	316-324
3.2. Τέλος Προανακτορικής–Παλαιοανακτορική Περίοδος (MM I-MM IIIA)	324-336
3.2.1. MM IA.....	325-329
3.2.2. MM II (-MM IIIA;).....	329-332
3.2.3. MM IIIA(-B).....	332-335
3.3. Νεοανακτορική Περίοδος (MM IIIB-ΥΜ IA/B)	335-479
3.3.1. MM IIIB.....	339-344
3.3.2. ΥΜ IA/B-ΥΜ IB.....	344-349
3.3.2.1. Κτηριακά συγκροτήματα με προτεινομένη έμφαση στη θρησκευτική τελετουργία.....	350-363
3.3.2.2. Χώροι παραγωγής-αποθήκευσης.....	363-371
3.3.2.2.α. Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο».....	372-380
3.3.2.2.β. Ορθογώνια κάτοψη και βιοτεχνικές λειτουργίες ή ορθογώνια βιοτεχνικά κτήρια.....	380-398
3.3.2.2.γ. Πεσσοί και κίνες.....	398-439

3.3.2.2.δ. Πεσσοί και κίονες σε κτήρια με έμφαση στην αποθηκευτική / βιοτεχνική δραστηριότητα.....	439-456
3.3.2.2.ε. Σχέση βιοτεχνικών-αποθηκευτικών κτηρίων/ ενοτήτων κτηριακών συγκροτημάτων με τελετουργικά κτήρια ή ενότητες συγκροτημάτων συμπλεγμάτων.....	457-479
3.4. Τέλος Νεοανακτορικής Περιόδου (ΥΜ (ΙΑ) ΙΒ).....	480-494
3.5. Τελική Ανακτορική – Μετανακτορική Περίοδος (ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ).....	496-498
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	499-504
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ.....	505-508
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	508-513
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	514-515
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	516-519
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	519-547
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
ΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΕΔΙΑΣΗ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ.....	549-584

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΕΧ: Πρώιμη Εποχή Χαλκού

ΜΕΧ: Μέση Εποχή Χαλκού

ΥΕΧ: Ύστερη Εποχή Χαλκού

ΠΜ: Πρωτομινωική περίοδος

ΜΜ: Μεσομινωική περίοδος

ΥΜ: Ύστερομινωική περίοδος

Α: Ανατολικά ή/και Ανατολή

Δ: Δυτικά ή/και Δύση

Β: Βόρεια ή/και Βορράς

Ν: Νότια ή/και Νότος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Οσοδήποτε ευφυής κι αν είναι μια υπόθεση ή διεισδυτική μια ερμηνεία, δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια πιθανότητα.»¹

Το νησί της Κρήτης βρίσκεται στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, με συντεταγμένες 35°41'46"-34°48'10" (Β πλάτος) και 23°30'49"-26°21'11" (Α μήκος). Η έκτασή του είναι 8305 τ.χλμ.,² με μήκος περίπου 250 χλμ. (μεταξύ των ακρωτηρίων Γραμβούσας στα ΒΔ και Σίδερου στα ΒΑ), και πλάτος περίπου 60 χλμ. στο πλατύτερο σημείο του (από το ακρωτήριο Σταυρός, ΒΔ του Ηρακλείου, μέχρι το Λίθινο, στο νότιο άκρο του κόλπου της Μεσαράς) και 12 χλμ. στο στενότερο (στον ισθμό της Ιεράπετρας). Η περίμετρος του νησιού πλησιάζει τα 900 χλμ. Από άποψη μεγέθους είναι πρώτο ανάμεσα στα νησιά της Ελλάδας και πέμπτο στη Μεσόγειο. Ουσιαστικά, η Κρήτη αποτελεί το νότιο όριο του Αιγαίου Πελάγους, του οποίου, το τμήμα που βρίσκεται αμέσως στα βόρεια της ονομάζεται Κρητικό. Τα υπόλοιπα πελάγη που βρέχουν τα παράλια της είναι το Ιόνιο στα δυτικά, το Λιβυκό στα νότια και το Καρπάθιο στα ανατολικά. Οι ακτές μπορούν γενικά να χαρακτηριστούν πολυσχιδείς, σχηματίζοντας προεξοχές, συνήθως βραχώδεις, που καταλήγουν σε ακρωτήρια. Εντούτοις, οι βόρειες διαφοροποιούνται από τις νότιες, καθώς διαθέτουν περισσότερες χερσονήσους που εναλλάσσονται με ευρείς και βαθείς κόλπους.

Η Κρήτη είναι κατεξοχήν ορεινό νησί. Το 35% της επιφανείας της βρίσκεται σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 500 μ., το 40% μεταξύ 200-100 μ. και μόνο το 25% είναι σχετικά πεδινό.³ Το ανάγλυφο καθορίζεται, σε ποσοστό 95%, από τους ορεινούς όγκους, των Λευκών Ορέων στα Δ, της Ίδης στο κέντρο και των Λασιθιώτικων Ορέων στα Α. Οι όγκοι αυτοί χωρίζονται μεταξύ τους από χαμηλότερα υψώματα, λόφους και πεδινές εκτάσεις. Η μεγαλύτερη πεδινή καλλιεργήσιμη έκταση είναι η πεδιάδα της Μεσαράς, στα Ν. Αρκετά είναι τα οροπέδια, που διαμορφώνονται στα ορεινά συγκροτήματα του νησιού, με μεγαλύτερα εκείνα του Ομαλού στα Δ και του Λασιθίου στα Α. Το κλίμα είναι εύκρατο, με έντονες βροχοπτώσεις το χειμώνα, ενώ το καλοκαίρι ζεστό και ξηρό. Λόγω των ορεινών όγκων, όμως, παρατηρείται μεγάλη απόκλιση από περιοχή σε περιοχή.⁴ Συγκεκριμένα, παρατηρούνται περισσότερες βροχοπτώσεις στα δυτικά και μια μείωσή τους προς στα ανατολικά. Πρόσφατες μελέτες έδειξαν ότι η Κρήτη είχε στο παρελθόν πιο υγρό κλίμα, με

¹ Θεοχάρης 1981, 14.

² Bonnefont 1972, 17.

³ Kolodny 1968, 227-290.

⁴ Moody & Rackham 2004 (1996), 46-62, εικ. 4.1.

πιθανώς λιγότερο σαφή διάκριση των εποχών απ' ό,τι σήμερα. Η σταδιακή μεταβολή του ξεκίνησε στην Εποχή του Χαλκού και ολοκληρώθηκε στα μέσα της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ.⁵ Η χλωρίδα της Κρήτης εμφανίζει μεγάλη ποικιλομορφία και σχετίζεται περισσότερο με της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας, παρά με εκείνη της Βορείου Αφρικής.⁶ Οι σύγχρονες καλλιέργειες επικεντρώνονται κυρίως στις ελιές και στα αμπέλια.

Το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της Κρήτης είναι συγκεντρωμένο στη βόρεια ακτή του νησιού. Η Κρήτη βρίσκεται σε προνομιακή θέση, ανάμεσα σε τρεις ηπείρους (Ευρώπη, Ασία και Αφρική). Υπήρξε, έτσι, ενδιάμεσος σταθμός στις μετακινήσεις ανθρώπων και υλικών αγαθών, όσο και ιδεών, πληροφοριών, καινοτομιών, και γενικά πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Υπήρξε, συγχρόνως, διαχρονικό πεδίο διεκδικήσεων, συγκρούσεων και ανταγωνισμών. Πολλοί από τους παραπάνω παράγοντες, όπως η θέση, η έκταση, το κλίμα, ίσως και άλλοι ακόμη θα πρέπει να συνέβαλαν στην πρώιμη κατοίκηση του νησιού, στις αρχές της 7^{ης} χιλιετίας. Κατάλοιπα της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου έχουν εντοπιστεί στην Κνωσό, και πιθανότατα σε μια σειρά άλλων υπαίθριων θέσεων και σπηλαίων, όπως τα σπήλαια στο Γεράνι, στα Λερά και ενδεχομένως του Αγίου Ιωάννη στη Δυτική Κρήτη. Στη Μέση Νεολιθική, υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης στην Κνωσό, στον Κατσαμπά και στην περιοχή της Γόρτυνας, στα Καννιά και τη Μητρόπολη. Στη Νεότερη Νεολιθική παρουσιάζεται μία μεγάλη αύξηση των εγκαταστάσεων σε ολόκληρο το νησί.⁷

Η εικόνα του ιδιαίτερου και σύνθετου Μινωικού Πολιτισμού που αναπτύσσεται στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού δεν έχει ακόμη αποκωδικοποιηθεί πλήρως από την έρευνα. Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία, λιγότερα από 1100 τ.χλμ. έχουν έως τώρα διερευνηθεί ανασκαφικά και επιφανειακά, δηλαδή περίπου 12,5% επί του συνόλου. Ενώ, οι αρχαιολογικές έρευνες, δημοσιευμένες ή μη, αναφέρονται σε μια έκταση περίπου 437 τ.χλμ., δηλαδή στο 5% περίπου της επιφάνειας του νησιού.⁸ Οι σχετικές έρευνες μάλιστα δεν προσδιορίζουν πάντα επαρκώς τις χωρικές και χρονολογικές συνιστώσες και μεταβολές. Συνεπώς, είναι απαραίτητη η επέκταση των αρχαιολογικών ανασκαφικών και επιφανειακών ερευνών και η λεπτομερέστερη μελέτη των αποτελεσμάτων τους.⁹

Η Εποχή του Χαλκού στην Κρήτη ξεκινά γύρω στο 3250 π.Χ. με την έναρξη της ΠΕΧ (ή ΠΜ) που φθάνει ως το 1900 π.Χ., δηλαδή στο τέλος της ΜΜ ΙΑ περιόδου. Η εποχή αυτή

⁵ Moody & Rackham 2004 (1996), 54.

⁶ Moody & Rackham (1996) 2004, 74-99.

⁷ Ζώης 1973.

⁸ Driessen 2000, 53.

⁹ Βλ. Κεφ. 1.1.1.

συνδέεται με μια ανάπτυξη της τεχνολογίας και του υλικού πολιτισμού. Η σταδιακή εντατικοποίηση της χρήσης του χαλκού, η εμφάνιση του αργόστροφου κεραμικού τροχού, η κατασκευή σφραγίδων, η κλιμακούμενη ανάπτυξη της ναυτιλίας αποτελούν μερικά από τα χαρακτηριστικά επιτεύγματα της περιόδου. Η ΜΕΧ (ή ΜΜ ή Παλαιοανακτορική περίοδος) καλύπτει το διάστημα από τη ΜΜ ΙΒ ως τη ΜΜ ΙΙΙ, δηλαδή από το 1900 ως το 1750 π.Χ. Τότε εμφανίζονται τα «ανάκτορα», καθώς και η κρητική ιερογλυφική γραφή. Οι σεισμικές καταστροφές στο τέλος της περιόδου δεν σημαίνουν και το τέλος του Μινωικού πολιτισμού, που ανασυγκροτείται και ακμάζει στις αρχές της ΥΕΧ (ή ΜΜ ΙΙΙ – ΥΜ ΙΒ ή Νεοανακτορική περίοδος), που τοποθετείται στα 1750-1580/1480 π.Χ.¹⁰ Σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, τα νέα «ανάκτορα» είναι πολυόροφα συγκροτήματα, με σύνθετη αρχιτεκτονική οργάνωση. Διαθέτουν μεταξύ άλλων μια δυτική αποθηκευτική πτέρυγα με οδοντωτή πρόσοψη, μία ανατολική πτέρυγα που φιλοξενούσε και βιοτεχνικές δραστηριότητες, προπύλαια, μεγάλα κλιμακοστάσια, φωταγωγούς, κρύπτες με πεσσούς, πολύθυρα, δεξαμενές καθαρμών, χώρους διακοσμημένους με τοιχογραφίες και ορθομαρμαρώσεις.

Χαρακτηριστική είναι, στο πλαίσιο της «ανακτορικής» Κρήτης η χρήση δυο συστημάτων γραφής, των κρητικών ιερογλυφικών και της Γραμμικής Α. Ενεπίγραφα τεκμήρια και σφραγίσματα μαρτυρούν την ύπαρξη οργανωμένων γραφειοκρατικών δραστηριοτήτων. Είναι η περίοδος που η Κρήτη ασκεί πολιτισμικές επιδράσεις σε νησιά του Αιγαίου κυρίως στις Κυκλάδες, αλλά και στην Ανατολία, τη Συροπαλαιστίνη και την Αίγυπτο στους τομείς της αρχιτεκτονικής, της τέχνης και της χρήσης της γραφής, κυρίως της Γραμμικής Α.¹¹

Στη Νεοανακτορική εποχή οικοδομούνται οι λεγόμενες «επαύλεις», μεμονωμένα κτηριακά συγκροτήματα που διαθέτουν συχνά «ανακτορικά» αρχιτεκτονικά στοιχεία, αποθήκες, καθώς και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, πολλές από τις οποίες παραπέμπουν στην αγροτική οικονομία όπως: ληνούς για το πάτημα των σταφυλιών και υπολήνια για τη συλλογή του μούστου και ελαιοπιεστήρια, αλλά και εγκαταστάσεις παραγωγής κεραμικής, κτιστές ορθογώνιες λεκάνες βαφείων κ.λπ.¹² Τα κτήρια αυτά βρίσκονται, επιπλέον, σε απόσταση από τα «ανάκτορα», σε περιοχές που αποτελούν εν δυνάμει ζώνες οικονομικής εκμετάλλευσης, γεγονός που συνέβαλε στον χαρακτηρισμό τους και ως «αγροτικών εγκαταστάσεων», «αγροικιών» ή «αγρεπαύλεων».

¹⁰ Warren & Han Key 1989. Βλ. και: Hardy & Renfrew 1990· Rehak & Younger 1998, 99. Για την Κνωσό το τέλος της περιόδου τοποθετείται στα 1370 π.Χ. (Cadogan 1976).

¹¹ Βλ. και Hitchcock 1998.

¹² Πλάτων 1970, 186.

Η διερεύνηση του αγροτικού και του αστικού χώρου και των ενδιάμεσων διαβαθμίσεών τους, αποτελεί ένα πρόσφατο ερευνητικό πεδίο στη μινωική αρχαιολογία, που ακολουθεί τα πρότυπα προηγούμενων εφαρμογών στο πλαίσιο των αρχαίων πολιτισμών της Μεσοαμερικής και της Εγγύς Ανατολής.¹³ Ο ορισμός του αγροτικού χώρου προϋποθέτει την αναγνώριση αστικών κοινοτήτων. Μελέτες των τελευταίων χρόνων προσεγγίζουν ζητήματα της πολεοδομικής οργάνωσης, θέτοντας ερωτήματα, όπως το εάν υπήρξαν πόλεις με την αυστηρή έννοια του όρου και εάν τότε και πώς ήταν οργανωμένες, ποια ήταν η φύση και ο χαρακτήρας τους, ποια τα δημογραφικά τους μεγέθη και ποιος ο ρόλος τους στην κοινωνική γεωγραφία του νησιού¹⁴. Υπολογίζεται, έτσι, ότι ο αριθμός των αντίστοιχων δυνητικά «αστικών» εγκαταστάσεων δεν ξεπερνά τελικά τις είκοσι με τριάντα περιπτώσεις¹⁵. Η «αστικοποίηση» κατά τη Νεοανακτορική περίοδο συγκρίνεται με εκείνη των σύγχρονων πόλεων - κρατών στην Εγγύς Ανατολή, παρά τον περιορισμένο αριθμό των κρητικών αστικού τύπου οικισμών.¹⁶

Οι σχέσεις πόλης και υπαίθρου στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού πρέπει να υπήρξαν στενές και κρίσιμες,¹⁷ αφού οι αστικοί πληθυσμοί δεν μπορούσαν να στηριχθούν εντελώς στην παραγωγή της γης που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τις πόλεις, ειδικά στις μεγάλες,¹⁸ και συντηρούνταν σε μεγάλο βαθμό από αγροτικούς πληθυσμούς. Η εξάρτηση αυτή αντανάκλαται, ενδεχομένως, στους τρόπους οργάνωσης της κρητικής ενδοχώρας, που δεν ήταν στατικοί, αλλά μεταβαλλόμενοι και, ειδικά στη Νεοανακτορική περίοδο, παρουσίαζαν διαβαθμίσεις και ποικίλες δυναμικές.¹⁹ Η καταστροφή των ανακτόρων στην ΥΜ ΙΒ περίοδο συμβαδίζει με εκείνη των αγροτικών εγκαταστάσεων, πολλές από τις οποίες εμφανίζουν, ωστόσο, ίχνη ανακατάληψης κατά την ΥΜ ΙΙΙ εποχή.

Στην προσπάθεια προσέγγισης των μορφών εγκατάστασης στον αγροτικό χώρο στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού, η παρούσα μελέτη στηρίχτηκε στο σύνολο των δημοσιευμένων, σχετικών μνημείων σε όλο το νησί και σε όλες τις αντίστοιχες χρονολογικά περιόδους. Δόθηκε έμφαση, ωστόσο, στην παρουσίαση και διεξοδική ανάλυση δέκα εγκαταστάσεων στην ανατολική Κρήτη.²⁰ Η διατύπωση «μορφές εγκατάστασης» επιλέχτηκε ως ένας αρχικός προσδιορισμός, με την ευρεία έννοια, για να δηλώσει τις ποικίλες

¹³ Adams & Nissen 1972· Johnson 1973, 1987· Blanton κ.ά. 1981.

¹⁴ Βλ. και URBANISM

¹⁵ Branigan 2001, 30-41.

¹⁶ Renfrew 1972, 240-44· Branigan 2001, 30-41, εικ. 3.1· Whitelaw 2001, 27, εικ. 2.11· Day & Relaki 2002, 224.

¹⁷ Branigan 2001, 48-49.

¹⁸ Firth 1995, 48-9.

¹⁹ Driessen 2001, 51-71· Schoep 2001, 87-102· Whitelaw 2001, 27.

²⁰ Οι λόγοι της επιλογής αυτής εξηγούνται στο Κεφ. 1.2.

ανθρώπινες επεμβασεις που έχουν ως αποτέλεσμα την «παραγωγή» δομημένου χώρου και τις μεταβαλλόμενες χρήσεις του μέσα στον χρόνο. Ο «αγροτικός χώρος» δεν εκλαμβάνεται εδώ, εκ προοιμίου, ως περιφέρεια ενός «κέντρου», ενός «ανακτόρου», μιας «πόλης» και ως εκ τούτου, δεν εγγράφεται στο πλαίσιο μιας αποδοχής όποιας ιεραρχικής εννοιολογικής διαβάθμισης. Χρησιμοποιείται με την κοινωνιολογική έννοια, ως το περιβάλλον στο οποίο κυριαρχούν οι δραστηριότητες του πρωτογενή τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία, δασική εκμετάλλευση, αλιεία),²¹ όπως, εξάλλου, δείχνουν τα ευρήματα και οι επιμέρους δομές από τις αντίστοιχες εγκαταστάσεις που μελετήθηκαν. Οι εγκαταστάσεις αυτές «διατρέχουν» την Εποχή του Χαλκού και δεν περιορίζονται στη Νεοανακτορική περίοδο που αντιστοιχεί στην κατεξοχήν εποχή εκμετάλλευσης της υπαίθρου, όπως φανερώνουν τα μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα που δημιουργούνται κατά τη διάρκειά της.

Στην πάροδο όλων αυτών των χρόνων που απαιτήθηκαν για την ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας πολλοί ήταν οι άνθρωποι που με στήριξαν, με εμπιστεύτηκαν, με βοήθησαν και μου συμπαραστάθηκαν. Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου:

Στην επόπτρια μου, Κατερίνα Κόπακα, που με εμπιστεύτηκε, με στήριξε και υπήρξε η αφορμή της βαθύτερης γνωριμίας μου με τον προϊστορικό κρητικό πολιτισμό. Στους καθηγητές μου, Δημήτρη Πλεξουσάκη και Γιώργο Νικολακάκη, για την πολύτιμη συμπαράστασή τους όποτε τους χρειάστηκα. Στους αρχαιολόγους Gerald Cadogan, Γιώργο Βαβουρανάκη, Μαρίνα Γκιάστα, Μαρία Ηλβανίδου με τους οποίους συνεργάστηκα ή τους οποίους συμβουλευτήκα στην πορεία της έρευνας μου. Στους αρχαιολόγους και φίλους, Αθηνά Φραϊδάκη, Κωνσταντίνα Αρετάκη, Γιώτα Γιογλή για την πρόθυμη βοήθειά τους σε δύσκολες στιγμές. Στην οικογένειά μου, το σύζυγό μου, Μ. Δασκαλάκη και στους γονείς μου, Γιώργο και Λίσα Λίπα, που μου συμπαραστάθηκαν με κατανόηση και πίστη στο εγχείρημά μου. Θα ήθελα, τέλος, να αφιερώσω το διδακτορικό μου στα παιδιά μου με την υπόσχεση ότι, από εδώ και πέρα, δεν θα είμαι «η μαμά του computer», αλλά η μαμά τους.

²¹ Δαουτόπουλος κ.ά. 2002, 35, υποσ. 3.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΝΙΚΑ

1.1. Το αρχαιολογικό πρόβλημα

1.1.1. Θεωρητικό πλαίσιο – Ορολογία

Αρχικός στόχος της παρούσας έρευνας ήταν η διεπιστημονική μελέτη του ερευνητικά παραμελημένου κρητικού αγροτικού δομημένου χώρου, στη μακρά διάρκεια της προϊστορικής αλλά και της νεότερης, χρήσης του. Έναυσμα του σχεδιασμού μιας τέτοιας αρχαιολογικής και εθνοαρχαιολογικής έρευνας για την ανίχνευση και κατανόηση κάποιων ενδεχόμενων διαχρονικών προτύπων εγκατάστασης και νομής του χώρου υπήρξε η ενασχόλησή μου, στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής εργασίας ειδίκευσής μου, με τα νεότερα μετόχια της νήσου Γαύδου²². Η πρώτη σκέψη ήταν να εξεταστούν οι ποικίλες μορφές της ανθρώπινης εγκατάστασης, στην ύπαιθρο ξεκινώντας από τη μονάδα της κατοικίας ως βασικής –«πυρηνικής»– υλικής και κοινωνικής έκφρασης του χώρου διαβίωσης και παραγωγής,²³ σε συνάρτηση με τις πιο περιφερειακές δομές που συγκροτούν τα δίκτυα εκμετάλλευσης του αγροτικού χώρου.

Η συστηματική, ωστόσο, μελέτη των δεδομένων για τις εγκαταστάσεις της Χαλκοκρατίας (3η-2η χιλιετία π.Χ.) έδειξε ουσιαστικές διαφοροποιήσεις των προϊστορικών εγκαταστάσεων από τα παραδοσιακά αγροκτήματα/μετόχια των τελευταίων αιώνων στη νήσο Γαύδο. Οι απλές αυτές γαυδιώτικες μορφές οικογενειακής εγκατάστασης δεν ανταποκρίνονται στην ποικιλία και την πολυπλοκότητα των μινωικών κτηριακών συμπλεγμάτων, και, επομένως, η χρήση της αναλογίας δεν αποδείχτηκε δόκιμη.

Στη διάρκεια της έρευνας άρχισε να διαφαίνεται, πράγματι, ότι οι εγκαταστάσεις της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. που χαρακτηρίζονται «επαύλεις», «αγρεπαύλεις» και «αγροικίες»²⁴ δεν αντιπροσωπεύουν μια καθόλα «ανώνυμη» προϊστορική κατασκευαστική παράδοση, αλλά πολλές από αυτές διαθέτουν χαρακτηριστικά «επίσημης» ή «ανακτορικής» αρχιτεκτονικής.²⁵ Επιπλέον, ακόμη και κτήρια, εκείνα του τύπου Γ του McEnroe (βλ. Κεφ. 1.1.2.), τα πιο μικρά και απλά, που αντιπροσωπεύουν το 70% του ανεσκαμμένου συνόλου, εγγράφονται σε εν πολλοίς ένα «αστικό» πλαίσιο, και είναι ελάχιστα αυτά που ανήκουν στον «εξω-αστικό» χώρο.²⁶

Επιπλέον, αποδείχτηκε εξαιρετικά δύσκολο να εξακριβωθεί ο κατοικιακός χαρακτήρας των κτηρίων, των οποίων το μέγεθος ξεπερνά κατά κανόνα το μέγεθος ενός απλού

²² Λίπα 2001.

²³ Bourdieu, 1970.

²⁴ Hägg 1997.

²⁵ McEnroe 1982, 13· Hitchcock 2000, 52.

²⁶ McEnroe 1982, 7, 10-19.

νοικοκυριού. Το εμβαδό της κάτοψής τους κατά μέσο όρο είναι 600-700 τ.μ. και στα μεγαλύτερα φτάνει και τα 1200 τ.μ.²⁷ Ακόμη και στη σύγχρονη εποχή, ελάχιστες πλούσιες οικίες διαθέτουν τέτοια μεγέθη, ενώ πιο μικρές μονόχωρες μονάδες περιορίζονται στα 10 τ.μ. περίπου²⁸. Μονόχωροι ή δίχωροι είναι και οι «πυρήνες» των παραδοσιακών κρητικών αγροτικών σπιτιών, και των γαυδιώτικων μετοχιών, που κάποτε διαθέτουν όροφο και περιφερειακές βοηθητικές δομές (π.χ. στάβλο, πατητήρι, κοτέτσι, φούρνο).²⁹ Η συνολική τους έκταση δεν συγκρίνεται, επομένως, με τα μεγέθη των προϊστορικών εγκαταστάσεων, ούτε και οι επιμέρους δομές και τα ευρήματά τους. Τα υπό μελέτη κτήρια παραπέμπουν σε αποθηκευτικές, βιοτεχνικές, εργαστηριακές, διοικητικές, τελετουργικές και άλλες χρήσεις, οι οποίες αποτελούν και τυπικές «ανακτορικές» λειτουργίες.³⁰ Η καθαυτή διαμονή θεωρείται ότι περιοριζόταν στον όροφο, που δεν σώζεται.³¹ Συνέπεια των παραπάνω διαπιστώσεων υπήρξε η μεγάλη ανάγκη διασαφήνισης του χαρακτήρα των εγκαταστάσεων αυτών, διερεύνησης των ρόλων τους στο πλαίσιο του αγροτικού περιβάλλοντος και των σχέσεων τους με τις άλλες σύγχρονές τους εγκαταστάσεις του «αστικού» χώρου.

Το αγροτικό περιβάλλον συλλειτουργεί διαχρονικά, σταθερά και ενίοτε αποφασιστικά με τις αστικές εγκαταστάσεις, με αμοιβαίες σχέσεις υλικής και συμβολικής δράσης, ανάδρασης και, εν τέλει, προσδιορισμού και «καταξίωσης». Οι εγκαταστάσεις της υπαίθρου περιλαμβάνονται σε ευρύτερες οργανικές ζώνες εκμετάλλευσης με: γη (καλλιέργεια, κτηνοτροφία, μελισσοκομία κ.λπ.), ποικίλους φυσικούς πόρους (νερό, ξυλεία, λίθους και άλλα δομικά υλικά κ.λ.π.), δίκτυα επικοινωνίας και ανταλλαγής (δρόμους, μονοπάτια, όρμους/κόλπους κ.λπ.)· παράγοντες, δηλαδή, που αναδεικνύουν τον πρωτογενή παραγωγικό τομέα και στηρίζουν καταρχήν την επιβιωτική οικονομία των κοινοτήτων. Στη μακρά διάρκεια των προβιομηχανικών συστημάτων, τέτοιοι παράγοντες επέδρασαν αποφασιστικά στη δημιουργία, διατήρηση και ενίσχυση ακμαίων σύνθετων συστημάτων, όπως είναι οι κρητικές ανακτορικές κοινωνίες της 2ης χιλιετίας π.Χ. «Πόλεις», «ανάκτορα» και «ανακτορικού» τύπου εγκαταστάσεις, ανταλλακτικό εμπόριο, γραφειοκρατία και διοικητικά συστήματα, εργασιακοί χρόνοι και παραγωγικοί ρυθμοί, τοπογραφικές, δημογραφικές και άλλες πολύ σημαντικές όψεις του Μινωικού πολιτισμού βασίστηκαν, με βεβαιότητα δυναμικά στον αγροτικό χώρο. Ο χώρος αυτός παραμένει, ωστόσο, ελάχιστα γνωστός, κυρίως στην Αρχαιολογία. Η μελέτη του δομημένου περιβάλλοντος της υπαίθρου

²⁷ Βλ. Μέρος 3.

²⁸ Βλ. Braudel & Duby 1990, 185.

²⁹ Για το κρητικό παραδοσιακό σπίτι, βλ., π.χ., Ευελπίδης 1944· Λασιθιωτάκης 1958α&β· Μελισσουργάκη - Αρφάρα 1986· Μποζινέκη - Διδώνη 1990, 252-3.

³⁰ Hägg 1997.

³¹ McEnroe 1982, 10.

και των τρόπων συνάρθρωσης με «αστικές» και πιο περιφερειακές μορφές εκμετάλλευσης αποτελούν έναν σίγουρο, αξιόπιστο επιστημονικό οδηγό για την προσέγγιση και, κατά το δυνατόν, κατανόηση των εκάστοτε κοινωνικών ομάδων και συστημάτων της εποχής.

Με βάση τα παραπάνω, «ανάκτορα», «επαύλεις», «αγρεπαύλεις» και «αγροικίες» συνιστούν ψηφίδες ενός συνόλου μέρος μιας συνέχειας, ως διαφορετικά τμήματα του ίδιου πλαισίου κοινωνικής αλληλεπίδρασης.³² Επομένως, οι σημασίες και οι λειτουργίες της μινωικής «επαρχιακής» αρχιτεκτονικής χρειάζεται να εγγραφούν στο ευρύτερο πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό τοπίο της εποχής τους. Εφόσον, μάλιστα, οι κρητικές κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού δεν υπήρξαν μονοσήμαντες και στατικές, αλλά πολύπλευρες και μεταβαλλόμενες, οι σχέσεις ανάμεσα σε «αγροτικές» και «αστικές» μορφές εγκατάστασης είναι και αυτές συνισταμένες ποικίλων συνθηκών, χωρικών και χρονικών, και δεν μπορούν να προσεγγιστούν υπό ένα μόνο πρίσμα.

Κεντρική θέση στις περισσότερες μέχρι σήμερα προσπάθειες προσέγγισης έχει μια ιεράρχηση των εγκαταστάσεων,³³ που διαμορφώθηκε αρχικά από τον A. Evans. Ο ίδιος υποστήριξε ότι τα «ανάκτορα» αποτελούσαν τη βασική «βασιλική κατοικία», ενώ οι λεγόμενες «επαύλεις» στην ύπαιθρο ήταν «θερινές κατοικίες των βασιλέων των ανακτόρων» ή και «κατοικίες εξαρτώμενων από τα ανάκτορα αξιωματούχων».³⁴ Την άποψη αυτή και παλαιότερες απόψεις στις οποίες ο Evans βασίστηκε, ακολούθησαν οι πρώτοι ανασκαφείς.³⁵ Έτσι, οι εγκαταστάσεις της υπαίθρου φέρουν στη βιβλιογραφία ποικίλους χαρακτηρισμούς, όπως «επαύλεις», «βασιλικές επαύλεις»,³⁶ «μικρά ανάκτορα»,³⁷ «μέγαρα»,³⁸ «οικίες ηγεμόνων-αρχιερέων»,³⁹ «έδρες επισήμων αρχόντων»,⁴⁰ «οικίες δεσποτών»,⁴¹ «οικίες τοπαρχών ή φεουδαρχών».⁴²

Παρά την έντονη κριτική που έχουν δεχτεί οι κνωσιοκεντρικές προσεγγίσεις και οι δυτικού τύπου ιδέες και τα στερεότυπα του Evans,⁴³ οι μετέπειτα ερμηνείες για την

³² Hamilakis 2002, 198.

³³ Hägg 1997.

³⁴ Evans 1902, 45· βλ. επίσης Graham 1986 (1962), 84, 88, 92-93. Για τη διαμόρφωση, την ανάλυση και την κριτική των ερμηνευτικών μοντέλων του Evans και άλλων, βλ. Ζώης 1996.

³⁵ Βλ. και Ζώης 1996, 11-23.

³⁶ Μαρινάτος 1932, 86.

³⁷ Μαρινάτος 1955, 309-10.

³⁸ Ξανθουδίδης 1906-7, 16· Μαρινάτος 1948, 69-96.

³⁹ Ξανθουδίδης 1922, 16.

⁴⁰ Μαρινάτος 1932, 86.

⁴¹ Μαρινάτος 1948, 69-96.

⁴² Πλάτων 1960, 300.

⁴³ Μεταξύ άλλων: Ζώης 1996· Cherry 1986, 19-45· Driessen 1990, 3-23· 2002, 1-14· Schoep 1999, 201-21· 2002, 15-34.

κοινωνική και πολιτική συγκρότηση και δυναμική της Εποχής του Χαλκού παραμένουν επηρεασμένες σε μεγάλο βαθμό από τα στερεότυπα του μεσαιωνικού και αναγεννησιακού ευρωπαϊκού πολιτισμού, που προτάσσουν ισχυρά ιεραρχικές δομές, μονάρχες και αριστοκρατίες.⁴⁴ Η αμφισβήτηση των ερμηνευτικών σχημάτων του Evans οδήγησε στην εγκατάλειψη κάποιων σχετικών όρων (π.χ. «μέγαρο»,⁴⁵ «οικία ηγεμόνως-αρχιερέως»), όμως άλλοι (π.χ. «ανάκτορο», «έπαυλη», «μικρό ανάκτορο», «έπαυλη» κ.λπ.) συνέχισαν να χρησιμοποιούνται ερμηνευτικά ή συμβατικά.

Σταδιακά, η πολιτική θεώρηση του Evans αναπροσαρμόσθηκε με την εισαγωγή νέων όρων, όπως «αγρέπαυλη»,⁴⁶ «αγροικία»,⁴⁷ «εξοχική κατοικία» («country house»),⁴⁸ «μετόχι»⁴⁹ κ.λπ. Όπως είναι φυσικό οι όροι αυτοί δεν προσδιορίζουν μόνο χωρικά τις εγκαταστάσεις αλλά λειτουργούν, αυτόματα, και ερμηνευτικά και συμβάλλουν στην ένταξή τους σε δεδομένα κοινωνικά συστήματα που διαθέτουν συγκεκριμένα, κυρίως φεουδαρχικά χαρακτηριστικά. Οι μορφές και οι λειτουργίες τους, επομένως, εκλαμβάνονται τις περισσότερες φορές, ρητά ή άρρητα, ως οικίες, σχετικές με εκείνες των τοπαρχών/φεουδαρχών. Η υψηλή ποιότητα κατασκευής και τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά τους μιμούνται εκείνα των ιεραρχικά ανώτερων «ανακτόρων» -διαθέτουν «επίσημους χώρους υποδοχής/ακρόασης», πολυτελή διαμερίσματα διαμονής στον όροφο, «οικιακά ιερά»...Φιλοξενούν δεσπότες της υπαίθρου, που εκμεταλλεύονταν τις γύρω καλλιεργήσιμες εκτάσεις για λογαριασμό ενός «άνακτα» και ανήκαν σε μια ανώτερη αριστοκρατία που υπαγόταν ή σχετιζόταν με τα «ανάκτορα».

Οι παραπάνω απόψεις διατυπώνονται ή υποφώσκουν στις περισσότερες σύγχρονες σχετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις.⁵⁰ Μπορεί, όμως, ένα προϊστορικό κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα να εξισωθεί με ένα άλλο που έπεται ιστορικά; Η μορφή κάθε κοινωνικού συστήματος δεν προκύπτει μέσα από δεδομένες ιστορικές συνθήκες στις οποίες διαμορφώνεται; Για παράδειγμα, οι φεουδαρχικές δομές χρησιμοποιούνται ως ιστορικός παραλληλισμός στις παραπάνω ερμηνευτικές προσεγγίσεις, και προήλθαν από την

⁴⁴ Hamilakis 2002.

⁴⁵ Για την πρόταση εγκατάλειψης του όρου «μέγαρο», βλ. Darque 1990, 21-31.

⁴⁶ Πλάτων 1960, 300.

⁴⁷ Πλάτων 1960, 300· 1965, 221· 1992, 50.

⁴⁸ Ο G. Cadogan (1997, 99-100) θεώρησε τις αναγεννησιακές επαύλεις των τοπικών Ενετών αριστοκρατών ως ένα ιστορικό παράλληλο των μινωικών κτηριακών συγκροτημάτων της υπαίθρου, που ερμηνεύονται κατ' αναλογία ως οικίες της τοπικής αριστοκρατίας.

⁴⁹ Π.χ. η Σ. Χρυσουλάκη (1997, 27-32) υποστηρίζει ότι οι «επαύλεις» είναι όμοιες με τα ενετικά μετόχια της μεσαιωνικής Κρήτης.

⁵⁰ Βλ. μεταξύ άλλων, Πλάτων 1960, 300· 1965, 224· 1974, 186· 1992, 50· Chryssoulaki 1997, 27-32· Cadogan 1997, 99-100· Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 2002, 13· Tsiropoulou 2002, 141-3· Betancourt 2002, 211· Matzourani & Vavouranakis 2005β.

«καταστροφική» «συγκλίνουσα κατάρρευση δύο διαφορετικών προηγούμενων τρόπων παραγωγής», δηλαδή του δουλοκτητικού και των πρωτόγονων τρόπων παραγωγής του ευρωπαϊκού αγροτικού χώρου, «που προκάλεσε την ανασύνθεση των αποσυνθεμένων στοιχείων τους».⁵¹ Επομένως, αποτελεί κοινό τόπο ότι κάθε κοινωνικο-πολιτικό σύστημα συνιστά μια πολιτισμική μοναδικότητα. Το αρχαιολογικό αντικείμενο μπορεί, ωστόσο, να διερευνηθεί συγκριτικά σε διαφορετικά πολιτιστικά συμφραζόμενα και, βεβαίως η συμβολή της προσεκτικής αναλογικής ή εθνοαρχαιολογικής μεθόδου είναι σημαντική. Δεν είναι όμως δόκιμο μπορούμε να προβάλλουμε αβασάνιστα ιδεολογίες και αντιλήψεις του παρόντος στο παρελθόν, τουλάχιστον όχι ως ιστορικές πραγματικότητες.

Η κριτική των απόψεων του Evans οδήγησε, όπως προαναφέρθηκε, στον μετασχηματισμό, αλλά όχι στην κατάργησή τους. «Μετεξέλιξη» τους αποτελεί η εφαρμογή στη μινωική αρχαιολογία το ερμηνευτικό πρότυπο της «ιεραρχίας των εγκαταστάσεων».⁵² «Κέντρο» της ιεράρχησης αυτής αποτελούν τα «ανάκτορα», τα οποία διαθέτουν υφιστάμενες περιφέρειες.⁵³ Η μορφή της σχέσης ανάμεσα στο «κέντρο» και την «περιφέρειά» του αντανακλάται στην αρχιτεκτονική των περιφερειακών εγκαταστάσεων (μνημειακότητα, μέγεθος κ.λπ.), στην ποσότητα και τη φύση των ευρημάτων τους, στην ένταξή τους ή όχι σε κάποιον οικισμό,⁵⁴ του οποίου το μέγεθος αποτελεί ένδειξη της «ανωτερότητας» της εγκατάστασης στο πλαίσιο της πολιτικής οργάνωσης και δείκτη της πολιτικο-οικονομικής της επιρροής.

Όμως, τα προβλήματα που προκύπτουν από αυτή την ιεραρχική προσέγγιση είναι πολλά. Για παράδειγμα, «ανακτορικά» αρχιτεκτονικά, μορφολογικά, δομικά και άλλα στοιχεία υπάρχουν σε εγκαταστάσεις, που έχουν εκ των προτέρων κατηγοριοποιηθεί ως μη «ανακτορικές» ή ως «ενδοχώρες» των «ανακτορικών κέντρων», όπως είναι και οι εξεταζόμενες «αγροικίες» και «αγρεπαύλεις». Πολλές από αυτές, εξάλλου, κυρίως στην Α Κρήτη, δεν φαίνεται να συνδέονται με κάποιο «ανάκτορο». Μάλιστα, ο P. Day διαπίστωσε ένα αριθμό διαφορετικών κέντρων παραγωγής κεραμικής που συνδέονταν με παράκτιους οικισμούς,⁵⁵ και δείχνουν ότι τα «ανάκτορα» δεν έλεγχαν εξ' ολοκλήρου την τοπική παραγωγή, τη χερσαία ή θαλάσσια μεταφορά και την ανταλλακτική διαδικασία. Ενώ, ο T. Cunningham, συγκρίνοντας τον Πετρά, το Παλαίικαστρο και τη Ζάκρο, συμπεραίνει ότι δεν

⁵¹ Anderson 2001 (1974), 7.

⁵² Cherry 1986, 19-45· Schoep 1999, 201-2· 2002, 15-34· Branigan 2001, 38-50· Driessen 2001, 51-71· 2002, 1-14· Tzedakis κ.ά.1989, 43-76.

⁵³ Schoep 2001, 102.

⁵⁴ Hägg 1997, 229.

⁵⁵ Day 1995· 1997, 219-27.

υπήρχε επικυριαρχία της μιας θέσης στην άλλη σε θέματα «κοινωνικής παραγωγής».⁵⁶ Τέτοιου τύπου ενδείξεις και συμπεράσματα κλονίζουν την εν δυνάμει πολιτική «ανωτερότητα» ενός «κέντρου» ή μιας εγκατάστασης έναντι άλλων, όσο και το σχήμα μιας στατικής ιεραρχίας που μεταφράζεται σε αρχιτεκτονικά σχήματα.⁵⁷

Σε πρόσφατες θεωρητικές προσεγγίσεις η προσοχή στράφηκε δόθηκε σε εναλλακτικές δομές εξουσίας στη μινωική Κρήτη. Ο Γ. Χαμηλάκης θεωρεί ότι η ασάφεια της μορφής και των ορίων της πολιτικής εξουσίας, οι τοπικές δυναμικές, οι μικρές και αποσπασματικές χρονικές εναλλαγές σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, παραπέμπουν σε μια χωροταξική διευθέτηση που ταιριάζει καλύτερα σε μian οριζόντια παρά σε μια κάθετη κοινωνική οργάνωση με ξεκάθαρα κοινωνικά και χωρικά όρια.⁵⁸ Οι P.Day και M. Ρελάκη τονίζουν ότι το μέγεθος και ο αρχιτεκτονικός τύπος από μόνα τους δεν αποτελούν επαρκή κριτήρια για την εξήγηση και τη λογική ερμηνεία των πολιτικών δομών και προτείνουν την κατανόηση της πολυπλοκότητας των χρήσεων και των εννοιών με βάση την αναλυτική συγκριτική εξέταση των δραστηριοτήτων που έλαβαν χώρα σε διάφορες εγκαταστάσεις, σε «ανάκτορα», «πόλεις», «χωριά», αγρεπαύλεις», «αγροικίες» κ.λπ.⁵⁹ Σε αντίθεση με την ιεραρχική θεώρηση, οι μελετητές αυτοί θεωρούν ότι οι αρχιτεκτονικές αναλογίες δεν δείχνουν αναγκαστικά την ύπαρξη κοινής κοινωνικής δομής και ότι αποτελούν μαρτυρίες για την ποικιλία των μοντέλων χρήσης που είναι πιθανώς σε ένα και μόνο κτήριο.⁶⁰ Παρόλα αυτά, οι παραπάνω εναλλακτικές προσεγγίσεις δεν υπονοούν την απουσία ιεραρχικού ελέγχου ή πολιτική και οικονομική ισότητα, αλλά προσπαθούν να καταστήσουν πιο ξεκάθαρη την έννοια της πολιτικής δομής και της οργάνωσής της.⁶¹

Εκτός από τις προσεγγίσεις των μινωικών κοινωνικών δομών με πολιτικούς όρους, υπάρχουν και εκείνες που υπογραμμίζουν περισσότερο τους θρησκευτικούς. Την άποψη αυτή εκφράζει κυρίως ο P. Faure,⁶² που υποστήριξε ότι τα «ανάκτορα» ήταν «ναϊκά» συγκροτήματα, ανάλογα με τα μεγάλα ιερά της Ανατολής και ειδικά εκείνα της Μεσοποταμίας, και ομοιάζουν με κάποια από εκείνα της κλασικής Ελλάδας και τα βυζαντινά μοναστήρια. Σύμφωνα με τον ίδιο και τους υποστηρικτές της άποψης αυτής, οι κρητικοί «ναοί» υπηρετούσαν μια θρησκευτική οικονομική κοινότητα και ήταν «κοσμολογικά κέντρα»

⁵⁶ Cunningham 2001, 72-86.

⁵⁷ Day & Relaki 2002, 222.

⁵⁸ Hamilakis 2002, 179-199.

⁵⁹ Day & Relaki 2002, 222.

⁶⁰ Day & Relaki 2002, 231-234.

⁶¹ Day & Relaki 2002, 227-228.

⁶² Faure 2002 (1973).

στο πλαίσιο του μινωικού σύμπαντος.⁶³ Συνεπώς, η μίμηση της «ναϊκής» τους αρχιτεκτονικής είχε μια ιδεολογική λειτουργία: ένωνε τους ανθρώπους που ζούσαν σε απομακρυσμένες πόλεις, μεταξύ τους και με τον ίδιο τον «ναό». Αποτελούσε μια πράξη ανώτατης θρησκευτικής σημασίας, αφού, επιπλέον, διασφάλιζε την ισορροπία του πληθυσμού κάτω από ένα κοινό θρησκευτικό ιδεώδες, που απέτρεπε τις ενδονησιωτικές συγκρούσεις.

Ο P. Faure αναγνώρισε και μια πολιτική ιεραρχία, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν ο βασιλιάς, που δεν κατοικούσε στο «ναό» αλλά σε μία πολυτελή οικία, ένα βασιλικό ενδιαίτημα, όπως το Μικρό ανάκτορο στην Κνωσό, τη Βασιλική έπαυλη της Αγίας Τριάδας στη Φαιστό, την Οικία Ε στα Μάλια και την Οικία Α στη Ζάκρο. Σημαντικό ρόλο στην πολιτική οργάνωση έπαιζαν οι ομάδες των αριστοκρατών, που πιθανώς συνέβαλλαν στην οικοδόμηση του «ναού» και ίσως συμμετείχαν στα θρησκευτικά τελετουργικά δρώμενα. Την ύπαιθρο έλεγχαν τοπικοί ηγεμόνες, που διέθεταν «επαύλεις» ή «βίλλες» –μακρινά πρότυπα των γαλλορωμαϊκών. Τέτοια κέντρα αγροτικής παραγωγής και χειροτεχνικής δραστηριότητας ήταν, για παράδειγμα, το Βαθύπετρο, η Επάνω Ζάκρος, ο Άγιος Γεώργιος και η Ζου.⁶⁴ Στον αγροτικό χώρο υπήρχαν, επίσης, μικρότεροι «ναοί», όπως εκείνοι στο Νίρου Χάνι και την Αμνισό.⁶⁵ Κάποια κτήρια, τέλος, ήταν απλά αγροτόσπιτα, όπως εκείνα στην Αγία Βαρβάρα, στον Κουσό και στα Αχλάδια Σητείας.⁶⁶

Στην ίδια προοπτική, και ο M. Μελάς θεωρεί τα «ανάκτορα» λατρευτικά κέντρα για όλους τους Μινωίτες, ένα είδος «μοναστηριού» ή «ναού» ή ένα συνδυασμό των δύο.⁶⁷ Ο R. Castleden βλέπει σε κάθε «ανάκτορο» ένα «ναό» και προτείνει την μετονομασία των χρονολογικών φάσεων σε «Πρώιμη Ναϊκή Περίοδο», «Δεύτερη Ναϊκή Περίοδο», κ.λπ. Στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο, η L. Hitchcock υπερασπίζεται την ιδέα ότι κάθε «ανάκτορο» συνδεόταν με μια ξεχωριστή τοπική λατρεία, όπως για παράδειγμα η Κνωσός με τη λατρεία του ταύρου, η Ζάκρος με τη λατρεία μια θεότητας του νερού, ίσως του Ποσειδώνα.⁶⁸

Οι υποθέσεις αυτές συνάδουν με την ερμηνεία του Evans για «ανάκτορο-ιερό/ναό», όσο και με την άποψη του S. Hood, που μέσα από την υπόθεση για έναν ηγεμόνα με θρησκευτικές αρμοδιότητες, ουσιαστικά έναν βασιλιά - αρχιερέα, υποστήριξε ότι τα «ανάκτορα» ήταν κέντρα διοίκησης και κατοικίες ανθρώπων - ηγετών και, μαζί, ναοί και

⁶³ Soles 1995, 405-414.

⁶⁴ Faure 2002 (1973), 143.

⁶⁵ Faure 2002 (1973), 188-9.

⁶⁶ Faure 2002 (1973), 131.

⁶⁷ Melas 1995, 613-624.

⁶⁸ Hitchcock 2000, 94

οίκοι θεών.⁶⁹ Τα «ανάκτορα» αντικαθιστούσαν τους αυτοτελείς ναούς στην Κρήτη, με την έννοια που αυτοί απαντούν στην Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή.⁷⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο, οι «κυρίαρχες» εγκαταστάσεις της υπαίθρου ανήκαν σε οικογένειες ιερέων, οι οποίες στη Νεοανακτορική περίοδο πρέπει να απολάμβαναν κάποιο είδος πολιτικής δύναμης και κοινωνικής καταξίωσης.⁷¹ Προγονικές μορφές των Νεοανακτορικών εγκαταστάσεων ήταν πιθανώς MM εγκαταστάσεις όπως το ελλειπτικό κτήριο στο Χαμαίζι.⁷²

Μια πιο σύνθετη, πολιτικο-θρησκευτική πρόταση διατυπώνει ο J. Driessen στην πρόσφατη ανακοίνωσή του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ο βασιλιάς πρέπει να πεθάνει».⁷³ Πρόκειται για μια νέα ανάγνωση των μινωικών «ανακτόρων» ως κοινοτικών κτηρίων, που δεν είχαν πρωταρχική πολιτική και οικιστική λειτουργία, κάλυπταν, όμως, τις κυριότερες ανάγκες του πολιτικού τομέα, παρότι δημιουργήθηκαν για την εκπλήρωση θρησκευτικών και λατρευτικών σκοπών. Η πολιτική πρακτική αφορούσε συνελεύσεις των κοινωνικών φορέων, τις αποφάσεις των οποίων εκτελούσε ένα διοικητικό δυναμικό σώμα, που επιλεγόταν εκ περιτροπής σύμφωνα με προσωπικές ιδιότητες. Ο Driessen στηρίζεται σε αναφορά του Αριστοτέλη στα *Πολιτικά* (II, 10.1), για τη δομή της ύστερης κρητικής κοινωνίας, που οργανώθηκε σε μεγάλο βαθμό σε συνεταιριστικές βάσεις, η προέλευση των οποίων αποδιδόταν στον «βασιλιά Μίνωα». Ο φιλόσοφος αναφέρεται σε αριστοκρατικές ομάδες, που αποτελούσαν την εκτελεστική εξουσία (*Κόσμοι*), και σε ένα συμβούλιο, που το αποτελούσαν πρώην αξιωματούχοι (οι *Αρχαίοι*). Ολόκληρη η κοινότητα λάμβανε μέρος σε ελεύθερα, κοινοτικά γεύματα (συσσίτια). Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Driessen, στην Κρήτη είχε αναπτυχθεί ένας διαφορετικός τύπος εδαφικής οργάνωσης, περισσότερο τελετουργικά παρακινημένος, που μείωνε τις ενδονησιωτικές εντάσεις.⁷⁴

Οι παραπάνω απόψεις δείχνουν ότι δεν έχει ακόμη ειπωθεί η τελευταία λέξη ως προς τον χαρακτήρα και τη λειτουργία των «ανακτόρων» και των εγκαταστάσεων της υπαίθρου, τη μεταξύ τους σχέση και τον ρόλο τους στην οργάνωση της μινωικής κοινωνίας. Τα αποσπασματικά αρχαιολογικά δεδομένα και, κυρίως, οι αναγνώσεις τους, έχουν διαμορφώσει επιπλέον ασύντακτες εικόνες για την κρητική ύπαιθρο στην Εποχή του Χαλκού. Η αναγκαία, επομένως, συστηματική επανεξέταση των καταρχήν ανασκαφικών δεδομένων για τις εγκαταστάσεις του αγροτικού χώρου μπορεί να οδηγήσει σε μια πιο

⁶⁹ Hood 1995, 393-407.

⁷⁰ Hood 1997, 105.

⁷¹ Hood 1997, 105.

⁷² Hood 1997, 115.

⁷³ Driessen 2002, 1-14.

⁷⁴ Driessen 2001, 64.

συγκροτημένη και συνολική σχετική γνώση, κατά το δυνατόν πέρα από προκαθορισμένα και πρωθύστερα ερμηνευτικά σχήματα.

1.1.2. Ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας

Η ιστορία της έρευνας για τις μινωικές εγκαταστάσεις της υπαίθρου είναι μέρος εκείνης για όλες τις υπόλοιπες εγκαταστάσεις στο νησί.⁷⁵ Η ορολογία, η τυπολογία και η ερμηνεία συναρτώνται σταθερά, όπως προαναφέρθηκε, με το πρόβλημα ορισμού των «ανακτόρων». Οι πρώτοι ανασκαφείς, εγκαταστάσεων της 2^{ης} χιλιετίας στην κρητική ύπαιθρο τις χαρακτήριζαν συνήθως «επαύλεις», χρησιμοποιώντας τους όρους του Evans. Έτσι, ο Σ. Ξανθουδίδης ανέσκαψε το «μέγαρο» ή την «έπαυλη» του «αρχιερέως της μινωικής θρησκείας» στο Νίρου Χάνι,⁷⁶ ο Ι. Χατζηδάκης ανακάλυψε τις «μινωικές επαύλεις» στην Τύλισο,⁷⁷ ο Μαρινάτος την «έπαυλη των τοιχογραφιών» στην Αμνισό, τις «αγρεπαύλεις» στο Βαθύπετρο και τον Σκλαβόκαμπο.⁷⁸ Ουσιαστικά, ο όρος «έπαυλη» χρησιμοποιήθηκε για κάθε οικοδόμημα μεγάλης έκτασης, το οποίο δεν ήταν «ανάκτορο», αλλά ήταν καλοχτισμένο και είχε κάποια εντυπωσιακά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά.⁷⁹

Τα κτήρια που βρίσκονταν κοντά στο «ανάκτορο» προσδιοριζόταν από αυτό, όπως για παράδειγμα «βασιλική έπαυλη», «μικρό ανάκτορο» κ.λπ., ενώ εκείνα που ανασκάπτονταν μακριά από τα «ανάκτορα» έφεραν έναν επιθετικό προσδιορισμό που παρέπεμπε στην εξοχή, όπως «αγρ-έπαυλη». Ο Hood πρότεινε, έτσι, τον όρο «country house» για τα δεύτερα⁸⁰, διατύπωση που ενστερνίστηκε και χρησιμοποίησε και ο Cadogan,⁸¹ ο οποίος, αρχικά, είχε θεωρήσει, όπως προαναφέρθηκε, τις «επαύλεις» συγκρίσιμες με τις αναγεννησιακές εκείνες των Ενετών, ως έναν ιστορικό παραλληλισμό⁸² και κατέληξε ότι επρόκειτο για οικίες της τοπικής αριστοκρατίας.⁸³ Κριτική στη θεώρηση αυτή άσκησε ο W.-D. Niemeier.⁸⁴ Άλλοι ενδεικτικοί όροι που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι «mansion» και «manor» στα αγγλικά, «herrenhaus» και «landhaus» στα γερμανικά,

⁷⁵ Βλ. π.χ. Cadogan 1997, 103.

⁷⁶ Ξανθουδίδης 1922, 16.

⁷⁷ Hazzidakis 1934.

⁷⁸ Μαρινάτος 1932, 81 ·1939- 41α, 69-96·1939- 41β, 74.

⁷⁹ Van Effenterre & Van Effenterre 1997, 9.

⁸⁰ Hood 1983, 129-135.

⁸¹ Cadogan 1997, 97-98.

⁸² Cadogan 1971, 147.

⁸³ Cadogan 1971, 145-8.

⁸⁴ Βλ. Niemeier 1997, 15.

«αρχοντικό», «μέγαρο» κ.λπ. στα ελληνικά, χωρίς, ωστόσο, να αναφέρονται και να συζητούνται οι λόγοι που οδήγησαν στους αντίστοιχους χαρακτηρισμούς.

Για πολλά τέτοια συγκροτήματα που ανέσκαψε ο Ν. Πλάτων στην ανατολική Κρήτη, χρησιμοποίησε όρους που είχαν θέσει οι ανασκαφείς της κεντρικής Κρήτης, θεωρώντας ότι οι εγκαταστάσεις στα ανατολικά είχαν παρόμοιες λειτουργίες, αν και μικρότερης κλίμακας, εξαιτίας των πιο περιορισμένων οικονομικών πηγών του τμήματος αυτού του νησιού. Η Μ. Τσιμποπούλου παρατήρησε ότι οι απόψεις του ανασκαφέα της Ζάκρου είναι λογικές. Δεν αμφισβήτησε ποτέ ότι η οικιστική οργάνωση κατά τη Νεοανακτορική περίοδο ήταν η ίδια και στις δύο περιοχές, δηλαδή ένα ισχυρό ιεραρχικό σύστημα με κέντρο ένα «ανάκτορο». ⁸⁵ Η ανακάλυψη της ανακτορικής πόλης της Ζάκρου ενίσχυσε την ήδη παγιωμένη αυτή αντίληψη, παρότι έχει διατυπωθεί η άποψη πως οι «επαύλεις» καταστράφηκαν στο τέλος της ΥΜ ΙΑ, ενώ η ακμή του «ανακτόρου» της Ζάκρου χρονολογείται κατά την ΥΜ ΙΒ. Σύμφωνα με την άποψη του Πλάτωνα, αναφορικά με τον κυβερνήτη της Ζάκρου, οι φεουδάρχες των «επαύλεων» ήλεγχαν και διοικούσαν στο όνομά του την αγροτική παραγωγή της περιοχής.

Μια διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση επιχειρείται, κυρίως από αρχιτέκτονες ήδη τη δεκαετία του '80 και οδηγεί συνήθως σε τυπολογικές αναλύσεις και σχετικές λειτουργικές παρατηρήσεις, αλλά όχι σε συνολικές ερμηνευτικές προτάσεις για το χαρακτήρα των κτηρίων. Πρώτος ο J. McEnroe προχώρησε σε μια πρώτη τυπολογική κατάταξη των «νεοανακτορικών οικιών». Η τυπολογία του στηρίχθηκε σε ένα δείγμα από 29 κτήρια, τα οποία εξετάζονται με βάση 32 διαφορετικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, που άπτονται του μεγέθους, της κατασκευής των δωματίων και του είδους της χρήσης τους. Ωστόσο, βασίζεται σε ειδικούς συνδυασμούς και στις συχνότητες τους, παρά στην παρουσία ή απουσία κάποιου/-ων χαρακτηριστικού/ων⁸⁶. Διέκρινε, μεταξύ άλλων, τρεις τύπους οικιών με τα εξής γνωρίσματα:

Τύπος Α

Τα κτήρια του τύπου Α:

- Αποτελούν το 11% του τότε γνωστού συνόλου των 180 ανεσκαμμένων Νεοανακτορικών κτισμάτων.
- Περιλαμβάνουν σταθερούς συνδυασμούς δωματίων και περιορισμένο φάσμα μεγέθους κάθε δωματίου.

⁸⁵ Βλ. σχ. Τσιμποπούλου 2002

⁸⁶ McEnroe 1979 · 1982, 3-20.

- Οι συγκεκριμένοι τύποι δωματίων του είναι: προθάλαμος, αίθουσα 1, διάδρομος, φωταγωγός, κλιμακοστάσιο και «ιδιωτικό δωμάτιο». Λιγότερο κοινό δωμάτιο είναι η «Κρύπτη πεσσού/-ών».
- Το σύνολο των χώρων ομοιάζει με την «περιοχή κατοίκησης» της Κνωσού.
- Βασίζεται σε οικοδομικά τετράγωνα, που δημιουργούν μια ποικιλία στη διεύθυνση αυτών των συγκεκριμένων χώρων.
- Η κατασκευή και η οργάνωση του κτηρίου αποτελούν μια παράλληλη διαδικασία.
- Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν μεταλλικά εργαλεία.
- Λείπουν οι αποθηκευτικοί/βιοτεχνικοί χώροι.

Τύπος Β

Τα κτήρια του τύπου Α:

- Αποτελούν το 19% του τότε γνωστού συνόλου των 180 ανεσκαμμένων Νεοανακτορικών κτισμάτων.
- Διαθέτουν δωμάτια που συνδυάζουν την «κατοίκηση» με αποθηκευτικές/βιοτεχνικές λειτουργίες είναι στεγασμένα στην περίμετρο του ισογείου. Εάν υπήρχαν αποκλειστικές περιοχές για κατοίκηση αυτές θα βρίσκονταν στον όροφο.
- Έχουν μικρότερο εμβαδό «κατοικιακών» χώρων από τον τύπο 1.
- Οι ομοιότητες τους με την «περιοχή κατοίκησης» στη Κνωσό είναι μικρότερη.
- Η κατασκευή τους δείχνει κάποια έλλειψη συντονισμού στην οργάνωση του κτηρίου, που δημιουργεί την εντύπωση ξεχωριστών κατασκευαστικών τετραγώνων. Τα τετράγωνα αυτά αποτελούν, πιθανώς, τις βασικές μονάδες κατασκευής, που όμως δεν συμπίπτουν απαραίτητα με τις ίδιες μονάδες οργάνωσης λειτουργιών. Για παράδειγμα, οι αίθουσες και οι προθάλαμοί τους βρίσκονται στο ίδιο κατασκευαστικό τετράγωνο στον τύπο 1, αλλά όχι και στον τύπο 2.
- Χρησιμοποιούν τεχνικές και υλικά ανάλογα με εκείνα των «ανακτόρων», όπως λαξευμένη τοιχοποιία, γύψινες επιστρώσεις κ.λπ.
- Ο τύπος 2 χωρίζεται σε δυο υποτύπους, τον 2α και 2β, που διαφοροποιούνται ως προς τα ακόλουθα:
 - Ο τύπος 2α διαθέτει κυρίως χαρακτηριστικά του τύπου 1 και ορισμένα, όχι όμως όλα, τα χαρακτηριστικά δωμάτια του τύπου 1.
 - Στον τύπο 2β υπάρχει συνήθως άθυρος χώρος.
 -

Τύπος Γ

Τα κτήρια του τύπου Γ:

- Αποτελούν το 70% του τότε γνωστού συνόλου των 180 ανεσκαμμένων νεοανακτορικών κτισμάτων.
- Έχουν μικρότερο μέγεθος από τους δυο προηγούμενους τύπους, δηλαδή κάτω από τα 200 τ.μ.
- Είναι κατασκευασμένα με παραδοσιακές μεθόδους αρχιτεκτονικής.
- Οι τεχνικές κατασκευές είναι σύμφωνες με τα υλικά.
- Οι τοίχοι κατασκευάζονται από ακανόνιστες πέτρες.
- Υπάρχει άθυρος χώρος

Μέσα από την τυπολογία αυτή, ο McEnroe διακρίνει μια «αστική» αρχιτεκτονική (τύπο Α και Β), και μια αρχιτεκτονική που ακολουθεί παραδοσιακές πρακτικές και τεχνικές και τοπικά υλικά (τύπος Γ). Να επισημανθεί, ωστόσο, ότι όλα τα κτήρια τύπου Γ, που αναλύει ο ίδιος, βρίσκονται σε «αστικό» περιβάλλον (Γουρνιά, Ψείρα, Παλαίκαστρο, Μάλια και Ζάκρο), με εξαίρεση εκείνο της Αγίας Βαρβάρας που και αυτό βρίσκεται στις παρυφές της πόλης των Μαλίων. Μερικά βασικά σημεία της κριτικής που ασκήθηκε στη μεθοδολογία του McEnroe είναι τα ακόλουθα⁸⁷ :

- Τα κτήρια εξετάζονται ως αυτό-αναφερόμενα.
- Η τυπολογία στηρίζεται σε συνδυασμούς μορφολογικών στοιχείων αλλά και χρήσεων. Ως εκ τούτου, τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία μιας καθαρά αρχιτεκτονικής ορολογίας υπερκαλύπτουν σε ορισμένες περιπτώσεις την καθεαυτή αρχιτεκτονική.
- Υπάρχει η τάση να αποδίδεται όμοια χρήση σε έναν τύπο δωματίου, ακόμα και εάν λείπουν τα χαρακτηριστικά ευρήματα. (Στην περίπτωση αυτή το πρόβλημα είναι ότι δεν ξέρουμε πάντα εάν τα αντικείμενα που βρίσκονται κάθε φορά είναι σε πρώτη ή δεύτερη χρήση.)
- Υπάρχουν ασάφειες, για παράδειγμα, η παράλειψη του δωματίου με κίονα από την ταξινόμησή του και στους 3 τύπους που προτείνει. Ειδικά στον τύπο Γ, που διαφοροποιείται έντονα από τους άλλους δύο, τα χαρακτηριστικά του μπορούν να ταξινομηθούν με έναν πιο σαφή τρόπο.
- Η χρήση γενικών ουδέτερων όρων, όπως προθάλαμος, αίθουσα 1 κ.λπ. δεν σημασιοδοτεί την πιθανή διαφορετικότητα των αρχιτεκτονικών στοιχείων. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του προθαλάμου πρόκειται για κιονωτό προθάλαμο και στην περίπτωση της αίθουσας 1 πρόκειται για μια «μινωική αίθουσα»;

⁸⁷ Βλ. Μιχαηλίδου 1987, 512, 521· Chryssoulaki 1997, 27-32· Hitchcock 2000, 49-51.

Ο ίδιος ο McEnroe, αντιλαμβανόμενος ότι η τυπολογία του ανατρέπεται με τη δυσκολία ένταξης κάποιων κτηρίων στον έναν ή τον άλλο τύπο, τονίζει ότι οι διαφορές ανάμεσα στους τύπους αφορούν μάλλον το βαθμό παρά το είδος.⁸⁸ Οι J. McEnroe, D. Clarke, E. Davis, K. Schaar, V. Fotou, J. Driessen και άλλοι μελετητές χρησιμοποίησαν μια πιο περιγραφική ορολογία με ουδέτερης αξίας όρους ή αριθμούς ή γράμματα, όπως για παράδειγμα «hall 1», «hall 2» για τις αίθουσες, πολυθύρων, υπόστυλες και άλλες,⁸⁹ «κατασκευή κατ' άξονα»⁹⁰ αντί για «μέγαρο», «αυλοκεντρική κατασκευή» ή κτήριο με κεντρική αυλή⁹¹ αντί για «ανάκτορο» και «εν μέρει υπόγεια δωμάτια»⁹² αντί για «δεξαμενές καθαρμών» κ.λπ. Μια νέα ορολογία, όμως, δεν επιλύει τα προβλήματα ερμηνείας.

Ο D. Preziosi δημιούργησε έναν πίνακα 20 αρχιτεκτονικών στοιχείων που βρέθηκαν σε μνημειακά κτήρια ή συγκροτήματα, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να εκτιμηθούν στη βάση της παρουσίας ή απουσίας των στοιχείων του καταλόγου του. Η μελέτη αυτή των ποσοτικά συγκρίσιμων δεδομένων παρέχει μια απλή και αποτελεσματική σύγκριση των κτηρίων μεταξύ τους. Η κριτική που του ασκήθηκε αφορούσε κυρίως δυο στοιχεία: ότι η Κνωσός χρησιμοποιήθηκε ως κανόνας για τον καθορισμό αυτών των κριτηρίων και ότι πολλά άλλα στοιχεία που υπάρχουν στα μινωικά κτίρια δεν περιελήφθησαν. Αυτό που κάνει ο D. Preziosi είναι να σπάει τα κτήρια στα πρωτογενή τους χαρακτηριστικά, ακολουθώντας μια «σημειολογική» ή «στρουκτουραλιστική προσέγγιση», όπως κατά κάποιο τρόπο έκανε και ο J. McEnroe.⁹³

Στα πρακτικά του 8^{ου} Διεθνούς Συμποσίου του Σουηδικού Ινστιτούτου Αθηνών το 1992, με θέμα «Η Λειτουργία της Μινωικής Έπαυλης», ο εκδότης, R. Hägg, τονίζει ότι «ο όρος 'έπαυλη' είναι ελλιπής, αλλά δεν έχει προταθεί κάποιος καλύτερος» και ότι «οι 'επαύλεις' βρίσκονται, λειτουργικά, ανάμεσα σε κτήρια που εκπληρώνουν πρακτικές ανάγκες και σε κέντρα διοίκησης».⁹⁴ Η επιστημονική αυτή συνάντηση υπήρξε ορόσημο στην ιστορία της έρευνας για τις μινωικές εγκαταστάσεις που μελετούμε: η πρώτη και η μόνη που ως σήμερα εστίασε το επιστημονικό ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο θέμα. Στο πλαίσιο της, διατυπώθηκαν νέες σκέψεις και προτάσεις, οι περισσότερες από τις οποίες συνοψίζονται παρακάτω.

⁸⁸ McEnroe 1982, 13.

⁸⁹ McEnroe 1982, 5, 7.

⁹⁰ Schaar 1990, 173-182.

⁹¹ Driessen 2002, 55.

⁹² Fotou 1997, 159.

⁹³ Βλ. σχ. Hitchcock 2000, 39.

⁹⁴ Hägg 1997.

Οι Η. και Μ. Van Effenterre ορίζοντας τρεις παραμέτρους, την ιστορική παράμετρο, δηλαδή την παράδοση, την τοποθεσία και την κυριαρχία, κατατάσσουν τις «επαύλεις» σε τρεις κατηγορίες, τις εξής:

1. «Princely villa», όπως η Αγία Τριάδα και το Μοναστηράκι. Βασικό χαρακτηριστικό τους αποτελεί η εύρεση Γραμμικής Α.
2. «Residential villa», όπως η «Οικία Ε» και αυτή στην Αγία Βαρβάρα στα Μάλια, που βρίσκονται σε μια ανακτορική «πόλη» ή στις παρυφές της.
3. «Domanial villa», όπως ο Σκλαβόκαμπος και το Βαθύπετρο που βρίσκονται στην ύπαιθρο, τα λεγόμενα, επίσης, «country houses», «αγροικίες» ή «αγρεπαύλεις».⁹⁵

Ο W.D. Niemeier προτείνει μια κοινή καταγωγή του συστήματος των «μινωικών επαύλεων» και των «ανακτόρων», δηλαδή τις κατοικίες ή έδρες των αρχηγών κατά την προανακτορική περίοδο.⁹⁶ Η Σ. Χρυσουλάκη υποστηρίζει ότι η εμφάνιση των μεμονομένων εγκαταστάσεων στην ύπαιθρο στις αρχές της Νεοανακτορικής περιόδου αποτελούν προέκταση των MM II αγροτικών κτηρίων ή φυλακείων. Σημαντικό ρόλο έπαιξε η τοπογραφία τους, δηλαδή η ύπαρξη φυσικών πόρων και ζωνών αγροκτηνοτροφικής εκμετάλλευσης, που παρέχουν δυνατότητες πρόσκτησης, μεταποίησης και αποθήκευσης προϊόντων. Η ίδια πιστεύει ότι οι νεοανακτορικές οικονομικές δομές είναι συγκρίσιμες με εκείνες της μεσαιωνικής Κρήτης και παραλληλίζει τις «επαύλεις» με τους ενετικούς πύργους / βίλλες και τα ενετικά μετόχια.⁹⁷

Η Β. Φώτου αναγνωρίζει την ύπαρξη διαφόρων εξειδικευμένων νεοανακτορικών κτηρίων ανάμεσα σε εκείνα της νεοανακτορικής αρχιτεκτονικής. Το συμπέρασμά της αυτό προκύπτει από την υποδειγματική αρχιτεκτονική ανάλυση τριών «επαύλεων», των οποίων «αποκωδικοποιεί» τον σχεδιασμό και τις λειτουργίες. Η ανάλυσή της βασίζεται σε τρία επίπεδα:

1. την ανασύσταση του κάθε κτηρίου στην πρωταρχική του κατάσταση.
2. την ανασύσταση των βασικών στοιχείων της αρχιτεκτονικής του κτηρίου, π.χ. κατάσταση, πρόσβαση, κυκλοφορία, φωτισμός, εσωτερική διαρρύθμιση διαστημάτων των χώρων και της σκευής.
3. την ανασύσταση και ερμηνεία των συνεπειών αυτών των στοιχείων για τη χρήση του χώρου, και τις λειτουργίες του κτηρίου.

⁹⁵ Van Effenterre & Van Effenterre 1997.

⁹⁶ Niemeier 1997.

⁹⁷ Chryssoulaki 1997.

Διακρίνει, έτσι, μια δημόσια λειτουργία, επίσημου κρατικού ή τελετουργικού χαρακτήρα, για τη Βασιλική Έπαυλη στην Κνωσό, μια εργαστηριακή-παραγωγική λειτουργία για το Μέγαρο του Νίρου και μια λειτουργία υποδοχής και, ενδεχομένως, ελέγχου για το Μέγαρο του Σκλαβόκαμπου. Σύμφωνα με την ίδια, η ενδεχόμενη καθαρά κατοικιακή χρήση των κτηρίων αυτών θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες του εμπλεκόμενου προσωπικού, και δεν θέτουν σε αμφισβήτηση τον εξειδικευμένο χαρακτήρα τους.⁹⁸

Η Hitchcock και Preziosi εξετάζουν τρεις άλλες «επαύλεις» που διαθέτουν ανακτορικά χαρακτηριστικά (πολύθυρα, δωμάτιο με κίονα κ.λπ.) και τα λειτουργικά τους παραρτήματα («annexes»): το Μικρό ανάκτορο με την Ανεξερεύνητη έπαυλη, τα κτήρια Α και Γ της Τυλίσου και τα κτήρια Α και Β της Αγίας Τριάδας. Με βάση τα παραδείγματα τους συμπεραίνουν ότι η λειτουργία της «μινωικής έπαυλης» μπορεί να τροποποιηθεί ή να ξεταστεί μαζί με το λειτουργικό της συμπλήρωμα. Θεωρούν ότι η λειτουργία των κατασκευών αυτών και η διαφαινόμενη πολυπλοκότητα της κοινωνίας που τα δημιούργησε δεν μπορεί να αναδειχτεί με απλοϊκούς τύπους ούτε τα παράγωγα τους, με κοινωνιολογικές τυπολογίες και διχογνωμίες. Για αυτούς η διαφορά ανάμεσα στην «έπαυλη» και το «ανάκτορο» είναι περισσότερο θέμα βαθμού, παρά τύπου, στην ένταξη και εξάπλωση του «ανακτορικού» αρχιτεκτονικού ρυθμού,⁹⁹ σκέψη που πρωτοδιατύπωσε ο McEnroe.

Ο Driessen και ο Γ. Σακελλαράκης επανεξετάζουν το «αγροτικό» σύμπλεγμα του Βαθυπέτρου Αρχανών και προτείνουν δύο αρχιτεκτονικές και λειτουργικές φάσεις, στις οποίες αναδεικνύονται πιο έντονα οι εξής λειτουργίες:

- Α΄ φάση: διοικητικές, θρησκευτικές, κατοικιακές, κοινωνικές-αναπαραστατικές, αποθηκευτικές δραστηριότητες
- Β΄ φάση: εγχώρια αγροτική και τεχνική παραγωγή.

Συμπεραίνουν δε ότι οι δραστηριότητες αυτές προκάλεσαν τη διεύρυνση του συμπλέγματος στη δεύτερη φάση.¹⁰⁰

Ο P. Betancourt και η Ν. Μαρινάτου χωρίζουν τα κτηριακά συγκροτήματα που ονομάζονται «επαύλεις» στις τρεις ακόλουθες κατηγορίες, ανάλογα με τη θέση και την τοπογραφία τους:

1. «Country villas», μεμονομένα κτήρια στην ύπαιθρο, όπως η Ζώμινθος.
2. «Manorial villas», που ελέγχουν μια μικρή πόλη ή χωριό, όπως ο Μύρτος Πύργος, το Νίρου Χάνι, η Τύλισος, ο Μακρύγιαλος, το Βαθύπετρο.

⁹⁸ Fotou 1997.

⁹⁹ Hitchcock & Preziosi 1997.

¹⁰⁰ Driessen & Sakellarakis 1997.

3. «Urban villas», που βρίσκονται σε μεγαλύτερες πόλεις ή στα προάστιά τους, όπως η «Βασιλική Έπαυλη» της Κνωσού.

Και οι τρεις κατηγορίες μοιράζονται πολλά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, κυρίως εκείνα που χαρακτηρίζονται ανακτορικά. Ο ρόλος τους, όμως, διαφοροποιείται ανά κατηγορία:

1. Οι «country villas» αποτελούσαν ανεξάρτητες οικονομικές μονάδες
2. Οι «manorial villas» ήλεγχαν συγκεκριμένες λειτουργίες των γύρω οικισμών
3. Οι «urban villas» είχαν ξεχωριστές λειτουργίες. Συνδύαζαν τον θρησκευτικό ρόλο και τον αριστοκρατικό έλεγχο της κοινωνίας και οι χρήστες τους ήταν διοικητές ή και ιερείς. Η φύση της συγγένειας, επομένως, μεταξύ των «επαύλεων» και των «ανακτόρων» έγκειται στην επιβολή και τον έλεγχο μέσω της θρησκευτικής λειτουργίας.¹⁰¹

Ο Cadogan επιλέγει τον χαρακτηρισμό «country house», που έχει εισηγηθεί ο Hood, αντί του «villa» και διακρίνει μια χαλαρή ιεραρχία των νεοανακτορικών εγκαταστάσεων σε τρία επίπεδα: στο πρώτο τοποθετεί, για παράδειγμα, την Κνωσό, τα Χανιά, τη Ζάκρο, την Αγία Τριάδα και τη Φαιστό, στο δεύτερο, πόλεις με ή χωρίς κεντρικό κτήριο, όπως τα Γουρνιά, τις Αρχάνες ή το Παλαίκαстро και στο τρίτο επίπεδο, τις «επαύλεις», ή «country houses», εκ των οποίων τα μεγαλύτερα έχουν ίδιο μέγεθος με τα κεντρικά κτήρια των πόλεων. Ο ίδιος χαρακτηρίζει το κτηριακό συγκρότημα του Μύρτου Πύργου στην Ιεράπετρα «country house» και προτείνει τη λειτουργία τέτοιων κτηρίων ως εγκαταστάσεων ελέγχου μιας ευρύτερης περιοχής, ανεξάρτητα από το εάν βρισκόταν σε οικισμό ή στην ύπαιθρο.¹⁰² Βέβαια, αυτό σημαίνει ότι ο τύπος 2 με τον τύπο 3 της ιεραρχίας του Cadogan δεν διαφοροποιούνται στις λειτουργίες, άρα οι δυο τύποι όσον αφορά τη λειτουργία συγχωνεύονται και με μια αυτοκαταργούνται, ενώ δεν διατυπώνεται ο τρόπος δομής της ιεραρχίας.

Ο Hood διαβλέπει ένα μαγικο-θρησκευτικό υπόβαθρο στις μινωικές επαύλεις. Υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι που κατοικούσαν σε αυτές ακολουθούσαν έναν ιερατικό δρόμο ή κατείχαν ένα αξίωμα σχετικό με τη θρησκεία ή και τη μαγεία, που θα μπορούσε να ήταν κληρονομικό. Οι εκεί ιεροπραξίες γινόταν για το καλό της κοινότητας και όχι μόνο για την συγκεκριμένη οικογένεια. Καταλήγει στο ότι η ξεχωριστή θέση των θρησκευτικών χαρακτηριστικών σε «επαύλεις» και «ανάκτορα» ίσως είναι μια πτυχή της έλλειψης ναών στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού.¹⁰³ Με αυτόν τον τρόπο ο ίδιος συνδυάζει τις απόψεις

¹⁰¹ Betancourt & Marinatos 1997, 91-97.

¹⁰² Cadogan 1997, 99-103.

¹⁰³ Hood 1997, 105-115.

του θρησκειολόγου M. Nilsson, που υποστήριζε την ύπαρξη οικιακών ιερών,¹⁰⁴ και του P. Faure, που υποστήριζε την ύπαρξη ναών στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού. Προτείνει, επιπλέον, ότι οι επαύλεις φαίνεται να ελέγχουν έναν μικρό οικισμό γύρω τους.¹⁰⁵

Ο Κ. Δαβάρας, βλέπει στον Μακρύγιαλο Ιεράπετρας μια «λατρευτική έπαυλη» («cult villa»), μια «επιτομή των ανακτόρων». Θεωρεί ότι βίλες και ανάκτορα έχουν τις ίδιες βασικές λειτουργίες που είναι εμποτισμένες με θρησκευτικά στοιχεία. Υιοθετεί τις απόψεις του Faure, και αναγνωρίζει λατρευτικά συγκροτήματα στον Μακρύγιαλο, το Νίρου Χάνι, την Αμνισό, το Βαθύπετρο και τα Καννιά Γόρτυνος¹⁰⁶

Ο R. Koehl ανιχνεύει τις προγονικές μορφές των μετέπειτα κρητικών ανδρείων στην αρχιτεκτονική και τα ευρήματα των εγκαταστάσεων στο Νίρου Χάνι και την Αγίας Τριάδα. Με τη μυκηναϊκή κατάκτηση της Κρήτης στην ΥΜ ΙΒ, το σύστημα των επαύλεων-ανδρείων εγκαταλείπεται, μαζί με τις κρητικές πρακτικές των ανδρικών τελετών –και τα δύο θα πρέπει να διαιώνιζαν μια τάξη αριστοκρατών πολεμιστών, των οποίων η παρουσία θα αποτελούσε σίγουρα μία απειλή στον μυκηναϊκό έλεγχο.¹⁰⁷

Ο P. Rehak εξετάζει το ρόλο των θρησκευτικών τοιχογραφιών στη λειτουργία της «μινωικής έπαυλης», με αφετηρία την Αγία Τριάδα, αναγνωρίζει ότι «...μερικές επαύλεις, όπως η περίπτωση της Αγίας Τριάδας, σχημάτισαν έναν εσωτερικό σύνδεσμο στη σχέση ανάμεσα σε ανάκτορο και ιερό κορυφής». Επίσης, ως οικονομικά και διοικητικά κέντρα εξαρτώμενα από τα «ανάκτορα», σύμφωνα με τον ίδιο, μπορεί να έχουν χρησιμοποιηθεί ως τοπικές αποστολές για την εξάπλωση της νεοανακτορικής θρησκείας, μια υπόθεση που επιβάλλει ισχυρά την ύπαρξη ενός θεοκρατικού κράτους.¹⁰⁸ Ο Λ. Πλάτων μελετά δύο κτηριακά συγκροτήματα στην Ανατολική Κρήτη, των Αχλαδιών και του Προφήτη Ηλία Πραισού. Μέσω της ανάλυσης της αρχιτεκτονικής, των ευρημάτων και της τοποθεσίας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ακολουθούν διαφορετικά πρότυπα οργάνωσης των χώρων τους, ενώ θεωρεί κυρίαρχο το ρόλο τους στην εκμετάλλευση της αγροτικής παραγωγής της περιοχής.¹⁰⁹

Η Μ. Τσιμποπούλου και η Α. Παπακωστοπούλου εισηγούνται μια ιεραρχική οργάνωση των θέσεων κατοίκησης, με τον Πετρά ως κέντρο συλλογής και ανακατανομής της

¹⁰⁴ Nilsson 2001 (1949), 21, 33 κ.ά.

¹⁰⁵ Hood 1997, 113.

¹⁰⁶ Davaras 1997.

¹⁰⁷ Koehl 1997.

¹⁰⁸ Rehak 1997.

¹⁰⁹ Platon 1997.

παραγωγής και τους δορυφορικούς οικισμούς που περιέβαλαν τις «επαύλεις» ως σημεία πρώτης συλλογής και στη συνέχεια διαβίβασης στο ανάκτορο. Δηλαδή, οι «αγρεπαύλεις» στη Ζου, στον Άγιο Γεώργιο, στα Αχλάδια, στην Κληματαριά αποτελούν χώρους του δευτέρου επιπέδου ιεράρχησης. Σύμφωνα με τις ίδιες, οι αγρεπαύλεις συνιστούν την κεντρική οντότητα στην ιεραρχία ενδο-εγκατάστασης, απολαμβάνοντας έτσι μια θέση συγκρίσιμη, αν και σε μικρότερη κλίμακα, με εκείνη της κύριας ενότητας του Πετρά.¹¹⁰

Μέσα από ένα πρόγραμμα πετρογραφικής ανάλυσης εκατοντάδων δειγμάτων κεραμικής από 19 νεοανακτορικές θέσεις της Ανατολικής Κρήτης, μαζί με 600 παλιά δείγματα και 150 δείγματα πρώτων υλών, ο Day και οι συνεργάτες τους κατέληξαν σ' ένα σύνθετο σχήμα παραγωγής και διανομής της κεραμικής στην Ανατολική Κρήτη, ανάμεσα σε θέσεις διαφορετικού μεγέθους, μαζί με την εισαγωγή αγαθών από άλλα μέρη στο νησί.¹¹¹ Όπως ο ίδιος επισημαίνει, οι ευρείες ζώνες διανομής που παρουσιάζονται συμπίπτουν με φυσικές επικράτειες πόλεων, όπως υπέθεσαν και άλλοι μελετητές με τοπογραφικές αποδείξεις.

Στην καταληκτική γενική συζήτηση του Συμποσίου του 1992,¹¹² ο Cadogan έθεσε σε ψηφοφορία την κατάταξη των εγκαταστάσεων που συζητήθηκαν στη διάρκεια του. Προέκυψε, έτσι, η κατηγοριοποίηση:

1. Κτήριο στην ύπαιθρο (in open country)
2. Κεντρικό κτήριο σε οικισμό (dominant building in village), π.χ. Ζώμινθος, Νίρου Χάνι, Βαθύπετρο
3. Κεντρικό κτήριο σε πόλη (dominant building in town), π.χ. Τύλισος, Ζώμινθος, Νίρου Χάνι, Πετράς, Αμνισός, Βαθύπετρο
4. Αβέβαιος οικισμός (Uncertain settlement), π.χ. Μακρύγιαλος
5. Πόλεις χωρίς κεντρικό κτήριο (Towns with no dominant building)
6. Πόλεις με μεγάλα εξαρτημένα κτήρια (Towns with grand subsidiary buildings): Αμνισός, Αχλάδια(;)

Στο συμπόσιο του 1992 έκλεισε με τη διατύπωση πολλών προβληματισμών, ενστάσεων και προτάσεων, όπως αυτές αρθρώθηκαν στην «Τελική Γενική Συζήτηση». Όπως είναι γνωστό, έως σήμερα δεν έχει ξεκαθαριστεί ο ρόλος των εγκαταστάσεων αυτών, και εν τέλει ούτε η ταξινόμηση και ο ορισμός τους έγιναν συνολικά αποδεκτοί.

¹¹⁰ Tsipopoulou & Papacostopoulou 1997.

¹¹¹ Day 1997.

¹¹² Hägg 1997.

Έκτοτε, μια πρόσφατη μελέτη της L. Hitchcock επιχειρεί μια ανάλυση των «ανακτόρων» και των επαύλεων με ανακτορικά χαρακτηριστικά, μέσα από την ανάλυση των ανασκαφικών τους συμφραζομένων.¹¹³ Το αποτέλεσμα της ανάλυσής της καταλήγει στην ύπαρξη μικρών «ιερών» ή «ναών» στην ύπαιθρο, που ήταν κάποιες από τις λεγόμενες «επαύλεις». Η αναγνώρισή τους ως ιερά δε σημαίνει ότι οι μινωίτες δεν είχαν θέση να ζουν σε αυτά. Βεβαίως, σύμφωνα με την ίδια, οι αγροτικές «επαύλεις», όπως το Βαθύπετρο, φαίνεται ότι συνδέονται στενά με τη γεωργική εκμετάλλευση. Θεωρεί δε πολύ πιθανό από αυτά τα κτήρια να ελέγχονταν, επίσης, βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες, όπως μαρτυρούν οι αποθήκες της Αγίας Τριάδας.

Από τα παραπάνω προκύπτει πόσο πολύ ποικίλλουν οι προσεγγίσεις, οι ορισμοί, οι ταξινομήσεις και οι ερμηνείες που σχετίζονται με τα υπό μελέτη κτήρια. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μύρτος Πύργος είναι «country house», μια μορφή εγκατάστασης τύπου 3, σύμφωνα με τον ανασκαφέα του, G. Cadogan. Όμως, για τους H. και M. van Effentere είναι μια «domanial villa», ενώ για τους P. Betancourt και N. Marinatos, εντάσσεται στον τύπο 2 της κατάταξής τους, δηλαδή πρόκειται για μια «manorial villa». Οι J. Driessen και Γ. Σακελλαράκης, τον κατατάσσουν στον 2ο τύπο, στα μεσαίου μεγέθους, καλοχτισμένα, ενώ για τον T. Whitelaw είναι μια «rural villa». Με το παραπάνω παράδειγμα καταλαβαίνει κανείς το χάος που προκαλεί η έλλειψη κοινής ορολογίας, κατάταξης και εν τέλει ερμηνείας, που τονίζει το πρόβλημα κατανόησης του ρόλου των εγκαταστάσεων της υπαίθρου, αλλά και όλων γενικά των μορφών εγκατάστασης στην Κρήτη της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Παρά τις όποιες ασάφειες και τις διαφορές, ωστόσο, σχεδόν το σύνολο των ερευνών αναγνωρίζουν στις επαύλεις επιβιωτικές, βιοτεχνικές, αποθηκευτικές, κατοικιακές, διοικητικές και οικονομικές λειτουργίες και δράσεις σε συνδυασμό με τελετουργικές πρακτικές, κυρίως θρησκευτικές.

1.2. Μεθοδολογική προσέγγιση

1.2.1. Η έρευνα και το εννοιολογικό μοντέλο

Η παρούσα μελέτη για τον αγροτικό δομημένο χώρο επικεντρώνεται σε δέκα θέσεις της Ανατολικής Κρήτης, οι οποίες αναλύονται διεξοδικά. Πρόκειται για τις εγκαταστάσεις στην

¹¹³ Hitchcock 2000.

Αγία Φωτιά, το Χαμαίζι, τα Αχλάδια, τον Άγιο Γεώργιο Τουρτούλων, τη Ζου, το Μύρτο Πύργο, τον Αζοκέραμο, την Επάνω Ζάκρο, το Βάι και το Μακρύγιαλο. Η έρευνα, ωστόσο, δε περιορίστηκε σε αυτή, αλλά, αντίθετα μελετήθηκαν όλες οι σχετικές εγκαταστάσεις στο νησί. Εάν δεν παρουσιάζεται το συνολικό υλικό που συλλέχθηκε είναι εξαιτίας του όγκου του, που είναι πραγματικά τεράστιος. Τα υπόλοιπα δεδομένα δεν παραμένουν ανεκμετάλλευτα, αφού χρησιμοποιούνται στην συγκριτική συνθετική προσέγγιση των δεδομένων (Μέρος 3).

Η επιλογή του δείγματος των δέκα θέσεων έγινε μετά από πολλή σκέψη. Έχει γνώμονα τη χωρική, χρονολογική και αρχιτεκτονική ποικιλομορφία που παρουσιάζει ο αγροτικός δομημένος χώρος της ανατολικής Κρήτης. Συγκεκριμένα, όσον αφορά το χρονολογικό πλαίσιο, αυτό καλύπτει όλο το φάσμα της Εποχής του Χαλκού, αφού εξετάζονται οι προανακτορικές εγκαταστάσεις στην Αγία Φωτιά και το Χαμαίζι, αυτές της MM IIIA/B-ΥΜ ΙΑ/Β περιόδου στον Άγιο Γεώργιο, τα Αχλάδια, τη Ζου, το Μύρτο Πύργο, την Επάνω Ζάκρο, τον Αζοκέραμο, το Βάι, όσο και εκείνες στον ΥΜ ΙΒ Μακρύγιαλο και την ΥΜ ΙΙΙ ανακατάληψη κάποιων από τις προαναφερθείσες θέσεις. Τις παραπάνω εγκαταστάσεις χαρακτηρίζουν, επίσης, μια μορφολογική, κατασκευαστική και λειτουργική ποικιλομορφία: τοπικά και ανακτορικά αρχιτεκτονικά δομικά στοιχεία και τεχνικές κατασκευής, τοπικά ή εισηγμένα υλικά δομής, παλαιοανακτορικοί και νεοανακτορικοί τρόποι οργάνωσης των χώρων, τροφοκαταναλωτικές / τροφοπαρασκευαστικές λειτουργίες, βιοτεχνικές δομές και εργαλεία, διοικητικές πρακτικές και ανταλλακτική δραστηριότητα, αποθηκευτική δυνατότητα, ιερά και τελετουργίες εκφράζονται μέσα από ένα πολυποίκιλο αρχιτεκτονικό πλαίσιο.

Τα υπό μελέτη κτήρια βρίσκονται σε διαφορετικές περιοχές και τοπογραφικούς τομείς της βόρειας και της νότιας ακτής και της ενδοχώρας της Ανατολικής Κρήτης, σε ποικίλα επιμέρους οικοσυστήματα και σε πολυειδείς ζώνες οικονομικής δραστηριότητας. Στο εκάστοτε ανθρωπογενές τοπίο τους, άμεσο και ευρύτερο, συνυπάρχουν και συνδυάζονται περισσότερες «μορφές» εγκατάστασης: οικισμοί, πόλεις, ανάκτορα, άλλες ανάλογες εγκαταστάσεις, ιερά κορυφής, νεκροταφεία, βιοτεχνικές δομές κ.λπ. Συνεπώς, τα κτήριά μας παρέχουν τη δυνατότητα αναλυτικής, συνθετικής και συγκριτικής αναζήτησης πολυσχιδών και σημαντικών κριτηρίων, ικανών να οδηγήσουν σε μια σφαιρική θεώρηση και, στο πλαίσιο του δυνατού, κατανόηση του αγροτικού χώρου και των διαντιδράσεων του με τις κοινωνικές ομάδες και τα συστήματα κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης της μινωικής Κρήτης.

Σε μια τέτοια προσέγγιση επιχειρεί να ανταποκριθεί η έρευνα, που στηρίζεται κυρίως στα αρχαιολογικά δεδομένα και, συμπληρωματικά, σε ιστορικές, ανθρωπολογικές και άλλες

πληροφορίες. Τη βασική μεθοδολογική της συγκρότηση υποστηρίζει η εφαρμοσμένη συμβολή των νέων τεχνολογιών, μέσα από τη δημιουργία και χρήση ηλεκτρονικού συστήματος καταγραφής, τεκμηρίωσης και αναζήτησης του υλικού που μελετάται. Το συγκεκριμένο διεπιστημονικό εγχείρημα επιτρέπει μια σύνθετη και πολυεπίπεδη συγκέντρωση, επεξεργασία και εν γένει διαχείριση και οργάνωση μεγάλου αριθμού στοιχείων, και την εξαγωγή, επιμέρους και συνολικών, αντίστοιχων συμπερασμάτων.

Η αρχαιολογική μελέτη βασίζεται εξ ολοκλήρου στην υπάρχουσα αρχαιολογική βιβλιογραφία. Πρώτο της στάδιο αποτέλεσε, επομένως, η συλλογή, συστηματική αποδελτίωση και ταξινόμηση της διεθνούς συναφούς τεκμηρίωσης. Η συγκέντρωση πληροφοριών εξαντλεί σχεδόν κάθε βιβλιογραφική αναφορά στις εγκαταστάσεις αυτές. Εκτός από τις λίγες δημοσιευμένες μονογραφίες και άλλες συνθετικές εργασίες, βασικές πηγές πληροφοριών αποτέλεσαν οι αρκετές ανασκαφικές εκθέσεις για τις υπό μελέτη εγκαταστάσεις, έως το 2004-05 που ολοκληρώθηκε το στάδιο της συλλογής υλικού. Δίδεται, επίσης, έμφαση στην τοπογραφία των εγκαταστάσεων και το ευρύτερο δομημένο «τοπίο» τους, όπως αυτό προκύπτουν από δημοσιεύσεις ανασκαφών και επιφανειακών ερευνών.

Εκτός από τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση, σημαντική επιπλέον γνώση συλλέχθηκε από πολλές επιτόπιες επισκέψεις στους εν λόγω χώρους, για τον έλεγχο των δεδομένων και τον εμπλουτισμό τους με προσωπικές παρατηρήσεις. Η επιτόπια έρευνα επέτρεψε την εξοικείωσή μου με τους χώρους και, έμμεσα, με τις εμπειρίες των ανθρώπων που σχεδίασαν, κατασκεύασαν και χρησιμοποίησαν τα κτήρια. Η εμπειρία αυτή του πεδίου υπήρξε πολύτιμη και ουσιαστική συνιστώσα της εργασίας μου.

Το σύνολο των πληροφοριών που συλλέχθηκαν εντάχθηκαν και οργανώθηκαν στο εννοιολογικό μοντέλο, που κατασκευάστηκε για τη μαζική και πολυεπίπεδη καταγραφή, επεξεργασία, τεκμηρίωση και διαχείριση τους. Στη δύσκολη σχεδίαση του εννοιολογικού αυτού μοντέλου, που αναλύεται διεξοδικά πιο κάτω, συνυφαίνονται οι έννοιες του χώρου και του χρόνου, όσο βεβαίως είναι δυνατόν, διότι οι χρονικές διακρίσεις σπάνια παρέχονται επαρκώς στις δημοσιεύσεις. Πράγματι, ελάχιστες μελέτες παρουσιάζουν αναλυτικά τις χρονολογικές διαφοροποιήσεις στη ζωή των κτηρίων και το την ενδεχόμενη σημασία τους για τους κατασκευαστές και τους χρήστες τους. Η κεντρική έννοια της εννοιολογικής οργάνωσης είναι η εγκατάσταση, από την αρχή της διαπιστωμένης ανθρώπινης παρουσίας εκεί, έως και τις τελευταίες ενδείξεις χρήσης της. Έμφαση δίδεται στο βασικό κτηριακό

συγκρότημα της εγκατάστασης, που αποτελεί τον κύριο οικοδομικό πυρήνα την περίοδο της ακμής της.

Η αρχιτεκτονική μορφή του συγκροτήματος καταγράφεται και τεκμηριώνεται σύμφωνα με τα αναλυτικά κριτήρια που αφορούν τη γενική μορφολογία της:

- ✓ τα κατασκευαστικά της χαρακτηριστικά (υλικά, τεχνικές δομής, τοιχοποιία, ανοίγματα, δάπεδα, οροφές/στέγες κ.λπ.),
- ✓ τους βασικούς τρόπους διευθέτησής της στον ευρύτερο χώρο σε ισόπεδο, σε άνδηρα κ.λπ.,
- ✓ της παρουσίας ή μη ειδικών χώρων και της θέσης τους στον κτηριακό ιστό και των προτεινόμενων ή μη λειτουργιών τους.

Όλα τα αρχιτεκτονικά δεδομένα εξετάζονται ανά χρονολογική περίοδο και φάση.¹¹⁴ Ανά περίοδο και φάση καταγράφονται, επίσης, οι επιμέρους εσωτερικές ή εξωτερικές δομές και τα κινητά ευρήματα της εγκατάστασης και του κτηριακού συγκροτήματος. Επιχειρείται, έτσι, μια λεπτομερής ανάλυση και καταγραφή των συνολικών χωρικών και χρονικών δεδομένων, ώστε να είναι δυνατή, στη συνέχεια, η αναζήτηση των αναλογιών, δυσαναλογιών, ακολουθιών και ανακολουθιών των «ιδιαιτέρων αποχρώσεων» και, επιπλέον, να διαπιστωθούν τα κατά κανόνα πολλά κενά της σχετικής έρευνας.

Από την εννοιολογική σχεδίαση προκύπτει η τεχνική σχεδίαση,¹¹⁵ που οδηγεί στην υλοποίηση του ηλεκτρονικού πληροφοριακού συστήματος.¹¹⁶ Το υλοποιημένο σύστημα αποτελεί την ηλεκτρονική αρχαιοθήκη των υπό μελέτη εγκαταστάσεων. Το ηλεκτρονικό πληροφοριακό σύστημα σχεδιάστηκε αποκλειστικά σύμφωνα με τα στοιχεία της συγκεκριμένης έρευνας. Η μελέτη των απαιτήσεων της κατασκευής του βασίζεται στο σύνολο των πληροφοριών για όλες τις εγκαταστάσεις της υπαίθρου στο νησί. Συνεπώς, το σύστημα μπορεί να υποστηρίξει την όποια συνέχιση της έρευνας από μένα την ίδια ή άλλους ερευνητές με την εισαγωγή των πληροφοριών και για άλλες ανάλογες εγκαταστάσεις.

Η επιλογή της ενσωμάτωσης στην έρευνα ενός ηλεκτρονικού εργαλείου συμβάλλει στη συστηματική διαχείριση των στοιχείων, την καταγραφή, την εύκολη ανάκληση των πληροφοριών και τη συγκριτική σύνθεση των δεδομένων. Βασικά πλεονεκτήματά του συστήματος είναι η άμεση και σύνθετη πληροφόρηση, που βασίζεται στη λεπτομερή και

¹¹⁴ Για τη διαφοροποίηση της περιόδου ζωής της εγκατάστασης και της φάσης ζωής του κτηριακού συγκροτήματος, βλ. παρακάτω Κεφ. 1.2.2.

¹¹⁵ Βλ. Παράρτημα.

¹¹⁶ Βλ. πιο κάτω Κεφ. 1.2.3.

κατά το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή των ποικίλων αρχαιολογικών και χωρικών δεδομένων. Ο έλεγχος των πληροφοριών και η ανεξαρτησία των δεδομένων συμβάλλουν στο να μειωθεί στο ελάχιστο ο πλεονασμός και η ασυνέπεια, να διατηρείται η ακεραιότητα κ.λπ.¹¹⁷ Οι *πίνακες*, τα *πεδία* και οι *τιμές* του υλοποιημένου συστήματος αξιοποιούν τον γενικότερο τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης των ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων που προέρχονται από τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες. Έτσι δίνεται η δυνατότητα να παρατίθενται κείμενα αρχαιολογικής ή άλλης εκτενούς περιγραφής, βιβλιογραφικές παραπομπές, σχόλια κ.λπ.

Η παρουσίαση των εγκαταστάσεων υποστηρίζεται από το ηλεκτρονικό πληροφοριακό εργαλείο, με τη μορφή *εκθέσεων των πινάκων*. Ουσιαστικά, οι *εκθέσεις* αυτές αποτελούν το συγκεντρωτικό δελτίο κάθε εγκατάστασης.¹¹⁸ Τα συγκεντρωτικά δελτία περιέχουν μόνο τα πεδία των πινάκων της βάσης δεδομένων που περιέχουν εγγραφές, ώστε να αποφεύγεται η άσκοπη επανάληψη όλων των πεδίων για κάθε εγκατάσταση. Η παρουσίαση των εγκαταστάσεων γίνεται με βάση τη χρονολογική σειρά των κτηριακών τους συγκροτημάτων και, συγκεκριμένα, με την προτεινόμενη στη βιβλιογραφία αρχική φάση κατασκευής τους. Αυτή η σειρά παρουσίασης των εγκαταστάσεων επιλέγεται διότι ο κύριος όγκος των βιβλιογραφικών πληροφοριών για κάθε εγκατάσταση αφορά το κτηριακό συγκρότημα, το οποίο και χρονολογείται σαφώς, ενώ οι αρχιτεκτονικές δομές ή/και οι άλλες ενδείξεις, που προηγούνται ή έπονται αυτού, δεν διασαφηνίζονται πάντα χρονολογικά ή χρονολογούνται με ασάφεια.¹¹⁹

Κάθε εγκατάσταση που καταχωρείται στη βάση δεδομένων, εξετάζεται εκ νέου συνθετικά, με έμφαση σε ολόκληρο το πλέγμα των σχέσεων ανάμεσα στα τέχνηρα, συμπεριλαμβανομένης και της αρχιτεκτονικής, των αντικειμένων, των χώρων στους οποίους βρέθηκαν ή/και με τους οποίους σχετίζονται τα αντικείμενα, καθώς και άλλα στοιχεία. Η οργάνωση της πληροφορίας στη βάση δεδομένων στοιχειοθετεί την επακόλουθη δομική ανάλυση, διότι καταγράφει τους χώρους με βάση τη θέση τους στον κτηριακό ιστό, συνδέει τα ευρήματα και τις επιμέρους δομές με τους χώρους στους οποίους βρέθηκαν, και όλα αυτά τα διακρίνει χρονολογικά. Η προσέγγιση αυτή εμπίπτει στις σύγχρονες μεθόδους αναγνώρισης μοντέλων¹²⁰ και ερμηνείας των «συμφραζομένων».¹²¹

¹¹⁷ Λίπα 2000, 3-4.

¹¹⁸ Βλ. Μέρος 2.

¹¹⁹ Για παράδειγμα, στο Χαμαίζι ο Κ. Δαβάρας αναφέρει ότι κάτω από το MM IA ελλειπτικό κτήριο, υπάρχουν παλαιότερα κτίσματα που ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον αρχαιότερες φάσεις, χωρίς όμως να τις προσδιορίζει χρονολογικά.

¹²⁰ Βλ. και Preziosi 1979.

¹²¹ Βλ. και Hodder 1986· 1992· Hitchcock 2000.

Παράλληλα, χρησιμοποιούνται και εθνογραφικά και ιστορικά τεκμήρια, δημοσιευμένα και πρωτογενή, διευρύνοντας, έτσι, τους ερμηνευτικούς ορίζοντες για το προϊστορικό παρελθόν με «εικόνες» από την μετέπειτα αρχαιότητα, αλλά και το παρόν· εάν το παρελθόν δεν αποτελεί μικρές αυτόνομες ιστορίες αλλά μια πολιτισμική συνέχεια που μορφοποιείται μέσα από συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, συντηρεί ή υποκρύπτει παλαιότερες κοινωνικές πρακτικές, ιδεολογίες, δοξασίες κ.λπ. Η μέθοδος αυτή κρίνεται δόκιμη στο Μεσογειακό περιβάλλον –και μάλιστα στον συγκεκριμένο γεωπολιτισμικό χώρο της Κρήτης– όπου φυσικές και ανθρωπογεωγραφικές παράμετροι (κλίμα, ανάγλυφο, τοπίο/φυσικοί πόροι, ανάγκες και στρατηγικές επιβίωσης) μεταβάλλονται αργά, πριν τη βιομηχανική εποχή.¹²² Η σύγκριση στοιχείων που προέρχονται από το σύγχρονο και ιστορικό πολιτισμό, με τα αρχαιολογικά δεδομένα μπορεί, εάν αξιολογηθεί κριτικά, να διαμορφώσει προτάσεις για την ερμηνεία του αρχαιολογικού υλικού.¹²³ Η προσεκτική χρήση της σύγκρισης και της αναλογίας, αποτελεί μια αξιόπιστη ερμηνευτική διέξοδο¹²⁴ και οδηγεί σε ένα ουσιαστικό «διάλογο» με υλικά, τεχνικές/τεχνολογικές αλυσίδες, και συναφείς –συλλογικές ή εξατομικευμένες– κοινωνικές δομές και συμπεριφορές, που σχετίζονται, στην παρούσα έρευνα, με την ιστορική πορεία και εξέλιξη, αλλά και τη διαχρονική παραγωγή και χρήση του δομημένου αγροτικού περιβάλλοντος.

Η εννοιολογική σχεδίαση του πληροφοριακού συστήματος που προέκυψε από τη μελέτη του υλικού υλοποιείται στο ακόλουθο εννοιολογικό μοντέλο (Πιν.1), το οποίο αποτελεί μια αναπαράσταση της λογικής της δομής. Για να μετατραπεί η λογική αυτή σύλληψη σε σχεσιακή μορφή και να υλοποιηθεί στην πλατφόρμα ανάπτυξης (MS-Access) χρησιμοποιήθηκε το διάγραμμα οντοτήτων-συσχετίσεων (ER).¹²⁵

¹²² Braudel κ.ά.1990.

¹²³ Gibbon 1984, 420.

¹²⁴ Wylie 1985, 107.

¹²⁵ Βλ. Λίπα 2000, 22-24.

1.2.2. Σχεδίαση του πληροφοριακού συστήματος

Πίν. 1. Το εννοιολογικό μοντέλο

Το εννοιολογικό μοντέλο βασίζεται στις παρακάτω οντότητες, δηλαδή σε διακεκριμένα αντικείμενα, και συσχετίσεις, δηλαδή συνδέσεις των οντοτήτων μεταξύ τους:

1.2.2.1. Οντότητες του εννοιολογικού μοντέλου

1. Εγκατάσταση
2. Κτηριακό συγκρότημα
3. Άλλες δομές ή/και ενδείξεις
4. Αρχιτεκτονική μορφή κτηριακού συγκροτήματος
5. Χώροι: θέση-προσανατολισμός/χρήσεις
6. Επιμέρους δομές: θέση-προσανατολισμός/χρήσεις
7. Κινητά ευρήματα εγκατάστασης
8. Περιοχή
9. Φυσικό περιβάλλον και δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης
10. Ανθρωπογενές τοπίο

11. Χρήσεις και χρονολόγηση στη βιβλιογραφία

12. Βιβλιογραφία

Το συγκεκριμένο μοντέλο εμπεριέχει τρία υπομοντέλα, τρεις επιμέρους ενότητες πληροφοριών:

1. την ίδια την εγκατάσταση
2. την περιοχή στην οποία εγγράφεται η εγκατάσταση – συγκεκριμένα, το στενό και ευρύτερο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον της
3. την αρχαιολογική έρευνα για την εγκατάσταση.

1.2.2.2. Ανάλυση συσχετίσεων μεταξύ οντοτήτων

Η κύρια ενότητα πληροφοριών της εννοιολογικής σχεδίασης είναι η εγκατάσταση. Η ενότητα αυτή απαρτίζεται από μια ιεραρχία τύπων, οι οποίοι ενώνονται με σχέσεις κληρονομικότητας.

Η εγκατάσταση είναι ο υπέρτυπος.

Το κτηριακό συγκρότημα και οι άλλες δομές/ενδείξεις είναι υπότυποί της.

Το κτηριακό συγκρότημα χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένη αρχιτεκτονική.

Υποτύπους της αρχιτεκτονικής αποτελούν οι ανοικτοί και κλειστοί χώροι, με τις επιμέρους δομές τους.

Η εγκατάσταση, και βεβαίως το κτηριακό συγκρότημα, κληρονομικά, απέδωσε κινητά ευρήματα.

Για το δεύτερο υποσύνολο πληροφοριών, που αφορά την περιοχή, ισχύουν οι παρακάτω συσχετίσεις:

- Η εγκατάσταση εγγράφεται σε περιοχή
- Η περιοχή διαθέτει φυσικό περιβάλλον με δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης και ανθρωπογενές τοπίο.

Στο Υπομοντέλο 3:

- Για την εγκατάσταση προτείνονται χρήσεις και χρονολόγηση στη βιβλιογραφία
- Η εγκατάσταση εντοπίζεται σε βιβλιογραφία.

1.2.2.3. Υπομοντέλο 1: Εγκατάσταση

Την ενότητα αυτή απαρτίζουν οι οντότητες:

- *Εγκατάσταση*
- *Κτηριακό συγκρότημα*
 - *Αρχιτεκτονική κτηριακού συγκροτήματος*
 - *Χώροι/χρήσεις*
 - *Επιμέρους δομές/χρήσεις*
- *Άλλες δομές ή/και ενδείξεις*
 - *Κινητά ευρήματα εγκατάστασης*

Το πρώτο υπομοντέλο διέπεται από μια συνθετότητα, αφού διαθέτει τρία επίπεδα πληροφοριών.

Στο πρώτο επίπεδο, η κύρια οντότητά του, αλλά και ολόκληρης της εννοιολογικής σχεδίασης, είναι η *εγκατάσταση*. Η οντότητα αυτή επιτρέπει καταρχάς τη συγκρότηση μιας βάσης πληροφοριών που είναι αναγκαίες αφενός για την καταγραφή της και αφετέρου για τη δημιουργία του συγκεκριμένου υπομοντέλου. Αυτό θεμελιώνεται με τη σειρά του, σε δεύτερο επίπεδο, σε δυο υπότυπους της εγκατάστασης: το *κτηριακό συγκρότημα* και τις *άλλες δομές/ενδείξεις*. Οι δυο αυτές οντότητες μαζί αποτελούν την εγκατάσταση μέσα στο χρόνο, από την αρχή της ανθρώπινης παρουσίας σε αυτήν έως το τέλος της χρήσης της. Η ανάγκη για την εν λόγω διαίρεση προκύπτει από παράγοντες, όπως ο χώρος, ο χρόνος, τα βιβλιογραφικά δεδομένα, οι δυσκολίες της έρευνας.

Η οντότητα *κτηριακό συγκρότημα* καθορίζεται σημαντικά από τον χρονικό παράγοντα και τη μορφή που παίρνει η εγκατάσταση μέσα στο διάστημα κατά το οποίο το υπό μελέτη συγκρότημα αποτελεί τον κύριο οικοδομικό της πυρήνα. Οι πληροφορίες της οντότητας *κτηριακό συγκρότημα* που καθορίζουν τον χρονικό προσδιορισμό της σχέσης της οντότητας *εγκατάσταση* με εκείνη του *κτηριακού συγκροτήματος* αποτελούν τα καταρχάς γνωρίσματα της δεύτερης οντότητας. Ενώ, η περαιτέρω ανάλυση της μορφής του κτηριακού συγκροτήματος γίνεται μέσω της υπο-οντότητας *αρχιτεκτονική* και των υποτύπων της *χώροι/χρήσεις* και *επιμέρους δομές/χρήσεις* στο τρίτο επίπεδο.

Στο δεύτερο επίπεδο, όμως, η εγκατάσταση μπορεί να απαρτίζεται και από *άλλες δομές ή/και ενδείξεις* πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος λειτουργίας του κτηριακού συγκροτήματος. Η οντότητα αυτή συνυπάρχει, στο δεύτερο επίπεδο, με την οντότητα *κτηριακό συγκρότημα*.

Στο τρίτο επίπεδο πληροφορίας, τέλος, η εγκατάσταση, δηλαδή το κτηριακό συγκρότημα και οι άλλες δομές, απέδωσε *κινητά ευρήματα/χρήσεις*.

Αναλυτικότερα:

A. Πρώτο επίπεδο πληροφορίας

⊙ Εγκατάσταση

Ο όρος αυτός δηλώνει την ανθρώπινη παρέμβαση, και επομένως διαμόρφωση και χρήση του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον. Η ανθρώπινη παρέμβαση και μεταβολή του χώρου της εγκατάστασης ορίζει τη χρονική περιοδοποίηση της. Συνεπώς, στο σύνολο πληροφοριών της *εγκατάστασης* συνυπάρχουν ο χώρος και ο χρόνος. Έτσι, το βασικό σώμα πληροφοριών της οντότητας αυτής αποτελούν τα γνωρίσματα:

- Εγκατάσταση
- Τοπωνύμιο
- Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας
- Συνολικές περίοδοι εγκατάστασης
- Σχόλια

B. Δεύτερο επίπεδο πληροφορίας

⊙ Κτηριακό συγκρότημα

Το κτηριακό συγκρότημα αντιστοιχεί, όπως προαναφέρθηκε, στη βασική και κορυφαία έκφραση της ανθρώπινης «παραγωγής» χώρου στην εγκατάσταση και προφανώς αναδεικνύει την/τις περίοδο/ους ακμής της. Επομένως, η οντότητα *κτηριακό συγκρότημα* αποτελεί έναν ανθρωπογενή τύπο της οντότητας *εγκατάσταση* σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο ή και περισσότερες. Αυτή η χρονική σχέση μεταξύ των δυο οντοτήτων είναι καθοριστική.

Επίσης, το κτηριακό συγκρότημα δεν έχει μια σταθερά παγιωμένη μορφή από την αρχική κατασκευή του έως το τέλος της χρήσης του. Είναι, επομένως, ανάγκη να οριστεί και το χρονικό διάστημα που αντιστοιχεί σε κάθε μεταβολή της αρχιτεκτονικής μορφής, τμήματος ή του συνόλου του κτηριακού συγκροτήματος. Προκύπτει, έτσι, η λεγόμενη «φάση», και η χρονική ακολουθία διαμορφώνεται ως εξής:

- Εγκατάσταση
- Περίοδος εγκατάστασης

- Φάση κτηριακού συγκροτήματος
- Χρονολόγηση φάσης
- Αιτία τέλους χρήσης
- Σχόλια

⊙ Άλλες δομές ή/και ενδείξεις

Οι περισσότερες εγκαταστάσεις έχουν, κατά κανόνα, μια οικοδομική εξέλιξη, με κομβική περίοδο εκείνη που αντιστοιχεί στο υπό μελέτη κτηριακό συγκρότημα. Στην ίδια εγκατάσταση, όμως, προηγούνται, συνυπάρχουν ή έπονται και άλλες δομές. Οι ίδιες και η χρονολογική σχέση τους με το κτηριακό συγκρότημα προσδιορίζονται μέσω των γνωρισμάτων:

Αρχιτεκτονική/-ές δομή/-ές

- Εγκατάσταση
- Περίοδος εγκατάστασης
- Χρονολόγηση περιόδου
- Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα
- Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλες ενδείξεις
- Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα
- Χρήση
- Σχόλια

Γ. Τρίτο επίπεδο πληροφορίας

⊙ Αρχιτεκτονική μορφή κτηριακού συγκροτήματος

Η αρχιτεκτονική του κτηριακού συγκροτήματος εξετάζεται ανά φάση, για να εξαχθούν συμπεράσματα για την εξέλιξη της κατασκευής του, τις μεταβολές που υφίσταται η κατασκευή, τμηματικά ή συνολικά, στο χρόνο. Η οντότητα *αρχιτεκτονική μορφή* συγκροτείται από γενικές και ειδικές πληροφορίες, όπως τα υλικά και οι τεχνικές, οι τρόποι δόμησης, η βασική οργάνωση χώρων, τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά στοιχεία:

- Φάση κτηριακού συγκροτήματος

I. Γενικά χαρακτηριστικά

- Έκταση
- Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης
- Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης
- Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου
- Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων
- Αριθμός εισόδων

II. Χαρακτηριστικά οργάνωσης

- Ισόγειο
- Υπόγειο
- Όροφος/-οι
- Διευθέτηση σε ισόπεδο
- Ανδρωτή διευθέτηση
- Παρατακτική διάταξη
- Οργάνωση σε πτέρυγες
- Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»
- Προσβασιμότητα

III. Κατασκευαστικά χαρακτηριστικά

α. Υλικά

- Είδη
- Τοπικά/εισηγμένα υλικά
- Κατεργασμένα/ακατέργαστα/ημίεργα υλικά

β. Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

- Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο
- Θεμελίωση σε διαμορφωμένο βράχο
- Επίχωση/τεχνητή επιφάνεια έδρασης

Τοιχοποιία

- Αργολιθοδομή
- Ξερολιθική
- Ισοδομική
- Μεγαλιθική

- Πλινθοδομή
- Λαξευτή διαμόρφωση
- Ξυλοδεσιές/ χρήση ξύλου
- «Οδοντώσεις» πρόσοψης/-εων
- Επιχρίσματα/κονιάματα
- Τοιχογραφίες
- Ορθομαρμάρωση/-εις

Ανοίγματα

- Κατώφλι/-α
- Μονολιθικό/-ά κατώφλι/-α
- Παραστάδες
- Άλλα στοιχεία ανοιγμάτων

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

- Συμπληγή γη
- Επικάλυψη: πλακόστρωτο/λιθόστρωτο/βοτσαλωτό/άλλο
- Λαξευτό/-ά
- Φυσικός βράχος
- Φυσικό βραχώδες έξαρμα σε δάπεδο
- Πιθανά ξύλινα δάπεδα

Ανοικτοί χώροι

- Συμπληγή γη
- Επικάλυψη: πλακόστρωτο/λιθόστρωτο/βοτσαλωτό/άλλο
- Λαξευτό/-ά
- Φυσικός βράχος
- Φυσικό βραχώδες έξαρμα σε δάπεδο

Οροφή

- Ενδείξεις οροφής/στέγης

⊙ Χώροι κτηριακού συγκροτήματος/ χρήσεις

Η οντότητα αυτή αποτελεί συνέχεια της οντότητας *αρχιτεκτονική*. Δημιουργήθηκε για την αναλυτικότερη καταγραφή και τεκμηρίωση των ειδικών κλειστών και ανοικτών χώρων του κτηριακού συγκροτήματος, την οριζόντια (π.χ. Α, Δ, Β, Ν, τμήμα του συγκροτήματος, κέντρο κ.λπ.) και κατακόρυφη (ισόγειο-υπόγειο-όροφος) θέση ανάπτυξής τους στον κτηριακό ιστό, τις προτεινόμενες χρήσεις τους στη βιβλιογραφία, τις βασικές θέσεις και τον προσανατολισμό του κτηρίου.

Βασικές θέσεις του κτηρίου-προσανατολισμός

- Γωνίες
- Κύριος άξονας
- Είσοδος 1
- Είσοδος 2
- Είσοδος 3

Ειδικοί κλειστοί χώροι

- Αίθουσα με πολύθυρο/-α
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Αίθουσα/χώρος με δίθυρο
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Υπόστυλη αίθουσα με πολύθυρο/-α ή/και δίθυρο
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση

- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Δωμάτιο με πεσσό/-ούς
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Δωμάτιο με κίονα/-ες
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Αίθουσα με κίονα/-ες ή/και πεσσό/-ούς ή/και πολύθυρο/-α
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Δωμάτιο με θρανίο
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Τετράγωνη αίθουσα/δωμάτιο
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Άλλη/-ες ειδική αίθουσα/-ες ή χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη

- Οριζόντια χωροθέτηση
 - Κάθετη χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Διπλοί χώροι
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Κάθετη χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Χώρος με ορθομαρμάρωση
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Κάθετη χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Προθάλαμος αίθουσας/δωματίου
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Κάθετη χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Διάδρομος/-οι
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Κάθετη χωροθέτηση
 - Προσανατολισμός άξονα διαδρόμου/-ων
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Κάθετη χωροθέτηση
 - Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Βοηθητικό/-ά κλιμακοστάσιο/-α
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Προσανατολισμός άξονα του βοηθητικού/-ών κλιμακοστασίου/-ων
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Κογχοειδής χώρος
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Άθυρος/-οι χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Δωμάτιο εισόδου
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Ημιυπόγειο δωμάτιο
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Προθάλαμος του ημιυπόγειου δωματίου
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση

- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Άλλοι κλειστοί χώροι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

Ανοικτοί χώροι

- Αύλειος/-οι χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Κεντρική/εσωτερική αυλή
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Άξονας αυλής
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Φωταγωγός
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Εξώστης/-ες
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων

- Χρήσεις στη βιβλιογραφία
- Βοηθητικό/-ά κλιμακοστάσιο/-α
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Προσανατολισμός άξονα του βοηθητικού/-ών κλιμακοστασίου/-ων
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία
- Διάδρομος/-οι/ διάζωμα/-τα
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Άξονας διαδρόμου
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

Ημιυπαίθριοι χώροι

- Προθάλαμος/-οι αίθουσας/-ών/ δωματίου/-ων
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Κάθετη χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία
- Προθάλαμος/-οι εισόδου/-ων
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία
- Στοά
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία
- Σχόλια

⊙ Επιμέρους δομές κτηριακού συγκροτήματος/ χρήσεις

Οι επιμέρους δομές κλειστών και ανοικτών χώρων του κτηριακού συγκροτήματος αποτελούν μεμονωμένες και συμπληρωματικές οργανικές δομές που ενυπάρχουν στους χώρους του κτηριακού συγκροτήματος, με τη μορφή κατασκευών και εγκαταστάσεων σε συνδυασμό με σταθερά και ημιμόνιμα ευρήματα. Ο χώρος στον οποίο ανήκουν, η θέση τους στο συγκεκριμένο χώρο ή η θέση τους σε σχέση με το συγκρότημα, και οι προτεινόμενες χρήσεις τους στη βιβλιογραφία αποτελούν τα γνωρίσματα της οντότητας αυτής.

- *Εγκατάσταση*
- *Φάση κτηριακού συγκροτήματος*
- *Χρονολόγηση φάσης*
- *Περίοδος εγκατάστασης*
- *Χρονολόγηση περιόδου*

Σε κλειστούς χώρους

- *Θρανίο/-α/ κρηπίδα/-ες*
- *Χώρος/-οι*
- *Αριθμός χώρου στην κάτοψη*
- *Οριζόντια χωροθέτηση*
- *Χρήσεις στη βιβλιογραφία*

- *Ληνός/-οί*
- *Χώρος/-οι*
- *Αριθμός χώρου στην κάτοψη*
- *Οριζόντια χωροθέτηση*
- *Χρήσεις στη βιβλιογραφία*

- *Σκάφη/-ες*
- *Χώρος/-οι*
- *Αριθμός χώρου στην κάτοψη*
- *Οριζόντια χωροθέτηση*
- *Χρήσεις στη βιβλιογραφία*

- *Εστία/-ες*
- *Χώρος/-οι*

- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Αγωγός/-οί
- Χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Κοιλότητα/-ες/ οπή/-ές/ λάκκος/-οι/ βόθρος/-οι
- Χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Άλλες επιμέρους δομές/ενδείξεις
- Χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

Σε ανοικτούς χώρους

- Τείχος/αντέρρισμα
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Πύργος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Χωροθέτηση σε
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Περίβολος/περιτοίχισμα

- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Θρανίο/-α/ κρηπίδα/-ες
- Χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Ληνός/-οί
- Χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Σκάφη/-ες
- Χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Εστία/-ες
- Χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Φούρνος
- Χώρος/-οι
- Αριθμός χώρου στην κάτοψη
- Οριζόντια χωροθέτηση
- Χρήσεις στη βιβλιογραφία

- Αγωγός/-οί

- Χώρος/-οι
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Κοιλότητα/-ες/ οπή/-ές/ λάκκος/-οι/ βόθρος/-οι
 - Χώρος/-οι
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Κυκλική/κυκλοειδής κατασκευή/-ές
 - Χώρος/-οι
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Βωμός
 - Χώρος/-οι
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Τριμερής κατασκευή
 - Χώρος/οι
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
-
- Άλλες επιμέρους δομές
 - Χώρος/-οι
 - Αριθμός χώρου στην κάτοψη
 - Οριζόντια χωροθέτηση
 - Χρήσεις στη βιβλιογραφία
 - Σχόλια

⊙ Κινητά ευρήματα εγκατάστασης/χρήσεις

Τα *κινητά ευρήματα* από την εγκατάσταση χρονολογούνται σε ορισμένη περίοδο της και φάση του υπό μελέτη κτηριακού συγκροτήματος. Το είδος και τις περισσότερες φορές η ποσότητά τους υποδηλώνουν ανθρώπινες δραστηριότητες και χρήσεις που βοηθούν στην κατανόηση της λειτουργικότητας των χώρων, βάση της οποίας κατατάσσονται.¹²⁶ Συνήθως, όμως, αναδεικνύεται μια πολυσημία και πολυχρηστικότητα τους, με αντίστοιχες επιπτώσεις στις χωρικές λειτουργικές προσεγγίσεις.¹²⁷ Από την άλλη, η ποσοτική τους εκπροσώπηση δείχνει τον ηθελημένο ή τυχαίο χαρακτήρα της αντίστοιχης δράσης, και στην πρώτη περίπτωση μπορεί να δηλώνει και το εύρος της, το οποίο όμως στην πραγματικότητα είναι δύσκολο να αξιολογηθεί και να χρησιμοποιηθεί έπειτα στη συγκριτική εξέταση των εγκαταστάσεων. Συγκεκριμένα, η δυσκολία έγκειται, καταρχάς, στο ότι η ποσότητα των ευρημάτων δεν είναι πάντα γνωστή. Για την ουσιαστική χρήση της πληροφορίας αυτής χρειάζεται να είναι γνωστή η πυκνότητα των ευρημάτων ανά κατηγορία, δηλαδή, ο αριθμός των ευρημάτων, η έκταση της εγκατάστασης, καθώς και το είδος των ευρημάτων. Η έκταση της εγκατάστασης, επίσης, δεν είναι πάντα γνωστή. Επιπλέον, η ποσότητα των σκευών δεν είναι από μόνη της αρκετή για να τεκμηριώσει απόλυτα το εύρος μιας δραστηριότητας σε ένα κτήριο και σε ελάχιστες περιπτώσεις είναι γνωστά τα συνολικά απαραίτητα δεδομένα. Για παράδειγμα δεν είναι εύκολο να αξιολογηθεί το μέγεθος της αποθήκευσης, εφόσον η φέρουσα δύναμη των αποθηκευτικών αγγείων εξαρτάται και από το μέγεθός τους και το προϊόν που περιέχουν. Συνεπώς, το γνώρισμα της ποσότητας χρησιμοποιείται ενδεικτικά. Δυστυχώς, αντίστοιχα προβλήματα ισχύουν για τις περισσότερες κατηγορίες κινητών ευρημάτων.

Ανάλογο πρόβλημα υπάρχει και για το γνώρισμα *χωρικές διασπορές*, που συνδέει τα κινητά ευρήματα με τους χώρους στους οποίους βρέθηκαν. Όμως, οι βιβλιογραφικές πληροφορίες είναι ελλιπείς, αφού πολλές τελικές δημοσιεύσεις εκρεμμούν, ενώ σε παλιότερες δημοσιεύσεις δεν αναφέρεται πάντα ο ακριβής τόπος εύρεσης. Το γνώρισμα *απεικονίσεις/γγραφή* αναδεικνύει μια σημαντική ποιοτική διαφοροποίηση των ευρημάτων και δίνει τη δυνατότητα μιας βασικής καταγραφής της διαφοροποίησης αυτής. Η εννοιολογική κατάταξη των γνωρισμάτων των κινητών ευρημάτων έχει ως εξής:

- Τροφοπαρασκευής/τροφοκατανάλωσης/όπτησης τροφής
- Ποσότητα

¹²⁶ Adams & Adams 1991, 285.

¹²⁷ Kopaka 1984.

- Χωρική διασπορά
- Ακριβής θέση εύρεσης
- Απεικονίσεις/γραφή

- Εργαλεία/βιοτεχνικά
- Ποσότητα
- Χωρική διασπορά
- Ακριβής θέση εύρεσης
- Απεικονίσεις/γραφή

- Αποθήκευσης
- Ποσότητα
- Χωρική διασπορά
- Ακριβής θέση εύρεσης
- Απεικονίσεις/γραφή

- Διοικητικού χαρακτήρα
- Ποσότητα
- Χωρική διασπορά
- Ακριβής θέση εύρεσης
- Απεικονίσεις/γραφή

- Τελετουργικά/αντικείμενα «κύρους»
- Ποσότητα
- Χωρική διασπορά
- Ακριβής θέση εύρεσης
- Απεικονίσεις/γραφή

- «Στρατιωτικού» χαρακτήρα
- Ποσότητα
- Χωρική διασπορά
- Ακριβής θέση εύρεσης
- Απεικονίσεις/γραφή

- Σχόλια

1.2.2.4. Υπομοντέλο 2: Περιοχή

Το δεύτερο υπομοντέλο αφορά το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον της περιοχής στην οποία εγγράφεται η εγκατάσταση.

⊙ Περιοχή

- Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας
- Γεωγραφική θέση

⊙ Φυσικό περιβάλλον και δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης

Το οικοσύστημα μιας περιοχής παρέχει στους κατοίκους της δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης των φυσικών του πόρων. Οι πόροι αυτοί που αξιοποιούσε κάθε εγκατάσταση οργανώνονται σε ζώνες στην ευρύτερη περιοχή της.¹²⁸ Το εύρος της ημερήσιας εκμετάλλευσης προκύπτει κυρίως από εθνογραφικές παρατηρήσεις και ορίζεται εν δυνάμει σε μια ακτίνα 2 έως 4 χλμ. γύρω από μια αγροτική εγκατάσταση.¹²⁹ Παρόλες τις αδυναμίες της,¹³⁰ η μέθοδος αυτή είναι εν τέλει αρκετά χρήσιμη, κυρίως για τη σύγκριση εγκαταστάσεων στην ίδια περιοχή, αλλά και διαφορετικών περιοχών μεταξύ τους.¹³¹

- Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου

Τοπογραφία εγκατάστασης

- Τοπογραφική ζώνη
- Όρμος/κόλπος
- Λόφος: κορυφή
- Λόφος: πλαγιά
- Υψόμετρο
- Σπήλαιο
- Τοπωνύμιο σπηλαίου/-ων
- Πηγή νερού
- Χείμαρρος/ρέμα

¹²⁸ «Site catchment analysis»: Vita-Finzi & Higgs 1970, 5-7.

¹²⁹ Lee 1969, 61· Vita-Finzi κ.ά. 1970, 7 κ.ά.

¹³⁰ Flannery 1976, 92-95 κ.ά.

¹³¹ Flannery 1976, 92.

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

- Καλλιεργήσιμη ζώνη
- Κτηνοτροφική ζώνη
- Αλιευτική ζώνη
- Θηρευτική ζώνη
- Ζώνη άγριας χλωρίδας
- Υλοτομική ζώνη
- Πηγή/-ές αργίλου
- Ζώνη λατόμευσης
- Μεταλλευτική ζώνη
- Συμπληρωματικά στοιχεία

⊙ Ανθρωπογενές τοπίο/δραστηριότητες

Η οντότητα αυτή καταγράφει το άμεσο και ευρύτερο ανθρωπογενές τοπίο της περιοχής (εγκαταστάσεις, άλλες δομές, ενδείξεις, κινητά ευρήματα) και τις προτεινόμενες σε αυτό δραστηριότητες στη βιβλιογραφία. Η καταγραφή αυτή είναι απολύτως χρήσιμη, ώστε να αναζητηθεί η ενδεχόμενη σχέση ή αλληλεπίδραση με την υπό μελέτη εγκατάσταση. Τα γνωρίσματα της οντότητας αυτής αναλύονται ως εξής:

- *Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας*
- *Απόσταση*
- *Χρονολογική περίοδος*

- Οικιστική δραστηριότητα
- Ταφική δραστηριότητα
- Τελετουργική δραστηριότητα
- Βιοτεχνική δραστηριότητα
- Αποθηκευτική δραστηριότητα
- Διοικητική/ανταλλακτική δραστηριότητα
- Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας
- Θαλάσσιο δίκτυο επικοινωνίας
- Απροσδιόριστη δραστηριότητα

- Συμπληρωματικά στοιχεία
- Σχόλια

1.2.2.5. Υπομοντέλο 3: Έρευνα

Το υπομοντέλο που αφορά την έρευνα για τις «μορφές» των εγκαταστάσεων συναναποτελούν οι οντότητες:

- Χρήσεις και χρονολόγηση στη βιβλιογραφία
- Βιβλιογραφία

⊙ Χρήσεις και χρονολόγηση στη βιβλιογραφία

Η οντότητα αυτή καταγράφει τις ερμηνευτικές προτάσεις που διατυπώνονται στη βιβλιογραφία για τις πιθανές χρήσεις και τη χρονολόγηση της κάθε εγκατάστασης με υπομνηματικό γνώρισμα:

- Ερμηνευτικές προτάσεις

⊙ Βιβλιογραφία

- Βασικές δημοσιεύσεις
- Έμμεσες δημοσιεύσεις
- URLs

1.2.3. Ζητήματα υλοποίησης

Για να υλοποιηθεί σε φυσικό επίπεδο η εννοιολογική σχεδίαση που αναλύθηκε, χρησιμοποιήθηκε το διάγραμμα οντοτήτων-συσχετίσεων, όπως προαναφέρθηκε.¹³² Η πορεία ήταν η εξής:

- ♣ οι οντότητες μεταβάλλονται σε πίνακες
- ♣ τα γνωρίσματα των οντοτήτων μεταφράζονται σε πεδία
- ♣ οι συσχετίσεις παίρνουν τη μορφή σχέσεων

¹³² Βλ. υποσ. 88.

- ▲ τίθενται κανόνες ακεραιότητας
- ▲ για κάθε πίνακα υπάρχουν μοναδικές τιμές, τα πρωτεύοντα κλειδιά, τα οποία χαρακτηρίζουν το σύνολο γνωρισμάτων του πίνακα.

Για την καλύτερη απόδοση του παραπάνω διαγράμματος οντοτήτων συσχετίσεων, τον διεξοδικό προσδιορισμό των τιμών τις οποίες θα παίρνουν τα γνωρίσματα, που μεταφράζονται σε πεδία, και τον καθορισμό των ιδιοτήτων τους, εφαρμόστηκε ένας σχεδιασμός δεδομένων στο Excel, που αποτελεί την αποτύπωση της τεχνικής σχεδίασης.¹³³

Από το ενδιάμεσο στάδιο σχεδιασμού των δεδομένων, περνάμε στη φυσική υλοποίηση, με πλατφόρμα ανάπτυξης την MS-Access. Στην Access, κατ' αντιστοιχία με την τεχνική σχεδίαση, δημιουργήθηκαν :

- ☞ *πίνακες*, στους οποίους αποθηκεύονται τα δεδομένα, ανά ενότητες πληροφοριών
- ☞ *πεδία* του πίνακα, στα οποία ορίζονται και αποθηκεύονται τα διάφορα είδη των πληροφοριών, ανά ενότητα
- ☞ *εγγραφές* του πίνακα, που συλλέγουν όλες τις πληροφορίες για μια συγκεκριμένη περίπτωση του θέματος
- ☞ *πρωτεύον/-ντα κλειδί/-ιά* του κάθε πίνακα, δηλαδή ένα ή περισσότερα πεδία που έχουν μια μοναδικά αναγνωρίσιμη τιμή για κάθε εγγραφή – που την ταυτοποιεί ως μοναδική.

Το υλοποιημένο σύστημα υποστηρίζει τις παρακάτω ενέργειες :

1. εισαγωγή, τροποποίηση και διαγραφή της πληροφορίας
2. αναζήτηση πληροφορίας και υποβολή ερωτήσεων
3. παρουσίαση και εκτύπωση της πληροφορίας

Οι τρόποι υποστήριξης των παραπάνω ενεργειών είναι ποικίλοι, αλλά βασίζονται κυρίως σε:

- πίνακες
- ερωτήματα
- φόρμες
- υποφόρμες που ενσωματώνονται στις κύριες φόρμες
- μακροεντολές αυτοματισμού των ενεργειών

¹³³ Βλ. Παράρτημα Ι. Τεχνική σχεδίαση. Ανάλυση πινάκων: πεδία-ιδιότητες-ορισμοί/ έννοιες.

- χειριστήρια, όπως για παράδειγμα κουμπιά επιλογών
- λίστες αναζήτησης, σύνθετα πλαίσια και πλαίσια καταλόγων

Έτσι, λοιπόν, η πληροφορία μπορεί να εισαχθεί, να αναζητηθεί, να παρουσιαστεί και να αποτυπωθεί σε διάφορες μορφές, οι οποίες και χρησιμοποιήθηκαν σε διάφορα στάδια της εργασίας και της επίδειξης των αποτελεσμάτων της.

Με βάση τα παραπάνω προέκυψε ένα σύστημα που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας, δοκιμάστηκε και λειτουργεί.

Στο τελικό στάδιο της έρευνας πραγματοποιείται η τελική σύνθεση των δεδομένων. Αρχικά, η συνθετική επεξεργασία στηρίζεται στην πολυεπίπεδη και πολύτροπη ανάκληση των δεδομένων του πληροφοριακού συστήματος, που λειτουργεί με βάση την προβολή (projection), την ταξινόμηση (sorting), την επιλογή (selection), την επιλογή με σύνθετα κριτήρια, την ένωση (join) και τη δήλωση παραμέτρων (parameters).¹³⁴ Η επεξεργασία της πληροφορίας μέσω *ερωτημάτων* δίνει τη δυνατότητα συνολικής συγκριτικής αξιολόγησης των βιβλιογραφικών και επιτόπιων δεδομένων για τις εγκαταστάσεις της υπαίθρου που καταχωρούνται στο σύστημα. Προκύπτουν, έτσι, συνολικά συγκριτικά συμπεράσματα για τις υπό μελέτη εγκαταστάσεις. Τα συμπεράσματα αυτά εξετάζονται συγκριτικά με στοιχεία από όλες τις εγκαταστάσεις της κρητικής υπαίθρου της Εποχής του Χαλκού. Επιπλέον, τα τελικά αποτελέσματα της συγκριτικής μελέτης για τον αγροτικό δομημένο χώρο τοποθετούνται προς συζήτηση στο πλαίσιο των προϊστορικών κοινωνιών της Εποχής του Χαλκού. Η χρησιμότητα της μελέτης του μινωικού πολιτισμού στο ευρύτερο «τοπίο» της εποχής του καταδεικνύεται από πολλές σύγχρονες έρευνες, προτάσεις και ανακαλύψεις.¹³⁵ Σε αυτήν την τελική ερμηνευτική διαδικασία συμβάλλει η συσχέτιση ιστορικών δεδομένων των μετέπειτα ιστορικών περιόδων, ιδίως της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, που η χρονική τους διαφορά από το υπό εξέταση αρχαιολογικό αντικείμενο είναι σημαντικά μειωμένη. Αυτή η συμβολή της ιστορικής πληροφορίας στο σχολιασμό εννοιών της πολιτισμικής διαδικασίας αποτελεί μια δόκιμη μέθοδο, που αποβλέπει στην κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε κοινωνίες οι οποίες αντιμετωπίζουν προβλήματα ερμηνείας στο πλαίσιο της προϊστορικής επιστήμης.¹³⁶

Μέσα από αυτή τη σύνθετη διεργασία-προσέγγιση θα επιχειρηθεί μια πολυεπίπεδη εξαγωγή συμπερασμάτων και προτάσεων/υποθέσεων για τις μορφές και λειτουργίες των

¹³⁴ Βλ. Λίπα 2000, 47-55.

¹³⁵ Μεταξύ άλλων βλ. Crowley 1989· Marinatos 1987, 138· Niemeier 1993, 332-3· Hitchcock 2000.

¹³⁶ Ευστρατίου 2002, 39.

προϊστορικών αυτών δομών και, βέβαια, των εκάστοτε επιμέρους κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και θρησκευτικών συνθηκών και πρακτικών που αυτά αντανακλούν.

1.3. Οι δυσκολίες

Ποικίλες υπήρξαν οι δυσκολίες σε όλα τα στάδια της εκπόνησης της διατριβής. Ανυπέρβλητες πραγματικά, είναι εκείνες που οφείλονται στην ελλιπή αρχαιολογική έρευνα, στα αποσπασματικά δεδομένα, στην απουσία δημοσιευμένου υλικού, στην άσχημη διατήρηση των αρχαιολογικών καταλοίπων. Αρχαίες και νεότερες ανθρωπογενείς δράσεις έχουν επιφέρει φθορές στα υπό μελέτη μνημεία, π.χ. μέσα από την αφαίρεση των δομικών υλικών και της σκευής τους. Αναλόγως ευθύνονται διαχρονικές φυσικές καταστροφές, όπως σεισμοί και οι πυρκαγιές. Προβλήματα δημιουργούν επίσης, πολύ συχνά, οι ερευνητικές μέθοδοι κατά την ανασκαφή, την περιγραφή, την ανάλυση και την ερμηνεία των εν λόγω αρχαιολογικών καταλοίπων. Στις παραλήψεις και τα κενά που προκύπτουν από αυτές οφείλεται εν μέρει η μεγάλη επιστημονική παραμέληση του αγροτικού δομημένου χώρου, και τα πολλά σχετικά ερμηνευτικά αδιέξοδα, που δημιουργούν ακόμη σήμερα μια ασύντακτη εικόνα για τη μινωική ύπαιθρο. Είναι αλήθεια ότι η παλαιότητα πολλών ανασκαφών, που πραγματοποιήθηκαν στις αρχές και τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, δεν βοηθά στο ξεκαθάρισμα της εικόνας αυτής, αφού συνεπάγεται εξ ορισμού απώλεια δεδομένων κατά την ανασκαφή, ασάφεια των χρονολογικών φάσεων των κτηριακών συγκροτημάτων και των περιόδων της εγκατάστασης, χρονολόγηση και ερμηνεία με βάση ξεπερασμένες θεωρίες (π.χ. η αιτιολόγηση των καταστροφών τους με βάση την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας), την έλλειψη παρατήρησης των στρωματογραφικών συναφειών κ.λπ. Πρόσθετες δυσκολίες δημιουργούνται και από νεότερες συμπληρωματικές ανασκαφές, που διαφοροποιούν πολλές φορές ριζικά τις χρονολογήσεις των πρώτων ανασκαφών ή/και διακρίνουν διαφορετικές χρονολογικές φάσεις, χωρίς πάντα να διευκρινίζεται ακριβώς ποιοι είναι οι χώροι και τα ευρήματα που πιστοποιούν την αλλαγή αυτή.

Εξάλλου, πολλές από τις ανασκαφές των υπό μελέτη εγκαταστάσεων δεν έχουν ολοκληρωθεί. Η ανασκαφή τους περιορίστηκε, συχνά, στην αποκάλυψη του κτηρίου και δεν επεκτάθηκε σε γεινιάζοντα κτήρια ή άλλες δομές, ακόμη και όταν αυτές είχαν επισημανθεί. Επιπλέον, η τελική δημοσίευση πολλών ανασκαφών εκρεμμεί. Ενώ, πολλές από τις δημοσιευμένες κατόψεις δεν αποδίδουν σωστά ή δεν αποδίδουν καθόλου τις φάσεις, τα επίπεδα και άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία των κτηρίων. Υπάρχει δε και η περίπτωση της παντελούς απουσίας κάτοψης του ανεσκαμμένου χώρου.

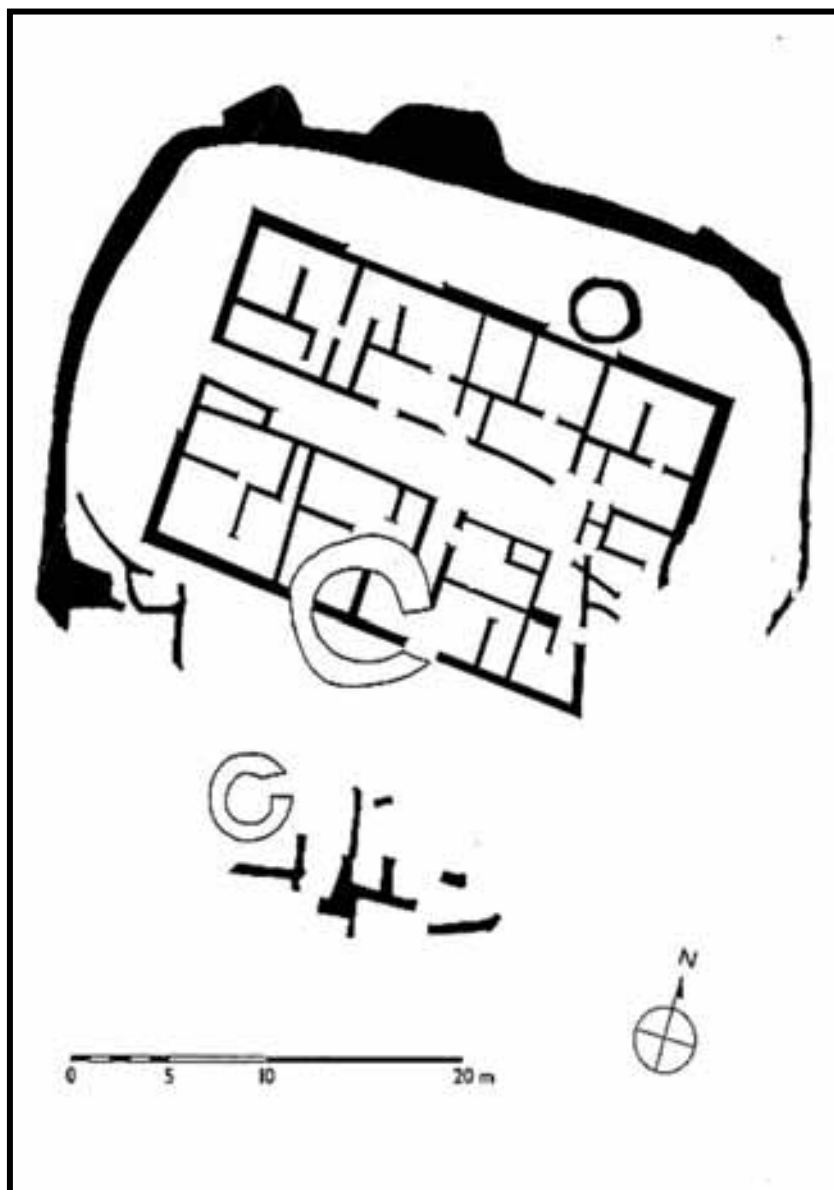
Μια ουσιαστική δυσκολία υπήρξε ο επαναπροσδιορισμός του στόχου της μελέτης. Όπως προαναφέρθηκε, με την πρόοδο της έρευνας και της τεκμηρίωσης, διαπιστώθηκε ότι δεν επαληθεύονταν οι αρχικές υποθέσεις εργασίας για κάποιες ενδεχόμενες συνάφειες και αναλογίες των νεότερων αγροτικών εγκαταστάσεων ή μετοχιών στη Γαύδο με τις λεγόμενες αγρεπαύλεις της 2ης χιλιετίας π.Χ. στην Κρήτη. Από τη μελέτη των δυο συνόλων προκύπτει ότι πρόκειται για διαφορετικής σύλληψης και λειτουργίας συγκροτήματα, που αντανakλούν διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικο-πολιτισμικές πραγματικότητες. Η σύγκρισή τους θα οδηγούσε σε τεχνητά, και, επομένως, μεθοδολογικά εσφαλμένα ιστορικά συμπεράσματα. Δεν αποκλείεται, βέβαια, ανάλογα κτήρια να μην ήταν άγνωστα και κατά τη μινωική Κρήτη, δεν έχουν ωστόσο διερευνηθεί επαρκώς ανασκαφικά και, έτσι, δεν ανιχνεύονται στη συναφή βιβλιογραφία.

Στο επίπεδο της κατασκευής ενός πληροφοριακού συστήματος για το συγκεκριμένο αρχαιολογικό αντικείμενο μελέτης παρουσιάστηκαν οι ακόλουθες βασικές δυσκολίες :

- Ο γενικός σχεδιασμός του συστήματος και η προσπάθεια ένταξης των ποικίλων αρχαιολογικών και διεπιστημονικών πληροφοριών σε ένα λογικό μοντέλο.
- Ειδικότερα προβλήματα σχεδιασμού προέκυψαν από την προσπάθεια χειρισμού των παραμέτρων της μορφής και της χρήσης του χώρου, αλλά κυρίως των μεταβολών που υφίστανται και οι δυο τους στο χρόνο. Οι δυσκολίες αυτές οφείλονται κυρίως στα ίδια τα χαρακτηριστικά των εγκαταστάσεων και των κτηριακών τους συγκροτημάτων, που η χρήση και η επαναχρησιμοποίηση του χώρου τους αποτελεί κάθε φορά μια νέα αρχή οργάνωσης, η οποία δεν αναγνωρίζεται πάντα στα βιβλιογραφικά δεδομένα. Ούτως ή άλλως η διαχείριση της παραμέτρου του χρόνου αποτελεί, όπως είναι γνωστό, ένα κατεξοχήν πρόβλημα της ίδιας της αρχαιολογικής έρευνας.
- Στο στάδιο της εννοιολογικής σχεδίασης, μακριά και επίπονη υπήρξε η προσπάθεια συγκρότησης των καταλληλότερων κριτηρίων κατάταξης του διαθέσιμου υλικού και των μεταξύ τους σχέσεων ιεράρχησης και συγγένειας. Προέκυψε έτσι, μια πολυσύνθετη και εξαντλητική σχεδίαση, που όμως μετά την υλοποίησή της διαπιστώθηκε ότι ανταποκρίνεται καλά στα δεδομένα και τις απαιτήσεις της έρευνας μας.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

2.1. ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ

Σχ. 2.1.1.
Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου των Κουφωτιών Αγίας Φωτιάς

2.1.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.1.1.1. Πρώτη ενότητα: Εγκατάσταση

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Αγία Φωτιά

Τοπωνύμιο: Κουφωτά

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας:

N. Πλάτων 1954, 1956, 1959: επισήμανση θέσης και εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα

M. Τσιμποπούλου 1984-85: συστηματική ανασκαφή και εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα

Συνολικές περίοδοι εγκατάστασης: 3

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: MM IA

Περίοδος εγκατάστασης: B

Αιτία τέλους χρήσης: Εγκατάλειψη-ανθρωπογενής καταστροφή (Tsiropoulou 1988, 46· 2002, 136)

3. ΆΛΛΕΣ ΔΟΜΕΣ Η/ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Περίοδος εγκατάστασης: A

Χρονολόγηση περιόδου: ΠΜ

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Πριν

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων: Κογχοειδής κατασκευή και άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: ΝΔ

Χρήση: Απροσδιόριστης χρήσης-Οικισμός; (Tsiropoulou 1988, 41)

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Οικισμός;

Περίοδος εγκατάστασης: B

Χρονολόγηση περιόδου: MM IA

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Ταυτόχρονα

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Άγνωστη

Χρήση: Οικιστική;

Σχόλια: Η Μ. Τσιποπούλου (1988, 45) αναφέρει ότι «δεν είναι βέβαιο εάν το μεγάλο κτήριο ανήκε σε ένα οικισμό, που θα βρισκόταν έξω από το τείχος, στο λόφο ή την πεδιάδα, υπάρχουν ωστόσο κάποιες ενδείξεις γι' αυτό.»

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Κυκλικές κατασκευές

Περίοδος εγκατάστασης: Γ

Χρονολόγηση περιόδου: MM II

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων:

1. Κυκλική κατασκευή, διαμέτρου 7,5 μ. με πάχος τοιχώματος 1,5 μ. Η είσοδος της είναι στα Α. Θεμελιώνεται πάνω στο βράχο και στο εσωτερικό της περιέχει τους τοίχους του κτηριακού συγκροτήματος της MM IA, πάνω στο οποίο ακουμπά σε δυο σημεία, χωρίς να το καταστρέφει. Είναι κτισμένη με αργούς λίθους και σώζεται σε ύψος 0,8 μ.

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί του κτηριακού συγκροτήματος

Χρήση: Ταφική; (Tsiropoulou 1988, 44-5)

2. Κυκλική κατασκευή, διαμέτρου 5 μ. με πάχος τοιχώματος 1,2 μ. Η είσοδος της είναι στα Α. Σώζονται μόνο τα θεμέλιά της, από μικρές πέτρες.

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Ν

Χρήση: Ταφική; (Tsiropoulou 1988, 44-5)

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Μεγάλης έκτασης: 400-800 μ.

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ορθογώνιο

Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης: 37
Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου: 32
Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 5
Αριθμός εισόδων: 3

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι
Όροφος/-οι: Ίσως
Διευθέτηση σε ισόπεδο: Ναι
Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Εν μέρει (Hitchcock 2005)

Προσβασιμότητα: Πλαγιομετωπική

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Είδη: Κροκάλες, βότσαλα, τοπικοί λίθοι, χώμα, πιθανώς ξύλο
Τοπικά υλικά: Ναι
Ακατέργαστα υλικά: Ναι
Ημίεργα υλικά: Ναι

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο: Ναι

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή: Ναι
Ξυλοδεσιές/ χρήση ξύλου: Ίσως
«Οδοντώσεις» πρόσοψης/-εων: Ναι (Tsiropoulou 1988, 33· Preziosi & Hitchcock 1999, 76)

Ανοίγματα

Κατώφλι/-α: Ναι

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Φυσικός βράχος: Εν μέρει

Ξύλινα δάπεδα: Ίσως

Ανοικτοί χώροι

Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Εν μέρει

Επικάλυψη: βοτσαλωτό: Εν μέρει

Φυσικός βράχος: Εν μέρει

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Βασικές θέσεις του κτηρίου-προσανατολισμός

Γωνίες: ΒΔ-ΒΑ/ΝΔ-ΝΑ

Κύριος άξονας: Α-Δ

Είσοδος 1: Δ

Είσοδος 2: Α

Είσοδος 3: Α

Ειδικό κλειστοί χώροι

Σχόλια: Δεν υπάρχουν δημοσιευμένες πληροφορίες

Ανοικτοί χώροι

Αύλειος/-οι χώρος/-οι: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: Α, Δ, Β

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τροφοπαρασκευή, παραγωγή εργαλείων και αγαθών
(Τσιμποπούλου 1988, 41-6)

Κεντρική/ εσωτερική αυλή: Ναι

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση-επικοινωνία χώρων (Tsiropoulou 1988, 33)

6. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΟΜΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Σε κλειστούς χώρους

Σχόλια: Δεν υπάρχουν δημοσιευμένες πληροφορίες

Σε ανοικτούς χώρους

Τείχος/ αντέρεισμα: Ναι

Χωροθέτηση σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: A-B-Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Οχύρωση (Tsiropoulou 1988, 44· Preziosi & Hitchcock 1999, 75)

Πύργος/-οι: Ναι

Χωροθέτηση σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: B

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Οχύρωση ή στατικοί λόγοι (Tsiropoulou 1988, 44· Preziosi & Hitchcock 1999, 75)

Κυκλική/κυκλοειδής κατασκευή: Ναι

Χώρος/-οι: Αύλειος χώρος/-οι

Χωροθέτηση σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: B

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Αποθηκευτική; (Tsiropoulou 1988, 33· Ενημερωτική πινακίδα στον αρχαιολογικό χώρο)

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: A

Χρονολόγηση περιόδου: ΠΜ

Τελετουργικά/αντικείμενα «κύρους»: Ίσως (Πρόβλ. Πλάτων 1956β, 421· 1959α, 218· 1959β, 390)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Ανοικτοί χώροι

Ακριβής θέση εύρεσης: Σε ρίζα βράχου δίπλα στο κτήριο (Πλάτων 1959α, 218· 1959β, 390)

Εργαλεία/ βιοτεχνικά: Ίσως

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Ανοικτοί χώροι

Ακριβής θέση εύρεσης: ΝΔ γωνία τείχους, έξω από το ορθογώνιο κτήριο

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΜΜ ΙΑ

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Tsiropoulou 1988, 33-40, 45-6· Ντούμας 1976, 69-79)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Κλειστοί και ανοικτοί χώροι

Εργαλεία/ βιοτεχνικά: Ναι (Tsiropoulou 1988, 41-46)

Ποσότητα: Πολύ μεγάλη

Χωρική διασπορά: Κλειστοί και ανοικτοί χώροι

Αποθήκευσης: Ναι (Tsiropoulou 1988, 33-40, 45-6)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Κλειστοί και ανοικτοί χώροι

Απεικονίσεις/γραφή: Αντικείμενα

2.1.1.2. Δεύτερη ενότητα: Περιοχή

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση:

5 χλμ. Α της Σητείας και αμέσως ΝΑ του χωριού Αγία Φωτιά

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου:

Στη βορειότερη άκρη της πεδιάδας της Αγίας Φωτιάς, μιας μοναδικής πεδινής ζώνης μεταξύ Σητείας και Παλαικάστρου με έκταση περίπου 700 στρεμμάτων, βρίσκεται ο λόφος των Κουφωτών, ύψους 25 μ. Ο λόφος είναι απογυμνωμένος από βλάστηση, ενώ τα χέρσα εδάφη της περιοχής καλύπτονται από έναν συνδυασμό θάμνων, φρυγάνων και ποωδών φυτών. Ο λόφος είναι παράκτιος και έχει εκατέρωθεν μικρούς όρμους.

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Παράκτια

Όρμος/ κόλπος: Ναι

Λόφος: κορυφή: Ναι

Υψόμετρο: 25 μ.

Σπήλαιο: Ναι

Τοπωνύμιο σπηλαίου/-ων: Κουφωτό

Πηγή νερού: 200-300 μ.

Χείμαρρος/ ρέμα: Ναι

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Καλλιεργήσιμη ζώνη: Ναι

Αλιευτική ζώνη: Ναι

Θηρευτική ζώνη: Ίσως

Ζώνη άγριας χλωρίδας: Ίσως

Πηγή/-ές αργίλου: Ίσως

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Εποχή Χαλκού

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Πάτημα/ Γλυφάδα Αγίας Φωτιάς (Davaras & Betancourt 2004), Σπήλαιο Κουφωτό (Πλάτων 1956β, 421)

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Περίοδος: ΠΜ I-II, ΜΜ, ΥΜ

Ταφική δραστηριότητα: Ναι

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Κεφάλια Πετρά (Παπαδάτος & Τσιμποπούλου 2006)

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Περίοδος: Νεολιθική-ΠΜ

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

Απροσδιόριστη δραστηριότητα: Ναι

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: «Ανάκτορο» Πετρά (Tsiropoulou 2002, 133-142)

Χρονολογική περίοδος:

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι

Βιοτεχνική δραστηριότητα: Ναι

Αποθηκευτική δραστηριότητα: Ναι

Διοικητική/ ανταλλακτική δραστηριότητα: Ναι

Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι

Θαλάσσιο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι

Απροσδιόριστη δραστηριότητα: Ναι

Από την Εποχή Χαλκού ως την Οθωμανική περίοδο

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Περιοχή Αγίας Φωτιάς-Κουφωτών (Tsiporoulou 1989)

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Περίοδος: Εποχή Χαλκού, Ελληνική-Ρωμαϊκή

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Περιοχή Αγίας Φωτιάς (επιτόπια έρευνα)

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Περίοδος: Βυζαντινή-Ενετική-Οθωμανική

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι

2.1.1.3. Τρίτη ενότητα: Έρευνα

11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ερμηνευτικές προτάσεις:

1. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, Μ. Τσιποπούλου, πρόκειται για ένα αιγιματικό κτήριο, επικεντρωμένο σε μια αυλή εντός αμυντικού τοίχου με πύργους. Κατασκευάστηκε για συγκεκριμένο λόγο (Τσιπορούλου 1988, 41), πιθανόν από ομάδα μεταναστών που ήρθαν από τη νότια κεντρική Κρήτη (Τσιπορούλου 1988, 47). Η ίδια συγκρίνει το κτηριακό συγκρότημα με το Χαμαίζι, ως προς τη στρατηγική θέση και πιθανόν τις χρήσεις (Τσιπορούλου 1988, 43). Θεωρεί το κτήριο προγονική μορφή των μετέπειτα «ανακτόρων», κυρίως εξαιτίας της Κεντρικής αυλής. Η εγκατάλειψη του, ίσως, παραπέμπει στην αφομοίωση της κοινότητας των χρηστών του από εκείνη του γειτονικού Πετρά (Τσιπορούλου 1988, 33, 47· 2002, 136).
2. Σε ενημερωτική πινακίδα στον αρχαιολογικό χώρο αναφέρεται ότι τα κινητά ευρήματα, λεπίδες οψιανού, τριβεία και τριπτήρες για την επεξεργασία σιτηρών, καθώς και αγγεία παρασκευής και κατανάλωσης φαγητού, δηλώνουν τις κύριες και επαναλαμβανόμενες λειτουργίες του κτηρίου. Λείπουν εντελώς τα αποθηκευτικά αγγεία (πίθοι). Η κάτοψη του κτηρίου ίσως δηλώνει κοινοτική οργάνωση κατοίκησης. Η παρουσία πολύ μεγάλης ποσότητας λίθινων εργαλείων δείχνει συγκέντρωση των μέσων παραγωγής. Η κατασκευή εργαλείων οψιανού λάμβανε χώρα στους ανοικτούς χώρους που περιβάλλουν το κτήριο, όπως επίσης και η αποθήκευση σιτηρών στην «κουλούρα».
3. Ο Χ. Ντούμας έχει υποστηρίξει ότι τα ευρήματα του κτηρίου δείχνουν δραστηριότητες τροφοπαρασκευής και κατανάλωσης και όχι παραγωγής. Αναρωτιέται μήπως πρόκειται για στρατώνα (Βλ. Τσιπορούλου 1988, 47). Δεδομένων των σχέσεων και ανταλλαγών ανάμεσα στην Κρήτη και τις Κυκλάδες, αναρωτιέται μήπως η Αγία Φωτιά αποτελεί μια πρωτοκυκλαδική εγκατάσταση-αποικία (Ντούμας 1976, 79· 1979, 106).
4. Η Ν. Μαρινάτου προτείνει μια εμπορική και στρατιωτική χρήση του κτηρίου (συζήτηση στο Τσιπορούλου 1988, 47).
5. Ο R. Castleden πιστεύει ότι πρόκειται για μια από τις παράκτιες στρατιωτικές βάσεις της μινωικής Κρήτης. Συγκρίνει και αυτός το κτηριακό συγκρότημα με εκείνο του Χαμαϊζίου (Πρβλ. www.uk.diserve.com/mentor/minoan/aghotia.htm)

2.1.2. Συζήτηση

2.1.2.1. Αρχιτεκτονική κτηριακού συγκροτήματος

Το μεγάλο μέγεθος του κτηριακού συγκροτήματος¹³⁷ παραπέμπει στην εξυπηρέτηση ενός μεγάλου αριθμού ατόμων. Το μέγεθος βέβαια είναι συνεπακόλουθο και των χρήσεων, που θα εξεταστούν πιο κάτω. Το ορθογώνιο σχήμα της υπάρχουσας κάτοψης αποτελεί μια κλειστή τελειωμένη μορφή και παραπέμπει σε επίσημη, προσχεδιασμένη αρχιτεκτονική και όχι σε λαϊκό ανώνυμο κτίσμα,¹³⁸ αποτέλεσμα προσθετικής δόμησης.¹³⁹

Η οργάνωση των χώρων του μπορεί να χαρακτηριστεί εξειδικευμένη. Μια κεντρική αυλή-διάδρομος (Σχ.2.1.1) οδηγεί στις επιμέρους ενότητες χώρων, οι οποίες φαίνεται να ακολουθούν κάποιο οικείο πρότυπο,¹⁴⁰ που προκύπτει μάλλον από μια αρχιτεκτονική παράδοση. Μήπως η παράδοση αυτή σχετίζεται με συγκεκριμένες λειτουργίες;¹⁴¹ Σε ένα απλό γεωμετρικό σχήμα εντάσσονται πολλές εξειδικευμένες υποενότητες χώρων με τετράγωνη κάτοψη, ως βασικών επαναλαμβανόμενων στοιχείων. Η δομή των υποενοτήτων βασίζεται σε έναν τετράγωνο χώρο και δυο μικρότερους ή σε τρεις μεγαλύτερους χώρους και έναν μικρότερο (Σχ. 2.1.2 & Εικ. 2.1.1).

Εικ.2.1.1. Χωρική υποενοότητα στη ΝΔ γωνία του συγκροτήματος

Σχ.2.1.2. Σχηματική απόδοση παραλλαγών των χωρικών ενοτήτων στα Κουφωτά

¹³⁷ Βλ. 1.1. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

¹³⁸ Βλ. Rapoport 1976, 22.

¹³⁹ Φιλιππίδης 1982, 52-53.

¹⁴⁰ Hitchcock 2005.

¹⁴¹ Η Hitchcock (2005) παρατηρεί ότι στο ανάκτορο της Ζάκρου ο διαχωρισμός μικρότερων χώρων στη βασική ενότητα του εργαστηριακού τομέα (περιοχή 43-45, 47) σχετίζεται με τις διαφορετικές βιοτεχνικές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτές (π.χ. πλήλινη σχάρα, λίθινα αγγεία, ανεπεξέργαστοι λίθοι, υφαντικά βάρη, ελάσματα μετάλλων). Το ίδιο παρατηρεί και στο κτήριο X στην Καλαβασό της Κύπρου, στο οποίο βρέθηκαν σκωρίες, ίσως ενδείξεις εργαστηριακής δραστηριότητας.

Αναλυτικότερα, η κεντρική αυλή-διάδρομος καταλήγει σε τρεις εξόδους από το κτήριο, μια Δ και δυο Α (Σχ. 2.1.1). Η Δ πλακόστρωτη είσοδος καταλαμβάνει το ήμισυ του πλάτους της αυλής (Εικ.2.1.2) – το άλλο ήμισυ καταλαμβάνει κλειστός ορθογώνιος χώρος με ανοδικό λιθόστρωτο στα Α του και πρόσβαση από το εσωτερικό της αυλής, ίσως κλιμακοστάσιο (Εικ. 2.1.3). Η είσοδος προστευόταν από περιτειχισμένη Δ αυλή με ίχνη βοτσαλωτού δαπέδου.

Εικ. 2.1.2. Β ήμισυ Δ απόληξης κεντρικής αυλής-Δ είσοδος

Εικ. 2.1.3. Ν ήμισυ Δ απόληξης κεντρικής αυλής, πιθανό

Εικ. 2.1.4. Είσοδος στα Ν της Α πλευράς κτηριακού συγκροτήματος

Εικ. 2.1.5. Είσοδος στο κέντρο της Α πλευράς του κτηριακού συγκροτήματος

Οι Α είσοδοι έχουν μια περίπλοκη διαρρύθμιση και δεν οδηγούν απευθείας στο κτήριο από την Α πλαγιά του λόφου (Εικ. 2.1.4 & Εικ. 2.1.5). Ο διαφαινόμενος έλεγχος της πρόσβασης στο κτήριο σε σχέση με τον συμπαγή όγκο του συμβάλλουν στη δημιουργία του φρουριακού χαρακτήρα του συγκροτήματος.

Η εσωτερική κεντρική αυλή-διάδρομος έχει ίχνη πλακόστρωσης. Διατέμνει κατά μήκος το συγκρότημα, με άξονα Α-Δ και είναι κομβική για την επικοινωνία των εσωτερικών με τους εξωτερικούς χώρους. Αποτελεί επίσης ένα μεταβατικό τμήμα –πηγή φωτός και αερισμού– και είναι χρήσιμη για την καθαυτό αντιμετώπιση της ξηρής ζέστης.¹⁴² Επιπλέον, δομικά, διευκολύνει τη στέγαση ανά τμήματα. Σύμφωνα με τον Rapoport, «η αυλή χρησιμοποιείται σε πολιτισμούς με συνωστισμό και ταυτόχρονα ιεραρχικές. Αυτός ο τύπος ανάπτυξης δεν παρουσιάζεται σε πολιτισμούς που δεν έχουν καθολική ιεραρχία».¹⁴³ Ωστόσο, οι χώροι δεν έχουν όλοι πρόσβαση στην αυλή. Η Δ πλευρά του συνόλου δείχνει πιο «κλειστή», πιο «εσωτερική».¹⁴⁴

Στο κτήριο της Αγίας Φωτιάς ο διαχωρισμός περιοχών, ο έλεγχος, η οργάνωση, η κατεύθυνση πρόσβασης ορίζεται από την εσωτερική επιμήκη πλακόστρωτη Κεντρική αυλή και από τουλάχιστον τέσσερις άλλους περιβάλλοντες υπαίθριους χώρους στην περιφέρεια των κλειστών χώρων (Σχ.2.1.1). Ένας εξ αυτών, στα Δ, είναι επίσης πλακόστρωτος. Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει ότι η αρχιτεκτονική είναι προσεγμένη και διαθέτει μια ιδιαίτερη συνθετότητα και οργάνωση.

Στη Β πρόσοψη του συγκροτήματος παρουσιάζονται οδοντώσεις.¹⁴⁵ Έχει προταθεί ότι οι ανάλογες εσοχές και εξοχές αντιστοιχούν σε παράθυρα, στον όροφο των «ανακτορικών» κτηρίων.¹⁴⁶ Η ύπαρξη ορόφου είναι πιθανή σε κάποια τμήματα, κυρίως εκείνα που είναι άθυρα. Ίσως, όμως, οι οδοντώσεις προς τη θάλασσα τονίζουν τη βασική με αυτήν σχέση. Μήπως η θάλασσα φέρνει τα ενδιαφέροντα και υπάρχει για αυτό ανάγκη να δημιουργηθούν εντυπώσεις (οδοντώσεις),¹⁴⁷ φέρνει όμως επίσης και κινδύνους (τείχος);

¹⁴² Rapoport 1976, 128.

¹⁴³ Rapoport 1976, 115.

¹⁴⁴ Preziosi & Hitchcock 1999, 74.

¹⁴⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

¹⁴⁶ Graham 1960, 329-33.

¹⁴⁷ Η άποψη των Preziosi και Hitchcock (1999, 74) είναι ότι οι οδοντώσεις αποτελούν στοιχείο της κύριας πρόσοψης του κτηρίου, που ήταν από την πλευρά της θάλασσας.

2.1.2.2. Επιμέρους δομές κτηριακού συγκροτήματος/ χρήσεις

Τείχος μέσου πλάτους 1,20 μ. περιέβαλλε το κτήριο από τις τρεις πλευρές, Β, Δ και εν μέρει Α.¹⁴⁸ Θεωρείται σύγχρονο του κτηρίου και αποτελεί ένα εξωτερικό κέλυφος και πιθανώς ένα δομικό στοιχείο άμυνας. Υπενθυμίζεται ο φρουριακός χαρακτήρας του κτηρίου και οι προστατευμένες εισόδους. Ίσως ακόμη βοηθούσε και ως ανεμοφράκτης για προστασία από τους συνήθεις Β ανέμους.

Σε τρία σημεία κατά μήκος της Β πλευράς υπάρχουν συμπαγείς ημικυκλικές εξοχές ή προμαχώνες,¹⁴⁹ που ίσως συγκρατούν επιπλέον την πλευρά αυτή, η οποία είναι χτισμένη πάνω σε χώμα και μάλλον παρουσίαζε στατικά προβλήματα.¹⁵⁰ Πιθανόν λειτουργούσαν και ως παρατηρητήρια¹⁵¹ ή είχαν ρόλο ανάλογο των οδοντώσεων της Β πρόσοψης, αφού ακολουθούν τη διάταξη και τον προσανατολισμό τους.

Επίσης, στον αύλειο χώρο που σχηματίζεται ανάμεσα στη Β πλευρά του κτηρίου και το τείχος βρίσκεται μια κυκλική κατασκευή με χαλικόστρωτο δάπεδο, η οποία εφάπτεται του κτηρίου.¹⁵² Θεωρείται σύγχρονή του και χαρακτηρίστηκε ως ένα είδος «κουλούρας» για την αποθήκευση σιτηρών.¹⁵³ Στο εσωτερικό της βρέθηκαν συγκεντρωμένα τριβεία και τριπτήρες. Όμως, η βορινή θέση της δεν θα ευνοούσε μια τέτοια χρήση – οι γνωστές ανάλογες «κουλούρες» των «ανακτόρων» είναι στα Δ, δηλαδή πιο προστατευμένες από τους ανέμους. Βέβαια, ο συνδυασμός οδοντώσεων και «κουλουρών» που υπάρχει στη Δ πλευρά των «ανακτόρων» παρατηρείται στην Αγία Φωτιά στα Β.¹⁵⁴ Ενδέχεται, όμως, να πρόκειται για κατασκευή που ίσως σχετίζεται περισσότερο με την παραγωγική δραστηριότητα η οποία φαίνεται ότι λάμβανε χώρα στο κτηριακό συγκρότημα, όπως προκύπτει από τα κινητά ευρήματα.¹⁵⁵

¹⁴⁸ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

¹⁴⁹ Tsiropoulou 1988, 44· Preziosi & Hitchcock 1999, 75

¹⁵⁰ http://www.ics.forth.gr/isl/yppo_site/fokas/antikeimena_gia_istoselides/antikeimena_gia_istoselida_kd_sl_agia_fwta_thesh_koufwta.html

¹⁵¹ Preziosi & Hitchcock 1999, 76.

¹⁵² Βλ. συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

¹⁵³ Tsiropoulou 1988, 33, ενημερωτική πινακίδα στον αρχαιολογικό χώρο.

¹⁵⁴ Βλ. Preziosi & Hitchcock 1999, 76.

¹⁵⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

2.1.2.3. Κινητά ευρήματα εγκατάστασης/ χρήσεις

Ελάχιστα ευρήματα της πρώτης ΠΜ περιόδου της εγκατάστασης είναι γνωστά: τριπλός κέρνος και κυκλική πυξίδα με κάλυμμα, που βρέθηκαν σε ρίζα βράχου κοντά στο κτήριο, και χάλκινος πέλεκυς από τη ΝΔ γωνία του τείχους, έξω από το κτήριο,¹⁵⁶ όμοιος με πελέκεις που έχουν βρεθεί και στο ΠΜ γειτονικό νεκροταφείο. Ίσως πρόκειται για τελετουργικά αντικείμενα¹⁵⁷ και για αυτό παρέμειναν στη θέση τους ακόμη και όταν εγκαταλείφθηκε το κτηριακό συγκρότημα.

Στη δεύτερη περίοδο της εγκατάστασης, MM IA, η μορφή και το μέγεθος των κλειστών και αύλειων χώρων του κτηριακού συγκροτήματος παραπέμπουν σε ικανό αριθμό χρηστών του, όπως προαναφέρθηκε. Την υπόθεση αυτή ενισχύει έντονα ο εντυπωσιακός αριθμός των 4000 εργαλείων από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους του, που δείχνουν έντονη εργασιακή δραστηριότητα.¹⁵⁸ Ο μεγάλος αριθμός τριβείων και τριπτήρων, οι λεπίδες, οι φολίδες, οι πυρήνες και τα αποκρούσματα από οψιανό παραπέμπουν μάλιστα σε ποικίλες και επαναλαμβανόμενες εργασιακές δράσεις, μια μάλλον μαζική παραγωγή.¹⁵⁹

Ένα τμήμα της παραγωγής αποτελούσε η κατασκευή εργαλείων αποκρουσμένου λίθου, κυρίως λεπίδων οψιανού, προερχόμενου από τη Μήλο, που αναδεικνύει ταυτόχρονα και επαφές με τις Κυκλάδες. Οι τροφοπαρασκευαστικές εργασίες, κυρίως η επεξεργασία δημητριακών και άλλων προϊόντων που παράγονταν στη γειτονική σημαντική καλλιεργήσιμη έκταση της περιοχής συνιστούσε ένα άλλο παραγωγικό κομμάτι. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις επεξεργασίας μετάλλων, όπως αμόνια και άλλα λίθινα εργαλεία. Εξάλλου, στο γειτονικό νεκροταφείο έχουν βρεθεί προχυτικά μαζί με πολλά μεταλλικά αντικείμενα. Από τα ίδια τα Κουφωτά προήλθε, επιπλέον, χάλκινος πέλεκυς ανάλογος με εκείνους του νεκροταφείου, όπως προαναφέρθηκε.

Στο κτήριο δεν ταυτίστηκαν αποθηκευτικοί χώροι μιας και τα όστρακα πίθων που βρέθηκαν είναι ελάχιστα, ενώ η προσωρινή αποθήκευση (αμφορείς, πρόχοι κ.λπ.) συνδέεται με την τροφοπαρασκευή και τροφοκατανάλωση, που διαπιστώνεται σε

¹⁵⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

¹⁵⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

¹⁵⁸ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

¹⁵⁹ Η ενημερωτική πινακίδα στον αρχαιολογικό χώρο αναφέρει ότι «η παρουσία πολύ μεγάλης ποσότητας λίθινων εργαλείων δείχνει συγκέντρωση των μέσων παραγωγής».

τουλάχιστον δυο κλειστούς καθώς και στους αύλειους χώρους του κτηριακού συγκροτήματος.¹⁶⁰

2.1.2.4. Άλλες δομές ή/και ενδείξεις

Η ύπαρξη ΠΜ κατασκευών (Εικ. 2.1.6), στα ΝΔ, δείχνει ότι ο λόφος βρισκόταν ήδη σε χρήση και δεν επιλέχθηκε ξαφνικά και χωρίς προηγούμενο από μια ομάδα νεόφερτων ανθρώπων κατά τη ΜΜ ΙΑ. Ίσως προϋπάρχουσες δομές, απροσδιόριστων μέχρι στιγμής χρήσεων να αποτέλεσαν κάποιο έναυσμα για την κατασκευή του ΜΜ ΙΑ κτηριακού συνόλου, το οποίο πιθανόν ενθαρρύνει με τη σειρά του τις ΜΜ ΙΙΑ κυκλικές κατασκευές.¹⁶¹ Από αυτές η μεγάλη βρίσκεται πάνω στο κτήριο, ακριβώς στην κορυφή του λόφου (Εικ. 2.1.7). Σηματοδοτούν το τέλος της προϊστορικής χρήσης του χώρου. Μολονότι στερούνται συναφών ενδείξεων, δεν είναι απίθανο να αποτελούν ταφικά μνημεία, σε μια περιοχή που είχε ήδη φιλοξενήσει αντίστοιχες δράσεις (τόσο στο ΠΜ νεκροταφείο στην απέναντι ΝΑ πλαγιά, όσο και στο γειτονικό σπήλαιο [Εικ. 2.1.8., Εικ. 2.1.9] κατά την «Προανακτορική» και την «Παλαιοανακτορική περίοδο»). Τέλος, οι ενδείξεις οικισμού που θα βρισκόταν έξω από το τείχος, στο λόφο ή την πεδιάδα,¹⁶² δηλώνουν ότι το κτηριακό συγκρότημα πιθανώς ανήκει σε έναν οικισμό.

Εικ. 2.1.7. ΜΜ ΙΙ κυκλική κατασκευή στην κορυφή του λόφου

Εικ. 2.1.6. ΠΜ κογχοειδής κατασκευή και άλλα κατάλοιπα στα ΝΔ-Ν

¹⁶⁰ Τσιροπούλου 1988, 33-40, 46.

¹⁶¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

¹⁶² Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.1.1.

Εικ. 2.1.8. Σπήλαιο Κουφωτό και μικρότερες καρστικές διαμορφώσεις στα ΒΑ της εγκατάστασης

Εικ. 2.1.9. Ο λόφος Κουφωτά, από το νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς, στα Α

2.1.2.5. Σύνοψη – Προτάσεις

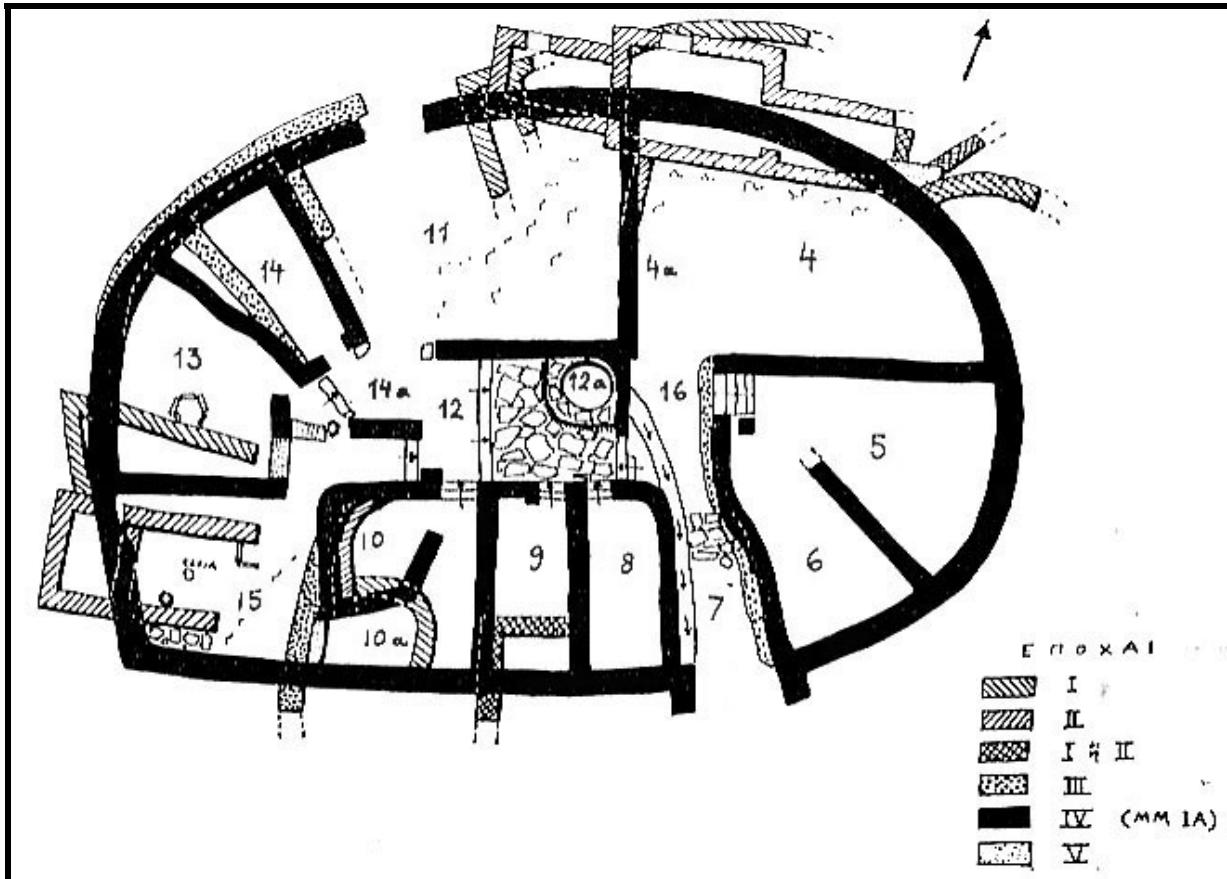
Στις ενδείξεις δραστηριοτήτων του ΜΜ ΙΑ ορθογώνιου κτηρίου «πρωταγωνιστούν» τα γεωργικά προϊόντα και τα άλλα διατροφικά είδη, ο οψιανός και ενδεχομένως ο χαλκός. Η παράκτια τοπογραφία, οι δυο όρμοι εκατέρωθεν της εγκατάστασης, η προφανής ανάγκη πρόσκτησης πρώτων υλών –μηλιακό οψιανό και πιθανώς εισαγόμενο χαλκό– και η εντατική παραγωγή, εάν συνδυαστούν με τις κυκλαδικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική¹⁶³ και την κεραμική,¹⁶⁴ θα μπορούσαν να προσδώσουν μια διάσταση εμπορικής δραστηριότητας στο κτήριο. Η ανάγκη για προστασία ενός συγκροτήματος με προϊόντα κύρους, υλικά, τεχνίτες, μέσα παραγωγής, αναδεικνύεται από τη στρατηγική του θέση¹⁶⁵ και το φρουριακό χαρακτήρα του συγκροτήματος. Τέλος, η τροφοπαραγωγή και η τροφοκατανάλωση αποτελεί μια πρακτική των χρηστών του συγκροτήματος, που πιθανώς γευμάτιζαν στο κτήριο συστηματικά, περιστασιακά ή υπό ειδικές συνθήκες.

¹⁶³ Tsiropoulou 1988, 44.

¹⁶⁴ Μεταξύ άλλων βλ. Ντούμας 1976, 69-79· 1979, 104-9· Ζώης 1997-8, Γ, 11-13.

¹⁶⁵ Tsiropoulou 1988, 43.

2.2. ΧΑΜΑΙΖΙ

Σχ. 2.2.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στο Χαμαίζι

2.2.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.2.1.1. Πρώτη ενότητα: Εγκατάσταση

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Χαμαιζι

Τοπωνύμιο: Σουβλωτό Μουρί

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας:

Στ. Ξανθουδίδη 1903: συστηματική ανασκαφή

Κ. Δαβάρας 1971: συστηματική ανασκαφή, έρευνες καθαρισμού και στερέωσης

Συνολικές περιόδοι εγκατάστασης: 5

Σχόλια:

Οι χρονολογήσεις του ελλειπτικού κτηρίου και των άλλων δομών και κτηρίων που προτείνονται στη βιβλιογραφία διαφέρουν. Σύμφωνα με τον πρώτο ανασκαφέα, Στ. Ξανθουδίδη, το ελλειπτικό κτήριο χρονολογείται στην MM IA (2100-2000 π.Χ.) και τα λείψανα τοίχων στα Α είναι ΥΜ (Ξανθουδίδης 1906-7, 123). Ο Στ. Αλεξίου υποστηρίζει ότι πρόκειται για MM I κτίσμα που συνεχίζει και στην MM II περίοδο (Αλεξίου 1964, 28). Ο δεύτερος ανασκαφέας Κ. Δαβάρας χρονολογεί το ελλειπτικό κτήριο στην MM IA περίοδο και τα κατάλοιπα προγενέστερων κτηρίων σε τρεις τουλάχιστον αρχαιότερες φάσεις (Δαβάρας 1972δ, 38-41· 1974α, 46-53). Οι εγγραφές του πληροφοριακού συστήματος για την εγκατάσταση του Χαμαιζίου ακολουθούν τη χρονολόγηση του δεύτερου ανασκαφέα.

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Περίοδος εγκατάστασης: Δ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: MM IA

Αιτία τέλους χρήσης: Εγκατάλειψη-ανθρωπογενής καταστροφή (Ξανθουδίδης 1906-7, 126· Αλεξίου 2002, 125)

Περίοδος εγκατάστασης: Ε (Δαβάρας 1972δ, 41, εικ. 3· Ξανθουδίδης 1906-7, 120)

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 2η (;)

Χρονολόγηση φάσης: Άγνωστη

Αιτία τέλους χρήσης: Άγνωστη

3. ΆΛΛΕΣ ΔΟΜΕΣ Η/ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Κτηριακά κατάλοιπα και επιμέρους δομές

Περίοδος εγκατάστασης: Α, Β, Γ

Χρονολόγηση περιόδου: ΠΜ

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Πριν

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Κτίσματα με τοίχους συχνά καμπυλόγραμμους, κάτω από το ΜΜ ΙΑ ελλειπτικό κτήριο.

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Κάτω από το κτηριακό συγκρότημα και Α αυτού

Χρήση/-εις: Ο ανασκαφέας ερμηνεύει τα ΠΜ κατάλοιπα στα ΒΑ ως οικίες αγροτών της ΥΜ περιόδου (Ξανθουδίδης 1906-7, 120) και ως λείψανα προσερευτικών αναλημματικών τοίχων στη Β και Δ πλευρά (Ξανθουδίδης 1906-7, 126)

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Μετασκευές-μπλοκαρίσματα

Περίοδος εγκατάστασης: Ε

Χρονολόγηση περιόδου: Άγνωστη

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Μετασκευές-μπλοκαρίσματα στους χώρους 13, 10α και στη Β εξωτερική πλευρά του 4 (Δαβάρας 1972δ, 41, εικ. 3)

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί(;) του κτηριακού συγκροτήματος

Χρήση/-εις: Ανακατάληψη από Μυκηναίους αγρότες (Ξανθουδίδης 1906-7, 120)

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Μεγάλης έκτασης 400-800 μ.

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ελλειπτικό

Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης: 15

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου: 12

Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 2

Αριθμός εισόδων: 2

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Όροφος/-οι: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 124, 127)

Διευθέτηση σε ισόπεδο: Ναι

Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Ίσως, εν μέρει

Προσβασιμότητα: Πλαγιομετωπική

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Είδη: Τοπικοί λίθοι, πλάκες σχιστόλιθου και τιτανόλιθου, πηλός, ασβεστοκονίαμα

Τοπικά: Ναι

Κατεργασμένα: Ναι

Ακατέργαστα: Ναι

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο: Εν μέρει

Θεμελίωση σε διαμορφωμένο βράχο: Εν μέρει (Ξανθουδίδης 1906-7, 8)

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή: Ναι

Ξυλοδεσιές/ χρήση ξύλου: Ίσως

Επιχρίσματα/ κονιάματα: Ναι

Ορθομαρμάρωση/-εις: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 124)

Ανοιγματα

Παραστάδες: Ναι

Άλλα στοιχεία ανοιγμάτων:

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Συμπληγή γη: Εν μέρει

Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Εν μέρει

Πιθανά ξύλινα δάπεδα: Ίσως

Ανοικτοί χώροι

Συμπληγή γη: Εν μέρει

Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Εν μέρει

Επικάλυψη: λιθόστρωτο: Εν μέρει

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Βασικές θέσεις του κτηρίου – Προσανατολισμός

Κύριος άξονας: ΒΑ-ΝΔ

Είσοδος 1: ΒΔ

Είσοδος 1: ΝΑ

Ειδικοί κλειστοί χώροι

Χώρος με πεσσό/-ούς: Ναι (Δαβάρας 1972δ, 39)

Οριζόντια χωροθέτηση: Α

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 5,6

Σχόλια: Ο πεσσός βρίσκεται στην άκρη της μικρής κλίμακας που οδηγεί στους διπλούς χώρους 5, 6.

Τετράγωνη αίθουσα/ δωμάτιο: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: N-NΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 15

Άλλη/-ες αίθουσα/-ες ή δωμάτιο/-α: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: Β

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Χώρος λατρείας (Ξανθουδίδης 1906-7, 124· Δαβάρης 1972δ, 41)

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 4, 4α

Διπλοί χώροι: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: Α,ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 5-6, 8-9

Χώρος με ορθομαρμάρωση: Ναι (Ξανθουδίδη 1906-7, 124)

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 11

Προθάλαμος αίθουσας: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: κέντρο

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Προθάλαμος αίθουσας 15 (Ξανθουδίδη 1906-7, 123)

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 14α, 16

Κύριο κλιμακοστάσιο: Ίσως (Ξανθουδίδη 1906-7, 123)

Οριζόντια χωροθέτηση: Δ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων: Α-Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση σε όροφο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 14

Βοηθητικό/-ά κλιμακοστάσιο/-α: Ναι (Δαβάρας 1972δ, 39)

Οριζόντια χωροθέτηση: Α

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Προσανατολισμός άξονα του βοηθητικού/-ών κλιμακοστασίου/-ων: ΝΔ-ΒΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στους χώρους 5-6

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 5-6

Ανοικτοί χώροι

Κεντρική/ εσωτερική αυλή: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 12

Άξονας αυλής: ΒΑ-ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 12

Οριζόντια χωροθέτηση: Κέντρο

Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων: ΝΔ-ΒΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στη κυκλική δεξαμενή (12α) που βρίσκεται στην κεντρική αυλή

Διάδρομος: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 7

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Προσανατολισμός άξονα διαδρόμου/-ων: ΝΑ-ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στο εσωτερικό του συγκροτήματος, κυρίως στο Α τμήμα

6. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΟΜΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ΧΡΗΣΕΙΣ

Σε κλειστούς χώρους

Εστία/-ες: Ναι

Χώρος/-οι: Άλλη/-ες αίθουσα/-ες ή δωμάτιο/-α

Αριθμός χώρου: 4α

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τελετουργική-θρησκευτική χρήση (Ξανθουδίδη 1906-7, 123), οικιακή χρήση (Δαβάρας 1972δ, 41)

Σε ανοικτούς χώρους

Κυκλική/ κυκλοειδής κατασκευή/-ές: Ναι

Χώρος/-οι: Κεντρική αυλή

Αρίθμηση χώρου: 12

Οριζόντια χωροθέτηση: Β

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

1. Οικιακή: Μικρή δεξαμενή/πηγάδι για την περισυλλογή ομβρίων υδάτων από τη στέγη των δωματίων, για το πότισμα ζώων και άλλες ανάγκες (Ξανθουδίδη 1906-7, 122· Δαβάρας 1972δ, 41)

2. Τελετουργική-θρησκευτική: Ιερός βόθρος Ιερού Κορυφής (Πλάτων 1951, 122)

Αγωγός/-οί: Ναι

Χώρος/-οι: Διάδρομος

Αρίθμηση χώρου: 7

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: «Ξεχειλίστρα» του πηγαδιού (Δαβάρας 1972δ, 41)

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: Α, Β, Γ

Χρονολόγηση περιόδου: ΠΜ

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 124)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Κλειστοί χώροι

Ακριβής θέση εύρεσης: Διάσπαρτα, κάποια εκ των οποίων Δ του ελλειπτικού κτηρίου

Βιοτεχνικά/ εργαλεία: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 134-5)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Άγνωστη

Ακριβής θέση εύρεσης: Διάσπαρτα και πολλά εκ των οποίων στην περιοχή ΒΑ αρχιτεκτονικών καταλοίπων

Αποθήκευση: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 124)

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Κλειστοί χώροι

Ακριβής θέση: Άγνωστη

Τελετουργικά/αντικείμενα «κύρους»: Ίσως (Ξανθουδίδης 1906-7, 146· Πλάτων 1951, 122)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Κλειστοί χώροι και ανοικτοί χώροι

Ακριβής θέση εύρεσης: Άγνωστης θέση, 8

«Στρατιωτικού» χαρακτήρα: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 134-5)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Άγνωστη

Ακριβής θέση εύρεσης: Περιοχή αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ΒΑ του κτηρίου

Σχόλια: Οι ΠΜ χώροι και τα ευρήματα που απέδωσαν χρονολογήθηκαν από τον πρώτο ανασκαφέα, Στ. Ξανθουδίδη, στην ΥΜ περίοδο (Ξανθουδίδης 1906-7, 120, 134). Ο ίδιος, όμως, σε κάποιες περιπτώσεις αναρωτήθηκε μήπως ήταν πιο πρώιμα (Ξανθουδίδης 1906-7, 136). Ο δεύτερος ανασκαφέας, Κ. Δαβάρας, χρονολογεί τα κτηριακά κατάλοιπα που ανακάλυψε κάτω από το ΜΜ Ι κτήριο και πέρα από τα όριά του, στα Β και ΝΔ, στην ΠΜ εποχή (Δαβάρας 1972δ, 39, εικ. 3), αλλά δεν αναφέρει εάν τα ευρήματα που χρονολογεί ο Στ. Ξανθουδίδης στην ΥΜ ανήκουν ομοίως στην ΠΜ, όπως τα κτηριακά κατάλοιπα.

Περίοδος εγκατάστασης: Δ

Χρονολόγηση περιόδου: ΜΜ Ι

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 144, 154 κ.ά.)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Κλειστοί και ανοικτοί χώροι

Ακριβής θέση εύρεσης: Χώρος 11 και διάσπαρτα

Βιοτεχνικά/ εργαλεία: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 148, 151 κ.ά.)

Ποσότητα: Μεσαία

Χωρική διασπορά: Κλειστοί και ανοικτοί χώροι

Ακριβής θέση εύρεσης: Διάσπαρτα σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους

Απεικονίσεις/γραφή: Γεωμετρικά σύμβολα (Ξανθουδίδης 1906-7, 148)

Αποθήκευσης: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 124 κ.ά.)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Κλειστοί όροφοι ισογείου και ορόφου

Ακριβής θέση εύρεσης: Διπλοί χώροι 4, 8-9 όροφος, 11, 13 όροφος, 14 όροφος και ορισμένα διάσπαρτα (Ξανθουδίδης 1906, 124, 150 κ.ά.)

Απεικονίσεις/γραφή: Αντικείμενα (Ξανθουδίδης 1906-7, 120 κ.ά.)

Διοικητικού/ ανταλλακτικού χαρακτήρα: Ίσως (Ξανθουδίδης 1906-7, 151)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Κλειστοί και ανοικτοί χώροι

Ακριβής θέση εύρεσης: Άγνωστη

Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»: Ναι (Ξανθουδίδης 1906-7, 124, 136-142, 151, 152· Δαβάρας 1974, 42)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Άγνωστη

Ακριβής θέση εύρεσης: Περιοχή ΒΑ αρχιτεκτονικών καταλοίπων

Απεικονίσεις/γραφή: Γραφή (Ξανθουδίδης 1906-7, 152-4, εικ.7)

Απεικονίσεις/γραφή: Όντα

Περίοδος εγκατάστασης: Ε

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ;

Σχόλια: Δε διασαφηνίζεται στη βιβλιογραφία, εάν τελικά υπήρξε ΥΜ χρήση, όπως υποστήριξε ο ΣΤ. Ξανθουδίδης (βλ. 3. Αρχιτεκτονική δομή/άλλες ενδείξεις: περίοδος Ε)

2.2.1.2. Δεύτερη Ενότητα: Περιοχή

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση:

11χλμ ΝΔ της Σητείας, ΝΑ του χωριού Χαμαίζι, στην κορυφή ψηλού λόφου

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου:

Στη Δ παρυφή της πεδιάδας της Σητείας βρίσκεται ο λόφος Σουβλωτό Μουρί, ένας από τους ψηλότερους της περιοχής. Ο λόφος είναι απογυμνωμένος, ενώ στα γύρω εδάφη κυριαρχεί η καλλιέργεια της ελιάς και η χαμηλή αυτοφυής βλάστηση.

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Ορεινή

Λόφος: κορυφή: Ναι

Πηγή νερού: Άγνωστη απόσταση

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Κτηνοτροφική ζώνη: Ίσως

Θηρευτική ζώνη: Ίσως

Ζώνη άγριας χλωρίδας: Ναι

Πηγή/-ές αργίλου: Ίσως

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Εποχή Χαλκού

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Β πλαγιά του λόφου της εγκατάστασης
(Ξανθουδίδης 1906, 154-6)

Περίοδος: ΥΜ

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι

Αποθηκευτική δραστηριότητα: Ναι

2.2.1.3. Τρίτη Ενότητα: Έρευνα

11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

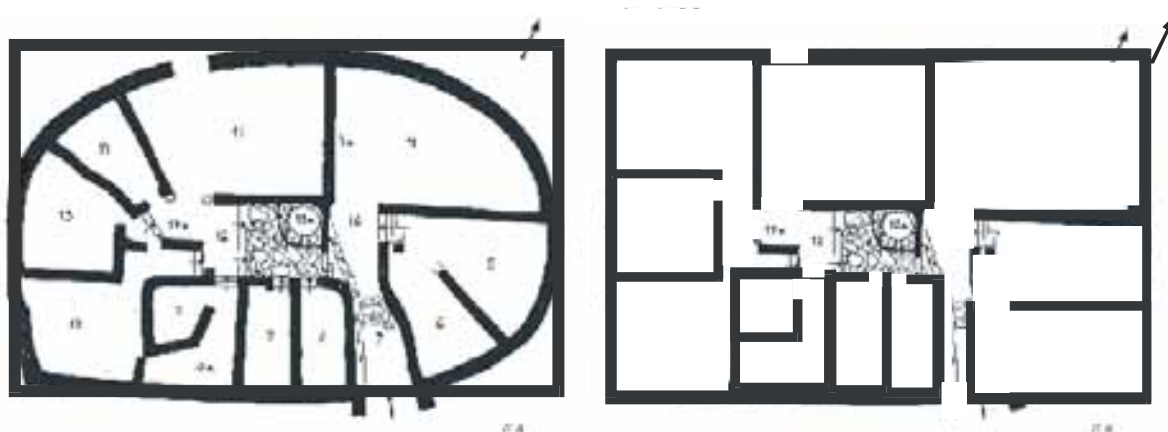
Ερμηνείες:

1. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Στ. Ξανθουδίδη, πρόκειται για «μεγάλη οικία» μιας οικογένειας ή ενός γένους, που διέθετε και οικιακό ιερό. Ο ανασκαφέας χαρακτηρίζει τα λείψανα τοίχων στα Α «μεταγενέστερες οικίες Μυκηναϊών αγροτών», θεωρώντας ότι ο χώρος επαναχρησιμοποιήθηκε έπειτα από μερικούς αιώνες (Ξανθουδίδης 1906-7, 117-56).
2. Ο Ν. Πλάτων υποστήριξε ότι πρόκειται για ΜΜ ιερό κορυφής, με βόθρο απόθεσης ιερών αντικειμένων στην εσωτερική Κεντρική αυλή. Θεωρεί ότι η τέφρα που βρέθηκε στο χώρο αποτελεί κατάλοιπο ιερής πυράς. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα κτηριακά λείψανα στα ΒΑ αναλογούν με αποθέτες ιερών αντικειμένων, όπως τα εξωτερικά ορθογώνια προσκτίσματα των θολωτών τάφων της Μεσαράς (Πλάτων 1951, 122-124).
3. Ο δεύτερος ανασκαφέας, Κ. Δαβάρας, προτείνει τον «οικοβιομηχανικό» χαρακτήρα του κτηριακού συνόλου. Δεν αποδέχεται την ερμηνεία του ιερού κορυφής, αν και αναγνωρίζει οικιακό ιερό εντός του συγκροτήματος (Δαβάρας 1974α, 46· 1972γ, 285)
4. Ο Στ. Αλεξίου αποδέχτηκε αρχικά την τελετουργική χρήση του συγκροτήματος, ενώ μετά την έρευνα του Κ. Δαβάρα ενστερνίστηκε την άποψή του για τον οικιακό χαρακτήρα της εγκατάστασης. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει οχυρωματικός περίβολος, ο ίδιος αναγνωρίζει τον αμυντικό χαρακτήρα του οικοδομήματος (Αλεξίου 2002, 125).
5. Ο S. Hood χαρακτηρίζει το Χαμαίζι «πρόγονο των Νεοανακτορικών επαύλεων» (Hood 1997, 115)

2. 2. Συζήτηση

2.2.2.1. Αρχιτεκτονική κτηριακού συγκροτήματος

Το πολυσυζητημένο ελλειπτικό σχήμα του κτηρίου στο Χαμαίζι αποτελεί, όντως, μια ιδιαιτερότητα στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού.¹⁶⁶ Ελλειπτικά κτήρια ή δομές είναι γνωστά στην Κρήτη την εποχή αυτή,¹⁶⁷ αλλά όχι τέτοιου μεγέθους. Το μέγεθος και η εσωτερική αρχιτεκτονική μορφή του προσιδιάζει με το ορθογώνιο κτηριακό συγκρότημα της Αγίας Φωτιάς.¹⁶⁸ Σύμφωνα με τον Mackenzie, το σχήμα του κτηρίου θα ήταν ορθογώνιο, εάν δεν υπήρχε η έλλειψη χώρου και η ανάγκη προσαρμογής του στην κορυφή του λόφου.¹⁶⁹ Αντίθετα, ο Κ. Δαβάρας υποστήριξε ότι το σχήμα ήταν ηθελημένο και βασίστηκε στην αρχιτεκτονική παράδοση παλαιότερων κτηρίων.¹⁷⁰ Εάν υποτεθεί πάντως, ότι το ελλειπτικό σχήμα ήταν ορθογώνιο¹⁷¹ (Εικ. 2.2.2), τότε το εμβαδόν και η αναλογία μήκους-πλάτους είναι μάλλον κοινή με εκείνα του ορθογώνιου κτηρίου της Αγίας Φωτιάς (Σχ. 2.1.1). Βέβαια, τα κοινά τους χαρακτηριστικά είναι ούτως ή άλλως πολλά: το μέγεθος, η κεντρική πλακόστρωτη αυλή, ο οχυρός χαρακτήρας,¹⁷² η θέση τους πάνω στην κορυφή λόφου, η χρονολόγησή τους στην ΜΜ Ι.

Σχ. 2.2.2. Μετατροπή της κάτοψης του κτηρίου από ελλειπτική σε ορθογώνια

¹⁶⁶ Βλ. και Ξανθουδίδη 1906-7, 132-4· Mackenzie 1907-8, 415 κ.έ., εικ. 20-1· Αλεξίου 1964α, 24· 2002, 125· Δαβάρας 1972δ, 38 κ.ά.

¹⁶⁷ Βλ. Πλάτων 1963, 166-8, εικ. 2· Faure 1967, 118-120, εικ. 2· 1969, 176· 1972, 399-400, εικ. 7· Δαβάρας 1971β, 265· 1971α, 302· 1972α, 651-2· Hiller 1977, 98, υποσ. 7, 168-9· Σακελλαράκης 1977, 481· 1982α, 468-80· Cadogan 1977-8, 82-3, εικ. 37· Ζώης 1978, 307· 1981, 79, εικ.3· Rutkowski 1986, 98· Γιαννούλη 1995, 125-147· Γιαννούλη 2006 κ.ά.

¹⁶⁸ Tsiropoulou 1988, 43· www.uk.diserve.com/mentor/minoan/aghotia.htm

¹⁶⁹ Mackenzie 1907-8, 414 κ.έ., εικ. 20-21. Βλ. και Pendlebury 1939, 100· Hutchinson 1962, 169· Αλεξίου 1964, 24.

¹⁷⁰ Δαβάρας 1972δ, 39-40.

¹⁷¹ Βλ. την υπόθεση εργασίας της Lenuzza 2005.

¹⁷² Αλεξίου 2002, 125.

Εξάλλου, η αρχιτεκτονική μορφή του Χαμαιζίου, όπως και της Αγίας Φωτιάς, παραπέμπει σε προσχεδιασμένο αρχιτεκτόνημα και όχι σε λαϊκό κτίσμα.¹⁷³ Η εσωτερική του οργάνωση βασίζεται στην Κεντρική αυλή. Παρατηρείται όμως διαφορετική διαρρύθμιση χώρων από εκείνη της Αγίας Φωτιάς.

Αναλυτικότερα, οι 2 είσοδοι του κτηρίου δεν οδηγούν απευθείας στην αυλή. Η ΒΔ είσοδος είναι προστατευμένη, όπως και η Δ της Αγίας Φωτιάς, καθώς η πρόσβαση στο λόφο είναι δυνατή μόνο από τη Ν πλευρά. Επομένως, η προσέγγιση της ΒΔ εισόδου απαιτεί μια πλαγιομετωπική πορεία στη Δ πλευρά του λόφου.¹⁷⁴ Η είσοδος οδηγεί στην Κεντρική αυλή μέσω ενός μεγάλου χώρου, του 11 (Σχ. 2.2.1, αρ. 11), που διαθέτει επένδυση στο κάτω μέρος των τοίχων από πλάκες τιτανόλιθου και σχιστόλιθου, «εν είδει πρωτόγονου ορθομαρμαρώσεως».¹⁷⁵ Πρόκειται για έναν μεγάλο και επιμελημένο χώρο υποδοχής. Ο κλειστός χώρος 11 είναι μεταβατικός, αφού λειτουργεί και ως προθάλαμος της κεντρικής αυλής, γεγονός που τον συνδέει άρρηκτα με τη λειτουργία της (Εικ.2.2.1). Ο χώρος 11, ήταν πιθανώς το πιο ευάερο και ευήλιο διαμέρισμα του συγκροτήματος, ως ενδιάμεσο δυο ανοικτών χώρων.

Η ΝΑ είσοδος, βρίσκεται στο χείλος μιας χαράδρας, που δεν θα διευκόλυνε την προσπέλαση προς το εσωτερικό του κτηρίου. Η είσοδος οδηγεί στην Κεντρική αυλή και στους Α χώρους του κτηρίου μέσω ενός ανοδικού λιθόστρωτου διαδρόμου (7) (Εικ. 2.2.2). Οι προστατευμένες είσοδοι, οι μεταβατικοί χώροι που έπονται αυτών και, σύμφωνα με τον Αλεξίου, η καμπυλότητα του όγκου του συγκροτήματος είχαν σκοπό την προφύλαξη.¹⁷⁶

Εικ. 2.2.1. Η ΒΔ είσοδος και ο χώρος 11, από ΒΔ

Εικ. 2.2.2. Η ΝΑ είσοδος, από ΒΔ

¹⁷³ Βλ. Μέρος 2, 1.2.

¹⁷⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1.

¹⁷⁵ Ξανθουδίδη 1906-7, 124.

¹⁷⁶ Αλεξίου 2002, 125.

Συγκριτικά, λοιπόν, οι δυο είσοδοι διαφοροποιούνται ως προς τη μορφή του υπαίθριου χώρου με τον οποίο συνδέονται, τους χώρους στους οποίους οδηγούν, τη δυνατότητα πρόσβασης στην Κεντρική αυλή, καθώς και τα αρχιτεκτονικά τους στοιχεία. Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις η ΒΔ ίσως ήταν η κυρία είσοδος του κτηριακού συνόλου.

Η Κεντρική αυλή ήταν πηγή φωτός και αέρα για τους ισόγειους χώρους του συγκροτήματος, που –ίσως λόγω του φρουριακού του χαρακτήρα– δεν είχαν παράθυρα.¹⁷⁷ Κατασκευαστικά, διευκολύνει τη στέγαση ανά τμήματα. Η αυλή έχει μνημειακές λιθόστρωτο.¹⁷⁸ Στο Α υπερυψωμένο τμήμα της αυλής, και συγκεκριμένα στη Β γωνία της, υπάρχει η κυκλική δεξαμενή, που έχει ερμηνευτεί ως πηγάδι για την περισυλλογή ομβρίων υδάτων από τη στέγη των δωματίων και ως βόθρος ιερών αντικειμένων Ιερού Κορυφής.¹⁷⁹ Ανεξαρτήτως ερμηνείας, πάντως, η χρήση της δεξαμενής σαφώς ορίζει, σημαντικά, τη λειτουργία της Κεντρικής αυλής, αφού το υπερυψωμένο τμήμα με τη δεξαμενή καταλαμβάνει περισσότερο από το ήμισυ της. Το άλλο μισό Δ τμήμα λειτουργεί ως κόμβος στην εσωτερική επικοινωνία των χώρων. Ωστόσο, το Α τμήμα δεν έχει άμεση πρόσβαση στην αυλή, παρά μόνο μέσω του διαδρόμου 7 (Σχ. 2.2.1). Η απομόνωσή του σε συνάρτηση με τη ΝΑ είσοδο το καθιστά πιο αυτόνομο από το υπόλοιπο σύνολο.

Στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος βρίσκεται το μεγάλο Β δωμάτιο, που διαχωρίζεται σε δύο μέρη: το ένα, το 4α, αποτελεί κατάληξη του διαδρόμου, ενώ το δεύτερο εσωτερικό τμήμα (4) είναι πιο προστατευμένο (Σχ.2.2.1.). Συνεπώς, δομικά, υπάρχει ένας έμμεσος διαχωρισμός του χώρου, που αναγνωρίζουν οι ανασκαφείς με την αρίθμησή τους και πιστοποιούν τα ευρήματα, όπως θα αναφερθεί πιο κάτω.

Ανατολικά του διαδρόμου ανοίγεται ένας διπλός χώρος (5-6). Μια σκάλα με πεσσό οδηγεί στο εσωτερικό του (Εικ. 2.2.3). Ο εσωτερικός τοίχος, που διαχωρίζει το δωμάτιο στα δυο, αποτελεί πιθανώς ένδειξη καταμερισμού μιας κοινής λειτουργίας. Εάν βασιστούμε στην ανάπτυξη των χώρων στον κτηριακό ιστό για να εξάγουμε συμπεράσματα για τις δραστηριότητες αυτές, τότε οι διπλοί χώροι συλλειτουργούν με τους χώρους που έχουν επικοινωνία μέσω του διαδρόμου, δηλαδή με το μεγάλο Β χώρο (Σχ. 2.2.1, αρ. 4, 4α) και την κεντρική αυλή.

¹⁷⁷ Ξανθουδίδης 1906-7, 126.

¹⁷⁸ Δαβάρας 1972δ, 40.

¹⁷⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1.

Εικ. 2.2.3. Κλιμακοστάσιο εισόδου με πεσσό των διπλών χώρων 5,6

Στο υπερυψωμένο τμήμα της Κεντρικής αυλής και απέναντι από τη δεξαμενή, προς Ν, βρίσκονται δυο μικρά στενά δωμάτια, όμοια μεταξύ τους (Σχ. 2.2.1, αρ. 5, 6). Η κοινή μορφολογία τους παραπέμπει σε κοινό ή παρόμοιο πλαίσιο λειτουργίας τους. Το επίπεδο του δαπέδου τους είναι χαμηλότερο από το λιθόστρωτο της αυλής και για αυτό κατέρχεται κανείς στο εσωτερικό τους με σκαλοπάτια. Η υψηλότερη επίχωση, που διαπιστώθηκε κατά την πρώτη ανασκαφή, εντός των χώρων¹⁸⁰ πιστοποιεί την ύπαρξη επάνω ορόφου. Προφανώς, η πρόσβαση στον όροφο των χώρων 5 και 6 γινόταν μέσω του υπερυψωμένου τμήματος της αυλής και οι ισόγειοι χώροι είχαν τη μορφή ημιυπόγειων δωματίων. Ίσως, η ιδιαίτερη πρόσβαση και η θέση τους, ακριβώς απέναντι από τη δεξαμενή, συνδέει τη χρήση της δεξαμενής με τη λειτουργία τους.

Η εσωτερική κεντρική αυλή επικοινωνεί απευθείας ή μέσω προθαλάμων με όλους τους Δ κλειστούς χώρους του κτηρίου. Απευθείας πρόσβαση έχει ο χώρος 10 και 10α, η κάτοψη του οποίου θυμίζει εκείνη των τετράγωνων υποενοτήτων της Αγίας Φωτιάς,¹⁸¹ μόνο που εδώ υπάρχουν δυο χώροι αντί των τριών της Αγίας Φωτιάς (Σχ.2.1.2 & Εικ. 2.1.1). Εντός του μεγάλου τετράγωνου χώρου εντάσσεται ένας μικρότερος, σχεδόν τετράγωνος, εσωτερικός χώρος (Εικ. 2.2.4). Η ιδιαίτερη κάτοψη δημιουργεί μια χωρική ενότητα, με δύο, πιθανώς, λειτουργίες. Η μια, του μικρότερου εσωτερικού χώρου (Σχ. 2.2.1, αρ.10), συνδέεται με την αυλή, λόγω της άμεσης επικοινωνίας τους. Η άλλη δείχνει μια όψη εσωστρέφειας, απομόνωσης ή/και ελέγχου/φύλαξης του ενδότερου χώρου (Σχ.2.2.1, αρ.10α).

¹⁸⁰ Ξανθουδίδης 1906-7, 125.

¹⁸¹ Βλ. και Κεφ. 2.1.2.

Εικ. 2.2.4. Το δωμάτιο 10-10α, από ΒΔ

Εικ. 2.2.5. Ο προθάλαμος 15, από ΝΔ

Η μεγάλη αίθουσα (Σχ.2.2.1, αρ.15) δεν ακολουθεί μορφολογικά την καμπυλότητα του κτηρίου και διαθέτει εξωτερική γωνία στα Ν, που αποτελεί και τη μοναδική ολόκληρου του συγκροτήματος. Πρόκειται για μια αίθουσα με σημαντική λειτουργία, όπως υποδεικνύει, όχι μόνο η μορφή και το μέγεθός της, αλλά και ο κλειστός ενσωματωμένος προθάλαμος με κατώφλι που διαθέτει και ο οποίος επικοινωνεί με την αυλή (Εικ.2.2.5). Ο γειτονικός χώρος 13 επικοινωνεί με τον προθάλαμο της αίθουσας 15 και ο ίδιος διαθέτει έναν μικρότερο προθάλαμο (Σχ.2.2.1). Το χαρακτηριστικό των δυο Ν μεγάλων χώρων, 15 και 13, είναι ο έλεγχος εισόδου από την αυλή προς αυτούς, η ανάγκη επικοινωνίας τους και η δυνατότητα εναλλακτικής εισόδου και εξόδου. Τέλος, στο δωμάτιο 14 πιθανώς βρισκόταν το κλιμακοστάσιο άνω ορόφου ή υπερώου.¹⁸² Και το κλιμακοστάσιο διέθετε προθάλαμο, αλλά ανοικτό προς την αυλή και τη μεταβατική αίθουσα εισόδου 11 (Σχ.2.2.1). Συνεπώς, οι ΝΔ χώροι ήταν καλά ελεγχόμενοι.

2.2.2.2.Επιμέρους δομές κτηριακού συγκροτήματος/ χρήσεις

Αρκετή ποσότητα στάχτης οδήγησε τον πρώτο ανασκαφέα να υποθέσει την ύπαρξη εστίας περίπου στο μέσον του Δ τοίχου του δωματίου 4α.¹⁸³ Ο ίδιος, με βάση τον τελετουργικό χαρακτήρα των κινητών ευρημάτων του χώρου, υπέθεσε ότι πρόκειται για την εστία-εσχάρα και το βωμό ενός οικιακού ιερού. Αντιθέτως, ο Κ. Δαβάρας θεωρεί ότι η ύπαρξη στάχτης προέρχεται από οικιακή «παραστιά», παρά το γεγονός ότι δέχεται τον τελετουργικό

¹⁸² Ξανθουδίδης 1906-7, 124.

¹⁸³ Ξανθουδίδης 1906-7, 124.

χαρακτήρα του χώρου, όπου αυτή βρέθηκε. Μικρές εστίες, στάχτη και κάρβουνα βρέθηκαν και σε άλλα δωμάτια, που ερμηνεύονται από τον Κ. Δαβάρα το ίδιο.

Στη Β γωνία της Κεντρικής αυλής και σε υπερυψωμένο επίπεδο βρίσκεται η κυκλική δεξαμενή πλάτους 2 μ. και βάθους 2,20 μ.¹⁸⁴ Το μισό ύψος της κατασκευής είναι κτιστό, με λείψανα κονιάματος ασβέστη, ενώ το υπόλοιπο μισό είναι λαξευτό. Όπως προαναφέρθηκε, ο ανασκαφέας Στ. Ξανθουδίδης είχε υποστηρίξει ότι πρόκειται για δεξαμενή ύδατος που χρησίμευε για το πότισμα των ζώων και για άλλες δουλειές της «μεσαιωνικής» οικίας. Ο Ν. Πλάτων εξέφρασε μια διαφορετική άποψη. Θεώρησε την κυκλική κατασκευή ως βόθρο-αποθήκη ενός ιερού οικοδομήματος, ενός ιερού κορυφής.¹⁸⁵ Ο Κ. Δαβάρας συμφώνησε με τον Ξανθουδίδη χαρακτηρίζοντας την κατασκευή πηγάδι με «ξεχειλίστρα».¹⁸⁶

Ωστόσο, η μνημειακή όψη του λιθόστρωτου¹⁸⁷ που περιβάλλει τη δεξαμενή, όπως και το ανυψωμένο της δάπεδο, που δυσκολεύει τη χρήση από ανθρώπους και ζώα, καθώς και η μικρή χωρητικότητα της δεξαμενής, είναι χαρακτηριστικά που πιθανώς δεν συναντώνται σε ένα πηγάδι οικιακής χρήσης. Βέβαια, τα ίχνη κονιάματος που βρέθηκαν επί του χείλους της δεξαμενής και ο σωρός ασβέστη δίπλα της ενδεχομένως δηλώνουν την ανάγκη στεγανοποίησής της. Ο αγωγός που βρέθηκε στον διάδρομο 7 δεν συνδέεται άμεσα με τη δεξαμενή. Όμως, φαίνεται να έχει σχέση με αυτήν λόγω της θέσης του.

2.2.2.3.Κινητά ευρήματα εγκατάστασης/ χρήσεις

Οι τρεις τουλάχιστον παλαιότερες περίοδοι της εγκατάστασης, που χρονολογούνται στα ΠΜ χρόνια, απέδωσαν λίγα ευρήματα τροφοπαραγωγής/τροφοκατανάλωσης/όπτησης τροφής, βιοτεχνικά εργαλεία και ελάχιστα όστρακα πίθων και άλλων αποθηκευτικών αγγείων.¹⁸⁸ Μερικά ευρήματα τελετουργικού χαρακτήρα ίσως ανήκουν στην εποχή αυτή. Μια αιχμή δόρατος¹⁸⁹ τονίζει την ανάγκη προστασίας που διαπιστώνεται στο ελλειπτικό κτήριο, όπως επισήμανε ο Στ. Αλεξίου.¹⁹⁰

Στη ΜΜ ΙΑ περίοδο, την περίοδο του κτηριακού συγκροτήματος, όπως αναφέρθηκε, το μέγεθος του κτηριακού συγκροτήματος και η μορφή του παραπέμπουν σε έναν ικανό

¹⁸⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1.

¹⁸⁵ Πλάτων 1951, 123.

¹⁸⁶ Δαβάρας 1972δ, 41.

¹⁸⁷ Δαβάρας 1972δ, 39.

¹⁸⁸ Ξανθουδίδης 1906-7, 124.

¹⁸⁹ Ξανθουδίδης 1906-7, 134-35.

¹⁹⁰ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1.

αριθμό χρηστών, που φαίνεται να ξεπερνά το πλαίσιο μιας μικρής ή μεγαλύτερης οικογένειας. Την υπόθεση αυτή ενισχύει και ο μεγάλος αριθμός ευρημάτων τροφοπαραγωγικού/τροφοκαταναλωτικού χαρακτήρα και όπτησης τροφής,¹⁹¹ όπως πολυάριθμοι διάσπαρτοι θαλάσσιοι τρίτωνες,¹⁹² στάχτες και κάρβουνα σε διάφορους κλειστούς χώρους,¹⁹³ σκεύη¹⁹⁴ κ.ά.

Τα εργαλεία, και μεταξύ αυτών αρκετά χάλκινα, φανερώνουν εργασιακές δράσεις στο συγκρότημα, τις οποίες αναγνώρισε ο Κ. Δαβάρας ως «οικοβιοτεχνικές».¹⁹⁵ Η σταθερή αποθήκευση σε πίθους επικεντρώνεται στη Β πλευρά του συγκροτήματος (χώρος 4). Χαρακτηριστικά είναι τα πολλά μικρά, αποθηκευτικά, λίθινα αγγεία από στεατίτη και μάρμαρο. Τα μικρά αγγεία βρέθηκαν κυρίως σε υψηλότερες επιχώσεις,¹⁹⁶ και μάλλον φυλάσσονταν στον όροφο ή σε έπιπλα. Το περιεχόμενο των αγγείων προστατευόταν από δισκοειδή πώματα με κόμβο.¹⁹⁷ Μήπως συνδέονται οι εργασιακές δράσεις που διαπιστώνονται στο κτήριο με τα λίθινα αγγεία και το περιεχόμενό τους;

Ένα αντικείμενο κυλινδρικού σχήματος από μάρμαρο ήταν, πιθανότατα, σταθμίο, ίσο με το 1/25 του ταλάντου, δηλαδή σύμφωνα με τον Ξανθουδίδη, την κρητική μνα.¹⁹⁸ Το εύρημα αυτό αποτελεί ένδειξη ανταλλακτικής πρακτικής και ενισχύει τις παραπάνω υποθέσεις σχετικά με τις βιοτεχνικές δράσεις στο ελλειπτικό κτήριο. Τέλος, μεγάλος αριθμός ευρημάτων αποδεικνύει και την τελετουργική δραστηριότητα εντός και εκτός του κτηρίου.¹⁹⁹ Αντρικά και γυναικεία ειδώλια, τράπεζα προσφορών, τεμάχιο αγγείου με γραμμικά σύμβολα, ρυτό και άλλα τελετουργικά σκεύη, γύψινος κόμβος σκήπτρου, ράβδου ή ξίφους κ.ά.²⁰⁰ Ο κύριος χώρος εύρεσής τους είναι το δωμάτιο 4-4α και ο εξωτερικός χώρος αμέσως Β από αυτόν. Επομένως, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο χώρος 4-4α συστέγαζε δυο διαφορετικές λειτουργίες: την τελετουργική πρακτική στο 4α τμήμα του και την αποθήκευση σε πίθους στο 4, γεγονός που επιβεβαιώνει και την αρχιτεκτονική ανάλυση που προηγήθηκε.

¹⁹¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1.

¹⁹² Ο Ξανθουδίδης (1906-7, 153-4) τους θεώρησε τροφή αλλά και τελετουργικά αντικείμενα.

¹⁹³ Δαβάρας 1972δ, 41.

¹⁹⁴ Ξανθουδίδης 1906-7, 144-5, 147.

¹⁹⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1. Επίσης, Δαβάρας 1972δ, 38.

¹⁹⁶ Χώροι 8-9, 13, 14.

¹⁹⁷ Ξανθουδίδης 1906-7, 150.

¹⁹⁸ Ξανθουδίδης 1906-7, 152.

¹⁹⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1.

²⁰⁰ Ξανθουδίδης 1906-7, 136-143, 146, 148· Δαβάρας 1972δ, 40.

2.2.2.4. Άλλες δομές ή/και ενδείξεις

Όπως προαναφέρθηκε, το σχήμα του ελλειπτικού MM IA κτηρίου, συνεχίζει την αρχιτεκτονική παράδοση παλαιότερων ΠΜ κτηρίων, που βρέθηκαν σε βαθύτερα στρώματα κάτω από το κτηριακό συγκρότημα.²⁰¹ Εν τούτοις, και η διάταξη των ΠΜ χώρων δημιουργεί έναν κεντρικό αύλειο χώρο, που συμπίπτει με την μετέπειτα εσωτερική αυλή του MM IA συγκροτήματος. Ίσως η δημιουργία του ελλειπτικού κτηρίου ενοποιούσε τους παλαιούς ανοικτούς και κλειστούς χώρους σε ένα κτηριακό κέλυφος. Πιθανώς, λοιπόν, η εξήγηση της τελειωμένης και προσχεδιασμένης μορφής του MM IA συγκροτήματος, όπως αυτή διαπιστώθηκε πιο πάνω, βρίσκεται στη διάταξη και το σχήμα των προγενέστερων κτηρίων, όπως πρότεινε και ο Κ. Δαβάρας.

2.2.2.5. Σύνοψη – Προτάσεις

Η τοποθεσία και ο φρουριακός χαρακτήρας του ελλειπτικού κτηρίου ορίζουν, σύμφωνα με τον Αλεξίου, μια προϊστορική «ακρόπολη».²⁰² Αυτό δεν αποτελεί μια ιδιαιτερότητα αλλά, κατά τον Hood, ένα ιστορικό φαινόμενο.²⁰³ Όμως, τη μορφή του κτηρίου δεν καθορίζει μόνο η ανάγκη για προστασία αλλά και η αρχιτεκτονική παράδοση των προγενέστερων κτηρίων στο λόφο, σύμφωνα με τον Κ. Δαβάρα.²⁰⁴

Οι κυριότερες δραστηριότητες, που ανιχνεύονται στο κτήριο έχουν βιοτεχνικό και τελετουργικό χαρακτήρα. Μάλιστα, η αποθήκευση σε πίθους συνυπάρχει, χωρικά, και με τελετουργικές θρησκευτικές δράσεις. Η πρακτική αυτή δεν είναι άγνωστη στην Εποχή του Χαλκού, από το ΠΜ II ιερό του Μύρτου²⁰⁵ μέχρι τα μετέπειτα ανάκτορα και επαύλεις.²⁰⁶ Ο ίδιος συνδυασμός, αποθήκευσης και τελετουργικών λειτουργιών, παρατηρείται και στο μικρό ΥΜ τετράγωνο οικοδόμημα ή πύργο που βρίσκεται στη Β πλαγιά του ίδιου λόφου.²⁰⁷

Καταληκτικά, το ελλειπτικό κτήριο είχε έναν πολυλειτουργικό χαρακτήρα, ο οποίος παρατηρείται και στις μετέπειτα νεοανακτορικές εγκαταστάσεις της υπαίθρου. Η

²⁰¹ Δαβάρας 1972δ, 39-40.

²⁰² Αλεξίου 2002, 119-143.

²⁰³ Hood κ.ά. 1964, 51.

²⁰⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1.

²⁰⁵ Warren 1972, 87· Whitelaw 1983, 328-9, εικ. 66, 331, εικ. 68.

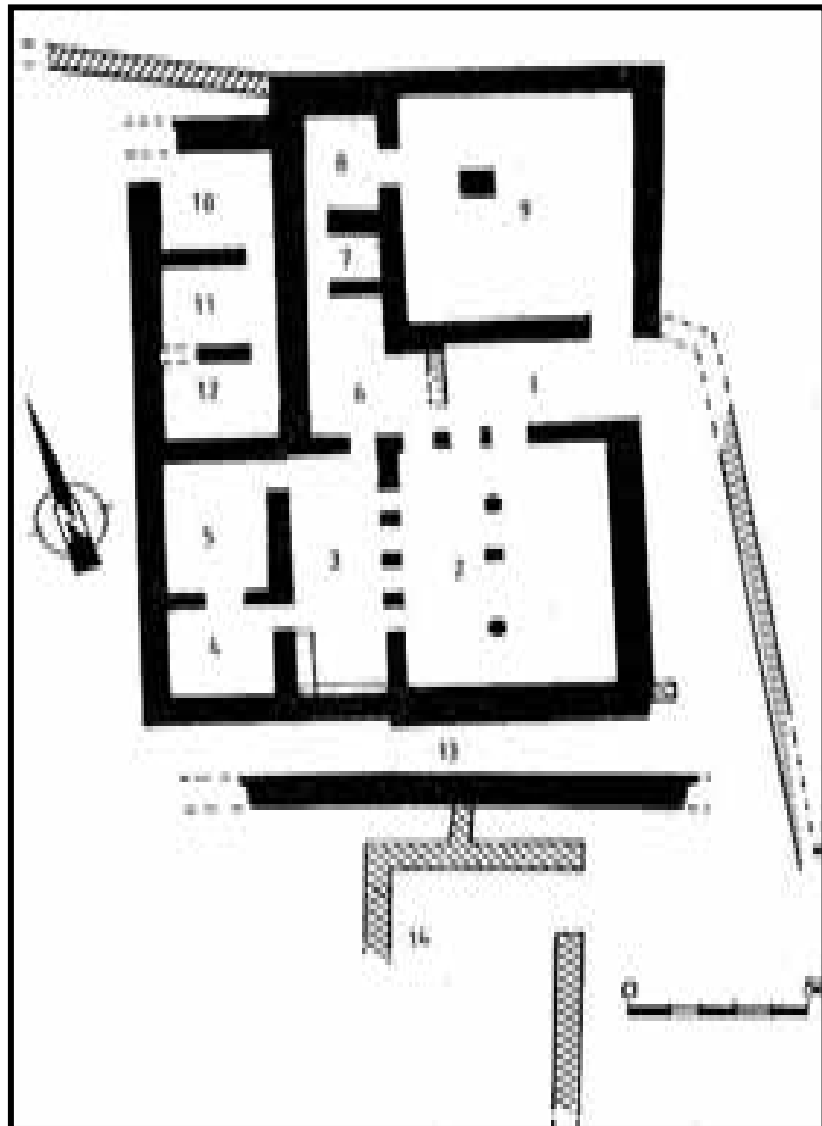
²⁰⁶ Πιλάλη-Παπαστερίου 1987α, 179-196· 1987β, 665-6

²⁰⁷ Ξανθουδίδης 1906-7, 154-6.

αρχιτεκτονική, η κατασκευή και οι λειτουργίες του ορθά μάλλον έχουν χαρακτηριστεί από τον Hood προγονικές μορφές των εγκαταστάσεων αυτών.²⁰⁸

²⁰⁸ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1.

2.3. ΑΧΛΑΔΙΑ

Σχ.2.3.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου των Αχλαδιών

2.3.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.3.1.1. Πρώτη ενότητα: Εγκατάσταση

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Αχλάδια

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας: Ν. Πλάτων 1939, 1952,1959: συστηματική ανασκαφή

Συνολικές περιόδοι εγκατάστασης: 4

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Περίοδος εγκατάστασης: B

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIA-B

Σχόλια: Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, η οικοδόμηση του κτηρίου έγινε στις αρχές της MM IIIA, όπως πιστοποιεί, κατά τον ίδιο, η κεραμική της περιόδου αυτής, που βρέθηκε σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους του κτηρίου και κυρίως στους αποθέτες (Πλάτων 1959α, 212-217).

Περίοδος εγκατάστασης: Γ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 2η

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIB-YM IA

Σχόλια: Τα αγγεία των δαπέδων ανήκουν στη μεταβατική μεταξύ MM IIIB και YM IA φάση (Πλάτων 1959α, 217). Ο ανασκαφέας, Ν. Πλάτων, αναφέρει ότι στις κύριες προσόψεις, Β και Δ, προστέθηκαν μεταγενέστερα –ίσως όμως και στην ίδια περίοδο– δύο λοξοί τοίχοι περιβόλων (Πλάτων 1959α, 212). Ο Λ. Πλάτων αναγνωρίζει και μια μεταγενέστερη φάση, που διαρκεί μέχρι την καταστροφή του κτίσματος, την οποία χρονολογεί στην YM IB (Platon 1997, 190). Την ίδια χρονολόγηση δέχονται και οι Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκης (2005α, 40, εικ.6).

Περίοδος εγκατάστασης: Δ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 3η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ/Β

Αιτία τέλους χρήσης: Καταστροφή: σεισμός-πυρκαγιά

3. ΆΛΛΕΣ ΔΟΜΕΣ Η/ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Κτηριακά λείψανα

Περίοδος εγκατάστασης: Α

Χρονολόγηση περιόδου: Άγνωστη

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Πριν

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων: Λείψανα παλαιότερου κτηρίου στα Β θεμέλια, και συγκεκριμένα δυο παράλληλοι τοίχοι που διέρχονται σχεδόν κάθετα προς τη μετέπειτα πρόσοψη του κτηριακού συγκροτήματος (Πλάτων 1959α, 212).

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Κάτω από το κτηριακό συγκρότημα

Χρήση/-εις: Άγνωστη

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Ορθογώνιο οικοδόμημα

Περίοδος εγκατάστασης: Β, Γ

Χρονολόγηση περιόδου: ΜΜ ΙΙΙΑ-ΥΜΙΑ/Β

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Ταυτόχρονα

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων: Ορθογώνιο οικοδόμημα (Οικία Β, Σχ. 3. αρ.14) σε ανώτερο άνηδρο της πλαγιάς προς Ν, σε άμεση δομική και χωρική σχέση με το υπό μελέτη κτήριο (Οικία Α). Επίσης, και άλλα λείψανα κτηρίων Α και Β των δυο κτηρίων.

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Ν

Χρήση/-εις: Σύμφωνα με τον Λ. Πλάτων (1997, 189), το κτήριο Β αποτελεί λειτουργικό παράρτημα (annex) του κτηρίου Α. Οι Driessen & MacDonald (1997, 225) θεωρούν ότι πρόκειται για χώρο σταυλισμού ζώων.

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

Φάση: 1η

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Μεσαίας έκτασης: 400-800 τ.μ.

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ορθογώνια

Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης: 15

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου: 11

Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 4

Αριθμός εισόδων: 2

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Όροφος/-οι: Ίσως

Διευθέτηση σε ισόπεδο: Ναι

Παρατακτική οργάνωση: Εν μέρει

Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Εν μέρει (Preziosi 1971, 131-2; Platon 1997, 189)

Προσβασιμότητα: Πλαγιομετωπική

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Είδη: Ασβεστολιθικοί ογκόλιθοι, μικρότεροι ασβεστόλιθοι, αμμόλιθοι –που προέρχονται από δομικά υλικά του προγενέστερου κτίσματος (Day 1997, 222, εικ. 2)– μικρότερες πέτρες, πλακοειδείς πέτρες και πιθανότατα ξύλο

Τοπικά: Ναι

Εισηγμένα: Ναι

Κατεργασμένα: Ναι (Πλάτων 1959α, 212)

Ημέτερα υλικά: Ναι (Πλάτων 1959α, 212)

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Θεμελίωση σε διαμορφωμένο βράχο: Ναι (Πλάτων 1959α, 212)

Επίχωση/ τεχνητή επιφάνεια έδρασης: Ναι (Πλάτων 1959α, 212)

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή: Ναι

Μεγαλιθική: Ναι (Πλάτων 1959α, 212)

Ξυλοδεσιές/ χρήση ξύλου: Ίσως

«Οδοντώσεις» πρόσοψης/-εων: Ναι (Πλάτων 1959α, 212)

Ανοιγματα

Μονολιθικό/-ά κατώφλι/-α: Ναι

Άλλα στοιχεία ανοιγμάτων: Ενδείξεις παραθύρων (Πλάτων 1959α, 213)

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Επικάλυψη λιθόστρωτο: Ίσως, εν μέρει (Πλάτων 1959α, 214· 1992, 50)

Λαξευτό/-ά: Εν μέρει

Φυσικός βράχος: Εν μέρει (Platon 1992, 50)

Πιθανά ξύλινα δάπεδα: Ίσως

Ανοικτοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Εν μέρει (Πλάτων 1959α, 213)

Φάση: 2η, 3η

Σχόλια: Δεν αναφέρεται διαφοροποίηση των βασικών δομικών χαρακτηριστικών ανάμεσα στις φάσεις

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Φάση: 2η

Βασικές θέσεις του κτηρίου-προσανατολισμός

Γωνίες: Α, Δ, Β, Ν

Κύριος άξονας: ΝΑ-ΒΔ

Είσοδος 1: Α

Είσοδος 2: ΒΔ

Ειδικοί κλειστοί χώροι

Υπόστυλη αίθουσα με πολύθυρο/-α ή/και δίθυρο: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Β ή 2

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Χώρος διαμονής (Πλάτων 1974, 39)

Αίθουσα με πολύθυρο/-α: Ίσως (Platon 1997, 192, εικ. 11)

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Μ ή 9

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χώρος με πεσσό/-ούς: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Μ ή 9

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Εργαστηριακή/βιοτεχνική/αποθηκευτική (Preziosi 1971,135· Πλάτων 1959α, 215· McEnroe 1982, 8-9)

Δωμάτιο με θρανίο: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Γ ή 3

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Χώρος τελετουργιών (Πλάτων 1974, 39), τραπεζαρία (Platon 1997, 194)

Διπλοί χώροι: Δ, Ε

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Μαγειρείο και σκευοφυλάκιο (Πλάτων 1959α, 213), αποθήκες (Πλάτων 1974, 39· 1992, 50)

Άλλη/-ες αίθουσα/-ες ή δωμάτιο/-α: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Η ή 12, Θ ή 11, Ι ή 10

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Αποθήκες (Platon 1992, 50), στάβλος (Preziosi 1971, 134), βιοτεχνικός χώρος (McEnroe 1982, εικ.47).

Ανοικτοί χώροι

Αύλειος χώρος/-οι: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Άγνωστη

Κεντρική/εσωτερική αυλή: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Α ή 1, Ζ ή 6

Οριζόντια χωροθέτηση: Κέντρο

Άξονας αυλής: ΝΑ-ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Κεντρικός κομβικός προθάλαμος εισόδου των κλειστών χώρων του κτηρίου (Platon 1997, 189)

Φωταγωγός/-οί: Ίσως (Platon 1997, 192, εικ.11· Matzourani & Vavouranakis 2005α)

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Γ ή 3, Η ή 12

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πηγή φωτός και αέρα

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ίσως (Platon 1997, 192)

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Διάδρομος αποθετών
Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων: NA-BΔ
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στον όροφο (Platon 1997, 192· Matzourani & Vavouranakis 2005α)

Διάδρομος/ διάζωμα/-τα: Ναι
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Διάδρομος αποθετών
Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ
Άξονας διαδρόμου: NA-BΔ
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στον όροφο, μέσω ξύλινου εξωτερικού κλιμακοστασίου, από Ν (Πλάτων 1997, 192, εικ. 11)

Φάση: 3η

Γωνίες: A, Δ, B, N
Κύριος άξονας: NA-BΔ
Είσοδος 1: A-NA
Είσοδος 2: BΔ

Ειδικόί κλειστοί χώροι

Αίθουσα με δίθυρο: Ναι
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: B ή 2
Οριζόντια χωροθέτηση: NA
Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Αίθουσα υποδοχής (Matzourani & Vavouranakis 2005α)

Χώρος με πεσσό/-ούς: Ναι
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: M ή 9
Οριζόντια χωροθέτηση: BA
Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Εργαστηριακή/βιοτεχνική/αποθηκευτική χρήση (Preziosi 1971,135· N. Πλάτων 1959α, 215· McEnroe 1982, 8-9)

Δωμάτιο με θρανίο: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Γ ή 3
Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ
Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τραπεζαρία (Platon 1997, 194)

Διπλοί χώροι: Δ, Ε
Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ
Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Μαγειρείο και σκευοφυλάκιο (Πλάτων 1959α, 213), αποθήκες (Πλάτων 1974, 39)

Άλλη/-ες αίθουσα/-ες ή δωμάτιο/-α: Ναι
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Η ή 12, Θ ή 11, Ι ή 10
Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ
Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Υπηρεσιακού χαρακτήρα (Πλάτων 1974, 39), αποθήκες (Platon 1992, 50), στάβλος (Preziosi 1971, 134)

Ανοικτοί χώροι

Αύλειος χώρος/-οι: Ναι
Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Άγνωστη

Κεντρική/ εσωτερική αυλή: Ναι
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Α ή 1
Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ
Άξονας αυλής: ΝΑ-ΒΔ
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Προθάλαμος αιθουσών (Πλάτων 1974, 39· McEnroe 1982, 7· Platon 1997, 192, εικ. 11)

Φωταγωγός/-οί: Ίσως (Platon 1997, 192, εικ. 11)
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Γ ή 3, Η ή 12
Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πηγή φωτός και αέρα

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ίσως (Platon 1997, 192)
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Διάδρομος αποθετών
Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων: NA-BΔ
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στον όροφο
Βοηθητικό/-ά κλιμακοστάσιο/-α: Ίσως (Platon 1997, 192, εικ. 11)
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Α ή 1
Προσανατολισμός άξονα του βοηθητικού/-ών κλιμακοστασίου/-ων: NA-BΔ
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στον όροφο

Διάδρομος/ διάζωμα/-τα: Ναι
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Διάδρομος αποθετών
Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ
Άξονας διαδρόμου: NA-BΔ
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στον όροφο μέσω ξύλινου εξωτερικού κλιμακοστασίου, από Ν (Platon 1997, 192, εικ. 11)

6. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΟΜΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ΧΡΗΣΕΙΣ

Σε κλειστούς χώρους

Θρανίο/-α/ κρηπίδα/-ες: Ναι
Χώρος: Δωμάτιο με θρανίο
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Γ
Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ-Δ
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Κάθισμα τραπεζαρίας (Platon 1997, 194)

Κοιλότητα/-ες/ οπή/-ές/ λάκκος/-οι/ βόθρος/-οι/ αποθέτης/-ες: Ναι
Χώρος/-οι: Αίθουσα με κίονα/-ες ή/και πεσσό/-ούς ή/και πολύθυρο/-α
Οριζόντια χωροθέτηση: Β
Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Χώρος απόθεσης αντικειμένου (Πλάτων 1952α, 647· 1992, 50)

Άλλες επιμέρους δομές: Ερμάρι, πάγκος
Χώρος: Διπλοί χώροι
Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Ε
Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Απόθεση και αποθήκευση σκευών (Πλάτων 1959α, 213-4· 1992, 50)

Σε ανοικτούς χώρους

Περίβολος/ περαιοίχισμα: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ, ΝΑ, Β

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

ΝΑ, Β: δευτερεύουσες χρήσεις, σταυλισμό ζώων (Πλάτων 1959α, 212· 1974, 39)

ΝΔ: άγνωστη χρήση

Κοιλότητα/-ες/ οπή/-ές/ λάκκος/-οι/ βόθρος/-οι/ αποθέτης/-ες: Ναι

Φάση: 2η, 3η

Χώρος/-οι: Διάδρομος αποθετών

Αριθμός χώρου στην κάτοψη:

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Χώροι απόρριψης θραυσμένων και άχρηστων σκευών (Πλάτων 1959, 216) ή αποθέτες τελετουργικών αντικειμένων (Πλάτων 1974, 39)

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: Α

Χρονολόγηση περιόδου: Άγνωστη

Σχόλια: Δεν υπάρχουν πληροφορίες για κινητά ευρήματα

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΜΜ ΙΙΙΑ-Β

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: ΜΜ ΙΙΙΑ-Β

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Πλάτων 1959α, 216-7)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Αποθέτες και κλειστοί χώροι του κτηρίου – αδιευκρίνιστοι

Βιοτεχνικά/ εργαλεία: Ναι (Πλάτων 1959α, 216)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Αποθέτες

Αποθήκευσης: Ναι

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Αποθέτες και κλειστοί χώροι του κτηρίου – αδιευκρίνιστοι

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Πλάτων 1959α, 217)

Περίοδος εγκατάστασης: Γ

Χρονολόγηση περιόδου: MM IIIB-ΥΜ ΙΑ/Β

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 2η, 3η(,)

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIB-ΥΜ ΙΑ/Β

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Πλάτων 1959α, 213-4)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Κυρίως στους Δ, Ε, αλλά και στους Β, Γ, Ζ

Απεικονίσεις/γραφή: γεωμετρικά σύμβολα (Platon 1997, 194, εικ. 116)

Βιοτεχνικά/ εργαλεία: Ναι (Πλάτων 1959α, 214-216)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Δ, Ε, Μ, Ζ, Η, Θ, Β,

Αποθήκευσης: Ναι

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Δ, Ε, Μ, Β

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Πλάτων 1959α, 214· 1992, 50· Platon 1997, εικ. 13)

Απεικονίσεις/γραφή: γεωμετρικά σύμβολα (Platon 1997,194, εικ. 16)

Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»: Ναι

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Σε κοίλωμα της πλακόστρωσης του χώρου Α, πλησίον της εισόδου

Απεικονίσεις/γραφή: Ναι (Πλάτων 1952, 647· Πλάτων 1997, 194, εικ. 14)

Διοικητικού/ ανταλλακτικού χαρακτήρα: Ναι (Πλάτων 1959α, 214)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Κλειστοί χώροι

Ακριβής θέση εύρεσης: Ζ

2.3.1.2. Δεύτερη ενότητα: Περιοχή

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση:

9 χλμ. Ν της Σητείας και 3 χλμ. ΒΑ του χωριού Αχλάδια

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου:

Σε μια κατάφυτη καλλιεργήσιμη έκταση από ελιές και αμπέλια βρίσκεται ο λόφος, στη ρίζα της Β πλαγιάς του οποίου υπάρχει η υπό μελέτη αρχαιολογική θέση.

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Πεδινή

Λόφος: πλαγιά: Ναι

Πηγή νερού: Άγνωστη απόσταση

Χείμαρρος/ρέμα: Ναι

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Καλλιεργήσιμη ζώνη: Ναι

Πηγή/-ές αργίλου: Ναι

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Οικισμός Πλατύσκοινος

Χρονική περίοδος: ΠΜ, ΜΜΙΙΑ-ΜΜΙΙΒ (Tsiropoulou 2002, 39· Tsiropoulou & Vagnetti 1995, 22), ΥΜ ΙΙ; (Πλάτων 1974, 39)

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

Απροσδιόριστη δραστηριότητα: Ναι

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Θολωτός τάφος Πλατύσκοινου (Πλάτων 1952β, 643-645)

Χρονική περίοδος: ΥΜ ΙΙΙ

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Ταφική δραστηριότητα: Ναι

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι (Πρβλ. Πλάτων 1974, 39)

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Κεραμευτικός κλίβανος Πλατύσκοινου (Πλάτων 1952β, 646, εικ.25)

Χρονική περίοδος: ΥΜ ΙΙΙ

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Βιοτεχνική δραστηριότητα: Ναι

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Κυκλικά ορύγματα Κεφάλας Αχλαδίων (Πλάτων 1952β, 647-8)

Χρονική περίοδος: MM I-II;

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Απροσδιόριστη δραστηριότητα: Ναι

Από την Εποχή Χαλκού ως την Οθωμανική περίοδο

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Ελληνικά (Πλάτων 1952β, 646)

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Περίοδος: Ελληνική

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

Ταφική δραστηριότητα: Ναι

Τελετουργική δραστηριότητα: Ίσως

2.3.1.3. Τρίτη ενότητα: Έρευνα

11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

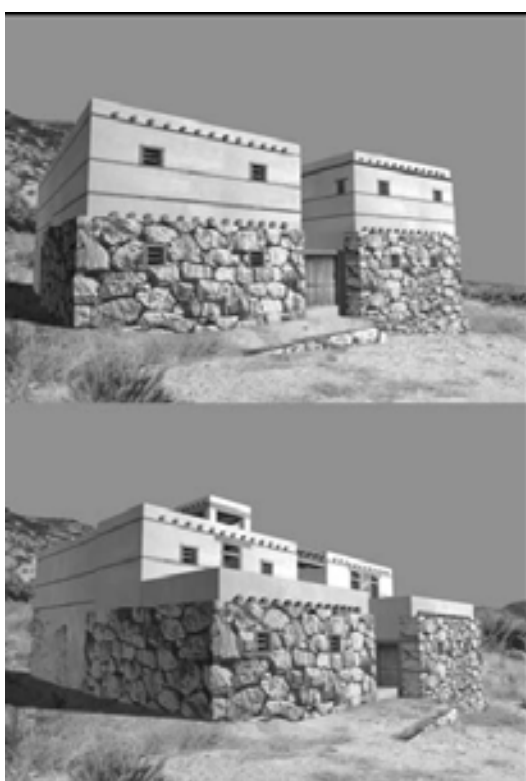
Ερμηνείες:

1. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Ν. Πλάτωνα, πρόκειται για «αγροικία» που βρίσκεται εντός μικρού οικισμού, Ν και Δ διαμήκους ενός χαμηλού λόφου στη Ρίζα. Ο ίδιος επισημαίνει ότι «η οικία των Αχλαδιών αποτελεί ένα καλό παράδειγμα του πώς η μητροπολιτική αρχιτεκτονική ακολουθήθηκε στις μικρές εγκαταστάσεις κατά τη Νεοανακτορική περίοδο». (Platon 1992, 48)
2. Ο J. McEnroe κατατάσσει το κτήριο στον τύπο 2α, κυρίως με βάση τα αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά (McEnroe 1982, 8, εικ. 2.β)
3. Ο D. Preziosi διαπιστώνει ότι το κτήριο των Αχλαδιών διαθέτει μια τυπική μινωική διαμόρφωση χώρου, συγκρίσιμη με εκείνη του κτηρίου στις Ρουσσές Χόντρου Βιάννου και στου Βραχνού το Λάκκο. Ο ίδιος θεωρεί ότι τα δυο αυτά κτήρια έχουν επηρεάσει το σχήμα και τις διαστάσεις του σπιτιού Α των Αχλαδιών (Preziosi 1983, 135).
4. Η Α. Μιχαηλίδου χαρακτηρίζει το κτήριο «οικία με στοιχεία επίσημης και ανώνυμης αρχιτεκτονικής» (Μιχαηλίδου 1984, 37-50· 1987, 509-525).
5. Οι Μ. Τσιποπούλου και L. Vagnetti προτείνουν ότι πρόκειται για κτίσμα σε δευτερεύοντα οικισμό, το οποίο συνέβαλλε στην αποτελεσματικότερη γεωργική εκμετάλλευση της περιοχής (Tsiporoulou & Vagnetti 1995)
6. Στην «τελική συζήτηση» του συμποσίου «Η λειτουργία της μινωικής έπταυλης» το ακροατήριο κατέταξε το κτήριο στον τύπο 6, «towns with grand subsidiary buildings» (Hägg 1997)
7. Οι Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκης θεωρούν ότι το κτήριο διαθέτει μια μνημειακότητα, που αντανακλά ένα υψηλό «status» (Matzourani & Vavouranakis 2005α)

2.3.2. Συζήτηση

2.3.2.1. Αρχιτεκτονική κτηριακού συγκροτήματος

Η εξωτερική συμπαγής και γεωμετρική όψη του κτηρίου των Αχλαδιών και η μεγαλιθική τοιχοδομία του θα έδιναν στο κτήριο μια φρουριακή όψη, μια εντύπωση πύργου (Εικ. 2.3.1).²⁰⁹ Η κατασκευή του απαίτησε τη δημιουργία τεχνητών επιφανειών έδρασης (πλατφόρμες),²¹⁰ ώστε όλοι οι χώροι να βρίσκονται σε ένα επίπεδο. Την ίδια εποχή, εντούτοις, στην ευρύτερη περιοχή της Σητείας παρατηρείται η κατασκευαστική παράδοση της δόμησης σε άνδηρα,²¹¹ μια λύση λιγότερο δαπανηρή σε χρόνο, και ενέργεια.

Εικ. 2.3.1. Φωτορεαλιστικές απεικονίσεις του κτηρίου Α στα Αχλάδια.

Ο ανασκαφέας Ν. Πλάτων με βάση την κεραμική του κτηρίου και των εξωτερικών χώρων διέκρινε δυο φάσεις, τη ΜΜ ΙΙΙΑ-Β και τη ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ.²¹² Αναρωτήθηκε, ωστόσο, εάν κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία προστέθηκαν μεταγενέστερα ή ανήκουν στην τελευταία περίοδο.²¹³ Η καταστροφή του κτηρίου επήλθε από σεισμό και πυρκαγιά στην ΥΜ ΙΑ.²¹⁴ Ο Λ. Πλάτων, όμως, πρότεινε μια διαφορετική χρονολόγηση, δυο φάσεων, εκ των οποίων η μία τοποθετείται στην ΥΜ ΙΑ και η δεύτερη στην ΥΜ ΙΒ.²¹⁵ Την ίδια χρονολόγηση ακολουθούν και οι Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκης (Σχ. 2.3.4).²¹⁶ Πάντως, εφόσον το κτήριο διαθέτει περισσότερες

της μίας φάσεις, τα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αντιπροσωπεύουν την τελευταία φάση του κτηρίου.

²⁰⁹ Matzourani & Vanouranakis 2005α.

²¹⁰ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1.

²¹¹ Βλ. Κεφ. 2.4.1, 2.5.1, 2.8.1

²¹² Πλάτων 1959α, 217

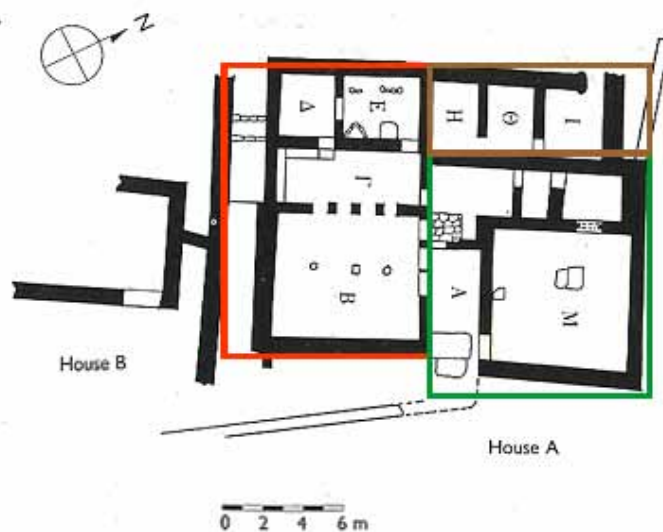
²¹³ Πλάτων 1959α, 212

²¹⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1. και Platon 1992, 50· Driessen & MacDonald 1997, 224, εικ. 7.76 και βλ. και Tsiropoulou 1991, 116.

²¹⁵ Platon 1997, 192, εικ. 11.

²¹⁶ Matzourani & Vanouranakis 2005α.

Το κτήριο της τελικής φάσης διέθετε 12 εσωτερικούς χώρους, εκ των οποίων οι 11, ήταν μάλλον κλειστοί. Η εσωτερική οργάνωση του κτηρίου συνίσταται σε τρεις κυρίως υποενότητες χώρων, τη ΒΑ, τη Ν και τη ΒΔ (Σχ.3.2.2). Ο διαχωρισμός του κτηρίου σε ενότητες γίνεται με βάση τη θέση τους στον κτηριακό ιστό και την επικοινωνία μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, το ΒΑ τμήμα χωρίζεται από το Ν με μια εσωτερική υπαίθρια αυλή, που λειτουργεί ως προθάλαμος και των δυο τομέων. Το ΒΔ τμήμα έχει διαφορετική είσοδο, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως υπηρεσιακή.²¹⁷ Επομένως, ο ΒΔ τομέας φαίνεται αποκομμένος λειτουργικά από το υπόλοιπο σύνολο.

Σχ. 2.3.2. Οι τρεις υποενότητες χώρων του κτηρίου των Αχλαδιών

Βασικές ενότητες του κτηρίου είναι η ΒΑ και η Ν, λόγω του μεγαλύτερου μεγέθους τους και της συνθετότητας της οργανωτικής δομής τους. Οι ενότητες αυτές δημιουργούν ένα δίπολο στο κτήριο, με τις δύο μεγάλες αίθουσες, Β και Μ, εκατέρωθεν του υπαίθριου κεντρικού προθαλάμου Α (Σχ. 2.3.2). Το τετράγωνο σχήμα τους, το σχεδόν ίδιο μέγεθος τους, η αντικριστή τους θέση, η τοποθέτηση των υποστυλωμάτων τους σε μια νοητή ευθεία, το διπλό κατώφλι της κεντρικής εισόδου αντανακλούν, σημειολογικά, τη διπολικότητά τους (Σχ. 2.3.2. & Εικ. 2.3.3).

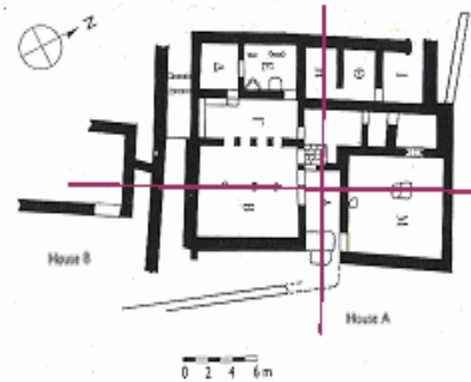
Η αυλή είναι κομβική στην επικοινωνία των εσωτερικών και εξωτερικών χώρων. Το διπλό ογκώδες κατώφλι της αυλής (Εικ. 2.3.2) ορίζει την κεντρική είσοδο του κτηρίου και δεν παρουσιάζει ενδείξεις θυρώματος. Η περίπτωση θυμίζει την είσοδο του ομοιώματος κτηρίου από τις Αρχάνες, του οποίου η είσοδος του προθαλάμου διέθετε άνοιγμα με

²¹⁷ Πλάτων 1974, 39.

κατώφλι χωρίς πόρτα.²¹⁸ Υποστηρίζεται ότι, αρχικά, η αυλή είχε μεγαλύτερη έκταση, προς το εσωτερικό του συγκροτήματος, και καταλάμβανε και το κέντρο του, τον μετέπειτα χώρο Ζ.²¹⁹ Συνεπώς, δίδεται η εντύπωση ότι στην πρώτη φάση οι δυο τομείς του κτηρίου είναι ανεξάρτητοι και δεν διαθέτουν εσωτερική επικοινωνία, παρά μόνο μέσω της εσωτερικής, μικρής κεντρικής αυλής, ενώ στη δεύτερη φάση το κτήριο δείχνει πιο ενοποιημένο.

Εικ. 2.3.2. Το διπλό κατώφλι της κεντρικής Α εισόδου

Σχ. 2.3.3. Επισήμανση στοιχείων διπολικότητας

N ενότητα χώρων

Τη *N* ενότητα απαρτίζουν οι χώροι: Β, Γ, Δ, Ε (Σχ 2.3.1). Η Αίθουσα Β αποτελεί τον μεγαλύτερο και κύριο χώρο της ενότητας και λειτουργεί και ως μεταβατικός χώρος προς τα ενδότερα δωμάτια. Ένα δίθυρο αποτελεί την κυρία είσοδο της αίθουσας και της ενότητας αυτής, που τη συνδέει με την εσωτερική αυλή-προθάλαμο (Α ή 1). Η δίθυρη είσοδος, όμως, αποτελεί μετασκευή της τελευταίας οικοδομικής φάσης του κτηρίου (ΥΜ ΙΒ), ενώ στη θέση της προϋπήρχε ένα πολύθυρο²²⁰ (Σχ. 2.3.4).

Το πολύθυρο χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ, σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα και τους Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκη.²²¹ Όμως, σύμφωνα με τον ανασκαφέα Ν. Πλάτωνα και

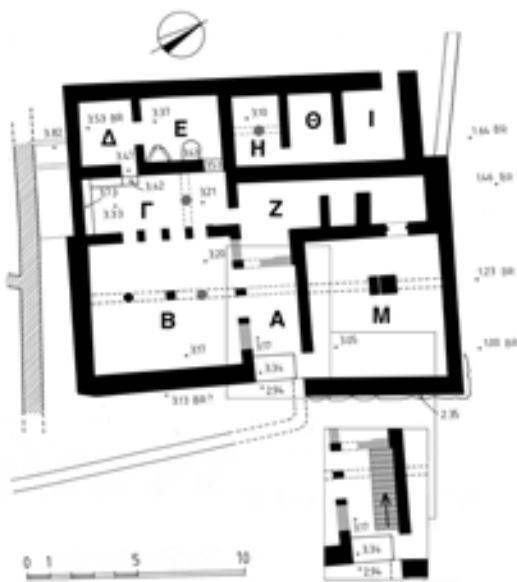
²¹⁸ Λεμπέση 1976, 24.

²¹⁹ Platon 1997, 192, εικ. 11· Driessen & MacDonald 1997, 224, εικ. 7.76· Matzourani & Vavouranakis 2005α.

²²⁰ Platon 1997, 190-2, εικ. 11.

²²¹ Platon 1997, 190-2, εικ. 11· Matzourani & Vavouranakis 2005α.

τους J. Driessen και C. MacDonald, το κτήριο κατασκευάστηκε στη MM IIIA.²²² Τίθεται λοιπόν το ερώτημα εάν το πολύθυρο υπήρχε εξ αρχής στο κτήριο ή προστέθηκε αργότερα. Η Α. Μιχαηλίδου υποθέτει ότι η Αίθουσα Β των Αχλαδιών αποτελεί «μια αναπτυγμένη μορφή δωματίου με κίονα, που εξελίσσεται σε είδος πολυθύρου».²²³ Επί αυτού, ο ανασκαφέας είχε επισημάνει ότι η «μητροπολιτική» αρχιτεκτονική ακολουθήθηκε στα Αχλάδια κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.²²⁴ Ίσως, τελικά, προηγείται μια οικοδομική φάση κατά την οποία το κτήριο δεν διαθέτει πολύθυρο/-α αλλά μόνο υπόστυλη αίθουσα (MM IIIA-B), ακολουθεί μια δεύτερη φάση προσθήκης πολυθύρου/-ων (MM IIIB-ΥΜ ΙΑ),²²⁵ ενώ σε μια τρίτη φάση το πολύθυρο της Αίθουσας Β μετασκευάζεται σε δίθυρο (ΥΜ ΙΑ-Β). Σε αυτήν την περίπτωση, οι φάσεις του κτηρίου δεν είναι δύο αλλά τρεις.

Σχ. 2.3.4. Κάτοψη κτηρίου Αχλαδιών, με απόδοση δύο φάσεων, κατά τους Ε. Ματζουράνη & Γ. Βαβουρανάκη

Οι παραπάνω αλλαγές αντανακλούν ορισμένους παράγοντες που επιδρούν αποφασιστικά στη διαμόρφωση του χώρου. Οι παράγοντες αυτοί είναι συνυφασμένοι: 1) με τις δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν στους χώρους, και μάλιστα με τον τρόπο με τον οποίον γίνονταν, 2) με τις άλλες δραστηριότητες με τις οποίες συνδέονται, και 3) με τη συμβολική τους διάσταση.²²⁶ Στην προσπάθεια αποσαφήνισης των αλλαγών και του τι αυτές εκφράζουν είναι σημαντικό να ληφθούν υπόψη οι έως τώρα διατυπωμένες θεωρίες για τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά κάθε φάσης.

Το πολύθυρο θεωρείται στοιχείο επίσημης αρχιτεκτονικής ενός χώρου υποδοχής, κίνησης και δημοσιότητας,²²⁷ ίσως τελετουργικού²²⁸ αλλά, πάντως, όχι κατοικίας, παραμονής και ιδιωτικότητας.²²⁹ Σύμφωνα με τον J. Driessen, συνιστά έναν δείκτη εξουσίας

²²² Πλάτων 1959α, 212· Driessen & MacDonald 1997, 224.
²²³ Μιχαηλίδου 1987, 522.
²²⁴ Platon 1992, 48.
²²⁵ Βλ. και Driessen 1982, 27-74.
²²⁶ Rapoport 1976, 26.
²²⁷ Μιχαηλίδου 1987, 523.
²²⁸ Marinatos 1986, 58-60.
²²⁹ Μιχαηλίδου 1987, 524.

και διοίκησης.²³⁰ Με την μετασκευή του πολυθύρου σε δίθυρο στην ΥΜ ΙΒ περίοδο, ο επίσημος και κοινωνικός του χαρακτήρας αλλάζει. Το δίθυρο αποτελεί μεν μια εντυπωσιακή και επίσημη είσοδο, όχι όμως εξίσου με το πολύθυρο. Η είσοδος γίνεται πιο ελεγχόμενη σε σχέση με το πολύθυρο και σίγουρα εξυπηρετεί λιγότερους ανθρώπους. Επιπλέον, μια ακόμη σημαντική αλλαγή, το κλείσιμο της εσωτερικής αυλής και η δημιουργία του χώρου Ζ ελέγχει την πρόσβαση προς τους ενδότερους κλειστούς χώρους και εξυπηρετεί την επικοινωνία των δύο τομέων (Ν & ΒΑ) εσωτερικά, όπως προαναφέρθηκε. Ο έλεγχος της εισόδου και η ενδοεπικοινωνία, προφανώς, αποτυπώνει χωρικά μια νέα πραγματικότητα. Μήπως η πραγματικότητα αυτή αφορά μια ομάδα ανθρώπων που χρησιμοποιεί(;), λειτουργεί(;), κατέχει(;), εδρεύει(;) στο κτήριο και μια άλλη, που ερχόμενη να δραστηριοποιηθεί εντός του κτηρίου επιτρέπεται να εισέλθει «ελεγχόμενα» και «πρέπει» να εντυπωσιαστεί;

Στη Ν ενότητα, ο κάθε χώρος παρέχει πρόσβαση στον επόμενο. Έτσι, η Αίθουσα Β επικοινωνεί με το χώρο Γ μέσω πολυθύρου ή κιονοστοιχίας και η έλλειψη συμπαγούς τοίχου δίνει την εντύπωση μιας συνέχειας της μεγάλης αίθουσας, η οποία με αυτόν τον τρόπο δείχνει ακόμη μεγαλύτερη. Σαφώς, η έλλειψη τοίχου αποκλείει την ιδιωτικότητα, δηλώνει κίνηση μέσα στο χώρο και μάλλον παραπέμπει σε χώρο κοινωνικών δρώμενων.²³¹ Το γεγονός ότι αυτό το αρχιτεκτονικό στοιχείο δεν αλλάζει²³² δηλώνει πιθανώς πως η σχέση των δύο χώρων δεν μεταβάλλεται και πως η αίθουσα με τα πολύθυρα διατηρεί ένα μέρος του αρχικού της χαρακτήρα. Έχει επισημανθεί ότι τα πολύθυρα είναι το αποτέλεσμα της διαφοροποίησης του χώρου και σχετίζονται με τομείς ειδικού προορισμού.²³³ Επομένως, οι χώροι της ΝΔ υποενότητας επιβεβαιώνουν την παραπάνω διαπίστωση. Μάλιστα, οι μικροί ενδότεροι διπλοί χώροι Δ και Ε, όπως προκύπτει και από τα ευρήματα που θα αναλυθούν πιο κάτω, παρουσιάζουν κατεξοχήν τροφοπαρασκευαστικές ή αποθηκευτικές λειτουργίες. Τα μικρά αυτά, βοηθητικά, δωμάτια ερμηνεύονται ως μαγειρείο, σκευοφυλάκιο, αποθήκη.²³⁴

Εξαιτίας της γεινίασης των δωματίων Δ και Ε με τον χώρο Γ, ο τελευταίος χαρακτηρίστηκε ως τραπεζαρία.²³⁵ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο χώρος εξυπηρετούσε θρησκευτικές τελετουργίες, λόγω των αποθετών που βρίσκονται αμέσως έξω από αυτόν και με τους οποίους το δωμάτιο Γ επικοινωνούσε με παράθυρο.²³⁶ Κάτω από το πιθανό

²³⁰ Driessen 1990α, 3-23.

²³¹ Βλ. και Rapoport 1976, 44-45.

²³² Platon 1997, 192, εικ. 11.

²³³ Μιχαηλίδου 1987, 520.

²³⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1.

²³⁵ Platon 1997, 194.

²³⁶ Πλάτων 1974, 39.

παράθυρο βρίσκεται γωνιακό θρανίο και εμπρός του λαξευτό διαμορφωμένο δάπεδο, τετράγωνου σχήματος (Εικ. 2.3.5). Σε σχέση με την άποψη του Ν. Πλάτωνα, επισημαίνεται ότι το δωμάτιο με θρανίο, σε πολλά κτήρια της Εποχής του Χαλκού, χαρακτηρίζεται στη βιβλιογραφία ως ιερό με θρανίο.²³⁷ Η Ν. Μαρινάτου συνδυάζει τις προαναφερόμενες πιθανές λειτουργίες κάνοντας λόγο για χώρο τελετουργικών γευμάτων.²³⁸

Σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα, το Β τμήμα του χώρου αποτελούσε ένας φωταγωγός (Σχ. 2.3.5.β). Ανάλογα αρχιτεκτονικά στοιχεία και διάταξη του χώρου παρατηρείται στους χώρους 12 και 13 του ΥΜ Ι-ΙΙ κτηριακού συγκροτήματος στου Νίρου Χάνι (Σχ. 2.3.5.α και 2.3.5.β). Ο χώρος 12 διαθέτει γωνιακό θρανίο με τετράγωνο πλακόστρωτο δάπεδο εμπρός του, φωταγωγό (13), διπλή είσοδο που παρέχει επικοινωνία –μέσω διαδρόμου– προς την αίθουσα πολυθύρων του συγκροτήματος και πρόσβαση στους ενδότερους αποθηκευτικούς χώρους,²³⁹ οι οποίοι διαθέτουν μονολιθικό κατώφλι (Εικ. 2.3.6). Είναι, βέβαια, ορατή η διαφορετική ποιότητα των υλικών και της κατασκευής στα δυο κτηριακά συγκροτήματα (Εικ. 2.3.5 και 2.3.6)

Εικ. 2.3.5. Αχλάδια, δωμάτιο Γ. Γωνιακό θρανίο και τετράγωνο λαξευτό δάπεδο

Εικ. 2.3.6. Νίρου Χάνι, δωμάτιο 12. Γωνιακό θρανίο και τετράγωνο πλακόστρωτο δάπεδο

Σχ. 2.3.6.α: Κάτοψη χώρων 12-13 Νίρου Χάνι

Σχ. 2.3.6.β: Κάτοψη χώρου Γ ή 3 Αχλαδιών

²³⁷ Gesell 1985, 20, 136· Driessen & MacDonald 1997, 176· Μαρινάτος 1951, 259 κ.λπ.
²³⁸ Marinatos 1986, 39, υποσ. 186.
²³⁹ Hitchcock 2000, 185.

Οι δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν στους χώρους 12-13 στο Νίρου Χάνι, σύμφωνα με τη Β. Φώτου, είναι η συγκέντρωση και η ξεκούραση των κατεχόντων την εν λόγω ενότητα και ο έλεγχος της διακίνησης ανθρώπων και αγαθών στον τομέα αυτό του κτηρίου.²⁴⁰ Η L. Hitchcock υποθέτει κάτι ανάλογο, ότι δηλαδή πρόκειται για ένα χώρο συνάντησης εκείνων που διαχειρίζονταν την «έπαιυλη» και τα περιεχόμενά της, προκειμένου να οργανώσουν πιθανώς εμπορικές επιχειρήσεις, να εποπτεύσουν την πρόσβαση στις παρακείμενες αποθήκες και ίσως για να φάνε –παρότι το δωμάτιο ίσα-ίσα είχε διαστάσεις ικανές να φιλοξενήσει ένα δημόσιο γεύμα, το οποίο θα μπορούσε, πιο πρακτικά, να πραγματοποιηθεί στην αυλή²⁴¹. Σύμφωνα με την ίδια, όπου εμφανίζεται ο χώρος αυτός με το θρανίο, τείνει να συνυπάρχει με φωταγωγό και τείνει να υποκαθιστά την μινωική αίθουσα με πολύθυρα, ως εσωτερικός χώρος συγκέντρωσης²⁴².

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις, συγκρίσεις και απόψεις, η Ν ενότητα διαθέτει χώρους που διαφοροποιούνται λειτουργικά μεταξύ τους αλλά ενοποιούνται σε ένα κοινό πλαίσιο· εκείνο της υποδοχής και δημόσιας συνεύρεσης αρκετών ανθρώπων και ενδεχομένως της συνεστίασης τους, υπό τη σκέπη μιας επίσημης, πιθανώς τελετουργικής αρχιτεκτονικής (πολύθυρα, κιονοστοιχία, αποθέτες).

ΒΑ ενότητα χώρων

Τη ΒΑ ενότητα απαρτίζουν οι χώροι: Α, Ζ, Λ, Κ, Μ (Σχ. 2.3.1). Η ενότητα αυτή διαθέτει ένα παλαιοανακτορικό πρότυπο οργάνωσης: μια τετράγωνη κάτοψη που αποτελείται από έναν τετράγωνο μεγάλο χώρο, με υποστήλωμα στο εσωτερικό του και μικρότερους χώρους γύρω του²⁴³ (Σχ.2.3.7).

Σχ. 2.3.7. Επισήμανση ΒΑ τμήματος με διεύθετηση «τετραγώνου σε τετράγωνο»

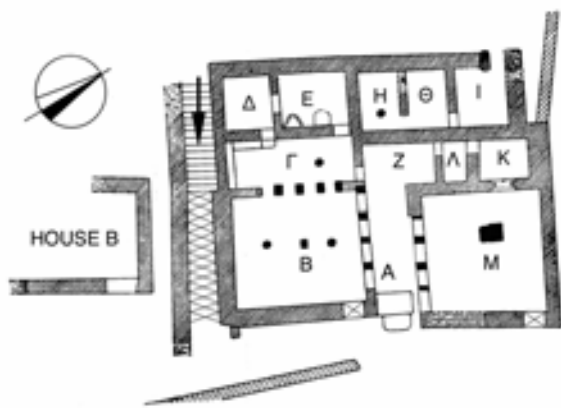
²⁴⁰ Fotou 1997, 44.

²⁴¹ Hitchcock 2000, 185.

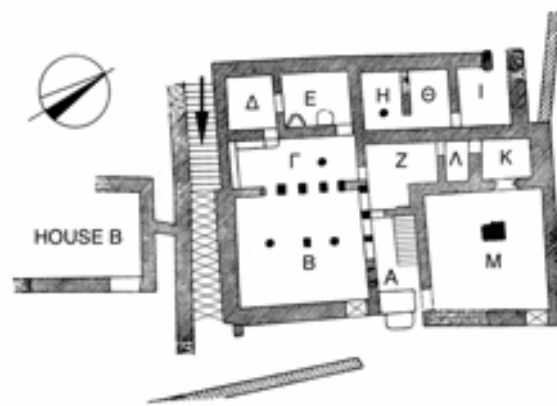
²⁴² Hitchcock 2000, 186.

²⁴³ Preziosi 1971, 131-2· Λεμπέση 1976, 39· Μιχαηλίδου 1976, 521-2· Platon 1997, 189· Hitchcock 2005. Βλ. και και πιο πάνω Κεφ. 2.1. Αγία Φωτιά.

Ο μεγάλος χώρος της ενότητας, ο Μ (Εικ. 2.3.8), αποτελεί τον πυρήνα²⁴⁴ και οι υπόλοιποι, ΒΔ, μικροί, περιφερειακοί χώροι είναι μάλλον βοηθητικοί. Η είσοδος του είναι από τον προθάλαμο-αυλή. Η τετράγωνη αίθουσα με τον πεσσό, σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα, σε προγενέστερη φάση διέθετε πολύθυρο.²⁴⁵ Ο ίδιος υποθέτει ότι το πολύθυρο του χώρου Μ καταργείται στην ΥΜ ΙΒ και τη θέση του καταλαμβάνει τοίχος, στον οποίο ακουμπά σκάλα που οδηγεί στον όροφο²⁴⁶ (Σχ. 2.3.8.α και 2.3.8.β).

Σχ. 2.3.8.α. Πρώτη Φάση κατά τον Λ. Πλάτωνα.

Σχ. 2.3.8.β. Δεύτερη Φάση κατά τον Λ. Πλάτωνα.

Όμως, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η ιδιαίτερη οργάνωση της ενότητας αποτελεί πρότυπο παλαιότερων χρόνων, που προηγείται κατά πολύ των Νεοανακτορικών αλλαγών, και για αυτόν το λόγο είναι πιθανότερο η αίθουσα Μ να παρέμεινε ως είχε από την κατασκευή της ως το τέλος της χρήσης της. Η αίθουσα Μ, σε αντίθεση με τη Β, δεν διαθέτει εντυπωσιακά αρχιτεκτονικά στοιχεία· χαρακτηρίζεται από μια «εσωστρέφεια», που δεν επιδιώκει τον εντυπωσιασμό αλλά την παραμονή και την απερίσπαστη συγκέντρωση.²⁴⁷ Το μόνο ιδιαίτερο δομικό χαρακτηριστικό είναι ο παράκεντρος πεσσός, στο ΒΔ τμήμα της αίθουσας. Τη βάση του πεσσού αποτελεί ένας πλακώδης ογκόλιθος, κομμένος σε δύο άνισα μέρη. Μία μεγάλη πλάκα εφάπτεται της βάσης (Εικ. 2.3.7). Η λειτουργία του χώρου και ολόκληρου του ΒΑ τομέα χαρακτηρίζεται ως εργαστηριακή/ αποθηκευτική.²⁴⁸

²⁴⁴ Βλ. και Μιχαηλίδου 1987, 516.

²⁴⁵ Πλάτων 1997, 192, εικ. 11.

²⁴⁶ Platon 1997, 190.

²⁴⁷ Βλ. και Μιχαηλίδου 1987, 520.

²⁴⁸ Preziosi 1983, 135.

Εικ. 2.3.7. Βάση πεσσού(;) στο χώρο M

Εικ. 2.3.8. Χώρος M

Στην αρχική φάση της κατασκευής του κτηρίου η εσωτερική αυλή καταλάμβανε και τον χώρο Z. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα στον χώρο αυτό δημιουργούν σύγχυση.²⁴⁹ Η δημιουργία του νέου χώρου στην ΥΜ ΙΒ, σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα συνδέεται με την υπόθεση ύπαρξης κλιμακοστασίου. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι στην πρώτη φάση υπήρχε ένα εξωτερικό ξύλινο κλιμακοστάσιο, πάνω από τον διάδρομο των αποθετών²⁵⁰, και στη δεύτερη συνεχίζει να υπάρχει το εξωτερικό αλλά κατασκευάζεται και ένα βοηθητικό, στην εσωτερική αυλή,²⁵¹ που ακουμπά στον νέο τοίχο ο οποίος διαχωρίζει την αυλή με τον χώρο Z (Σχ. 2.3.8.α και 2.3.8.β). Ξύλινες σκάλες δεν έχουν σωθεί στην Κρήτη, αλλά η ύπαρξή τους φαίνεται αρκετά διαδεδομένη.²⁵² Στο κτήριο των Αχλαδιών, η ύπαρξη ορόφου είναι γενικά αποδεκτή.²⁵³ Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι το κτήριο είχε κλωβό κλιμακοστασίου, εννοώντας μάλλον τον χώρο Z.²⁵⁴ Η υπόθεση αυτή μπορεί να στηριχτεί στους παρακάτω λόγους:

1. Ο χώρος Z έπεται της αυλής-προθαλάμου. Ο J. McEnroe παρατηρεί ότι στα κτήρια τύπου 2α, όπου εντάσσει και το κτήριο των Αχλαδιών, ο προθάλαμος κανονικά εφάπτεται με σκαλοπάτια, έτσι ώστε να μπορεί κανείς να κατευθυνθεί στον όροφο απευθείας.²⁵⁵ Το ίδιο παρατηρείται και στα σωζόμενα κλιμακοστάσια του Ακρωτηρίου της Θήρας και στο ομοίωμα κτηρίου από τις Αρχάνες.²⁵⁶
2. Εάν υπήρχε μια ξύλινη σκάλα για τον όροφο, αφού δεν υπάρχουν λίθινες βαθμίδες, θα ήταν λογικότερο, λόγω της ευαισθησίας του υλικού, να βρίσκεται σε κλειστό χώρο και

²⁴⁹ Matzourani & Vavouranakis 2005β.

²⁵⁰ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1.

²⁵¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1.

²⁵² Παλυβού 1988, 285-287, υποσ. 497.

²⁵³ Πλάτων 1974, 39· Platon 1997, 192, υποσ. 22· Matzourani & Vavouranakis 2005α.

²⁵⁴ Πλάτων 1974, 39.

²⁵⁵ McEnroe 1982, 7.

²⁵⁶ Παλυβού 1988, 264· Λεμπέση 1976, 14.

όχι να είναι υπαίθρια. Γενικότερα, πάντως, στην Κρήτη τα έως τώρα γνωστά κλιμακοστάσια βρίσκονται σε κλειστούς χώρους, όπως για παράδειγμα στην Αμνισό, στο Νίρου Χάνι, στα Πρασά, στο Μύρτο Πύργο κ.λπ. Μάλιστα, η ύπαρξη πόρτας μπροστά από τη σκάλα αποτελεί σύνηθες αρχιτεκτονικό στοιχείο και λειτουργούσε είτε ως πόρτα κλιμακοστασίου, που ρύθμιζε την κυκλοφορία ανάμεσα στους ορόφους,²⁵⁷ είτε ως πόρτα εισόδου,²⁵⁸ που έλεγχε την πρόσβαση στο ισόγειο ή τον όροφο και απομόνωνε την εσωτερική αυλή/προθάλαμο από τους εσωτερικούς κλειστούς χώρους.²⁵⁹ Το ίδιο θα μπορούσε να συμβαίνει και στον χώρο Z, δεδομένου ότι ο μικρός τοίχος που προστέθηκε δημιουργηθεί άνοιγμα εισόδου.

3. Το πλακόστρωτο στην είσοδο του χώρου Z (Σχ. 2.3.7) ομοιάζει με τα πλατύσκαλα εισόδων κλιμακοστασίων.²⁶⁰ Έχει διαστάσεις ανάλογες, περίπου 1,5 μ. x 0,75 μ. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, το πλακόστρωτο αυτό αποτελεί ένδειξη ορόφου.²⁶¹
4. Ο τοίχος του Z προς την αυλή/προθάλαμο «λεπταίνει» στο πάχος του με μια οδόντωση που βρίσκεται στο μέσον του. Η αλλαγή πάχους μπορεί να εξηγηθεί με την ύπαρξη μικρού παραθύρου δίπλα στην πόρτα. Τα πορτοπαράθυρα σχετίζονται με την ύπαρξη σκάλας,²⁶² για τον επαρκή φωτισμό της.²⁶³ Ο τοίχος «παχαίνει» και η Δ γωνία του δωματίου Μ «εισβάλλει» στον χώρο Z, ενώ αυξάνεται το πάχος της, ώστε να μην αδυνατίσει ο φέρων οργανισμός του κτηρίου.²⁶⁴
5. Ο χώρος Z είναι κομβικός για την εσωτερική επικοινωνία του κτηρίου· συγκεκριμένα, εξυπηρετεί την εσωτερική επικοινωνία των δυο βασικών ενοτήτων του κτηρίου. Εάν η άνοδος του κλιμακοστασίου καταλάμβανε τη Δ πλευρά του χώρου, αμέσως μετά το πλατύσκαλο, θα άφηνε δίοδο προσπέλασης προς τους χώρους Λ-Κ, ίσως κάτω από τον υψηλότερο βραχίονα του κλιμακοστασίου, όπου ο χώρος έμενε ακάλυπτος.²⁶⁵ Επίσης, ο χώρος Z επικοινωνούσε με τον Β, μέσω ανοίγματος προς Ν μετά το πλακόστρωτο. Πολύ πιθανό, λοιπόν, να ήταν κομβικός όχι μόνο για την επικοινωνία των ισόγειων χώρων αλλά και του ισόγειου με τον όροφο. Τέλος, ο χώρος Γ διέθετε ένα άνοιγμα προς τον Z, πιθανώς για λόγους φωτισμού και αερισμού του

²⁵⁷ Παλυβού 1988, 336.

²⁵⁸ Παλυβού 1988, 336.

²⁵⁹ Ανάλογες πόρτες βλέπουμε: στο ανάκτορο των Μαλίων, όπου απομονώνεται η σκάλα από την Κεντρική αυλή (Graham 1986 (1962), 171), στην οικία Δα των Μαλίων, στη ΝΑ οικία της Κνωσού, στις οικίες Α και C Τυλίσου, στον οικίσκο των Αρχανών (Λεμπέση 1976, 24, εικ.2, που όμως θεωρεί ότι συμβολίζει άνοιγμα χωρίς θυρόφυλλο), στην είσοδο του τομέα Δ και της Ξεστής 3 στο Ακρωτήρι Θήρας (Παλυβού 1988, 371) και αλλού.

²⁶⁰ Τον όρο χρησιμοποιεί η Κλ. Παλυβού (1988, 262).

²⁶¹ Πλάτων 1974, 39.

²⁶² Παλυβού, 303.

²⁶³ Παλυβού 1988, 292, 304.

²⁶⁴ Βλ. και Παλυβού 1988, 304-5.

²⁶⁵ Για ανάλογα παραδείγματα βλ. Παλυβού 1988, 286.

κλιμακοστασίου, αφού στο σημείο εκείνο βρισκόταν φωταγωγός, όπως υποστηρίζει ο Λ. Πλάτων και όπως προκύπτει από τη σύγκριση με τον χώρο του φωταγωγού στο Νίρου Χάνι που προαναφέρθηκε.

ΒΔ ενότητα χώρων

Η τρίτη ενότητα είναι απόλυτα ανεξάρτητη, με ξεχωριστή είσοδο. Απαρτίζεται από τους χώρους Η ή 10, Θ ή 11, Ι ή 12. (Σχ. 2.3.1.) Οι χώροι της υποενότητας είναι όμοιοι, ισομεγέθεις και παρατάσσονται ο ένας μετά τον άλλο.²⁶⁶ Ο μοναδικός υπαίθριος χώρος του κτηρίου στα Δ είναι ο εξωτερικός αύλειος χώρος με τον οποίο επικοινωνεί η ενότητα και ο οποίος στη δεύτερη φάση αποκτά περίβολο στα Β. Ένας ογκόλιθος παίζει το ρόλο παραστάδας και επισημαίνει την είσοδο στη ΒΔ ενότητα. Η χρήση της ενότητας θεωρείται αποθηκευτική,²⁶⁷ βιοτεχνική²⁶⁸ ή ερμηνεύεται ως χώρος σταβλισμού.²⁶⁹

2.3.2.2. Επιμέρους δομές κτηριακού συγκροτήματος/ χρήσεις

Οι πιο σημαντικές επιμέρους δομές του κτηριακού συγκροτήματος είναι οι δυο αποθέτες που βρίσκονται στο εσωτερικό του ανοικτού διαδρόμου, ο οποίος σχηματίζεται από τον ΝΔ τοίχο του κτηρίου και έναν παράλληλο του. Ο παράλληλος τοίχος είναι όμοιος, μορφολογικά και κατασκευαστικά, με εκείνον του κτηρίου, ογκώδης και μακρύς. Σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα, στην πρώτη φάση είναι αυθύπαρκτος, ενώ στη δεύτερη συνδέεται με ένα κτήριο που βρίσκεται στο ανώτερο άκρο προς τα ΝΔ (Κτήριο Β).²⁷⁰ Ο ίδιος προτείνει την ύπαρξη ξύλινου κλιμακοστασίου, όπως αναφέρθηκε ήδη, πάνω από τον διάδρομο των αποθετών.²⁷¹ Εάν υπήρχε μια σκάλα εκεί, τότε είναι προβληματική η ύπαρξη παραθύρου που προτείνει ο Ν. Πλάτων σε αυτό το σημείο.²⁷² Πάντως, ο πρωταρχικός ρόλος του τοίχου φαίνεται να είναι η δημιουργία του διαδρόμου και όχι η στήριξη μιας πιθανά ξύλινης σκάλας. Η μεγαλιθική τοιχοδομία από την αρχή ως τη μέση του διαδρόμου δημιουργεί μια μνημειακή αίσθηση. Στο τέλος του διαδρόμου βρίσκονται οι δυο ορθογώνιοι αποθέτες,²⁷³ που βρέθηκαν πλήρεις τεμαχίων κεραμικής και οι οποίοι ερμηνεύονται από τον ανασκαφέα ως αποθέτες τελετουργικών αντικειμένων. Η προσέγγιση του «επιβλητικού» διαδρόμου και των

²⁶⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1.

²⁶⁷ Platon 1992, 50.

²⁶⁸ McEnroe 1982, εικ. 47.

²⁶⁹ Preziosi 1971, 134.

²⁷⁰ Platon 1997, 192, εικ. 11.

²⁷¹ Platon 1997, 189.

²⁷² Πλάτων 1974, 39.

²⁷³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1.

αποθετών ίσως γινόταν από Α, πριν την είσοδο στο κτήριο, όπως ορίζει το ΝΑ περιτοίχισμα της εισόδου.

2.3.2.3. Κινητά ευρήματα εγκατάστασης/ χρήσεις

Το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής και των εργαλείων, και των δύο φάσεων, που βρέθηκαν στους κλειστούς και ανοικτούς χώρους του κτηρίου, συνδέονται κυρίως με την παραγωγή, την κατανάλωση και την αποθήκευση τροφίμων και ποτών.²⁷⁴ Ο μεγάλος αριθμός και το είδος τους παραπέμπουν σε χρήση τους από πολλά άτομα. Ο χαρακτήρας της ΝΔ ενότητας ως χώρου συνάθροισης και συνεστίασης προκύπτει και από τα ευρήματα, μιας και το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων τροφοπαραγωγής και τροφοκατανάλωσης βρέθηκαν στους χώρους του τομέα αυτού. Τα ευρήματα επίσης επιβεβαιώνουν ένα μεγαλύτερο καταμερισμό δραστηριοτήτων στη ΝΔ ενότητα, όπως προαναφέρθηκε και στην αρχιτεκτονική ανάλυση, σε αντίθεση με τη συγκέντρωση δραστηριοτήτων που παρατηρείται στη ΒΑ, και συγκεκριμένα στον μεγάλο χώρο της υποενότητας, τον Μ. Συγκεκριμένα, οι χώροι Δ και Ε περιείχαν ως επί το πλείστον το μεγαλύτερο μέρος εργαλείων και σκευών για την παρασκευή και επεξεργασία τροφών, ενώ ανάλογοι εξειδικευμένοι χώροι δεν παρατηρούνται στη ΒΑ ενότητα. Τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία (πίθοι), και στις δυο υποενότητες, βρίσκονται στις αντίστοιχες μεγάλες τετράγωνες αίθουσες. Άραγε, η τοποθέτησή τους στους χώρους αυτούς υπαγορεύεται από λόγους πρακτικούς (π.χ. το μέγεθός τους) ή από άλλους λόγους;

Στους αποθέτες βρέθηκε κεραμική MM IIIA-B περιόδου, όπως προαναφέρθηκε. Ένας μεγάλος αριθμός αυτών των αντικειμένων, υποθέτει ο ανασκαφέας, ήταν τελετουργικά σκεύη που χρησίμευαν στην άσκηση της λατρείας.²⁷⁵ Αντίθετα, ο S. Hood δεν βλέπει θρησκευτικά στοιχεία στα Αχλάδια, εκτός μόνο από το ζωόμορφο ρυτό²⁷⁶ που βρέθηκε στην Αίθουσα Β, εντός μικρού αποθέτη.²⁷⁷

Πέρα από τις προαναφερθείσες πιθανές δραστηριότητες, το υφαντικό βάρος και το όστρεο πορφύρας που βρέθηκαν στον χώρο Ζ ίσως μαρτυρούν την επεξεργασία μαλλιού και υφαντικής. Τέλος, ένα μολύβδινο βάρος αποτελεί ένδειξη ανταλλακτικής δραστηριότητας.

²⁷⁴ Matzourani & Vavouranakis 2005β.

²⁷⁵ Πλάτων 1974, 39.

²⁷⁶ Hood 1997, 229.

²⁷⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1.

2.3.2.4. Άλλες δομές ή/και ενδείξεις

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στα Β θεμέλια του κτηρίου δείχνουν ότι η συγκεκριμένη θέση βρισκόταν σε χρήση και δεν επιλέχτηκε χωρίς προηγούμενο από τους κατασκευαστές του MM IIIA-ΥΜ IB κτηρίου. Στο ανώτερο άκρο της πλαγιάς προς Ν, σε άμεση δομική και χωρική σχέση με το υπό μελέτη κτήριο (Κτήριο Α), ανασκάφηκε –εν μέρει– ένα ορθογώνιο κτίσμα της ίδιας περιόδου (Κτήριο Β). Επίσης, εκτός από τα Α και Β βρέθηκαν και άλλα λείψανα κτηρίων. Ο ανασκαφέας εντάσσει όλες τις παραπάνω αρχιτεκτονικές δομές σε ένα σύνολο που θα έμοιαζε με το κτηριακό σύμπλεγμα της Τυλίσου.²⁷⁸ Στην ίδια κατεύθυνση, και ο Λ. Πλάτων χαρακτήρισε το κτήριο Β παράρτημα (annex) του κτηρίου Α, δηλαδή λειτουργικό του συμπλήρωμα.²⁷⁹

2.3.2.5. Σύνοψη – Προτάσεις

Το κτηριακό σύνολο που απαρτίζεται από τα κτήρια Α και Β με τις εξωτερικές δομές και διαμορφώσεις τους αποτελεί μια σημαντική κατασκευή, ίσως τη σπουδαιότερη στην περιοχή. Σε απόσταση λιγότερη του 1 χλμ., προς Ν, διαπιστώνεται η ύπαρξη σύγχρονου οικισμού, στην τοποθεσία Πλατύσκοινος. Μάλιστα, η αρχιτεκτονική των δυο εγκαταστάσεων έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά: τεχνητά επίπεδα έδρασης (πλατφόρμες), διαδρόμους, μεγαλιθική τοιχοδομία κ.λπ., που δείχνουν μια κοινή αρχιτεκτονική παράδοση στην περιοχή (Εικ. 2. 3.9 και 2.3.10). Η αλληλένδετη σχέση των δυο εγκαταστάσεων ίσως αποτυπώνεται και στο ΥΜ IB περιτοίχισμα-ράμπα, προ της κυρίας εισόδου, που ορίζει την πορεία εισόδου από Ν, δηλαδή από την κατεύθυνση του Πλατύσκοινου.²⁸⁰ Αντιθέτως, η είσοδος από την περιοχή της Σητείας ΒΔ, που οδηγεί στην τρίτη βοηθητική ενότητα, είναι δευτερεύουσα.

Εικ. 2.3.9. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην περιοχή Πλατύσκοινου

Εικ. 2.3.10. Αχλάδια. Διάδρομος των αποθετών

²⁷⁸ Πλάτων 1974, 39.

²⁷⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1.

²⁸⁰ Βλ. και Matzourani & Vavouranakis 2005β.

Στο κτήριο των Αχλαδιών, το βασικότερο αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό είναι οι δυο μεγάλοι του χώροι, Β και Μ. Η δημιουργία δυο τόσο μεγάλων χώρων στο εσωτερικό ενός κτηρίου μεσαίου μεγέθους²⁸¹ υπαγορεύεται από την ανάγκη να στεγαστούν οι δραστηριότητες πολλών ανθρώπων.²⁸² Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία και η εσωτερική διευθέτησή τους, και στις δύο φάσεις (πολύθυρο, δίθυρο, κιονοστοιχία, φωταγωγός κ.λπ.) αλλά κυρίως στην ΥΜ ΙΑ, φαίνεται να υλοποιούν μια συγκεκριμένη ιδεολογία και ταυτόχρονα να αποτυπώνουν την επιδίωξη του «κατασκευαστή» να εντάξει τον χώρο σε έναν σαφή μηχανισμό εντυπώσεων. Μήπως ο σκοπός του ήταν, λοιπόν, να μεταδώσει πληροφορία που θα βοηθούσε στην ένταξη του ατόμου που βρίσκεται μέσα στο κτηριακό κέλυφος σε έναν ιδεολογικό μηχανισμό «μετασχηματίζοντάς το σε ιδεολογικό αντικείμενο».²⁸³

Οι αλλαγές και οι προσθήκες της ΥΜ ΙΒ περιόδου διασαφηνίζουν την ανάγκη προστασίας, ελέγχου και οριοθέτησης χώρων. Με τις αλλαγές αυτές ο προηγούμενος ιδεολογικός μηχανισμός μετασχηματίζεται (πολύθυρο-δίθυρο), χωρίς όμως να αλλάζει ριζικά, όπως προαναφέρθηκε (διατήρηση κιονοστοιχίας Β-Γ). Ακόμη, ιδιαίτερη και χαρακτηριστική είναι η χρήση διαφορετικών αρχιτεκτονικών προτύπων στο ίδιο κτηριακό κέλυφος. Το παλαιοανακτορικό σύστημα οργάνωσης της ΒΑ ενότητας χώρων του συγκροτήματος, αποτελεί μια γνωστή και παγιωμένη –και συνεπώς πιο συντηρητική– οργάνωση του χώρου και κοινωνική πραγματικότητα που αυτή αντανακλά. Οι νεοανακτορικοί αρχιτεκτονικοί νεωτερισμοί «φωτίζουν» μια αλλαγή του τρόπου ζωής, ίσως μια κοινωνικο-οικονομική αλλαγή,²⁸⁴ στο πλαίσιο μιας κοινότητας που δείχνει να διατηρεί το «παλιό» και να αποδέχεται ταυτόχρονα και το «νέο». Το γεγονός ότι το «νέο» (πολύθυρο) μετασχηματίζεται και πάλι στην ΥΜ ΙΒ περίοδο (δίθυρο), ενώ το «παλιό» (υπόστυλη αίθουσα) συνεχίζει να υπάρχει χωρίς μεταβολές, δείχνει ότι αποτελεί μια «σταθερά» για ό,τι αυτό αντιπροσωπεύει. Μάλιστα, η πρακτική της εναπόθεσης αντικειμένων στους αποθέτες τονίζει τη «ριζοσπαστικοποίηση» των αλλαγών από τη ΜΜ ΙΙΑ-Β στην ΥΜ ΙΑ, ενώ η μετασκευή του πολυθύρου σε δίθυρο κατά την ΥΜ ΙΒ δείχνει μια αλλαγή λιγότερο δυναμική, που επικεντρώνεται στον έλεγχο των υπαρχόντων και την προστασία του κτηρίου και του «status quo» που αυτό αντιπροσωπεύει.

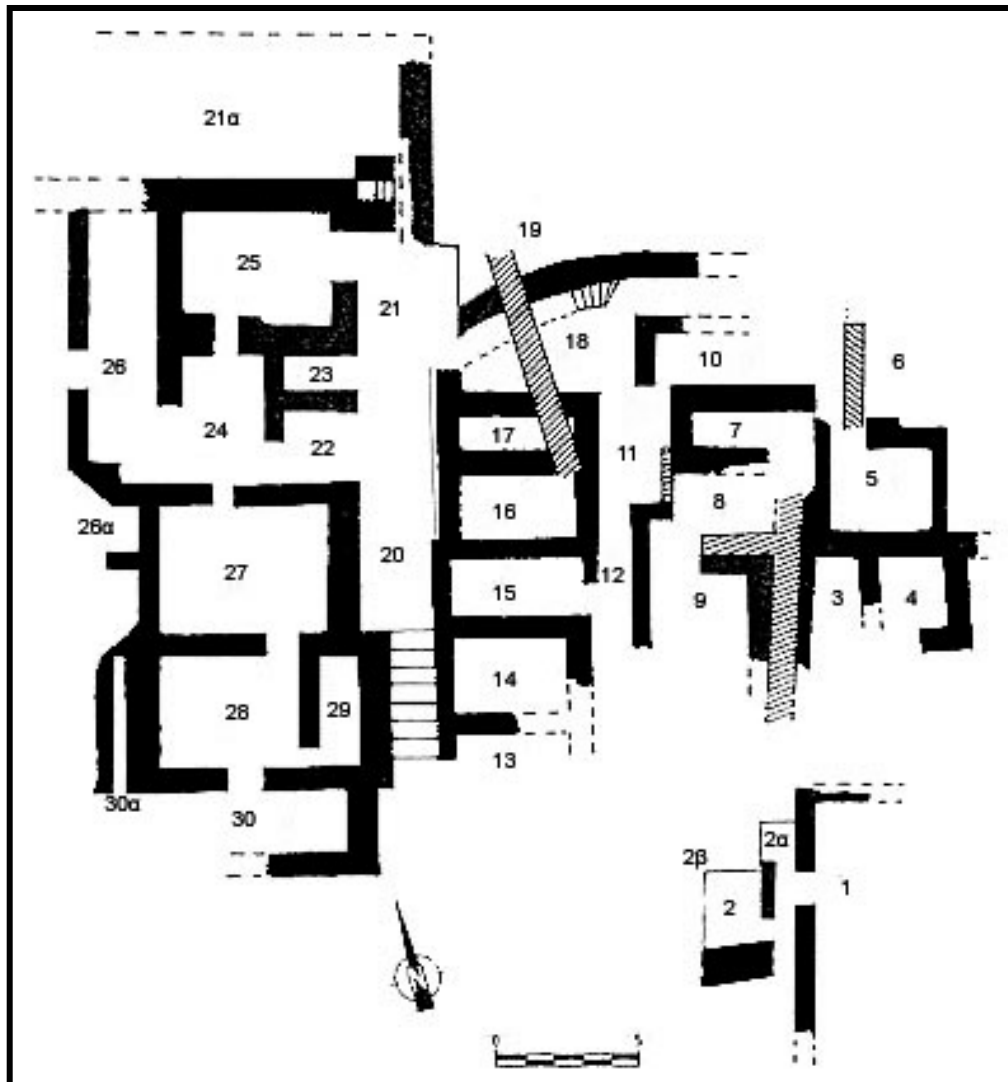
²⁸¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.3.1.

²⁸² Μιχαηλίδου 1987, 522-523.

²⁸³ Χουρμουζιάδης 1987, 981-989.

²⁸⁴ Μιχαηλίδου 1987, 524.

2.4. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΡΑΙΣΟΥ

Σχ. 2.4.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στον λόφο του Προφήτη Ηλία του Αγίου Γεωργίου Πραϊσού

2.4.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.4.1.1. Πρώτη ενότητα: Εγκατάσταση

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Άγιος Γεώργιος Τουρτούλων

Τοπωνύμιο: Προφήτης Ηλίας

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας: Ν. Πλάτων 1959: συστηματική ανασκαφή

Συνολικές περιόδοι εγκατάστασης: 5

Σχόλια: Οι τέσσερις περιόδοι ανήκουν στην Εποχή του Χαλκού και η πέμπτη στους Βυζαντινούς χρόνους

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIA

Περίοδος εγκατάστασης: A

Χρονολόγηση περιόδου: MM IIIA

Σχόλια: Το κατώτερο MM IIIA στρώμα της εγκατάστασης βρέθηκε κάτω από τα δάπεδα των Ν και Α χώρων του μετέπειτα MM IIIB-ΥΜ I κτηριακού συγκροτήματος (Πλάτων 1960, 296-7· Driessen & MacDonald 1997, 222)

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 2η

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIB (Πλάτων 1960, 294-300)

Περίοδος εγκατάστασης: B

Χρονολόγηση περιόδου: MM IIIB

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 3η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ/Β

Περίοδος εγκατάστασης: B

Χρονολόγηση περιόδου: MM IIIA

Αιτία τέλους χρήσης: Πυρκαγιά-σεισμός

Σχόλια: Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα, η εγκατάσταση άκμασε στην ΥΜ ΙΑ, στο τέλος της οποίας καταστράφηκε κιάλας (Πλάτων 1960, 294, 297). Ο Λ. Πλάτων υποθέτει ότι το συγκρότημα καταστράφηκε στην ΥΜ ΙΒ (Platon 1997, 198). Οι J. Driessen & C. MacDonald αναρωτιούνται μήπως το συγκρότημα ανακαταλήφθηκε στην ΥΜ ΙΒ (Driessen & MacDonald 1997, 222).

3. ΆΛΛΕΣ ΔΟΜΕΣ Η/ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Αρχιτεκτονικά προσκίσματα/επεμβάσεις στο κτηριακό συγκρότημα, κινητά ευρήματα (Driessen & MacDonald 1997, 222, εικ. 7.73· Πλάτων 1997, 197)

Περίοδος εγκατάστασης: Δ

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΒ(:) (Driessen & MacDonald 1997, 222)/ ΥΜ ΙΙΙ (Platon 1997, 197)

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί του κτηριακού συγκροτήματος, στο ΒΑ τμήμα του

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Ταφές (Πλάτων 1960, 297)

Περίοδος εγκατάστασης: Ε

Χρονολόγηση περιόδου: Β

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων: Τάφοι θηκοειδείς καλυπτόμενοι με τέσσερις πλάκες και ανθρώπινους σκελετούς, κείμενους με το κρανίο στην Α

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί του κτηριακού συγκροτήματος

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

Φάση: 1η

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIA

Περίοδος εγκατάστασης: A

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Άγνωστη

Σχήμα κάτοψης: Άγνωστο

Συνολικός αριθμός χώρων: Άγνωστος

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Ανδηρωτή διευθέτηση: Ναι

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Τεχνικές δόμησης

Τοιχοποιία

Επιχρίσματα/ κονιάματα: Ναι (Πλάτων 1960, 296-7)

Φάση: 2η

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIB

Περίοδος εγκατάστασης: B

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Άγνωστη

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Άγνωστο

Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης: 5; (Πρβλ. Πλάτων 1960, 295· Platon 1997, 195)

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου: 3;

Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 2; (Πρβλ. Πλάτων 1960a, 295)

Αριθμός εισόδων: 3; (Πρβλ. Πλάτων 1960, 295)

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Διευθέτηση σε ισόπεδο: Εν μέρει

Ανδηρωτή διευθέτηση: Εν μέρει

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Είδη: Ασβεστόλιθοι

Τοπικά: Ναι

Κατεργασμένα: Ναι

Ακατέργαστα: Ναι

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο: Εν μέρει

Επίχωση/ τεχνητή επιφάνεια έδρασης: Εν μέρει (Πλάτων 1960, 296, 297)

Τοιχοποιία

Λαξευτή διαμόρφωση: Εν μέρει (Πλάτων 1960, 296)

Ανοίγματα

Μονολιθικό/-ά κατώφλι/-α: Ναι

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Ανοικτοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Φυσικός βράχος: Ναι

Επικάλυψη: άλλο: Συμπαγές παχύ στρώμα από λίθους και αργιλόχωμα που κάλυπτε το MM IIIA κατώτερο στρώμα χρήσης (Πλάτων 1960, 296, 297)

Φάση: 3η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ/Β

Περίοδος εγκατάστασης: Β

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Μεγάλη

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ακανόνιστο

Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης: 30

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου: 15

Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 7

Αριθμός εισόδων: 2;

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Όροφος/-οι: Ναι (Platon 1997, 200)

Ανδηρωτή διευθέτηση: Ναι

Παρατακτική οργάνωση: Εν μέρει

Οργάνωση σε πτέρυγες: Ίσως

Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Ναι

Προσβασιμότητα: Πλαγιομετωπική

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Τοπικά: Ναι

Κατεργασμένα: Ναι (Platon 1997, 197)

Ακατέργαστα: Ναι
Ημίεργα υλικά: Ναι

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο: Ναι
Θεμελίωση σε διαμορφωμένο βράχο: Ναι
Επίχωση/ τεχνητή επιφάνεια έδρασης: Ναι

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή: Ναι
Λαξευτή διαμόρφωση: Ναι (Πλάτων 1960, 296)
Ξυλοδεσιές/ χρήση ξύλου: Ίσως
«Οδοντώσεις» πρόσοψης/-εων: Ναι (Platon 1997, 197)

Ανοίγματα

Παραστάδες: Ναι
Κατώφλι/-α: Ναι
Μονολιθικό/-ά κατώφλι/-α: Ναι

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι
Συμπληγή γη: Ναι
Επικάλυψη λιθόστρωτο: Εν μέρει (Πλάτων 1960, 297)
Πιθανά ξύλινα δάπεδα: Ναι (Πρβλ. Platon 1997, 195-7)

Ανοικτοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι
Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Ναι
Φυσικός βράχος: Ναι

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Φάση: 2η

Βασικές θέσεις του κτηρίου – Προσανατολισμός

Γωνίες: ΒΔ-ΝΑ

Κύριος άξονας: ΒΑ-ΝΔ

Είσοδος 1: Α (Platon 1997, 195)

Είσοδος 2: Ν (Platon 1997, 195)

Ειδικό κλειστό χώρο

Διπλοί χώροι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Β ή 3, Βα ή 4

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Κουζίνα (Platon 1997, 200)

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ίσως (Πλάτων 1960, 295)

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Μυχός ή 2α

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Ίσως κλωβός κλίμακας

Ανοικτοί χώροι

Αύλειος χώρος/-οι: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Α ή 1, ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Άλλοι ανοικτοί χώροι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: ΝΑ λαξευτός χώρος ή 2

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Μαγειρείο (Πλάτων 1960, 295), μέρος της εισόδου του συμπλέγματος (Platon 1997, 195)

Σχόλια: Σύμφωνα με την άποψη του Λ. Πλάτωνα, ο ΝΑ λαξευτός χώρος ήταν αστέγαστος στη φάση αυτή (Platon 1997, 195)

Βασικές θέσεις του κτηρίου – Προσανατολισμός

Γωνίες: ΒΔ-ΝΑ

Κύριος άξονας: ΒΑ-ΝΔ

Είσοδος 2: Ν (Platon 1997, 195)

Ειδικό κλειστό χώρο

Δωμάτιο/-α με θρανίο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου/-ων στην κάτοψη: Α΄ ή 24, Β1 ή 25, Ξ ή 16, Ω ή 27, Ψ ή 28

Οριζόντια χωροθέτηση:

Α΄ ή 24 & Β1 ή 25: ΒΔ

Ξ ή 16: κέντρο

Ω ή 27 και Ψ ή 28: ΝΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Για το Α΄ ή 24: Προθάλαμος-αναπαυτήριο (Πλάτων 1960, 299)

Για το Β΄ ή 25: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 300)

Για το Ξ ή 16: Άγνωστη χρήση

Για το Ω ή 27: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 299)

Για το Ψ ή 28: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 299)

Τετράγωνη αίθουσα/δωμάτιο: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Β1 ή 25

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Υπερυψωμένο ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 300)

Άλλη/-ες αίθουσα/-ες ή δωμάτιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Γ ή 5

Οριζόντια χωροθέτηση: Α

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Βιοτεχνική χρήση (Πλάτων 1960, 297)

Διπλοί χώροι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Β ή 3, Βα ή 4

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Β: Κουζίνα (Πλάτων 1960, 300)

Προθάλαμος αίθουσας: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Α' ή 24

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Προθάλαμος-αναπαυτήριο (Πλάτων 1960, 299)

Άθυρος/-οι χώρος/-οι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Μ ή 14, Ξ ή 16, Ο ή 17

Οριζόντια χωροθέτηση: Κέντρο

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Διαμερίσματα γυναικών (Πλάτων 1960, 298)

Άλλος/-οι κλειστός/-οί χώροι/-οι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: ΝΑ λαξευτός χώρος ή 2

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Μαγειρείο (Πλάτων 1969α, 295)

Δωμάτιο εισόδου: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Υ ή 23

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Ίσως φυλάκιο (Πλάτων 1960, 298)

Ανοικτοί χώροι

Αύλειος χώρος/-οι: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Α ή 1, ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Α ή 1: άγνωστη χρήση

ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2: αποθέτης άχρηστων αντικειμένων (Driessen & MacDonald 1997, 222)

Εξώστης/-ες: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Φ ή 30, Β άνδρηο

Οριζόντια χωροθέτηση: Φ ή 30: ΝΔ, Β άνδρηο: ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Άγνωστη χρήση

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ

Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων: ΝΔ-ΒΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Κύρια κλίμακα προσόδου προς τα διαμερίσματα της κορυφής (Πλάτων 1960, 298), τμήμα της κυρίας εισόδου (Platon 1997, 195)

Βοηθητικό/-ά κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Π ή 18

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΑ

Προσανατολισμός άξονα του βοηθητικού/-ών κλιμακοστασίου/-ων: Α-Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στο ανώτερο άνδρηο

Διάδρομος/ διάζωμα/-τα: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Ι ή 11, Κ ή 12, Ρ ή 20, Σ ή 20, Σα ή 21

Άξονας διαδρόμου/-ων: ΝΔ-ΒΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση και οργάνωση επικοινωνίας χώρων (Πλάτων 1960, 298)

Ημιυπαίθριοι χώροι

Προθάλαμος/-οι εισόδου/-ων: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Τ ή 22

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Προθάλαμος (Πλάτων 1960, 298)

6. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΟΜΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Σε κλειστούς χώρους

Θρανίο/-α/ κρηπίδα/-ες: Ναι

Χώρος/-οι: Δωμάτια με θρανίο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Α΄ ή 24, Β1 ή 25, Ξ ή 16, Ω ή 27, Ψ ή 28, Γ ή 5

Οριζόντια χωροθέτηση:

Α΄ ή 24: Δ

Β΄ ή 25: Δ

Ξ ή 16: ΒΔ

Ω ή 27: ΝΔ

Ψ ή 28: ΒΑ

Γ ή 5: ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Α΄ ή 24: Αναπαιτήριο (Πλάτων 1960, 299)

Β΄ ή 25: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 300)

Ξ ή 16: Άγνωστη χρήση

Ω ή 27: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 299)

Ψ ή 28: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 299)

Γ ή 5: Οικοβιοτεχνική χρήση/ τμήμα εγκατάστασης μεταποίησης σταφυλιών (Koraka & Platon 1993, 52-3)

Ληνός/-οί: Ναι

Χώρος/-οι: Τετράγωνη αίθουσα/δωμάτιο και άλλη αίθουσα/δωμάτιο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Β1 ή 25, Ψ ή 28, Γ ή 5

Οριζόντια χωροθέτηση:

Β1 ή 25: Β

Ψ ή 28: Β

Γ ή 5: Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Εγκατάσταση πίεσης για τη μεταποίηση σταφυλιών και πιθανώς για την πρώτη ζύμωση του μούστου (Koraka & Platon 1993, 52-3· Πρβλ. Κόπακα 2002, 34). Σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα, οι τρεις ληνοί επιβεβαιώνουν ότι το σύμπλεγμα εκμεταλλευόταν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις γύρω καλλιεργήσιμες ζώνες (Platon 1997, 202).

Σε ανοικτούς χώρους

Τείχος/αντέρισμα: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: Β

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Προστασία από τη Β απότομη πλαγιά και τις κατακρημνίσεις (Platon 1997, 195)

Αγωγός/-οί: Ναι

Χώρος/-οι: Υπαίθριος χώρος

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Εξωτερικά ΝΔ γωνίας Γ'

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Αγωγός αποχετεύσεως (Πλάτων 1960, 299)

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: Α

Χρονολόγηση περιόδου: MM III A

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIA

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι

Ποσότητα: Μεγάλη

Ακριβής θέση εύρεσης: ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2, Β ή 3, Βα ή 4, Γ ή 5

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Πλάτων 1960, 296)

Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»: Ίσως

Ποσότητα: Μικρή

Ακριβής θέση εύρεσης: ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2, Β ή 3, Βα ή 4, Γ ή 5

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: MM IIIB

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 2η

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIB

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Πλάτων 1960, 295-6· Platon 1997, 200-201, εικ. 31)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Α ή 1, ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2, Β ή 3, Βα ή 4, Γ ή 5, Ε ή 7

Απεικονίσεις/γραφή: όντα (Πλάτων 1960, 296)

Αποθήκευσης: Ναι (Platon 1997, 198)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Γ ή 5, Β ή 3, Βα ή 4, Ε ή 7, ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2, μυχός ή 2α

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Πλάτων 1960, 295· Platon 1997, 199, εικ. 28, 201, εικ. 31α-β)

Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»: Ναι (Πλάτων 1960, 296)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Α ή 1, Β ή 3, Βα ή 4, ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2, Ξ ή 16

Απεικονίσεις/γραφή: όντα (Πλάτων 1960, 296)

±

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΑ/Β

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 3η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ/Β

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Πλάτων 1960, 295-6· Platon 1997, 200-201, εικ. 31)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2, Β ή 3, Βα ή 4, Γ ή 5, Ε ή 7

Απεικονίσεις/γραφή: όντα (Πλάτων 1960, 296)

Απεικονίσεις/γραφή: φυτά/άνθη/δέντρα (Platon 1997, 199, εικ. 27)

Απεικονίσεις/γραφή: γεωμετρικά σύμβολα (Platon 1997, 198, εικ. 24)

Βιοτεχνικά/εργαλεία: Ναι (Πλάτων 1960, 297-300, Platon 1997, 198)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Ψ ή 28, Β1 ή 25, Ρ ή 20, Λ ή 13, Μ ή 14, Ν ή 15, Ξ ή 16, Ο ή 17, Π ή 18, Ι ή 11, Γ ή 5, Δ ή 6

Αποθήκευση: Ναι (Platon 1997, 198)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Β1 ή 25, Α' ή 24, Ω ή 27, Ψ ή 28, Χ ή 29, Μ ή 14, Γ ή 5, Β ή 3, Βα ή 4, Ε ή 7, ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2, μυχός ή 2α

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Πλάτων 1960, 295· Platon 1997, 199, εικ. 28, 201, εικ. 31α-β)

Διοικητικού/ ανταλλακτικού χαρακτήρα: Ναι (Πλάτων 1960, 300)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Ψ ή 28

Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»: Ναι (Πλάτων 1960, 296)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Α ή 1, Β ή 3, Βα ή 4, ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2, Ξ ή 16

Απεικονίσεις/γραφή: όντα (Πλάτων 1960, 296)

«Στρατιωτικού» χαρακτήρα: Ναι (Πλάτων 1960, 300)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Περίοδος εγκατάστασης: Γ

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΒ;/ΥΜ ΙΙΙ

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Μ, Ψ

2.4.1.2. Δεύτερη ενότητα: Περιοχή

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση:

Στην ευρύτερη περιοχή της Πραισού, Α του χωριού Άγιος Γεώργιος-Τουρτούλοι

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου:

Πάνω από τη φυσική οδό προσπελάσεως –που αποτελεί και τη σημερινή οδική αρτηρία– από τη Β προς τη Ν πλευρά του νησιού βρίσκεται το ύψωμα του Προφήτη Ηλία, όπου εδρεύει η υπό μελέτη εγκατάσταση. Το ύψωμα είναι απογυμνωμένο από βλάστηση, αλλά η γύρω περιοχή είναι εύφορη, με πλούσιες καλλιέργειες – κυρίως εκείνης της ελιάς. Η αυτοφυής βλάστηση είναι χαμηλή και θαμνώδης, ενώ το χαρακτηριστικότερο δέντρο που φύεται στην περιοχή είναι τα κυπαρίσσι.

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Ημιορεινή

Λόφος: κορυφή: Ναι

Λόφος: πλαγιά: Ναι

Σπήλαιο: Ναι

Τοπωνύμιο σπηλαίου/-ων: Μικρό και Μεγάλο Κατωφύγι

Πηγή νερού: Άγνωστη απόσταση

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Καλλιεργήσιμη ζώνη: Ναι

Κτηνοτροφική ζώνη: Ναι

Θηρευτική ζώνη: Ίσως

Υλοτομική ζώνη: Ίσως

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Από την Εποχή Χαλκού ως την Οθωμανική περίοδο

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Μαντάλια Τουρτούλων (Πλάτων 1956β, 404-5)

Χρονολογική περίοδος: Γεωμετρική περίοδος

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Ταφική δραστηριότητα: Ναι

2.4.1.3. Τρίτη ενότητα: Έρευνα

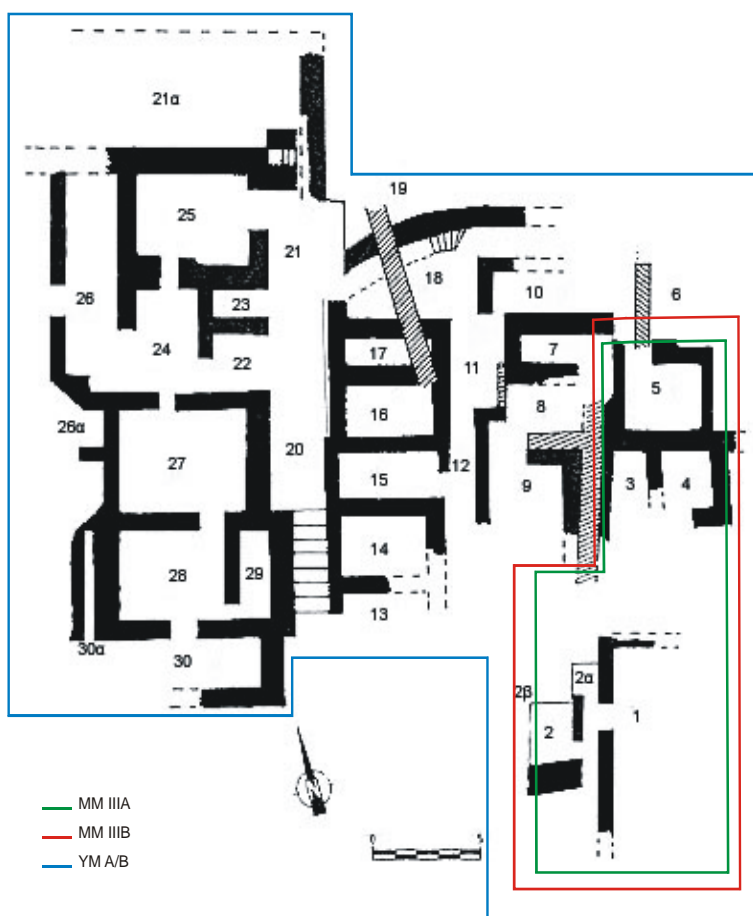
11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ερμηνείες:

1. Ο ανασκαφέας Ν. Πλάτων θεωρεί ότι η συγκεκριμένη «αγροικία» αποτέλεσε έδρα τοπάρχη ή φεουδάρχη ο οποίος ήλεγχε την ευρεία ζώνη γύρω από το κτηριακό σύμπλεγμα (Πλάτων 1960, 300).
2. Ο Λ. Πλάτων χαρακτηρίζει το συγκρότημα ανεξάρτητη κατασκευή αλλά όχι απόλυτα απομονωμένη. Θεωρεί ότι ανήκει στην κατηγορία των κτηρίων που ονομάζονται «large farmstead» ή «country house», παρότι διακρίνει κάποια χαρακτηριστικά ανακτορικής αρχιτεκτονικής. Πιστεύει ότι η κύρια λειτουργία του ήταν η εκμετάλλευση της περιμετρικά γεωργικής ζώνης, γεγονός που υπογραμμίζεται, σύμφωνα με τον ίδιο, από την τοποθεσία, που είναι η πιο πλεονεκτική στη μικρή εύφορη κοιλάδα (Platon 1997, 202).
3. Η Μ. Τσιποπούλου και η Α. Παπακωστοπούλου θεωρούν ότι η «αγρέπαυλη» στον Άγιο Γεώργιο αποτελεί μια κατασκευή δευτέρου επιπέδου, της ιεραρχίας των εγκαταστάσεων που εισηγούνται (Tsiporoulou & Papacostoroulou 1997, 212).

2.4.2. Συζήτηση

2.4.2.1. Αρχιτεκτονική κτηριακού συγκροτήματος

Σχ. 2.4.2. Χωρική οριοθέτηση των περιόδων της εγκατάστασης του Αγίου Γεωργίου

Η εγκατάσταση στο λόφο του Προφήτη Ηλία διαθέτει τέσσερις περιόδους χρήσης. Η πρώτη χρονολογείται στη MM IIIA. Το πρωιμότερο στρώμα εντοπίζεται στο χαμηλότερο ΝΑ τμήμα της πλαγιάς, όπου βρίσκονται οι μετέπειτα MM IIIB-ΥΜ ΙΑ/Β χώροι: Α ή 1, ΝΑ λαξευτό δωμάτιο ή 2, μυχός ή 2α, Β ή 4, Βα ή 5, Γ ή 6 (Σχ. 2.4.2).

Ο ανασκαφέας διαπίστωσε ότι το MM IIIA στρώμα διαχωρίζεται από το MM IIIB, με ένα συμπαγές και παχύ στρώμα από λίθους και αργιλόχωμα.²⁸⁵

Στους χώρους Β και Βα, το MM IIIA στρώμα εισχωρεί βαθιά στον ορθογώνια λαξευμένο βράχο, που αποτελεί το δάπεδο των MM IIIB χώρων.²⁸⁶ Το ίδιο στρώμα συνεχίζεται και στο γειτονικό, προς ΒΑ, δωμάτιο Γ, κάτω από τους λίθους της λοξής κρηπίδας στην οποία στηρίχτηκε κατά την επόμενη φάση ένας ληνός. Επομένως, η κρηπίδα του Γ δωματίου και η λαξευτή διαμόρφωση των Β, Βα χώρων χρονολογούνται στη MM IIIB. Η σύγκριση της λάξευσης των Β, Βα δωματίων ομοιάζει, κατασκευαστικά και μορφικά, με τη λαξευτή διαμόρφωση του ΝΑ λαξευτού δωματίου. Πιθανώς, λοιπόν, και οι δυο λαξευτές διαμορφώσεις να ανήκουν στη MM IIIB. Εξάλλου, πρόκειται για τις μοναδικές λαξευτές διαμορφώσεις της εγκατάστασης και μάλλον δημιουργήθηκαν κατά την ίδια περίοδο (Σχ.2.4.3).

²⁸⁵ Πλάτων 1960, 296-7.

²⁸⁶ Πλάτων 1960, 296.

Σχ.2.4.3. Λαξευτές
 διαμορφώσεις NA λαξευτού
 δωματίου και χώρων B, Ba

Η αρχιτεκτονική μορφή της MM IIIA περιόδου είναι άγνωστη. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα μπορεί να διαπιστωθεί περίπου η έκταση που καταλάμβανε (Σχ. 2.4.2) και η τοιχογραφική διακόσμηση που διέθετε.²⁸⁷ Τα διακοσμητικά τοιχογραφήματα, προφανώς, δεν συνδέονται με την κατασκευαστική και ποιοτική εξέλιξη του συγκροτήματος, αφού το συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό στοιχείο δεν παρουσιάζεται ξανά στο συγκρότημα ούτε στη φάση ακμής του. Συνεπώς, η παρουσία του στη MM IIIA περίοδο οφείλεται μάλλον στον ιδιαίτερο χαρακτήρα των χώρων. Εντούτοις, ο χαρακτήρας αυτός δεν έχει διασαφηνιστεί.

Η MM IIIB αποτελεί μια μεταβατική φάση. Το παχύ ενδιάμεσο στρώμα, της MM IIIA με τη MM IIIB, αποκαλύπτει την ανάγκη ή την επιλογή μιας ριζικής μεταβολής. Η αλλαγή δεν επήλθε αμέσως, όπως συνάγεται από τα παρακάτω δεδομένα:

1. Το MM IIIB στρώμα βρέθηκε μόνο στους χώρους που διαθέτουν και MM IIIA στρώμα (Σχ.2.4.2). Επομένως, στην MM IIIB περίοδο επιλέγεται η ανακατασκευή του προγενέστερου εμβαδού χρήσης, παρά το γεγονός ότι αυτή προϋποθέτει μια προεργασία, εξαιτίας των προηγούμενων καταλοίπων. Συνεπώς, η συγκεκριμένη επιλογή είναι συνυφασμένη με την προγενέστερη λειτουργία του χώρου.
2. Η χρήση των χώρων που διαθέτουν MM IIIA και MM IIIB στρώμα συνεχίζεται και στη YM IA/B περίοδο, αλλά διαπιστώνονται μετασκευές. Άρα, η προγενέστερη λειτουργία συνεχίζει να υπάρχει και στην YM IA/B περίοδο, όμως αλλάζει μορφή.
3. Τα ανώτερα άνδρα έχουν μόνο YM IA/B στρώμα²⁸⁸ (Σχ.2.4.2), γεγονός που αναδεικνύει την ανάγκη δημιουργίας πολλών νέων χώρων. Οι χώροι αυτοί εξυπηρετούσαν βιοτεχνικές-εργαστηριακές δραστηριότητες.²⁸⁹

²⁸⁷ Πλάτων 1960, 296-7.

²⁸⁸ Platon 1997, 195.

Εικ. 2.4.1. Αυλή και ΝΑ
λαξευτό δωμάτιο από Α

Η MM IIIB εγκατάσταση διέθετε μια αυλή στα ΝΑ,²⁹⁰ οριοθετημένη στα Β και Δ από έναν καλοφτιαγμένο περίβολο, με ορθογώνιους πελεκητούς ογκόλιθους. Στον Δ τοίχο του περιβόλου υπήρχε άνοιγμα με κατώφλι, που οδηγούσε στο ΝΑ λαξευτό δωμάτιο (Εικ.2.4.1), το οποίο ίσως ήταν και αυτό υπαίθριο.²⁹¹ Ο Λ. Πλάτων υποστηρίζει ότι πρόκειται για την κυρία είσοδο του συγκροτήματος και ότι το ΝΑ λαξευτό δωμάτιο λειτουργούσε ως μέρος της εισόδου της MM IIIB εγκατάστασης.²⁹² Η εγκατάσταση της περιόδου αυτής, όπως προαναφέρθηκε, δεν ήταν μεγάλη· ήταν μάλλον ίδιου μεγέθους με τη MM IIIA και καταλάμβανε τους ίδιους χώρους Β, Βα, Γ.²⁹³

Το συγκρότημα επεκτείνεται και ολοκληρώνεται στην ΥΜ ΙΑ/Β. Η επέκταση γίνεται προς την κορυφή του λόφου. Ο λόγος της επέκτασης προς την κορυφή δεν είναι το εύρος του χώρου, η ευκολία στην κατασκευή ή η μεταφορά των υλικών δόμησης, αντίθετα. Από αυτήν την άποψη, το Α πλάτωμα προσφέρεται περισσότερο για οικοδόμηση. Ομοίως, και οι βιοτεχνικές, εργαστηριακές και αποθηκευτικές λειτουργίες των νέων χώρων δεν θα εξυπηρετούνταν εύκολα, αφού η διακίνηση πρώτων υλών και προϊόντων, όπως π.χ. σταφυλιών, μούστου, πηλού κ.λπ., ήταν πιο δύσκολη μέσω της επικλινούς πλαγιάς και των κλιμακοστασίων που έδιναν πρόσβαση στους νέους χώρους. Ταυτόχρονα, όμως, η δυσκολία στην πρόσβαση προστάτευε τα αγαθά και τους ανθρώπους που δραστηριοποιούνταν στους χώρους αυτούς. Συνεπώς, φαίνεται ότι η προστασία ήταν ένα σημαντικό ζητούμενο. Ο Ν εξώστης και το αντίστοιχο Β άνδρηρο, εκατέρωθεν των διαμερισμάτων της κορυφής (Σχ. 2.4.1, αρ. 30 και 21α), έδιναν τη δυνατότητα ελέγχου των κινήσεων σε όλη τη γύρω περιοχή (Εικ. 2.4.2. και 2.4.3).

²⁸⁹ Πλάτων 1960, 298-300.

²⁹⁰ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

²⁹¹ Platon 1997, 195.

²⁹² Platon 1997, 195.

²⁹³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

Εικ. 2.4.2. Η θέα από τον Ν εξώστη του ανώτερου ανδρήρου, προς Ν

Εικ. 2.4.3. Η θέα από το ανώτερο άνδρηρο προς Β

Εικ. 2.4.4. Η Ν πλαγιά του λόφου της εγκατάστασης

Εικ. 2.4.5. Το κλιμακοστάσιο που οδηγεί στο ανώτερο άνδρηρο

Το αίτημα για προστασία ικανοποιείται και από τη θέση του συγκροτήματος στην πλαγιά, διότι η μοναδική δυνατότητα προσέγγισης είναι από Ν. Απαιτείται, δηλαδή, να κάνει κανείς έναν κύκλο για να αντικρύσει κατά μέτωπο το αρχιτεκτονικό σύνολο. Το συγκρότημα είναι δύσκολο να εντοπιστεί από κάποιον που δεν γνωρίζει τη θέση του, εξαιτίας της απότομης Δ και Ν πλαγιάς που το προστατεύουν (Εικ. 2.4.4). Επίσης, στα Α, μετά το πλάτωμα που σχηματίζεται μπροστά από το συγκρότημα, η πλαγιά είναι εξίσου απότομη, ενώ η Β πλαγιά είναι γκρεμός. Συνεπώς, το συγκρότημα ήταν φυσικά προστατευμένο από όλες τις πλευρές. Είναι, λοιπόν, λογικό να χαρακτηρίζεται η θέση «ακρόπολη».²⁹⁴

Η κυρία είσοδος του ΥΜ ΙΑ/Β κτηριακού συγκροτήματος είναι άγνωστη. Ο ανασκαφέας επισήμανε ότι το μπλοκάρισμα της Α εισόδου από την αυλή και η κατασκευή Ν

²⁹⁴ Πλάτων 1974, 40.

τοίχου στο ΝΑ λαξευτό δωμάτιο, καθώς και η δημιουργία λεπτού Α διαχωρίσματος, δημιουργούσε στενή δίοδο, ίσως κλωβό μικρής ξύλινης σκάλας, που οδηγούσε στο ψηλότερο Β επίπεδο.²⁹⁵ Ο Λ. Πλάτων θεωρεί ότι εκεί βρισκόταν η κυρία είσοδος του ΥΜ ΙΑ/Β συγκροτήματος.²⁹⁶

Είναι όμως οξύμωρο ένα συγκρότημα τόσο μεγάλο και εντυπωσιακό να έχει μια τόσο στενή και δύσκολη πρόσβαση, από όπου θα έπρεπε να μεταφέρονται προϊόντα και πρώτες ύλες και ίσως να μετακινούνται φορτωμένα ζώα, σε μια εγκατάσταση με διαπιστωμένη βιοτεχνική-εργαστηριακή χρήση.²⁹⁷ Εάν η εξωτερική λίθινη κλίμακα με τις χαμηλές και πλατιές βαθμίδες (Εικ. 2.4.5) που οδηγεί στο ανώτερο άνδρηρο είναι ενδεικτική των αναγκών που εξυπηρετούσε, τότε η στενή ΝΑ είσοδος δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του τελευταίου ανδρήρου. Συνεπώς, η κυρία είσοδος του συμπλέγματος βρισκόταν αλλού. Το πιο πιθανό, ο φυσικός βραχώδης διάδρομος ανάμεσα στην αυλή 1 και τους χώρους 3-4, με κατεύθυνση από Α προς Δ, που με κεκλιμένο επίπεδο φτάνει ως το ανώτερο άνδρηρο, να ήταν ένα άνετο και άμεσο πέρασμα ανθρώπων, ζώων, εμπορευμάτων, πρώτων υλών κ.λπ.

Το ΥΜ κτηριακό συγκρότημα διευθετείται σε πέντε διαφορετικά επίπεδα, στην πλαγιά και την κορυφή του λόφου, και καλύπτει πάνω από 700 τ.μ. Το μεγάλο του μέγεθος μπορούσε να εξυπηρετήσει αντίστοιχα μεγάλο αριθμό ατόμων. Η οργάνωση των χώρων του διαφοροποιείται ανά επίπεδο, ώστε καθένα από αυτά να αποτελεί μια «ζώνη»,²⁹⁸ μια υποενότητα.

- Οι χώροι του κατώτερου ΝΑ επιπέδου ήταν οι πρώτοι επισκέψιμοι χώροι του συγκροτήματος και τα πιο απομακρυσμένα διαμορφωμένα εμβαδά χρήσης του ΥΜ ΙΑ/Β αρχιτεκτονικού συνόλου. Η μορφή τους αλλάζει σε όλες τις περιόδους της εγκατάστασης, όπως προαναφέρθηκε. Η αλλαγή τους, μάλλον, οφείλεται στην ανάγκη ενσωμάτωσης των χώρων αυτών στο εκάστοτε πλαίσιο μορφής και λειτουργίας της κάθε περιόδου, χωρίς, ωστόσο, να μεταβάλλεται ο χαρακτήρας τους.²⁹⁹ Συγκεκριμένα, στην ΥΜ ΙΑ/Β, η πρόσβασή τους γίνεται πιο ελεγχόμενη και η αρχιτεκτονική παρέμβαση εντείνεται. Ειδικότερα, ο ανοικτός λαξευμένος χώρος της ΜΜ ΙΙΒ

²⁹⁵ Πλάτων 1960, 295.

²⁹⁶ Πλάτων 1960, 195.

²⁹⁷ Πλάτων 1960, 299.

²⁹⁸ Πλάτων 1960, 294-295.

²⁹⁹ Πλάτων 1960, 295.

περιόδου μεταβάλλεται σε κλειστό δομημένο χώρο στην ΥΜ ΙΑ/Β. Οι αλλαγές της ΥΜ φάσης μεταβάλλουν και την πρόσβαση στο συγκρότημα, που δεν γίνεται πλέον από τα Α, αφού η είσοδος κλείνεται και το δάπεδο των κλειστών χώρων ανέρχεται σε ψηλότερο επίπεδο.³⁰⁰ Η είσοδος των χώρων αυτών είναι στα Ν, αλλά δεν πρόκειται πλέον για την κυρία είσοδο του συγκροτήματος, όπως συζητήθηκε πιο πάνω, αλλά μάλλον για μια δευτερεύουσα. Επομένως η μεταβολή αυτή δεν αλλάζει ριζικά τη χρήση των χώρων του επιπέδου, αλλά παρατηρείται μια οριοθέτηση των λειτουργιών που καθορίζονται δομικά στη φάση αυτή.

Στο επόμενο επίπεδο των χώρων, Β ή 3, Βα ή 4 και Γ ή 5 (Σχ.2.4.1), κάθε δωμάτιο διαθέτει μια δική του είσοδο και ο προσανατολισμός των εισόδων διαφοροποιείται από χώρο σε χώρο, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μικρό αριθμό χώρων. Η αμέσως υπερκείμενη ζώνη των δωματίων Ε-Θ ή 7-10 (Σχ.2.4.1) είναι διαταραγμένη από τα ύστερα προσκτίσματα και τις βυζαντινές ταφές.³⁰¹ Πάραυτα πιστοποιείται η λειτουργία των χώρων στην τελευταία φάση του συγκροτήματος.³⁰²

Στο επόμενο, τρίτο, άνδρηο, η οργάνωση των χώρων είναι παρατακτική (Σχ.2.4.1, αρ.13-17).³⁰³ Η υπόθεση ύπαρξης ορόφου πάνω από τους χώρους του ανδρήρου³⁰⁴ και το γεγονός ότι τα διαμερίσματα αυτά δεν έχουν είσοδο, εκτός του Ν ή 15, ίσως αιτιολογεί τη διάταξη των χώρων. Ανάλογη οργάνωση διαπιστώνεται ήδη στα πρώιμα ΠΜ ΙΙΑ κτήρια της Βασιλικής Ιεράπετρας, Θ-Ξ, που χαρακτηρίζονται από τον ανασκαφέα τους ως θεμελίωση για τον όροφο.³⁰⁵ Ίσως, λοιπόν, και εδώ πρόκειται για θεμέλια διαμερίσματα. Εξάλλου, η ανδρωτή διευθέτηση του συγκροτήματος ευνοεί, κατασκευαστικά, τη δημιουργία ορόφου, διότι τα θεμέλια διαμερίσματα είναι πιο σταθερά, ακουμπώντας από τη μια μεριά στην πλαγιά, ώστε να μη φέρουν εξολοκλήρου τα φορτία του ορόφου. Σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα, τα διαμερίσματα του ορόφου θα είχαν πρόσβαση από τον υπαίθριο διάδρομο του τελευταίου επιπέδου, τον 20, 21 (Σχ.2.4.1).³⁰⁶ Συνεπώς, ο όροφος του τρίτου ανδρήρου και το τέταρτο άνδρηο, που τα δάπεδά τους ήταν στο ίδιο επίπεδο, θα δημιουργούσαν ένα ενιαίο οικοδόμημα, με «πυρήνα»³⁰⁷ τον κοινόχρηστο πλακόστρωτο

³⁰⁰ Πλάτων 1960, 295.

³⁰¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

³⁰² Platon 1997, 195.

³⁰³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

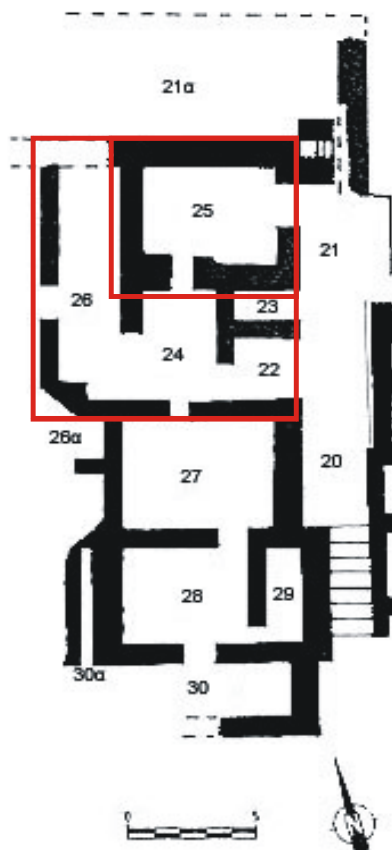
³⁰⁴ Platon 1997, 197.

³⁰⁵ Ζώης 1977, 451.

³⁰⁶ Platon 1997, 197.

³⁰⁷ Platon 1997, 197.

διάδρομο-αυλή. Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα νέο κτήριο.³⁰⁸ Το νέο ΥΜ ΙΑ/Β κτήριο στο ανώτερο σημείο της πλαγιάς του λόφου έχει παρόμοια μορφή με το ορθογώνιο κτήριο της Αγίας Φωτιάς, όπως επισήμανε ο Λ. Πλάτων,³⁰⁹ και τα ορθογώνια παραρτήματα (annexes) των άλλων Νεοανακτορικών συγκροτημάτων.³¹⁰

Σχ.2.4.4. Κάτοψη ανώτερου ανδρήρου συγκροτήματος Αγίου Γεωργίου. Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»

Η είσοδος στα δωμάτια του ψηλότερου ανδρήρου είναι εξαιρετικά προστατευμένη. Για να εισέλθει κανείς στο εσωτερικό των χώρων 22-30 (Σχ. 4), διασχίζει όλο το συγκρότημα, ανέρχεται στο επίπεδο του ανδρήρου με μια εξωτερική κλίμακα και διέρχεται μέσω της αυλής-διαδρόμου στον προθάλαμο της ενότητας αυτής. Στον προθάλαμο εισόδου εφάπτεται ένα δωμάτιο εισόδου, ίσως φυλάκιο (Σχ. 2.4.1, αρ.23).³¹¹ Η εσωτερική οργάνωση της ενότητας αυτής είναι η πολυπλοκότερη όλου του συμπλέγματος. Συγκεκριμένα, η ζώνη της κορυφής χωρίζεται σε δυο επιμέρους ενότητες χώρων. Στα Β, οι χώροι Τ ή 22, Υ ή 23 Α' ή 24, Β1 ή 25, Γ1 ή 26 ακολουθούν το Παλαιοανακτορικό πρότυπο οργάνωσης του «τετραγώνου σε τετράγωνο», όμοιο με εκείνα που αναφέρθηκαν στα κτηριακά συγκροτήματα των Αχλαδιών και της Αγίας Φωτιάς³¹² (Σχ. 2.4.4). Όμως, στο κτήριο των Αχλαδιών η τετράγωνη αίθουσα καταλαμβάνει μεγαλύτερο εμβαδό στην ενότητα, ενώ στην προκειμένη περίπτωση οι περιφερειακοί χώροι κατέχουν μεγαλύτερη έκταση. Η βασική λειτουργία των περιφερειακών χώρων 22, 24, 26

(Σχ. 2.4.4) είναι κοινή: πρόκειται για προθαλάμους που ενοποποιούνται και αποτελούν έναν συνολικό χώρο. Η βιοτεχνική/εργαστηριακή/αποθηκευτική χρήση του κύριου χώρου, Β1 ή 25, είναι ξεκάθαρη, σε αντίθεση με τα Αχλάδια, όπου η ενότητα χαρακτηρίζεται ως εργαστηριακή/ αποθηκευτική, χωρίς πολλές ενδείξεις.³¹³

³⁰⁸ Matzourani & Vavouranakis 2005γ.

³⁰⁹ Platon 1997, 197.

³¹⁰ Βλ. και Hitchcock & Preziosi 1997, 51-62· 1999, 76.

³¹¹ Πλάτων 1960, 298.

³¹² Βλ. Κεφ. 2.1.1, 2.1.2, 2.3.1, 2.3.2.

³¹³ Πλάτων 1960, 300.

Η δεύτερη επιμέρους Ν ενότητα, του ανώτερου ανδρήρου, απαρτίζεται από δύο μεγάλα δωμάτια, τα Ω ή 27 και Ψ ή 28, εκ των οποίων το δεύτερο διαθέτει και ένα μικρότερο χώρο στο εσωτερικό του, τον Χ ή 29. Η πρόσβαση σε κάθε χώρο επιτυγχάνεται δια μέσου του προηγούμενου.

Και οι δυο υποενότητες του ανώτερου ανδρήρου λειτουργούν σε ένα κοινό πλαίσιο, αφού διαθέτουν κοινή είσοδο και προθάλαμο. Το πλαίσιο αυτό αφορά τη βιοτεχνική, εργαστηριακή και αποθηκευτική λειτουργία, καθώς και την προστασία και τον έλεγχο των δραστηριοτήτων αυτών. Η οργάνωσή τους είναι εξειδικευμένη, επακόλουθο μιας προσχεδιασμένης αρχιτεκτονικής.³¹⁴

2.4.2.2 Επιμέρους δομές κτηριακού συγκροτήματος/ χρήσεις

Οι περισσότερες επιμέρους δομές της εγκατάστασης εξυπηρετούν τις βιοτεχνικές και εργαστηριακές λειτουργίες της. Πρόκειται, κυρίως, για ληνοούς και θρανία/κρηπίδες. Το γεγονός ότι στην εγκατάσταση βρέθηκαν τρεις ληνοί τονίζει την οινοπαραγωγική δυνατότητα που παρείχαν οι καλλιεργήσιμες ζώνες της ευρύτερης περιοχής και την οικονομική και πολιτιστική έμφαση που είχε η συγκεκριμένη παραγωγή για την εγκατάσταση.

2.4.2.3. Κινητά ευρήματα εγκατάστασης/ χρήσεις

Η συστηματική αφαίρεση της σκευής του ΥΜ ΙΑ/Β κτηρίου μετά την καταστροφή του,³¹⁵ η ολοκληρωτική καταστροφή της ΜΜ ΙΙΙΑ εγκατάστασης και η διατάραξη της μεσαίας ζώνης του συγκροτήματος από τις βυζαντινές ταφές δημιουργούν δυσχέρεια στην εξαγωγή βέβαιων συμπερασμάτων, αλλά οδηγούν, κυρίως, στη διατύπωση υποθέσεων.

Στην πρώτη φάση του κτηριακού συγκροτήματος, παρατηρείται ένας ιδιαίτερος συνδυασμός ευρημάτων: οστά (ως και ανθρώπινο κρανίο), πολλά όστρακα μικρών και μεσαίων αγγείων και σκευών, λείψανα απανθρακωμένων ξύλων και τεμάχια τοιχογραφικής διακόσμησης.³¹⁶ Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της αρχιτεκτονικής ανάλυσης, που προηγήθηκε, η επαναδόμηση των ίδιων χώρων στη ΜΜ ΙΙΙΒ, όπου βρίσκεται το ΜΜ ΙΙΙΑ στρώμα, είναι συνυφασμένη με την προγενέστερη λειτουργία του χώρου. Πράγματι, και τα

³¹⁴ Βλ. και Rapoport 1976, 22.

³¹⁵ Ν. Πλάτων 1960, 294.

³¹⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1. και Πλάτων 1960, 295, 296.

ευρήματα είναι παρόμοια: οστά και πολλά όστρακα άωτων κωνικών κυπέλων, πρόχων, χυτρών, πυραύνων κ.λπ. Τα παραπάνω ευρήματα ερμηνεύονται ως κατάλοιπα μαγειρείου.³¹⁷ Ωστόσο, η ερμηνεία του χώρου Β ως κουζίνας³¹⁸ δεν συνάδει με το σύνολο των τελετουργικών αντικειμένων που βρέθηκαν εκεί (τράπεζα προσφορών, λίθινο αγγείο με φλεβώσεις και άλλα ιδιαίτερα αγγεία). Εάν λάβουμε, μάλιστα, υπόψη ότι ο ίδιος χώρος απέδωσε τεμάχια τοιχογραφικής διακόσμησης και οστά στη MM IIIA φάση, τότε τίθεται το ερώτημα: μήπως ο χώρος έχει χαρακτήρα θρησκευτικό-τελετουργικό και δεν αποτελεί μαγειρείο;

Το ΝΑ λαξευτό δωμάτιο επίσης ερμηνεύεται ως μαγειρείο, διότι διαθέτει ευρήματα ανάλογα με τα προαναφερθέντα.³¹⁹ Και εδώ προκύπτουν ερωτηματικά: γιατί ένα μαγειρείο να προτάσσεται της όλης εγκατάστασης και μάλιστα να διαθέτει μια αυλή με καλοφτιαγμένο περίβολο; Ο Λ. Πλάτων, αντιλαμβανόμενος το οξύμωρο του συνδυασμού, υποστήριξε ότι πρόκειται για το σύνολο των χώρων της κυρίας εισόδου του συγκροτήματος³²⁰ και όχι για μαγειρείο. Όμως, αυτή η ερμηνεία, δεν λύνει το πρόβλημα αποσαφήνισης του χαρακτήρα των πρώιμων χώρων της εγκατάστασης. Ο ιδιαίτερος συνδυασμός των κινητών ευρημάτων (οστά, αγγεία κατανάλωσης τροφίμων και ποτών, τελετουργικά αντικείμενα, και τοιχογραφικές διακοσμήσεις), σε συνάφεια με την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική μορφή, δηλαδή, τον εξολοκλήρου λαξευτό χώρο –η κατασκευή του οποίου θα ήταν χρονοβόρα και δύσκολη– που επικοινωνούσε με μια μεγάλη οριοθετημένη αυλή, από τα ελάχιστα ευρήματα της οποίας ήταν και ένα ζωόμορφο ρυτό ταύρου, προτείνουν μια τελετουργική χροιά της διαπιστωμένης τροφοπαρασκευής/τροφοκατανάλωσης. Μήπως αυτή η πρακτική εμπειριέχει και την τελετουργική παραγωγή οίνου, εφόσον η πρώτη εγκατάσταση ληνού που χρονολογείται στη MM IIIB³²¹ λαμβάνει χώρα σε ένα κτηριακό σύνολο που χαρακτηρίζεται από τελετουργικές δραστηριότητες; Εξάλλου, διαπιστώνεται ότι «στη διάρκεια της 2ης χιλιετίας, οι σχετικές με την κατανάλωση του κρασιού όψεις της υλικής παραγωγής μοιάζουν να παραπέμπουν λιγότερο σε καθημερινές, αλλά κυρίως σε επίσημες δραστηριότητες» που «μπορούν να συσχετιστούν με γιορτές και τελετουργικά δρώμενα».³²²

Στην τρίτη φάση, το συγκρότημα παρουσιάζει έντονη παραγωγική δραστηριότητα, όπως δηλώνουν τα πολλά εργαλεία και τα ευρήματα βιοτεχνικού/εργαστηριακού

³¹⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

³¹⁸ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

³¹⁹ Πλάτων 1960, 295.

³²⁰ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

³²¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1. και Πλάτων 1960, 297.

³²² Κόπακα 2002, 38.

χαρακτήρα³²³ που απέδωσαν τα ανώτερα, κυρίως, επίπεδα. Οι τομείς παραγωγής της εγκατάστασης που έχουν αναγνωριστεί είναι η οινοπαραγωγή, η υφαντουργία και η παραγωγή κεραμικών.³²⁴ Η βιοτεχνική αυτή εγκατάσταση διαθέτει αποθηκευτικά αγγεία, σκεύη και χώρους αποθήκευσης για τα προϊόντα της.³²⁵ Η διαδικασία παραγωγής σχετίζεται και με διοικητική/ανταλλακτική διαδικασία.³²⁶ Τέλος, ο οχυρός χαρακτήρας της τρίτης φάσης της εγκατάστασης και η ανάγκη για προστασία, που συζητήθηκε διεξοδικά κατά την αρχιτεκτονική ανάλυση, επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα, όπως η χάλκινη αιχμή δόρατος.³²⁷

2.4.2.4. Σύνοψη – Προτάσεις

Διατυπώθηκε η άποψη ότι ο κύριος λόγος για τον οποίο επιλέχτηκε ο συγκεκριμένος τόπος για την κατασκευή του συγκροτήματος υπήρξε η τοποθεσία, που παρέχει τη δυνατότητα ορατότητας και ελέγχου των περιμετρικά γεωργικών ζωνών, για την καλύτερη εκμετάλλευσή τους.³²⁸ Αυτό, όμως, φαίνεται ότι συνέβαινε στην ΥΜ ΙΑ. Εντούτοις, η ύπαρξη ΜΜ ΙΙΙΑ και ΜΜ ΙΙΙΒ στρώματος στο χαμηλότερο τμήμα της πλαγιάς –που δεν διαθέτει εξίσου καλή ορατότητα– ήταν ουσιαστικά το έναυσμα για την κατασκευή του ΥΜ ΙΑ κτηριακού συνόλου. Συνεπώς, η αναγνώριση του χαρακτήρα των πρώτων περιόδων της εγκατάστασης μπορεί να δώσει την απάντηση στο ερώτημα γιατί επιλέχτηκε η συγκεκριμένη θέση. Σύμφωνα με τις συνάψεις που αναλύθηκαν παραπάνω, ο χαρακτήρας των πρώιμων ΜΜ ΙΙΙΑ-ΜΜ ΙΙΙΒ στρωμάτων ήταν πιθανώς τελετουργικός, με έμφαση στην κατανάλωση τροφίμων και ποτών.

Η ΜΜ ΙΙΙΒ φάση αποτελεί μια μεταβατική περίοδο, κατά την οποία στον τελετουργικό τροφοκαταναλωτικό χαρακτήρα προστίθεται και μια βιοτεχνική λειτουργία, αυτή της οινοπαραγωγής, πιθανώς κάτω από το ίδιο τελετουργικό πλαίσιο. Στην τελευταία φάση, όμως, οι βιοτεχνικές λειτουργίες υποσκελίζουν τις τελετουργικές και το συγκρότημα επεκτείνεται για να τις εξυπηρετήσει. Το ΥΜ σύμπλεγμα είναι ισχυρά προστατευμένο και ελέγχει τη γύρω περιοχή λόγω της θέσης του και της αρχιτεκτονικής του. Οι χώροι των δύο προηγούμενων φάσεων δεν καταστρέφονται, αλλά ενσωματώνονται στο σύνολο με κάποιες αλλαγές. Με βάση τη χρονολόγηση των ευρημάτων φαίνεται, όμως, ότι δεν

³²³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

³²⁴ Βλ. Πλάτων 1960, 299-300.

³²⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

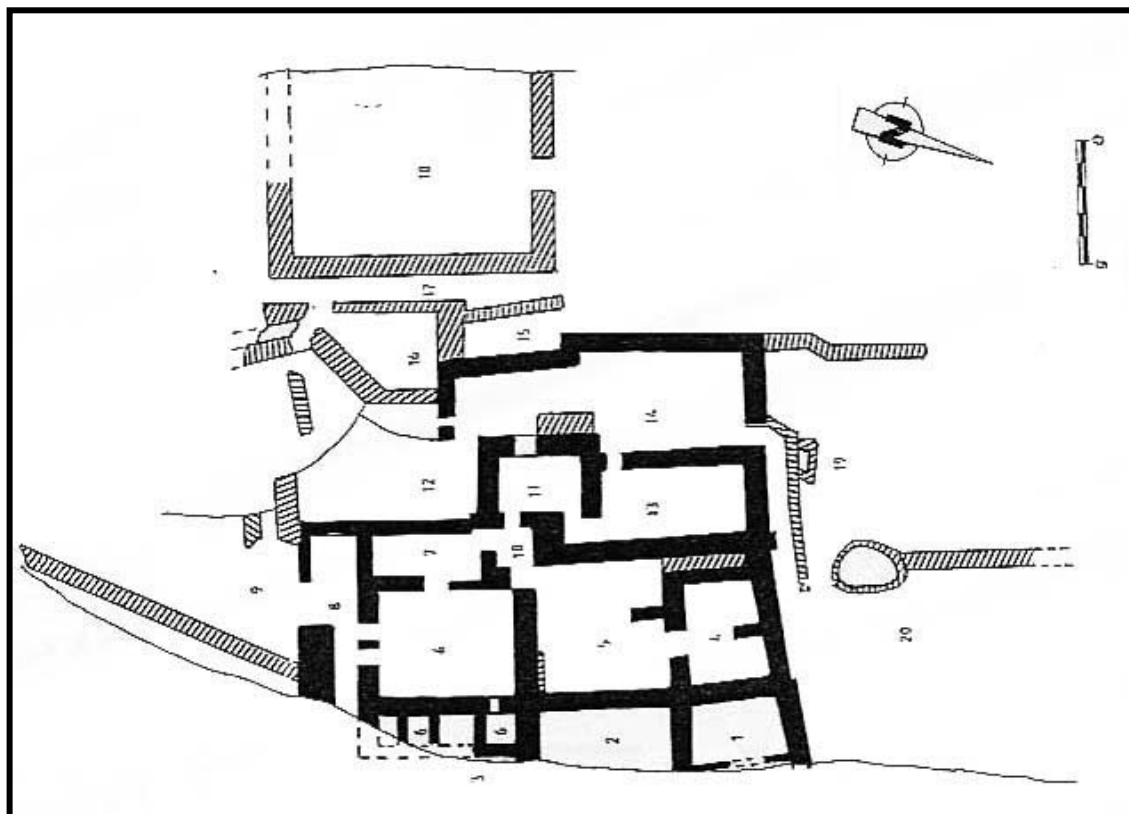
³²⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

³²⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.4.1.

³²⁸ Platon 1997, 195.

χρησιμοποιούνται ιδιαίτερα, ενώ οι κύριοι χώροι χρήσης στην περίοδο αυτή βρίσκονται στο ανώτερο επίπεδο της εγκατάστασης.

2.5. ΖΟΥ

Σχ. 2.5.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της Ζου

2.5.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.5.1.1 Πρώτη ενότητα: Εγκατάσταση

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Ζου

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας: Ν. Πλάτων 1954-56: συστηματική ανασκαφή

Συνολικές περίοδοι εγκατάστασης: 3

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIB

Περίοδος εγκατάστασης: A

Χρονολόγηση περιόδου: MM IIIB

Σχόλια: Σύμφωνα με τον ανασκαφέα η εγκατάσταση ανήκει στη «μεταβατική» MM IIIB-YM IA περίοδο (Πλάτων 1955α, 289). Ο ίδιος επισημαίνει ότι διασταυρώσεις επάλληλων τοίχων αποδεικνύουν πως το κτήριο διήλθε δύο διαδοχικές περιόδους. Με τη χρονολόγηση του ανασκαφέα συμφωνούν και οι S. Hood (1957, 31), J. Driessen και C. MacDonald (1997, 222-3, εικ. 7.75)

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 2η

Χρονολόγηση φάσης: YM IA

Περίοδος εγκατάστασης: B

Χρονολόγηση περιόδου: YM IA

Αιτία τέλους χρήσης: Σεισμός (Πλάτων 1955α, 290· Πλάτων 1956α, 239)

3. ΆΛΛΕΣ ΔΟΜΕΣ Η/ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Μεγάλο κτήριο (Πλάτων 1955β, 563)

Περίοδος εγκατάστασης: Άγνωστη

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Δ

Χρήση/-εις: Άγνωστη

Σχόλια: Δεν έχει ανασκαφεί

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Δομικά κατάλοιπα και όστρακα αγγείων

Περίοδος εγκατάστασης: Γ

Χρονολόγηση περιόδου: Γεωμετρική περίοδος

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων:

Υστερογενείς τοίχοι και κατασκευές, επί του κτηριακού συγκροτήματος, μεταξύ των χώρων Μ-Θ. Οι δομές αυτές βρέθηκαν σε ψηλότερο επίπεδο από τους τοίχους του ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ συγκροτήματος, είναι κάθετα συναντώμενες με αυτούς και διαθέτουν διαφορετικό προσανατολισμό (Πλάτων 1955α, 290).

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί του κτηριακού συγκροτήματος

Χρήση/-εις: Άγνωστη

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

Φάση: 1η

Χρονολόγηση φάσης: ΜΜ ΙΙΙΒ

Περίοδος εγκατάστασης: Α

Ι. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Μεσαία

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ακανόνιστο

Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης: 16

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων: 11

Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 8-10

Αριθμός εισόδων: 1;

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Υπόγειο: Ναι (Πλάτων 1955α, 290· 1955 β, 562· Driessen & MacDonald 1997, 223)

Όροφος/-οι: Ίσως (Πλάτων 1956α, 236)

Ανδρωτή διευθέτηση: Ναι (Πλάτων 1955α, 287)

Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Ναι

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Είδη: Ασβεστολιθικοί ογκόλιθοι, μέτριοι και μικροί ασβεστόλιθοι

Τοπικά: Ναι

Κατεργασμένα: Ναι

Ακατέργαστα: Ναι

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο: Εν μέρει

Θεμελίωση σε διαμορφωμένο βράχο: Εν μέρει (Πλάτων 1955α, 292 κ.εξ.)

Επίχωση/ τεχνητή επιφάνεια έδρασης: Ναι (Πλάτων 1956α, 237)

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή: Ναι

Ξερολιθική: Ναι

Μεγαλιθική: Ναι (Matzourani & Vavouranakis 2005α)

Λαξευτή διαμόρφωση: Εν μέρει (Πλάτων 1955α, 290· 1955 β, 562)

Ανοίγματα

Άλλα στοιχεία ανοιγμάτων: Ίχνη στερέωσης πλαισίου παραθύρων (Πλάτων 1956α, 234)

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Εν μέρει (Πλάτων 1956α, 232, 235 κ.ά)

Λαξευτό/-ά: Εν μέρει (Πλάτων 1955α, 290)

Φυσικός βράχος: Εν μέρει

Ανοικτοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Ναι (Πλάτων 1956α, 235)

Οροφή

Ενδείξεις οροφής/στέγης: Ναι (Πλάτων 1955β, 562· 1956α, 236)

Φάση: 2η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ

Περίοδος εγκατάστασης: Β

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Μεγάλη

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ακανόνιστο

Συνολικός αριθμός χώρων: 25

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων: 11

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Υπόγειο: Ναι (Πλάτων 1955α, 290· 1955 β, 562· Driessen & MacDonald 1997, 223)

Όροφος/-οι: Ίσως (Πλάτων 1956α, 236)

Ανδηρωτή διευθέτηση: Ναι (Πλάτων 1955α, 287)

Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Ναι

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Σχόλια: Δεν διαφοροποιούνται από εκείνα της πρώτης φάσης

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Σχόλια: Δεν διαφοροποιείται από εκείνη της πρώτης φάσης

Τοιχοποιία

Σχόλια: Δεν διαφοροποιείται από εκείνη της πρώτης φάσης

Ανοιγμάτα

Κατώφλι/-α: Ναι

Μονολιθικό/-ά κατώφλι/-α: Ναι

Άλλα στοιχεία ανοιγμάτων: Ίχνη στερέωσης πλαισίου παραθύρων (Πλάτων 1956α, 34)

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Σχόλια: Δεν διαφοροποιούνται από εκείνα της πρώτης φάσης

Ανοικτοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι (Πλάτων 1955α, 292)

Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Ναι (Πλάτων 1956α, 235)

Φυσικός βράχος: Ναι (Πλάτων 1956α, 237)

Οροφή

Ενδείξεις οροφής/στέγης: Ναι (Πλάτων 1955β, 562· 1956α, 236)

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Φάση: 1η

Βασικές θέσεις του κτηρίου – Προσανατολισμός

Γωνίες: B-N, A-Δ

Κύριος άξονας:

Είσοδος 1: NA

Είσοδος 2: A

Είσοδος 3: B

Ειδικό κλειστό χώρο

Υπόστυλη αίθουσα με πολύθυρο/-α ή και δίθυρο: Ναι (Matzourani & Vavouranakis 2005α)

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Z ή 6

Οριζόντια χωροθέτηση: NA

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Εργαστήριο (Πλάτων 1956α, 233· 1956β, 412)

Χώρος με πεσσό/-ούς: Ίσως (Πλάτων 1955α, 293)

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: H ή 13

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Λατρευτικός χώρος (Πλάτων 1955α, 293), μικρό ιερό (Driessen & MacDonald 1998, 223)

Δωμάτιο με θρανίο: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: K ή 8

Οριζόντια χωροθέτηση: NA

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Προθάλαμος-αναπαυτήριο (Πλάτων 1955α, 290· 1955β, 563)

Τετράγωνη αίθουσα/δωμάτιο: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Ζ ή 6

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Εργαστήριο (Πλάτων 1956α, 233· 1956β, 412)

Άλλη/-ες αίθουσα/-ες ή δωμάτιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Ε ή 5

Οριζόντια χωροθέτηση: Β

Κάθετη χωροθέτηση: Υπόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Άγνωστη

Διπλοί χώροι: Δ

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 4

Οριζόντια χωροθέτηση: Β

Κάθετη χωροθέτηση: Υπόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Άγνωστη

Προθάλαμος αίθουσας: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Κ ή 8, Μβ ή 11, 10

Οριζόντια χωροθέτηση:

Κ ή 8: ΝΑ

Μβ ή 11: ΒΔ

10: Κέντρο

Κάθετη χωροθέτηση:

Κ ή 8: Ισόγειο

Μβ ή 11: Ισόγειο

10: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Κ ή 8: Προθάλαμος-αναπαυτήριο (Πλάτων 1955α, 290)

Μβ ή 11: κομβικός προθάλαμος των Η και Μα (Πλάτων 1956α, 233)

10: Προθάλαμος καθόδου στο υπόγειο (Πλάτων 1955α, 292)

Διάδρομος/-οι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Ι ή 7

Οριζόντια χωροθέτηση: Ν

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Προσανατολισμός άξονα διαδρόμου/-ων: ΒΔ-ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Μεταβατικό δωμάτιο-διάδρομος (Πλάτων 1955α, 292·1956α, 234)

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Ι ή 7, Ε ή 5, Κ ή 6

Οριζόντια χωροθέτηση:

Ι ή 7: Ν

Ε ή 5: Β

Κ ή 6: ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση:

Ι ή 7: Ισόγειο

Ε ή 5: Υπόγειο

Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων:

Ι ή 7: ΒΑ-ΝΔ

Ε ή 5: ΒΑ-ΝΔ+ΝΑ-ΒΔ (γωνία)

Κ ή 6: ΒΑ-ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Ι ή 7: πρόσβαση σε ανώτερο άνδρηρο (Πλάτων 1956α, 234)

Ε ή 5: κάθοδος σε υπόγειο χώρο (Πλάτων 1955α, 292)

Άλλοι κλειστοί χώροι: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Α ή 1, Β ή 2, Λ ή 14

Οριζόντια χωροθέτηση:

Α ή 1, Β ή 2: ΒΑ

Λ ή 14: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση:

Α ή 1, Β ή 2, Λ ή 14: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Α ή 1, Β ή 2: Άγνωστη

Λ ή 14: Ισόγειο: Βιοτεχνικός χώρος (Πρβλ. Πλάτων 1956β, 412), Όροφος: χώρος λατρείας (Πρβλ. Πλάτων 1956α, 236)

Φάση: 2η

Σχόλια: Οι κλειστοί χώροι της πρώτης και δεύτερης φάσης στη βιβλιογραφία ταυτίζονται. Το χαρακτηριστικό της δεύτερης φάσης είναι η δημιουργία οριοθετημένων αύλειων χώρων.

Ανοικτοί χώροι

Αύλειος χώρος/-οι: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Σ ή 9, Ρ ή 19

Οριζόντια χωροθέτηση:

Σ ή 6: ΝΑ

Ρ ή 19: Β

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Σ ή 6: Πλατεία εισόδου (Πλάτων 1956α, 238)

Ρ ή 19: Υπαίθρια βιοτεχνική εγκατάσταση παραγωγής κεραμικών (Πλάτων 1956α, 238)

Κεντρική/εσωτερική αυλή: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Θ ή 12

Οριζόντια χωροθέτηση: Ν

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Άγνωστη

Διάδρομος/ διάζωμα/-τα: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Ν ή 17, Ρ ή 19

Οριζόντια χωροθέτηση:

Ν ή 17: Δ

Ρ ή 19: Β

Άξονας διαδρόμου:

Ν ή 17: ΒΔ-ΝΑ

Ρ ή 19: ΒΑ-ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Ν ή 17: Άγνωστη

Ρ ή 19: πρόσβαση κεραμευτικό κλίβανο (Πλάτων 1956α, 238)

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Θ1 ή 12

Οριζόντια χωροθέτηση: Ν

Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων: ΒΑ-ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Προσέγγιση ανώτερου επιπέδου και διαδρόμου Ν ή 17
(Πλάτων 1956α, 234)

Άλλοι ανοικτοί χώροι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Ξ ή 18

Οριζόντια χωροθέτηση: Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Χώρος σταυλισμού ζώων (Πλάτων 1956α, 237)

6. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΟΜΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Σε κλειστούς χώρους

Θρανίο/-α/ κρηπίδα/-ες: Ναι

Χώρος/-οι: Δωμάτια με θρανίο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Κ ή 8

Οριζόντια χωροθέτηση:

Κ ή 8: ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Κ ή 8: αναπαυτήριο (Πλάτων 1955α, 290)

Σκάφη/-ες: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Μα ή 14

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Βιοτεχνική χρήση: παρασκευή πηλού (Πλάτων 1956β, 412)

Εστία/-ες: Ναι

Χώρος/-οι: Εσωτερική αυλή/ άλλα δωμάτια

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Μα ή 14, Β ή 2, Δ ή 4

Οριζόντια χωροθέτηση:

Μα ή 14: ΝΑ

Β ή 2: Β, ΝΔ

Δ ή 4: Β

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Μα ή 14: Εστία με δυο εισόδους χρήσης, η δευτερεύουσα στον χώρο Μα ή 14 και η κύρια στην εσωτερική αυλή Θ ή 12 (Πλάτων 1956α, 235)

Β ή 2: Εστία (Πλάτων 1956α, 232)

Δ ή 4: Εστία (Πλάτων 1955α, 292)

Ληνός: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Κ ή 6

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Ελαιοπιεστήριο (Driessen & MacDonald 1997, 223)

Αγωγός/-οί: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Μα ή 14

Οριζόντια χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Βιοτεχνική χρήση: εκκένωση λίθινης σκάφης προπαρασκευής πηλού (Πλάτων 1956α, 235· Πλάτων 1956β, 412)

Κοιλότητα/-ες/ οπή/-ές/ λάκκος/-οι/ βόθρος/-οι/ αποθέτης/-ες: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη:

Z1, Z2, Z3, Z4 ή 6

A ή 1

B ή 2

Οριζόντια χωροθέτηση:

Z1, Z2, Z3, Z4 ή 6: BA

A ή 1: Δ, NA

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Z1, Z2, Z3, Z4 ή 6: Δωματιόσχημοι θαλαμίσκοι κεραμεικού κλιβάνου (Πλάτων 1956α, 233· 1956β, 412)

A ή 1: Άγνωστη

Άλλες επιμέρους δομές: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Λ ή 14

Οριζόντια χωροθέτηση: Κέντρο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Χαμηλό τοίχιο που εξυπηρετούσε βιοτεχνική λειτουργία (Πλάτων 1956α, 237)

Σε ανοικτούς χώρους

Περίβολος/περιτοίχισμα: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Ξ ή 18, Σ ή 9

Οριζόντια χωροθέτηση:

Ξ ή 18: Δ

Σ ή 9: ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Ξ ή 18: Περίφραξη χώρου σταυλισμού ζώων (Πλάτων 1956α, 237)

Σ ή 9: Περίβολος πλατείας εισόδου (Πλάτων 1956α, 238)

Εστία/-ες: Ναι

Χώρος/-οι: Εσωτερική αυλή

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Θ ή 12

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Εστία με δυο εισόδους, η δευτερεύουσα στο χώρο Μα ή 14 και η κύρια στην εσωτερική αυλή Θ ή 12 (Πλάτων 1956α, 235)

Φούρνος/κλίβανος: Ναι

Χώρος/-οι: Β αύλειος χώρος

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Ρ

Οριζόντια χωροθέτηση: Β

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Κεραμευτικός κλίβανος (Πλάτων 1956α, 238)

Άλλες επιμέρους δομές: Ναι

Χώρος/-οι: Β αύλειος χώρος

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τραπεζοειδές περιτοίχισμα που εξυπηρετούσε την υπαίθρια βιοτεχνική εγκατάσταση παραγωγής κεραμικών (Πλάτων 1956α, 238)

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: Α, Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η, 2η

Χρονολόγηση φάσης: ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ

Σχόλια: Δεν διασαφηνίζεται στη βιβλιογραφία πότε χρονολογούνται τα κινητά ευρήματα, πλην ελάχιστων. Ως εκ τούτου, θα καταγραφούν και για τις δυο φάσεις μαζί.

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς και ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Α ή 1, Β ή 2, Γ ή 3, Θ1 ή 16, Ζ ή 6

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Πλάτων 1956α, 232)

Βιοτεχνικά/εργαλεία: Ναι

Ποσότητα: Πολύ μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε ανοικτούς και κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Ζ ή 6, Ζ1, Ζ2, Ζ3, Ζ4, Λ ή 14

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Πλάτων 1955α, 292, εικ. 110α· Πλάτων 1956α, 233, πιν. 112α, 235)

Απεικονίσεις/γραφή: φυτά/άνθη/δέντρα (Πλάτων 1956α, 233, πιν. 112α)

Απεικονίσεις/γραφή: γεωμετρικά σύμβολα (Πλάτων 1956α, 233, πιν. 112α)

Αποθήκευσης: Ναι (Πλάτων 1955α, 292)

Ποσότητα: Μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους ισογείου και υπογείου

Ακριβής θέση εύρεσης: Δ ή 4, Ε ή 5, Α ή 1, Ζ ή 6

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα

Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»: Ναι (Πλάτων 1955α, 293· 1956α, 236· 1956β, 413)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε ανοικτούς και κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Λ όροφος; (Πλάτων 1956α, 236· 1956β, 413), Ξ ή 18 (Πλάτων 1955α, 293), Η ή 13

Απεικονίσεις/γραφή: όντα (Πλάτων 1955α, 293· 1956α, 236· 1956α, 413)

2.5.1.2. Δεύτερη ενότητα: Περιοχή

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση:

9 χλμ. ΝΑ της Σητείας, Δ του χωριού Ζου Σητείας

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου:

Στη ΝΑ άκρη της κοιλάδας Παντελιού της Σητείας, στη Δ πλαγιά μιας καταπράσινης ρεματιάς που καταλήγει σε στενό φαράγγι, βρίσκεται η υπό μελέτη εγκατάσταση. Η περιοχή είναι πλούσια σε νερά, ενώ σε κοντινή απόσταση βρίσκεται η πηγή ύδατος που υδρεύει σήμερα τη Σητεία.

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Ημιορεινή

Λόφος: πλαγιά: Ναι

Σπήλαιο/-α: Ναι

Πηγή νερού: Μέχρι 100 μ.

Χείμαρρος/ρέμα: Ναι

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Καλλιεργήσιμη ζώνη: Ναι

Πηγή/-ές αργίλου: Ίσως

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Εποχή Χαλκού

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Ζου/ Άγιος Αθανάσιος

Χρονολογική περίοδος: ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Ταφική δραστηριότητα: Ναι (Πλάτων 1956α, 293-4· Tsiropoulou 1987, 266)

Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας: Ίσως (Ζώης 1997-8, Α, 26· Pendlebury 1939, 7-16· Καλομενόπουλος 1994, 317-319)

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Ζου-Πρινιάς (Δαβάρας 1972α, 652)

Χρονολογική περίοδος: ΜΜ

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι

Από την Εποχή Χαλκού ως την Οθωμανική περίοδο

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Ζου/ Άγιος Αθανάσιος

Χρονολογική περίοδος: Υστεροβυζαντινή

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Ταφική δραστηριότητα: Ναι (Πλάτων 1956α, 293-4)

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι (Πλάτων 1956α, 293-4)

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Ζου/ Άγιος Αθανάσιος

Χρονολογική περίοδος: Σύγχρονη

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Βιοτεχνική δραστηριότητα: Ναι

Συμπληρωματικά στοιχεία: Νερόμυλος

2.5.1.3. Τρίτη ενότητα: Έρευνα

11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ερμηνείες:

1. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Ν. Πλάτωνα, πρόκειται για «αγροικία», με βιοτεχνικό και αγροτικό χαρακτήρα. Ο βιοτεχνικός χαρακτήρας της εγκατάστασης συνδέεται, κυρίως, με την παραγωγή κεραμικής (Πλάτων 1956α, 233· 1956β, 412)
2. Η Μ. Τσιμποπούλου και η Α. Παπακωστοπούλου εντάσσουν την «αγρέπαυλη» στη Ζου στο δεύτερο επίπεδο της ιεραρχίας των χώρων που εισηγούνται (Tsiropoulou 1987, 273· Tsiropoulou & Papacostoroulou 1997, 212).
3. Η Στ. Χρυσουλάκη θεωρεί ότι τα κτηριακά σύνολα της Ζου, του Βαθυπέτρου, του Σκλαβόκαμπου, του Πισκοκεφάλου, της Επάνω Ζάκρου, του Αποδούλου και της Μητρόπολης Γόρτυνας αποτελούν μια ομάδα, ανεξαρτήτου μεγέθους (Chryssoulaki 1997, 28).
4. Οι Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκης διαπιστώνουν ότι στο κτηριακό συγκρότημα της Ζου η μεγαλιθική τοιχοδομία δεν αντανακλά μια αρχιτεκτονική «κύρους» αλλά μια βιοτεχνική εγκατάσταση, σε αντίθεση με άλλα κτήρια που διαθέτουν επίσης μεγαλιθική τοιχοποιία (Matzourani & Vavouranakis 2005α).

2.5.2. Συζήτηση

2.5.2.1. Αρχιτεκτονική κτηριακού συγκροτήματος

Το κτηριακό συγκρότημα διήλθε δυο φάσεις. Στην πρώτη φάση, MM IIIB, το σύνολο των κλειστών χώρων είχε δημιουργηθεί. Στη δεύτερη φάση, YM IA, η έκταση του συγκροτήματος αυξάνεται, κυρίως με την προσθήκη πολλών αύλειων χώρων.³²⁹ Έτσι, το κτηριακό σύνολο της πρώτης φάσης καταλαμβάνει μια έκταση μεσαίου μεγέθους, ενώ της δεύτερης μια έκταση μεγάλου μεγέθους. Και στις δυο φάσεις το συγκρότημα διευθετείται σε άνδηρα. Δεν είναι γνωστή η συνολική του εικόνα, λόγω της καταστροφής των κατώτερων ανδέρων από τη διάνοιξη του σύγχρονου οδικού άξονα. Τα σωζόμενα άνδηρα είναι πέντε, εκ των οποίων το ανώτερο ανήκει στη δεύτερη φάση.³³⁰ Τα άνδηρα δεν διασπούν το κτηριακό σύνολο σε ενότητες επιπέδων, όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει στον Άγιο Γεώργιο,³³¹ αλλά η εσωτερική οργάνωση είναι πιο ενοποιημένη. Τον κομβικό ρόλο

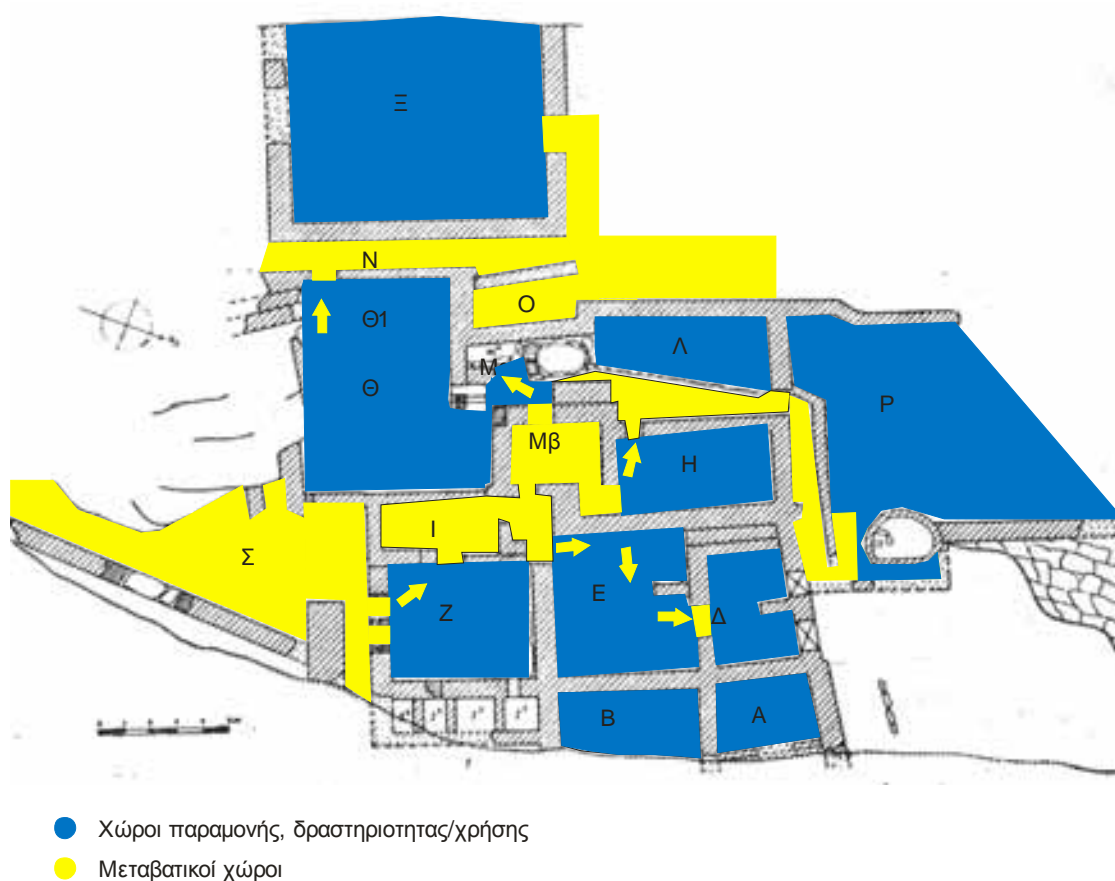
³²⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³³⁰ Βλ. και Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³³¹ Βλ. Κεφ. 2.4.2.

επικοινωνίας που έχουν οι υπαίθριοι διάδρομοι των ανδρών στον Άγιο Γεώργιο, εδώ διαδραματίζουν οι μεταβατικοί χώροι.

Συγκεκριμένα, η εσωτερική οργάνωση του συγκροτήματος της πρώτης φάσης χαρακτηρίζεται από χώρους η κύρια λειτουργία των οποίων είναι η παραμονή και η δραστηριότητα και από μεταβατικούς χώρους η κύρια λειτουργία των οποίων είναι η επιλογή κατεύθυνσης ή ο έλεγχος της κίνησης στο κτήριο. Αναλυτικά, τα διαμερίσματα Α ή 1, Β ή 2, Δ ή 4, Ε ή 5, Ζ ή 6, Η ή 13 αποτελούν χώρους παραμονής και δράσης, ενώ μεταβατικοί χώροι είναι οι Κ ή 8, Ι ή 7, 10, Μβ ή 11. Στη δεύτερη φάση προστίθενται νέοι μεταβατικοί χώροι, οι Σ ή 9, Ν ή 17, διάδρομος του Ρ ή 19, όπως επίσης και νέοι χώροι παραμονής ή δράσης/χρήσης, οι Ξ ή 18, Ρ ή 19, Θ ή 12, Θ1 ή 16 (Σχ.2.5.2).

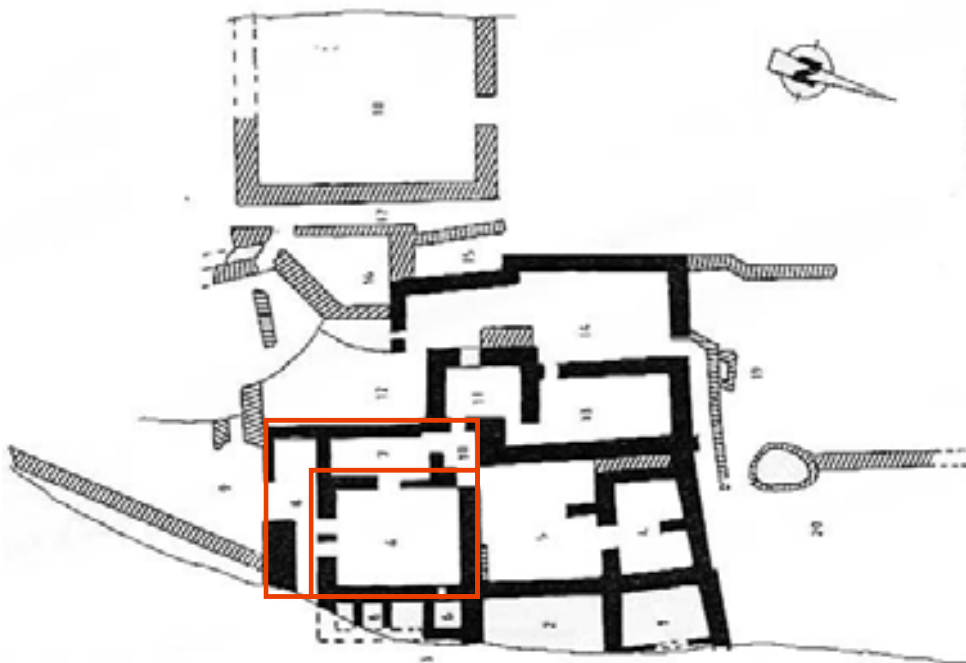

Σχ. 2.5.2. Ζου. Επισήμανση μεταβατικών χώρων και χώρων παραμονής/δράσης

Ο παραπάνω διαχωρισμός δεν σημαίνει ότι ένας χώρος παραμονής/δραστηριότητας δεν μπορεί να λειτουργεί και ως μεταβατικός χώρος, αλλά ότι δεν είναι η κατεξοχήν ή η κύρια λειτουργία του αυτή. Για παράδειγμα, η αίθουσα Ζ ή 6 δίνει τη δυνατότητα επικοινωνίας

με το χώρο Ι ή 7 (Σχ. 2.5.2), ο βασικός χαρακτήρας της όμως είναι εργαστηριακός.³³² Το ίδιο συμβαίνει και με τον χώρο Η ή 13, Ε ή 5, Λ ή 14 (Σχ. 2.5.2). Μάλιστα, ο χώρος Λ ή 14 χωρίζεται με χαμηλό τοίχιο, ούτως ώστε να μην συγχέονται χωρικά οι δυο λειτουργίες, δηλαδή η βιοτεχνική χρήση στα Δ και ο μεταβατικός χώρος στα Α (Σχ. 2.5.2.).

Το κτηριακό συγκρότημα της Ζου συγκροτείται από υποενότητες χώρων, αλλά αυτές δεν καθορίζονται από τα άνδηρα, όπως προαναφέρθηκε. Οι χώροι του ΝΑ τμήματος (Κ ή 8, Ζ ή 6, Ι ή 7) διαρθρώνονται με βάση του πρότυπο οργάνωσης «τετραγώνου σε τετράγωνο»³³³ (Σχ. 2.5.3). Η ΝΑ υποενότητα χώρων διαθέτει δυο εισόδους. Η κυρία είσοδος της –και ίσως όλου του συγκροτήματος– είναι η Ν, διαμέσου της τριγωνικής αυλής 9, η οποία κατά τη δεύτερη φάση τοιχίζεται στα Α.³³⁴ Η δεύτερη είσοδος επικοινωνεί με το κατώτερο κατεστραμμένο άνδηρο, μέσω στενής κλίμακας, και οδηγεί στον προθάλαμο Κ ή 8.

Σχ. 2.5.3. Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο» των χώρων 6, 7, 8 στο κτηριακό συγκρότημα της Ζου

Ο προθάλαμος έχει γωνιακό θρανίο στη ΒΔ γωνία του, που ερμηνεύεται ως αναπαυτήριο.³³⁵ Το γωνιακό καλοφτιαγμένο θρανίο, το παράθυρο από πάνω του, η περιποιημένη τοιχοποιία είναι στοιχεία που υπογραμμίζουν την επισημότητα της

³³² Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³³³ Βλ. και Κεφ. 2.3.2 και 2.4.2

³³⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³³⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

υποδοχής/αναμονής στον προθάλαμο. Από αυτόν εισέρχεται κανείς στην τετράγωνη αίθουσα Ζ ή 6, μέσω διθύρου. Η τετράγωνη, πιθανώς υπόστυλη,³³⁶ αίθουσα αποτελεί και τον πυρήνα της υποενοότητας.³³⁷ Είναι ο μοναδικός χώρος παραμονής/δραστηριότητας στην εν λόγω υποενοότητα, ενώ οι υπόλοιποι χώροι της είναι μεταβατικοί.³³⁸ Η κυρίως λειτουργία της αίθουσας, όπως προαναφέρθηκε, είναι εργαστηριακή. Στα Α της βρίσκονται δωματιόσχημοι αποθέτες, οι Ζ1, Ζ2, Ζ3, Ζ4, οι οποίοι βρέθηκαν πλήρεις σκευών και ερμηνεύτηκαν ως είδος κεραμευτικού κλιβάνου.³³⁹ Ο μεγάλος αριθμός αποθηκευμένων σκευών στους αποθέτες, η εντυπωσιακή δίθυρη είσοδος της τετράγωνης αίθουσας, ο επίσημος χαρακτήρας του προθαλάμου και η άμεση γεινίαση με την εξωτερική αυλή εισόδου, ίσως σημαίνουν ότι οι χώροι λειτουργούσαν και ως ένα είδος καταστήματος για τα προϊόντα που παράγονταν στο κτηριακό συγκρότημα.³⁴⁰

Όπως και στον Άγιο Γεώργιο³⁴¹ έτσι και στη Ζου, η υποενοότητα χώρων που οργανώνεται με βάση το πρότυπο του «τετραγώνου σε τετράγωνο» επικοινωνεί άμεσα με μια άλλη υποενοότητα, που απαρτίζεται από ένα μεγάλο δωμάτιο το οποίο δίνει πρόσβαση σε διπλό χώρο (Σχ.2.5.4). Ο χαρακτήρας των χώρων αυτών, με βάση τα ευρήματα και τις προτεινόμενες στη βιβλιογραφία χρήσεις, είναι αποθηκευτικός/εργαστηριακός,³⁴² αλλά με μεγαλύτερη έμφαση στην αποθήκευση και όχι στην παραγωγή.³⁴³

Σχ. 2.5.4. Σύγκριση υποενοοτήτων χώρων του Αγίου Γεωργίου με της Ζου

³³⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.
³³⁷ Βλ. και Μιχαηλίδου 1987, 516.
³³⁸ Βλ. πιο πάνω, εικ.5.2.1.
³³⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.
³⁴⁰ Βλ. και Κρίγκα 2006.
³⁴¹ Βλ. Κεφ. 2.4.2.
³⁴² Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.
³⁴³ Βλ. Κεφ. 2.4.1, 2.4.2, 2.5.1

Από τη ΝΑ υποενότητα είναι δυνατή η πρόσβαση στο δωμάτιο Η ή 13, διαμέσου των μεταβατικών χώρων Ι και Μβ (Σχ.2.5.2). Στο μέσον του δωματίου βρέθηκε τετράγωνη πλάκα, αγνώστου χρήσεως, για την οποία ο ανασκαφέας αναρωτήθηκε εάν πρόκειται για βάση τετραγωνικού στύλου κρύπτης.³⁴⁴ Σύμφωνα με τον ίδιο, και τους Driessen & MacDonald, το δωμάτιο χρησιμοποιήθηκε για λατρεία.³⁴⁵ Ο χώρος Η ή 13 επικοινωνεί, προς Δ, με το δωμάτιο Λ. Ο καλοσχεδιασμένος τρόπος οργάνωσης του συγκροτήματος σε χώρους μεταβατικούς και χώρους παραμονής/δραστηριότητας μεταβάλλεται στο χώρο Λ σε πρόχειρη διαίρεση δυο τμημάτων λειτουργιών με ένα χαμηλό τοίχιο, όπως προαναφέρθηκε (Σχ. 2.5.2). Η διαίρεση αυτή είναι πρόχειρη, διότι δεν δημιουργήθηκε κατά την κατασκευή του κτηρίου αλλά μάλλον στη δεύτερη φάση, για να εξυπηρετήσει τη βιοτεχνική λειτουργία και την πρόσβαση στους αύλειους βιοτεχνικούς χώρους και τις βιοτεχνικές δομές (κλίβανος, σκάφη) της φάσης αυτής.³⁴⁶

Η βιοτεχνική δραστηριότητα γίνεται εντονότερη κατά τη δεύτερη φάση, όπως προκύπτει από τις επιμέρους βιοτεχνικές δομές.³⁴⁷ Οι αύλειοι χώροι αποκτούν περιτοιχίσματα και διαδρόμους,³⁴⁸ για να εξυπηρετήσουν τη βιοτεχνική δραστηριότητα, και κυρίως την παραγωγή κεραμικών προϊόντων, όπως για παράδειγμα η Β αυλή, Ρ ή 19 (Σχ. 2.5.1). Εξάλλου, όπως διαπιστώνει και ο Α. Ζώης «πολύ λίγες εργασίες γίνονταν σε κλειστούς χώρους»³⁴⁹. Ακόμη και σήμερα, οι βιοτεχνικές μονάδες παραγωγής κεραμικών χρησιμοποιούν αύλειους χώρους για το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας – όταν οι κλιματολογικές συνθήκες το επιτρέπουν (Εικ. 2.5.1). Ανάλογες είναι και οι επιμέρους βιοτεχνικές δομές που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή αυτή.³⁵⁰ Συγκεκριμένα, η λίθινη σκάφη του χώρου Λ ή 14 αποτελεί ένα πιθανό ανάλογο της σύγχρονης σκάφης για το καταστάλαγμα του πηλού, που για παράδειγμα στη Λέσβο ονομάζεται «σουσμές» (Εικ. 2.5.2).³⁵¹ Το Δ τμήμα του χώρου Λ ή 14, που ορίζεται από το χαμηλό τοίχιο, αντιστοιχεί, πιθανώς, στο λεγόμενο λασπουτζίδικο, όπου πραγματοποιείται το ζύμωμα του πηλού με τα πόδια.³⁵² Το καμίνι ελλειπτικού σχήματος για την όπτηση των κεραμικών μοιάζει με τα

³⁴⁴ Πλάτων 1955α, 293.

³⁴⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³⁴⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³⁴⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³⁴⁸ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³⁴⁹ Ζώης 1997-8, 3, 199

³⁵⁰ Κορρέ-Ζωγράφου & Ολυμπίτου 2003, 58-9.

³⁵¹ Κορρέ-Ζωγράφου & Ολυμπίτου 2003, 58-9, εικ. 18.

³⁵² Κορρέ-Ζωγράφου & Ολυμπίτου 2003, 57, εικ. 18.

σύγχρονα καμίνια, που βρίσκονται συνήθως σε απόμακρο σημείο της αυλής του αγγειοπλαστείου (Εικ. 2.5.3.), όπως συμβαίνει και στο υπό εξέταση συγκρότημα.

Εικ. 2.5.1. Σύγχρονο κεραμουργείο. Αύλειος χώρος παραγωγής.

Εικ. 2.5.2. Σύγχρονο κεραμουργείο στη Λέσβο. Σουσμέδες και λασπουτζίδικο

Εικ. 2.5.3. Σύγχρονο καμίνι στη Λέσβο.

Άλλοι αύλειοι χώροι, που ορίζονται με περαιοχίσματα, είναι οι Θ-Θ1 ή 12/16, ο Ξ ή 18 και ο Σ ή 9 (Σχ. 2.5.1). Η αυλή Ξ ή 18 (Εικ. 2.5.4) βρίσκεται στο ανώτερο άνηδρο, στο δυτικότερο τμήμα του συγκροτήματος. Η Δ πλευρά της αυλής ορίζεται από τον τεχνητά κομμένο βράχο,

ενώ οι υπόλοιπες έχουν χαμηλό περίβολο. Διαθέτει είσοδο στα Β. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα και τους Driessen και MacDonald αποτελούσε χώρο σταυλισμού των ζώων.³⁵³.

Εικ. 25.4. Ο περίβολος Ξ ή 18, από Ν

Όμως, πολλά ερωτηματικά προκύπτουν από μια τέτοια ερμηνεία:

1. Γιατί στάβλιζαν τα ζώα στο ανώτερο άνδρo, που ήταν δυσπρόσιτο λόγω της επικλινούς πλαγιάς;
2. Γιατί έπρεπε τα ζώα να περάσουν μέσα από τον στενό διάδρομο Ν (Σχ. 2.5.1, αρ. 17), ο οποίος μάλιστα δεν είναι εξολοκλήρου υπαίθριος, εφόσον δεν υπάρχει άλλη πρόσβαση για τον περίβολο Ξ ή 18;
3. Γιατί να επιλεγεί ένα βραχώδες επικλινές έδαφος, χωρίς άμεση γειννίαση με πηγή νερού για το πότισμα των ζώων και χορτολιβαδικής έκτασης κατάλληλης για τη βοσκή, ως χώρος σταυλισμού; Μια θέση σταυλισμού πιο χαμηλά στην πλαγιά, με πιο εύκολη πρόσβαση στο νερό και το χορτάρι, θα ήταν πιο ενδεδειγμένη λύση για το σταυλισμό των ζώων.

Προφανώς, δεν πρόκειται για χώρο σταυλισμού. Η αναζήτηση της πιθανής του χρήσης απαιτεί την εξέταση όλων των γύρω χώρων. Όπως αναφέρθηκε, ο διάδρομος 17 είναι εκείνος που οδηγεί στη Β είσοδο του περιβόλου. Ο μικρός χώρος Ο ή 15 (Σχ. 2.5.1)

³⁵³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

εφάπτεται του Β τμήματος του διαδρόμου και ανοίγεται προς τον Β αύλειο χώρο, ο οποίος βρίσκεται μπροστά από την είσοδο του περιβόλου και πάνω από τον χώρο Λ ή 14 (Σχ. 2.5.1). Ο ανασκαφέας υπέθεσε, εξαιτίας των ευρημάτων που βρέθηκαν σε ανώτερη επίχωση, ότι πάνω από τον Λ ή 14 υπήρχε όροφος.³⁵⁴ Τα ευρήματα είχαν σχέση με τη λατρεία (πήλινη κεφαλή ειδωλίου, κορμός ειδωλίου κ.λπ.).³⁵⁵ Το ένα και μοναδικό αναφερόμενο εύρημα του περιβόλου Ξ είναι ένα τμήμα μιας πήλινης τριποδικής τράπεζας προσφορών με εμπιέστη διακόσμηση.³⁵⁶ Ίσως, λοιπόν, όλη αυτή η ΒΔ ενότητα χώρων στο ανώτερο επίπεδο της εγκατάστασης, δηλαδή ο όροφος του Λ ή 14, ο μικρός χώρος Ο ή 15 και ο περίβολος Ξ ή 18, να χρησιμοποιήθηκε, πιθανώς, για τελετουργικές πρακτικές συνδεδεμένες με τη θρησκευτική λατρεία. Βέβαια, οι χώροι αυτοί είναι σχετικά αποκομμένοι από το υπόλοιπο κτηριακό συγκρότημα, που σημαίνει ότι και η λειτουργία τους ίσως ήταν πιο αυτόνομη.

2.5.2.2 Σύνοψη – Προτάσεις

Το MM IIIB-YM IA κτηριακό συγκρότημα της Ζου διαπιστώνεται ότι είχε χαρακτήρα κυρίως βιοτεχνικό, που ξεπερνούσε κατά πολύ το πλαίσιο μιας οικοβιοτεχνίας.³⁵⁷ Πιθανώς αποτελούσε για την γύρω περιοχή τη «βαριά βιομηχανία» της εποχής του. Σήμα κατατεθέν του ήταν η μεγαλιθική τοιχοδομία και η στιβαρότητα της κατασκευής του, που παραπέμπουν στο βιοτεχνικό του χαρακτήρα.³⁵⁸ Η βασική βιοτεχνική παραγωγή του ήταν η κατασκευή κεραμικών.³⁵⁹ Το άμεσο φυσικό του περιβάλλον ευνοούσε τις βιοτεχνικές δραστηριότητες του συγκροτήματος. Συγκεκριμένα, η κοντινή γνωστή πηγή της Ζου³⁶⁰ εφοδίαζε την εγκατάσταση με νερό, που ήταν απαραίτητο σε μεγάλες ποσότητες για την επεξεργασία του πηλού. Επίσης, η γειτνίαση του συγκροτήματος με το ποτάμι³⁶¹ ίσως παρείχε τη δυνατότητα εύρεσης πηλού.

Τη διάθεση των παραγόμενων προϊόντων φαίνεται ότι εξυπηρετούσε η ΝΑ ενότητα χώρων του συγκροτήματος, που λειτουργούσε πιθανώς ως ένα είδος καταστήματος.³⁶² Η

³⁵⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³⁵⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1. και Πλάτων 1956α, 236.

³⁵⁶ Πλάτων 1955α, 293.

³⁵⁷ Βλ. πιο πάνω.

³⁵⁸ Matzourani & Vavouranakis 2005α.

³⁵⁹ Βλ. πιο πάνω.

³⁶⁰ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³⁶¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³⁶² Βλ. πιο πάνω.

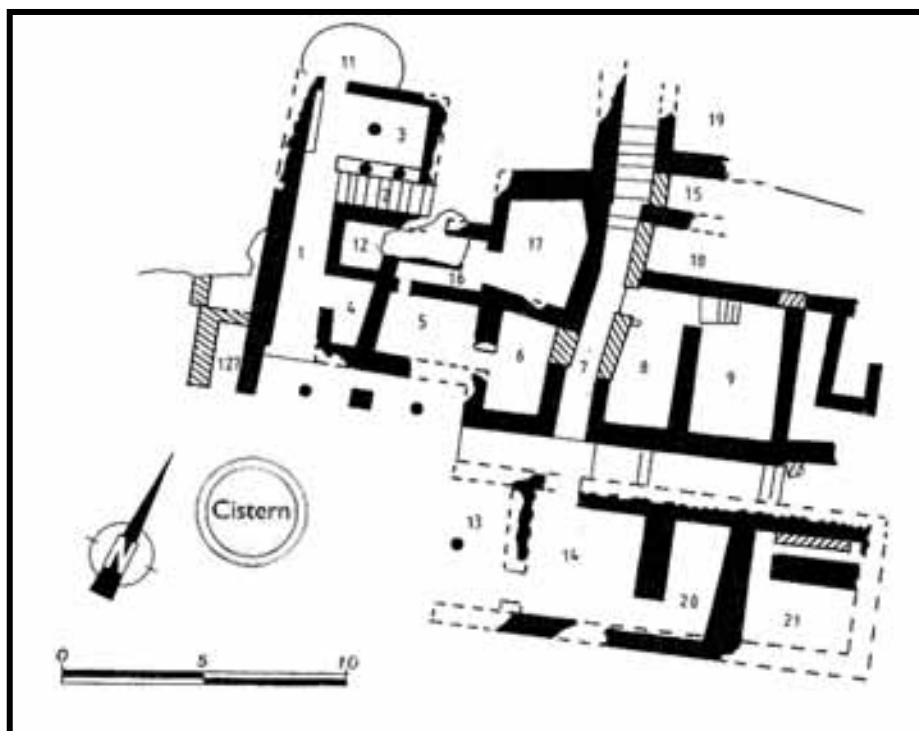
θέση της εγκατάστασης πάνω στο χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας της εποχής³⁶³ ευνοούσε την εύκολη διάθεση των προϊόντων.³⁶⁴ Τέλος, η διαπίστωση μιας θρησκευτικής λειτουργίας στο ανώτερο επίπεδο του κτηριακού συγκροτήματος³⁶⁵ συνδέει τον βιοτεχνικό/ανταλλακτικό χαρακτήρα της εγκατάστασης με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές της εποχής του.

³⁶³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

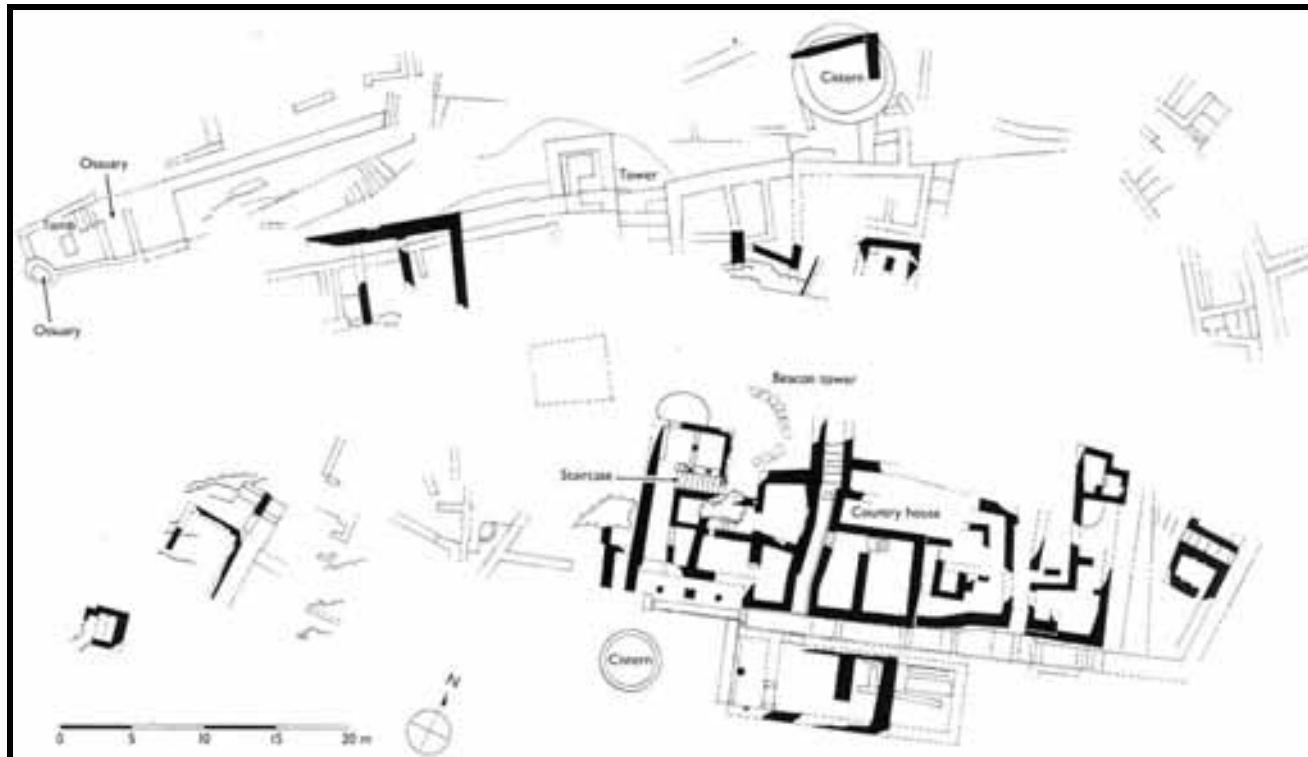
³⁶⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.5.1.

³⁶⁵ Βλ. πιο πάνω.

2.6. ΜΥΡΤΟΣ ΠΥΡΓΟΣ

Σχ. 2.6.1. Κάτοψη των αρχαιολογικών καταλοίπων του λεγόμενου «country house»

Σχ. 2.6.2. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στον λόφο του Μύρτου Πύργου

2.6.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.6.1.1. Πρώτη ενότητα: Εγκατάσταση

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Μύρτος Πύργος

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας:

S. Hood, P. Warren, G. Cadogan 1962: επιφανειακή έρευνα

G. Cadogan 1970-1973, 1975-1976, 1980, 1982: συστηματική ανασκαφή

Συνολικές περιόδους εγκατάστασης: 8

Σχόλια: Ο ανασκαφέας, G. Cadogan (1977-8, 70-84· 1992, 203), αναφέρει τις εξής περιόδους χρήσης του λόφου:

Πύργος 0: ΤΝ-ΠΜ

Πύργος I: ΠΜ

Πύργος II: ΠΜ III-MM IA/B

Πύργος III: ΜI A-II / MM IIIA

Πύργος IV: MM IIIA-ΥΜ I

ΥΜ III ενδείξεις

Πύργος V: Ελληνιστική,

Πύργος VI: Ενετική-Οθωμανική

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: MM II-III A;

Περίοδος εγκατάστασης: Δ

Χρονολόγηση περιόδου: MM IB-MM IIB/MM IIIA;

Αιτία τέλους χρήσης: Καταστροφή: πυρκαγιά (Cadogan 1992α, 203)

Σχόλια: Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, στη MM II-MM IIIA περίοδο (Πύργος III) υπήρχε ένα μεγάλο κτήριο στην κορυφή του λόφου, πρόγονος του ΥΜ IA/B κτηριακού συγκροτήματος. Ο ίδιος ορίζει ότι το εν λόγω κτήριο αποτελούσε την πρώτη κατασκευαστική φάση του συγκροτήματος (Cadogan 1992α, 203· 1997, 103· 2000, 169).

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 2η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ

Περίοδος εγκατάστασης: Ε

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΑ/Β

Σχόλια: Η ΥΜ ΙΑ/Β αποτελεί τη δεύτερη φάση του κτηριακού συγκροτήματος, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Cadogan 2000, 169)

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 3η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΒ

Περίοδος εγκατάστασης: Ε

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΑ/Β

Αιτία τέλους χρήσης: Καταστροφή: πυρκαγιά (Cadogan 1992α, 203· 1997, 101)

Σχόλια: Οι J. Driessen και C. MacDonald θεωρούν ότι το κτηριακό συγκρότημα έχει τρεις φάσεις. Η τρίτη φάση χρονολογείται ακριβώς πριν την καταστροφή (Driessen & MacDonald 1997, 218)

3. ΆΛΛΕΣ ΔΟΜΕΣ Η/ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Ενδείξεις κατοίκησης

Περίοδος εγκατάστασης: Α

Χρονολόγηση περιόδου: ΤΝ-ΠΜ

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Πριν

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Άγνωστος

Χρήση/-εις: Άγνωστη

Σχόλια: Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, πρόκειται για την περίοδο «Πύργος 0»

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Οικισμός (Cadogan 1992α, 202-3· 1997, 102· 2000, 169)

Περίοδος εγκατάστασης: Β, Γ, Δ, Ε

Χρονολόγηση περιόδου:

Β: ΠΜ ΙΙ

Γ : ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ-Β

Δ: ΜΜ ΙΒ-ΙΙΒ

Ε: ΥΜ ΙΑ/Β

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Πριν και ταυτόχρονα

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Άγνωστος

Σχόλια: Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, πρόκειται για την περίοδο «Πύργος Ι» (Cadogan 1992α, 202-3· 2000, 169)

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Μνημειακό σπίτι-τάφος (Cadogan 1978, 71-74· 1992α, 202-3)

Περίοδος εγκατάστασης: Γ, Δ, Ε

Χρονολόγηση περιόδου:

Γ : ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ-Β

Δ: ΜΜ ΙΒ-ΙΙΒ

Ε: ΥΜ ΙΑ/Β

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Πριν και ταυτόχρονα

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων:

Διώροφος τάφος, με χώρο με κεντρικό πεσσό και δυο οστεοφυλάκια. Στον τάφο οδηγούσε ένας υπερυψωμένος δρόμος –πρόδρομος των μεταγενέστερων μινωικών υπερυψωμένων δρόμων, σύμφωνα με τον ανασκαφέα– που κατέληγε στο προαύλιο του τάφου (Σχ. 6.2).

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: ΒΔ

Χρήση/-εις: Η ταφική χρήση είχε χαρακτήρα δημόσιο και τελετουργικό (Cadogan 2005) και διαφαίνεται μια ιδεολογική σημασία ως προς τη δήλωση δύναμης, που εκφράζεται τόσο με τη σύνδεση πεθαμένων και ζωντανών όσο και με την απόκτηση εξουσίας, μέσω αυτής της ένωσης, πάνω σε όλη την περιοχή γύρω από τον οικισμό.

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Τείχος με πύργο, μεγάλη δεξαμενή (Cadogan 1981α, 171· 1992, 203· 1997, 103)

Περίοδος εγκατάστασης: Δ

Χρονολόγηση περιόδου: MM IB-II/MM IIIA

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Ταυτόχρονα

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων:

Στη Β πλαγιά υπάρχει τείχος με πύργο («προμαχώνα») και μια μεγάλη κυκλική δεξαμενή (διαμέτρου 5 μ., βάθους 3 μ.) χωρητικότητας 70 τόνων.

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Β

Χρήση/-εις: Τείχος και πύργος: Οχυρωματικός χαρακτήρας (Cadogan 1997, 103)

Δεξαμενή: αποθήκευση νερού (Cadogan 1981α, 171· 2007, 103-111) ή «κουλούρα»; (Cadogan 2005). Στην ΥΜ Ι: χώρος απόρριψης άχρηστων αντικειμένων (Cadogan 1978, 74)

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Τυχαία ευρήματα (Cadogan 1992α, 203)

Περίοδος εγκατάστασης: ΣΤ

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ IIIA, ΥΜ IIIB-Γ

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Χρήση/-εις: Άγνωστη

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Ιερό Ερμή και Αφροδίτης (Cadogan 1978, 82· 1992α, 203)

Περίοδος εγκατάστασης: Ζ

Χρονολόγηση περιόδου: Ελληνιστική

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων: Κυκλικό ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης, κτισμένο πάνω στο φωταγωγό (3) και το κλιμακοστάσιο (2) του ΥΜ συγκροτήματος.

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί του κτηριακού συγκροτήματος

Χρήση/-εις: Χώρος θρησκευτικής λατρείας

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Πυργοειδής κυκλική κατασκευή

Περίοδος εγκατάστασης: Η

Χρονολόγηση περιόδου: Ενετική-Οθωμανική

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί του κτηριακού συγκροτήματος

Χρήση/-εις: Παρατηρητήριο/φάρος (Cadogan 1978, 82-3·1992α, 202-3)

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

Φάση: 1η

Χρονολόγηση φάσης: ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ;

Περίοδος εγκατάστασης: Δ

Σχόλια: Το μεγάλο κτήριο της πρώτης φάσης καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά και δεν υπάρχουν στοιχεία για την αρχιτεκτονική του μορφή. Το κτήριο βρισκόταν στην κορυφή του λόφου και διέθετε χώρους βιοτεχνικής δραστηριότητας, αποθήκες, ιερό (βλ. πιο κάτω: σημείο 7. Κινητά ευρήματα/χρήσεις, περίοδος Δ), αυλή στα ΝΔ του –την κεντρική αυλή του μετέπειτα ΥΜ ΙΑ/Β συγκροτήματος– και κυκλική δεξαμενή στα Ν της αυλής (Cadogan 1978, 74· 1981, 171· 1992α, 202-3· 1997, 103).

Φάση: 2η,3η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ/Β

Περίοδος εγκατάστασης: Ε

Ι. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Μεγάλης έκτασης

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ακανόνιστη

Συνολικός αριθμός χώρων: 25

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου: 20

Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 5

Αριθμός εισόδων: 3

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Υπόγειο: Ναι (Cadogan 1997, 101)

Όροφος/-οι: Εν μέρει (Cadogan 1978, 77· 1981, 169· 1992α, 203· Driessen & MacDonald 1997, 218)

Διευθέτηση σε ισόπεδο: Εν μέρει

Ανδηρωτή διευθέτηση: Εν μέρει

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Είδη: Πωρόλιθος, λευκός και ερυθρός ασβεστόλιθος, γυψόλιθος, γυψόπλακες, ξυλεία, ποταμίσιες κροκάλες και βότσαλα (Cadogan 1976, pl. V· 1992α, 208· 1997, 101)

Τοπικά: Ναι

Εισηγμένα: Ναι

Κατεργασμένα: Ναι

Ακατέργαστα: Ναι

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Θεμελίωση σε διαμορφωμένο βράχο: Εν μέρει (Cadogan 1976, 151-2)

Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο: Εν μέρει

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή: Εν μέρει

Ισοδομική: Εν μέρει

Λαξευτή διαμόρφωση: Εν μέρει (Driessen & MacDonald 1997, 218)

Ξυλοδεσιές/χρήση ξύλου: Ίσως

Επιχρίσματα/κονιάματα: Ναι (Cadogan 1978, 77· 1997, 101)

Τοιχογραφίες: Ναι (Cadogan 1978, 70-84)

Ορθομαρμάρωση: Ναι (Cadogan 1978, 77)

Ανοίγματα

Παραστάδες: Ναι (Cadogan 1976, 77)

Κατώφλι/-α: Ναι

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Πιθανά ξύλινα δάπεδα: Ναι (Cadogan 1997, 101)

Επικάλυψη άλλο: Γύψος (Cadogan 1981α, 169)

Ανοικτοί χώροι

Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Εν μέρει

Επικάλυψη: λιθόστρωτο: Εν μέρει

Επικάλυψη: βοτσαλωτό: Εν μέρει

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ / ΧΡΗΣΕΙΣ

Φάση: 2η, 3η

Βασικές θέσεις του κτηρίου – Προσανατολισμός

Γωνίες: Α-Δ, Β-Ν

Κύριος άξονας: ΒΑ-ΝΔ

Είσοδος 1: ΝΔ

Είσοδος 2: Α

Είσοδος 3: Ν

Ειδικό κλειστό χώρο

Δωμάτιο με θρανίο: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 1

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τελετουργική-θρησκευτική (Säflund 1981, 192)

Τετράγωνη αίθουσα/δωμάτιο: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 14

Οριζόντια χωροθέτηση: Α

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Ιερό (Säflund 1981, 190)

Διπλοί χώροι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 8, 9

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Αποθήκες και ιερό (Cadogan 1997, 101· Driessen & MacDonald 1997, 217)

Διάδρομος/-οι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 1

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Προσανατολισμός άξονα διαδρόμου/-ων: ΒΔ-ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Παρομοιάζεται με το «διάδρομο της πομπής» της Κνωσού και τον τοιχογραφημένο διάδρομο του Νίρου (Cadogan 1976, 152· Säflund 1981, 192, υποσ. 23)

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 2

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων: ΒΑ-ΝΔ

Κογχοειδής χώρος: Ναι (Cadogan 1978, 82-3, εικ. 37)

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 11

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Αποθήκη (Cadogan 1976, 151· Driessen & MacDonald 1998, 217)

Ιερό άδυτο, θρησκευτικών τελετουργιών, πιθανώς μυήσεων (Säflund 1981, 192)

Λατρευτικός χώρος (Hood 1997, 114)

Άθυρος/-οι χώρος/-οι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 12

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Διαμέρισμα στήριξης ορόφου (Driessen & MacDonald 1997, 218)

Δωμάτιο εισόδου: Ναι (Φάση 3η)

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 127

Οριζόντια χωροθέτηση: Δ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Άγνωστη

Άλλοι κλειστοί χώροι: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 4, 5, 6

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Υπόγεια/θεμέλια διαμερίσματα για τη στήριξη του ορόφου (Cadogan 1997, 101)

Ανοικτοί χώροι

Κεντρική/εσωτερική αυλή: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Σχόλια: Η ΝΔ αυλή του συγκροτήματος θεωρείται κεντρική αυλή (Cadogan 1997, 101· Driessen & MacDonald 1997, 217). Ο ανασκαφέας τη συγκρίνει με εκείνη στα Γουρνιά.

Φωταγωγός: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 3

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τελετουργική-θρησκευτική (Säflund 1981, 192)

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 7

Οριζόντια χωροθέτηση: Κέντρο-Β

Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων: ΒΔ-ΝΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση στον όροφο και στο ιερό (Cadogan 1981α, 169)

Εξώστης/-ες: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Βεράντα για να κάθονται και να κοιτούν τη θέα και να συναθροίζονται οι κάτοικοι του συγκροτήματος. Συγκρίνει τη θέση της βεράντας με το λεγόμενο «παράθυρο των εμφανίσεων» της Κνωσού (Cadogan 1997, 101 υποσ. 16).

Ημιυπαίθριοι χώροι

Προθάλαμος/-οι αίθουσας/-ών ή δωματίου/-ων: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 13

Οριζόντια χωροθέτηση: Α

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόδρομος ιερού (Säflund 1981, 190)

Προθάλαμος/-οι εισόδου/-ων: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Προπύλαια εισόδου Ιερού (Säflund 1981, 190)

6. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΟΜΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Σε κλειστούς χώρους

Θρανίο/-α/ κρηπίδα/-ες: Ναι

Χώρος/-οι: Διάδρομος/δωμάτιο με θρανίο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 1/3

Οριζόντια χωροθέτηση: Δ

Σε ανοικτούς χώρους

Κυκλική/κυκλοειδής κατασκευή/-ές: Ναι

Χώρος/-οι: Κεντρική αυλή

Οριζόντια χωροθέτηση: Ν

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι πρόκειται για δεξαμενή νερού, διαμέτρου 3,42 μ., με μέγιστο βάθος (όσο έφτασε η ανακαφή, λόγω επικινδυνότητας) 2,48 μ. και χωρητικότητας 22 τόνων. Είναι παλαιότερη του λεγόμενου ΥΜ «Country House» (Cadogan 2007, 105) και χρησίμευε ως συλλεκτήρας των βρόχινων υδάτων (Cadogan 2007, 105, 107). Στη δεύτερη φάση του συγκροτήματος η δεξαμενή μπαζώθηκε με ποταμίσια βότσαλα (Cadogan 1992α, 203· 2007, 107), αλλά αποτελούσε ένα σημαντικό μέρος του σχεδιασμού του ΥΜ συνόλου. Ίσως, σύμφωνα με την αρχική εκτίμηση του ανασκαφέα, αποτελούσε πλέον ένα διακοσμητικό στοιχείο της αυλής, για παράδειγμα ένα είδος ζαρντινέρας για καλλωπιστικά φυτά (Cadogan 1978, 74). Ωστόσο, όπως ο ίδιος διακρίνει, το γέμισμα με ποταμίσια βότσαλα αποτέλεσε μια πράξη συμβολική-τελετουργική (Cadogan 2007, 107).

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΠΜ II

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Cadogan 1981α, 170)

Ποσότητα: Πολύ μεγάλη

Περίοδος εγκατάστασης: Δ

Χρονολόγηση περιόδου: ΜΜ II-IIIΑ;

Βιοτεχνικά/εργαλεία: Ναι (Cadogan 1981α, 171-2· 1997, 103· Evely 2000, 360, 496)

Αποθήκευσης: Ναι (Cadogan 1997, 103)

Διοικητικού χαρακτήρα: Ναι (Cadogan 1997, 103)

Τελετουργικά/αντικείμενα «κύρους»: Ναι (Cadogan 1981α, 172)

Σχόλια: Η βιοτεχνική/εργαστηριακή δραστηριότητα (ενδείξεις μεταλλοτεχνίας, παραγωγής κεραμικής και λίθινων αγγείων) πιθανώς σχετίζεται με ένα ιερό, τελετουργικά αντικείμενα του οποίου βρέθηκαν στους χώρους του MM II-III κτηρίου (Cadogan 1981α, 171-2).

Περίοδος εγκατάστασης: E

Χρονολόγηση περιόδου: YM IA/B

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 2η, 3η

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Άγνωστη

Βιοτεχνικά/εργαλεία: Ναι (Cadogan 1978, 83· 1981, 171-2· Evely 2000, 273, 281)

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Άγνωστη

Σχόλια: Η βιοτεχνική/εργαστηριακή δραστηριότητα (παραγωγή κεραμικής και λίθινων αγγείων) συνεχίζεται και στην YM IA/B περίοδο (Cadogan 1981α, 171-2).

Αποθήκευσης: Ναι (Cadogan 1978, 83· 1981, 170)

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: 8, 9

Σχόλια: Δυο από τα προϊόντα που ήταν αποθηκευμένα στους πίθους του συγκροτήματος ήταν το λάδι και το κρασί (Cadogan 1981α, 171)

Διοικητικού χαρακτήρα: Ναι (Cadogan 1997, 102, υποσ. 25)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους του ορόφου

Ακριβής θέση εύρεσης: 12

Απεικονίσεις/γραφή: όντα (Cadogan 1981α, 170-1, εικ. 2, 3)

Απεικονίσεις/γραφή: γραφή (Morpurgo Davies & Cadogan 1971, 105-9· Driessen & MacDonald 1997, 218)

Τελετουργικά/αντικείμενα «κύρους»: Ναι (Cadogan 1978, 34-8, 77, 80-1, εικ. 26-29· 1981, 169-171· Driessen & MacDonald 1997, 217-8)

Ποσότητα: Άγνωστη

Ακριβής θέση εύρεσης: 8, 9, 1 όροφος, 12 όροφος

Απεικονίσεις/γραφή: όντα (Cadogan 1981α, 170-1, εικ. 2, 3)

Απεικονίσεις/γραφή: γεωμετρικά σύμβολα Ναι (Cadogan 1981α, 170)

Απεικονίσεις/γραφή: γραφή (Morpurgo Davies & Cadogan 1971, 105-9· Driessen & MacDonald 1997, 218)

2.6.1.2. Δεύτερη ενότητα: Περιοχή

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση: 15 χλμ. Δ της Ιεράπετρας και 500 μ. Α του οικισμού Μύρτου

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου: Στη Ν ακτογραμμή της Κρήτης και στην Α απόληξη της κοιλάδας του Μύρτου και του ποταμού που τη διασχίζει, βρίσκεται ο λόφος του Πύργου. Πρόκειται για μια πλούσια κοιλάδα, καλλιεργημένη κυρίως με ελιές, αλλά και θερμοκήπια σπυροκηπευτικών.

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Παράκτια

Όρμος/κόλπος: Ναι

Λόφος: κορυφή: Ναι

Υψόμετρο: 77,63 μ.

Πηγή νερού: Άγνωστη απόσταση

Χείμαρρος/ρέμα: Ναι

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Καλλιεργήσιμη ζώνη: Ναι

Αλιευτική ζώνη: Ναι

Πηγή/-ές αργίλου: Ίσως

Συμπληρωματικά στοιχεία:

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Εποχή Χαλκού

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Μύρτος Φούρνου Κορυφή (Warren 1972)

Χρονολογική περίοδος: ΠΜ ΙΙ-Μετά ΠΜ ΙΙ περίοδο

Απόσταση: Ευρύτερο περιβάλλον

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

Ταφική δραστηριότητα: Ναι

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι

Βιοτεχνική δραστηριότητα: Ναι

Αποθηκευτική δραστηριότητα: Ναι

Διοικητική/ανταλλακτική δραστηριότητα: Ναι

Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι

Θαλάσσιο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι

Από την Εποχή Χαλκού ως την Οθωμανική περίοδο

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Μύρτος Πύργος, Δ της κοιλάδας (Cadogan 1978, 82)

Χρονολογική περίοδος: Ρωμαϊκή περίοδος

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

2.6.1.3. Τρίτη ενότητα: Έρευνα

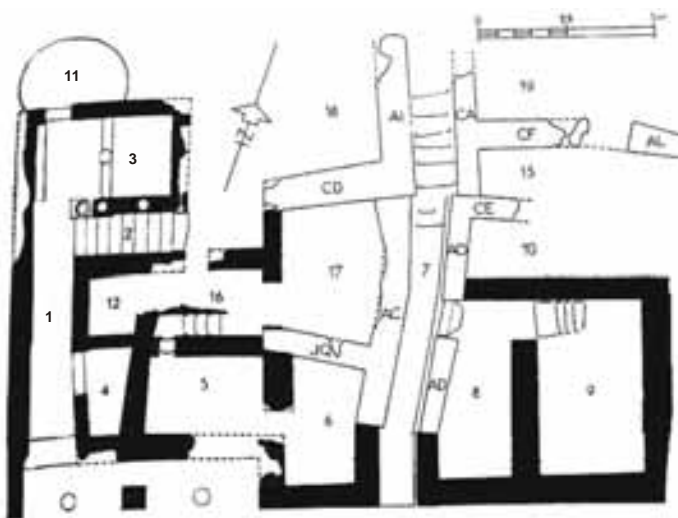
11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ερμηνείες:

1. Ο ανασκαφέας, G. Cadogan, διαπιστώνει την ύπαρξη ενός συνόλου μνημείων στον λόφο του Πύργου. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα πιστοποιούν ότι ο λόφος χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά, από την Τελική Νεολιθική ως την Ελληνιστική εποχή. Το κτηριακό συγκρότημα της εγκατάστασης κατασκευάζεται στην MM II-III A περίοδο (πρώτη φάση) και καταστρέφεται στο τέλος της περιόδου. Στην YM IA (δεύτερη φάση) χτίζεται εκ νέου και καταστρέφεται και πάλι στην YM IB (τρίτη φάση). Σύμφωνα με τον ίδιο, το YM IA/B κτηριακό συγκρότημα αποτελεί ένα ιστορικό παράλληλο των αναγεννησιακών επαύλεων των Ενετών (Cadogan 1971, 147), δηλαδή το εξοχικό (country house) ενός άρχοντα, που θα διέθετε σπίτι και στην πόλη (Cadogan 1997, 99-100). Το σπίτι διέθετε δυο ιερά στο εσωτερικό του, που, σύμφωνα με την άποψη του ανασκαφέα, αποτελούσαν οικιακά ιερά (Cadogan 1976, 151· 1978, 77· 1981, 169-172). Ο G. Cadogan αναγνωρίζει πολλά κνωσιακά μορφολογικά αρχιτεκτονικά στοιχεία στην αρχιτεκτονική του «σπιτιού» (Cadogan 1976, 152). Επίσης, συγκρίνει το «σπίτι» της κορυφής του λόφου με το «ανάκτορο» των Γουρνιών (Cadogan 1978, 77).
2. Ο G. Säflund πιστεύει ότι πρόκειται για ένα θρησκευτικό-λατρευτικό συγκρότημα, πιθανώς αφιερωμένο στον Ερμή και την Αφροδίτη. Ο ίδιος πιστεύει ότι ο κυκλικός ελληνιστικός ναΐσκος του Ερμή και της Αφροδίτης, τα ερείπια του οποίου βρέθηκαν πάνω από τους χώρους του προϊστορικού ιερού του κτηριακού συγκροτήματος του Πύργου, διαβεβαιώνει τη συνέχεια της λατρείας από τους Μινωικούς στους Ελληνιστικούς χρόνους. Η λατρεία του Ερμή είναι στενά συνδεδεμένη με τις σπηλιές και τις τελετουργικές μυήσεις και για αυτό ο G. Säflund υποθέτει ότι το συγκρότημα του Πύργου ίσως να λειτουργούσε ως ένα αστικό παράλληλο της Κάτω Σύμης, στην οποία διαπιστώνεται επίσης διαχρονική λατρεία (Säflund 1981, 191-3).
3. Οι R. Treuil, P. Darcque, J.-Cl. Poursat και G. Touchais (1996 [1989], 311) χαρακτηρίζουν το κτηριακό συγκρότημα του Μύρτου Πύργου ως πλούσιο αγροτόσπιτο.
4. Ο P. Betancourt (Betancourt & Marinatos 1997, 91) κατατάσσει το συγκρότημα στον τύπο 2 («manorial villa: which dominate a small village or town»)
5. Στην «τελική συζήτηση» του συμποσίου «Η λειτουργία της μινωικής έπαυλης» το ακροατήριο κατέταξε το κτηριακό συγκρότημα στον τύπο 2, «dominant building in village» (Hägg 1997, 229).

2.6.2. Συζήτηση

2.6.2.1. Αρχιτεκτονική κτηριακού συγκροτήματος

Σχ.2.6.3. Το λεγόμενο «country house» του Πύργου. Οι λευκοί τοίχοι ανήκουν στην πρώτη φάση

κεραμικής και παραγωγής λίθινων αγγείων ήρθαν στο φως, ενώ διαπιστώθηκε και διοικητική/ανταλλακτική/εμπορική δραστηριότητα.³⁶⁸ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, την ίδια περίοδο στον λόφο συνυπάρχουν με το μεγάλο κτήριο στην κορυφή ο μνημειακός τάφος, η μεγάλη δεξαμενή στα Β και ο οικισμός³⁶⁹ (Σχ.2.6.2). Το κτήριο της κορυφής καταστράφηκε από πυρκαγιά, πιθανώς στο τέλος της MM II περιόδου.³⁷⁰

Στη δεύτερη φάση, YM IA/B, δημιουργείται ένα μεγαλύτερο αρχιτεκτονικό σύνολο, το οποίο ενσωμάτωσε τμήματα της τοιχοποιίας του κατεστραμμένου MM κτηρίου, στο ΒΑ τμήμα του (Σχ.2.6.3). Στους χώρους αυτούς αναγνωρίστηκαν αποθήκες με ιερό (8-9)³⁷¹ και εργαστηριακοί χώροι.³⁷² Αποθήκευση, παραγωγή και θρησκεία στην YM φάση συνεχίζουν να λαμβάνουν χώρα στο ίδιο σημείο όπως και στη MM εποχή, δηλαδή στο ΒΑ τμήμα του νέου συγκροτήματος. Το ΒΑ τμήμα διέθετε ανδρωτή διευθέτηση στην πλαγιά και ενσωμάτωνε τη MM II-III αρχιτεκτονική μορφή με βασική οργάνωση των χώρων εκατέρωθεν ενός υπαίθριου ανοδικού διαδρόμου-κλιμακοστασίου. Ο σχεδιασμός αυτός συγκρίνεται με την αρχιτεκτονική μορφή του MM IA ορθογώνιου κτηρίου της Αγίας Φωτιάς Σητείας, καθώς και του YM IA/B κτηρίου του ανώτερου ανδρήρου του συμπλέγματος του

³⁶⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1
³⁶⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1
³⁶⁸ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1
³⁶⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1
³⁷⁰ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1
³⁷¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1
³⁷² Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1

Αγίου Γεωργίου Πραισού.³⁷³ Και στις δύο περιπτώσεις, οι χώροι διατάσσονται εκατέρωθεν ενός πλακόστρωτου υπαίθριου διαδρόμου στο εσωτερικό ενός μεγάλου ορθογώνιου κτηριακού πλαισίου. Αυτή η αρχιτεκτονική ομοιότητα μπορεί να σημαίνει και λειτουργική ομοιότητα; Η απάντηση πιθανώς να είναι θετική, εφόσον και στα τρία κτήρια διαπιστώθηκαν βιοτεχνικές/εργαστηριακές δραστηριότητες.³⁷⁴ Μήπως, λοιπόν, το ορθογώνιο σχέδιο του κτηρίου βασιζόταν σε ένα πρότυπο, έναν αρχιτεκτονικό τύπο, για βιοτεχνικά-αποθηκευτικά κτήρια ή τμήματα κτηριακών συγκροτημάτων;

Το ΒΔ τμήμα του συγκροτήματος προσανατολίζεται στη ΝΔ αυλή, όπου «βλέπει» και η κυρία είσοδος του. Η αυλή αποτελεί και τη μοναδική αυλή του συγκροτήματος, γύρω από την οποία αναπτύσσονται οι κτηριακές κατασκευές και στην οποία προσανατολίζονται οι μνημειακές εισοδοί τους, για αυτό και αποτελεί ουσιαστικά μια κεντρική αυλή για το κτηριακό συγκρότημα της κορυφής του λόφου. Ο προθάλαμος της εισόδου είναι ένας μνημειακός πρόδρομος, με έναν πεσσό στο κέντρο και δύο κίονες εκατέρωθεν. Το δάπεδό του είναι επικαλυμμένο με γύψο. Η είσοδος του ΒΔ τμήματος βρίσκεται στη ΝΔ γωνία του προδρόμου, όπου καταλήγει ένας ανυψωμένος δρόμος από αμμουδόπετρες. Ο δρόμος αυτός διασχίζει το Β τμήμα της πλακόστρωτης αυλής, διατρέχει το μήκος του προδρόμου και καταλήγει στη ΝΔ γωνία του, ορίζοντας με αυτόν τον τρόπο την κύρια είσοδο. Αποτελεί συνέχεια του πλακόστρωτου δρόμου που χωρίζει το Β συγκρότημα από το Α κτήριο και του κλιμακοστασίου το οποίο συνδέει το κτηριακό συγκρότημα με τα υπόλοιπα κτήρια της εγκατάστασης και τον τάφο της Β πλαγιάς του λόφου (Σχ.2.6.2).

Ανυψωμένος δρόμος υπάρχει και στη Β πλαγιά του λόφου, ο οποίος οδηγεί στον μνημειακό τάφο και, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, αποτελεί πρόδρομο των μεταγενέστερων μινωικών υπερυψωμένων δρόμων, των λεγόμενων «πομπικών» (Σχ. 2.6.2).³⁷⁵ Είναι πιθανό οι δυο αυτοί υπερυψωμένοι δρόμοι, δηλαδή εκείνος που καταλήγει στον τάφο και εκείνος που καταλήγει στο ΒΔ πρότυλο του κτηριακού συγκροτήματος, να αποτελούν τα άκρα μιας «σηματοδοτημένης» αμφίδρομης πορείας, από το συγκρότημα του λόφου στον τάφο και αντίστροφα. Η ύπαρξη μιας τέτοιας πορείας, πάντως, παραπέμπει σίγουρα στην ιδεολογική σύνδεση ζωντανών και νεκρών, την οποία έχει επισημαίνει ο ανασκαφέας.³⁷⁶

Ο ανυψωμένος δρόμος της αυλής ορίζει μια πορεία που καταλήγει στον μνημειακό πρόδρομο, και συγκεκριμένα στο σημείο της εισόδου της ΒΔ πτέρυγας, και η οποία δίδεται η

³⁷³ Βλ. Κεφ. 2.1.1, 2.1.2 και 2.4.1, 2.4.2.

³⁷⁴ Βλ. Κεφ. 2.1.2 και 2.4.2

³⁷⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1.

³⁷⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1.

εντύπωση ότι συνεχίζεται και στο εσωτερικό του κτηρίου από τον εσωτερικό διάδρομο 1 (Σχ. 2.6.1). Ο διάδρομος αυτός καταλήγει απευθείας σε έναν κογχοειδή σπηλαιώδη χώρο (Σχ. 2.6.1, αρ. 11) στο ΒΔ τέλος του όλου κτηριακού συγκροτήματος. Άρα, γιατί κατασκευάστηκε η πορεία αυτή προς τον εσωτερικό σπηλαιώδη χώρο; Γιατί μια μνημειακή πρόσοψη να οδηγεί απευθείας σε μια τέτοια φυσική διαμόρφωση; Και γιατί οι κατασκευαστές ενός τόσο εντυπωσιακού αρχιτεκτονικού συνόλου επέλεξαν να εντάξουν μια φυσική διαμόρφωση στο εσωτερικό του και μάλιστα όχι κάπου απόμερα, αλλά ως κατάληξη μιας μνημειακής αρχιτεκτονικής σύνθεσης; Σίγουρα, ο προσεγγμένος αρχιτεκτονικός σχεδιασμός και η ποικιλομορφία των υλικών της υπόστυλης εισόδου και των χώρων 1 και 3 στη συνέχεια, δηλαδή του διαδρόμου και του φωταγωγού, θα απέπνεαν μια μεγαλόπρεπη και υποβλητική αίσθηση στον προϊστορικό επισκέπτη. Όμως, έρχεται σε έντονη αντίθεση με τον σχεδόν φυσικό σπηλαιώδη χώρο 11, ο οποίος αποτελεί και την οπτική κατάληξη των προαναφερόμενων χώρων και του συνόλου που δημιουργούσαν.

Ο διάδρομος 1 ήταν τοιχογραφημένος³⁷⁷ και ακριβώς στο τέλος του, πριν την είσοδο της μικρής τεχνητής σπηλιάς, στο ΒΔ τοίχο, υπήρχε ένα γύψινο θρανίο διακοσμημένο με τρίγλυφα και γυψομαρμάρωση στην πλάτη του. Απέναντι βρίσκεται ένας φωταγωγός, που σώζει τη βάση ενός κίονα και ένα βάθυσμα στο δάπεδο (Σχ. 6.1. αρ. 3). Δίπλα στο φωταγωγό υπάρχει μνημειακό κλιμακοστάσιο, με βάσεις κίωνων στο κιγκλίδωμά του, που οδηγούσε στον όροφο και σε ένα ιερό που υπήρχε σε αυτόν, και συγκεκριμένα πάνω από τους χώρους 1, 12, 3.³⁷⁸ Ο ανασκαφέας αναγνωρίζει ότι οι παραπάνω χώροι αποτελούν μια μικρογραφία των χώρων πλησίον του ίδιου του «μεγάλου κλιμακοστασίου» της Κνωσού.³⁷⁹ Ωστόσο, η ομοιότητα δεν περιορίζεται στην Κνωσό, καθώς ανάλογη μορφή και διάταξη χώρων έχει αναγνωριστεί και στο ΥΜ I-II κτηριακό συγκρότημα στο Νίρου Χάνι και συγκεκριμένα στους χώρους 1, 2, 11, 12, 13, 14³⁸⁰ (Εικ. 6.2.2). Ορισμένες από τις ομοιότητες των δυο αρχιτεκτονικών συνόλων είναι:

- α)** Η πλακόστρωτη αυλή, στην οποία –και στις δυο περιπτώσεις– βρέθηκαν κυκλικές κατασκευές (Σχ. 2.6.4., κόκκινο πλαίσιο).
- β)** Ο μνημειακός πρόδομος (Σχ. 2.6.4., μπλε πλαίσιο).

³⁷⁷ Cadogan 1978, 77.

³⁷⁸ Cadogan 1981α, 169-70.

³⁷⁹ Cadogan 1976, 152.

³⁸⁰ Säflund 1981, 192, υποσ. 23· Preziosi & Hitchcock 1999, 132.

- γ) Ο τοιχογραφημένος διάδρομος³⁸¹ (Σχ. 2.6.4, αρ. 1 Μύρτου, αρ. 11 Νίρου – γαλάζιο πλαίσιο)
- δ) Το δωμάτιο με γύψινο θρανίο διακοσμημένο με τρίγλυφα στο οποίο οδηγεί ο παραπάνω διάδρομος.
- ε) Ο φωταγωγός στον οποίο ανοίγεται το δωμάτιο με το θρανίο (Σχ. 2.6.4, αρ. 3 Μύρτου, αρ. 12-13 Νίρου – κόκκινο και μενεξεδί πλαίσιο).
- στ) Ο μικρός χώρος, σπηλαιώδης-κυκλοειδής στον Μύρτο και τετράγωνος στο Νίρου, που η είσοδός του βρίσκεται ακριβώς δίπλα στη Β άκρη του θρανίου και στον οποίο καταλήγει η όλη πορεία, από την αυλή μέσω του διαδρόμου και του δωματίου με το θρανίο και το φωταγωγό (Σχ. 2.6.4, αρ. 11 Μύρτου, αρ. 14 Νίρου – μωβ πλαίσιο)

Σχ.2.6.4. Σύγκριση χώρων συγκροτήματος Μύρτου Πύργου με Νίρου Χάνι

θρανίο, που υπήρχε στον όροφο

ζ) Το δωμάτιο με το πάνω από το ισόγειο

³⁸¹

Από τον διάδρομο του Νίρου προέρχεται το τεμάχιο τοιχογραφικής διακόσμησης που αναπαριστά έναν «ιερό κόμπο» (Αλεξίου 1964α, 101· Hitchcock 2000, 163). Ο διάδρομος του Μύρτου ήταν και αυτός τοιχογραφημένος, όπως αναφέρεται στην παρούσα συζήτηση.

δωμάτιο με το θρανίο, όπως προκύπτει από τα ευρήματα που έπεσαν και αναφέρουν οι δυο ανασκαφείς.³⁸²

- η) Ο μικρός χώρος επί του διαδρόμου, που υπήρχε στα δυο συγκροτήματα κατά την ΥΜΙΒ (Σχ. 2.6.4, αρ. 4 Μύρτου, αρ. 15 Νίρου – πράσινο πλαίσιο).
- θ) Το μικρό δωμάτιο εισόδου, δίπλα στον πρόδομο στον Μύρτο και εντός του στο Νίρου, που δημιουργείται στην τελευταία φάση (ΥΜ ΙΒ) και στα δυο συγκροτήματα (Σχ. 2.6.4. – γκρι πλαίσιο).
- ι) Ο ανυψωμένος δρόμος στην αυλή. Στο Νίρου έχει χαρακτηριστεί ως «πομπικός» και οδηγεί σε μια βαθμιδωτή κατασκευή στα Ν της αυλής, η οποία αναγνωρίζεται ως τριμερές ιερό.³⁸³ Στο Νίρου ο ανυψωμένος δρόμος είναι στρωμένος με γυψόπλακες, ενώ στον Μύρτο Πύργο από αμμουδόπετρα. Και στις δυο περιπτώσεις πρόκειται για πετρώματα λευκού χρώματος.

Η αρχιτεκτονική ομοιότητα των παραπάνω χώρων στο Νίρου και στον Μύρτο Πύργο προκύπτει και από τη σύγκριση που κάνουν οι ανασκαφείς τους, Στ. Ξανθουδίδης και G. Cadogan αντίστοιχα. Ειδικότερα, συγκρίνουν τη συγκεκριμένη ενότητα χώρων στις δυο εγκαταστάσεις με εκείνη της Α πτέρυγας της Κνωσού. Μάλιστα, ο Στ. Ξανθουδίδης συμπεριλαμβάνει στη σύγκρισή του και τον όροφο.³⁸⁴ Η αρχιτεκτονική ομοιότητα συνιστά, προφανώς, και λειτουργική ομοιότητα. Τα χαρακτηριστικότερα ευρήματα στο τμήμα αυτό του συγκροτήματος του Μύρτου είναι τελετουργικά αντικείμενα που έπεσαν από τον όροφο και τα οποία πιστοποιούν την ύπαρξη ιερού στον όροφο της εν λόγω πτέρυγας του συγκροτήματος.³⁸⁵

Εικ.2.6.1. Ο σπηλαιώδης χώρος 11 και ο φωταγωγός3 του συγκροτήματος στο Μύρτο Πύργο

Στο Νίρου, όπως και στον Μύρτο Πύργο, βρέθηκαν πολλά τελετουργικά αντικείμενα και εξαιτίας της μεγάλης συγκέντρωσης αυτών ο ανασκαφέας χαρακτήρισε το συγκρότημα ως οικία «Αρχιερέως της Μινωικής θρησκείας ή Ηγεμώνος Αρχιερέως».³⁸⁶ Εκτός από τον

³⁸² Για τον Μύρτο βλ. Cadogan 1981α, 169 και για το Νίρου βλ. Ξανθουδίδης 1922.

³⁸³ Fotou 1997, 40· Hitchcock 2000, 107, 163.

³⁸⁴ Ξανθουδίδης 1922, 10.

³⁸⁵ Cadogan 1981α· 1997, 101.

³⁸⁶ Ξανθουδίδης 1922, 13-16.

ανασκαφέα του Νίρου και άλλοι ερευνητές θεωρούν ότι τα ιερά τελετουργικά αντικείμενα και στα δυο συγκροτήματα καθόριζαν τη λειτουργική σχέση των εγκαταστάσεων με τη θρησκεία. Μεταξύ άλλων ο Κ. Δαβάρας χαρακτηρίζει το κτηριακό συγκρότημα του Νίρου ως «λατρευτική έπαυλη» («cult villa»), εντάσσοντάς το σε μια ομάδα μαζί με τον Μακρύγιαλο, την Αμνισό, τα Καννιά και το Βαθύπετρο,³⁸⁷ και ο G. Säflund, που χαρακτήρισε Νίρου και Μύρτο Πύργο ως «λατρευτικά συμπλέγματα» («cultic complex»)³⁸⁸.

Ο G. Säflund πίστευε ότι ο Μύρτος Πύργος ήταν ένα «θρησκευτικό τελετουργικό συγκρότημα»³⁸⁹ και όχι μια «εξοχική οικία» για προνομιούχους («country house»), όπως υποστηρίζει ο ανασκαφέας του. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η σπηλιά και η ενότητα του φωταγωγού (Εικ. 2.6.1) εξυπηρετούσαν έναν σημαντικό σκοπό στη λατρευτική δραστηριότητα του κτηρίου. Ο ίδιος πιστεύει ότι ο ανασκαφέας υποτιμά το ρόλο της τεχνητής σπηλιάς στο δομικό πλαίσιο, όταν τη χαρακτηρίζει «κελάρι» («pantry»). Το ίδιο, ωστόσο, αναφέρει και ο S. Hood.³⁹⁰ Ο G. Säflund υποστηρίζει ότι η αποθήκευση αγγείων και πολλών απλών κυπέλλων που περιείχε η σπηλιά παραπέμπουν σε τελετουργίες οινοποσίας για πολλούς συμμετέχοντες, όπως αποδεικνύει, σύμφωνα με τον ίδιο, και η πινακίδα γραμμικής Β που έπεσε από τον όροφο και η οποία κατέγραφε 90 μονάδες κρασιού. Υποστηρίζει, επίσης, ότι η όλη αρχιτεκτονική μορφή και διευθέτηση των χώρων οδηγούν στην ιδέα ενός τεχνητού αδύτου, σχεδιασμένο για θρησκευτικές τελετουργίες, όπως είναι για παράδειγμα οι τελετουργικές μήσεις.

Η ιδέα ενός τεχνητού αδύτου/σπηλιάς κατά ένα μέρος επιβεβαιώνεται, σύμφωνα με τον G. Säflund, από το κυκλικό ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης, που κτίστηκε πάνω από τον χώρο της σπηλιάς και του φωταγωγού –και συγκεκριμένα πάνω από τους χώρους 2, 3 και 11 και τη βόρεια απόληξη του 1– στα ελληνοιστικά χρόνια και το οποίο αποτελεί, σύμφωνα με τον ίδιο, ένα σημάδι λατρευτικής συνέχειας, ανάλογο της κοντινής Κάτω Σύμης. Ο ανασκαφέας, G. Cadogan, δεν πιστεύει ότι μπορεί να υπάρχει συνέχεια λατρευτικής πρακτικής μετά από τόσους αιώνες. Ο θρησκευτολόγος M. Eliade μας επιβεβαιώνει, όμως, ότι είναι δυνατόν η λατρευτική συνοχή να απλώνεται μερικές φορές από τη Νεολιθική ως τη σημερινή εποχή.³⁹¹ Ο ίδιος ο ανασκαφέας, πάντως, αναφέρει ότι υπήρχαν οπές στα μινωικά χαλάσματα που περιείχαν ελληνοιστικές αναθηματικές προσφορές και ότι κάτι είχε απομείνει από τη «μινωική οικία», όταν το ελληνοιστικό ιερό

³⁸⁷ Davaras 1997, 125.

³⁸⁸ Säflund 1981, 192, εικ. 5.

³⁸⁹ Säflund 1981, 190.

³⁹⁰ Hood 1997, 114.

³⁹¹ Eliade 1999 (1964), 195.

ιδρύθηκε γύρω στο 200 π.Χ., έστω και αν όχι μόνο το ιερό της.³⁹² Δεν είναι απίθανο, λοιπόν, μια θρησκευτική παράδοση να συνεχίστηκε στον λόφο του Μύρτου Πύργου από τα προϊστορικά ως τα ελληνιστικά χρόνια.

Το ΥΜ ιερό του Μύρτου Πύργου το εντάσσει ο ανασκαφέας στην ομάδα των ιερών χώρων της Κρήτης που είναι γνωστοί από τη βιβλιογραφία ως «οικιακά» ή «αστικά ιερά», διότι σύμφωνα με τον ίδιο αποτελούσε τμήμα της μεγάλης οικίας της περιοχής, που υπήρξε το κοινωνικό, οικονομικό και διοικητικό κέντρο το οποίο κυριαρχεί στην γύρω περιοχή και εκμεταλλευόταν την παραγωγή της.³⁹³ Σε καμία περίπτωση, όμως, ο ανασκαφέας δεν αναφέρει ότι το ιερό θα μπορούσε να χαρακτηρίζει το σύνολο της εγκατάστασης, όπως πρότειναν ο G. Säflund και ο K. Δαβάρας. Η διαφορά ανάμεσα στην ερμηνεία του ανασκαφέα, G. Cadogan, και σε εκείνη του G. Säflund προέρχεται ουσιαστικά από τη διαφορετική ερμηνεία της λειτουργίας του αιγιματικού σπηλαιώδους χώρου 11, τον οποίο ο Cadogan χαρακτηρίζει «κελάρι» ενώ ο Säflund «τελετουργικό άδυτο». Αποτελεί, άραγε, ο κογχοειδής σπηλαιώδης χώρος 11 (Εικ. 2.6.1) έναν τόσο καθοριστικό χώρο για την αποσαφήνιση της λειτουργίας του συγκροτήματος; Η χαρακτηριστική του θέση του στο κτήριο, όπως αυτή αναλύθηκε πιο πάνω, προδιαθέτει προς μια θετική απάντηση.

Κογχοειδείς ή αψιδωτοί χώροι στην αρχιτεκτονική της Κρήτης την Εποχή του Χαλκού είναι σπάνιοι. Οι χώροι αυτοί εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο στο τέλος της Ύστερης Νεολιθικής και η εξάπλωσή τους συναντιέται μέχρι την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.³⁹⁴ Εμφανίζονται ταυτόχρονα με την κεραμική με σχοινοειδή διακόσμηση, τους ταφικούς τύμβους και τις ταφές εντός οικισμών.³⁹⁵ Στην Κρήτη, εκτός από τον Μύρτο Πύργο, έχουν επισημανθεί αψιδωτές κατασκευές στη Βίγλα της Επάνω Ζάκρου,³⁹⁶ στον Πριλιά του Ζου Σητείας,³⁹⁷ στο Ξυκέφαλο του Κατελίωνα Σητείας,³⁹⁸ στο βουνό Όνουχας,³⁹⁹ στο Φουρνί Αρχανών (κτ. 21),⁴⁰⁰ στη Ζάκρο,⁴⁰¹ στη Βασιλική,⁴⁰² στο Χαμαίζι,⁴⁰³ στη Μύρτο Φούρνου

³⁹² Cadogan 1978, 82.

³⁹³ Cadogan 1981α, 171.

³⁹⁴ Γιαννούλη 1995, 125.

³⁹⁵ Βλ. και Γιαννούλη 1995, 126.

³⁹⁶ Σύμφωνα με τον P. Faure (1967, 118, εικ 2) πρόκειται για ιερό κορυφής της MM περιόδου. Βλ. επίσης, Δαβάρας 1973, 585-596· Rutkowski 1986, 73, υποσ. 7, 98, αρ.34.

³⁹⁷ Θεωρείται ιερό κορυφής MMI-III περιόδου: Δαβάρας 1972α, 651· Hiller 1977, 98, 169.

³⁹⁸ Σύμφωνα με τον P. Faure (1967, 119-120), πρόκειται για MM III(:) ιερό κορυφής. Βλ. επίσης Δαβάρας 1971β, 265· 1971α, 302· 1972α, 652· Rutkowski 1986, 98· Hiller 1977, 168-9.

³⁹⁹ Ο P. Faure (1972, 399-400, εικ. 7) θεωρεί ότι πρόκειται για ιερό κορυφής MM χρόνων.

⁴⁰⁰ Υπόγεια θολωτή κατασκευή που, αν και βρίσκεται σε νεκροταφείο, δεν είναι ταφικό οικοδόμημα, όπως διευκρινίζουν οι Γ. & Ε. Σακελλαράκη (1977, 481· 1982α, 468-80· 1982β, 55-6, εικ. 128).

⁴⁰¹ Πλάτων 1963, 166-8, εικ.2.

⁴⁰² ΝΔ απόληξη του κτηρίου PAI (Ζώης 1981, 79, εικ.3, πιν. ΙΘ) και κτίσμα P2 ή PBα (Ζώης 1978, 307).

⁴⁰³ Στο Χαμαίζι υπάρχουν ΠΜ ελλειψοειδή κτήρια (Δαβάρας 1974α, 52, εικ. 3) και το MM ελλειπτικό κτήριο, που ο N. Πλάτων χαρακτήρισε ιερό κορυφής (βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.2.1.).

Κορφή⁴⁰⁴ και στον Μύρτο Πύργο.⁴⁰⁵ Όλες οι παραπάνω θέσεις βρίσκονται σε ύψωμα, εκτός από το Φουρνί και τη Ζάκρο. Από τις δέκα θέσεις οι μισές έχουν χαρακτηριστεί ως «ιερά κορυφής».⁴⁰⁶ Στο Φουρνί και στον Μύρτο Πύργο διαπιστώνεται ταφική δραστηριότητα.⁴⁰⁷ Σε όλες σχεδόν τις παραπάνω θέσεις διαπιστώθηκε πρώιμη ΠΜ –ΜΜ χρήση.

Ο σπηλαιώδης χώρος του Μύρτου Πύργου είναι πολύ μικρός και δεν προοριζόταν, σαφώς, για τη δραστηριοποίηση πολλών ανθρώπων στο εσωτερικό του. Αντίθετα, πρόκειται για έναν χώρο σχεδόν «ατομικών» διαστάσεων (Εικ. 2.6.1). Ο σπηλαιώδης αυτός χώρος είναι κυκλοειδής. Ο ελληνιστικός ναΐσκος του Ερμή και της Αφροδίτης στον Μύρτο Πύργο, που χτίστηκε από πάνω, ήταν επίσης κυκλικός. Γενικότερα, για το κυκλικό σχήμα των ελληνικών μνημείων, όπως ο βόθρος, ο θώλος, η θυμέλη, κ.λπ., έχει τονιστεί έντονα η χθόνια σημασία του.⁴⁰⁸ Επίσης, έχει επισημανθεί το ευρύτερο κοσμολογικό του νόημα, ως «κέντρου» και «νοήματος της διατομής όλων των κοσμικών επιπέδων».⁴⁰⁹ Μήπως, λοιπόν, εκτός από πιθανή λατρευτική συνέχεια, που υποστηρίζει ο G. Sjöflund, υπάρχει και συγκεκριμένη αρχιτεκτονική παράδοση σχετική με τη λατρευτική αυτή συνέχεια και τη χθόνια λατρεία, η οποία εξάλλου διαπιστώνεται στον τάφο του λόφου και αποτυπώνεται και στο σχήμα του;

Ανασκαφικά, ως σήμερα, δεν έχουν αναγνωριστεί μινωικοί κυκλικοί λατρευτικοί χώροι. Όμως, έχουν σωθεί κυκλικά ομοιώματα αρχιτεκτονικών δομών των υπομινωϊκών χρόνων που είναι ευρέως αποδεκτό ότι αναπαριστούν «ναΐσκους»⁴¹⁰ ή αλλιώς μικρά αγροτικά ιερά.⁴¹¹ Ομοιώματα κυκλικών ναΐσκων έχουν βρεθεί στην Κνωσό, τη Φαιστό και τις Αρχάνες. Στο εσωτερικό των «ναΐσκων» από τις Αρχάνες και την Κνωσό βρίσκεται μια γυναικεία μορφή (Εικ. 2.6.2 και 2.6.4), που ο Στ. Αλεξίου χαρακτηρίζει «θεά μεθ' υψωμένων χειρών». Σύμφωνα με τον Στ. Αλεξίου, ο τύπος της ΥΜ ΙΙΙ-Υπομινωϊκής «θεάς» αποτελεί συνέχεια του παλαιότερου ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι τύπου της «θεάς»,⁴¹² άποψη την οποία εκφράζει και ο Μ. Nilsson.⁴¹³ Τα κυκλικά ομοιώματα «ναΐσκων» και τα ειδώλια ή οι απεικονίσεις της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών» ανακαλύφθηκαν κυρίως σε ιερά, τάφους και

⁴⁰⁴ Πρόκειται για αψιδωτό τοίχο ΠΜ ΙΙΙ περιόδου με χαμηλό θρανίο (Warren 1972, 92).

⁴⁰⁵ Cadogan 1977-78, 77.

⁴⁰⁶ Βλ. υποσ. 23- 26, 30.

⁴⁰⁷ Η Ε. Γιαννούλη (1995, 113 και υποσ. 5α) συγκρίνει το μη ταφικό πεταλόσχημο κτήριο στο Φουρνί Αρχανών με άλλες ανάλογες εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο, που χαρακτηρίζονται ως κενοτάφια ή «κοινή κατοικία πάντων των νεκρών» κ.λπ., για να καταλήξει ότι ίσως και στο Φουρνί υπάρχει κάτι ανάλογο.

⁴⁰⁸ Robert 1939, 181, 255.

⁴⁰⁹ Eliade 1999 (1964), 349.

⁴¹⁰ Τον όρο χρησιμοποιεί ο Αλεξίου (1958, 205) κ.ά.

⁴¹¹ Αλεξίου 1958, 205, πιν Θ' εικ.1· Rutkowski 1986, 103, εικ. 138.

⁴¹² Αλεξίου 1958, 220.

⁴¹³ Nilsson 2001 (1948), 310-1.

σαρκοφάγους.⁴¹⁴ Ο τόπος εύρεσής τους αφήνει να διαφανεί κάποια συγκεκριμένη σχέση της θρησκευτικής και της ταφικής τελετουργίας με τον τύπο αυτόν της «θεάς». Η διαπίστωση αυτή δίνει τη δυνατότητα μιας καταρχήν συσχέτισης των κογχοειδών χώρων με κάποιο είδος θρησκευτικής δραστηριότητας σχετικής με την ταφική τελετουργία ή με το χθόνιο συμβολισμό, όπως φαίνεται ότι υπήρξαν στον Μύρτο Πύργο και στο Φουρνί Αρχανών, δυο από τους κογχοειδείς χώρους της Κρήτης που προαναφέρθηκαν.

Εικ. 2.6.2.
Ομοίωμα κυκλικού ναΐσκου.
Φυθιές Αρχανών,
10ος-9ος αι. π.Χ.

Εικ.2.6.3.
Ομοιώματα κυκλικών ναΐσκων.
Φαιστός

Εικ.2.6.4. Ομοίωμα κυκλικού
ναΐσκου και ειδώλια από το
«Ιερό των διπλών
πελέκεων», Κνωσός, ΥΜ III

Η «θεά» του κυκλικού «ναΐσκου» που προέρχεται από το λεγόμενο «Ιερό της Πηγής» της Κνωσού (Εικ. 2.6.4) δεν εικονίζεται ολόσωμη, αλλά ο κορμός της «εκφύεται εκ του δαπέδου».⁴¹⁵ Στον «ναΐσκο» των Αρχανών η γυναικεία μορφή αποδίδεται σαν καθιστή, πάνω σε ένα έξαρμα του δαπέδου. Η στέγη των «ναΐσκων» είναι θολωτή και στην κορυφή της θόλου του ομοιώματος των Αρχανών βρίσκεται ένα «οπαίο», από το οποίο βλέπουν στο εσωτερικό δυο μορφές, που βρίσκονται πάνω στη θολωτή στέγη. Στον έναν εκ των δυο κυκλικών ναΐσκων από τη Φαιστό υπάρχει ένα στοιχείο στην κορυφή της θόλου ανάλογο του «οπαίου» (Εικ. 2.6.3). Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, ο «ναΐσκος» των Αρχανών θεωρείται ότι εικονίζει «μια σκηνή λατρείας της θεάς της φύσης ή του κάτω κόσμου».⁴¹⁶

Η παραπάνω ερμηνεία είναι γενική αλλά είναι δυνατόν να γίνει πιο συγκεκριμένη, εάν λάβουμε υπόψη την πεποίθηση του W. Burkert ότι «το ομοίωμα από το 'Ιερό της Πηγής' της Κνωσού (Εικ. 2.6.4.) κάλλιστα μπορεί να συνδεθεί με τη μυθική εικόνα της Ανόδου της

⁴¹⁴ Αλεξίου 1958.

⁴¹⁵ Αλεξίου 1958, 205.

⁴¹⁶ Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2005, 363.

Κυρίας του Κάτω Κόσμου». Ο ίδιος θεωρεί ενδεικτικό το γεγονός ότι η λατρεία που αφορούσε αυτό το ιερό συνεχίστηκε προφανώς αργότερα σε ένα Ιερό της Δήμητρας, κτισμένο σε κοντινή απόσταση.⁴¹⁷ Τον ισχυρισμό του Burkert μπορεί να ισχυροποιήσει η προτεινόμενη συσχέτιση της Γραμμικής Α DA-MA-TE και της Γραμμικής Β ma-ka (ΜΑ ΓΑ: Μάνα Γη) με την ελληνική θεά Δήμητρα.⁴¹⁸

Στην ελληνική κλασική μυθολογία ο μύθος της διπλής διαβίωσης της Κόρης μεταξύ του Επάνω και του Κάτω Κόσμου, η «άνοδος» και η «κάθοδος»,⁴¹⁹ συνδέεται με γιορτές της Δήμητρας και της Κόρης, χθόνιες τελετουργίες και μυστικές λατρείες με ατομική μύηση, τα Μυστήρια. Στην Ελευσίνα, κάθε χρόνο, για τουλάχιστον χίλια χρόνια, μέχρι την απαγόρευση της λατρείας από τον Θεοδόσιο και την καταστροφή του Ιερού από τους Γότθους, το 400 μ.Χ., η Δήμητρα έβρισκε την Κόρη της, που την «επικαλείτο» ο Ιεροφάντης. Στην Ελευσίνα, η πύλη του περιβόλου του Ιερού ήταν κλειστή για κάθε αμύητο, αλλά για τους μύστες η είσοδος ήταν ανοιχτή. Μετά την είσοδο υπήρχε μια σπηλιά αφιερωμένη στον Πλούτωνα.⁴²⁰ Ήταν η μυστηριώδης αμφίδρομη δίοδος του Κάτω Κόσμου, η «επίσκεψη της ευλογίας», όπου οι μύστες προσέγγιζαν την είσοδο του Κάτω Κόσμου.⁴²¹ Η δίοδος αυτή δεν ήταν κατ' ανάγκη αληθινή, δηλαδή «δεν υπήρχε κάποιο χάσμα, κάποια δυνατότητα παρουσιάσεως ενός ταξιδιού στον Κάτω Κόσμο». Η κρύπτη ή το σπήλαιο συμβόλιζε το υπερπέραν, το απόρρητο.⁴²²

Μήπως, λοιπόν, η «θεά μεθ' υψωμένων χειρών» των κυκλικών ναΐσκων μπορεί να ερμηνευτεί ως μια προϊστορική μορφή θεάς της «ανόδου», ή αλλιώς «έλευσης», «ανάδυσσης», «εμφάνισης», «αναγωγής», «ανάκλησης», «άνοιξης», «αναγέννησης», «ανύψωσης», «ανάστασης», μιας θεάς που έρχεται από τον Κάτω Κόσμο, τον κόσμο των νεκρών;⁴²³ Και μήπως η τεχνητή κυκλοειδής σπηλιά του Μύρτου Πύργου αποτελεί μια προϊστορική δομική απεικόνιση μιας συμβολικής «Πύλης του Άδη», ενός είδους «άνδρου του Πλούτωνα», όπου λάμβαναν χώρα τελετουργικά μυστήρια και μύησεις, όπως πρότεινε και ο G. Säflund;

Οι μεταγενέστερες γραπτές πηγές μαρτυρούν την καταγωγή της μυστηριακής λατρείας από την Κρήτη. Σύμφωνα με τον Διόδωρο το Σικελιώτη, τα Μυστήρια κατάγονται από την

⁴¹⁷ Burkert 1993 (1977), 107-108, υποσ. 54.

⁴¹⁸ Sakellarakis & Olivier 1994, 349-51· Godart 2001, 463-66.

⁴¹⁹ Υπήρχαν και γιορτές καθόδου, «καταγωγής», βλ. Burkert 1993 (1977), 590.

⁴²⁰ Κάντα 1993, 39· Burkert 1993 (1977), 584· Bérard 1974, 137 κ.ά.

⁴²¹ Burkert 1993 (1977), 584.

⁴²² Burkert 1993 (1977), 584.

⁴²³ Μια ανάλογη άποψη εκφράζει η Ν. Μαρινάτου (2000, 121) υπογραμμίζοντας ότι η θεά της φύσης είναι μια θεότητα της αναχώρησης και της άφιξης.

Κρήτη. Σύμφωνα με τον Ομηρικό Ύμνο, και η θεά Δήμητρα καταγόταν από την Κρήτη. Μάλιστα, ως τόπος απαγωγής και ανάκλησης της Κόρης θεωρούνταν και ένα σημείο κοντά στην Κνωσό. Ο Ομηρικός Ύμνος στη Δήμητρα κάνει λόγο επίσης για την πεδιάδα της Μύσας, που αλλού αναφέρεται ως Νύσα, ενώ άλλες παραδόσεις τον τοποθετούν στην Ελευσίνα, στην Έννα της Σικελίας, στην Αρκαδία στους πρόποδες της Κυλλήνης σε μια σπηλιά που τη θεωρούσαν είσοδο προς τον Κάτω Κόσμο.⁴²⁴ Ακόμη, σύμφωνα με τον Πausανία, στα Μέγαρα της Αττικής η Δήμητρα καλούσε την κόρη της από τον Κάτω Κόσμο⁴²⁵ και εκεί υπήρχαν σπηλαιώδη χάσματα, που θεωρούνταν ιερά των Θεαινών και τα οποία συνέδεαν τις επίγειες με τις χθόνιες δυνάμεις, τα λεγόμενα «μέγαρα» ή «μάγαρα».⁴²⁶

Στην κλασική αγγειογραφία η εικόνα της ανόδου της θεότητας, δηλαδή η *επιφάνεια* ή *θεοφάνειά* της, θυμίζει τη γυναικεία μορφή με τα υψωμένα χέρια των ναϊσκων των υπομινωικών χρόνων, της θεάς των όφρων της Κνωσού και των μινωικών σφραγισμάτων/σφραγίδων. Στον ερυθρόμορφο κρατήρα του Antiquarium του Βερολίνου⁴²⁷ (Εικ. 2.6.5) και σε εκείνον του Valette (Εικ. 2.6.6)⁴²⁸ μέσα σε μια σπηλιά/τύμβο,⁴²⁹ μια γυναικεία μορφή με στέμμα και υψωμένα τα χέρια ανέρχεται από το εσωτερικό της γης. Ο μύθος της «ανόδου της Θεάς» αποδίδεται και σε άλλες απεικονίσεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων⁴³⁰ (Εικ. 2.6.7, 2.6.8, 2.6.9). Στον πρωιμότερο ερυθρόμορφο κρατήρα, που βρίσκεται στο Μουσείο Albertinum στη Δρέσδη⁴³¹ (Εικ. 2.6.7.), η θεά επιγράφεται «(Φε)ρόφαττα» –ονομασία της Περσεφόνης στην αττική διάλεκτο⁴³²– και αναδύεται μέσα από μια σπηλιά/τύμβο. Μπροστά στη σπηλιά στέκει ο Ερμής Ψυχοπομπός, που «χτυπά» τη σπηλιά με τη διχαλωτή του ράβδο, για να «καλέσει» την «Κόρη» από τον «Κάτω Κόσμο».⁴³³

⁴²⁴ Grimal 1991 (1980), 170.

⁴²⁵ Πausανίας, 1, 43.

⁴²⁶ Burkert 1993 (1977), 498.

⁴²⁷ Bérard 1974, 10, 35a-b. Βερολίνο, Κατ. 2646. Mon. d. Inst. XII. πιν. IV.

⁴²⁸ Harrison 2003 (1903), 43-4.

⁴²⁹ Σχετικά με τις ερμηνείες της αψιδωτής κατασκευής μέσα στην οποία αναδύεται η θεά, βλ. Bérard 1974, 136.

⁴³⁰ Bérard 1974.

⁴³¹ Harrison 2003 (1903), 43.

⁴³² Nilsson 2001 (1949), 233· Burkert 1993 (1977), 338.

⁴³³ Βλ. και Harrison 2003 (1903), 42.

Εικ. 2.6.5

Εικ. 2.6.6

Εικ. 2.6.7

Εικ. 2.6.8

Εικ. 2.6.9

Εικ. 2.6.5. Ανάπτυξη αγγειογραφίας
ερυθρόμορφου κρατήρα κλασικών χρόνων.
Μουσείο Βερολίνου

Εικ. 2.6.6. Αγγειογραφία ερυθρόμορφου
κρατήρα κλασικών χρόνων του Valette

Εικ. 2.6.7. Ανάπτυξη αγγειογραφίας
ερυθρόμορφου κρατήρα, κλασικών χρόνων,
Μουσείο Albertinum, Δρέσδη

Εικ. 2.6.8. Αγγειογραφία ερυθρόμορφης
υδρίας, κλασικών χρόνων,
Μουσείο Municipio Γένοβας

Εικ. 2.6.9. Κεντρικό τμήμα τρίπλευρου
αναγλύφου, γνωστού ως «θρόνου
Ludovisi», Εθνικό Μουσείο Ρώμης

Τη σπηλιά/τύμβο αντικαθιστά, σε αγγειογραφία κρατήρα της Ν. Υόρκης,⁴³⁴ ένα χάσμα, από το οποίο ανέρχεται η Κόρη, ενώ σε άλλες αγγειογραφίες της ανόδου η θεά παριστάνεται καθισμένη,⁴³⁵ όπως και η θεά του «ναΐσκου» των Αρχανών. Ένα από τα πρόσωπα της

⁴³⁴ Όπως για παράδειγμα χαρακτηριστικά αναπαριστάνεται στον κρατήρα της Ν. Υόρκης, βλ. Bérard 1974, 26, εικ. 15, 50.

⁴³⁵ Bérard 1974, 18, 62, 65α, κ.α.

αναδυόμενης Κόρης είναι και η Αφροδίτη⁴³⁶ (Εικ. 2.6.6, 2.6.8., 6.2.9). Η Αφροδίτη και ο Ερμής, πρωταγωνιστικά πρόσωπα στην παραστασιογραφία της *ανόδου*, αποδεδειγμένα λατρεύτηκαν στο ελληνιστικό κυκλικό ιερό του Μύρτου Πύργου.⁴³⁷

Στην αγγειογραφία του κρατήρα που βρίσκεται στο Βερολίνο (Εικ. 2.6.5), ένας τραγοπόδαρος Πάνας αγκαλιάζει τη σπηλιά-τύμβο και δίνει την εντύπωση ότι κοιτάει μέσα, όπως οι δυο μορφές στο κυκλικό ομοίωμα ναΐσκου των Αρχανών. Οι δύο μορφές κοιτάζουν από πάνω, μέσα από ένα οπαίο, στο εσωτερικό του ναΐσκου τη μορφή της θεάς που αναδύεται. Στο πλαίσιο της ερμηνείας της *ανόδου* της θεάς, οι δυο «περίεργες» μορφές μπορούν να ερμηνευτούν ως μετέχουσες σε μια τελετή εποπτείας. Η ύψιστη τελετή των Μυστηρίων ονομαζόταν εποπτεία. Εποπτεύω, από τα ομηρικά χρόνια, σημαίνει κοιτάζω από πάνω.⁴³⁸ «Ευτυχισμένος όποιος είδε!» αναφέρει ο Ομηρικός Ύμνος.⁴³⁹ Ο ελευσίνιος μύστης ζούσε, έτσι, το θαύμα της στενής σχέσης του με τις θεές, είχε την εμπειρία της παρουσίας τους. Το περίφημο όραμα δεν ήταν απλώς ένα κοίταγμα, αποτελούσε μετουσίωση σε μια ανώτερη κατάσταση, μεταμόρφωση – αναγέννηση και της δικής του ύπαρξης.⁴⁴⁰

Στην κλασική παραστασιογραφία της *ανόδου* η σπηλιά/τύμβος είναι «ατομικών διαστάσεων», αφού σε αυτήν φαίνεται να «χωράει» μόνο η θεά που αναδύεται. Εάν η αναπαράσταση αυτή ήταν τρισδιάστατη, η κάτοψη της προφανώς θα ήταν κυκλική, όπως και των «ναΐσκων», ή κυκλοειδής, όπως της σπηλιάς του Μύρτου Πύργου. Ο W. Burkert αναφέρει ότι «μπορεί κανείς να σκεφτεί την 'Πύλη του Άδη' ως έναν μυκηναϊκό θολωτό τάφο με τον θάλαμο, τον δρόμο και την πύλη εισόδου».⁴⁴¹ Στην περίπτωση του Μύρτου Πύργου, η ενότητα της σπηλιάς και του διαδρόμου της μπορεί κάλλιστα να συγκριθεί με έναν θολωτό μυκηναϊκό τάφο. Ο δρόμος του τάφου συμπίπτει με τον διάδρομο 1 και ο θάλαμος με τη σπηλιά, όπως είναι ξεκάθαρο στις Εικ. 2.6.10α-β. Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί ότι ο ίδιος ο ανασκαφέας συγκρίνει το γύψινο κατώφλι της σπηλιάς του Μύρτου Πύργου με εκείνο του «Θησαυρού του Ατρέα» στις Μυκήνες.⁴⁴² Ας επισημανθεί ότι κατώφλι δεν υπάρχει σε κανένα άλλο σημείο του κτηριακού συγκροτήματος, γεγονός που δηλώνει ξεκάθαρα τη

⁴³⁶ Harrison 2003 (1903), 55, 87-97· Simon 1959· Bérard 1974, 76, 120-5, 135 κ.α. Η σχέση του μύθου της Ανόδου της Κόρης με την Αφροδίτη είναι γνωστή και από αρχαιολογικά ευρήματα, βλ., π.χ., Δρούγου 1992, 49.

⁴³⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1.

⁴³⁸ Πανταζίδου 1930 (1836), 242.

⁴³⁹ Βλ. και Otto 1992 (1939), 25.

⁴⁴⁰ Otto 1992 (1939), 36.

⁴⁴¹ Säflund 1981, 190-193.

⁴⁴² Cadogan 1978, 83, εικ. 38.

διαχωριστική λειτουργία των ορίων και την τελετουργική σημασία του χώρου, όπως αυτές τις όρισαν, την πρώτη ο Μ. Eliade και τη δεύτερη ο J. G. Frazer.⁴⁴³

Εικ. 6.2.10α. Θολωτός τάφος Α, Φουρνί Αρχανών, 14ος αι. π.Χ.

Εικ. 6.2.10β. Είσοδος, διάδρομος και σπηλαιώδης χώρος Μύρτου Πύργου

Τα σπήλαια και τα χάσματα αποτελούσαν τόπους λατρείας στη μινωική Κρήτη, χωρίς όμως να είναι απολύτως σαφές τι είδους λατρεία εξυπηρετούσαν –εξαιτίας, κυρίως, της απουσίας μιας κατανοητής γραπτής μαρτυρίας, των αποσπασματικών ανασκαφών, των σπάνιων δημοσιεύσεων του υλικού, αλλά και του αναμοχλευμένου και ληλατημένου, τις περισσότερες φορές, αρχαιολογικού περιβάλλοντος.⁴⁴⁴ Ωστόσο, έχουν διατυπωθεί κάποιες απόψεις για το θέμα. Ο P. Faure, που ερεύνησε εκατοντάδες σπήλαια στην Κρήτη, θεωρούσε ότι η θρησκευτική πρακτική στα σπήλαια αφορούσε μυστηριακές τελετουργίες σχετικές με τον θάνατο, τη γέννηση και τη μύηση. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο περίφημος λαβύρινθος ήταν ένα σπήλαιο μύησης. Αναφέρει, μάλιστα, ότι «...βρισκόμαστε πολύ κοντά στις πηγές των φημισμένων μυστηρίων της κλασικής Ελλάδας».⁴⁴⁵ Η άποψη του Faure συμφωνεί με την ερμηνεία του σπηλαιώδους χώρου 11 του Μύρτου Πύργου ως ενός τελετουργικού ιερού αδύτου λατρείας και μύησης. Ανάλογη άποψη διατύπωσε και ο Ν. Πλάτων, που υποστήριξε ότι τα σπήλαια ήταν ιερά χθόνιας λατρείας και οι σταλακτίτες στο εσωτερικό τους θεωρούνταν «μυστηριώδεις εμφανίσεις της ίδιας της θεότητας».⁴⁴⁶ Ακόμη, πίστευε ότι το κυριότερο θέμα των ιερών τελετουργιών κατά τη Νεοανακτορική περίοδο υπήρξε αναμφίβολα το ιερό δράμα του θανάτου και της αναγέννησης της φύσης, το ίδιο

⁴⁴³ Frazer 1918, III, 1-18· Eliade 1999 (1964), 346.

⁴⁴⁴ Jones 1999, 1-2.

⁴⁴⁵ Faure 2002 (1973), 183-4.

⁴⁴⁶ Πλάτων 1978, 117.

που αποτέλεσε και τον πυρήνα των Ελευσίνιων Μυστηρίων.⁴⁴⁷ Η άποψη του Πλάτωνα συμφωνεί, επίσης, με την προτεινόμενη εδώ ερμηνεία για τον Μύρτο Πύργο.

Στην ίδια βάση κινείται και η άποψη της Α. Καρέτσου, που ανέσκαψε το ιερό κορυφής του Γιούχτα και αποκάλυψε ένα βαθύ φυσικό σπηλαιώδες χάσμα το οποίο συνδέεται με το ιερό και βρέθηκε γεμάτο από υπολείμματα κεραμικής: θεωρεί ότι αυτό αναπαριστούσε μια είσοδο για τον Κάτω Κόσμο. Η ίδια αναφέρει ότι η ύπαρξή του αιτιολογεί τον μύθο της *Ορείας Μητρός* και του νεαρού αρσενικού θεικού συντρόφου/ παιδιού, όπως αυτός αναφέρεται από τους Evans, Nilsson και Cook.⁴⁴⁸ Ο εν λόγω μύθος, σύμφωνα με τον Nilsson, συνιστά προφανώς κληρονομιά από τους «μινωίτες»,⁴⁴⁹ ενώ, εάν ψάξουμε για περαιτέρω ίχνη του θείου παιδιού, αναφέρει η Καρέτσου, τα βρίσκουμε στον Ελευσίνιο Πλούτο.⁴⁵⁰ Σύμφωνα με τις απόψεις που αναφέρθηκαν, η λατρεία στα σπήλαια και στα σπηλαιώδη χάσματα κατά την Εποχή του Χαλκού στην Κρήτη αποτέλεσε το προοίμιο της λατρευτικής πρακτικής των μετέπειτα θρησκευτικών μυστηρίων της κλασικής αρχαιότητας και των μυητικών τους τελετών· και η πρακτική αυτή συνδεόταν με ένα χθόνιο σημειολογικό πλαίσιο.

Τα Ελευσίνια Μυστήρια, και γενικότερα οι αρχαίες γιορτές της Δήμητρας, συνδέονται με τη γέννηση, τον θάνατο και τη συνείδηση της μεταθανάτιας κατάστασης. Αυτή η σύνδεση οφείλεται στη θεμελιώδη αντίληψη ότι ο θάνατος είναι μια επανάληψη της επαφής με την πηγή της συμπαντιακής μήτρας. Οι δοξασίες αυτές αναφέρονται στη Μάνα-Γη και τη Δήμητρα που τη διαδέχτηκε και στους αγροτικούς μυστικισμούς. Γενικότερα, η χθόνια-νεκρική τελετουργία του βιολογικού ή του τελετουργικού θανάτου υπάγεται στη δικαιοδοσία της μάνας-θεάς. Οι Αθηναίοι ονόμαζαν τους νεκρούς «Δημήτριους»,⁴⁵¹ ενώ η μύηση απαιτούσε ένα είδος τελετουργικού θανάτου του μουύμενου, καθώς «μύηση σημαίνει καινούργια απαρχή και πρέπει να πεθάνει κανείς για να ξαναγεννηθεί».⁴⁵² Όπως η Κόρη στον Ελευσίνιο μύθο πεθαίνει και αναγεννάται, έτσι και ο άνθρωπος με τη μύηση ή το θάνατο προσδοκεί να αναγεννηθεί και να διαβεί από το ένα επίπεδο στο άλλο.

Σύμφωνα με τον M. Eliade, η μύηση είναι η βίωση του μύθου –το να καταφέρει ο άνθρωπος ως πρωταγωνιστής στον μύθο κατά τη διάρκεια της τελετής, να φτάσει στην ουσία του και να τη βιώσει. Η τελετή είναι το τυπικό που επαναλαμβάνει, αναπαριστά σε

⁴⁴⁷ Πλάτων 1978, 122.

⁴⁴⁸ Karetsou 1981, 153.

⁴⁴⁹ Nilsson 1949, 534 κ.ε.

⁴⁵⁰ Karetsou 1981, 153.

⁴⁵¹ Burkert 1993 (1977), 341.

⁴⁵² Faure 2002 (1973), 183-4.

πράξη, τον μύθο. Είναι ένα είδος θεάτρου, ένα δρώμενο, το οποίο επιτρέπει στον άνθρωπο να βγει από τα στενά όρια του χρόνου και, για μια στιγμή, να γίνει πρωταγωνιστής στον μύθο. Ο τελετουργικός θάνατος αποτελεί μέρος του. «Υπάρχει φανερή ομοιότητα ανάμεσα στον θάνατο και τη μύηση».⁴⁵³ Το ίδιο διαπιστώνει και ο Πλούταρχος, από τη στενή αναλογία ανάμεσα στο ρήμα πεθαίνω και μύω.⁴⁵⁴

Στην εγκατάσταση του Μύρτου Πύργου, η σπηλιά και η ενότητα των χώρων του μνημειακού κτηρίου στην κορυφή του λόφου ίσως αποτελούσε έναν ιερό χώρο μνημιακών θρησκευτικών τελετών, όπου ενδεχομένως λάμβαναν χώρα τελετουργίες σχετικές με τον θάνατο και την αναγέννηση· και δεν υπάρχει ίσως τίποτα πιο χαρακτηριστικό εκεί από την ιδιαίτερη ιδεολογική σύνδεση των ζωντανών με τους νεκρούς, όπως επισημαίνει και ο ίδιος ο ανασκαφέας.⁴⁵⁵ Ο συνδυασμός του τάφου με το μνημειακό κτηριακό συγκρότημα στον ίδιο λόφο και η αμφίδρομη πορεία από τον διώροφο τάφο προς τον πρόδομο του συγκροτήματος και την εσωτερική σπηλιά, όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, δημιούργησαν ερωτηματικά σχετικά με τους λόγους συνύπαρξής τους στον ίδιο λόφο. Όμως, υπό ένα τέτοιο θρησκευτικό τελετουργικό πλαίσιο, βρίσκει, καθώς φαίνεται, μια καλή εξήγηση.

Ο τάφος του Μύρτου Πύργου ήταν σε χρήση από το 2000-1500 π.Χ. Οι ταφές ήταν ανδρικές.⁴⁵⁶ Η εθνολογία έχει δείξει ότι οι μύστες αρχέγονων μυστικών λατρειών ήταν μέλη ομάδων ανδρών που έπαιζαν ρόλο σε αυτές.⁴⁵⁷ Τα μυστήρια συνδέονται με τον ασκητισμό.⁴⁵⁸ Μήπως, λοιπόν, και στον Μύρτο Πύργο υπήρχε μια θρησκευτική κοινότητα ανδρών; Εξάλλου, όπως αναφέρει και ο ανασκαφέας, μια ενότητα τόσων μνημειακών κατασκευών πάνω στο λόφο, κατά κάποιον τρόπο, μας παραπέμπει πρωταρχικά σε ένα τελετουργικό κέντρο, παρά σε έναν απλό οικισμό.⁴⁵⁹ Και, βεβαίως, ένας οικισμός δεν μπορεί να απαρτίζεται μόνο από άντρες. Αντιφάσκοντας, εντούτοις, ο ίδιος χαρακτηρίζει τις αρχιτεκτονικές δομές στον λόφο ως οικισμό («hilltop settlement»), προσδιορίζοντας μάλιστα ότι ανήκει στην τάξη των 5 ha περίπου.⁴⁶⁰

⁴⁵³ Eliade 1999 (1964), 174.

⁴⁵⁴ Πλούταρχος, «Περὶ τοῦ μνημειομένου προσώπου τῆς κόρης τῆς σελήνης» (De facie in orbe lunae), *Ἠθικά*, 943 (κατάλογος Ερρίκου Στεφάνου 1572).

⁴⁵⁵ Βλ. πιο πάνω.

⁴⁵⁶ Cadogan 1978, 73.

⁴⁵⁷ Kerényi 1992 (1944), 69.

⁴⁵⁸ Burkert 1993 (1977), κεφ. VI.

⁴⁵⁹ Cadogan 2007, 106.

⁴⁶⁰ Cadogan 2007, 103.

Η παραπάνω διατύπωση του ανασκαφέα θέτει ένα ζήτημα ερμηνείας σχετικά με το τι ορίζουμε ως οικισμό, δηλαδή ως ένα «μινωικό χωριό»,⁴⁶¹ και πώς ορίζουμε ένα τελετουργικό κέντρο. Γιατί ναι μεν μια εγκατάσταση μπορεί να είναι πολυλειτουργική, όπως συνήθως συνέβαινε στην προϊστορική Κρήτη, αλλά το ίδιο μπορεί να είναι και μια θρησκευτική εγκατάσταση, όπως πρότεινε για παράδειγμα ο G. Säflund και ο K. Δαβάρας για τον Μύρτο Πύργο, αλλά και ένα χωριό. Ποια ή ποιες είναι λοιπόν οι λειτουργίες εκείνες που καθορίζουν τον χαρακτήρα μιας εγκατάστασης; Το να ορίσει κανείς μια εγκατάσταση ως θρησκευτική διαφέρει παρασάγγας από τον ορισμό της ως χωριού, έστω και αν διαθέτει την έκταση και τις λειτουργίες ενός οικισμού. Ας αναφερθούν, για παράδειγμα, τα μοναστηριακά κτηριακά συγκροτήματα. Τα μοναστήρια είναι θρησκευτικές εγκαταστάσεις αλλά η οικιστική τους χρήση σαφώς και αποτελεί τμήμα της λειτουργίας τους, όπως επίσης και η εργαστηριακή ή η αγροτική ή η κτηνοτροφική δραστηριότητα κ.λπ. Πρόκειται μεν για πολυλειτουργικά αρχιτεκτονικά συμπλέγματα, αλλά ο βασικός και βέβαιος χαρακτήρας τους είναι ο θρησκευτικός. Πρόκειται για θρησκευτικές εγκαταστάσεις. Αυτές δεν γίνεται να τις χαρακτηρίσουμε οικιστικές, παρόλο που οι μοναχοί ζουν και εργάζονται εκεί. Δεν είναι δηλαδή ένας οικισμός, ένα χωριό.

Παρενθετικά, και με αφορμή τα παραπάνω, ας θιγεί στο σημείο αυτό το ζήτημα του ορισμού, και κατ' επέκταση της ερμηνείας, που αποτελεί γενικότερα ένα πρόβλημα της μινωικής αρχαιολογικής έρευνας και της τεκμηρίωσης στις υπάρχουσες βιβλιογραφικές προτάσεις. Ο όρος οικισμός ή οικία ή νοικοκυριό, ή άλλοι συναφείς όροι που παραπέμπουν στον οικιστικό-κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα ως πρωταρχικό, όπως έπαυλη, αγρέπαυλη κ.λπ.,⁴⁶² και χρησιμοποιούνται κατά κόρον στη σύγχρονη μινωική αρχαιολογία για να χαρακτηρίσουν κτήρια, συγκροτήματα, έως και συμπλέγματα, δίδεται πολλές φορές ελλείψει άλλου ερμηνευτικού προσδιορισμού, χωρίς την απαραίτητα βασική τεκμηρίωσή του και συχνά παρά το γεγονός ότι άλλες ενδείξεις υπερτερούν με κάποιον τρόπο έναντι της οικιακής χρήσης. Το ίδιο ισχύει και για την ομάδα των ιερών χώρων της Κρήτης που είναι γνωστή ως «οικιακά» ή «αστικά ιερά», αφού ορίζεται το αρχιτεκτονικό σύνολο ως τέτοιο και οι χώροι όπου βρέθηκαν ιερά -κατά γενική αποδοχή- αντικείμενα ερμηνεύονται ως μέρος του, κληρονομώντας την ερμηνεία του αρχιτεκτονικού συνόλου όπου ανήκουν και ονομάζονται «οικιακά» ιερά, σύμφωνα με την άποψη του Nilsson.⁴⁶³

⁴⁶¹ Όπως επίσης χαρακτηρίζεται το σύνολο των μνημείων του Μύρτου Πύργου από τον ανασκαφέα του (Cadogan 1981α, 169).

⁴⁶² Βλ. Μέρος 1.

⁴⁶³ Nilsson 2001 (1949), 21, 33 κ.α.

Ορισμένα από τα ευρήματα του Μύρτου Πύργου μπορούν να βοηθήσουν περαιτέρω τη συζήτηση για τον ιδιαίτερο θρησκευτικό χαρακτήρα της εγκατάστασης. Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι η θρησκεία στον Μύρτο Πύργο πηγαιίνει πίσω στη δημιουργία του τάφου κατά την ΠΜ ΙΙΙ και τα ίχνη της θρησκείας αυτής ανιχνεύονται στην ΠΜ ΙΙ Φούρνου Κορυφή.⁴⁶⁴ Ένα χαρακτηριστικό εύρημα από πιθανό αποθέτη θεμελίωσης του διώροφου τάφου του Πύργου ΙΙ, είναι ένα ρυτό περιστεριού.⁴⁶⁵ Το περιστέρι αποτελεί ένα ΥΜ ΙΙΙ-Γεωμετρικό σύμβολο της «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών», πάνω στο κεφάλι της οποίας επικάθεται,⁴⁶⁶ αλλά και ένα πτηνό-σύμβολο της Κλασικής εποχής, που θεωρείται «καθοριστικό σύμβολο της χθόνιας θεότητας που έχει συγχωνευμένες υποστάσεις της Αφροδίτης-Περσεφόνης»⁴⁶⁷ και σχετίζεται με τη λατρεία και τις μορφές της θεάς Αφροδίτης,⁴⁶⁸ της Δήμητρας Μέλαινας και της Κόρης,⁴⁶⁹ θεές σχετικές με τον μύθο της ανόδου.⁴⁷⁰ Αποτελεί, επίσης, σύμβολο άλλης μιας Παρθένου Κόρης, της Αθηνάς. Συμβολίζει την ανανέωση της ζωής. Το περιστέρι αποτελούσε αγαπημένο θυσιαστήριο θύμα για τη θεά Αφροδίτη,⁴⁷¹ που όπως έχει αναφερθεί λατρεύτηκε στον Μύρτο Πύργο κατά τα ελληνιστικά χρόνια.

Στον τάφο, επίσης, βρέθηκε και ένα άλλο ρυτό που «μιμείται ένα ζευγάρι αυγών στρουθοκαμήλου», όπως αναφέρει ο ανασκαφέας.⁴⁷² Τα αυγά στρουθοκαμήλου, ως αγγεία πόσης και φύλαξης υγρών, εμφανίζονται πολύ πρώιμα, ήδη από την Παλαιολιθική περίοδο στη Β. Αφρική και αργότερα σε τάφους της 5ης και 4ης χιλιετίας στην Αίγυπτο, τη Νουβία, τη Συρία, τη Μεσοποταμία και αλλού. Η σύνδεση των αυγών με ιερούς χώρους και ταφικά σύνολα οφείλεται στις ιδιαίτερες θρησκευτικές, μαγικές και κοσμογονικές ιδιότητες που τους αποδόθηκαν, της αρχής της ζωής.⁴⁷³ Στον ελληνικό πολιτισμό το αυγό λειτουργεί συμβολικά

⁴⁶⁴ Cadogan 1981α, 171.

⁴⁶⁵ Cadogan 1978, 71, 73, εικ. 6.

⁴⁶⁶ Αλεξίου 1958, 190, 202, 215.

⁴⁶⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 74.

⁴⁶⁸ Αλεξίου 1958, 256· Grimal 1991 (1980), 124· Burkert 1993 (1977), 153, 325· Harrison 2003 (1903), 88· Kerényi 1976 (1966), 76, 78. Στη Δωδώνη, όπου λατρεύτηκε η Αφροδίτη μαζί με τον Δία ως θεά των πηγών από την οποία δέχονταν χρησμούς, η θεμελίωση του μαντείου αναγόταν σε ένα περιστέρι.

⁴⁶⁹ Πausanias, 8, 25· Otto 1992 (1939), 14.

⁴⁷⁰ Harrison 2003 (1903), 34-41, 87-97.

⁴⁷¹ Burkert 1993 (1977), 153.

⁴⁷² Cadogan 1981α, 171.

⁴⁷³ Στην ελληνική αρχαιότητα αποθέτανε αυγά στα χέρια ειδωλίων του Διονύσου ως σύμβολα αναγέννησης και νέας ζωής, ενώ αντίθετα για τους Εβραίους τα αυγά ήταν τροφή πένθους – τροφή που δεν είχε ολοκληρωθεί ως ζωή. Στην ελληνική μυθολογία η Λήδα, από την ένωσή της με τον Δία, γέννησε ένα αυγό από το οποίο αναδύθηκαν οι Διόσκουροι. Οι Έλληνες το προσέφεραν στις γιορτές για τον Άδωνη, οι Σύριοι για τον Ταμμούζ. Το αυγό το βάφανε με φύλλα παπαρούνας, συμβολίζοντας την Ανάσταση του Άδωνη-Σωτήρα, οι γυναίκες που στήριζαν τη λατρεία του νεαρού θεού. Στην ελληνική μυθολογία-κοσμογονία προσδιορίζεται ως ο κοσμογονικός Έρως ο οποίος αναδύθηκε μέσα από τη σχάση του κοσμικού ωού, ενώνοντας τα στοιχεία και θέτοντας σε τάξη το χάος (Γαία). Στην Κίνα συνηθίζονταν οι προσφορές αυγών την Ανοιξη για γονιμότητα και αναγέννηση. Στην πανάρχαια Ουρ της Μεσοποταμίας, προσέφεραν αυγά στους νεκρούς. Στο σύγχρονο ελληνικό Πάσχα, τη μεγαλύτερη χριστιανική γιορτή της Ανοιξης, την Ανάσταση του Θεού, τα αυγά βάφονται κόκκινα για να μεταβληθούν σε αναστάσιμα. Το

ως φορέας της ζωής και συνδέεται με τον τάφο από όπου ξεπηδά η ζωή, η αναγέννηση.⁴⁷⁴ Τα αυγά συμβολίζουν την αναγέννηση γιατί γεννιούνται δύο φορές, μία ως αυγό και μία ως πουλί. Στο τέλος της αρχαϊκής περιόδου, αλλά και νωρίτερα μάλλον, ο ορφικός ύμνος παρουσιάζει το αυγό ως φορέα δημιουργίας, από όπου ξεπήδησε ο Φάνης Διόνυσος με χρυσά φτερά και κεφάλι ταύρου.⁴⁷⁵

Άλλο ένα ζώο-σύμβολο που σχετίζεται με τον μύθο της αναγέννησης της θεότητας είναι ο χοίρος. Ο χοίρος ήταν το αγαπητό ζώο θυσίας στις δυο θεές, τη Δήμητρα και την Κόρη.⁴⁷⁶ Η πρώτη πράξη της μύησης στα Ελευσίνια Μυστήρια ήταν η θυσία χοίρου, που πρόσφερε κάθε μύστης αντ' αυτού για θανάτωση.⁴⁷⁷ Στα Μέγαρα έριχναν στις καταβόθρες-σπηλιές ζωντανά γουρουνόπουλα,⁴⁷⁸ όπως και στα Θεσμοφόρια.⁴⁷⁹ Ο μύθος συνδέει τον θάνατο του χοίρου με την κάθοδο της Κόρης στον Κάτω Κόσμο.⁴⁸⁰ Ο Furley θεωρεί ότι η θυσία των χοιριδίων κατά τα Μυστήρια ήταν θυσία μύησης. Με αυτή ο μύστης ταυτίζεται με το θυσιαζόμενο χοιρίδιο και εξαγνίζεται και αποβάλλει τον παλιό του ευατό για να δεχτεί τις αποκαλύψεις της τελετής.⁴⁸¹ Το αγριογούρουνο επίσης συνδέεται με τη λατρεία της Αφροδίτης και του αγαπημένου της Άδωνη, του θνήσκοντος θεού,⁴⁸² όπως και με την παρθένο Άρτεμη.⁴⁸³

Η συμβολική χρήση του χοίρου/κάπρου στα ιστορικά χρόνια θεωρείται ότι έλκει την καταγωγή της από μια αρχέγονη δοξασία, πιθανώς τοτεμικής προέλευσης, που θέλει τον χοίρο/κάπρο είτε σύμβολο της ζωικής-ζωτικής δύναμης της Μεγάλης Θεάς, είτε σύμβολο

κόκκινο συμβολίζει το αίμα του Χριστού που χύθηκε κατά τη θυσία του, προϋπόθεση της ανάστασής του. Στα λαϊκά παραμύθια, μέσα σε ένα αυγό καλά φυλαγμένο κρύβεται η ζωή ενός γίγαντα ή ήρωα κ.λπ.

⁴⁷⁴ Το ωόν θεωρείται σύμβολο διότι τα πάντα γεννά και τα πάντα περιέχει: Πλουτάρχος, *Ηθικά*, 636e. Από την αρχαιότητα ως σήμερα, όπως για παράδειγμα αναφέρεται σε: Αριστοφάνης, *Όρνιθες*: Nilsson 2001 (1949), 227· Grimal 1991 (1980), 217· Wili 1992 (1944), 93· 694-695· Ψιλάκης 2005, 192-4· Τζανάκου 1998, 112.

⁴⁷⁵ Όπως αναφέρεται στον 6ο Ορφικό Ύμνο, βλ. και Otto 1992 (1939), 93-4· Wili 1992 (1944), 94, 95, υποσ. 26, 29. Σύμφωνα με τον Kern (1922, 164-68) ο Ζευς μπόρεσε να γίνει κυρίαρχος του κόσμου μόνο αφού καταβρόχθισε τον αρχέγονο θεό Φάνη.

⁴⁷⁶ Ο Αθηναίος (Γ, 96) αναφέρει σχετικά: «Αργείοι Αφροδίτη υν θύουσι, και η εορτή καλείται υστήρια». ΠΡΟΣΟΧΗ: ΠΑΡΑΠΑΝΩ [Υπόσημ. 461] ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΕΙΣ ΠΟΛΥΤΟΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ! [Για την ετυμολογία της λέξης Μυστήρια και την καταγωγή της έχουν ειπωθεί πολλά. Βλ. σχ. Burkert 1993 (1977), 562, υποσ. 1· Grimal 1991 (1980), 171. Μήπως, όμως, η θυσία του χοίρου ως κεντρική τελετουργία της γιορτής αποτέλεσε και τη βάση της ονομασίας τους «Μ-υστήρια»;

⁴⁷⁷ Burkert 1993 (1977), 582.

⁴⁷⁸ Burkert 1993 (1977), 498.

⁴⁷⁹ Burkert 1993 (1977), 341· Clinton 1992, 56. Τα μέγαρα των Θεσμοφορίων αναγνωρίζει και στην Ελευσίνα μέσα από τον μυθικό σύνδεσμο του Ευβουλέα. Αναγνωρίζει δε ότι έπαιζαν έναν σημαντικό ρόλο.

⁴⁸⁰ Burkert 1993 (1977), 498, 582.

⁴⁸¹ Furley 1981, 84, 87.

⁴⁸² Burkert 1993 (1977), 375.

⁴⁸³ Τα δόντια του ζώου αποτέλεσαν προσφορά στο ιερό της Λαφρίας Αρτέμιδος στην Καλυδώνα (Dyggve & Poulsen 1948, 344-345).

ιερογαμίας.⁴⁸⁴ Αποτελεί έναν αλληγορικό υπαινιγμό για την έλευση της άνοιξης. Σε νομίσματα των Αθηνών και της Ελευσίνας η θεά απεικονίζεται εποχούμενη σε άρμα που το σέρνουν φίδια. Στον οπισθότυπο νομισμάτων της Ελευσίνας εμφανίζεται ένας χοίρος, το αγαπημένο ζώο της θεάς. Προσφορές χοίρων γίνονταν ιδιαίτερα στους θεούς που σχετίζονταν με την καλλιέργεια των αγρών, σε ιερά χθόνιων θεοτήτων και σε τάφους.⁴⁸⁵ Επίσης, είναι γνωστό ότι στο νεκρομαντείο του Αχέροντα ο προσκυνητής υποβαλλόταν σε ψυχική και σωματική προετοιμασία και η διατροφή του το μόνο κρέας που περιελάμβανε ήταν το χοιρινό κρέας, που μαζί με τα κουκιά, το κριθαρένιο ψωμί, τα στρείδια και άλλα θαλασσινά αποτελούσαν τροφές που σχετίζονται με τα νεκρόδειπνα και τους νεκρούς.

Στον Μύρτο Πύργο βρέθηκε μια σφραγίδα που απεικονίζει χοίρους⁴⁸⁶ αλλά και πάρα πολλά οστά χοίρων.⁴⁸⁷ Οι J. Driessen και C. MacDonald αναφέρουν ότι «ο μεγάλος αριθμός των γουρουινιών στον Μύρτο Πύργο μαζί με την απουσία σχεδόν των βοοειδών, ίσως κρύβει άλλους παράγοντες που δεν αντιλαμβανόμαστε».⁴⁸⁸ Ίσως, η απάντηση στον ανεξήγητα μεγάλο αριθμό οστών χοίρων του Μύρτου Πύργου είναι ακριβώς αυτή, ότι δηλαδή αποτελούσαν ζώα προσφοράς-θυσίας σε μια θρησκευτική εγκατάσταση με χαρακτηριστικό θρησκευτικό προορισμό σχετικό με έναν προϊστορικό μύθο *ανόδου/καθόδου* της θεότητας.

Στα κλασικά χρόνια, το ιερό γεύμα του θυσιασμένου ζώου συνοδευόταν από τελετουργική οينوποσία.⁴⁸⁹ Στον Μύρτο Πύργο, η παρουσία αγγείων και πολλών απλών κυπέλλων καθώς και η μαρτυρία της πινακίδας της γραμμικής Β που κατέγραφε 90 μονάδες κρασιού και η οποία ανήκει στα ευρήματα του ιερού,⁴⁹⁰ παραπέμπουν σε τελετουργίες οينوποσίας.⁴⁹¹ Στον σπηλαιώδη χώρο 11 βρέθηκαν πολλά κύπελλα.⁴⁹² Κύπελλα, όμως, βρέθηκαν και στο Ελληνιστικό Ιερό, όπως και στον πιθανό αποθέτη του τάφου, μαζί με το ρυτό περιστεριού. Η ομοιότητα των μινωικών κυπέλλων με εκείνη των ελληνιστικών εκπλήσσει (Εικ. 2.6.11α και 2.6.11β), παρά τη μεγάλη χρονολογική τους απόσταση. Πρόκειται, άραγε, για μια ένδειξη συνέχειας της τελετουργικής πρακτικής;

⁴⁸⁴ Antonetti 1990, 97· Delcourt 1966, 163-165, 256· Leveque 1985, 24.

⁴⁸⁵ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 70-1, υποσ. 123.

⁴⁸⁶ Cadogan 1981α, 171, εικ. 3.

⁴⁸⁷ Cadogan 1981α, 170.

⁴⁸⁸ Driessen & MacDonald 1997, 50.

⁴⁸⁹ Burkert 1993 (1977), 563, 572.

⁴⁹⁰ Cadogan 1981α, 170, υποσ. 14.

⁴⁹¹ Säflund 1981, 190.

⁴⁹² Cadogan 1977-78, 77.

Εικ. 6.2.11α. Κύπελλα από τον Πύργο II, ΠΜ III-MM IA/B περιόδου

Εικ.6.2.11β. Κύπελλο από το Ελληνιστικό Ιερό του Μύρτου Πύργου

Οι τελετουργίες οινοποσίας συνδέονται με τον μύθο και τις τελετουργίες της ανόδου και των μυστηρίων. Ο Cl. Bérard, στη μελέτη του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Άνοδοι», όπου μελετά την παραστασιογραφία της ανόδου, αναφέρεται στην απεικόνιση του κλήματος, που θεωρεί ότι αποτελεί τη φυτική έκφραση της αθανασίας, βασιζόμενος στις αρχαϊκές παραδόσεις για το κρασί ως σύμβολο της νιότης και της αιώνιας ζωής.⁴⁹³ Στα Θεσμοφόρια, γιορτή της Δήμητρας και της Κόρης, οι γυναίκες γιόρταζαν καθισμένες, συνήθως στη γη,⁴⁹⁴ κρατούσαν δάδες⁴⁹⁵ και έπιναν κρασί.⁴⁹⁶ Το καινούργιο κρασί συνδέεται με την επίκληση της θεότητας και την Επιφάνειά της.⁴⁹⁷ Ο Αρχίλοχος συνδέει τη γέννηση του Διονύσου με τον «κεραυνό του κρασιού» και ο Πλούταρχος παρουσιάζει το νεογέννητο θείο βρέφος να παίρνει το πρώτο του λουτρό μέσα σε μια πηγή με νερό στο «χρώμα του κρασιού».⁴⁹⁸

Στα Ανθεστήρια, εορτή κατά την οποία ανοίγονταν οι πίθοι με το κρασί της νέας χρονιάς, κυριαρχεί η πόση του νέου κρασιού. Τα Ανθεστήρια, ετήσια γιορτή της αναγέννησης της φύσης και ταυτόχρονα γιορτή των νεκρών, γίνονταν προς τιμή του Λιμναίου Διονύσου και του Χθονίου Ερμή. Ο χθόνιος κόσμος άνοιγε μαζί με το άνοιγμα των βαρελιών. Ο Ιερός Γάμος αποτελούσε μέρος της γιορτής, αλλά η μέρα ήταν «αποφράς».⁴⁹⁹ Η Ν. Μαρινάτου διερευνώντας το συμβολισμό του πίθου στα χρυσά μινωικά-μυκηναϊκά δαχτυλίδια συνδέει το άνοιγμα των πίθων του νέου κρασιού με μια αγροτική εποχιακή γιορτή ανάλογη των αρχαιοελληνικών Ανθεστηρίων, αλλά και με αντίστοιχες εποχιακές αγροτικές θρησκευτικές γιορτές που περιγράφονται σε χετιτικά κείμενα.⁵⁰⁰ Σύμφωνα με την

⁴⁹³ Bérard 1874, 270.

⁴⁹⁴ Πλούταρχος, «Περί Ίσιδος και Οσίριδος», *Ηθικά*, 378e.

⁴⁹⁵ Ομηρικός Ύμνος, στ. 46.

⁴⁹⁶ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες*, 733.

⁴⁹⁷ Δαράκη 1997 (1985), 53.

⁴⁹⁸ Πλούταρχος, *Ερωτικές διηγήσεις*, I, 722B.

⁴⁹⁹ Δαράκη 1997 (1985), 123.

⁵⁰⁰ Marinatos 1990, 88-89.

ίδια, το εικονογραφημένο λεξικό της προϊστορικής αυτής γιορτής περιλαμβάνει τον πίθο, το δέντρο και την *επιφάνεια* της θεότητας.⁵⁰¹

Στα Ανθεστήρια η «αρχή» της νέας συγκομιδής, η προσφορά απαρχών, φέρεται στην περιοχή του Ιερού, το οποίο ανοίγει κατά τη δύση του ηλίου. Οι θρησκευόμενοι περιμένουν μπροστά στο Ιερό την έλευση της νύχτας, κατά την οποία ο θεός τιμάται με τις πρώτες σπονδές, καθώς ανοίγονται τα πιθάρια.⁵⁰² Κατά την ημέρα των Χωών η οινοποσία κλιμακώνεται σε διαγωνισμό. Η μέρα ήταν μιανή.⁵⁰³ Στον ΥΜ Μύρτο Πύργο, οι μαρτυρίες της γραμμικής Β που κατέγραφαν 90 μονάδες κρασιού, οι αποθήκες με τα πιθάρια και η πιθανή λατρεία και τελετουργία σχετικά με την άνοδο της θεότητας μας παραπέμπουν σε μια ανάλογη αγροτική γιορτή, μια γιορτή για πολλούς συμμετέχοντες, όπως μαρτυρούν τα πολλά κύπελλα που βρέθηκαν εκεί.⁵⁰⁴

Εικ. 2.6.12. Σφραγιδόλιθος μινωικών χρόνων από το Ιδαίο Άνδρο

Οι επικλήσεις για την *επιστροφή*, δηλαδή την *επιφάνεια* της θεότητας υπό τον ήχο των σαλπίγγων στα Ανθεστήρια και τα Λήναια, δίνουν το σύνθημα της οινοποσίας της ημέρας των Χωών και συνοδεύονται από προσφορές στο Διόνυσο του τέλματος.⁵⁰⁵ Στον μύθο της *ανόδου/καθόδου* η μετάβαση από τον κόσμο των ζωντανών στον κόσμο των νεκρών πραγματοποιείται από πολλές οδούς.⁵⁰⁶ Σε ένα διονυσιακό περιβάλλον η *κάθοδος* και η *άνοδος* μπορούσε να πραγματοποιηθεί και με κατάδυση στο υγρό στοιχείο – θάλασσα, λίμνη, ποτάμι, πηγάδι.⁵⁰⁷ Όταν ο Περσέας σκοτώνει τον Διόνυσο, ρίχνει το σώμα του στη λίμνη Λέρνη, που οι κάτοικοί της τη θεωρούν είσοδο του Άδη.⁵⁰⁸ Ο θεός αναδύεται από τα ίδια τα υπόγεια νερά, όταν οι πιστοί του τον ανακαλούν στη ζωή με τον ήχο σαλπίγγων.⁵⁰⁹ Ο Πλούταρχος αναφέρει επίσης ότι οι Αργείοι ρίχνανε στην άβυσσο ένα αρνί, προσφορά στον κλειδάτορα του Κάτω Κόσμου, Πυλάοχο, και σάλπιζαν με κάποιου είδους «σάλπιγγες», για να καλέσουν τον θεό ή τη θεά να ξυπνήσει ή να γυρίσει.

⁵⁰¹ Marinatos 1990, 89.

⁵⁰² Burkert 1993 (1977), 488.

⁵⁰³ Burkert 1993 (1977), 489.

⁵⁰⁴ Βλ. πιο πάνω.

⁵⁰⁵ Αριστοφάνης, *Αχαρνής*, στ.1224 με το αρχαίο σχόλιο· Αθηναίος, 10, 437 D· βλ. και Δαράκη 1997 (1985), 51. Επίσης, βλ. Jeeanmaire 1985 (1951), 65.

⁵⁰⁶ Δαράκη 1997 (1985), 58.

⁵⁰⁷ Δαράκη 1997 (1985), 49-50.

⁵⁰⁸ Πausanias, 2, 37, 5 και αρχαία σχόλια στην Ιλιάδα: Ξ, 319 κ.α.

⁵⁰⁹ Πausanias, 2, 27, 5· αρχαία σχόλια στην Αλεξάνδρα του Λυκοφόντος, στ. 211 κ.ε.: Πλούταρχος, «Περί Ίσιδος και Οσίριδος», *Ηθικά*, 299 A-B.

Σε παράσταση μινωικού σφραγιδολίθου (Εικ. 2.6.12) μια γυναίκα σαλπίζει με ένα μεγάλο κοχύλι, έναν τρίωνα, και μέσα στον κύκλο των σχετικών παραστάσεων που σχετίζονται και με τη δεντρολατρεία⁵¹⁰ απεικάζεται πως καλεί τη θεότητα να ξυπνήσει ή να γυρίσει.⁵¹¹ Στον Μύρτο Πύργο βρέθηκε ένας εξαιρετος κόκκινος τρίωνας από φαγεντιανή, που όμοιοι του έχουν βρεθεί στις Μυκήνες και την Κνωσό, και δύο φυσικοί θαλάσσιοι τρίωνες. Πολλοί τρίωνες βρέθηκαν επίσης και στον τάφο του Πύργου στο ΥΜ Ι στρώμα. Ο ανασκαφέας συνδέει την ύπαρξη των τριτώνων με τις θρησκευτικές και ταφικές συνήθειες των μινωιτών. Τα όστρακα τρίωνα είναι κομμάτι των εξωτερικών γνωρισμάτων της μινωικής θρησκείας και των ταφικών συνηθειών, τα περισσότερα από τα οποία βρίσκονταν επίσης στο Υστερομινωικό στρώμα του τάφου στον Πύργο.⁵¹² Το στενότερο παράδειγμα για τα ρυτά από φαγεντιανή προέρχεται από τον ταφικό κύκλο στις Μυκήνες, και φυσικά υπάρχει μία πληθώρα πήλινων και λίθινων παραλλήλων.⁵¹³

Στα αντικείμενα του ΥΜ ΙΑ/Β ιερού του Μύρτου Πύργου ανήκουν και τέσσερα σωληνωτά σκεύη (Εικ. 2.6.13α), που ο ανασκαφέας θεωρεί ότι αποτελούν προγόνους των λεγόμενων «snake tubs» (σωλήνες φιδιών) και χρησίμευαν ως υποστάτες για αναθήματα/τάματα.⁵¹⁴ Ανάλογα σκεύη έχουν βρεθεί στην Κάτω Σύμη, αλλά και στα περισσότερα «ιερά» όπου έχουν εντοπιστεί ειδώλια «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών».⁵¹⁵ Ανάλογα τελετουργικά αντικείμενα χαρακτηρίζονται ως θυμιατά, όπως για παράδειγμα εκείνο της Εικ. 2.6.13β που βρέθηκε σε σπηλαιώδη κοιλότητα λόφου στους Σόλους της Κύπρου. Το τελετουργικό σκεύος βρέθηκε μαζί με πήλινα ομοιώματα ταύρων, οινόχοδες, πήλινους λαμπτήρες κ.λπ. Το σύνολο των ευρημάτων αυτών ερμηνεύτηκαν ως σκεύη ενός αγροτικού ιερού.⁵¹⁶ Ανάλογα θυμιατήρια χρησιμοποιούνταν στα Ελευσίνια Μυστήρια (Εικ. 2.6.13γ).⁵¹⁷ Παρόμοιο θυμιατήρι παριστάνεται στο ένα τμήμα του τρίπλευρου αναγλύφου, γνωστού ως «θρόνου Ludonisi», όπου μια ιέρεια καθισμένη ρίχνει αρώματα σε αυτό.⁵¹⁸ Η κεντρική σκηνή του αναγλύφου αναπαριστά την άνοδο-γέννηση της Αφροδίτης (Εικ. 2.6.13δ). Η Αφροδίτη, όπως και η Αστάρτη, λατρευόταν με βωμούς θυμιάματος. Μαρτυρίες για τελετές εξαγνισμού με θυμιατήρια είναι γνωστές και από τα «Θεσμοφόρια».⁵¹⁹

⁵¹⁰ Nilsson 2001 (1949), 25· Persson 1942.

⁵¹¹ Λεκατσάς 1985 (1971), 116.

⁵¹² Cadogan 1978, 77, 80, εικ. 26· 1981, 169-170.

⁵¹³ Cadogan 1981α, 169-171.

⁵¹⁴ Cadogan 1978, 77, εικ. 27, 28.

⁵¹⁵ Αλεξίου 1958, 182, 185, 189, 196, 199, 217.

⁵¹⁶ Nicolaou 1970-7, 52, εικ. 34.

⁵¹⁷ Κουρουγιώτης 1931, Παρ/μα, 27, εικ. 9-10· Κόκκου-Βυρίδη 1999, 184.

⁵¹⁸ Greco 2001 (1992), 229, εικ. 39β.

⁵¹⁹ Burkert 1993 (1977), 325.

Εικ. 2.6.13α

Εικ.2.6.13β

Εικ.2.6.13γ

Εικ.2.6.13δ

Εικ. 2.6.13α. Σωληνωτά σκεύη ΥΜ Μύρτου Πύργου

Εικ. 2.6.13β. Θυμιατήρι της Εποχής του Χαλκού. Σολοί Μόρφου Κύπρου

Εικ. 2.6.13γ. Μελανόμορφο θυμιατήρι από την Ελευσίνα, τέλος 6ου αιώνα

Εικ.2.6.13δ. Τμήμα του τρίπλευρου αναγλύφου, γνωστού ως «θρόνου Ludovisi», Εθνικό Μουσείο Ρώμης

Η σύνδεση του θυμιατηρίου με τις σχετικές τελετουργίες του μύθου της ανόδου είναι προφανής· η επαφή με τον θάνατο αποτελεί μίσημα και απαιτεί εξαγνισμό. Η πρακτική του θυμιάματος αποτελεί πρωτόγονη μορφή απολυμάνσεως για την απομάκρυνση δυσάρεστων οσμών και μέρος των τελετών καθαρμού.⁵²⁰ Από τις πινακίδες της Γραμμικής Β είναι γνωστό ότι το θυμίαμα χρησιμοποιούταν σε ιερές τελετουργίες της εποχής.⁵²¹ Θυμιατήρια και κύπελλα βρέθηκαν και στο ΥΜ I-II στρώμα του λεγόμενου «Ιερού της Πηγής», όπου ανακαλύφθηκε και το ομοίωμα του ναΐσκου με τη θεά με τα υψωμένα χέρια στο εσωτερικό του.⁵²²

Μαζί με τα σωληνοειδή σκεύη («snake tubs») των ιερών της Μινωικής Κρήτης απαντώνται και οι κάλαθοι.⁵²³ Σε έναν κάλαθο που ανήκε στα ευρήματα ενός ιερού από το Καρφί, μια θεά «μεθ' υψωμένων χειρών» αναδύεται από το κέντρο του και στο κεφάλι της φέρει επίσης κάλαθο (Εικ. 2.6.23). Στη λατρεία της Δήμητρας και του Διονύσου στον κύκλο των Μυστηρίων, το βασικό τελετουργικό αντικείμενο ήταν ο «κάλαθος» ή «κίστη» ή «λίκνον».⁵²⁴ Τα γεγονότα των μυστηρίων προϋπέθεταν μυστικά αντικείμενα για τους μούσμενους κατά την τέλεση της μύησης, τη θυσία και την πομπή. Η τελετουργία των

⁵²⁰ Για τελετές πένθιμου-χθόνιου χαρακτήρα φαίνονται απαραίτητοι οι καθαρμοί με νερό και θυμιάματα από καθαρτήρια φυτά: Burkert 1993 (1977), 176· Κόκκου-Βυρίδη 1999, 184.

⁵²¹ Burkert 1993 (1977), 115.

⁵²² Βλ. σχετ. Αλεξίου 1958, 206. Σχετικά με την καύση θυμιάματος, βλ. και Vermeule 1983 (1964), 322.

⁵²³ Αλεξίου 1958, 199.

⁵²⁴ Burkert 1993 (1977), 223, 473, 479, 562-3, 568, 582, 597.

Μυστηρίων συμπεριελάμβανε τη μεταφορά ιερών αντικειμένων· μάλιστα υπήρχαν και οι αντίστοιχα καθορισμένοι ρόλοι: ο «κιστοφόρος», ο «λικνοφόρος», ο «υδροφόρος», ο «πυρφόρος», ο «κανηφόρος», ο «φιαληφόρος» και άλλοι, οι οποίοι αποτελούσαν μια ιερή «πομπή».⁵²⁵ Ενδεχομένως, λοιπόν, ο «πομπικός» δρόμος της αυλής και εν συνεχεία ο τοιχογραφημένος διάδρομος του Μύρτου Πύργου να αποτύπωνε δομικά μια τέτοια τελετουργική πομπή προς το σπηλαιώδες άδυτο και τον χώρο του φωταγωγού και του θρανίου.

Εικ. 2.6.14. Τα έντονα ίχνη φωτιάς στο φωταγωγό του ΥΜ Μύρτου Πύργου

Εικ. 2.6.15. Αναπαράσταση του ΥΜΙ «country house» του Μύρτου Πύργου από τον Jeff Clarke.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας θεώρησης θα μπορούσε ο φωταγωγός (Σχ. 2.6.1, αρ.3) να αποτελεί μια προγονική μορφή του ορθογώνιου χώρου του «ανακτόρου», ενός τελετουργικού χώρου των Μυστηρίων όπου έκαιγε το «άσβεστο ιερό πυρ», κάτω από το φως του οποίου εκτελούσε τα καθήκοντά του ο Ιεροφάντης. Η στέγη του «ανακτόρου» είχε ένα είδος φεγγίτη, το «οπαίον», για να φεύγουν οι καπνοί.⁵²⁶ Εάν λάβουμε υπόψη τα έντονα ίχνη της φωτιάς στον φωταγωγό του Μύρτου Πύργου που εκδηλώθηκε κατά την καταστροφή του κτηρίου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο σημείο αυτό υπήρχε φωτιά (Εικ. 2.6.14). Συμπληρωματικά, ας αναφερθεί ότι στους ναούς-τελεστήρια συνηθίζεται και η ύπαρξη θρανίου, όπως συμβαίνει και στον συγκεκριμένο χώρο, απέναντι από το φωταγωγό και ακριβώς δίπλα στην είσοδο της σπηλιάς-αδύτου.

Η είσοδος στους παραπάνω χώρους του συγκροτήματος του Μύρτου Πύργου, όπου λάμβαναν πιθανώς χώρα μυστηριακές τελετουργίες και μυήσεις σχετικές με τη γέννηση, το θάνατο, την αναγέννηση, την άνοδο/κάθοδο της θεότητας, αποτελούνταν από ένα μνημειακό πρόπυλο εισόδου με δυο κίονες, που μάλλον ήταν ξύλινοι, εκατέρωθεν ενός λίθινου πεσσού. Η λειτουργία του προπύλου στην αρχιτεκτονική του κτηρίου φαίνεται να

⁵²⁵ Burkert 1993 (1977), 223.

⁵²⁶ Burkert 1993 (1977), 224.

μην περιορίζεται μόνο στη στέγαση της εισόδου, αφού η τελευταία βρισκόταν στη ΒΔ γωνία και όχι στο κέντρο του (Εικ. 2.6.15). Εξάλλου αυτή ορίζεται και από την κατάληξη του πλακόστρωτου υπερυψωμένου δρόμου, ο οποίος σταματά ακριβώς στο κέντρο του άξονα του διαδρόμου 1 (Σχ. 2.6.1 και 2.6.2). Συνεπώς, το πρόπυλο εξυπηρετούσε και κάποιον άλλο, ίσως πιο σημαντικό σκοπό, σαφώς συνδεδεμένο με την είσοδο στον εσωτερικό διάδρομο, που οδηγούσε απευθείας στο σπηλαιώδες άδυτο. Η L. Hitchcock πιστεύει ότι το πρόπυλο, εκτός από χώρο εισόδου, θα μπορούσε να έχει εξυπηρετήσει και ως «Τριμερές Ιερό» για δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν μπροστά του και τις παρακολουθούσαν θεατές από την αυλή.⁵²⁷

Στην παραστασιογραφία της *ανόδου*, και συγκεκριμένα στις αγγειογραφίες ορισμένων ληκύθων των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, εκτός από το σπηλαιώδες άντρο ή το χάσμα μέσα από το οποίο ανέρχεται η θεότητα, αποδίδεται πολλές φορές και η πρόσοψη ναού ή ιερού, όπου λαμβάνει χώρα το μυθολογικό δρώμενο.⁵²⁸ Για παράδειγμα, στη μελανόμορφη λήκυθο από την Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού (Εικ. 2.6.16)⁵²⁹ παριστάνεται η πρόσοψη ενός ναού, όπου δύο άντρες με κλαδιά εκφυόμενα από τα κεφάλια τους και ταινίες/στεφάνια –σύμβολα των μυημένων⁵³⁰– χτυπούν με τεράστια σφυριά το κεφάλι της θεάς που ανέρχεται από τον Κάτω Κόσμο.⁵³¹

Η παράσταση θεωρείται ότι υποδηλώνει μια μιμητική αναπαράσταση της *ανόδου*, ενός δρώμενου που λάμβανε χώρα σε έναν πραγματικό ναό ή ιερό, όπως δηλώνεται από τους δυο κίονες εκατέρωθεν του κολοσσιαίου κεφαλιού της θεάς.⁵³² Σύμφωνα με τον Cl. Bérard, το ιερό αυτό δρώμενο των μυστηρίων που αναπαρίσταται στις ληκύθους και στο οποίο πρωταγωνιστούν ποικίλες μορφές σατύρων παρακολουθούσαν οι πιστοί από την αυλή. Η πρόταση της Hitchcock για την ερμηνεία του προπύλου ως «τριμερές ιερό», αλλά και η ερμηνεία που προηγήθηκε, δηλαδή της ενότητας της σπηλιάς και των γύρω χώρων ως χώρων θρησκευτικής τελετουργίας και μύησης μπορεί να βρει βάση ερμηνείας στην αναφορά του Bérard και της Harrison. Δηλαδή, το πρόπυλο μπορεί να χαρακτηριστεί ως είσοδος ναού ή ιερού που σηματοδοτούσε τις μυστηριακές τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό, προβάλλοντας την ιδιαίτερη θρησκευτική του υπόσταση, ενώ

⁵²⁷ Hitchcock 2000, 106-7.

⁵²⁸ Βλ. Bérard 1974, 6.

⁵²⁹ Harrison 2003 (1903), 45, εικ. 45, υποσ. 3.

⁵³⁰ Burkert 1993 (1977), 578.

⁵³¹ Βλ. και Harrison 2003 (1903), 45· Bérard 1974.

⁵³² Harrison 2003 (1903), 45· Bérard 1974.

ταυτόχρονα ίσως αποτελούσε και έναν ιερό χώρο θρησκευτικού δρώμενου το οποίο παρακολουθούσαν οι πιστοί από την αυλή.

Εικ. 2.6.16. Παράσταση μελανόμορφης Ληκύθου, Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισιού

Εικ. 2.6.17. Κιονωτός κρατήρας του Μύσωνος, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου

Εικ. 2.6.18. Σφραγιδόλιθος «νεοανακτορικών» χρόνων, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Εικ. 2.6.19. Χάραγμα διπλού πέλεκυ σε πεσσό, Πετράς Σητείας

Το χαρακτηριστικό στο εν λόγω πρότυπο είναι ότι τα υποστυλώματά του διαφοροποιούνται μορφολογικά μεταξύ τους, δηλαδή δεν είναι όλοι κίονες ή όλοι πεσσοί. Η ύπαρξη των διαφορετικών υποστυλωμάτων και η διάταξή τους με τον πέτρινο πεσσό και δυο ξύλινους κίονες εκατέρωθεν (Εικ. 2.6.15) δεν προέκυψε για λόγους πρακτικούς, ούτε μάλλον για λόγους αισθητικούς. Δεν πρόκειται δηλαδή για απλά υποστυλώματα που τοποθετήθηκαν αποκλειστικά για τη στήριξη μιας βεράντας στον επάνω όροφο, όπου θα απολάμβαναν οι άρχοντες της «εξοχικής οικίας» την ωραία θέα προς το πέλαγος και κατά τη δύση το ηλιοβασίλεμα.⁵³³ Το εμβασδόν της πιθανής άνωθεν επιφάνειας θα ήταν μικρό και δεν θα υπήρχε ανάγκη τόσο ισχυρής στήριξης. Σε πολλά κτήρια της ίδιας εποχής πολύ μεγαλύτερο εμβασδόν ορόφου δεν απαιτεί υποστύλωμα για την στήριξή του. Αντίστοιχα πρότυπα

⁵³³ Cadogan 1978, 77.

εισόδου σε κτηριακά συγκροτήματα του αγροτικού χώρου υπάρχουν στο Νίρου και στο Σκλαβόκαμπο. Στο πρώτο πρόπυλο υπάρχουν μόνο κίονες και στο δεύτερο μόνο πεσσοί.

Στο πρόπυλο του Μύρτου Πύργου ο πεσσός διαμορφώνει έναν εντυπωσιακό ημιυπαίθριο χώρο με βάση ένα στιβαρό κέντρο, το οποίο τονίζεται ιδιαίτερα σε σύγκριση και με τα πρόπυλα στο Νίρου ή στο Σκλαβόκαμπο, εξαιτίας του πεσσού. Με αυτόν τον τρόπο το πρόπυλο διέπεται από το «συμβολισμό του κέντρου», έναν ορισμό που διατύπωσε ο Μ. Eliade. Ο Eliade αναφέρει ότι το κέντρο φέρει καταρχάς μια χθονιο-νεκρική αξία, που δεν αποκλείει, ωστόσο, την κοσμολογική του σημασία, αφού πρόκειται για τη «ζώνη διατομής του θεϊκού, του γήινου και του υποχθόνιου κόσμου», δηλαδή της διατομής των «κοσμικών επιπέδων». Ο ίδιος συμπληρώνει ότι το «κέντρο» εμπεριέχει την «έννοια ιεροφανειακής και πραγματικής συγχρόνως έκτασης, αυτής του κατ' εξοχήν 'δημιουργικού' χώρου, όπου μπορεί να αρχίσει η δημιουργία».⁵³⁴ Οι αγγειογραφίες, εξάλλου, όπως η χαρακτηριστική της Εικ. 2.6.16 όπου στο κέντρο της παράστασης, ανερχόμενη από το χθόνιο κόσμο στον γήινο, με τις γονιμικές μορφές ή δυο κίονες ή και τα δυο μαζί εκατέρωθεν, εικονίζεται η θεά του «κέντρου», η θεά της δημιουργίας, η θεά της αναγέννησης, το αποδεικνύουν. Συνεπώς, οι δύο κίονες και ο κεντρικός πεσσός του προπύλου αποτελούσαν αρχιτεκτονικά στοιχεία φορτισμένα με ιδιαίτερο συμβολικό νόημα και όχι μια αισθητική ή πρακτική αρχιτεκτονική παρέμβαση.

Η διαφορετικότητα του στύλων του προπύλου ως προς το σχήμα επιτείνεται και από το διαφορετικό υλικό και χρώμα. Οι βάσεις των κίωνων του προπύλου είναι από ερυθρό πέτρωμα, ενώ ο πεσσός από λευκό (Εικ. 2.6.15). Συνήθως, οι πεσσοί στη μινωική Κρήτη είναι κατασκευασμένοι από υλικό λευκού χρώματος, όπως γυψόλιθο ή ασβεστόλιθο, ή επικαλύπτονται με γύψο.⁵³⁵ Αντίθετα, οι κίονες, που ήταν ξύλινοι και δεν σώζονται, πρέπει να ήταν ερυθροί, όπως αποδίδονται στις τοιχογραφίες⁵³⁶ και όπως διαπιστώνεται και από τις βάσεις των κίωνων του Μύρτου Πύργου αλλά και τις βάσεις και τα κιονόκρανα του «οικίσκου των Αρχανών».⁵³⁷ Εκτός από τους πεσσούς, από λευκό υλικό (γυψόλιθο, ασβεστόλιθο ή επικάλυψη από γύψο ή ασβέστη) ήταν επίσης θρανία, δάπεδα, παραστάδες και κέρατα «καθοσιώσεως», που βρίσκονται ή συνδέονται με «κρύπτες πεσσών» ή/και

⁵³⁴ Eliade 1999 (1964), 350-353.

⁵³⁵ Βλ. και Rutkowski 1986, 24, 25, 26, 29, 31, 32.

⁵³⁶ Βλ. και τοιχογραφία «Τρικιόνιου Ιερού» της «νεοανακτορικής» Κνωσού, «παλαιοανακτορικό» ομοίωμα «Ιερού» από την Κνωσό.

⁵³⁷ Λεμπέση 1976, 20.

συμβολικούς διπλούς πελέκεις ή/και ειδώλια «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών», αλλά και στις δεξαμενές καθαρμών με τη μορφή γυψομαρμάρωσης.⁵³⁸

Στον Μύρτο Πύργο, γύψινο είναι το δάπεδο του προπύλου –που έχει ως κέντρο τον πεσσό– το θρανίο με τα τρίγλυφα έξω από τη σπηλιά/άδυτο, οι παραστάδες της σπηλιάς (Εικ. 6.2.18), το δάπεδο του ιερού στον όροφο, ενώ ασβέστης βρέθηκε και στον τάφο. Ερυθρές είναι οι βάσεις των κιόνων του προπύλου, όπως αναφέρθηκε, το δάπεδο του φωταγωγού και το κρηπίδωμα του Α κτηρίου. Τέλος, στο τμήμα τοιχογραφίας που ανήκε στον τοίχο του διαδρόμου σώζεται μια κόκκινη κυρτή γραμμή σε λευκό φόντο.⁵³⁹ Φαίνεται, λοιπόν, ότι η επιλογή των συγκεκριμένων χρωμάτων, του κόκκινου και του λευκού, δεν ήταν τυχαία και πιθανώς είχε έναν συμβολισμό.

Εικ. 2.6.20. Γύψινες παραστάδες σπηλιάς/αδύτου ΥΜ Μύρτου Πύργου

Ο P. Faure είχε επισημάνει ότι τα χρώματα είχαν συμβολικές αξίες στις προϊστορικές κρητικές τοιχογραφίες,⁵⁴⁰ όπως και το χρώμα των πετρών.⁵⁴¹ Η Ε. Χρυσικοπούλου και η Σ. Σωτηροπούλου στη μελέτη τους για «το ιώδες στην παλέτα του θηραίου ζωγράφου» συνδέουν την επιλεκτική χρήση του κόκκινου της πορφύρας και του ιώδους-κόκκινου με τον συμβολισμό που τους είχε αποδοθεί, κυρίως μέσα σε ένα

θρησκευτικό πλαίσιο.⁵⁴² Σε μελέτη του για την αντίληψη και την ονομασία των χρωμάτων στην αρχαιότητα, ο L. Gernet έδειξε ότι η συμβολική και «υποκειμενική» αντίληψη προηγείται της «αντικειμενικής» έννοιας του χρώματος.⁵⁴³ Ωστόσο, η αναζήτηση του πιθανού συμβολισμού των δύο χρωμάτων απαιτεί διεξοδική και συγκριτική έρευνα, όπως επίσης και η αποσαφήνιση της σημασίας των πεσσών και των κιόνων, καθώς και η χρήση των συγκεκριμένων χρωμάτων σε αυτούς.

Η παρουσία του προπύλου στην πρόσοψη της ΒΔ ενότητας του συγκροτήματος προς την αυλή ήταν μάλλον συμβολικοί, αλλά υπήρχαν ενδεχομένως και πρακτικοί λόγοι. Όχι

⁵³⁸ Gesell 1985, 120-125· Rutkowski 1986, 22-45· Hitchcock 2000, 73, 112.

⁵³⁹ Cadogan 1978, 77.

⁵⁴⁰ Faure 2002 (1973), 360.

⁵⁴¹ Faure 2002 (1973), 262.

⁵⁴² Χρυσικοπούλου & Σωτηροπούλου 2003, 501.

⁵⁴³ Gernet 1957, 301-324.

τόσο για τη στήριξη μιας βεράντας στον όροφο, αλλά ίσως για λόγους ακουστικούς! Η σκέψη βασίζεται στην ερμηνεία της Hitchcock ότι το πρόπυλο λειτούργησε ως σκηνή για τους θεατές-πιστούς που κατέκλυζαν την αυλή, σε συνδυασμό και με την άποψη του Bérard ότι το ιερό δρώμενο των μυστηρίων που αναπαρίσταται στις ληκύθους λάμβανε χώρα σε έναν κιονωτό χώρο και το παρακολουθούσαν οι πιστοί από την αυλή. Ο Bérard αναφέρει τον «θορυβώδη ρόλο» των σατύρων που εμφανίζονται στις παραστάσεις της ανόδου στον κιονωτό χώρο κατά την *επιφάνεια* της θεότητας. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι γονιμικές μορφές, που ο ρόλος τους είναι ανάλογος με εκείνον του Ερμή, προκαλούν την επιστροφή της θεότητας με την ηχητική λειτουργία των αγροτικών εργαλείων και κυρίως με πελέκεις. Το «κάλεσμα» με χτύπο πέλεκυ αποτελεί ένα είδος επίκλησης και ο κώδικας, σύμφωνα με τον ίδιο, είναι ακουστικός.⁵⁴⁴ Μια ανάλογη ηχητική λειτουργία προαναφέρθηκε και για την περίπτωση των τριτώνων. Δεν θα φαινόταν, λοιπόν, καθόλου παράξενο η αρχιτεκτονική του προπύλου εκτός από το βασικό θρησκευτικό-συμβολικό της ρόλο να χρησίμευε και για την παραγωγή συγκεκριμένου ήχου αντήχησης για την επίκληση της θεότητας.

Ο πέλεκυς στα χέρια των γονιμικών μορφών της ανόδου (Εικ. 2.6.16 και 2.6.17) αποτελεί το όργανο εκείνο που προκαλεί την αναγέννηση της θεότητας. Ο Bérard αναφέρεται στη σωματική προέλευση της επίκλησης με χτυπήματα, που οδηγεί στην αρχή των χθόνιων μεταβάσεων, καθώς, όπως προκύπτει και από το εθνογραφικό υλικό που αφθονεί, η γη είναι το πρώτο τύμπανο.⁵⁴⁵ Εκτός από τον πέλεκυ που εμφανίζεται πιο πολύ στις αγγειογραφίες ως εργαλείο αφύπνισης και έγερσης της θεότητας, υπάρχει ποικιλία εργαλείων που έχει ταυτόσημη λειτουργία, όπως η σφύρα και η αξίνα, που είναι παρόμοια εργαλεία, αλλά και το ραβδί κ.λπ.⁵⁴⁶ Σύμφωνα με τον ίδιο, το χτύπημα της γης για την πρόκληση αφύπνισης και ως επίκληση εμφάνισης συνδέεται με τη φύση των κερασφόρων, των οποίων ο άγριος και ζώδης χαρακτήρας υπογραμμίζεται από τις οπλές τους.⁵⁴⁷ Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των χθόνιων μεταβάσεων, οι Πάνες εκτός από τα εργαλεία διαθέτουν και τον φυσικό τους εξοπλισμό, τις οπλές και τα κέρατα τους.

Ο A. Dieterich, στη μελέτη του για την καταγωγή της τραγωδίας, γράφει ότι οι διονυσιακοί δαίμονες ήταν δαίμονες της γονιμότητας, που τελούν ή συμβολίζουν αγροτικές τελετές. Ο ίδιος θεωρούσε ότι επρόκειτο για πρόσωπα μεταμφιεσμένα, τα οποία αντιπροσώπευαν τα πνεύματα των νεκρών. Υπό την έννοια αυτή λάμβαναν μέρος στα μυστήρια, και ιδιαίτερα στα μυστήρια της Ελευσίνας, όπου η τελετή γονιμότητας ήταν *sacer*

⁵⁴⁴ Bérard 1974, 78-9.

⁵⁴⁵ Bérard 1974, 80.

⁵⁴⁶ Bérard 1974, 78-9, 131.

⁵⁴⁷ Bérard 1974, 131.

ludus, ιερά παράσταση ιερογαμίας του Διός και της Δήμητρας και της γεννήσεως ενός παιδιού.⁵⁴⁸ Η θεωρία του Dieterich αμφισβητήθηκε ως προς τη μεταμφίεση προσώπων σε τράγους κατά τη διάρκεια των μυστηρίων, όχι όμως και ως προς τον γονιμοποιό τους χαρακτήρα στη σκηνή της ανόδου.⁵⁴⁹ Με τον τελευταίο συντάσσονται οι περισσότεροι ερευνητές.⁵⁵⁰

Εικ. 2.6.21. Αγγειογραφία κρατήρα του ζωγράφου της Bologna, Αρχαιολογικό Μουσείο Φεράρας

Σε ένα πρωτοαπτικό αγγείο αναπαρίσταται το ίδιο τελετουργικό, αλλά με άλλη μορφή: δύο πνεύματα με φτερά, που περιβάλλουν ένα δέντρο, το κέντρο της πράξης, επικαλούνται μια χθόνια θεότητα με ίδιες κινήσεις.⁵⁵¹ Η παράσταση φέρνει στο νου τον σφραγιδόλιθο της Εικ. 2.6.18 και το δέντρο των παραστάσεων σε σφραγίδες και σφραγίσματα. Στα Καβείρια Μυστήρια τιμούσαν πρώτη τη Μεγάλη Μητέρα, τη μητέρα γη, που λεγόταν Αξίερος και ταυτιζόταν με την Δήμητρα. Η μορφή της εικονιζόταν στα νομίσματα της Σαμοθράκης ανάμεσα σε δυο λιοντάρια. Μαζί με τη Μεγάλη Μητέρα λατρευόταν ο σύζυγός της, ένας ιθυφαλλικός θεός της γονιμότητας που το όνομά του ήταν Καδμίλος και που πολλές φορές ταυτιζόταν με τον Ερμή, διότι τα σύμβολά του, δηλαδή το ιερό του ζώο, ο κριός, που συμβόλιζε κατ' άλλους τη γονιμοποιό δύναμη και κατ' άλλους τον αρχηγό ποιμένα, καθώς και το φιδοκέφαλο κηρύκειό του, βρέθηκαν χαραγμένα σε νομίσματα και σε επιγραφές του Ναού.⁵⁵²

⁵⁴⁸ Dieterich 1908, βλ. και Jeanmaire 1985 (1951), 406-7.

⁵⁴⁹ Jeanmaire 1985 (1951), 407.

⁵⁵⁰ Βλ. και σχετικά Bérard 1974, 78-9, 97, 164.

⁵⁵¹ Βλ. σχετικά Bérard 1974, 80.

⁵⁵² Λέμαν 1957, 215-287.

Με κέρατα και σφυριά απεικονίζονται ανδρικές γονιμικές μορφές, Σάτυροι, Πάνες, αλλά και ο Ήφαιστος.⁵⁵³ Στα σύμβολα του Ηφαιστού συμπεριλαμβάνεται και ο πέλεκυς, το σφυρί, η λαβίδα του χαλκουργού και το μπαστούνι. Στη γέννηση της Αθηνάς και της Πανδώρας ο Ήφαιστος χρησιμοποιεί το χαρακτηριστικό του εργαλείο για να προκαλέσει τη γέννηση.⁵⁵⁴ Οι ανδρικές βλαστικές μορφές που σφυροκοπούν το κολοσσιαίο κεφάλι της θεάς που ανέρχεται, στην παράσταση της μελανόμορφης ληκύθου της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού (Εικ. 2.6.16), προκαλούν με τον τρόπο αυτό την αφύπνισή της και την επιστροφή της στον κόσμο των ζωντανών. Ανάλογες είναι και οι παραστάσεις των Εικ. 2.6.17 και 2.6.21. Οι εικονιζόμενες αυτές ανδρικές μορφές έχουν γονιμικό ρόλο. Ας αναφερθεί σχετικά ότι στον Μύρτο Πύργο βρέθηκε ένα ιθυφαλλικό ειδώλιο καθιστής μορφής της Εποχής του Χαλκού.⁵⁵⁵ Οι τελετουργίες με σεξουαλικά στοιχεία γίνονται κατανοητές ως μαγείες ευφορίας, σύμφωνα με τον Frazer.⁵⁵⁶

Σάτυροι με σφυριά και έχοντας επιτελέσει το έργο τους, χαίρονται χοροπηδώντας την άνοδο της θεάς στην παράσταση του κρατήρα του ζωγράφου της Bologna (Εικ. 2.6.21), ενώ οι σάτυροι στην ερυθρόμορφη παράσταση του κιονωτού κρατήρα του Μύσωνος προσπαθούν να καταστρέψουν τον τάφο σφυροκοπώντας με τα εργαλεία τους, προφανώς για να προκαλέσουν τη γέννηση/άνοδο (Εικ. 2.6.17). Στον κρατήρα της Δρέσδης (Εικ. 2.6.7) τραγοπόδαροι δαίμονες τυμπανίζουν χτυπώντας τις οπλές τους γύρω από την Περσεφόνη, ενώ σε άλλα αγγεία η κίνηση των ποδιών που χτυπούν τις οπλές αποδίδεται ως χορευτική γύρω από την άνοδο. Ο P. Boyancé, που επιμένει στη συνέχεια και τη σταθερότητα των μυστηρίων, θεωρεί ότι η δραστηριότητα αυτή είναι και τελετουργική, για την πρόκληση της άφιξης της θεότητας.⁵⁵⁷

Ο πέλεκυς, τα κέρατα, οι δαίμονες με φτερά σε εραλδική στάση, το δέντρο, η θεά με υψωμένα χέρια σε στάση *ανόδου*, δεν αποτελούν μόνο απεικονίσεις της παραστασιογραφίας της *ανόδου* των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, αλλά και θέματα της μινωικής τέχνης. Η «μινωϊκή θεά μεθ' υψωμένων χειρών» θεωρείται από πολλούς ερευνητές ότι αντιπροσωπεύει την ενότητα της φύσης και αποτελεί σύμβολο γέννησης και αναγέννησης.⁵⁵⁸ Ο διπλός πέλεκυς που κρατά στα χέρια της ή φέρει πάνω από το κεφάλι της αποτελεί το κυρίαρχο θρησκευτικό σύμβολο στη μινωική κοινωνία. Σύμφωνα με τη

⁵⁵³ Harrison 2003 (1903), 48.

⁵⁵⁴ Harrison 2003 (1903), 48.

⁵⁵⁵ Cadogan 1978, 83.

⁵⁵⁶ Frazer 1990 (1911-1936), 234-52.

⁵⁵⁷ Boyancé 1965-66, 79 κ.ε.

⁵⁵⁸ Cameron 1987, 324· Hitchcock 2000, 78.

Hitchcock οι δύο λάμες του συμβολίζουν τη διπλή έννοια της ζωής και του θανάτου, δεδομένης της χρήσης του ως εργαλείου θυσίας, της θυσίας που φέρνει ζωή.⁵⁵⁹ Η Μ. Νικολαΐδου, επίσης, στη μελέτη της για τον διπλό πέλεκου επικέντρωσε την προσοχή της στις κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις του συμβολισμού του και υπαινίσσεται την κυκλοφορία του στον κύκλο της ζωής και του θανάτου.⁵⁶⁰ Η Ε. Simon προτείνει ταύτιση των μεγαλύτερων ειδωλίων του λεγόμενου λατρευτικού κέντρου των Μυκηνών που κρατούν σφυρί με τον Δία.⁵⁶¹ Στη μελέτη του για τον Δία ο Α.Β. Cook ερμηνεύει τον διπλό πέλεκου σε σχέση με τα «κέρατα καθοσιώσεως» και τα «κέρατα» από μόνα τους ως σύμβολα του μινωικού «Θεού του ουρανού» ή, σύμφωνα με τη D. Collon, του «Θεού που χτυπά» («Smiting God»),⁵⁶² καθώς και τη σχέση του θεού με τους πεσσούς και τους κίονες.⁵⁶³

Τελετουργικοί πελέκεις δεν έχουν βρεθεί στον Μύρτο Πύργο, όμως στο συγκρότημα στο Νίρου Χάνι, η κάτοψη χώρων του οποίου είναι ανάλογη με την ενότητα του ΥΜ ΙΑ/Β που εξετάζεται εδώ (βλ. τη σύγκριση των κατόψεων: Σχ. 2.6.4), βρέθηκαν τελετουργικοί χάλκινοι πελέκεις, τμήμα γύψινων κεράτων «καθοσιώσεως» μεγάλων διαστάσεων, τμήμα τοιχογραφίας με ιερό κόμβο και πολλά κύπελλα.⁵⁶⁴ Η παρουσία των διπλών πελέκεων συχνά υπονοείται από τις βάσεις με οπές στην ανώτερη επιφάνεια για τη στερέωση του στυλεού. Στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας απεικονίζεται η χρήση τους ως βάσεων των διπλών πελέκεων και ο τρόπος που οι τελευταίοι εξυπηρετούσαν μια τελετουργία νεκρικού χαρακτήρα και αναγέννησης.⁵⁶⁵ Βάσεις πελέκεων βρίσκονται συχνά σε αποθηκευτικούς χώρους και «κρύπτες» με πεσσό, επισημαίνει η L. Hitchcock. Η ίδια υποστηρίζει ότι η συχνή σύνδεση χάλκινων ειδωλίων και διπλών πελέκεων με ιερά σπήλαια και δωμάτια με πεσσούς δείχνει ότι οι «κρύπτες» με πεσσό λειτουργούσαν ως σημεία συνεχών τελετουργιών.⁵⁶⁶

Ο Ν. Πλάτων πρότεινε την ιερή σημασία των χαραγμάτων στους πεσσούς (Εικ. 2.6.19)⁵⁶⁷ και ακολούθησαν και άλλοι ερευνητές.⁵⁶⁸ Επίσης, τελετουργικοί πελέκεις ή βάσεις για τη στήριξή τους, αγγεία με παραστάσεις διπλών πελέκεων και ιερών κόμπων

⁵⁵⁹ Hitchcock 2000, 149-150· Dietrich 1988, 12-24.

⁵⁶⁰ Νικολαΐδου 1994, 8

⁵⁶¹ Simon E. 1978, *RE Suppl.* 15, 1419· βλ. και Burkert 1993 (1977), 119, υποσ. 39.

⁵⁶² Collon 1972, 111-134.

⁵⁶³ Cook 1965.

⁵⁶⁴ Ξανθουδίδης 1906-7, 6, 15.

⁵⁶⁵ Λεβεντάκης 1995, 550-552.

⁵⁶⁶ Hitchcock 2000, 150.

⁵⁶⁷ Πλάτων 1954α, 436.

⁵⁶⁸ Rutkowski 1986, 44· Hitchcock 2000, 150-156 κ.α.

προέρχονται από «κρύπτες πεσσών» ή από τα ανώγεια «κιωνωτά ιερά» τους.⁵⁶⁹ Κέρατα «καθοσιώσεως», κύπελλα, νεολιθικοί λίθινοι πελέκεις και χάλκινα αντικείμενα, όπως και ΥΜ ΙΙΒ ειδώλια «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών» βρέθηκαν σε συνάφεια με πεσσούς και διπλούς πελέκεις.⁵⁷⁰ Η θρησκευτικότητα των πεσσών και των κίωνων ως συμβόλων θεοτήτων έχει υποστηριχθεί από πολλούς ερευνητές έως τώρα.⁵⁷¹ Εξάλλου, πάνω σε πεσσούς χαράσσεται ο διπλός πέλεκυς (Εικ. 2.6.19).

Μήπως, λοιπόν, όλα τα παραπάνω αποτελούν τα συμβολικά συμφραζόμενα ενός προϊστορικού μύθου της *ανόδου*; Μήπως η θεά που «ανασταίνεται» από το «σφυροκόπημα» των δύο εκατέρωθεν ανδρικών μορφών είναι η προϊστορική θεά με τον πέλεκυ πάνω από το κεφάλι της (Εικ. 2.6.18); Μήπως οι Σάτυροι, οι Πάνες, οι κερασφόρες, γονιμικές μορφές της παραστασιογραφίας της *ανόδου* που ξυπνούν και δίνουν τη νέα ζωή στη θεά (Εικ. 2.6.5, 2.6.6, 2.6.7, 2.6.16, 2.6.21) συμβολίζονται με τα κέρατα «καθοσιώσεως»; Μήπως, λοιπόν, οι κεφαλοθραύστες, οι διάτρητοι πελέκεις/σφύρες και οι χάλκινες περόνες με σφυροειδή διακόσμηση που εμφανίζονται σε ελλαδικούς ταφικούς τύμβους και ταφές⁵⁷² αποτελούν συμβολικά αντικείμενα *αναγέννησης*; Εξάλλου, ας θυμηθούμε ότι ο παραπάνω συνδυασμός ευρημάτων εμφανίζεται ταυτόχρονα, σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, με την εμφάνιση των αψιδωτών κατασκευών. Και ενδέχεται, τελικά, ο πέλεκυς και τα λεγόμενα κέρατα καθοσίωσης να αποτελούν γονιμικά σύμβολα αναγέννησης, όπως αυτά παρουσιάζονται στην κλασική παραστασιογραφία του μύθου της *ανόδου*, με τη μορφή των κερασφόρων μορφών που ξυπνούν με τους πελέκεις τους τη θεά που βρίσκεται στον Κάτω Κόσμο, ώστε να αναγεννηθεί; Και μήπως τελικά μετά ο συμβολισμός που διέπει το πρότυπο του Μύρτου Πύργου αποδίδει, δομικά, τον μύθο;

Το κτήριο που βρίσκεται στα Α της αυλής (Σχ. 2.6.2) είχε επίσης μια είσοδο με κιωνωτό πρότυπο, με έναν κίονα στο κέντρο. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, το σχέδιό του και η θέση του «ενδέχεται να παραπέμπει σε ναό, ωστόσο δεν υπάρχει τίποτα ανάμεσα στα ευρήματα, που να ενισχύει αυτή την άποψη».⁵⁷³ Το κτήριο είχε μπροστά από το πρότυπο κρηπίδωμα με ερυθρές πέτρες, όπως έχει προαναφερθεί. Οι ελληνικοί κλασικοί ναοί βρίσκονται σε υπερυψωμένη βάση/κρηπίδωμα, ενώ αντίθετα τα Μυστήρια τελούνται σε έναν «οίκο» με κυκλικό οικοδόμημα τον «θόλο».⁵⁷⁴ Τα Μυστήρια και οι νεκρικές θυσίες γίνονταν το βράδυ,

⁵⁶⁹ Rutkowski 1986, 24 κ.εξ.

⁵⁷⁰ Rutkowski 1986, 23-45· Αλεξίου 1958, 193, 196, 294, 203.

⁵⁷¹ Ενδεικτικά: Nilsson 2001 (1949), 28, 236 κ.εξ.· Evans 1921-36 (I), 425 κ.εξ.· Rutkowski 1986, 37 κ.ε.

⁵⁷² Γιαννούλη 1995, 126· Βλ. και Sakellariou 1980· 1986, 125-137· 1989, 15-8.

⁵⁷³ Cadogan 1978, 77.

⁵⁷⁴ Burkert 1993 (1977), 418.

ενώ η γιορτή του θεού αρχίζει με την ανατολή του ηλίου.⁵⁷⁵ Όσοι βρίσκονται στο βωμό στρέφονται προς την Ανατολή.⁵⁷⁶ Δεν υπάρχει ανατολή του ηλίου, εάν δεν έχει προηγηθεί η νύχτα. Δεν υπάρχει αναγέννηση, εάν δεν έχει προηγηθεί ο θάνατος και δεν υπάρχει γονιμότητα χωρίς θάνατο.⁵⁷⁷ Κατά τον ίδιο τρόπο η χθόνια και η ολύμπια τελετουργία των κλασικών χρόνων είναι συνεχώς αλληλένδετες.⁵⁷⁸

Στον Μύρτο Πύργο το ένα πρόπυλο βρίσκεται ΒΔ της αυλής, ενώ το άλλο Α της. Μήπως, λοιπόν, το Α κτήριο προοριζόταν για τη λατρεία ενός θεού που φέρνει τη ζωή, την ανατολή, ενός «ολύμπιου» θεού κατά τη θρησκεία των κλασικών χρόνων, ενώ το ΒΔ λατρευτικό σύνολο χώρων σχετιζόταν με τη λατρεία των νεκρών και της θεάς του Κάτω Κόσμου, δηλαδή μια χθόνια λατρεία; Σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των αρχαίων Ελλήνων, η Ανατολή συνδέεται με την αναγέννηση και την αναπαραγωγή και αυτό διαπιστώνεται καταρχάς από την ίδια τη γλώσσα,⁵⁷⁹ ενώ η Δύση σημαίνει και το θάνατο.⁵⁸⁰ Συνεπώς, το Α κτήριο του Μύρτου Πύργου ενδέχεται να χρησίμευσε ως ένας ναός, όντως, σχετικός με τη λατρεία ενός θεού φορέα της αναγέννησης, ανάλογου με τον Ερμή των ελληνοιστικών χρόνων του Πύργου.

Εάν, λοιπόν, στην αυλή του συγκροτήματος προσανατολίζονταν δύο πιθανά πρόπυλα λατρευτικών χώρων κατά την ΥΜ περίοδο, τότε και η αυλή θα είχε ανάλογο τελετουργικό χαρακτήρα. Εξάλλου, οι αυλές των «ανακτόρων» και ορισμένων «επαύλεων» έχουν αναγνωριστεί ως χώροι θρησκευτικών δρώμενων.⁵⁸¹ Στην Ιλιάδα αναφέρεται ότι η προ των ναών πλατεία στην οποία ο λαός προσευχόμενος συνέρχεται ονομάζεται «θείος αγών»,⁵⁸² ενώ ο τόπος συναθροίσεως των θεών είναι το των θεών «καταγώγιον».⁵⁸³ Στην αυλή υπάρχει μια κυκλική δεξαμενή. Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι πρόκειται για μια δεξαμενή νερού της ΜΜ περιόδου, που έπαψε να χρησιμοποιείται στην ΥΜ περίοδο και γι' αυτό πληρώθηκε με ποταμίσι βότσαλα και είχε διακοσμητική χρήση.⁵⁸⁴ Μήπως, όμως, δεν πρόκειται για μπαζωμένη δεξαμενή νερού, αλλά συνάδει με τον πιθανό τελετουργικό

⁵⁷⁵ Burkert 1993 (1977), 418, 587.

⁵⁷⁶ Burkert 1993 (1977), 393.

⁵⁷⁷ Otto 1992 (1939), 34.

⁵⁷⁸ Burkert 1993 (1977), 421.

⁵⁷⁹ Πανταζίδου 1930 (1836), 66.

⁵⁸⁰ Δύω στα ομηρικά χρόνια σημαίνει εισχωρώ, εισέρχομαι, βυθίζομαι, αλλά και αποθνήσκω (*Ιλιάδα*, Ζ, 19, 414: «χθόνα δύνονται», Ω16). Ο ήλιος και τα άστρα δύνουν: βλ. Πανταζίδου 1930 (1836), 690. Ανατέλλω σημαίνει αναδίδω αλλά και αναπαράγω, βλ. υποσ. Πανταζίδου 1930 (1836), 66.

⁵⁸¹ Δαβάρας 1986, 84· Preziosi 1983, 422· Gesell 1987, 125· Hitchcock 2000, 98-109· Driessen 2002, 1-13· Pelon 2002, 117, 120· Soles 2002, 131· Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 2002, 49· Hood 1995, 393-407 κ.ά.

⁵⁸² Όμηρος, *Ιλιάδα*, Η, 298. Βλ. και Πανταζίδου 1930 (1836), 12.

⁵⁸³ Όμηρος, *Ιλιάδα*, Σ, 376. Βλ. και Πανταζίδου 1930 (1836), 12.

⁵⁸⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1.

χαρακτήρα της αυλής και του συγκροτήματος; Κυκλικές τελετουργικές κατασκευές συνδέονται με το μύθο της ανόδου και τις τελετουργίες των Μυστηρίων και παίρνουν διάφορα ονόματα, ανά περίοδο και περιοχή, όπως «παρθένιο» ή «καλλίχορο φρέαρ», «ιερό αλώνι», «μέγαρο», «θεσμοφόριο».

Τα «μέγαρα» αναφέρονται ως κυκλικές δεξαμενές-βωμοί σε χώρους λατρείας της Δήμητρας.⁵⁸⁵ Τα «θεσμοφόρια» ήταν κυκλικοί ιεροί τόποι λατρείας της Δήμητρας και της Κόρης και ταυτίζονται ή εμπεριέχουν τα «μέγαρα», δηλαδή τα χάσματα προς το εσωτερικό της γης.⁵⁸⁶ Ο Όμηρος περιγράφει στην Ιλιάδα το λίκνισμα των σιτηρών στο ιερό αλώνι, το «λίκνον», από την ξανθή Δήμητρα.⁵⁸⁷ Στο «λίκνο» οι μαινάδες ξυπνούν τον αναγεννημένο Διόνυσο-βρέφος, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος.⁵⁸⁸ Στον «ομηρικό» Ύμνο στη Δήμητρα αναφέρεται το «παρθένιο φρέαρ», που ταυτίζεται με το «καλλίχορο», όπου ξαπόστασε η Δήμητρα κουρασμένη από την αναζήτηση της Κόρη της⁵⁸⁹ και όπου η άνοδος της γιορταζόταν με τελετουργικό χορό, όπως φανερώνει και το όνομά του.⁵⁹⁰ Σύμφωνα με τον Πausανία, το «παρθένιο φρέαρ» ήταν τόπος συνάθροισης για τις παρθένες της πόλης και σημείο εστίασης για την έναρξη των τελετουργικών χορών κατά τους εορτασμούς.

Ο χορός αποτελούσε μέρος της τελετουργίας των Μυστηρίων.⁵⁹¹ Στους «Βατράχους» του Αριστοφάνη αναφέρεται ότι «στα λιβάδια της Περσεφόνης χορεύουν τον ιερό χορό της μυστηριακής γιορτής».⁵⁹² Στην Ιλιάδα αναφέρεται ο χορός που χόρευαν αγόρια και κορίτσια στην έξοδο του λαβυρίνθου, όπου γινόταν η μύηση.⁵⁹³ Ο Όμηρος, επίσης, αναφέρει και έναν τόπο κυκλικού χορού στην Κνωσό, που κατασκευάστηκε από το Δαίδαλο και την Αριάδνη.⁵⁹⁴ Στα Κρητικά Μυστήρια του Ιδαίου Άνδρου, οι Κουρήτες χόρευαν γύρω από τον νεογέννητο Δία σείοντας τις ασπίδες τους και, σύμφωνα με τον Burkert, οι χάλκινες ασπίδες της ανατολίζουσας περιόδου που βρέθηκαν εκεί μαρτυρούν ότι υπήρχαν τέτοιου είδους

⁵⁸⁵ Όπου τα θύματα καταβυθιζόταν στο εσωτερικό τους, στο βάθος της γης, βλ. και Dietrich 1973, 1-12.
⁵⁸⁶ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 19-20, υποσ. 6, όπου αναφέρονται τα θεσμοφόρια που είναι γνωστά σήμερα από τις ανασκαφές, καθώς και οι γραπτές πηγές για την ύπαρξη αυτών.
⁵⁸⁷ Όμηρος, Ιλιάδα, Ε 500 κ.ε.
⁵⁸⁸ Βλ. και Nilsson 2001 (1949), 221.
⁵⁸⁹ Ομηρικός Ύμνος εις Δήμητρα, 98-100· Αισχύλος, Ικέτιδες, 391-2.
⁵⁹⁰ Πausανίας 1.38.6· βλ. και Clinton 1992, 27-8· Κάντα 1993, 32 κ.λπ.
⁵⁹¹ Burkert 1993 (1977), 228-330.
⁵⁹² Βλ. και Nilsson 2001 (1949), 224.
⁵⁹³ Όμηρος, Ιλιάδα, ΙΗ, 601.
⁵⁹⁴ Όμηρος, Ιλιάδα, Σ, 591.

χοροί στο πλαίσιο μιας εορτής μνήσεως του 8ου αιώνα.⁵⁹⁵ Η Αθηνά, μετά τη γέννησή της από το κεφάλι του Δία, χόρεψε έναν ενόπλιο χορό.⁵⁹⁶

Η *γέννηση* ή *αναγέννηση* ή *επιφάνεια* ή *άνοδος* της θεότητας συνδέεται με τελετουργικό χορό. Σύμφωνα με τον M. Caskey, πολλά από τα πήλινα αγάλματα του ναού του οικισμού της Εποχής του Χαλκού από την Αγία Ειρήνη της Κέας εμφανίζονται σε χορευτική στάση. Ο ίδιος αναφέρει ότι ο χορός είχε ως επίκεντρο την *επιφάνεια* της θεότητας, με στόχο να την προκαλέσουν ή να τη γιορτάσουν.⁵⁹⁷ Ο ναός ήταν αφιερωμένος στη λατρεία μιας «μινωϊκού» τύπου θεότητας κατά την Εποχή του Χαλκού, η οποία όμως ταυτίζεται με τον Διόνυσο γύρω στα 700 π.Χ. Στα διονυσιακά μυστήρια, ο χορός μεταβάλλεται σε εκστατική μανία.⁵⁹⁸ Ο Στ. Αλεξίου υποστηρίζει ότι «τα θεοφάνεια, τα οποία προεκαλούντο πιθανώς δι' εκστατικού χορού, είχαν ιδιαίτερον σημασίαν δια την μινωικήν θρησκείαν».⁵⁹⁹ Από όλα τα παραπάνω προκύπτει, λοιπόν, το ερώτημα: μήπως η κυκλική δεξαμενή της αυλής που ήταν μπαζωμένη με ποταμίσια βότσαλα στον ΥΜ ΙΑ/Β Μύρτο Πύργο χρησίμευε ως ένα τελετουργικό χοροστάσι;

Ο P. Warren αναγνωρίζει στην τελική φάση του «ανακτόρου» της Κνωσού ένα τελετουργικό χοροστάσι.⁶⁰⁰ Σε ομοίωμα που βρέθηκε σε τάφο στον Καμηλάρη απεικονίζεται ένας τελετουργικός χορός ανδρών μέσα σε μια τελετουργική δεξαμενή, όπως φανερώνουν τα κέρατα «καθοσιώσεως» που το στέφουν (Εικ. 2.6.22). Ο Ν. Πλάτων αναφέρει το κυκλικό χοροστάσι ως «κυκλικό αλώνι».⁶⁰¹ Οι χορευτές στο ομοίωμα από τον Καμηλάρη, φορούν ένα κάλυμμα κεφαλής που μοιάζει με σκουφί. Ο σκούφος είναι ίδιος με τον «πίλο», τον σκούφο των «αφιερωμένων».⁶⁰² Ο Αλεξίου αναφερόμενος στο συγκεκριμένο ομοίωμα επισημαίνει ότι η νεκρική λατρεία περιελάμβανε χορούς.⁶⁰³ Και οι B. Rutkowski και K. Branigan αποδίδουν στον κύκλιο χορό τελετουργικό και νεκρικό χαρακτήρα.⁶⁰⁴

⁵⁹⁵ Burkert 1993 (1977), 229.

⁵⁹⁶ Burkert 1993 (1977), 229.

⁵⁹⁷ Caskey 2004, 21, 28.

⁵⁹⁸ Burkert 1993 (1977), 350.

⁵⁹⁹ Αλεξίου 1964, 85.

⁶⁰⁰ Warren 1984, 307-323· 1988, 9, εικ. 3.

⁶⁰¹ Πλάτων 1970, 196-7.

⁶⁰² Burkert 1993 (1977), 572.

⁶⁰³ Αλεξίου 1964, 126.

⁶⁰⁴ Rutkowski 1986, 114· Branigan 1993, 135-137.

Εικ. 2.6.22. Πήλινο ομοίωμα χορού από τάφο στον Καμηλάρη Μεσαράς, 1650 π.Χ.

Εικ. 2.6.23. Ιερά μινωικά σκεύη από το Καρφί και τον τάφο των Κουρτών

Ένα πήλινο ομοίωμα χορού από το Παλαίκαστρο, της Μετανακτορικής περιόδου, βρέθηκε μαζί με κέρνους του τύπου της ανοιχτής φιάλης με μικρά κύπελλα στο χείλος.⁶⁰⁵ Ένας κέρνος της ΥΜΙΙΙ από τάφο των Κουρτών φέρει έξι μικρά αγγεία στο δακτύλιό του και τρεις ανθρώπινες μορφές: η μία έχει υψωμένα τα χέρια, η άλλη στο στήθος και η τρίτη λείπει (Εικ. 2.6.23). Ο Στ. Ξανθουδίδης, που δημοσίευσε το εύρημα, παραβάλλει τις μορφές με εκείνες στο δακτύλιο με το χορό του Παλαικάστρου. Ο Στ. Αλεξίου συνδέει τη μορφή με τα υψωμένα χέρια με «θεά».⁶⁰⁶ Ο Μ. Nilsson πίστευε ότι η σκηνή σχετίζεται με τη λατρεία της «Μεγάλης Μητρός».⁶⁰⁷ Όντως, η στάση της μορφής με τα υψωμένα χέρια παραπέμπει στην άνοδο και τη λατρεία της Μητέρας Δήμητρας και της Κόρης.

Ο κέρνος, ως τελετουργικό αντικείμενο, χρησίμευε στη λατρεία της Δήμητρας.⁶⁰⁸ Δακτυλιόσχημος κέρνος με τρία μικρά αγγεία στον δακτύλιό του βρέθηκε και στον Μύρτο Πύργο. Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι το σχήμα αυτό του αγγείου το βρίσκουμε μερικούς αιώνες αργότερα.⁶⁰⁹ Στη μυστηριακή λατρεία τοποθετούσαν στον κέρνο την πανσπερμία. Η πανσπερμία ήταν οι προσφορές των πρώτων προϊόντων, τα πρωτόλεια ή απαρχές που προσφέρονταν στους θεούς. «Σπέρνεται Πανσπερμία, θερίζεται Πανκαρπία». Οι νεκροί είναι χθόνιοι, Δημήτριοι και τελούν το έργο της Δήμητρας και της Κόρης, με την άνοδο και την κάθοδό της.⁶¹⁰ Και στην ελληνική ορθόδοξη λατρεία χρησιμοποιείται ανάλογο σκεύος σε συγκεκριμένες περιπτώσεις.⁶¹¹ Τούτη η πανσπερμία ή πανκαρπία των πρωτολείων

⁶⁰⁵ Dawkins 1904, 219, εικ. 6.

⁶⁰⁶ Αλεξίου 1958, 206-7.

⁶⁰⁷ Nilsson 1968 (1950), 450, 452.

⁶⁰⁸ Faure 2002 (1973), 210

⁶⁰⁹ Cadogan 1978, 75, 76 εικ. 15.

⁶¹⁰ Harisson 1997 (1912), 50.

⁶¹¹ Nilsson 2001 (1049), 314· Xanthoudides 1905-6, 20 κ.ε.

προσφέρεται τα ψυχοσάββατα της Πεντηκοστής, μέσα στον κέρνε, ως κόλλυβα. Τέτοια πρωτόλεια είναι της Ιτέας, τον Δεκαπενταύγουστο, που δεν τα ευλογεί ο παπάς και μοιράζονται σε όλους για την ψυχή των νεκρών και της Παναγίας, για αυτό και λέγονται «κόλλυβα της Παναγίας». Στη Φλώρινα «κέρνε» ονομάζουν τα παιχνίδια που παίζονται σε κύκλο με μπίλιες ή κότσια.

Με βάση όλα όσα προαναφέρθηκαν είναι δυνατό να ερμηνευτεί η μπαζωμένη κυκλική δεξαμενή της αυλής του Μύρτου Πύργου ως ένα τελετουργικό χοροστάσι στο πλαίσιο μιας ΥΜ I θρησκευτικής εγκατάστασης, όπου ενδέχεται να λάμβαναν χώρα τελετουργικά μυστήρια και μυήσεις σχετικά με τον κύκλο της ζωής, τον θάνατο και την αναγέννηση με βάση το μοτίβο εξαφάνισης και επιστροφής της θεότητας, δηλαδή της ανόδου και της καθόδου στον Κάτω Κόσμο. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, G. Cadogan, η πλήρωση της δεξαμενής με ποταμίσια βότσαλα στην ΥΜ, αποτελεί μια τελετουργική πράξη.⁶¹² Ο ίδιος προτείνει ότι, όταν έπαψε να υπάρχει η ανάγκη αποθήκευσης νερού στη δεξαμενή και οι κάτοικοι του λόφου προμηθεύονταν πλέον καθαρό τρεχούμενο νερό από το ποτάμι, γέμισαν συμβολικά τη δεξαμενή με βότσαλα από αυτό. Ωστόσο, τα βότσαλα φαίνεται να συνδέονται με θρησκευτικούς συμβολισμούς. Ο Nowicki υποστήριξε ότι η παρουσία βότσαλων αποτελεί βασικό στοιχείο και κριτήριο αναγνώρισης των ιερών κορυφής.⁶¹³

Σε σφραγίδα από την Κνωσό, μια γυναικεία μορφή είναι γερμένη πάνω σε μια μεγάλη πέτρα σαν να πενθεί. Η πέτρα φαίνεται σαν τεράστια κροκάλα και βότσαλα πλαισιώνουν τη μορφή.⁶¹⁴ Στο χρυσό δαχτυλίδι από τις Μυκήνες, η κεντρική μεγάλη γυναικεία μορφή, που ερμηνεύεται ως θεά ή ιέρεια, πατά πάνω σε στρώμα βοτσάλων. Στον θολωτό τάφο μυκηναϊκού τύπου, που ανακαλύφθηκε το 1997 ΒΑ των Μαργαριτών, κοντά στο Πέραμα Ρεθύμνου, το δάπεδο του δρόμου και του θαλάμου είναι στρωμένο με βότσαλα. Στον θολωτό τάφο της Περιστεριάς ο θάλαμος φέρει δάπεδο από ερυθρά, μαύρα και άσπρα βότσαλα. Το στόμιο του τάφου είχε επενδυθεί με λευκό γυψόλιθο και στην αριστερή παραστάδα της εισόδου υπήρχαν εγχάρακτα δύο σημεία, ο κλάδος και ο διπλός πέλεκυς.⁶¹⁵

Τα βότσαλα αποτελούν ένα ακόμη σύμβολο του θρησκευτικού μύθου της ανόδου της θεότητας, ή αλλιώς της γέννησης ή/και του τελετουργικού λουτρού, που πριν την Κλασική εποχή ήταν ενδεχομένως ταυτόσημα και δεν είχαν ακόμη διαφοροποιηθεί.⁶¹⁶ Συγκεκριμένα,

⁶¹² Cadogan 2007, 107.

⁶¹³ Jones 1999, 2.

⁶¹⁴ Warren 1990, 199, εικ. 14.

⁶¹⁵ Vermeule 1983 (1964), 133.

⁶¹⁶ Harrison 2003 (1903), 94.

τα βότσαλα υποδηλώνουν τον ποταμό, το υγρό στοιχείο που «κάνει τη μεταφορά από τον κόσμο των ζωντανών στον υποχθόνιο κόσμο» και αντίστροφα, αποτελώντας μια «οδό διπλής κυκλοφορίας που προσφέρεται για κυκλικές διαδρομές».⁶¹⁷ Στο αρχαϊκό ανάγλυφο γνωστό ως «θρόνο Ludovisi» (Εικ. 2.6.9), οι δύο γυναικείες μορφές που υποβαστάζουν την αναδυόμενη θεά στέκονται σε επικλινή όχθη με βότσαλα, ώστε να δηλώνεται συμβολικά το πέρασμα από τον έναν στον άλλο κόσμο μέσω του ιερού ποταμού ή του τελετουργικού λουτρού.⁶¹⁸

Η κυκλική κατασκευή της αυλής του Μύρτου Πύργου γεμίσθηκε με ποταμίσι βότσαλα. Και πιθανότατα πρόκειται για συμβολική πράξη, όπως επισήμανε και ο ανασκαφέας. Τα βότσαλα, όντως, πρέπει να συμβολίζουν το νερό και το ποτάμι, αλλά όχι για τους λόγους που αναφέρει ο ανασκαφέας. Οι όχθες των ποταμών αποτελούσαν ένα σύνορο στην αρχαιοελληνική μυθολογία και θρησκεία που χωρίζει τον κόσμο των ζώντων από το ενδιαίτημα των νεκρών.⁶¹⁹ Η γέννηση και ο θάνατος σχετίζονταν με ποτάμια. Στην πεδιάδα του Καστελίου πηγάζει ο ποταμός Καρτερός, ο αρχαίος Αμνισός ή Τρίτων. Κατά τον Διόδωρο τον Σικελιώτη, στην περιοχή αυτή των πηγών του Τρίτωνος γεννήθηκε η Αθηνά από τον Δία και για το λόγο αυτό την έλεγαν Τριτογένεια.⁶²⁰ Η Αφροδίτη γεννήθηκε από τα κύματα και αναδύθηκε σε μια βοτσαλωτή παραλία, σύμφωνα με τη μυθολογία, όπως δηλώνουν και τα βότσαλα στο ανάγλυφο του «θρόνου Ludovisi». Αξίζει να αναφερθεί, επίσης, ότι τα βότσαλα είχαν σχέση και με τη μαντική τέχνη. Ο Ερμής έμαθε να μαντεύει το μέλλον με μικρά βότσαλα. Ο Δίας ευχαριστημένος από την επιδεξιότητα και δραστηριότητα του γιου του τον έκανε κήρυκα δικό του και των θεών του Κάτω Κόσμου.⁶²¹

Όμως, ποια ήταν η χρήση της κυκλικής δεξαμενής πριν το γέμισμά της με βότσαλα; Ενδέχεται να ήταν δεξαμενή νερού, όπως υποστηρίζει ο ανασκαφέας; Και αν επρόκειτο για μια χρηστική κατασκευή που μεταβλήθηκε σε τελετουργική, υπάρχουν αποδείξεις για την πρωταρχική της χρήση; Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι αμυντικοί λόγοι αποτέλεσαν την αιτία της δημιουργίας των δυο κυκλικών δεξαμενών που υπάρχουν στο Νότιο λόφο του Μύρτου Πύργου και οι οποίες έπαψαν να χρησιμοποιούνται στην ΥΜ περίοδο. Ο πόλεμος και η

⁶¹⁷ Δαράκη 1997 (1985), 50.

⁶¹⁸ Harrison 2003 (1903), 94.

⁶¹⁹ Χαρακτηριστικά στην Οδύσσεια για πρώτη φορά περιγράφεται ο χθόνιος κόσμος του Άδη, όπου και μνημονεύεται ο ποταμός Αχέρωντας, μαζί με τον Πυριφλεγέθοντα και τον Κωκυτό και το ύδωρ της Στυγός: Όμηρος, *Οδύσσεια*, Κ, 512.

⁶²⁰ Ο Διόδωρος Σικελιώτης (5, 72-73) αναφέρει: «Μυθολογούσι δε και την Αθηνάν κατά την Κρήτην εκ Διός εν ταις πηγαίς του Τρίτωνος ποταμού γεννηθήναι διό και Τριτογένειαν ονομασθήναι. Εστί δε και νυν έτι περί τας πηγάς ταύτας ιερόν άγιον της θεού ταύτης.εν ω τόπω την γένεσιν αυτής υπάρξει μυθολογούσι»

⁶²¹ Grimal 1991 (1980), 213.

άμυνα κατά την περίοδο αυτή πιστοποιούνται από την ύπαρξη του πύργου-προμαχώνα και των τειχών της περιόδου αυτής, καθώς και από τα ίχνη της καταστροφής από φωτιά. Ωστόσο, τα ερωτηματικά είναι πολλά σε σχέση με την ορθότητα αυτού του σεναρίου.

Ορισμένα από αυτά είναι τα εξής:

- Είναι δυνατόν να τροφοδοτείται ένας οικισμός⁶²² από στάσιμο νερό που συλλέγεται από τη βροχή;
- Η κατανάλωση στάσιμου βρόχινου νερού δεν θα είχε επίπτωση στην υγεία του πληθυσμού; Κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να συνέβαινε από όσο είναι δυνατόν να γνωρίζουμε από την μελέτη των οστών.⁶²³
- Πώς γινόταν η συλλογή του βρόχινου νερού στις κυκλικές δεξαμενές; Δεν είναι δυνατόν να γέμιζαν από το βρόχινο νερό, εάν δεν υπήρχε κάποιο σημείο συλλογής, εφόσον ο όγκος των δυο δεξαμενών ήταν μεγάλος και υπολογίζεται από τον ανασκαφέα ότι ξεπερνούσαν σε χωρητικότητα τους 70-80 τόνους.⁶²⁴
- Εάν οι δυο δεξαμενές κατασκευάστηκαν σε καιρό πολέμου για την αποθήκευση νερού και επειδή οι κάτοικοι δεν μπορούσαν να κατέβουν στο ποτάμι διότι κινδύνευαν, τότε γιατί η μεγαλύτερη δεξαμενή βρίσκεται εκτός των τειχών;
- Εφόσον η μεγάλη δεξαμενή βρισκόταν, ούτως ή άλλως, εκτός των τειχών, τότε γιατί κατασκευάστηκε στο συγκεκριμένο σημείο που δεν ήταν κατάλληλο για μια δεξαμενή νερού, όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο ανασκαφέας. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι το επικλινές έδαφος οδήγησε στην κατασκευή μιας υπέργειας κτιστής κατασκευής στη Β πλευρά, με συνέπεια να γκρεμιστεί το κτιστό της τμήμα και να χρησιμοποιηθεί ως «σκουπιδότοπος».⁶²⁵ Αφού η δεξαμενή περιέπεσε σε αχρηστία, μετά το σπάσιμο της στη ΥΜ περίοδο, κτίστηκε στην πλευρά αυτή ένα τοιχάκι. Για ποιο λόγο; Για την συγκράτηση των σκουπιδιών;

Δεξαμενές νερού της περιόδου αυτής δεν έχουν ανακαλυφθεί αλλού σε ολόκληρη την Κρήτη, όπως επισημαίνει και ο ανασκαφέας.⁶²⁶ Υπάρχουν, όμως, ανάλογες κυκλικές κατασκευές της ίδιας περιόδου, οι λεγόμενες «κουλούρες» των «ανακτορικών» συγκροτημάτων. Γιατί λοιπόν να υπάρχουν στον Μύρτο Πύργο οι δύο μοναδικές δεξαμενές νερού και να μην είναι και αυτές «κουλούρες», ανάλογες με άλλες κατασκευές της εποχής

⁶²² Σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Cadogan 2005) η χωρητικότητα των δεξαμενών αποτελεί σημαντική ένδειξη για τον ορισμό της εγκατάστασης ως οικισμού και τον προσδιορισμό του μεγέθους της, και συγκεκριμένα της τάξεως των 5ha. Ας διασαφηνιστεί, στο σημείο αυτό, ότι η ερμηνεία των κυκλικών κατασκευών καθορίζει τον ορισμό της εγκατάστασης, την ερμηνεία της λειτουργίας της και το μέγεθός της, σύμφωνα με τον ανασκαφέα.

⁶²³ Cadogan 2007, 73, 106.

⁶²⁴ Cadogan 2007, 107.

⁶²⁵ Cadogan 2005.

⁶²⁶ Cadogan 2007, 108.

τους; Εάν λάβουμε υπόψη ότι ο ανυψωμένος διάδρομος της Β πλαγιάς που βρίσκεται κοντά στη μεγάλη δεξαμενή και οδηγεί στον τάφο χαρακτηρίζεται από τον ανασκαφέα ως «πρόγονος των πομπικών δρόμων», τότε μάλιστα είναι πολύ πιθανό. Ανυψωμένος είναι και ο δρόμος της αυλής, όπου βρίσκεται η μικρότερη κυκλική κατασκευή. Στα «ανακτορικά» συγκροτήματα οι ανυψωμένοι «πομπικοί δρόμοι» βρίσκονται στις πρώιμες δυτικές αυλές μαζί με τις «κουλούρες».

Η ερμηνεία των κυκλικών κατασκευών των δυτικών αυλών των «ανακτόρων» αποτελεί ένα άλυτο ζήτημα ερμηνείας στη μινωική αρχαιολογία. Αρχικά, ο Evans ερμήνευσε τις «κουλούρες» ως αποθέτες, οι οποίοι περιστασιακά καθαρίζονταν.⁶²⁷ Οι «κουλούρες» βρέθηκαν γεμάτες με απορρίμματα τα οποία περιελάμβαναν χώμα, πέτρες και όστρακα που χρονολογούνται στη MM II και MM IIIA/B. Μέχρι πρόσφατα, αυτή η ερμηνεία του Evans απορριπτόταν καθολικά με το επιχείρημα ότι τα «πηγάδια» ήταν πολύ προσεκτικά ετοιμασμένα για να αφιερωθούν στην απόθεση απορριμμάτων. Στα Μάλια ο Ο. Pelon χαρακτήρισε τις κυκλικές κατασκευές «σιλό» για την αποθήκευση σιτηρών.⁶²⁸ Η ερμηνεία αυτή επικράτησε και για τις «κουλούρες» της Κνωσού και Φαιστού. Ο Κ. Branigan έχει υπολογίσει ότι οι «κουλούρες» της Κνωσού εξασφάλιζαν χωρητικότητα αποθήκευσης 250 τόνων, ενώ αυτές της Φαιστού 75 τόνων. Σύμφωνα με τον Branigan, η τοποθέτηση των «κουλουρών» στην απομακρυσμένη πλευρά της Δυτικής Αυλής στην Κνωσό και τη Φαιστό υποδεικνύει ελεγχόμενη δημόσια χρήση.⁶²⁹ Ωστόσο, η άποψη αυτή σύμφωνα με τη Hitchcock στηρίζεται σε ένα συνδυασμό τυπικής ερμηνείας και αναλογίας με τα υστερότερα «σιλό» των Μαλίων και έχει ενσωματωθεί μάλλον ισχυρά σε οικονομικές ερμηνείες για τα πρώιμα συγκροτήματα.⁶³⁰

Ο Τ. Strasser αμφισβήτησε την ιδέα ότι οι «κουλούρες» της Φαιστού και της Κνωσού είχαν ποτέ σιτηρά, στηριζόμενος σε εθνογραφικές και αντιγραφικές αρχαιολογικές μελέτες και στην ακαταλληλότητά τους για να διατηρούν το στάρι στεγνό.⁶³¹ Ο D. Preziosi πρότεινε κάτι διαφορετικό, ότι οι κουλούρες μπορεί να χρησίμευαν ως λάκκοι φύτευσης δέντρων, όπως απεικονίζονται στην επανομαζόμενη τοιχογραφία του «Ιερού Άλσους» από την Κνωσό. Στηριζόμενος στην αναλογία με την τοιχογραφία της Κνωσού ερμηνεύει και τις «κουλούρες» της Φαιστού με τον ίδιο τρόπο και θεωρεί ότι εξυπηρετούν διπλή λειτουργία

⁶²⁷ Evans 1935, IV, 61 κ.ε.

⁶²⁸ Pelon κ.ά. 1980, 221-226.

⁶²⁹ Branigan 1987, 247-249.

⁶³⁰ Hitchcock 2000, 64.

⁶³¹ Strasser 1994, 306· 1995· 1998, 73-100.

και ως ανεμοφράκτες για την εκτεθειμένη νότια πτέρυγα της δυτικής μέσης αυλής.⁶³² Σύμφωνα με τον Carinci, οι κυκλικές αυτές δεξαμενές φαίνεται ότι έχουν σχέσεις σε σχεδιαστικό και συμβολικό επίπεδο με τους τελετουργικούς «πομπικούς δρόμους» των δυτικών αυλών.⁶³³ Επίσης, οι Preziosi και Branigan⁶³⁴ επισήμαναν ότι οι «κουλούρες» της Φαιστού και της Κνωσού σε συνδυασμό με τις Δ αυλές και τα συστήματα εισόδου αποτελούσαν περιοχές ελεγχόμενης δημόσιας δραστηριότητας, που μεσολαβούσαν μεταξύ πόλης και «ανακτόρου».⁶³⁵

Στο εσωτερικό της μικρής δεξαμενής του Μύρτου Πύργου βρέθηκαν όστρακα αγγείων, που ο ανασκαφέας πιστεύει ότι χρησίμευαν στην άντληση νερού.⁶³⁶ Όμως, είναι αμφίβολο εάν οι άνθρωποι αντλούσαν νερό από ένα πηγάδι με εύθραυστα και μικρής χωρητικότητας σκεύη, όπως ένα πήλινο κανάτι. Συνήθως το σκεύος που χρησιμοποιείται στα πηγάδια για την άντληση νερού είναι άθραυστο και διαθέτει κάποια χωρητικότητα, όπως ένας ξύλινος κουβάς. Εξάλλου, πήλινα όστρακα βρέθηκαν και στις λεγόμενες «κουλούρες» των «ανακτόρων» που δεν ερμηνεύονται ως δεξαμενές νερού. Λαμβάνοντας, μάλιστα, υπόψη ότι στις «κουλούρες» τις Φαιστού μαζί με τα κεραμικά όστρακα βρέθηκαν και οστά, ο Στ. Αλεξίου υποστήριξε ότι αυτές ήταν αποθέτες των ιερών.

Έχοντας εκφράσει αμφιβολίες για το ενδεχόμενο οι δεξαμενές να χρησίμευαν για την αποθήκευση νερού και εξετάζοντας το ενδεχόμενο αυτές να είναι ανάλογες με εκείνες των «ανακτορικών» συγκροτημάτων, μπορούμε να ανατρέξουμε για άλλη μια φορά στο μύθο της *ανόδου/καθόδου* και τις τελετουργίες των Μυστηρίων σε μια προσπάθεια εξήγησης της χρήσης τους ως τελετουργικών κατασκευών. Είναι γνωστό από την αρχαία ελληνική γραμματεία και τα αρχαιολογικά ευρήματα ότι τα Μυστήρια και γενικότερα ο μύθος της *ανόδου/καθόδου* συνδέονται, όπως προαναφέρθηκε, με κυκλικές τελετουργικές κατασκευές. Τα «μέγαρα» και τα «θεσμοφόρια» αποτελούσαν τέτοιες δεξαμενές-βωμούς σε χώρους λατρείας της Δήμητρας και της Κόρης.⁶³⁷

Στα Θεσμοφόρια, την πιο διαδεδομένη ελληνική γιορτή, εξαιρετικής παλαιότητας,⁶³⁸ και κυριότερη λατρεία της Δήμητρας, η κυκλική κατασκευή, το «θεσμοφόριο» ή «μέγαρο», αποτελούσε τον ιερό χώρο· μια συμβολική αμφίδρομη δίοδος για και από τον Κάτω Κόσμο.

⁶³² Preziosi 1983, 85.

⁶³³ Carinci 2001, 39-56.

⁶³⁴ Υποσ. πιο πάνω.

⁶³⁵ Preziosi 1983, 87· Branigan 1987, 249.

⁶³⁶ Cadogan 2007, 104.

⁶³⁷ Βλ. και Dietrich 1973, 1-12· Nilsson 2001 (1949), 102.

⁶³⁸ Έχουν χαρακτηριστεί ως εορτή της «εποχής του λίθου», βλ. Burkert 1993 (1977), 48, υποσ. 21.

Το τελετουργικό ήταν επικεντρωμένο σε ένα κυκλικό «στόμιο του Άδη», προσδιορισμένο από τη θρησκευτική αρχιτεκτονική, το «μέγαρο». Αληθινός «ναός του γάμου», το Θεσμοφόριο, είναι φτιαγμένο σε μια φυσική ρωγμή του εδάφους ή σε μια κρύπτη σκαμμένη μέσα στη γη.⁶³⁹ Τα παλαιότερα λείψανα θεσμοφορίου στο ιερό της Δήμητρας στην Ακροκόρινθο είναι μυκηναϊκά.⁶⁴⁰ Πελεκημένο στον βράχο, επικοινωνεί με δυο σπήλαια αφιερωμένα στις δύο θεές. Υποδειγματική περίπτωση, συνδέει την κρύπτη με το σπήλαιο. Συνεπώς, η κρύπτη έχει αξία σπηλαιίου, όπου λαμβάνει χώρα η απαγωγή της Κόρης. Το στόμιο του Άδη, το σπήλαιο, οδηγεί σε έναν υποχθόνιο κοιτώνα για την πραγματοποίηση του υπόγειου γάμου.⁶⁴¹

Την πρώτη μέρα των Θεσμοφορίων, που ονομάζεται *Κάθοδος* και άλλοτε *Άνοδος*, έριχναν μέσα σε ρωγμές του εδάφους, στα «μέγαρα», γλυκά σε σχήμα γυναικείου αιδοίου και χοίρους, σύμβολο του γυναικείου αιδοίου.⁶⁴² Τα θύματα καταβυθίζονταν στο εσωτερικό των υπόγειων «μεγάρων», στο βάθος της γης. Η προσφορά γίνεται με τους κανόνες της χθόνιας θυσίας. Ο θανατηφόρος γάμος της Κόρης με τον θεό του Κάτω Κόσμου επαναλαμβάνονταν με αυτή τη θυσία. Τα αντικείμενα και οι χοίροι μένουν στο βάθος της γης και αποσυντίθενται. Κατόπιν οι «αντλήτριαι» πραγματοποιούσαν *κάθοδο* στους άδυτους χώρους για να ανεβάσουν και να εναποθέσουν στον βωμό τα κατάλοιπα των προσφορών. Τα υπολείμματα, που είχαν έρθει σε επαφή με τις γονιμοποιές δυνάμεις της φύσης ανακατεμένα με σπόρους προορίζονται για τη σπορά, ώστε να φέρουν καλές σοδειές, καλά γεννήματα, «εν όψει της παραγωγής Καρπών και ανθρώπων».⁶⁴³

Σε έναν «κάλαθο» από το Καρφί μια γυναικεία μορφή που ο Αλεξίου χαρακτηρίζει «θεά» με υψωμένα χέρια αναδύεται από το εσωτερικό του (Εικ. 2.6.23).⁶⁴⁴ Ο ίδιος συγκρίνει τη μορφή με τη θεά του «ναΐσκου» από την Κνωσό (Εικ. 2.6.4). Στην περίπτωση αυτή, η «θεά» δεν αναδύεται μέσα σε ένα ομοίωμα κυκλικού ιερού χώρου, ή «ναΐσκου» όπως αναφέρεται, αλλά στο κέντρο ενός κυκλικού ιερού σκεύους. Μήπως, ο κύκλος αποδίδει το συμβολισμό της διόδου από και προς τον κάτω Κόσμο, όπως συμβαίνει με τα κυκλικά «θεσμοφόρια» και τα «μέγαρα», και πιθανώς και με τη σπηλαιώδη κυκλοειδή διαμόρφωση του Μύρτου Πύργου; Στον κάλαθο από το Καρφί η αναδυόμενη μορφή με τα υψωμένα

⁶³⁹ Όπως η κρύπτη του θεσμοφορίου του Πειραιά, βλ. και Δαράκη 1997 (1985), 184, υποσ. 1.

⁶⁴⁰ Bookidis & Stroud 1987, 9.

⁶⁴¹ Δαράκη 1997 (1985), 185. Μεταξύ άλλων ο Κικέρων αναφέρει ότι ο Dis Pater βγήκε από εκεί με το άρμα του και ξαναβυθίστηκε παίρνοντας μαζί του την παρθένα, Κικέρων, *In Verrem action*, 107.

⁶⁴² Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*, 282-289. Για τον συμβολισμό στο σεξουαλικό λεξιλόγιο, βλ. και *Αχαρνής*, 764, 774· Κλήμης Αλεξανδρείας, *Προτρεπτικός*, 2, 17 κ.λπ. Επίσης, βλ. σχ. Burkert 1993 (1977), 498.

⁶⁴³ Δαράκη 1997 (1985), 186· Θεοδώρητος, *Ελλήνων θεραπευτική παθημάτων*, 3, 84.

⁶⁴⁴ Αλεξίου 1958, 207.

χέρια έχει κάλαθο πάνω στο κεφάλι της. Στην κλασική εικονογραφία τα Θεσμοφόρια παρουσιάζονται ως γυναίκα η οποία φέρει στο κεφάλι έναν κάλαθο. Το όνομα της γιορτής έλκει την ονομασία ακριβώς από αυτό, σύμφωνα με πολλούς ερευνητές. Η λέξη θεσμός προέρχεται από το «κατατίθεται», την τοποθέτηση κάτω, όπως δηλαδή έκαναν οι γυναίκες στα Θεσμοφόρια μεταφέροντας τα υπολείμματα των χοίρων από τους λάκκους, αλλά επίσης τα νέα δώρα φέρονται πάλι στους λάκκους.⁶⁴⁵ Η «κάλαθος» ή «καλαθίσκος», η «κίστη» ή «αντίπηξ», ή το «λίκνον» συμβολίζει τον κόλπο της γης, που δέχεται τα θεϊκά παιδιά, τους θείους καρπούς, αλλά και τα ανθρώπινα παιδιά και τους πραγματικούς καρπούς, καθώς και τα «άρρητα», τα «μυστήρια», τα μυστήρια του φαλλού, του αιδοίου και του παιδιού.⁶⁴⁶

Σε πολλά ιερά της Δήμητρας, εκτός από τις κυκλικές τελετουργικές δεξαμενές ή βαθύσματα προσφορών, ολόκληρος ο ιερός χώρος ήταν ουσιαστικά μια κυκλική κατασκευή με βάθος. Το Θεσμοφόριο της Πέλλας ήταν ένας χώρος κυκλικός με εσωτερική διάμετρο 10 μ. Στο βυθισμένο εσωτερικό του βρέθηκε βωμοειδής κατασκευή για την απόθεση των υπολειμάτων των ζώων (Εικ. 2.6.24).⁶⁴⁷ Η κάτοψη του θυμίζει έντονα τη μία από τις «κουλούρες» της Κνωσού (Εικ. 2.6.25). Πολλά θεσμοφόρια είναι σήμερα γνωστά από τις ανασκαφές, αλλά και από τις αρχαίες πηγές.⁶⁴⁸ Σε πολλά από αυτά υπήρχε σκάλα ή ράμπα για την κάθοδο στο εσωτερικό τους. Το ίδιο συμβαίνει και στις «κουλούρες» της Κνωσού (Εικ. 2.6.25).

Στο μεγάλο Ιερό της Δήμητρας στον Ακράγαντα υπήρχε κυκλικός βωμός με τη μορφή πηγαδιού.⁶⁴⁹ Στο Ιερό τη Δήμητρος στην Κνίδα βρέθηκε ένας κυκλικός λάκκος με κόκκαλα γουρουνιών και μαρμάρινα ομοιώματα γουρουνιών ως αναθήματα.⁶⁵⁰ Στο ιερό της Δήμητρας στην Πριήνη υπήρχε τετράγωνη δεξαμενή, η οποία είχε χαμηλό αέτωμα ως περιχείλωμα. Στο ελληνιστικό μητρώο της Βεργίνας ανακαλύφθηκε τετράπλευρος βόθρος-βωμός. Μάλιστα, το μητρώο διέθετε μια κεντρική αυλή για τη συγκέντρωση των πιστών, που γύρω της διατασσόταν το κτηριακό συγκρότημα. Στο εσωτερικό του συγκροτήματος βρέθηκε ένας μικρός ιερός ημιυπόγειος χώρος, στον οποίο προσέρχεται κανείς μέσα από έναν στενόμακρο διάδρομο. Ο χώρος αυτός διέθετε ένα θρανίο δίπλα στην είσοδο κατά μήκος του τοίχου,⁶⁵¹ όπως ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση του Μύρτου Πύργου. Οι

⁶⁴⁵ Burkert 1993 (1977), 498, υποσ. 25.

⁶⁴⁶ Δαράκη 1997 (1985), 197-202.

⁶⁴⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 24-5.

⁶⁴⁸ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 20, υποσ. 6.

⁶⁴⁹ White 1964, 69· Βλ. και Bruneau 1970, 269-93.

⁶⁵⁰ Nilsson 2001 (1949), 102.

⁶⁵¹ Δρούγου 1997, 45-6.

κατασκευές δεν ήταν παντού του ίδιου τύπου, αλλά γενικότερα επρόκειτο για άδυτους χώρους, που εξυπηρετούσαν την καταβύθιση των θυμάτων στη γη και την επαφή των γυναικών με το υποχθόνιο στοιχείο. Το «θεσμοφοριάζειν» ή «μεγαρίζειν» άλλες φορές τελούνταν και σε φυσικά χάσματα ή σπήλαια.

Σχ. 2.6.24. Κάτοψη του Θεσμοφορίου της Πέλλας, 4ος αι.

Εικ. 2.6.25. «Κουλούρες» Δ αυλής Κνωσού

Στον Μύρτο Πύργο, όπως αναφέρθηκε, βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστών από χοίρους. Στις κυκλικές δεξαμενές των «ανακτόρων» βρέθηκαν επίσης οστά ζώων και όστρακα.⁶⁵² Στην Κνωσό δίπλα στις «κουλούρες» υπάρχει βωμός. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στα Θεσμοφόρια τα υπολείμματα των χοίρων τοποθετούνταν σε βωμό που υπήρχε δίπλα στο/-α «μέγαρο/-α». Η Δ αυλή των «ανακτόρων», όπου υπήρχαν οι «κουλούρες», είναι κοινά αποδεκτό ότι αποτελούσαν τελετουργικούς υπαίθριους χώρους. Μήπως, λοιπόν, η λειτουργία των κυκλικών αυτών δεξαμενών ήταν τελετουργική και προσομοιάζει με εκείνη των αρχαιοελληνικών «μεγάρων»/«θεσμοφορίων»; Την υπόθεση αυτή ενισχύει η διαπίστωση των Preziosi και Branigan ότι οι «κουλούρες» της Φαιστού και της Κνωσού σε συνδυασμό με τις Δ αυλές και τα συστήματα εισόδου αποτελούσαν περιοχές ελεγχόμενης δημόσιας δραστηριότητας, που μεσολαβούσαν μεταξύ πόλης και «ανακτόρου».⁶⁵³ Ας θυμηθούμε ότι όσον αφορά στο βαθύ πηγάδι που υπήρχε στο Πλουτώνειο της Ελευσίνας οι αρχαίοι είχαν την ακράδαντη πίστη πως από εκεί βγήκε ο θεός του Κάτω Κόσμου, ο Πλούτωνας, και άπραξε την Περσεφόνη οδηγώντας την στη συνέχεια στα έγκατα της γης. Και από εκεί πάλι η Περσεφόνη επέστρεφε στη γη.⁶⁵⁴

⁶⁵² Αλεξίου 1964, 232.

⁶⁵³ Preziosi 1983, 87; Branigan 1987, 249.

⁶⁵⁴ Κάντα 1993, 39-41.

Το Ταυροβόλιο ή Κριοβόλιο, επίσης, όπως και τα Μέγαρα και τα Θεσμοφόρια, συνδέονται με την ιδέα του πλασματικού θανάτου και την πλασματική αναβίωση, στοιχεία κεντρικά στις μυητικές τελετές. Στο Ταυροβόλιο ή Κριοβόλιο ο μούμενος κατέβαινε σε ένα βαθούλωμα, περιλουζόταν από το αίμα του ταύρου που έσφαζαν από πάνω του και ξανάβγαινε «in aeternum renatus».⁶⁵⁵ Πρόκειται για μια τελετή εξαγνισμού και ταυτόχρονα μια διαβατήρια τελετή που λάμβανε χώρα στη Φλύα της Αττικής προς τιμή της Μεγάλης Μητέρας Κυβέλης και του Άπτι. Ο καθαρμός του Ηρακλέους πριν τη μύησή του στα Ελευσίνια μυστήρια και του Ορέστη με θυσία χοίρου, είναι διαρθρωτικά εντελώς παράλληλοι. Τον ίδιο ρόλο έπαιζε και η θυσία του χοίρου στα Ελευσίνια Μυστήρια.⁶⁵⁶

Μαζί με τους χοίρους έριχναν στα χάσματα και στις κυκλικές δεξαμενές, ανάλογα με την περιοχή, κλαδιά πεύκου με κώνους, ομοιώματα φιδιών, φαλλούς από ζύμη, αλλά και αγγεία με σπονδές, τα οποία κατέστρεφαν σκόπιμα για να ανήκουν μόνο στον κόσμο των νεκρών, των ηρώων ή των χθόνιων θεοτήτων.⁶⁵⁷ Στα Μυστήρια των Καβείρων της Σαμοθράκης, οι χαρακτηριστικές κούπες που χρησιμοποιούσαν οι Κάβειροι κατά την οινοποσία –από τα κυριότερα γεγονότα της γιορτής– βρέθηκαν θρυμματισμένες· τις χρησιμοποιούσαν μόνο μία φορά και τις έσπαζαν.⁶⁵⁸ Η ύπαρξη, επομένως, σπασμένων κεραμικών και οστών στις «κουλούρες» μπορεί να εξηγηθεί έτσι. Είναι γνωστό, πάντως, ότι στη μινωική λατρευτική πρακτική των ιερών κορυφής η μεγάλη πλειοψηφία της κεραμικής φαίνεται να είχαν θρυμματιστεί, ενώ μερικά είχαν καεί, πιθανόν στο πλαίσιο τελετουργιών και μετά από λατρευτική χρήση, σύμφωνα με τον Jones.⁶⁵⁹ Ο ίδιος ακολουθεί την άποψη του Astrom, ο οποίος έκανε ερμηνευτικές υποθέσεις σχετικά με την ηθελημένη καταστροφή των κτερισμάτων κατά την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο και πίστευε ότι αυτό συνέβαινε μια φορά στη ζωή κάθε ανθρώπου, στο πλαίσιο τελετών διαβατήριων, ατομικών ή κοινοτικών.⁶⁶⁰ Πάντως, ακόμη και σήμερα, υπάρχει το έθιμο, με τον ερχομό της Άνοιξης τα σπία να καθαρίζονται καλά και να σπάζεται στην πόρτα κάποιο πήλινο αγγείο, προκειμένου να διωχθεί ο χειμώνας και οι σκοτεινές δυνάμεις.

Στον Μύρτο Πύργο η κυκλική δεξαμενή μπαζώθηκε, όταν δημιουργήθηκε το ΥΜ Ι συγκρότημα. Στη ΒΔ άκρη του συγκροτήματος υπήρχε ένας σπηλαιώδης χώρος, που προτάθηκε ως συμβολική πύλη του Άδη, ένα άδυτο όπου πραγματοποιούνταν μια

⁶⁵⁵ Λεκατσάς 1985 (1971), 56.

⁶⁵⁶ Burkert 1993 (1977), 186.

⁶⁵⁷ Κόκκου-Βυρίδη 1999, 162· Burkert 1993 (1977), 403.

⁶⁵⁸ Burkert 1993 (1977), 573· AA 1967, 271.

⁶⁵⁹ Jones 1999, 10.

⁶⁶⁰ Jones 1999, 32.

τελετουργία σχετική με την *κάθοδο* και την *άνοδο* της θεότητας προς και από τον Κάτω Κόσμο.⁶⁶¹ Μήπως τελικά η δημιουργία της σπηλιάς-αδύτου στο εσωτερικό του ΥΜ Ι κτηρίου σημαίνει και την κατάργηση (μπάζωμα) ενός άδυτου χώρου στην αυλή; Μήπως, δηλαδή, βρισκόμαστε μπροστά σε μια αλλαγή, κατά την οποία μία τελετουργία που στη ΜΜ περίοδο πραγματοποιούνταν μπρος στα μάτια όλων, στην αυλή, μετατρέπεται σε μια μυστική, «μυστηριακή» τελετουργία στην ΥΜ Ι;

Η Hitchcock πιστεύει ότι κάτι τέτοιο συνέβει στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, δηλαδή μια κοινωνική και πολιτική αλλαγή: το εξωτερικό έγινε εσωτερικό, η φύση εξημερώθηκε και τελικά έγινε μνημείο σε πέτρα.⁶⁶² Εάν έτσι ήταν τα πράγματα, τότε το γεγονός ένας υπαίθριος ιερός χώρος-βωμός να μεταβάλλεται σε χοροστάσι δεν φαίνεται καθόλου παράξενο. Εξάλλου, ο κύκλιος χορός χορευόταν γύρω από τον βωμό, όπως μας μαρτυρά ο Καλλίμαχος: «περί βωμόν κύκλιον ωρχήσαντο, χορώ δε ηγήσατο Θησεύς».⁶⁶³ Ακόμη, ο κυκλικός βωμός του Διονύσου, η θυμέλη (από το ρήμα θύω), βρισκόταν στο κέντρο της ορχήστρας του αρχαίου θεάτρου, όπου πραγματοποιούνταν τα «δρώμενα», ενώ έχει θεωρηθεί και ως λάκκος-βωμός για την τέλεση χθόνιας λατρείας.⁶⁶⁴

Εικ. 2.6.26 Τελετουργική κυκλική δεξαμενή, «κίβα», στο Ν. Μεξικό

Εικ.2.6.27. Τελετουργική ισλαμική κυκλική δεξαμενή στη Minā της Μέκκας

Τελετουργικές κυκλικές δεξαμενές σχετικές με τη μετάβαση στον Κάτω Κόσμο και τη μύηση κατασκεύασαν και άλλοι πολιτισμοί. Για παράδειγμα, οι ιερείς μάγοι των Ινδιάνων της Β. Αμερικής, ελίτ ανθρώπων που έχοντας περάσει μια μαγική μύηση μπορούσαν να εκπροσωπούν τη φυλή στα αόρατα πεδία της Φύσης. Ο σαμάνος μπορεί να ταξιδεύει συμβολικά στο αστρικό πεδίο, στο σκοτάδι. Ένα από τα πρώτα ταξίδια του είναι εκείνο προς τον Κάτω Κόσμο, ταξίδι που επιτυγχανόταν μέσα από ένα κυκλικό πέρασμα προς τον

⁶⁶¹ Μέρος 2, 6.2.

⁶⁶² Hitchcock 2000, 152.

⁶⁶³ Καλλίμαχος, *Ύμνος στη Δήλο*, 313.

⁶⁶⁴ Βλ. και Jeanmaire 1985 (1951), 412.

Κάτω Κόσμο. Για τους Ινδιάνους Zuni της ΝΔ Αμερικής, η είσοδος αυτή είναι μια τρύπα στο δάπεδο ενός κυκλικού τελετουργικού δωματίου, του λεγόμενου *κίβα* (Εικ. 2.6.26), την οποία ονόμαζαν *σιπάπου*. Οι φυλή των Hopi βλέπει το σιπάπου σε ένα σχηματισμό βράχου που βρίσκεται στην περιοχή τους. Η είσοδος στον Κάτω Κόσμο, καθώς και το «τούνελ» εισόδου, ακολουθούν ένα ομόκεντρο μοτίβο, που αντιπροσωπεύει το άνοιγμα μέσα από το οποίο ο σαμάνος διεισδύει στον Κάτω Κόσμο. Τελετουργικές κατασκευές που εξυπηρετούν θρησκευτικά δρώμενα υπάρχουν και στο σύγχρονο κόσμο, όπως για παράδειγμα στην ισλαμική *Minā*⁶⁶⁵ (Εικ. 2.6.27). Οι δεξαμενές αυτές έχουν στο κέντρο ένα είδος πεσσού-οβελίσκου και η κάτοψή τους φέρνει στο νου τις κυκλικές κατασκευές του ανακτόρου των Μαλίων.

Με βάση όλα όσα συζητήθηκαν πιο πάνω, ισχυροποιείται η υπόθεση ότι το συγκρότημα του Μύρτου Πύργου ήταν ένα λατρευτικό συγκρότημα, ένα συγκρότημα στο οποίο λάμβαναν χώρα τελετουργικές μηήσεις, όπως υποστήριξε και ο G. Säflund. Οι τελετουργίες του αποτελούσαν μια προϊστορική μορφή των Μυστηρίων, που σχετίζονταν με τη γέννηση και το θάνατο, και το θρησκευτικό αυτό υπόβαθρο εξέφραζε τη σχέση της συνύπαρξης των ζωντανών με τους νεκρούς στο λόφο. Ας θυμηθούμε, επίσης, ότι από την αρχαιότητα η Κρήτη ήταν γνωστή για τα μυστήρια και την παλαιότητά τους, και σύμφωνα με τη μαρτυρία του Διόδωρου Σικελιώτη οι ίδιες μηήσεις, που στη Σαμοθράκη και στην Ελευσίνα ήταν μυστικές, στην Κρήτη τελούνταν δημόσια.⁶⁶⁶

Η θέση της θρησκευτικής εγκατάστασης του Μύρτου Πύργου πάνω σε λόφο φέρει,

επίσης, έναν σημαντικό συμβολισμό για τη θρησκευτική εγκατάσταση του Μύρτου Πύργου. Στην Εποχή του Χαλκού η θηλυκή θεότητα παρουσιάζεται ως «Ορεία Μήτηρ»,⁶⁶⁷ όπως για παράδειγμα στην ΥΜ II σφραγίδα από την Κνωσό, όπου η θεά απεικονίζεται να στέκεται στην κορυφή ενός λόφου, πλαισιωμένη εκατέρωθεν από δύο λιοντάρια, και κρατώντας μια ράβδο τείνει το χέρι της προς μία ανδρική μορφή η οποία την «χαιρετά» (Εικ. 2.6.28). Συνεπώς, ο λόφος αποτελεί έναν ιερό τόπο, ένα «ιερό

Εικ. 2.6.28. ΥΜ II σφραγίδα από την Κνωσό, Μουσείο Ηρακλείου

⁶⁶⁵ www.islam.com, www.islamicity.com

⁶⁶⁶ Διόδωρος Σικελιώτης 5. 77.3.

⁶⁶⁷ Αλεξίου 1964, 81.

βουνό», όπου «βασιλεύει» η θεά. Το λιοντάρι αποτελεί ζώο-σύμβολο που συνδέεται με τη Μητέρα Θεά αλλά και με παραστάσεις ταφικές και του Κάτω Κόσμου.⁶⁶⁸ Τα ιερά κορυφής αποτελούν αναγνωρισμένους ιερούς χώρους. Ωστόσο, στον Μύρτο Πύργο φαίνεται ότι η μυστηριακή λατρεία συνδέεται με τη νεκρική λατρεία και η θρησκεία ενός ιερού κορυφής με εκείνη των σπηλαίων, όπως χαρακτηριστικά παρατήρησε και ο ανασκαφέας, G. Cadogan, για το ιερό κορυφής του Γιούχτα.⁶⁶⁹ Στην κλασική αρχαιότητα ο Ευριπίδης αναφέρει τη Δήμητρα ως «μητέρα ορείας». Μάλιστα, το προϊστορικό ιερό της Ελευσίνας θεωρείται ιερό κορυφής.⁶⁷⁰

Στα ιερά κορυφής η αποθήκευση και οι προσφορές αγαθών από τους πιστούς ήταν τακτική, αναφέρει ο Jones.⁶⁷¹ Μια επιγραφή σχετική με τον φόρο της δεκάτης για τις θεές στην Ελευσίνα ορίζει να χριστούν τρεις αποθήκες για τη σοδειά του σταριού, σύμφωνα με το προγονικό έθιμα.⁶⁷² Έτσι ακριβώς ερμηνεύεται η ύπαρξη αποθηκών, η βιοτεχνική παραγωγή προϊόντων, η διοικητική/ανταλλακτική δραστηριότητα⁶⁷³ σε ένα θρησκευτικό τελετουργικό συγκρότημα. Στη μινωική Κρήτη, βεβαίως, συναντάται συχνότατα ο συνδυασμός αποθήκευσης και θρησκευτικής λειτουργίας.⁶⁷⁴ Η σχέση των ιερών με τις αποθήκες στα «ανάκτορα» είναι χαρακτηριστική. Οι ιδέες της γέννησης, του θανάτου, της γονιμοποίησης και της φθοράς, που προέρχονται από τις εναλλαγές της φύσης και της φυσικής ζωής, αποτελούν τη βάση των Μυστηρίων.⁶⁷⁵ Η άνοδος της Κόρης κατανοήθηκε από την αρχαιότητα κιόλας ως μια φυσική αλληγορία: άνοδος σημαίνει άνοιξη, αναγέννηση της Φύσης, βλάστηση του νέου καρπού. Αντίθετα, κάθοδος σημαίνει θάνατος, χειμώνας.⁶⁷⁶ Η αλληγορία αυτή συνδέθηκε με τη γεωργική παραγωγή και την αποθήκευσή της.⁶⁷⁷

Όταν η θεά χάνεται στα βάθη της γης, μαζί της χάνεται και η γονιμότητα: όταν η θεά ανέρχεται και πάλι στον Πάνω Κόσμο, ξαναγεννιέται και η φύση. Το χώμα, η γη, ταυτίζεται με τη γυναικεία μήτρα και η γενετήσια πράξη με την αγροτική εργασία, όπως μαρτυρείται και από τους αρχαίους τραγικούς.⁶⁷⁸ Η γη δέχεται τους νεκρούς, όπως δέχεται τα σπέρματα.⁶⁷⁹ «Οι Αθηναίοι έσπερναν σπόρους πάνω στους νιόχτιστους τάφους και με τον τρόπο αυτό

⁶⁶⁸ Burkert 1993 (1977), 376, 404.

⁶⁶⁹ Karetsou 1981 (discussion), 153.

⁶⁷⁰ Bintliff 1977, 152.

⁶⁷¹ Jones 1999, 14.

⁶⁷² Nilsson (1949) 2001, 223.

⁶⁷³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1

⁶⁷⁴ Πιλάλη-Παπαστερίου 1987α & β

⁶⁷⁵ Harrison 2003 (1903), 222.

⁶⁷⁶ Nilsson (1949) 2001, 223· Burkert 1993 (1977), 340.

⁶⁷⁷ Burkert 1993 (1977).

⁶⁷⁸ Αισχύλος, Επτά επί Θήβας, 750, Οιδίπους Τύραννος, 1210, Τραχίναις, 30· βλ. και Eliade 1981, 245.

⁶⁷⁹ Gernet & Boulanger 1932, 60.

έδειχναν πως «θεωρούν τον κόλπο της γης μητρικό κόλπο»⁶⁸⁰. Από τους νεκρούς έρχονται οι τροφές και οι αναπτύξεις και τα σπέρματα...»⁶⁸¹ Το τελετουργικό της λατρείας της Δήμητρας και η αναγκαιότητα των εναγισμών συνδέονται με τη σπορά και τη γονιμότητα της γης.⁶⁸² Ο «τεθερισμένος στάχυς», το κύριο σύμβολο των Ελευσίνιων Μυστηρίων, υποδηλώνει μια αλληγορική πράξη «φόνου» ή «θανάτου» του σπόρου.⁶⁸³ Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, στην πραγματεία του «περί Ίσιδος και Οσίριδος»,⁶⁸⁴ ο σπόρος του σίτου «φονεύεται» ή «διαμελίζεται» κατά τον θερισμό και θάπτεται κατά τη σπορά (κάθοδος εις Αθην), η οποία για το λόγο αυτό εορτάζεται με θρήνους και πένθιμες τελετές. Η παραβολή του κύκλου της καλλιέργειας του σίτου (σπορά-βλάστηση) με τον κύκλο της ζωής του ανθρώπου (θάνατος-γέννηση) και των παθών των θεών (κάθοδος στον Άδη-άνοδος) έδωσε στα Μυστήρια τόσο της Αιγύπτου όσο και της Ελλάδας μια διάσταση θανάτου που την αναφέρει και ο Ηρόδοτος.⁶⁸⁵ Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς δίνει επιγραμματικά την ατμόσφαιρα των Μυστηρίων: «και ταύτ' έστι τα Μυστήρια, συνελόντι φάναι, φόνοι και τάφοι».⁶⁸⁶ Ο ίδιος θεωρεί τις τελετές εναγισμών ως αλληγορική τελετή για να δηλωθεί συμβολικά ο ενταφιασμός του σπόρου την εποχή της σποράς του.

Στην αρχαία Ελλάδα, χώρα κατεξοχήν γεωργική, η θεϊκή προστασία της γεωργικής παραγωγής επιζητούνταν με τελετές. Τελετές όπως τα Θεσμοφόρια απέβλεπαν στην αναζωογόνηση της φύσης μετά τη θερινή αδράνεια και στην ευόδωση της συγκομιδής της νέας χρονιάς.⁶⁸⁷ Ανάλογες τελετές έχουν επιβιώσει, με παραλλαγές, ως σήμερα σε αρκετές περιοχές της σύγχρονης Ελλάδας.⁶⁸⁸ Στον Μύρτο Πύργο, μια περιοχή επίσης αγροτική, όπως προκύπτει από τα ευρήματα του συγκροτήματος, διαπιστώνεται η συνύπαρξη αποθήκευσης και θρησκευτικής πρακτικής στον ίδιο χώρο, στις αποθήκες.⁶⁸⁹ Αυτή η συνύπαρξη, που διαπιστώνεται σε όλες τις φάσεις του συγκροτήματος, ίσως αντανακλά την παραπάνω αλληγορία και την μετέπειτα ιστορική πρακτική. Ίσως, είναι αυτός ο λόγος της ύπαρξης ενός ιερού εντός των αποθηκών.⁶⁹⁰

⁶⁸⁰ Κικέρων, *De legibus*, 2, 25, 63· βλ. και Δαράκη 1997 (1985), 77.

⁶⁸¹ Ιπποκράτης, *Περί διαίτης*, 92.

⁶⁸² Κόκκου-Βυρίδη 1999, 186.

⁶⁸³ Πλούταρχος, «Περί Ίσιδος και Οσίριδος», *Ηθικά*, 377 D[66]· Κόκκου-Βυρίδη 1999, 188.

⁶⁸⁴ Πλούταρχος, «Περί Ίσιδος και Οσίριδος», *Ηθικά*, 377 D[66].

⁶⁸⁵ Ηρόδοτος, II, 171, (εκδ. Loeb 1966).

⁶⁸⁶ Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Προτρεπτικός*, II, 2, 16 (εκδ. Loeb 1968).

⁶⁸⁷ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 103.

⁶⁸⁸ Η απόθεση σπόρων σταριού στην εκκλησία για 40 ημέρες και το σκόρπισμά τους στους αγρούς την εποχή της σποράς γίνεται σε περιοχές της Μακεδονίας και τα Δωδεκάνησα: Brumfield 1981, 89. Στην Κρήτη κρεμούσαν στάχια στην εικόνα της Ανάστασης και σε άλλα μέρη της Ελλάδας έκαναν λιτανείες με τις εικόνες της Ανάστασης στα χωράφια (Ψιλάκη 2005, 241).

⁶⁸⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1.

⁶⁹⁰ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.6.1.

Στις αποθήκες του Μύρτου Πύργου διαπιστώθηκε η αποθήκευση δημητριακών και κρασιού, όπως έχει αναφερθεί. Στην κλασική αρχαιότητα ο Διόνυσος, γιος της Περσεφόνης, βασίλισσας του Κάτω Κόσμου⁶⁹¹ σχετιζόταν με τη γονιμότητα και τα πνεύματα της γης⁶⁹² και η λατρεία του ήταν μυστηριακή. Ο Διόνυσος είναι ο γιος των βυθισμένων στη γη πίθων, που αποτελούν μήτρες της γης τυπικά χθόνιες, για αυτό και την πρώτη ημέρα των Πιθογιών εμφανίζεται με τη μορφή νεογέννητου.⁶⁹³ Για αυτόν ανοίγουν μια φορά το χρόνο οι πόρτες του χθόνιου ναού των Λιμνών κατά τη διάρκεια των Πιθογιών, την ημέρα του ανοίγματος των πιθαριών με το νέο κρασί. Το πάτημα του σταφυλιού ήταν το ισοδύναμο της θανάτωσης του Διονύσου, του καρπού, και η ίδια η λέξη ληνός σημαίνει μεταξύ άλλων και φέρετρο, όπως επισημαίνει η Μ. Δαράκη. Κατά την ίδια, αλλά και άλλους ερευνητές, το άνοιγμα των ληνών κατά τα Λήνια και των πίθων κατά τα Πιθοίγια, που σημαίνει και άνοιγμα του χθόνιου ναού, είναι και άνοιγμα της χθόνιας διάβασης του Διονύσου, «μορφής του υπερπέραντος και θεού των Επιφανειών».⁶⁹⁴ Το πάτημα των σταφυλιών στο πατητήρι ερμηνευόταν ως διαμελισμός του Διονύσου. Επομένως, το σταφύλι ήταν ο θεϊκός καρπός, το θεϊκό γέννημα, το θεϊκό παιδί-Διόνυσος και το κρασί αίμα του Διονύσου. Στον Μύρτο Πύργο η αποθήκευση και η κατανάλωση οίνου φαίνεται να συνδέεται επίσης με την όλη ιερή συγκρότηση στο πλαίσιο ερμηνείας που προτάθηκε. Εξάλλου, η σύνδεση κρασιού και θρησκείας είναι διαπιστωμένη στο ΥΜ κτηριακό συγκρότημα, αφού η πινακίδα στην οποία αναφέρονται 90 μονάδες κρασιού αποτελούσε αντικείμενο του ιερού, όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Η αποθήκευση μπορεί να συνδεθεί με τον πιθανό τελετουργικό χαρακτήρα του συγκροτήματος, όμως πώς δικαιολογείται η ύπαρξη βιοτεχνικών/εργαστηριακών δραστηριοτήτων; Στον ΜΜ III-ΥΜ ΙΑ/Β Μύρτο Πύργο διαπιστώνεται παραγωγή κεραμικής και παραγωγή λίθινων αγγείων, ενώ στον ΜΜ II-III διαπιστώνεται η ύπαρξη και μεταλλοτεχνίας.⁶⁹⁵ Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, σε πολλούς χώρους που αναγνωρίζονται ως ιερά στη Μινωική Κρήτη βρέθηκε χαλκός και χάλκινα αντικείμενα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση στο σπήλαιο Αρκαλοχωρίου, που αποδεικνύει τη στενή σχέση μεταλλοτεχνίας και θρησκείας και, σύμφωνα με τον Burkert, μας θυμίζει τους μυθικούς μεταλλοτεχνίτες, τους «Ιδαίους Δακτύλους».⁶⁹⁶ Οι Ιδαίοι Δάκτυλοι ταυτίζονται με τους Κουρήτες και τους

⁶⁹¹ Burkett 1993, 423.

⁶⁹² Grimal 1991 (1980), 181-5.

⁶⁹³ Δαράκη 1997 (1985), 171.

⁶⁹⁴ Δαράκη 1997 (1985), 30-31.

⁶⁹⁵ Cadogan 1981α, 1981, 171-2· Evely 2000, 360.

⁶⁹⁶ Burkert 1993 (1977), 75.

Κορύβαντες,⁶⁹⁷ που ανήκουν στη λατρεία της Μητέρας.⁶⁹⁸ Η μυθική ένωση των Κορυβάντων ανήκει στη λατρεία της Μεγάλης Μητέρας.⁶⁹⁹ Οι Κουρήτες υπήρξαν οι πρόπολοι, οι λειτουργοί στην υπηρεσία των ναών ή οι προπορευόμενοι υπηρέτες της Εκάτης.⁷⁰⁰ Η σχέση αυτή μαρτυρείται, εντυπωσιακά, στο χαλκοπαρωγικό νησί της Κύπρου.⁷⁰¹ Ο Θεός του Ταλάντου από την Έγκωμη είναι ένας κερασφόρος θεός. Πρόκειται για ένα θεό-προστάτη της μεταλλουργίας,⁷⁰² που ταυτίζεται με τον Ήφαιστο.⁷⁰³ Η Hitchcock αναφέρει ότι συνδέεται επίσης και με τον θεό Keserty, που λατρευόταν στην Αίγυπτο, και αυτός με τη σειρά του με τον Koshar ή Kothar-wa-Hasis, χαναανικό θεό των τεχνιτών, τον οποίο ο μύθος ταυτίζει με τον Κύριο της Μέμφιδος και κάτοχο ενός θρόνου στην Κρήτη.⁷⁰⁴ Ο θεός έχει το θεικό του ταίρι, τη μεγάλη θεά της γονιμότητας, που παραλληλίζεται με την Αφροδίτη Κυπρία.⁷⁰⁵ Ο Ήφαιστος και η Αφροδίτη αποτελούν δύο από τις μορφές των πρωταγωνιστών στην παραστασιογραφία της *ανόδου*. Πολλά θα μπορούσαν να ειπωθούν και να αναλυθούν περαιτέρω, όμως στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας ήδη έχουν γραφτεί αρκετά. Μια εγκατάσταση σαν τον Μύρτο Πύργο θα μπορούσε να αποτελεί από μόνη της θέμα μιας ανάλογης ερευνητικής εργασίας.

2.6.2.2. Σύνοψη

Καταληκτικά, το ΥΜ ΙΑ/Β κτηριακό συγκρότημα στην κορυφή του λόφου του Μύρτου Πύργου αποτελούσε μάλλον μέρος μιας θρησκευτικής εγκατάστασης. Το ΜΜ κτήριο του λόφου αποτέλεσε τον δομικό και λειτουργικό του πρόγονο, όπως διαπίστωσε και ο ανασκαφέας. Οι τελετουργίες στην περίοδο αυτή, όπως συζητήθηκε, λάμβαναν χώρα κυρίως σε υπαίθριους χώρους και κατασκευές, ενώ στην ΥΜ Ι πολλές από τις τελετουργικές πρακτικές μεταφέρθηκαν και πραγματοποιούνταν πλέον στο εσωτερικό των κτηρίων, παίρνοντας ένα πιο μυστικό χαρακτήρα. Η θρησκευτική πρακτική φαίνεται πως συμπεριελάμβανε μηήσεις και τελετουργίες, με κυρίαρχες ιδέες το θάνατο και τη γέννηση/αναγέννηση. Έτσι, εξηγείται και η συνύπαρξη του κτηριακού συγκροτήματος με τον διώροφο τάφο στην εγκατάσταση του λόφου. Το θρησκευτικό συγκρότημα συνδύαζε επίσης αποθηκευτικές, εργαστηριακές/βιοτεχνικές, διοικητικές/ανταλλακτικές λειτουργίες, που «ενδύονταν» τον θρησκευτικό/τελετουργικό μανδύα. Η διαχρονική επιβίωση της

⁶⁹⁷ Λεκατσάς 1985 (1971) (1971), 25· Burkert 1993 (1977), 263, 569· Τζανάκου 1998, 23.

⁶⁹⁸ Burkert 1993 (1977), 569.

⁶⁹⁹ Burkert 1993 (1977), 377.

⁷⁰⁰ Στράβων 472Γ, βλ. σχετικά Τζανάκου 1998, 23.

⁷⁰¹ Λεκατσάς 1985 (1971) (1971), 25.

⁷⁰² Ματζουράνη 2001, 474, εικ. 144, 475, εικ. 145.

⁷⁰³ Ματζουράνη 2001, 196· Burkert 1993 (1977), 355.

⁷⁰⁴ Hitchcock 2000, 94

⁷⁰⁵ Ματζουράνη 2001, 196· Burkert 1993 (1977), 569.

θρησκευτικής λειτουργίας ως τα ελληνιστικά χρόνια δείχνει ότι, ακόμη και όταν το κοινωνικό σύστημα της μινωικής Κρήτης κατέρρευσε, η θρησκεία συνέχισε να υπάρχει με κάποιο τρόπο στον ίδιο «ιερό» λόφο.⁷⁰⁶ Ο Μύρτος Πύργος αποτελεί μία ακόμη απόδειξη της διαχρονικής θρησκευτικής λατρευτικής συνέχειας, όπως και η κοντινή Κάτω Σύμη.

⁷⁰⁶ Ο M. Nilsson (2001 [1949], 101) διαπιστώνει ότι οι χωρικοί είναι πάντα συντηρητικοί και οι νεότερες λατρείες επαναλαμβάνουν τις παλιές θρησκευτικές παραδόσεις, ενώ τα αγροτικά έθιμα διατηρούν τα λείψανα θρησκευτικών φάσεων που έχουν ξεπεραστεί.

2.7. ΑΖΟΚΕΡΑΜΟΣ

2.7.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.7.1.1. Πρώτη ενότητα: Εγκατάσταση

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Αζοκέραμος

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας: Δαβάρας 1963

Συνολικές περίοδοι εγκατάστασης: Άγνωστες

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Χρονολόγηση φάσης: MM IIIB-ΥΜ ΙΑ

Αιτία τέλους χρήσης: Άγνωστη

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Όροφος/-οι: Ίσως (Δαβάρας 1964, 442)

Ανδηρωτή διευθέτηση: Ναι

Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Ναι (Ματζουράνη & Βαβουρανάκης 2007)

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ανοίγματα

Κατώφλι/-α: Ναι

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Ειδικό κλειστό χώρο

Διάδρομος/-οι: Ναι

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Κλίμακα συνδέσεως δύο διαφορετικών επιπέδων ή ορόφων (Δαβάρας 1964, 442)

Άλλοι κλειστοί χώροι: Ναι

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Αποθήκη (Δαβάρας 1964, 442)

6. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΟΜΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Ληνός/-οί: Ναι (Δαβάρας 1964, 442· Koraka & Platon 1993, 52)

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Δαβάρας 1964, 442)

Αποθήκευσης: Ναι (Δαβάρας 1964, 442)

2.7.1.2. Δεύτερη ενότητα: Περιοχή

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση:

31 χλμ. από τη Σητεία, στους πρόποδες του όρους Τραόσταλος, Β της Κάτω Ζάκρου και Α του χωριού Αζοκέραμος

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου:

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Πεδινή

Λόφος: πλαγιά: Ναι

Υψόμετρο: 230 μ.

Σπήλαιο: Ναι

Τοπωνύμιο σπηλαίου/-ων: Αδιάβατο και Πελεκητά, στα Α του Τραόσταλου

Πηγή νερού: Άγνωστη απόσταση

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Καλλιεργήσιμη ζώνη: Ναι

Κτηνοτροφική ζώνη: Ναι

Θηρευτική ζώνη: Ίσως

Ζώνη άγριας χλωρίδας: Ναι

Ζώνη λατόμευσης: Ναι

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Τραόσταλος (Δαβάρας 1964, 442· Verlinden 1984, 89-90)

Χρονολογική περίοδος: ΜΜ Ι-ΥΜ Ι, Ρωμαϊκή περίοδος

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι

Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι

Απροσδιόριστη δραστηριότητα: Ναι

2.7.1.3. Τρίτη ενότητα: Έρευνα

11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ερμηνείες: Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Κ. Δαβάρα, πρόκειται πιθανώς για ιδιωτική οικία (Δαβάρας 1964, 442)

2.7.2.1. Συζήτηση

Δυστυχώς, ελάχιστα δεδομένα είναι γνωστά για το ανεσκαμμένο MM IIIB-ΥΜ ΙΑ κτήριο του Αζοκεράμου.⁷⁰⁷ Ως εκ τούτου, ελάχιστες εκτιμήσεις μπορούν να γίνουν. Μια πρόσφατη συγκριτική μελέτη της αρχιτεκτονικής των κτηρίων στις θέσεις Ρουσσές Χόντρου Βιάννου και Αζοκεράμου Ζάκρου έδειξε ότι οι δυο εγκαταστάσεις έχουν πολλά κοινά σημεία.⁷⁰⁸ Το κτήριο των Ρουσσών έχει χαρακτηριστεί από τον ανασκαφέα του, Ν. Πλάτωνα, «μικρό αγροτικό ιερό».⁷⁰⁹ Συγκεκριμένα, πρόκειται για θρησκευτική εγκατάσταση που η αποθηκευτική της λειτουργία συνδεόταν με τελετουργικές όψεις.⁷¹⁰ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα του Αζοκεράμου, Κ. Δαβάρα, στο κτήριο διαπιστώνεται αποθηκευτική χρήση, όπως στις Ρουσσές, αλλά δεν αναφέρεται θρησκευτική-τελετουργική δραστηριότητα. Ωστόσο, η θέση του κτηρίου, πάνω στο μονοπάτι που οδηγούσε στο Ιερό κορυφής του Τραόσταλου, ίσως παραπέμπει σε κάποιου είδους σχέση με το ιερό. Η ύπαρξη ληνού στο κτήριο, εξάλλου, δεν αντιτάσσεται σε μια τέτοια υπόθεση, αφού, όπως επισημάνθηκε και στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου⁷¹¹ και του Μύρτου Πύργου,⁷¹² η οινοπαραγωγή και κατανάλωση οίνου συνδέεται με θρησκευτικές γιορτές και τελετουργικές πρακτικές.

⁷⁰⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.7.1.

⁷⁰⁸ Ματζουράνη & Βαβουρανάκης 2006.

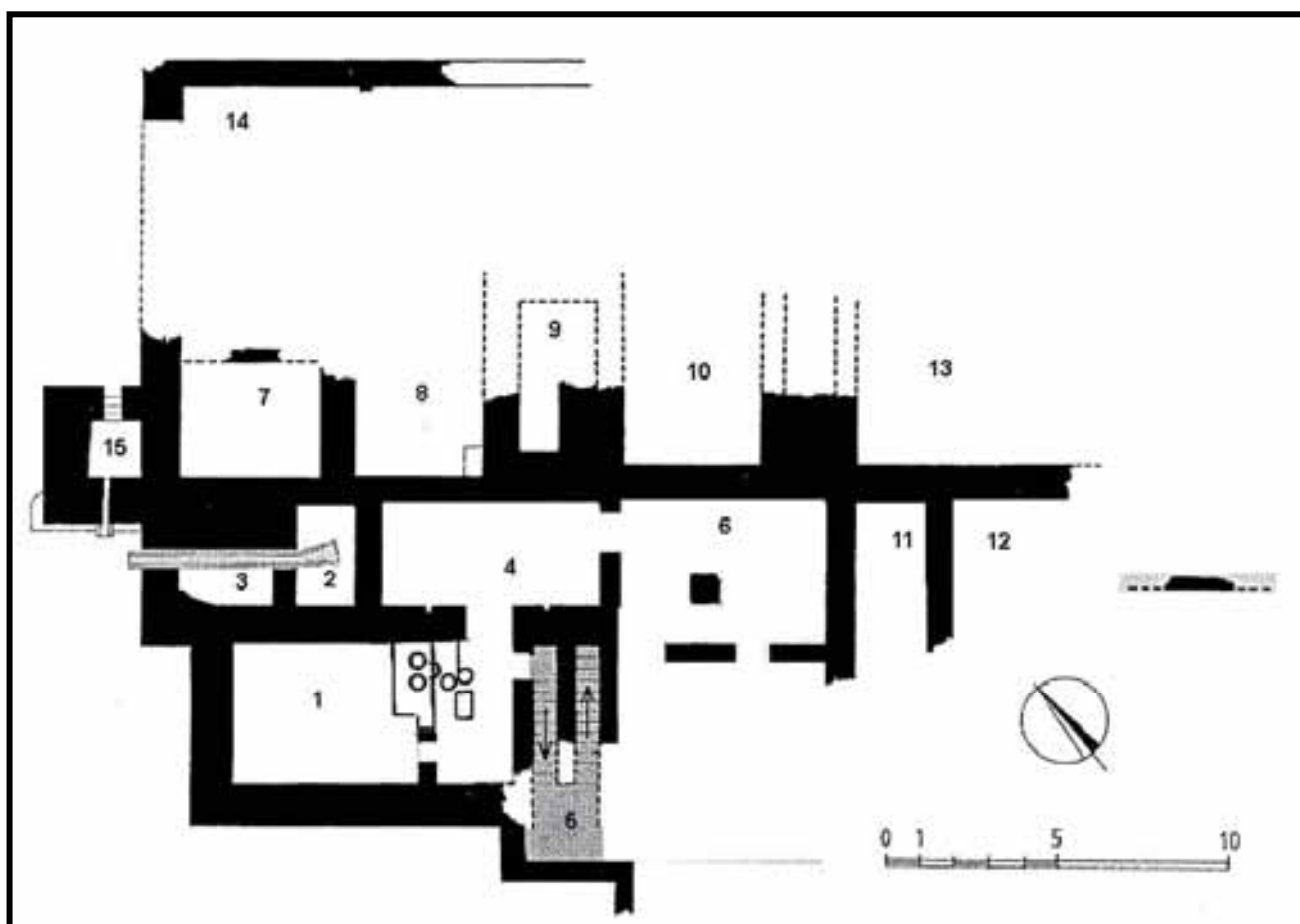
⁷⁰⁹ Πλάτων 1957α, 331.

⁷¹⁰ Preziosi & Hitchcock 1999, 77.

⁷¹¹ Βλ. Κεφ. 2.4.2.

⁷¹² Βλ. Κεφ. 2.6.2.

2.8. ΕΠΑΝΩ ΖΑΚΡΟΣ

Σχ. 2.8.1. Κάτοψη του Αρχαιολογικού Χώρου της Επάνω Ζάκρου

2.8.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.8.1.1. Πρώτη ενότητα: Εγκατάσταση

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Επάνω Ζάκρος

Τοπωνύμιο: Κούκου Κεφάλι

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας:

Ν. Πλάτων 1964, 1965: συστηματική ανασκαφή

Α. Καρέτσου 1972: συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα

Συνολικές περίοδοι εγκατάστασης: 4

Σχόλια: Οι δυο από τις τέσσερις περιόδους χρήσης χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ/Β

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΑ/Β

Αιτία τέλους χρήσης: Πυρκαγιά

3. ΆΛΛΕΣ ΔΟΜΕΣ Η/ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Τοίχος (Πλάτων 1965, 219)

Περίοδος εγκατάστασης: Α

Χρονολόγηση περιόδου: ΜΜ

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Πριν

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων:

Παχύς παλαιότερος τοίχος που είχε εγκλωβιστεί στους τοίχους του ΝΑ σκέλους του κλιμακοστασίου.

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί του συγκροτήματος

Χρήση/-εις: Άγνωστη

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Ασβεστοκάμινο και κάλυμμα σκεύους με κόμβο και διακόσμηση ταινιών (Πλάτων 1965, 223)

Περίοδος εγκατάστασης: Γ

Χρονολόγηση περιόδου: Γεωμετρική περίοδος

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί του συγκροτήματος

Χρήση/-εις: Παραγωγή ασβέστη και άλλη απροσδιόριστη χρήση

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Μεγάλης έκτασης

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ακανόνιστο

Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης: 18

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων: 17

Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 1

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Όροφος/-οι: Ναι (Πλάτων 1964, 166· 1965, 220-1· Matzourani & Vavouranakis 2005α & β)

Ανδηρωτή διευθέτηση: Ναι

Παρατακτική οργάνωση: Ναι

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Είδη: Σιδερόπετρες, αβεστόλιθοι, πωρόλιθοι, γυψόλιθοι, φαμμίτες, πιθανώς πλίνθοι και ξυλεία, κυρίως στον όροφο (Πλάτων 1965, 216-224· Matzourani & Vavouranakis 2005β)

Τοπικά: Ναι

Εισηγμένα: Ναι (Matzourani & Vavouranakis 2005β, 21)

Κατεργασμένα: Ναι

Ακατέργαστα: Ναι

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο: Ναι (Πλάτων 1965, 223)

Επίχωση/ τεχνητή επιφάνεια έδρασης: Ναι (Matzourani & Vavouranakis 2005β)

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή: Ναι

Μεγαλιθική: Ναι

Πλινθοδομή: Ίσως (Matzourani & Vavouranakis 2005β)

Ξυλοδεσιές/ χρήση ξύλου: Ναι (Πλάτων 1965, 219, 221)

«Οδοντώσεις» πρόσοψης/-εων: Ναι (Πλάτων 1964, 165)

Επιχρίσματα/κονιάματα: Ναι (Πλάτων 1965, 218, 220, 221)

Τοιχογραφίες: Ναι (Πλάτων 1965, 221)

Ανοίγματα

Παραστάδες: Ναι (Πλάτων 1965, 221)

Κατώφλι/-α: Ίσως (Πλάτων 1965, 223)

Άλλα στοιχεία ανοιγμάτων: Ενδείξεις παραθύρων (Πλάτων 1965, 221) και υπέρθυρο (Πλάτων 1964, 165)

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Επικάλυψη: άλλο: Επίχριστο δάπεδο (Πλάτων 1965, 218), χαλικάσβεστο (Πλάτων 1965, 221)

Πιθανά ξύλινα δάπεδα: Ναι (Πρβλ. Πλάτων 1965, 219)

Ανοικτοί χώροι

Επικάλυψη: άλλο: Επίχριστο δάπεδο (Matzourani & Vavouranakis 2005β)

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Βασικές θέσεις του κτηρίου – Προσανατολισμός

Γωνίες: Β-Ν, Α-Δ

Ειδικοί κλειστοί χώροι

Χώρος με πεσσό/-ούς: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Θ ή 6

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Αποθήκη (Πλάτων 1965, 221· Matzourani & Vavouranakis 2005β· Driessen & MacDonald 1997, 235)

Δωμάτιο με θρανίο: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Α ή 1

Οριζόντια χωροθέτηση: Δ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Βιοτεχνική χρήση-εγκατάσταση ληνού (Πλάτων 1964, 165· Koraka & Platon 1993, 55-56, 60, εικ. 20-21), χώρος εργασίας και ειδικά εγκατάσταση πιεστηρίου οίνου (Matzourani & Vavouranakis 2005β)

Άλλη/-ες αίθουσα/-ες ή δωμάτιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Δ/Ε ή 4

Οριζόντια χωροθέτηση: Κέντρο

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Άγνωστη

Κύριο/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 5, Ι ή 9

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο και όροφος

Προσανατολισμός άξονα κύριου/-ων κλιμακοστασίου/-ων: ΒΑ-ΝΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Πρόσβαση σε όροφο (Πλάτων 1965, 219, 223· Matzourani & Vavouranakis 2005β)

Άθυρος/-οι χώρος/-οι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: Β ή 2, Γ ή 3, Ζ ή 7, Η ή 8, ΙΑ ή 10, ΙΔ

Οριζόντια χωροθέτηση:

Β ή 2, Γ ή 3: ΒΔ

Ζ ή 7, Η ή 8, ΙΑ ή 10, ΙΔ: ΒΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Β ή 2, Γ ή 3: Βιοτεχνική χρήση: ίσως στέγαζε τμήμα πήλινου υδραγωγείου (Πλάτων 1965, 220), δευτερεύουσες χρήσεις και αποθέτης θεμελίωσης στο κατώτερο στρώμα (Matzourani & Vavouranakis 2005β)

Ζ ή 7, Η ή 8, ΙΑ ή 10, ΙΔ: θεμέλια διαμερίσματα (Πλάτων 1965, 223)

6. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΟΜΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Σε κλειστούς χώρους

Θρανίο/-α/ κρηπίδα/-ες: Ναι

Χώρος/-οι: Δωμάτιο με θρανίο

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Α ή 1

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Κρηπίδα βιοτεχνικής εγκατάστασης ληνού (Πλάτων 1964, 165· Koraka & Platon 1993, 55-56, 60, εικ. 20-21)

Ληνός/-οί: Ναι

Χώρος/-οι: Δωμάτιο με θρανίο, Β ή 2

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Α ή 1

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΑ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Βιοτεχνική εγκατάσταση διπλού ληνού (Πλάτων 1964, 165· 1965, 219-220· Koraka & Platon 1993, 55-56, 60, εικ. 20-21)

Αγωγός/-οί: Ναι

Χώρος/-οι: Άθυροι χώροι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: Β ή 2 και Γ ή 3

Οριζόντια χωροθέτηση: Κέντρο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Βιοτεχνική χρήση, ίσως τμήμα πήλινου υδραγωγείου (Πλάτων 1965, 220)

Άλλες επιμέρους δομές: Ναι

Χώρος/-οι: Δ ή 4

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Είδος φρεατίου ή καπναγωγού εστίας (Πλάτων 1965, 220)

Σε ανοικτούς χώρους

Άλλες επιμέρους δομές: Ναι

Χώρος/-οι: ΙΣΤ

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Δεξαμενή καθαρμών (Αλεξίου 1972, 470), λουτρό (Matzourani & Vavouranakis 2005β)

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΑ/Β

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Πλάτων 1964, 166-221)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους ισογείου

Ακριβής θέση εύρεσης: Α ή 1, Δ ή 4

Βιοτεχνικά/εργαλεία: Ναι (Πλάτων 1964, 166· 1965, 220, 223)

Ποσότητα: Μεσαία

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους ισογείου

Ακριβής θέση εύρεσης: Α ή 1, Β ή 2, Θ ή 6

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Πλάτων 1965, 218, 220)

Αποθήκευση: Ναι (Πλάτων 1965, 222)

Ποσότητα: Πολύ μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους ισογείου

Ακριβής θέση εύρεσης: Θ ή 6, Β ή 2

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Πλάτων 1965, 222)

Απεικονίσεις/γραφή: γραφή (Πλάτων 1965, 222· Platon & Brice 1975, 42, 83-85, εικ. 16, 82)

Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»: Ναι

Ποσότητα: Πολύ μεγάλη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: Βαθύτερη επίχωση των Β ή 2 και Γ ή 3, Ζ ή 7, Η ή 8, ΙΑ ή 10, ΙΔ, Θ ή 6

Σχόλια: Οι Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκης θεωρούν ότι τα κωνικά κύπελλα που βρέθηκαν στον χώρο Β ή 2 ανήκουν σε αποθέτη θεμελίωσης (Matzourani & Vavouranakis 2005β)

2.8.1.2. Δεύτερη ενότητα: Περιοχή

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση:

Στο Α άκρο της Κρήτης, 38 χλμ. από τη Σητεία και ΝΑ της Ζάκρου

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου:

Σε μια μεγάλη, υδατοβριθή και εύφορη κοιλάδα βρίσκεται ο χαμηλός λόφος του Κούκου το Κεφάλι, στη ΝΔ πλαγιά του οποίου βρίσκεται η εγκατάσταση.

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Πεδινή

Λόφος: πλαγιά: Ναι

Σπήλαιο: Ναι

Τοπωνύμιο σπηλαίου/-ων: Κατσί Μπουρδού

Πηγή νερού: Μέχρι 100 μ.

Χείμαρρος/ρέμα: Ναι

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Καλλιεργήσιμη ζώνη: Ναι

Πηγή/-ές αργίλου: Ναι (Day 1997, 225, εικ. 3)

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Ανθρωπολίθοι (Tzedakis et. al. 1989, 53)

Χρονολογική περίοδος: «Ανακτορική» περίοδος

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι (Πλάτων 1951, 122· Rutkowski 1986, 116)

Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι (Tzedakis et. al. 1990, 43-65)

Συμπληρωματικά στοιχεία: Οι Ν. Πλάτων και Β. Rutkowski χαρακτηρίζουν τη θέση ιερό. Οι Γ. Τζεδάκης, Στ. Χρυσουλάκη, G. Venieri και Μ. Αυγουλή διαπίστωσαν την ύπαρξη φυλακίου δρόμου σε γειτνίαση με το ιερό.

2.8.1.3. Τρίτη ενότητα: Έρευνα

11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ερμηνείες:

1. Ο ανασκαφέας, Ν. Πλάτων, χαρακτήρισε το κτήριο «αγροικία», στην οποία ήταν εγκατεστημένος κάποιος τοπάρχης, που θα βρισκόταν υπό την εξάρτηση του βασιλέα της Ζάκρου και για λογαριασμό του οποίου θα έλεγχε την πλούσια κοιλάδα της Άνω Ζάκρου (Πλάτων 1965, 224)
2. Οι Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκης συμφωνούν με τον ανασκαφέα και αναλυτικότερα υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ένα εξειδικευμένο κτήριο, που στέγαζε την αποθήκευση και την παραγωγή κρασιού στο ισόγειο, ενώ στον όροφο υπήρχαν χώροι υποδοχής και οικιστικά διαμερίσματα. Οι κάτοικοί του θα είχαν υψηλή κοινωνική θέση και θα ήλεγχαν τη βιοτεχνική και γεωργική παραγωγή της γύρω περιοχής. (Matzourani & Vavouranakis 2005β)

2.8.2. Συζήτηση

2.8.2.1. Αρχιτεκτονική κτηριακού συγκροτήματος και επιμέρους δομές

Το ΥΜ ΙΑ/Β κτηριακό συγκρότημα της Επάνω Ζάκρου διευθετείται τουλάχιστον σε τρία επίπεδα στην πλαγιά του λόφου.⁷¹³ Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, διέθετε και όροφο/-ους.⁷¹⁴ Τα δωμάτια σε ισόγεια και ορόφους θα ξεπερνούσαν τα πενήντα στον αριθμό.⁷¹⁵ Στη Δ πρόσοψη σχηματίζονται τρεις επάλληλες γωνίες, που τονίζουν την ανδρωτή διάρθρωση του κτηριακού συνόλου και «σπάνε» τον όγκο του. Οι οδοντώσεις αυτές αποτελούν χαρακτηριστικό της μινωικής αρχιτεκτονικής.⁷¹⁶ Στις προσόψεις του η

⁷¹³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷¹⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷¹⁵ Πλάτων 1965, 224.

⁷¹⁶ Matzourani & Vavouranakis 2005β.

τοιχοποιία είναι ογκώδης. Μάλιστα, ο ανασκαφέας επισημαίνει ότι οι λίθοι των προσόψεων του συγκροτήματος είναι ογκωδέστεροι από εκείνους των προσόψεων του «ανακτόρου» της Ζάκρου.⁷¹⁷ Όμως, εσωτερικά, η τοιχοποιία δεν είναι εξίσου καλοφτιαγμένη με την εξωτερική όψη, ενώ οι λίθοι είναι μικρότεροι, γεγονός που υποδηλώνει την ανάγκη να δημιουργηθεί εντύπωση σε εκείνους που αντίκριζαν το κτήριο από έξω.⁷¹⁸ Ο όροφος αποδεικνύεται ότι είχε υψηλότερη ποιότητα κατασκευής.⁷¹⁹ Τα προαναφερθέντα στοιχεία θα δημιουργούσαν μια επιβλητική και καλοφτιαγμένη εξωτερική όψη.⁷²⁰

Η αισθητική των εσωτερικών χώρων, κυρίως του ορόφου, και η διαρρύθμισή τους ακολουθεί την εξωτερική εντυπωσιακή όψη του κτηρίου. Ειδικότερα, η τοιχογραφική διακόσμηση σε συνδυασμό με τα κονιάματα δαπέδων και τοίχων θα προσέδιδαν μια μνημειακή εντύπωση, μοναδική σε σχέση με το εσωτερικό άλλων ανάλογων κτηριακών συγκροτημάτων που χαρακτηρίζονται ως «επαύλεις».⁷²¹ Εντούτοις, χαρακτηριστική είναι η απουσία λίθινων αρχιτεκτονικών στοιχείων, όπως βάσεων πολυθύρων, λιθόστρωτων, πλακόστρωτων κ.λπ.⁷²² Η επικάλυψη των βασικών δομικών υλικών στο συγκρότημα σε τοίχους, δάπεδα και επιμέρους δομές (θρανίο, χώρος ΙΣΤ) είχε ως κύριο συστατικό τον ασβέστη. Η κατασκευή ασβεστοκάμινου, πιθανώς στη Γεωμετρική περίοδο, επί του καταστραμμένου πια συγκροτήματος,⁷²³ αποδεικνύει την επί τόπου παρασκευή ασβέστη – τουλάχιστον την περίοδο εκείνη– και ίσως υποδεικνύει μια παράδοση στην παρασκευή του, στην περιοχή της εγκατάστασης. Άλλο ένα υλικό, χαρακτηριστικό για την εικόνα του κτηρίου, και κυρίως του ορόφου/-ων, ήταν το ξύλο.⁷²⁴ Προφανώς, οι περισσότεροι ανώτεροι χώροι διέθεταν ξύλινο σκελετό και ξυλότοιχους. Τα εύφλεκτα υλικά του ορόφου ενίσχυσαν την επενέργεια της καταστρεπτικής για το κτήριο πυρκαγιάς, η οποία ασβεστοποίησε μέχρι και τους λίθους.⁷²⁵

Η εσωτερική οργάνωση των χώρων του κτηριακού συνόλου παραπέμπει σε μια προσχεδιασμένη και εξειδικευμένη αρχιτεκτονική μορφή, ενώ η διευθέτησή του σε επίπεδα αντανακλά και λειτουργικές διαφοροποιήσεις.⁷²⁶ Όπως προκύπτει, τα δωμάτια του

⁷¹⁷ Πλάτων 1964, 163.

⁷¹⁸ Matzourani & Vavouranakis 2005β.

⁷¹⁹ Matzourani & Vavouranakis 2005β.

⁷²⁰ Πλάτων 1965, 224· Matzourani & Vavouranakis 2005β.

⁷²¹ Matzourani & Vavouranakis 2005β.

⁷²² Matzourani & Vavouranakis 2005α.

⁷²³ Για την καταστροφή του κτηριακού συγκροτήματος στην ΥΜ ΙΒ ή την πιθανή διάρκεια χρήσης της εγκατάστασης, ως τους γεωμετρικούς χρόνους βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷²⁴ Πλάτων 1965, 221· Matzourani & Vavouranakis 2005β.

⁷²⁵ Πλάτων 1965, 221.

⁷²⁶ Matzourani & Vavouranakis 2005β.

κατώτερου επιπέδου χρησιμοποιήθηκαν για αποθήκευση και βιοτεχνικές εργασίες,⁷²⁷ ενώ οι χώροι του ορόφου είχαν χαρακτήρα επίσημο και λειτουργούσαν ως χώροι υποδοχής και διαμονής, σύμφωνα με τους Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκη.⁷²⁸ Η εκτίμηση της διαφοροποίησης του χαρακτήρα του ορόφου από εκείνη του ισόγειου βασίζεται κυρίως στην τοιχογραφική διακόσμηση, που διαπιστώθηκε κατά την ανασκαφή στις ανώτερες επιχώσεις των ισόγειων δωματίων.⁷²⁹ Όμως, τοιχογραφική διακόσμηση διέθεταν και οι ισόγειοι χώροι Δ/Ε ή 4 και ο Θ ή 6 (Σχ. 2.8.1).⁷³⁰ Μάλιστα, και η αίθουσα Θ ή 6 (Σχ. 2.8.1), που έχει χαρακτηριστεί αποθήκη,⁷³¹ είχε τοιχογραφικό διάκοσμο. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα: οι τοιχογραφικές διακοσμήσεις δεν κοσμούν κατ' αποκλειστικότητα χώρους επίσημους, αλλά και αποθήκες; Πρόσφατα, η εν εξελίξει συντήρηση και μελέτη του τοιχογραφικού συνόλου του συγκροτήματος της Επάνω Ζάκρου κατέδειξε κοινά θεματολογικά, τεχνοτροπικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά με το τοιχογραφικό σύνολο του κτηρίου της Ξεστής 3 του Ακρωτηρίου.⁷³² Μήπως, λοιπόν, δεν πρόκειται για τοιχογραφημένους ιδιωτικούς χώρους διαμονής, αποθήκευσης και υποδοχής επισκεπτών ενός τοπάρχη,⁷³³ αφού φαίνεται πως οι χώροι αυτοί δεν εκφράζουν τη μεμονωμένη και ατομική αισθητική, αλλά ένα πλαίσιο που ξεπερνά ακόμη και τα όρια μιας κοινής εικαστικής γλώσσας;⁷³⁴

Η εσωτερική επικοινωνία των επιπέδων μεταξύ τους και του ορόφου/-ων επιτυγχάνεται μέσω των κλιμακοστασίων 5, Ι ή 9 και του χώρου ανάμεσα σε ΙΑ και ΙΔ⁷³⁵ (Σχ. 2.8.1 και 2.8.2). Το κλιμακοστάσιο του ισόγειου, 5, καταλήγει πάνω από τον χώρο Δ/Ε. Ο όροφος του Δ/Ε θα αποτελούσε έναν κομβικό χώρο επικοινωνίας, για τους χώρους εκείνους που βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο, τους Α ή 1 όροφο, Β ή 2 όροφο, Γ ή 3 όροφο, Θ ή 6 όροφο, Ζ ή 7, Η ή 8, κλιμακοστάσιο Ι ή 9. Τα κλιμακοστάσια του ορόφου, Ι ή 9, και ο χώρος ανάμεσα σε ΙΑ και ΙΔ, μάλλον οδηγούσαν στον όροφο του ανώτερου ανδρήρου, του ΙΕ.

⁷²⁷ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷²⁸ Matzourani & Vavouranakis 2005β.

⁷²⁹ Πλάτων 1965, 218-221.

⁷³⁰ Πλάτων 1965, 221.

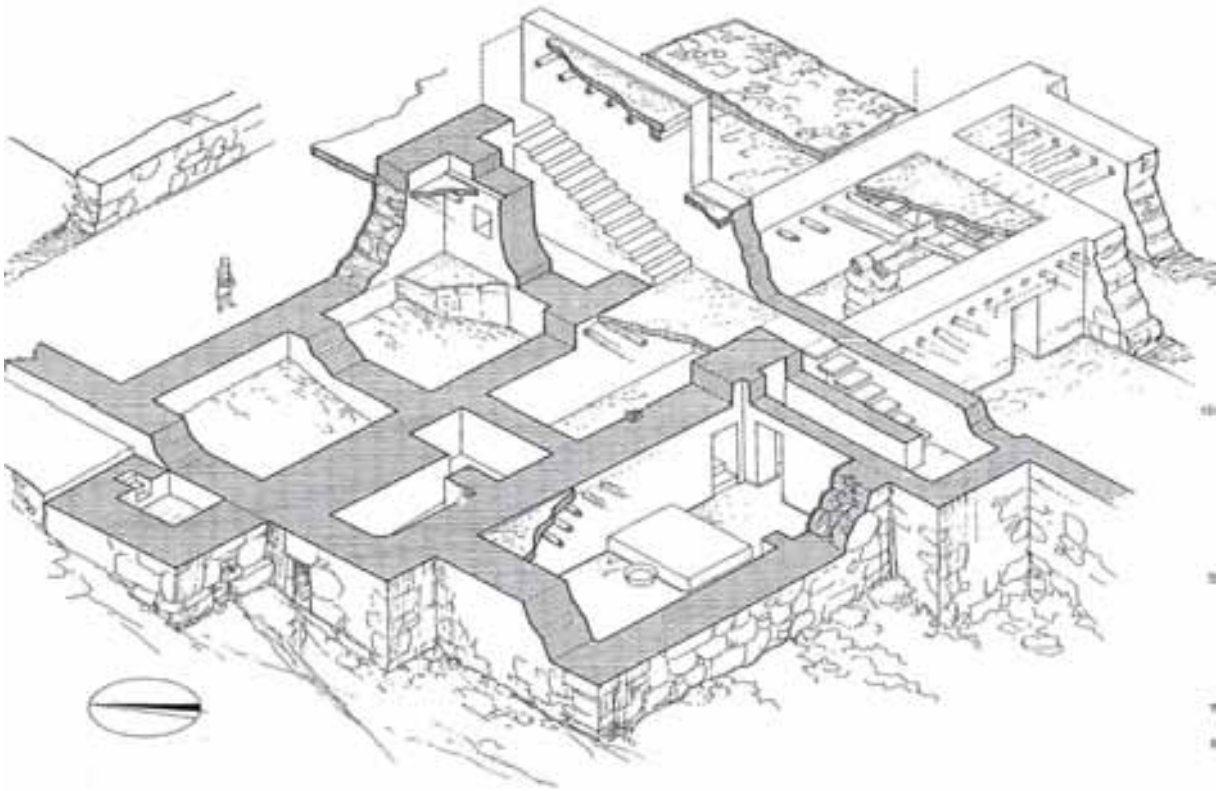
⁷³¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷³² Βλαχόπουλος κ.ά. 2006.

⁷³³ Βλ. υποσ. 12.

⁷³⁴ Βλαχόπουλος κ.ά. 2006.

⁷³⁵ Matzourani & Vavouranakis 2005β.

Σχ. 2.8.2. Ισομετρική αναπαράσταση των χώρων του συγκροτήματος της Επάνω Ζάκρου

Στο κατώτερο επίπεδο βρίσκονται οι χώροι Α ή 1, Β ή 2, Γ ή 3, Δ/Ε ή 4, Θ ή 6, ΙΒ ή 11, ΙΓ και το κλιμακοστάσιο 5. Δεν σώζονται οι προσόψεις του κτηρίου, εκτός της Δ, ούτε η κυρία είσοδος του συγκροτήματος. Η αίθουσα Θ ή 6 είναι ορθογώνια, διαστάσεων 3,80 μ. x 5,95 μ. και συνολικού εμβαδού 22,61 τ.μ. Στο εσωτερικό της βρίσκεται ένας πεσσός, από αδρά κατεργασμένες πέτρες (Εικ. 2.8.1). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο πεσσός αποτελούσε δομικό στοιχείο, για τη στήριξη του ορόφου.⁷³⁶ Όμως, ο χώρος Α ή 1, που έχει μεγαλύτερο εμβαδό, 33,62 τ.μ., δεν διαθέτει υποστήριγμα για τον όροφο, του οποίου η ύπαρξη είναι διαπιστωμένη.⁷³⁷ Μήπως, λοιπόν, υπήρχε κάποιος συγκεκριμένος λόγος στήριξης του ορόφου και κατά συνέπεια ύπαρξης του πεσσού στην αίθουσα 6, ο οποίος δεν συνέτρεχε για τον χώρο Α ή 1;

Στον αρχαιολογικό χώρο, στη ΝΔ πλευρά πάνω από τα ερείπια της αίθουσας, βρίσκεται ένας κυκλικός πλακοειδής λίθος (Εικ. 2.8.1). Μοιάζει με λίθινη βάση κίονα. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι μπορεί να πρόκειται για κατώφλι εισόδου του χώρου 10 (Σχ. 2.8.1), που ίσως να είχε καθίζει εκ της αρχικής του θέσης.⁷³⁸ Όμως, το σχήμα του δεν παραπέμπει σε κατώφλι, και εξάλλου δεν έχουν βρεθεί άλλα λίθινα κατώφλια στο κτήριο,

⁷³⁶ Πλάτων 1965, 221.

⁷³⁷ Πλάτων 1965, 219.

⁷³⁸ Πλάτων 1965, 223.

όπως προαναφέρθηκε. Μήπως πάνω από την αίθουσα με τον πεσσό υπήρχε ένα δωμάτιο με κίονα, ώστε να δικαιολογείται η ύπαρξή του πεσσού ως δομικού στοιχείου στήριξης μιας λίθινης βάσης και ενός ξύλινου κίονα, το βάρος των οποίων δεν άντεχε από μόνο του το ξύλινο δάπεδο του ορόφου;

Εικ.2.8.1. Επάνω Ζάκρος. Αίθουσα με πεσσό και πιθανή βάση κίονα

Η αίθουσα με τον πεσσό χαρακτηρίστηκε ευμεγέθους αποθήκη, κυρίως εξαιτίας των πύλων που βρέθηκαν στο εσωτερικό της.⁷³⁹ Τα επιχρίσματα των τοίχων της αίθουσας⁷⁴⁰ δηλώνουν έναν ιδιαίτερα φροντισμένο αποθηκευτικό χώρο. Ο χώρος αυτός είχε τρία ανοίγματα, τα δυο εκ των οποίων (ΝΔ και ΒΔ) εξυπηρετούσαν την πρόσβαση στον χώρο Δ/Ε ή 4, με συνέπεια το ΒΔ τμήμα της αίθουσας να λειτουργεί ως μεταβατικός χώρος.

Ο χώρος Δ/Ε ή 4 (Σχ. 8) ήταν ορθογώνιος, επίσης ευρύχωρος και εντυπωσιακός, με επιτοίχια διακόσμηση πλούσια σε χρώματα και θέματα, όπως παπυροειδές φυτό με μικρούς στήμονες, γαλάζια φύλλα και πράσινους μίσχους, μαύρες σπείρες σε ωχρό βάθος κ.λπ.⁷⁴¹

Η αίθουσα είναι κομβική στην επικοινωνία των χώρων του κατώτερου επιπέδου, ως ενδιάμεση μεταξύ των διαμερισμάτων Α ή 1 και Θ ή 6 (Σχ.2.8.1). Το ΝΔ άνοιγμα, που οδηγεί στον χώρο Α ή 1, διέθετε ξύλινες παραστάδες, οι λίθινες βάσεις των οποίων βρέθηκαν στη θέση τους. Εκατέρωθεν του ανοίγματος, διαπιστώθηκε η παρουσία δυο κάθετων ξυλοδεσιών,⁷⁴² που ίσως αποτελούσαν μια ειδική ξύλινη κατασκευή θυρώματος.

⁷³⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷⁴⁰ Πλάτων 1965, 222.

⁷⁴¹ Πλάτων 1965, 221.

⁷⁴² Πλάτων 1965, 221.

Το ιδιαίτερο θύρωμα σηματοδοτούσε την είσοδο στον προθάλαμο του κλιμακοστασίου, που ήταν ταυτόχρονα και βιοτεχνικός χώρος. Πρόκειται για τον χώρο Α ή 1.

Ο χώρος Α ή 1 είναι ένα μεγάλο ορθογώνιο διαμέρισμα, στη Ν άκρη του κτηριακού συνόλου (Σχ. 2.8.1). Στο εσωτερικό του βρέθηκε μια σημαντική βιοτεχνική εγκατάσταση πιεστηρίου οινοπαραγωγής.⁷⁴³ Το κτιστό θρανίο της βιοτεχνικής εγκατάστασης, χώριζε το χώρο σε δυο διαμερίσματα και μάλιστα μεταξύ του θρανίου και του ΝΔ τοίχου σχηματιζόταν δια ημιτοιχίου με παραστάδα, άνοιγμα με πόρτα.⁷⁴⁴ Η διαίρεση του χώρου μάλλον επισημαίνει και τη διαίρεση της λειτουργίας του. Η διαφοροποίηση των δυο χώρων παρατηρείται και στα δάπεδα, που το ένα είναι επίχριστο και το άλλο χαλικάσβεστο. Μόνο ο χώρος Α ή 1 είχε επίχριστο δάπεδο, στο κατώτερο επίπεδο χώρων (Σχ. 2.8.1, αρ.1-6, 11-12). Επίσης, οι τοίχοι του δωματίου ήταν επίχριστοι με κονίαμα. Τα παραπάνω δεδομένα δείχνουν ένα πολύ φροντισμένο χώρο, γεγονός που δημιουργεί έκπληξη σε σχέση με τη συγκεκριμένη βιοτεχνική του λειτουργία. Ερωτηματικά επίσης δημιουργεί και η απρόσιτη θέση του δωματίου Α ή 1, στο εσωτερικό του κτηρίου, η οποία δεν θα διευκόλυνε την επικοινωνία με την ύπαιθρο για την εύκολη τροφοδοσία της εγκατάστασης με σταφύλια. Ακόμη, δεν είναι κατανοητό γιατί ο βιοτεχνικός τούτος χώρος έπρεπε να είναι, ουσιαστικά, ο προθάλαμος ενός κλιμακοστασίου, που οδηγούσε σε έναν πολυτελή, κατάκοσμο με τοιχογραφίες, όροφο. Το ίδιο το κλιμακοστάσιο 5 ήταν και αυτό διακοσμημένο με κονίαμα κίτρινου χρώματος⁷⁴⁵ και ο χώρος Δ/Ε, που προηγείται του βιοτεχνικού χώρου, ήταν επίσης τοιχογραφημένος, όπως αναφέρθηκε.

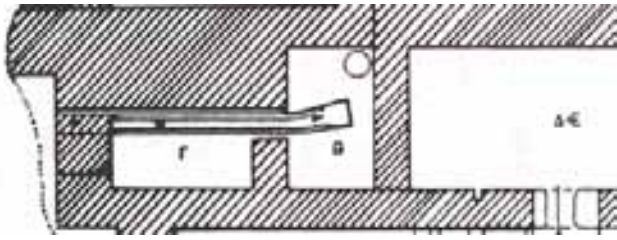
Στο χαμηλότερο επίπεδο βρίσκονται και δυο μικροί άθυροι χώροι, οι Β ή 2 και Γ ή 3. Εφάπτονται στη ΒΔ πλευρά του δωματίου Α ή 1, που διαθέτει το σύστημα των ληνών. Το εσωτερικό τους διατρέχει ένας λίθινος αγωγός που ξεκινά από το μέσον του Β ή 2 και διασχίζει τον Γ ή 3 για να καταλήξει, μέσω μιας πυλίδας με υπέρθυρο, εκτός του κτηρίου. Ο αγωγός εξυπηρετούσε τη χρήση ενός πίθου⁷⁴⁶ με εμπίεστη διακόσμηση σχοιניού, που βρέθηκε στην Α γωνία του Β ή 2, στη βάση του οποίου υπήρχε κρουνός (Σχ. 2.8.2).

⁷⁴³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷⁴⁴ Πλάτων 1964, 165.

⁷⁴⁵ Πλάτων 1965, 219.

⁷⁴⁶ Πλάτων 1965, 220.

Σχ. 2.8.2. Κάτοψη χώρων Β, Γ.
Λίθινος αγωγός και πίθος

Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι είχε βιοτεχνική χρήση⁷⁴⁷, και ίσως να αποτελούσε τμήμα πήλινου υδραγωγείου που συνδεόταν με κοντινή πηγή, ανάλογο εκείνων της Κνωσού, της Τυλίσου και του Βαθυπέτρου.⁷⁴⁸ Όμως, στην ανώτερη επίχωση του χώρου Β ή 2, βρέθηκε βάση καδοειδούς ληνού και κρουνός εκροής – πιθανώς του ίδιου σκεύους, καθώς και τμήμα σωληνοειδούς επιμήκους κρουνού, που καταλήγει σε κεφάλι ζώου.⁷⁴⁹ Λογικά, τα παραπάνω ευρήματα παραπέμπουν στην παραγωγή μούστου. Προφανώς, ο μούστος, που παραγόταν από το πάτημα των σταφυλιών στον καδοειδή ληνό, πάνω από τον χώρο Β ή 2, διοχετευόταν στο πιθάρι μέσω του σωληνοειδούς επιμήκους κρουνού, και από τον κρουνό του πιθαριού ο μούστος έρρεε στον λίθινο αγωγό και κατέληγε έξω από το κτήριο. Ίσως εκεί τοποθετούσαν ένα αγγείο συλλογής του. Ανάλογη ερμηνεία προτείνει και η L. Hitchcock, αναφερόμενη στο λεγόμενο υδραυλικό σύστημα της Φαιστού, που θεωρεί ότι εξυπηρετούσε κάποιο είδος βιοτεχνικής λειτουργίας, το οποίο συνδεόταν με τη μεταφορά ή την παραγωγή υγρών, όπως λαδιού ή κρασιού.⁷⁵⁰ Γιατί, άραγε; Είναι δύσκολο να ειπωθεί γιατί θα έπρεπε ο μούστος να μεταφερθεί με αυτόν τον πολύπλοκο τρόπο εκτός του κτηρίου. Πάντως, η εγκατάσταση αυτή θα ήταν ιδιαίτερος εντυπωσιακή και «μυστηριώδης», εάν αναλογιστεί κανείς την εικόνα του μούστου να «βγαίνει» μέσα από το κτήριο. Σαφώς θα επρόκειτο για μια βιοτεχνική εγκατάσταση με ιδιαίτερο χαρακτήρα, όπως συνάγεται και από τα παρακάτω ευρήματα:

1. Τα κονιάματα γαλανού, ερυθρού, λευκού και ωχρού χρώματος, που βρέθηκαν στην ανώτερη επίχωση των άθυρων δωματίων, και κυρίως στον Β χώρο, και τα οποία πιστοποιούν ότι ο χώρος μέσα στον οποίο βρισκόταν ο ληνός ήταν τοιχογραφημένος.⁷⁵¹
2. Οι καλολαξευμένοι κυβόλιθοι που αποτελούσαν την τοιχοποιία των ορόφων των άθυρων χώρων, οι οποίοι ενώ ήταν τόσο μικροί διέθεταν τόσο ογκώδη και καλοφτιαγμένη τοιχοποιία.

⁷⁴⁷ Πλάτων 1965, 220.

⁷⁴⁸ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1. και Πλάτων 1965, 218.

⁷⁴⁹ Πλάτων 1965, 220.

⁷⁵⁰ Hitchcock 2000, 139.

⁷⁵¹ Πλάτων 1965, 220.

3. Το πιθάρι στο εσωτερικό των άθυρων χώρων, το οποίο παρά το γεγονός ότι δεν ήταν ορατό, ήταν διακοσμημένο.
3. Ο κρουνός που είχε σχήμα κεφαλής ζώου.
4. Η ποιότητα της κατασκευής του λίθινου αγωγού και της πυλίδας εξόδου του.

Στο ανώτερο επίπεδο, τα θεμέλια των χώρων Ζ ή 7, Η ή 8, ΙΑ ή 10, ΙΔ, ΙΕ (Σχ. 2.8.1) έχουν στο εσωτερικό τους τον φυσικό βράχο και είναι μπαζωμένα με μικρούς λίθους, για τη δημιουργία ερείσματος στηρίξεως των δαπέδων.⁷⁵² Πρόκειται, δηλαδή, για θεμέλια διαμερίσματα.

Στη ΒΔ πλευρά του κτηριακού συγκροτήματος εφάπτεται μια κτιστή κατασκευή, η ΙΣΤ ή 15 (Εικ. 2.8.3 και 2.8.4), που ενοποιείται με τη Δ πρόσοψη του κτηριακού συγκροτήματος, αφού σχηματίζει την τρίτη κατά σειρά γωνία της (Σχ. 2.8.1). Η κατασκευή ερμηνεύεται ως δεξαμενή καθαρμών ή λουτρό.⁷⁵³ Συνήθως, βέβαια, οι κατασκευές αυτού του τύπου εντάσσονται στο εσωτερικό κτηριακών συγκροτημάτων και «ανακτορικών» κατασκευών.⁷⁵⁴

Εικ. 2.8.3. Χώρος ΙΣΤ, από ΝΔ

Εικ. 2.8.4. Χώρος ΙΣΤ, από ΒΑ

Η τετράγωνη δεξαμενή διαθέτει τρία σκαλοπάτια στη ΒΑ πλευρά, τα οποία αποσαφηνίζουν ότι η δραστηριότητα την οποία εξυπηρετούσε απαιτούσε την παρουσία ανθρώπου στο εσωτερικό της. Επίσης, αυτή η δραστηριότητα είχε σχέση με υγρό, αφού διέθετε επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα και κρουνό εκροής στα ΝΔ (Εικ. 2.8.3). Ο κρουνός της δεξαμενής εκρέει στο ίδιο σημείο, όπου και ο λίθινος αγωγός των χώρων Β ή 2 και Γ ή 3 (Σχ. 2.8.1.). Μήπως αυτή η ταύτιση του χώρου εκροής αποτελεί ένδειξη μιας κοινής διεργασίας υγρών; Όπως προαναφέρθηκε, οι χώροι Β ή 2 και Γ ή 3 εξυπηρετούσαν μια βιοτεχνική εγκατάσταση μεταποίησης σταφυλιών. Μήπως, η τετράγωνη κατασκευή αποτελούσε και

⁷⁵² Πλάτων 1965, 223.

⁷⁵³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷⁵⁴ Αλεξίου 1972, 414-434· Πλάτωνος 1990, 141-156.

αυτή μια δεξαμενή έκθλιψης σταφυλιών, δηλαδή ένα κτιστό πατητήρι, όπως τα πατητήρια που λειτουργούν ακόμη έως σήμερα σε όλη την Κρήτη και στις οινοπαραγωγικές περιοχές ολόκληρης της Ελλάδας;⁷⁵⁵ Οι διαστάσεις και η μορφή παραπέμπουν σε μια τέτοια κατασκευή (Εικ. 2.8.5, 2.8.6 και 2.8.7).

Εικ.2.8.5. Μικρά Ανώγεια Ρεθύμνου. Σύγχρονο κτιστό πατητήρι.

Εικ.2.8.6. Μικρά Ανώγεια Ρεθύμνου. Εσωτερικό σύγχρονο κτιστό πατητηριού.

Εικ.2.8.7. Πατητήρι. Μονή Μεταμορφώσεως του Χριστού, Χαλέπα Μυλοποτάμου, Νομού Ρεθύμνου

Δεξαμενή έκθλιψης σταφυλιών εξολοκλήρου κτιστή δεν αναφέρεται έως σήμερα στην Κρήτη, κατά την Εποχή του Χαλκού. Όμως, υπάρχουν ποικίλες, ημιμόνιμες ή μόνιμες εγκαταστάσεις πίεσης. Συνδυασμός λαξευτής και κτιστής δεξαμενής συλλογής μούστου έχει βρεθεί στο κτήριο 4 στο Φουρνί Αρχανών.⁷⁵⁶ Οι έως τώρα γνωστές εγκαταστάσεις πίεσης σταφυλιών βρίσκονται στον εσωτερικό ισόγειο χώρο κτηρίων, όπως και στο χώρο Α ή 1 του υπό εξέταση κτηριακού συγκροτήματος. Εάν επρόκειτο για μια τέτοια κατασκευή, τότε οι τρεις εξωτερικές γωνίες-οδοντώσεις του συγκροτήματος στα Δ, αντιστοιχούν στους τρεις χώρους οινοπαραγωγής της εγκατάστασης.

Αφού, λοιπόν, το κτήριο διέθετε χώρο/-ους μεταποίησης σταφυλιών στο εσωτερικό του, γιατί να χρειάζεται και μια εξωτερική εγκατάσταση πίεσης; Καταρχάς, διότι μια τέτοιου

⁷⁵⁵ <http://www.explorecrete.com/greek/peza-wine-gr.htm>, www.patitiria.com, www.thassos-island.gr/greek/proionta/krasi2.htm - 24k -, www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=8470 - 4k -, http://alex.eled.duth.gr/Maroneia/HTM/wine_menou2.HTM,

⁷⁵⁶ <http://ww2.egeonet.gr/aigaio/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=6905> - 76k – Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 2002, 87.

τύπου εγκατάσταση θα απέδιδε μεγαλύτερη παραγωγή και η διαδικασία σύνθλιψης θα επισπευδόταν, αφού ο αριθμός των σταφυλοπατητών θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερος. Οι ανάγκες αυτές διαφαίνονται και από την ύπαρξη του διπλού ληνού στον χώρο Α ή 1. Επίσης, η άμεση γεινίαση με την ύπαιθρο ευνοούσε την τροφοδοσία του πατητηριού. Επομένως, η κατασκευή και ενσωμάτωση στο κτήριο μιας τέτοιας κατασκευής θα αποσκοπούσε σε μια μαζική βιοτεχνική παραγωγή οίνου.

2.8.2.2. Άλλες δομές/ενδείξεις

Η ύπαρξη ΜΜ τοίχου εγκλωβισμένου στους τοίχους του ΝΑ σκέλους του κλιμακοστασίου δείχνει ότι η πλαγιά του λόφου ήταν σε χρήση πριν τη δημιουργία του ΥΜ κτηριακού συγκροτήματος, και ίσως η χρήση αυτή αποτέλεσε το έναυσμα για την ανέγερση του μετέπειτα οικοδομήματος. Το γεγονός ότι η χρήση του χώρου συνεχίστηκε και μετά την καταστροφή του στην ΥΜ ΙΒ περίοδο, ίσως αποτελεί μια ένδειξη της σπουδαιότητας της θέσης.

2.8.2.3. Κινητά ευρήματα εγκατάστασης/ χρήσεις

Η εγκατάσταση απέδωσε μεγάλο αριθμό άωτων κωνικών κύπελλων, που βρέθηκαν στις βαθύτερες επιχώσεις των θεμελίων του τρίτου ισοπέδου⁷⁵⁷ και των χώρων Β ή 2 και Γ ή 3,⁷⁵⁸ καθώς και στα θεμέλια του χώρου ΙΣΤ ή 15. Σύμφωνα με τους Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκη, τα κύπελλα που βρέθηκαν στην κατώτερη επίχωση του Β ή 2 προέρχονται από αποθέτη θεμελίωσης. Ίσως όλα αυτά τα κύπελλα να είναι ενδείξεις μιας τελετουργίας θεμελίωσης.⁷⁵⁹ Όμως, ανάλογα κύπελλα βρέθηκαν και στα δάπεδο του χώρου Δ/Ε⁷⁶⁰ και στις ψηλότερες επιχώσεις του ορόφου,⁷⁶¹ στοιχείο που ενδεχομένως παραπέμπει και σε τελεουργίες εντός του κτηρίου. Ίσως όλα αυτά τα κύπελλα να συνδέονται και με την οινοπαραγωγή και οινοκατανάλωση σε τελετουργικά πλαίσια.

Επίσης, βρέθηκε μεγάλος αριθμός αποθηκευτικών σκευών.⁷⁶² Μάλιστα, στην αίθουσα με τον πεσσό βρέθηκαν οκτώ μεγάλοι πίθοι, ένας εκ των οποίων έφερε επιγραφή 26

⁷⁵⁷ Πλάτων 1965, 223.

⁷⁵⁸ Πλάτων 1964, 167· 1965, 220.

⁷⁵⁹ Σύμφωνα με τους Matzourani & Vanouranakis (2005β, 24), τα κωνικά κύπελλα της κατώτερης επίχωσης του χώρου Β ή 2 προέρχονται από έναν αποθέτη θεμελίωσης.

⁷⁶⁰ Πλάτων 1965, 221.

⁷⁶¹ Πλάτων 1965, 219, 222 κ.λπ.

⁷⁶² Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

σημείων της Γραμμικής Α. Στην επιγραφή αναγνωρίστηκε το ιδεόγραμμα του κρασιού.⁷⁶³ Πρόκειται για άλλη μία απόδειξη της παραγωγής και αποθήκευσης του οίνου στο κτηριακό συγκρότημα.

2.8.2.4. Σύνοψη – Προτάσεις

Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα και τη συζήτηση που προηγήθηκε, το κτηριακό συγκρότημα της Επάνω Ζάκρου αποτελούσε ένα κεντρικό κτηριακό σύνολο, σε μια περιοχή που διέθετε πιθανώς έναν οικισμό στην ευρύτερη περιφέρειά της και ένα ιερό σε άμεση γειτνίαση, ένα φυλάκιο, και άλλες δομές που επισημάνθηκαν με επιφανειακή έρευνα.⁷⁶⁴ Η

θέση του συγκροτήματος στην παρυφή της εύφορης κοιλάδας σχετίζεται με την εκμετάλλευση της καλλιεργήσιμης έκτασής της, όπως δείχνουν οι εγκαταστάσεις μεταποίησης σταφυλιών. Το κτήριο διαθέτει πανοραμική θέα προς τη Βίγλα, όπου βρέθηκε ιερό κορυφής⁷⁶⁵ (Εικ. 2.8.8).

Εικ. 2.8.8. Η θέα από την Επάνω Ζάκρο προς ΝΔ και το ύψωμα της Βίγλας

Στο συγκρότημα παρατηρείται ένας αξιοσημείωτος συνδυασμός· η επί τόπου οινοπαραγωγή και αποθήκευση συνδυάζεται με μια εντυπωσιακή και επίσημη αρχιτεκτονική. Οι δύο αυτοί χαρακτήρες δεν διαχωρίζονται, αλλά εμπλέκονται,⁷⁶⁶ γεγονός που συνεπάγεται ότι η οινοπαραγωγή και η οινοαποθήκευση επενδύονταν με έναν ιδιαίτερο, επίσημο, και μάλλον τελετουργικό μανδύα.⁷⁶⁷ Ανάλογος συνδυασμός διαπιστώθηκε στο MM IIIA/B-ΥΜ ΙΑ/Β συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου, με «πρωταγωνιστές» τους ληνούς, τα πιθάρια, τα τεμάχια τοιχογραφημάτων, τα άωτα κύπελλα.⁷⁶⁸ Ας τονιστεί ότι στο συγκρότημα του Μύρτου Πύργου η πινακίδα της Γραμμικής Β που αναφέρει 90 μονάδες κρασιού βρέθηκε μαζί με τα τελετουργικά αντικείμενα του ιερού του ορόφου.⁷⁶⁹

⁷⁶³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷⁶⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷⁶⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1.

⁷⁶⁶ Βλ. πιο πάνω.

⁷⁶⁷ Σύμφωνα με τις προτάσεις για το χαρακτήρα των άωτων κωνικών κυπέλλων και των τοιχογραφιών, βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.8.1. και Συζήτηση, πιο πάνω

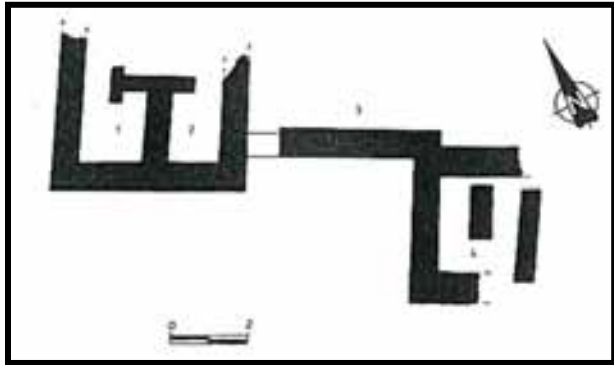
⁷⁶⁸ Βλ. Κεφ. 2.4.2.

⁷⁶⁹ Βλ. Κεφ. 2.6.2.

Η χρήση των παραπάνω εγκαταστάσεων, όπως και της Επάνω Ζάκρου, ξεκινά στην MM περίοδο⁷⁷⁰ και στην YM IA/B φάση τα συγκροτήματα μεγενθύνονται. Βέβαια, η εγκατάσταση του Αγίου Γεωργίου μοιάζει περισσότερο βιοτεχνική από τις άλλες δυο κατά την YM IA/B περίοδο, αφού οι τοιχογραφίες περιορίζονται στη MM IIIA περίοδο, ενώ στην Επάνω Ζάκρο και στον Μύρτο Πύργο συνυπάρχουν στην ίδια περίοδο ο βιοτεχνικός και αποθηκευτικός χαρακτήρας με τον επίσημο/τελετουργικό.

⁷⁷⁰ Βλ. Κεφ 4.1. και 7.1.

2.9. ΒΑΪ

Σχ. 2.9.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στο Βάι

2.9.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.9.1.1. Πρώτη ενότητα: Εγκατάσταση

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Βάι

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας: Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή 1950-1: σωστική ανασκαφή

Συνολικές περίοδοι εγκατάστασης: 3

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΑ

Αιτία τέλους χρήσης: Σεισμός

3. ΆΛΛΕΣ ΔΟΜΕΣ Η/ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας (Wronca 1959, 529)

Περίοδος εγκατάστασης: Α

Χρονολόγηση περιόδου: ΠΜ

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Πριν

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Άγνωστος

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Αποθέτης κεραμικής

Περίοδος εγκατάστασης: Γ

Χρονολόγηση περιόδου: Μετά την ΥΜ ΙΑ καταστροφή

Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Μετά

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Επί του κτηριακού συγκροτήματος

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Άγνωστη

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ακανόνιστο

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ανδρωτή διευθέτηση: Ναι (Gallet de Santerre 1951, 195)

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Είδη: Ασβεστόλιθος, πωρόλιθος

Τοπικά: Ναι

Ημίεργα υλικά: Ναι

Τεχνικές δόμησης

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή: Ναι

«Οδοντώσεις» πρόσοψης/-εων: Ναι (Gallet de Santerre 1951, 195)

Τοιχογραφίες: Ναι (Gallet de Santerre 1951, 198· Driessen & MacDonald 1997, 234)

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Επικάλυψη πλακόστρωτο: Εν μέρει (Gallet de Santerre 1951, 195)

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Βασικές θέσεις του κτηρίου – Προσανατολισμός

Γωνίες: Α,Δ-Β,Ν

Ειδικοί κλειστοί χώροι

Διπλοί χώροι: Ίσως

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 1, 2

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Αποθήκες (Driessen & MacDonald 1997, 234)

Άλλη/-ες αίθουσα/-ες ή δωμάτιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 4

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΑ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Άγνωστη

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΑ

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι (Gallet de Santerre 1951, 197)

Ποσότητα: Μεγάλη

Ακριβής θέση εύρεσης: Αποθέτης

Απεικονίσεις/γραφή: φυτά/άνθη/δέντρα (Gallet de Santerre 1951, 197)

Απεικονίσεις/γραφή: γεωμετρικά σύμβολα (Gallet de Santerre 1951, 197)

Βιοτεχνικά/εργαλεία: Ναι (Gallet de Santerre 1951, 198)

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Σε ανοικτούς χώρους

Αποθήκευσης: Ναι (Gallet de Santerre 1951, 197)

Ποσότητα: Άγνωστη

Ακριβής θέση εύρεσης: Αποθέτης

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα (Gallet de Santerre 1951, 197)

Σχόλια: Τα ευρήματα του αποθέτη ανήκουν στη Β περίοδο της εγκατάστασης, δηλαδή στο κτηριακό συγκρότημα, ενώ ο αποθέτης ως κατασκευή αποτελεί δημιουργία της Γ περιόδου. Για τον λόγο αυτό, τα ευρήματα του αποθέτη συνεξετάζονται με τα υπόλοιπα ευρήματα της Β περιόδου.

2.9.1.2. Δεύτερη ενότητα: Περιοχή

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση:

Στη ΒΑ ακτή της Κρήτης, στο εσωτερικό του όρμου Γκράντες, 2 χλμ. Ν της Ερημουπόλεως και 28 χλμ. από τη Σητεία.

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου: Στη ΒΑ απόληξη της παράκτιας κοιλάδας της Ερημουπόλεως, μιας καλλιεργήσιμης έκτασης, όπου οι πεδινές εκτάσεις εναλλάσσονται με χαμηλούς λόφους, βρίσκεται ο λόφος της εγκατάστασης που εξετάζεται. Η θέση του λόφου είναι παράκτια, δίπλα στον όρμο του Βάι και στο περίφημο φοινικόδασος με αυτοφυείς φοίνικες του γένους *Phoenix Theophrasti* (Rachham & Moody 2004, 92-3). Εκτός από τους φοίνικες υπάρχουν και άλλα είδη αφρικανικής βλάστησης που φύονται στην περιοχή και την καθιστούν, έτσι, οριακή από πλευράς βιο-ποικιλότητας.

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Παράκτια

Όρμος/κόλπος: Ναι

Λόφος: κορυφή: Ναι

Λόφος: πλαγιά: Ναι

Πηγή νερού: Άγνωστη απόσταση

Χείμαρρος/ρέμα: Ναι

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Καλλιεργήσιμη ζώνη: Ναι

Αλιευτική ζώνη: Ναι

Θηρευτική ζώνη: Ίσως (Η περιοχή είναι πέρασμα μεταναστευτικών πουλιών)

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Εποχή Χαλκού

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Περιοχή όρμου Βάι

Περίοδος: Εποχή Χαλκού

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας: Ίσως

Θαλάσσιο δίκτυο επικοινωνίας: Ίσως

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Καλαμάκι (Δαβάρας 1972α, 651)

Περίοδος: ΜΜ

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι

Από την Εποχή Χαλκού ως την Οθωμανική περίοδο

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Ίτανος

(<http://www.ypai.gr/atlas/thesi.asp?idthesis=62>)

Περίοδος: Κλασική/Ελληνιστική-Πρωτοβυζαντινή

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

Ταφική δραστηριότητα: Ναι

Τελετουργική δραστηριότητα: Ναι

Βιοτεχνική δραστηριότητα: Ναι

Αποθηκευτική δραστηριότητα: Ναι

Διοικητική/ανταλλακτική δραστηριότητα: Ναι

Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι

Θαλάσσιο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι

2.9.1.3. Τρίτη ενότητα: Έρευνα

11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ερμηνείες:

Στην προκαταρκτική δημοσίευση της ανασκαφής αναφέρεται ότι το ΥΜ ΙΑ οικοδόμημα στο Βάι ήταν ένα απομονωμένο σπίτι (Gallet de Santerre 1951, 197)

2.9.2. Συζήτηση

Το κτήριο καταστράφηκε από σεισμό στην ΥΜ ΙΑ περίοδο. Μετά την καταστροφή τα ερείπια ισοπεδώθηκαν και δημιουργήθηκε ο αποθέτης της κεραμικής στο κέντρο του κατεστραμμένου χώρου.⁷⁷¹ Η εργασία καθαρισμού του χώρου από τα ερείπια του κατεστραμμένου κτηριακού συνόλου έγινε, προφανώς, μετά την καταστροφή, για συγκεκριμένο αλλά απροσδιόριστο λόγο. Στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου, τα λείψανα της ΜΜ ΙΙΙΑ εγκατάστασης βρέθηκαν κάτω από ένα παχύ στρώμα λίθων και αργιλοχώματος και νέοι χώροι οικοδομήθηκαν στη θέση των παλαιών.⁷⁷² Στα Αχλάδια, οι ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ/Β αποθέτες περιείχαν την κεραμική της προηγούμενης, ΜΜ ΙΙΙΑ-Β, φάσης του κτηρίου και ερμηνεύονται ως λάκκοι απόρριψης άχρηστων σκευών ή ως αποθέτες τελετουργικών αντικειμένων.⁷⁷³ Στο Βάι η καταστροφή ήταν ολοκληρωτική και ούτε επιδιορθώσεις μπορούσαν να γίνουν, ούτε όμως και νέο κτήριο οικοδομήθηκε τελικά. Χαρακτηριστικό είναι ότι στους αποθέτες βρέθηκε μόνο κεραμική και όχι εργαλεία, τα οποία βρέθηκαν έξω από το κτήριο. Αυτό δικαιολογείται στην περίπτωση που ο αποθέτης δημιουργήθηκε ως χώρος απόρριψης των σπασμένων κεραμικών του καταστραμμένου κτηρίου και όχι των χρήσιμων εργαλείων. Όμως, στον αποθέτη βρέθηκαν και εκατοντάδες ακέραια κύπελλα, που παραπέμπουν σε μια τελετουργική δραστηριότητα, ίσως σχετική με το τέλος του κτηρίου ή με το χαρακτήρα του κατεστραμμένου συνόλου.

⁷⁷¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.9.1.

⁷⁷² Βλ. Κεφ. 2.4.2.

⁷⁷³ Βλ. Κεφ. 2.3.1., 2.3.2.

Το κτήριο βρισκόταν σε μια εξέχουσα φυσική τοποθεσία, καταλαμβάνοντας τον λόφο απέναντι από τον όρμο του Βάι, που του παρέχει τη δυνατότητα θαλάσσιας επικοινωνίας και πιθανώς εμπορίου. Ο όρμος αυτός αποτέλεσε το φυσικό λιμάνι της αρχαίας πόλης της Ιτάνου στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια και ο ρόλος υπήρξε καθοριστικός για την ιστορική πορεία της περιοχής.⁷⁷⁴

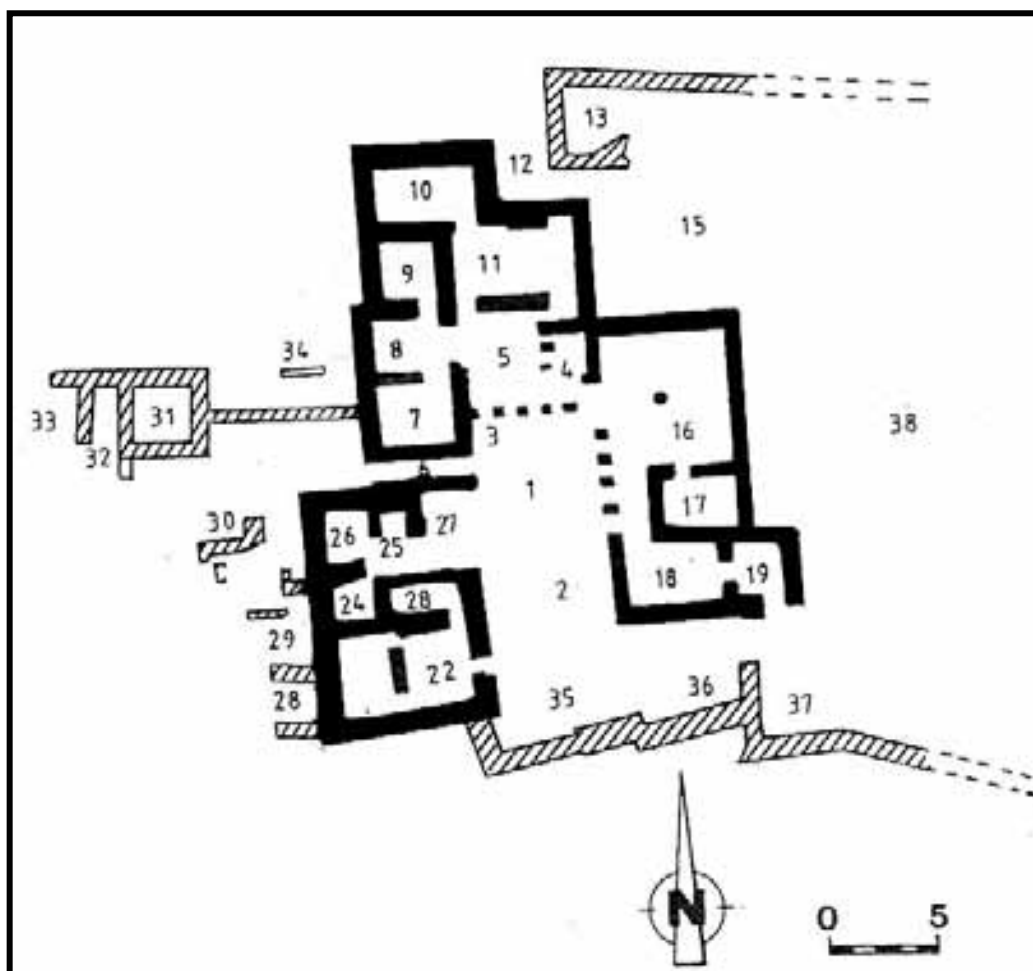
Το κτηριακό συγκρότημα, πριν την καταστροφή του, απλωνόταν κλιμακωτά στην πλαγιά.⁷⁷⁵ Η τοιχοποιία του, από μεγάλους δόμους εξωτερικά, έχει οδοντώσεις,⁷⁷⁶ ένα στοιχείο που θα προκαλούσε εντύπωση. Τα σπαράγματα τοιχογραφιών και κονιαμάτων σε κόκκινο χρώμα που βρέθηκαν στους αποθέτες, όπως και το πλακόστρωτο από πράσινο σχιστόλιθο που σώζεται στους χώρους 1 και 2, συμπληρώνουν την εσωτερική εικόνα ενός σημαντικού και επίσημου κτηρίου. Τον ίδιο χαρακτήρα αποδίδουν και τα ευρήματα, όπως ο πέλεκυς με τα εγχάρακτα διακοσμητικά θέματα και η κεραμική, που περιείχε μεγάλο αριθμό γραπτών οστράκων, με επαναλαμβανόμενα μοτίβα τη σπείρα και το κλαδί.

⁷⁷⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.9.1.

⁷⁷⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.9.1.

⁷⁷⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.9.1.

2.10. ΜΑΚΡΥΓΙΑΛΟΣ

Σχ. 2.10.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου του Μακρύγιαλου

2.10.1. Συγκεντρωτικό δελτίο

2.10.1.1. Πρώτη ενότητα:

1. ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εγκατάσταση: Μακρύγιαλος

Τοπωνύμιο: Πλακάκια

Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας: Κ. Δαβάρας 1972, 1977: συστηματική ανασκαφή

Συνολικές περιόδοι εγκατάστασης: 2

2. ΚΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 1η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ;

Περίοδος εγκατάστασης: Α

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΑ;

Σχόλια: Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Κ. Δαβάρα, το συγκρότημα ανήκει στην ΥΜ Ι περίοδο και καταστρέφεται στην ΥΜ ΙΒ (Δαβάρας 1974β, 51· 1973α, 590· 1992, 172, 174· 1997, 115). Οι J. Driessen και C. MacDonald αναγνωρίζουν δύο φάσεις στο κτηριακό συγκρότημα, χωρίς όμως να τις χρονολογούν (Driessen & MacDonald 1997, 220, εικ. 7.72).

Φάση κτηριακού συγκροτήματος: 2η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΒ

Περίοδος εγκατάστασης: Β

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΒ

Αιτία τέλους χρήσης: Καταστροφή: πυρκαγιά

3. ΆΛΛΕΣ ΔΟΜΕΣ Η/ΚΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχιτεκτονική δομή/-ές ή/και άλλες ενδείξεις: Λείψανα κτηριακού συγκροτήματος
Χρονολόγηση περιόδου: Άγνωστη

Περιγραφή αρχιτεκτονικής δομής/-ών ή/και άλλων ενδείξεων: Ερείπια
μεγαλοπρεπούς κτηρίου (Davaras 1997, 118)

Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα: Β

Χρήση/-εις: Άγνωστη

4. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

Φάση: 1η

Χρονολόγηση φάσης: ΥΜ ΙΑ;

Περίοδος εγκατάστασης: Α

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Μεγάλη

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ακανόνιστο

Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης: 19

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου: 17

Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 2

Αριθμός εισόδων: 5;

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Διευθέτηση σε ισόπεδο: Ναι

Οργάνωση σε πτέρυγες: Ναι

Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Ίσως

Προσβασιμότητα: Απευθείας

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Υλικά

Είδη: Ασβεστόλιθοι, πράσινοι πλακοειδείς σχιστόλιθοι, ψαμμόλιθοι, φλύσκεις, πηλόπλινθοι, ξυλεία (Δαβάρας 1992, 172)

Τοπικά: Ναι

Εισηγμένα: Ναι

Κατεργασμένα: Ναι

Ακατέργαστα: Ναι

Τεχνικές δόμησης

Θεμελίωση

Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο: Ναι (Δαβάρας 1992, 172)

Θεμελίωση σε διαμορφωμένο βράχο: Ναι (Δαβάρας 1992, 172)

Τοιχοποιία

Αργολιθοδομή: Ναι

Πλινθοδομή: Ναι (Δαβάρας 1974β, 51)

Ξυλοδεσιές/ χρήση ξύλου: Ναι (Δαβάρας 1974β, 51)

«Οδοντώσεις» πρόσοψης/-εων: Ναι (Δαβάρας 1985, 81· 1997, 121)

Επιχρίσματα/κονιάματα: Ναι (Δαβάρας 1974β, 51· 1973, 590)

Ανοίγματα

Παραστάδες:

Κατώφλι/-α: Ναι (Δαβάρας 1974, 51)

Μονολιθικό/-ά κατώφλι/-α: Ναι

Δάπεδα

Κλειστοί χώροι

Συμπληγή γη: Ναι

Επικάλυψη: πλακόστρωτο: Ναι (Δαβάρας 1985, 85)

Επικάλυψη: βοτσαλωτό: Ναι (Δαβάρας 1985, 85)

Επικάλυψη: άλλο: Επίχριστο με κονίαμα (Δαβάρας 1974β, 51)

Φυσικός βράχος: Εν μέρει

Φυσικό βραχώδες έξαρμα σε δάπεδο: Ναι

Πιθανά ξύλινα δάπεδα: Ίσως

Ανοικτοί χώροι

Συμπιλητή γη: Ναι

Φυσικός βράχος: Ναι

Οροφή

Ενδείξεις οροφής/στέγης: Πηλός με αποτυπώματα καλαμιών στη μια όψη και λείος στην άλλη (Δαβάρας 1974β, 51· 1973, 590)

Φάση: 2η

Χρονολόγηση φάσης: YM IB

Περίοδος εγκατάστασης: B

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Έκταση: Πολύ μεγάλη

Σχήμα υπάρχουσας κάτοψης: Ακανόνιστο

Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης: 38

Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου: 19

Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων: 10

II. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ

Ισόγειο: Ναι

Όροφος/-οι: Εν μέρει (Δαβάρας 1985, 81)

Διευθέτηση σε ισόπεδο: Ναι

Παρατακτική οργάνωση: Ναι

Οργάνωση σε πτέρυγες: Ναι

Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Ίσως

Προσβασιμότητα: Πλαγιομετωπική (Δαβάρας 1985, 82-3· 1997, 122)

III. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Σχόλια: Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τη διαφοροποίηση των υλικών και των τεχνικών δόμησης ανά φάση.

5. ΧΩΡΟΙ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Φάση: 1η

Βασικές θέσεις του κτηρίου – Προσανατολισμός

Γωνίες: NA-BΔ

Κύριος άξονας: B-N

Ειδικό κλειστό χώρο

Δωμάτιο με κίονα/-ες: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 16

Οριζόντια χωροθέτηση: A

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τελετουργική χρήση, ίσως αίθουσα συμποσίων για μεγάλες συγκεντρώσεις (Δαβάρας 1985, 85· 1992, 172· 1997, 123-4)

Αίθουσα με δίδυρο: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 5

Οριζόντια χωροθέτηση: B

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χώρος με πεσσό/-ούς: Ναι (Δαβάρας 1985, 87-91· Hitchcock 2000, 51)

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 22

Οριζόντια χωροθέτηση: NΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Κεντρικό ιερό της «έπαυλης», ιερό με θρανίο, ιερή κρύπτη (Δαβάρας 1985, 86-7· 1992, 172· Hitchcock 2000, 51)

Δωμάτιο με θρανίο: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 22

Οριζόντια χωροθέτηση: ΝΔ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Κεντρικό ιερό της «έπαυλης», ιερό με θρανίο, ιερή κρύπτη (Δαβάρας 1985, 86-7· 1992, 172)

Άλλη/-ες αίθουσα/-ες ή δωμάτιο/-α: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 10

Οριζόντια χωροθέτηση: Β

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Η επίσημη αίθουσα της «έπαυλης», ίσως επίσημο δωμάτιο γευμάτων (Δαβάρας 1985, 85· 1997, 124)

Διπλοί χώροι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 8, 9

Οριζόντια χωροθέτηση: Δ

Κάθετη χωροθέτηση: Ισόγειο

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Αποθήκες (Davaras 1997, 123· Hitchcock 2000, 113)

Βοηθητικό/-α κλιμακοστάσιο/-α: Ναι

Άλλοι κλειστοί χώροι: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη:

23-26, 28

17

Οριζόντια χωροθέτηση:

23-26, 28: ΝΔ

17: Α

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

23-26, 28: Αποθηκευτικοί χώροι ιερού, διακονικό

17: Ίσως μαγειρείο ή σκευοθήκη (Δαβάρας 1985, 85· 1997, 124)

Ανοικτοί χώροι

Κεντρική/εσωτερική αυλή: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 2

Άξονας αυλής: Β-Ν

Οριζόντια χωροθέτηση: Κέντρο-Ν

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τελετουργική χρήση (Δαβάρας 1985, 84, 91· 1997, 119-122)

Αύλειος χώρος/-οι: Ναι

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΔ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τελετουργική χρήση (Δαβάρας 1985, 81-2· 1997, 122)

Διάδρομος/ διάζωμα/-τα: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 6

Άξονας διαδρόμου: Α-Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Δ είσοδος που εξυπηρετούσε τις ανάγκες τελετών της Δ αυλής (Δαβάρας 1985, 79-81)

Ημιυπαίθριοι χώροι

Στοά/-ές: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 16, 5, 4

Οριζόντια χωροθέτηση: ΒΑ

Φάση: 2η

Σχόλια: Δεν υπάρχει πληροφορία για πιθανή διαφοροποίηση των εσωτερικών χώρων της πρώτης φάσης. Στη δεύτερη φάση εντάσσονται οι δομές Δ του συγκροτήματος και οι περίβολοι που δημιουργούν νέους αύλειους χώρους και ορίζουν την υπάρχουσα κεντρική αυλή. Η ανάλυση των χώρων που υπάρχουν και στην πρώτη φάση δεν θα επαναληφθεί.

Είσοδος 1: Β (Δαβάρας 1985, 82)

Ανοικτοί χώροι

Αύλειος χώρος/-οι: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 13, 15, 38, 37, 36, 35, 30.

Οριζόντια χωροθέτηση:

13, 15, 38, 37: A

36,35: N

30: Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

13, 15, 38, 37, 36, 35: Έλεγχος της πρόσβασης στο συγκρότημα. Η οργάνωση της πρόσβασης αυτής αποτελεί χαρακτηριστικό της μινωικής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής (Davaras 1997, 123)

Διάδρομος/ διάζωμα/-τα: Ναι

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 6, 12

Άξονας διαδρόμου:

6: A-Δ

12: γωνία

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

12: Κυρία είσοδος συγκροτήματος (Davaras 1997, 122)

6. ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΟΜΕΣ ΚΤΗΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Σε κλειστούς χώρους

Θρανίο/-α/ κρηπίδα/-ες: Ναι

Χώρος: Αίθουσα με δίδυρο και πεσσοστοιχία, χώρος με πεσσό, κεντρική/εσωτερική αυλή

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 5, 22, 2 (έξω από 22)

Οριζόντια χωροθέτηση:

5: ΒΔ

22: Κέντρο

2: Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

22: Τελετουργική χρήση, για απόθεση ιερών αντικειμένων ή αναθημάτων στη θεότητα ή καθίσματα για τους τελετουργούς και τα μέλη του ιερατείου (Δαβάρας 1985, 87-91· 1997, 124).

2: Τελετουργική χρήση, για απόθεση ιερών αντικειμένων ή αναθημάτων στη θεότητα (Davaras 1997, 124)

Κοιλότητα/-ες/ οπή/-ές/ λάκκος/-οι/ βόθρος/-οι/ αποθέτης/-ες: Ναι

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 11

Οριζόντια χωροθέτηση: Β

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τελετουργική χρήση ή πρόσκαιρη αποθήκευση. Συγκεκριμένα, προτείνεται η αποθήκευση μικρών ποσοτήτων νερού για τελετουργικό εξαγνισμό πριν από την είσοδο στα αποθηκευτικά δωμάτια/εργαστηριακούς χώρους ή για να στηρίζουν πρόχους για εξαγνισμό ή για τους διψασμένους εργάτες (Hitchcock 2000, 113).

Ληνός: Ίσως

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 32

Οριζόντια χωροθέτηση: Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Ελαιοπιεστήριο (Driessen & MacDonald 1997, 221)

Σε ανοικτούς χώρους

Περίβολος/περιτοίχισμα: Ναι (Δαβάρας 1985, 81)

Οριζόντια χωροθέτηση: Β, Ν

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

Θρανίο/-α/ κρηπίδα/-ες: Ναι

Χώρος/-οι:

Κεντρική αυλή (2)

Κεντρική αυλή (2), έξω από την είσοδο της Αίθουσας 22

Αρίθμηση χώρου στην κάτοψη: 3 (2)

Οριζόντια χωροθέτηση:

3 (2): Β

Έξω από την είσοδο της Αίθουσας 22: Δ

Χρήσεις στη βιβλιογραφία:

3: Τελετουργική χρήση: για απόθεση ιερών αντικειμένων ή αναθημάτων στη θεότητα ή καθίσματα για τους τελετουργούς και τα μέλη του ιερατείου (Δαβάρας 1985, 90· 1997, 121)

Έξω από την είσοδο της Αίθουσας 22: Τελετουργική χρήση: ίσως απόθεση αντικειμένων (Δαβάρας 1985, 91· 1997, 124)

Σκάφη/-ες: Ναι

Χώρος/-οι: Δ προσκτίσματα

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 32

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Ίσως τμήμα πιεστηρίου ελαιολάδου (Driessen & Mac Donald 1997, 221)

Βωμός: Ναι

Χώρος: Κεντρική αυλή (2)

Αριθμός χώρου στην κάτοψη: 1(2)

Οριζόντια χωροθέτηση: Β

Χρήσεις στη βιβλιογραφία: Τελετουργική χρήση (Δαβάρας 1985, 79-81· 1997, 120-1)

7. ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ/ ΧΡΗΣΕΙΣ

Περίοδος εγκατάστασης: Α

Χρονολόγηση περιόδου: ΥΜ ΙΑ/Β

Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής: Ναι

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Άγνωστη

Απεικονίσεις/γραφή: όντα (Davaras 1997, 128, εικ. 21)

Απεικονίσεις/γραφή: φυτά/άνθη/δέντρα (Davaras 1997, 129, εικ. 22, 25)

Απεικονίσεις/γραφή: γεωμετρικά σύμβολα (Davaras 1997, 129, εικ. 24, 25, 131, εικ. 32)

Βιοτεχνικά/εργαλεία: Ναι (Δαβάρας 1974β, 52· Driessen & MacDonald 1997, 221)

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Άγνωστη

Απεικονίσεις/γραφή: όντα

Σχόλια: Ο ανασκαφέας, Κ. Δαβάρας, κάνει λόγο για μια λίθινη αναθηματική άγκυρα με ανάγλυφη διακόσμηση χταποδιών (Davaras 1980, 47-71), που οι J. Driessen και C. MacDonald (1997, 221) θεωρούν ότι είναι τμήμα πιεστηρίου ελαιόλαδου.

Αποθήκευσης: Ναι (Δαβάρας 1974β, 51· 1973, 590)

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Σε κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: 7, 9

Απεικονίσεις/γραφή: αντικείμενα: Ναι (Δαβάρας 1974β, 51· 1977, 590)

Διοικητικού χαρακτήρα: Ίσως (Davaras 1976, 327, εικ. 189)

Ποσότητα: Μικρή

Χωρική διασπορά: Σε ανοικτούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: 1

Απεικονίσεις/γραφή: όντα (Davaras 1976, 327, εικ. 189)

Απεικονίσεις/γραφή: φυτά/άνθη/δέντρα (Davaras 1976, 327, εικ. 189)

Απεικονίσεις /γραφή: αντικείμενα (Davaras 1976, 327, εικ. 189)

Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»: Ναι (Δαβάρας 1974b, 52· 1976, 327, εικ. 189· 1980, 71, εικ. 6· 1985, 77, 84· Davaras 1980, 47-71.

Ποσότητα: Άγνωστη

Χωρική διασπορά: Σε ανοικτούς και κλειστούς χώρους

Ακριβής θέση εύρεσης: 2

Απεικονίσεις/γραφή: όντα: Ναι (Δαβάρας 1974b, 52· 1976, 327, εικ. 189· 1985, 77· 1997, 126-7, εικ. 14, 15, 16)

Απεικονίσεις/γραφή: φυτά/άνθη/δέντρα (Davaras 1976, 327, εικ. 189)

Απεικονίσεις /γραφή: αντικείμενα (Davaras 1976, 327, εικ. 189· 1980, 47-71)

2.10.1.2. Δεύτερη ενότητα:

8. ΠΕΡΙΟΧΗ

Γεωγραφική θέση: Στη Ν ακτή της Κρήτης, Α της Ιεράπετρας και στο Δ άκρο του οικισμού του Μακρύγιαλου

9. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ

Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου: Στη Δ παρυφή μιας πλούσια καλλιεργημένης κοιλάδας που καταλήγει στο Λιβυκό πέλαγος βρίσκεται ο χαμηλός λόφος Πλακάκια, όπου υπάρχουν τα αρχιτεκτονικά λείψανα της υπό εξέταση εγκατάστασης.

Τοπογραφία εγκατάστασης

Τοπογραφική ζώνη: Παράκτια

Όρμος/κόλπος: Ναι (Δαβάρας 1985, 77)

Λόφος: κορυφή: Ναι

Σπήλαιο: Ναι

Τοπωνύμιο σπηλαίου/ων: Βίγλα (Δαβάρας 1973, 591)

Πηγή νερού: Άγνωστη απόσταση (Davaras 1992, 174)

Χείμαρρος/ρέμα: Ναι (Davaras 1992, 174)

Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής δραστηριότητας

Καλλιεργήσιμη ζώνη: Ναι

Αλιευτική ζώνη: Ναι

10. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ/ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Καλά Νερά (Δαβάρας 1985, 77· 1992, 172-3)

Χρονολογική περίοδος: Εποχή Χαλκού, Ελληνική-Ρωμαϊκή

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Θαλάσσιο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Διασκάρι (Δαβάρας 1974β, 52-3· 1973, 591· 1997, 118)

Χρονολογική περίοδος: ΥΜ ΙΒ (Driessen & MacDonald 1997, 221) -ΥΜ ΙΙΙ

Απόσταση: Ευρύτερη περιοχή

Οικιστική δραστηριότητα: Ναι

Τελετουργική δραστηριότητα: Ίσως

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας: Περιοχή Μακρύγιαλου

Χρονολογική περίοδος: Εποχή Χαλκού

Απόσταση: Άμεση γειτνίαση

Οικιστική δραστηριότητα: Ίσως

Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας: Ναι (Ζώης 1997-8, 24-25· Pendlebury 1939, 9· Καλομενόπουλος 1994, 316-319).

Σχόλια: Κατά τον P. Faure (1967, 147), στην περιοχή του Μακρύγιαλου υπήρχε η αρχαία Σύρινθος

2.10.1.3. Τρίτη ενότητα: Έρευνα

11. ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ερμηνείες:

1. Ο ανασκαφέας, Κ. Δαβάρας, αρχικά χαρακτήρισε το ΥΜ ΙΒ συγκρότημα ως «αγροτικό σπίτι» (country house) (Δαβάρας 1985, 77· 1992, 172) και κατόπιν ως «λατρευτική έπαυλη» («cult villa») (Davaras 1997, 117-135). Ο ίδιος διαπιστώνει πολλές ομοιότητες με τα «ανάκτορα» και για αυτό θεωρεί ότι το συγκρότημα αποτελεί επιτομή τους (Davaras 1997, 117· 1992, 172). Επίσης, υποστηρίζει ότι η εγκατάσταση είχε τον έλεγχο της αγροτικής παραγωγής της γύρω εύφορης περιοχής και των αλιευτικών και ναυτιλιακών επιχειρήσεων σε όλη τη Ν ακτή. Σύμφωνα με τον ίδιο, η ναυτική αυτή δραστηριότητα συνδέεται άμεσα με τη λατρεία της θαλάσσιας όψης της Μεγάλης Μητέρας Θεάς (Δαβάρας 1985, 77). Ακόμη, επισημαίνει ότι το συγκρότημα δεν ήταν απομονωμένο και κατείχε σημαντικό ρόλο για τον κοντινό ΥΜ οικισμό στο Διασκάρι και για το διπλό αγκυροβόλιο των Καλών Νερών (Davaras 1997, 119)

2. Οι J. Driessen και C. MacDonald (1997, 221) χαρακτηρίζουν το αρχιτεκτονικό σύνολο ως «αγροτικό σπίτι» (country house). Οι H. και M. Van Effenterre κατατάσσουν την εγκατάσταση του Μακρύγιαλου στον τρίτο τύπο της ταξινόμησής τους («domanial villa»), μαζί με τις εγκαταστάσεις του Μύρτου Πύργου, του Νεροκούρου, του Βαθύπετρου, του Νίρου, του Σκλαβόκαμπου, των Αχλαδιών, της Ζώμινθου, της Ζου, του Πετρά, και εκείνων της περιοχής Σητείας (Van Effenterre & Van Effenterre 1997, 11)
3. Στην «Τελική Συζήτηση» του συμποσίου «Η λειτουργία της Μινωικής Έπαυλης», το ακροατήριο κατέταξε το κτήριο στον τύπο 4 («Uncertain settlement»: Hägg 1997, 229).
4. Η L. Hitchcock συμφωνεί με την ανάλυση και την ερμηνεία του ανασκαφέα και επισημαίνει ότι οι κατασκευές με «ανακτορικά» χαρακτηριστικά, όπως ο Μακρύγιαλος, η Ζώμινθος και ο Πετράς, συγχέουν τα όρια ανάμεσα στις λεγόμενες «επαύλεις» και στα «ανάκτορα» (Hitchcock 2000, 51-2).

2.10.2. Συζήτηση

2.10.2.1 Αρχιτεκτονική κτηριακού συγκροτήματος

Το κτηριακό συγκρότημα του Μακρύγιαλου διαθέτει πολλά κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά με τις «ανακτορικές» κατασκευές. Τα κυριότερα από αυτά είναι η κεντρική αυλή ίδιου σχήματος, προσανατολισμού και αναλογιών με τις «ανακτορικές», ο βωμός στο Β τμήμα της Κεντρικής αυλής, οι Β-Α πεσσοστοιχίες, που δημιουργούσαν στοές, οι Δ αποθήκες, και οι οδοντώσεις της Δ μνημειακής πρόσοψης που κοσμούσαν μια Δ αυλή.⁷⁷⁷ Επίσης, η διευθέτηση των βασικών εισόδων και ο τρόπος κυκλοφορίας μέσα στο συγκρότημα συγκρίνονται με εκείνη των «ανακτόρων».⁷⁷⁸ Τα παραπάνω δεδομένα οδήγησαν τον ανασκαφέα Κ. Δαβάρα να χαρακτηρίζει το κτηριακό σύνολο του Μακρύγιαλου ως επιτομή των «ανακτόρων», που θα είχε κοινές βασικές λειτουργίες με εκείνα, «εμποτισμένες» με θρησκευτικά στοιχεία.⁷⁷⁹ Εντούτοις, παρά τις μορφολογικές ομοιότητες, οι τεχνικές και η ποιότητα της κατασκευής του κτηρίου είναι κατώτερες των «ανακτόρων». Η L. Hitchcock⁷⁸⁰ και οι Ε. Ματζουράνη και Γ. Βαβουρανάκης⁷⁸¹ επισημαίνουν ότι η χρήση ακατέργαστων λίθων και αδρά επεξεργασμένων μεγαλιθικών

⁷⁷⁷ Δαβάρας 1985, 78-85· 1997, 177.

⁷⁷⁸ Davaras 1997, 122-123· Hitchcock 2000, 113.

⁷⁷⁹ Davaras 1997, 119-126.

⁷⁸⁰ Hitchcock 2000, 51.

⁷⁸¹ Matzourani & Vavouranakis 2005.

δόμενων από ντόπιο ασβεστόλιθο στους τοίχους της πρόσοψης, χαρακτηρίζει κατώτερες κατασκευές του τύπου 3 της τυπολογίας McEnroe. Ο παραπάνω συνδυασμός δημιουργεί σύγχυση ανάμεσα στα όρια των «επαύλεων» και των «ανακτόρων».⁷⁸²

Σύμφωνα με τους J. Driessen και C. MacDonald, το κτηριακό συγκρότημα διήλθε δυο φάσεις.⁷⁸³ Σαφώς, τα υπάρχοντα λείψανα ανήκουν στη δεύτερη φάση, την YM IB. Οι ίδιοι θεωρούν ότι κατά την πρώτη φάση δημιουργήθηκε η κεντρική αυλή (Σχ. 2.10.1) και οι χώροι που την πλαισίωναν (Σχ. 2.10.1, μαύρο χρώμα). Στη δεύτερη φάση προστέθηκαν περιτοιχίσματα στα ΒΑ του συγκροτήματος και στα Ν της Κεντρικής αυλής, που δημιούργησαν μια Α αυλή με είσοδο στα Β, ενώ στη Δ αυλή κατασκευάζονται κάποια προσκτίσματα (Σχ. 2.10.1. διαγώνιες γραμμές). Ωστόσο, είναι εξαιρετικά δύσκολο να ανιχνευτούν άλλες πιθανές κατασκευαστικές αλλαγές λόγω της χαμηλής ποιότητας της κατασκευής, όπως προαναφέρθηκε. Ένα σχετικό ερωτηματικό δημιουργεί η παρατήρηση της τοιχοποιίας των χώρων 9 και 10. Συγκεκριμένα, το σώζομενο τμήμα των εξωτερικών τοίχων του χώρου 10 αποτελείται από μεγάλους επεξεργασμένους λίθους, ενώ εσωτερικά τα κενά των μεγαλύτερων λίθων γεμίζουν με μικρότερες πέτρες (Σχ. 2.10.2 και Εικ. 2.10.1, χώρος 10, γαλάζιο πλαίσιο). Η εσωτερική τοιχοποιία του χώρου 9 είναι κατασκευαστικά όμοια με την εσωτερική τοιχοποιία του χώρου 10, αλλά κατώτερη ποιοτικά (Σχ. 10.2.2 και Εικ.2.10.1, χώρος 9, κόκκινο πλαίσιο). Εξάλλου, ο χώρος 9 χαρακτηρίζεται ως αποθήκη,⁷⁸⁴ ενώ ο χώρος 10 ως η πιο καλοφτιαγμένη και επίσημη αίθουσα του συγκροτήματος.⁷⁸⁵ Όμως, ο Β εσωτερικός τοίχος της αποθήκης 9 δεν είναι ίδιος κατασκευαστικά με τους υπόλοιπους, αλλά φαίνεται σαν εξωτερικός (Σχ. 2.10.2 και Εικ.2.10.1, χώρος 9, πράσινο πλαίσιο). Μήπως εδώ υπάρχει μια μετασκευή ή προσθήκη χώρων κατά τη δεύτερη φάση ή η ιδιαίτερη αυτή τοιχοποιία αποτελεί κατασκευαστικό χαρακτηριστικό της πρώτης φάσης και τονίζει τον επίσημο χαρακτήρα του χώρου 10;

Το συγκρότημα της πρώτης φάσης διαθέτει οδοντώσεις στις προσόψεις του. Οι οδοντώσεις αυτές προβάλλουν τον διαχωρισμό των εσωτερικών χώρων στις εξωτερικές όψεις, δημιουργώντας μια μνημειακή εμφάνιση. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, οι οδοντώσεις δημιουργούν περισσότερο ένα αρχιτεκτονικό ύφος, παρά έχουν ένα λειτουργικό σκοπό.⁷⁸⁶ Στην επόμενη κατασκευαστική φάση (δεύτερη), το ίδιο ύφος ακολουθείται στη μορφή του

⁷⁸² Hitchcock 2000, 52.

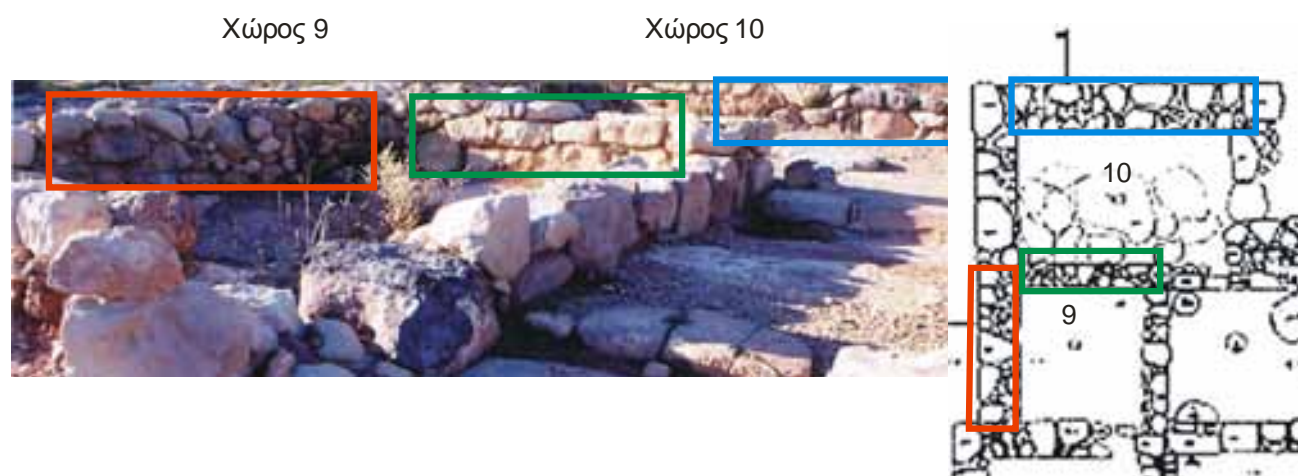
⁷⁸³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁷⁸⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁷⁸⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁷⁸⁶ Δαβάρας 1985, 81.

λοξού τεράστιου τοίχου (Σχ. 2.10.1, αρ. 35, 36) που κλείνει την κεντρική αυλή από τα Ν, όπως επισημαίνει και ο ανασκαφέας.⁷⁸⁷

Εικ. 2.10.1. Σύγκριση της τοιχοποιίας των χώρων 9 και 10

Σχ. 2.10.2. Σύγκριση της τοιχοποιίας των χώρων 9 και 10

Το μεγάλο συγκρότημα της πρώτης φάσης στη δεύτερη φάση καταλαμβάνει ακόμη περισσότερα τετραγωνικά.⁷⁸⁸ Σύμφωνα με την πρόταση των J. Driessen και C. MacDonald, οι βασικοί χώροι του συγκροτήματος γύρω από την κεντρική αυλή δημιουργούνται από την πρώτη φάση και συνεχίζουν να υπάρχουν αναλλοίωτοι και στη δεύτερη, όσον αφορά στη μορφή. Η κεντρική αυλή –ανάλογη των «ανακτόρων»–⁷⁸⁹ αποτελεί τον πυρήνα του συγκροτήματος (Σχ. 2.10.1, αρ.2). Στο Β τμήμα της βρίσκεται ο βωμός.⁷⁹⁰ Ο ανασκαφέας συγκρίνει τον βωμό του Μακρύγιαλου (Σχ. 2.10.1, αρ.1) με τον βωμό της Κεντρικής αυλής της Ζάκρου, τη Δ αυλή της Κνωσού, την εσχάρα της Κεντρικής αυλής των Μαλίων, τη βαθμιδωτή κατασκευή της Κεντρικής αυλής της Φαιστού και τον βωμό στο εσωτερικό του περιβόλου του Ιερού Κορυφής της εικονογραφικής απεικόνισης του γνωστού ρυτού της Ζάκρου.⁷⁹¹

Ο βωμός ορίζει τη φύση της αυλής, που, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ήταν προορισμένη για θρησκευτικές τελετουργίες.⁷⁹² Ο ίδιος θεωρεί ότι πρόκειται μάλλον για «θερμό βωμό», που εξυπηρετούσε την ιερή θυσιαστήρια τελετή.⁷⁹³ Στους αρχαίους και κλασικούς χρόνους, ο βωμός βρίσκεται έξω από το ναό, στο τέμενος.⁷⁹⁴ Το τέμενος είναι

⁷⁸⁷ Δαβάρας 1985, 81.

⁷⁸⁸ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁷⁸⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁷⁹⁰ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

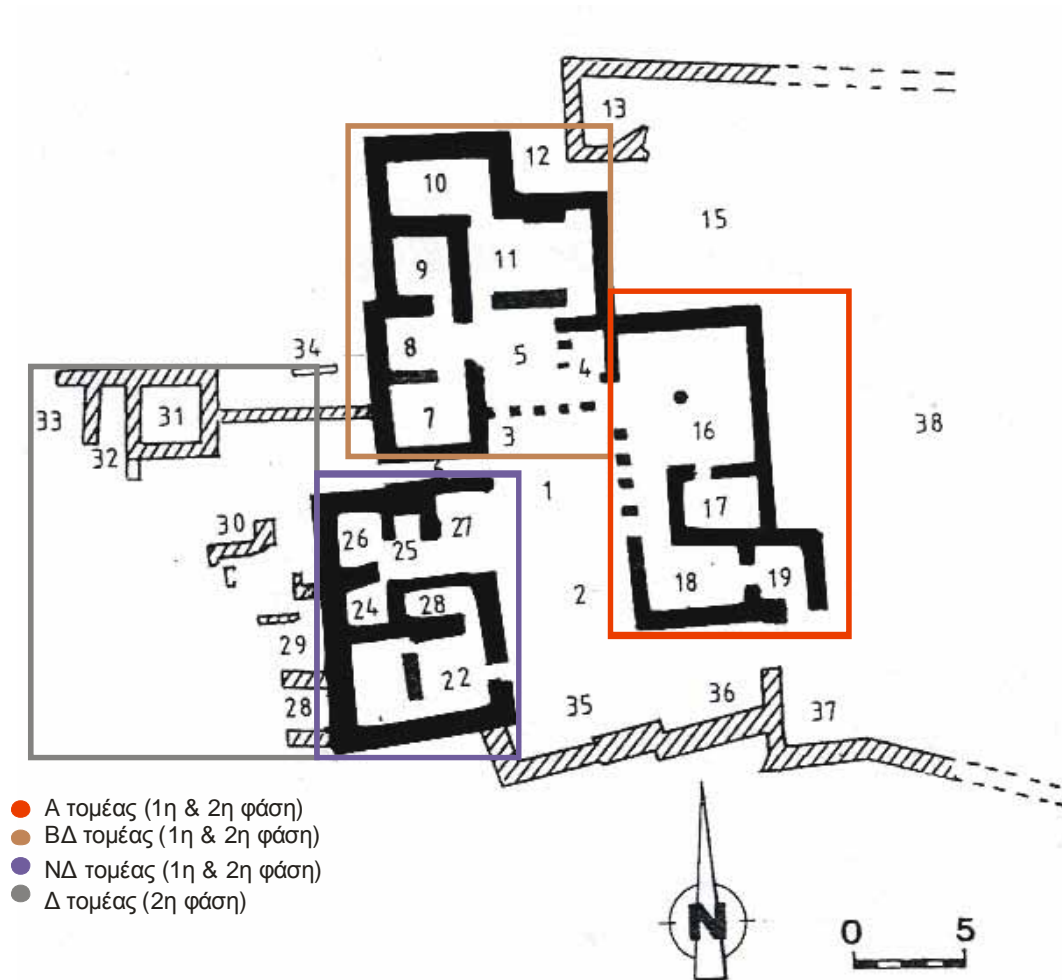
⁷⁹¹ Davaras 1997, 121.

⁷⁹² Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁷⁹³ Δαβάρας 1985, 80.

⁷⁹⁴ «Τέμενος βωμός τε θυήεις» είναι ένα ομηρικό πρότυπο στην Ιλιάδα, βλ. Ιλιάδα, Θ 48, Ψ 148· Οδ. Θ 363, Όμηρος, Ἕμνος εις Αφροδίτην, 59.

ένα οριοθετημένο τεμάχιο γης, αφιερωμένο στο θεό, το οποίο εξυπηρετεί την ιερουργία, και κυρίως τη θυσία.⁷⁹⁵ Η είσοδος στο τέμενος συνήθως οδηγεί αμέσως στον χώρο λατρείας, μπροστά από τον βωμό, ενώ πίσω του βρίσκεται, κατά κανόνα, η πρόσοψη του ναού.⁷⁹⁶ Στην Εποχή του Χαλκού διαπιστώνεται η παραπάνω διευθέτηση σε τουλάχιστον μία περίπτωση· εκείνης που αποδίδει η εικονογράφηση του ρυτού της Ζάκρου: ένα τεμάχιο γης, οριοθετημένο με περίβολο, που ο J. Shaw το χαρακτηρίζει τέμενος⁷⁹⁷ έχει στο εσωτερικό του ένα βωμό και πίσω του ένα ιερό.⁷⁹⁸ Στην περίπτωση του Μακρύγιαλου, ο βωμός επίσης βρίσκεται εντός οριοθετημένου υπαίθριου χώρου, ενώ πίσω του υπάρχει μια μνημειακή πρόσοψη με στοές, που σχημάτιζαν η Α και Β πεσσοστοιχία των χώρων 16 και 5 (Σχ. 2.10.1)⁷⁹⁹. Με βάση τα παραπάνω, μάλλον δικαίως ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι η εγκατάσταση στο Μακρύγιαλο είχε χαρακτήρα λατρευτικό.⁸⁰⁰

Σχ. 2.10.3. Οι τομείς του κτηριακού συγκροτήματος

⁷⁹⁵ Burkert 1993, 199· Πανταζίδου 1930 (1836), 618.

⁷⁹⁶ Burkert 1993, 200.

⁷⁹⁷ Shaw 1978, 435.

⁷⁹⁸ Πλάτων 1974, 113, εικ. 94.

⁷⁹⁹ Ο ανασκαφέας επισημαίνει την ιδιαίτερη θέση του βωμού σε σχέση με τις στοές: Davaras 1997, 121.

⁸⁰⁰ «Cult villa»: Davaras 1997.

Τρεις πτέρυγες, η ΒΔ, η Α και η ΝΔ, περιστοιχίζουν την κεντρική αυλή (Σχ. 2.10.3). Κάθε πτέρυγα αποτελούσε έναν διαφορετικό τομέα λειτουργιών.⁸⁰¹

ΝΔ τομέας

Το ΝΔ τομέα απαρτίζουν οι χώροι 22, 23, 24, 25, 26, 27 (Σχ. 2.10.3). Ο χώρος 22 αποτελεί το μεγαλύτερο δωμάτιο της ενότητας. Χαρακτηρίζεται ως ιερό με θρανίο ή ιερή κρύπτη με πεσσό.⁸⁰² Πρόκειται για έναν χώρο με ορθογώνιο πεσσό στο κέντρο του, μήκους 2 μ., που έμοιαζε με διαχωριστικό τοίχο και είχε δυο χαμηλά κτιστά θρανία σε κάθε πλευρά του. Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι δεν πρόκειται για κοινά καθίσματα προορισμένα για κοσμική χρήση, αλλά για θρανίο απόθεσης ιερών αντικειμένων ή αναθημάτων στη θεότητα ή καθίσματα για τους τελετουργούς και τα μέλη του ιερατείου.⁸⁰³ Σύμφωνα με τον ίδιο, εάν κάθονταν εδώ κάποια πρόσωπα, θα κάθονταν κατά τρόπο ασύνδετο μεταξύ τους, με στραμμένα τα νώτα και μάλιστα σε ένα στενό περικλειστο χώρο, και σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις κατασκότεινο.⁸⁰⁴ Στην επιτόπια έρευνα τον Ιανουάριο του 2007, διαπιστώθηκε ότι κατά τη Δύση το φως του ήλιου έπεφτε ακριβώς στο κέντρο του πεσσού και του Δ θρανίου (Εικ. 2.10.2), ενώ κατά την Ανατολή συνέβαινε το ίδιο στην αντίστοιχη ανατολική πλευρά. Η Α πλευρά διέθετε το άνοιγμα εισόδου, από όπου μπορούσε να διεισδύσει το φως της Ανατολής, ενώ στα Δ ίσως υπήρχε ένα άνοιγμα. Μια περαιτέρω διερεύνηση του θέματος, ανά ώρες και εποχές, θα έδινε περισσότερα στοιχεία για τη σχέση της Ανατολής και Δύσης του ηλίου με τα δυο θρανία και ίσως διαλεύκανε τη φύση της θρησκευτικής τελετής που πραγματοποιούνταν στο χώρο. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι ο πεσσός με τα εκατέρωθεν θρανία τοποθετείται στο κέντρο του δωματίου, πάνω ακριβώς από ένα βραχύδες εξάρμα, που φαίνεται ότι είχε αφεθεί επίτηδες στη φυσική του μορφή, πιθανώς για λόγους συμβολικούς.⁸⁰⁵

⁸⁰¹ Matzourani & Vavouranakis 2005α.

⁸⁰² Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁸⁰³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁸⁰⁴ Δαβάρας 1985, 87.

⁸⁰⁵ Ανάλογα βραχύδη εξάρματα βρίσκονται στο εσωτερικό αναγνωρισμένων λατρευτικών χώρων της Εποχής του Χαλκού και των μετέπειτα χρόνων. Συγκεκριμένα, οι Γ. και Ε. Σακελλαράκη (2002, 140) γράφουν ότι στα Ανεμόσπηλια «το ξόανο θα δέσποζε δίπλα στον αλάξευτο βράχο που επίτηδες άφησαν στο δωμάτιο να αντιπροσωπεύει την 'ιερή γη', όπως αιώνες αργότερα ο Καλλικράτης άφησε να φαίνεται σε κόγχη κάτω από το ναό της αθηναϊκής Νίκης». Ο W. Taylour (1970, 270-80·βλ. επίσης, French 1981, 44, εικ. 4) αναφέρει ότι στις Μυκήνες, στην «Οικία των ειδωλίων», σε ένα είδος εσοχής, είναι αφημένος φυσικός ο απελέκτητος βράχος. Επίσης, στην Ελευσίνα, στο εσωτερικό του Τελεστηρίου, έχει αφεθεί ένα κομμάτι ακατέργαστου βράχου (Mylonas 1961, 83-8, 120 κ.εξ.).

Εικ. 2.10.2. Χώρος 22, το φως του ήλιου κατά τη Δ του ηλίου, Ιανουάριος, 4 μμ.

Οι υπόλοιποι χώροι της ΝΔ ενότητας αποτελούν βοηθητικά δωμάτια του κεντρικού ιερού, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, και κατ' αναλογία με τα βοηθητικά δωμάτια του ιερού με θρανίο που προτείνει η G. Gesell.⁸⁰⁶ Αναλυτικά, ο χώρος 23 χαρακτηρίζεται ως ένα είδος διακονικού (sacrarium), δηλαδή θησαυροφυλάκιου/αποθήκης/σκευοφυλάκιου ιερών σκευών, όμοιου με το λεγόμενο «Vat Room» στα Β των κρυπτών της Κνωσού.⁸⁰⁷ Οι χώροι 24-27 είναι ανοικτοί προς την αυλή και ο ρόλος τους φαίνεται να ήταν συνυφασμένος με τις λειτουργίες της. Το μικρό εμβαδό των χώρων αυτών δεν επιτρέπει την κίνηση εντός τους, αλλά μάλλον την αποθήκευση/τοποθέτηση/φύλαξη πραγμάτων στο εσωτερικό τους. Η αρχιτεκτονική διάρθρωση του τομέα αυτού αποτελεί ίσως μια παραλλαγή ενός παλαιοανακτορικού προτύπου οργάνωσης, εκείνου του «τετραγώνου σε τετράγωνο».⁸⁰⁸

ΒΔ τομέας

Η ΒΔ ενότητα του συγκροτήματος αποτελείται από τους χώρους 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11 (Σχ. 2.10.3). Η αρχιτεκτονική της είναι η πιο επίσημη και μνημειακή του συγκροτήματος. Η είσοδος της ήταν μια εντυπωσιακή όψη με πεσσοστοιχία, στο Β τέλος της κεντρικής αυλής, που αποτελούσε και το φόντο της υπαίθριας ιεροτελεστίας η οποία λάμβανε χώρα στην αυλή γύρω από τον βωμό. Ουσιαστικά, δίνει την εντύπωση ενός προσώου, το οποίο συνεχιζόταν, όπως προαναφέρθηκε, και στην όψη του Α τομέα.

Πίσω από την πεσσοστοιχία βρίσκεται ο χώρος 5. Ο χώρος αυτός αποτελούσε ένα είδος προθαλάμου, ένα σημαντικό σημείο πρόσβασης σε μια σειρά δωματίων στα Δ και Β. Η L. Hitchcock συγκρίνει την αίθουσα με το δωμάτιο ΙΧ στην Κάτω Ζάκρο, που χρησιμεύει

⁸⁰⁶ Δαβάρας 1985, 87-91· 1997, 124· Gesell 1972, 53.

⁸⁰⁷ Davaras 1997, 124.

⁸⁰⁸ Για τον ορισμό του βλ. Παράρτημα και για την παρουσία του στα κτηριακά συγκροτήματα που εξετάζονται στην παρούσα έρευνα, βλ. Κεφ. 2.3.1, 2.3.2, 2.4.1, 2.4.2, 2.5.1, 2.5.2.

ως το μόνο σημείο πρόσβασης σε ολόκληρη τη Δυτική Πτέρυγα και κυρίως στις περιοχές των αποθηκών.⁸⁰⁹ Το δωμάτιο ΙΧ της Κάτω Ζάκρου αποτελεί έναν από εκείνους τους χώρους που ο E. Hallager ερμήνευσε ως «Harvest Festival».⁸¹⁰ Στη ΒΔ γωνία της αίθουσας 5 υπήρχε άνοιγμα εισόδου προς τον υπερυψωμένο χώρο 11. Πριν την είσοδο του 11, στα Δ, βρίσκεται μια κτιστή καμπύλη κατασκευή, που φαίνεται ως κοινός τοίχος των χώρων 5 και 8, αλλά που βασικά ενσωματώνει ένα θρανίο με δυο κοιλότητες στην επιφάνειά του (Εικ. 2.10.3).

Εικ. 2.10.3. Θρανίο με κοιλότητες προ της ΝΔ εισόδου του χώρου 11

Η L. Hitchcock θεωρεί ότι οι κοιλότητες αυτές είναι ιδεωδώς τοποθετημένες, για να κρατούν μικρές ποσότητες νερού για τελετουργικό εξαγνισμό, πριν από την είσοδο στα αποθηκευτικά δωμάτια/ εργαστηριακούς χώρους ή να υποδέχονται πρόχους με νερό για εξαγνισμό ή για τους διψασμένους εργάτες.⁸¹¹ Στην περίπτωση αυτή, το ύψος του θρανίου είναι χαμηλό, που σημαίνει ότι πριν εισέλθει κανείς στην αίθουσα 11, ίσως, έπρεπε να γονατίσει, τοποθετώντας κάθε παλάμη του σε μια κοιλότητα, στραμμένος Δ και όχι προς την κατεύθυνση της αίθουσας που θα έμπαινε. Ίσως, η ομηρική λέξη «χέρνιψ» θα ήταν κατάλληλη για να χαρακτηρίσει μια τέτοιου τύπου κατασκευή.⁸¹²

Στον υπερυψωμένο χώρο 11 στα Β υπάρχουν δύο λαξευτές κοιλότητες στο δάπεδο (Σχ. 2.10.4). Η μία εκ των δυο κοιλοτήτων βρίσκεται στη ΒΔ γωνία, ακριβώς πριν την είσοδο στον μοναδικό πλακόστρωτο χώρο 10. Για να εισέλθει κάποιος εντός του χώρου, έπρεπε πρώτα να περάσει από την κοιλότητα, σαν να έπρεπε να «βουτήξει» τα πόδια του σε αυτήν. Ίσως η λειτουργία της κοιλότητας ήταν αντίστοιχη με εκείνη που προτάθηκε πιο πάνω για το θρανίο με τις κοιλότητες, δηλαδή ο «καθαρμός».

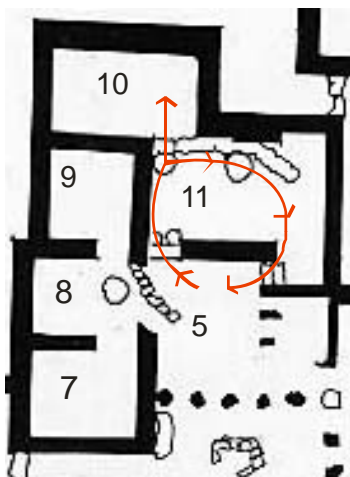
⁸⁰⁹ Hitchcock 2000, 113.

⁸¹⁰ Hallager 1987, 169-177.

⁸¹¹ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁸¹² Πανταζίδου 1930 (1836), 688: «Χέρνιψ, ιβος: νίπτρον, ύδωρ προς νίψιν των χειρών, δι' ου προ του γεύματος και πάσης άλλης θρησκευτικής τελετής ενίπτοντο τας χείρας». «Χέρνιβον: λεκάνη προς υποδοχήν του χέρνιβος, του προς νίψιν των χειρών ύδατος προ της θυσίας».

Ο τρόπος εισόδου και εξόδου από τον χώρο 11 και η κίνηση εντός του ακολουθεί μια κυκλική πορεία (Σχ. 2.10.3), μια πορεία που φαίνεται να ξεκινά από τον χώρο 5 (Εικ. 2.10.4) και από αριστερά προς τα δεξιά, για να καταλήξει πάλι σε αυτόν. Η επίσκεψη στον χώρο 10 αποτελεί παρέκκλιση από την πορεία αυτή. Το πλακόστρωτο επίσημο δωμάτιο αποτελούσε τον ενδότερο και πιο προστατευμένο χώρο της ΒΔ πτέρυγας. Την κυκλική αυτή πορεία καθορίζει και η σειρά των κοιλοτήτων. Η πιθανότητα να πρόκειται για κοιλοότητες «καθαρού» ενισχύεται από την κυκλική κίνηση στο χώρο, αφού ο «καθαρός» εμπεριέχει τη διέλευση, το «rite de passage», την κυκλική κίνηση ή ακόμη και τις πράξεις περικυκλώσεως, που αποτελούν μέρος των καθαρτήριων θυσιών.⁸¹³ Ίσως οι χώροι αυτοί που γειτνιάζουν με το βωμό και αποτελούν το φόντο του να σχετίζονται με τη θυσιαστήρια τελετουργία.

Σχ. 2.10.4. Η κυκλική κίνηση στο εσωτερικό του χώρου 11

Εικ. 2.10.4. Η αρχή της κυκλικής πορείας από τον χώρο 5 προς το εσωτερικό του χώρου 11

Οι χώροι 7, 8, 9 (Σχ. 2.10.1) είναι τρία συνεχόμενα δωμάτια, που ερμηνεύονται ως αποθηκευτικοί χώροι.⁸¹⁴ Η θέση τους στη Δ πτέρυγα συγκρίνεται με εκείνη των αποθηκών των «ανακτόρων».⁸¹⁵ Η Α. Πιλάλη-Παπαστεργίου, στη μελέτη της για τη σχέση των ιερών με τις αποθήκες στην ανακτορική Κρήτη, επισημαίνει τη γειτνίαση των Δ αποθηκών με ιερά.⁸¹⁶ Σύμφωνα με την ίδια, η ερμηνεία αυτής της σχέσης δίνεται από την άσκηση λατρείας σχετικής με τη γονιμότητα της γης και την ανάθεση γεωργικών προϊόντων στο ιερό, συνδεδεμένο με το έθιμο των απαρχών, δηλαδή της προσφοράς των πρώτων καρπών στα ιερά.⁸¹⁷ Η δημιουργία αποθηκών σε ιερά για να αποθηκεύονται οι απαρχές,

⁸¹³ Burkert 1993, 187.

⁸¹⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1· Davaras 1997, 123· Hitchcock 2000, 113.

⁸¹⁵ Davaras 1997, 123· Hitchcock 2000, 113.

⁸¹⁶ Marinatos 1984, 167-178· Πιλάλη-Παπαστεργίου 1987α, 179-196· Cadogan 1997, 101 κ.ά.

⁸¹⁷ Πιλάλη-Παπαστεργίου 1987α, 189, 191. Την ίδια άποψη έχουν υποστηρίξει ο Στ. Αλεξίου (1964, 86-88) και ο Ν. Πλάτων (1974, 96).

δηλαδή οι προσφορές των πιστών και άλλα δώρα προς το ιερό («ανατιθέναι»), πιστοποιείται και στην αρχαϊκή και κλασική αρχαιότητα.⁸¹⁸ Ουσιαστικά, πρόκειται για μια οικονομική λειτουργία που αποτελεί θρησκευτική πρακτική και καλύπτεται από τελετουργικό μανδύα.⁸¹⁹

Οι αποθήκες των ιερών της αρχαϊκής και κλασικής εποχής γειτνιάζουν πολλές φορές με ανοιχτές αίθουσες που έχουν κιονοστοιχίας («στοάς»), συνήθως στην άκρη της ιερής περιοχής.⁸²⁰ Στο Μακρύγιαλο υπάρχει αυτή η αντιστοιχία, δηλαδή δίπλα στις αποθήκες βρίσκονται οι στοές (5, 16), που ανοίγονται στην κεντρική αυλή. Ο ΒΔ τομέας επικοινωνεί, εσωτερικά, με την Α πτέρυγα, μέσω του χώρου 4 (Σχ. 2.10.1.).

Α τομέας

Τον Α τομέα απαρτίζουν οι χώροι 16, 17, 18, 19 (Σχ. 2.10.1). Ο μεγαλύτερος χώρος της πτέρυγας, ο 16, έχει ερμηνευτεί ως πιθανή αίθουσα τελετουργικών συμποσίων.⁸²¹ Πρόκειται για τη μεγαλύτερη αίθουσα ολόκληρου του συγκροτήματος, ακριβώς τετράγωνη, διαστάσεων 6Χ6. Βρίσκεται στα Α της Κεντρικής αυλής και έχει μια βάση κίονα στο κέντρο της, ενώ το δάπεδό της είναι στρωμένο με κοχύλια. Η αίθουσα έχει συγκριθεί με τις λεγόμενες από τον Graham «αίθουσες τελετουργικών συμποσίων» («ritual banqueting halls») των Μαλίων, της Ζάκρου και της Κνωσού.⁸²² Το μικρό δωμάτιο 17, που επικοινωνεί με την αίθουσα, ίσως αποτελούσε μαγειρείο ή σκευοθήκη.⁸²³ Η άμεση γειτνίαση της αίθουσας 16 με την κεντρική αυλή και το βωμό οδηγεί στην υπόθεση ότι εκεί παρατίθεντο τα τελετουργικά θυσιαστήρια γεύματα. Είναι γνωστό ότι τα τελετουργικά θυσιαστήρια γεύματα αποτελούν ένα βασικό χαρακτηριστικό των αρχαίων θρησκευτικών εορτών.⁸²⁴ Η αίθουσα των θυσιαστήριων γευμάτων, στην αρχαϊκή και κλασική εποχή, ονομάζεται «εστιατόριο» και βρίσκεται μέσα στο ιερό τέμενος ή σε γειτνίαση με αυτό.⁸²⁵

Οι χώροι 18-19 (Σχ. 2.10.1) δίνουν τη δυνατότητα εσωτερικής πρόσβασης στην Α και Β πτέρυγα, χωρίς να διασχίσει κανείς την κεντρική αυλή (Σχ. 2.10.5).

⁸¹⁸ Ο Burkert αναφέρει (1993, 158, 212): «θα ανεγερθούν στην Ελευσίνα τρεις αποθήκες δημητριακών... Απαρχές πρέπει να φέρνουν επίσης και οι σύμμαχες πόλεις... Οι αποθήκες κατόπιν πράγματι κατασκευάστηκαν, στο Ιερό εισέρρευσαν πόροι, οι οποίοι προφανώς θεωρήθηκαν κεφάλαιο του ναού...»

⁸¹⁹ Πιλάλη-Παπαστερίου 1987α, 192.

⁸²⁰ Burkert 1993, 212.

⁸²¹ Hitchcock 2000, 113· Davaras 1997, 123-4.

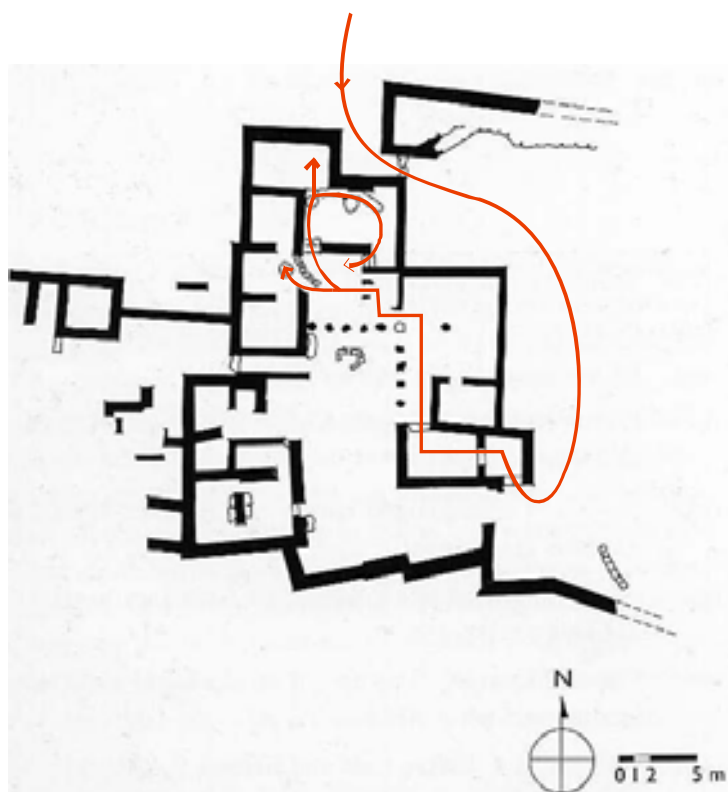
⁸²² Βλ. και Davaras 1997, 123.

⁸²³ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁸²⁴ Βλ. και Nilsson 1906, 64· Kerényi 1938, 59· 1971, 43-67· Burkert 1993, 137, 157, 213-4.

⁸²⁵ Nilsson 1906, 81-2· Burkert 1993, 213.

Αποτελούν δηλαδή τμήμα της εισόδου στο εσωτερικό των κλειστών χώρων του συγκροτήματος.

Σχ. 2.10.5. Ο τρόπος προσέγγισης και κυκλοφορίας στο συγκρότημα

Στη δεύτερη φάση, η δημιουργία της Β εισόδου (Σχ. 2.10.1, αρ.12) και της Α αυλής (Σχ. 2.10.1, αρ. 38) ορίζει μια πλαγιομετωπική πορεία προσέγγισης της Κεντρικής αυλής και του συγκροτήματος.⁸²⁶ Πρόκειται, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, για λαβυρινθώδη πορεία⁸²⁷ και αποτελεί «τυπικό χαρακτηριστικό της μινωικής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής», με σκοπό να μην προσεγγίζει ο πιστός απευθείας το κεντρικό μέρος της λατρείας.⁸²⁸ Η Β είσοδος αποτελεί, στη δεύτερη φάση, την κεντρική είσοδο και διαθέτει έναν μικρό χώρο μπροστά από το κατώφλι της, ένα πρόθυρο. Αμέσως μετά την είσοδο, προς Α, διαπιστώθηκε η ύπαρξη υποθεμελίωσης, ίσως ενός ξύλινου κρηπιδώματος, στο οποίο θα μπορούσε να συγκεντρώνεται ένα πλήθος θεατών, που καθισμένοι, ή πάντως προφυλαγμένοι, θα παρακολουθούσαν τα θεάματα τα οποία θα λάμβαναν χώρα στην Α αυλή».⁸²⁹

Στα Δ του συγκροτήματος, κατά τη δεύτερη φάση, κατασκευάζονται κτίσματα που καταργούν εν μέρει τη Δ αυλή της πρώτης φάσης (Σχ. 2.10.3). Ο μικρός διάδρομος 6

⁸²⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1.

⁸²⁷ Davaras 1997, 122.

⁸²⁸ Davaras 1997, 123.

⁸²⁹ Δαβάρας 1985, 84.

οδηγούσε στη Δ αυλή και, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, εξυπηρετούσε τις ανάγκες τελετών της Δ αυλής και αποτελούσε και Δ είσοδο στο συγκρότημα.⁸³⁰

Ευρήματα:

Τα περισσότερα ευρήματα είναι αδημοσίευτα και ο αριθμός τους είναι μικρός για μια τέτοιου μεγέθους εγκατάσταση. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τα υπάρχοντα ευρήματα επιβεβαιώνουν με τη σειρά τους τον τελετουργικό-θρησκευτικό χαρακτήρα της εγκατάστασης.⁸³¹ Χαρακτηριστικό είναι το χάλκινο ειδώλιο θηλυκού γένους⁸³² που βρέθηκε κοντά στον βωμό στην κεντρική αυλή. Το ειδώλιο συγκρίνεται με ένα πήλινο από τη μνημειακή δεξαμενή της Τυλίσου και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΒ/Γ. Η ομοιότητα των δυο ειδωλίων δημιουργεί ένα ζήτημα χρονολόγησης. Επίσης, κοντά στο βωμό βρέθηκε σφραγίδα αμυγδαλόσχημη από στεατίτη, που απεικονίζει ιερό πλοίο με βωμό και μια «ιέρεια» που χαιρετά με τυπικό μινωικό τρόπο, καθώς και ένα ιερό φοινικόδεντρο στη μέση.⁸³³ Το εικονογραφικό μοτίβο αποτελεί σημαντική μαρτυρία σχετικά με την ύπαρξη ιερών πλοίων στη θρησκεία της Εποχής του Χαλκού.⁸³⁴ Η λειτουργία της σφραγίδας ίσως σχετίζεται με διοικητικές, οικονομικές ή/και ανταλλακτικές δραστηριότητες. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, η εγκατάσταση είχε σημαντικό «εμπορικό» ρόλο και έλεγχο στις αλιευτικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις.⁸³⁵ Ακόμη, ένα μεγάλο μαρμάρινο δισκοπότηρο κωνικού τύπου βρέθηκε σκορπισμένο σε μεγάλη έκταση της Α αυλής.⁸³⁶ Τέλος, στον Δ τομέα, στα προσκτίσματα της δεύτερης φάσης, παρατηρούνται ευρήματα βιοτεχνικού χαρακτήρα (Εικ. 2.10.5α-β). Ένα εκ των οποίων ίσως είναι πιεστήριο ελαιολάδου⁸³⁷ (Εικ. 2.10.5α).

Εικ. 2.10.5α-β. Δ προσκτίσματα: λίθινα ευρήματα βιοτεχνικού χαρακτήρα

⁸³⁰ Davaras 1997, 121.
⁸³¹ Δαβάρας 1985, 77.
⁸³² Davaras 1997, 126-7, εικ. 16.
⁸³³ Δαβάρας 1973, 590.
⁸³⁴ Davaras 1997, 126.
⁸³⁵ Βλ. Συγκεντρωτικό δελτίο 2.10.1
⁸³⁶ Davaras 1997, 126.
⁸³⁷ Driessen & MacDonald 1997, 221.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή

Στην αναλυτική προσέγγιση που προηγήθηκε εξετάστηκαν και συζητήθηκαν τα βιβλιογραφικά δεδομένα για κάθε μια από τις υπό μελέτη εγκαταστάσεις, διαχρονικά. Ο τρόπος αυτός προσφέρει το πλεονέκτημα της παρακολούθησης της εξελικτικής πορείας κάθε εγκατάστασης. Στο στάδιο της συγκριτικής και της συνθετικής εργασίας που ακολουθεί, επιλέχθηκε η συγχρονική προσέγγιση των εγκαταστάσεων, ανά περίοδο, η οποία παρέχει τη δυνατότητα διερεύνησής τους ως μερών ενός πολιτισμικού δικτύου στο ευρύτερο νησιωτικό περιβάλλον, με κοινές αντιλήψεις, παραδόσεις, επιλογές, λειτουργίες, συνέχειες και ασυνέχειες από τη μια περίοδο στην άλλη.

Η σύνθεση αυτή υπήρξε εξαιρετικά δύσκολη εξαιτίας δύο βασικών παραγόντων: των ελλιπών δημοσιευμένων δεδομένων και των προβλημάτων χρονολόγησης. Τα προβλήματα χρονολόγησης, όπως προκύπτουν από τη βιβλιογραφία, είχαν ως συνέπεια να μην αξιοποιηθεί η βάση δεδομένων των εγκαταστάσεων στο έπακρο κατά το τελικό αυτό στάδιο της σύνθεσης της πληροφορίας. Από τις βιβλιογραφικές αναφορές για τις εγκαταστάσεις και μέσα από τη συζήτηση που προηγήθηκε προκύπτει η παρακάτω περιοδοποίηση των εγκαταστάσεων, την οποία θα ακολουθήσουμε στο τρίτο αυτό μέρος της εργασίας:

1. Τελική Νεολιθική-Προανακτορική (ΠΜ)
2. Τέλος Προανακτορικής-Παλαιοανακτορική (ΜΜ Ι-ΜΜ ΙΙΙΑ)
3. Νεοανακτορική (ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ Ι)
4. Τελική Ανακτορική-Μετανακτορική (ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ)

3.1. Τελική Νεολιθική – «Προανακτορική Περίοδος» (ΠΜ)

Στο τέλος της Εποχής του Λίθου (4500-3200 π.Χ.) και στις αρχές της Εποχής του Χαλκού, στη λεγόμενη «Προανακτορική» περίοδο (ΠΜ), που ξεκινά από τις αρχές της 3ης χιλιετίας και καλύπτει τους αιώνες πριν τη δημιουργία των «ανακτόρων», οι ανθρώπινες εγκαταστάσεις εξαπλώνονται στο νησί. Για την περίοδο αυτή υπάρχουν ενδείξεις χρήσης ή και δομές σε τέσσερις από τις δέκα εγκαταστάσεις που αναλύθηκαν στο δεύτερο μέρος της εργασίας, και συγκεκριμένα στον Μύρτο Πύργο, στο Χαμαίζι, στην Αγία Φωτιά και στο Βάι (Πίν. 3). Οι πρωιμότερες ενδείξεις βρέθηκαν στον Μύρτο Πύργο και χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική-ΠΜ εποχή (Πύργος 0), αν και δεν υπάρχουν βιβλιογραφικά στοιχεία για την πρωταρχική χρήση του λόφου, αφού αποτελεί σχετικά πρόσφατη ανακάλυψη.

Γενικότερα, πάντως, οι απαρχές του λεγόμενου μινωικού πολιτισμού, και ειδικά η μεταβατική περίοδος της Τελικής Νεολιθικής-ΠΜ, αποτελούν μια σκοτεινή περίοδο της Κρητικής προϊστορίας για τις αρχαιολογικές σπουδές. Τα υπάρχοντα δεδομένα και ο στρωματογραφικός προσδιορισμός των δύο στρωμάτων είναι συγκεχυμένα στο σύνολο σχεδόν των γνωστών θέσεων του νησιού. Οι θέσεις είναι είτε ελάχιστα διατηρημένες (π.χ. Νεροκούρου), είτε διαταραγμένες από την ύστερη αρχαιότητα (π.χ. Κνωσός, Φαιστός), είτε μεμονωμένου χαρακτήρα (π.χ. Παρίρα, Καστέλι Φουρνής).⁸³⁸ Πάντως, φαίνεται ότι πιθανώς υπάρχουν σαφέστερες διαφορές μεταξύ ΤΝ και ΠΜ Ι περιόδου.⁸³⁹

Εγκατάσταση	Αρχιτεκτονική/ές δομή/ές ή/και άλλες ενδείξεις	Χρονολόγηση περιόδου	Συνολική διάρκεια εγκατάστασης (Εποχή Χαλκού)
Μύρτος Πύργος	Ενδείξεις κατοίκησης	ΤΝ-ΠΜ	ΤΝ-ΥΜ ΙΙΙΓ
Μύρτος Πύργος	Οικισμός	ΠΜ ΙΙ, ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ-Β	ΤΝ-ΥΜ ΙΙΙΓ
Μύρτος Πύργος	Τάφος	ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ-Β	ΤΝ-ΥΜ ΙΙΙΓ
Χαμαίζι	Κτηριακά κατάλοιπα	ΠΜ (α περίοδος)	ΠΜ-ΜΜ ΙΑ-ΙΙ, ΥΜ;
Χαμαίζι	Κτηριακά κατάλοιπα	ΠΜ (β περίοδος)	ΠΜ-ΜΜ ΙΑ-ΙΙ, ΥΜ;
Χαμαίζι	Κτηριακά κατάλοιπα	ΠΜ (γ περίοδος)	ΠΜ-ΜΜ ΙΑ-ΙΙ, ΥΜ;
Αγία Φωτιά	Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	ΠΜ	ΠΜ-ΜΜ ΙΙ
Βάι	Κεραμική	ΠΜ	ΠΜ, ΥΜ ΙΑ

Πίν. 3.1.1 ΠΜ δομές/ενδείξεις

Οι ΤΝ-ΠΜ ενδείξεις στον Μύρτο Πύργο είναι λιγοστές. Όμως, αυτές αποτελούν τις απαρχές της διαχρονικής εξέλιξης της εγκατάστασης στον λόφο. Η μακραίωνη αυτή εξέλιξη, που διήρκεσε 2000 περίπου χρόνια, λήγει με μια μεγάλη ΥΜ ΙΒ καταστροφή. Ανθρώπινη

⁸³⁸ Παπαδάτος & Τσιποπούλου 2007.

⁸³⁹ Παπαδάτος & Τσιποπούλου 2007.

παρουσία στον λόφο ως το τέλος της Εποχής του Χαλκού, ωστόσο, φανερώνουν τα ΥΜ ΙΙΙ ευρήματα (Πίν. 3.1.1). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα G. Cadogan, κατά τη διάρκεια της ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ, η εγκατάσταση είχε οικιστικό χαρακτήρα και ένας κοινόχρηστος τάφος δημιουργείται στη ΒΔ πλαγιά του λόφου στην ΠΜ ΙΙΙ περίοδο. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε στην ΠΜ ΙΙΙ, αλλά στη ΜΜ ΙΑ-Β – ΜΜ ΙΙΒ δημιουργείται ένα ολόκληρο ταφικό σύμπλεγμα. Ο Α. Ζώης, ωστόσο, θεωρεί ότι είναι αδύνατη η χρονική ταύτιση στον Μύρτο Πύργο των περιόδων ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ και ότι η ίδρυση του ταφικού συμπλέγματος μπορεί να χρονολογηθεί μέσα στα όρια της ΠΜ ΙΙ ή το πολύ στις αρχές της ΠΜ ΙΙΙ.⁸⁴⁰

Το θέμα που θέτει ο Ζώης, και γενικότερα τα ζητήματα χρονολόγησης και ερμηνείας, δεν είναι εύκολο να συζητηθούν και να αξιολογηθεί η ορθότητα των χρονολογικών και ερμηνευτικών βιβλιογραφικών προτάσεων, όταν η πλήρης δημοσίευση της ανασκαφής του Μύρτου Πύργου εκκρεμεί και ως εκ τούτου δεν είναι γνωστή η ακριβής έκταση που καταλάμβανε η πρώιμη εγκατάσταση στον λόφο, η θέση και η μορφή όλων των ΠΜ δομών, το πλήθος και ο χαρακτήρας των ευρημάτων. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι ο Μύρτος Πύργος αποτελεί τη μόνη από τις δέκα εγκαταστάσεις που εξετάζονται στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, της οποίας ο ανασκαφέας προσδιορίζει τις χρονολογικές φάσεις της ΠΜ περιόδου και προτείνει ερμηνείες για τον χαρακτήρα των αρχαιολογικών δεδομένων.⁸⁴¹

ΠΜ στρώματα ανακαλύφθηκαν και στο Χαμαίζι. Τα κτηριακά κατάλοιπα κάτω από το ΜΜ ΙΑ ελλειπτικό κτήριο ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον παλαιότερες περιόδους, σύμφωνα με τον δεύτερο ανασκαφέα Κ. Δαβάρα. Τα στρώματα αυτά όμως δεν ορίζονται ακριβώς χρονολογικά. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο χαρακτήρας των πρώιμων οικοδομημάτων είναι οικιστικός. Η ερμηνεία του βασίζεται κυρίως στις εστίες με στάχτες και κάρβουνα που βρέθηκαν σε διάφορους κλειστούς χώρους,⁸⁴² σε σκεύη και στους πολυάριθμους διάσπαρτους θαλάσσιους τρίτωνες, ευρήματα που ο ίδιος τα θεώρησε ως υπολείμματα παρασκευής και κατανάλωσης τροφής σε ένα οικιστικό πλαίσιο.

Ο πρώτος ανασκαφέας, Στ. Ξανθουδίδης, ωστόσο, είχε εκφράσει διαφορετική άποψη για όμοια ευρήματα, τα οποία βρήκε και στο ΜΜ στρώμα του ελλειπτικού κτηρίου. Υποστήριξε, λοιπόν, ότι οι τρίτωνες μπορεί να αποτελούσαν τροφή, αλλά ήταν και τελετουργικά αντικείμενα. Αναφέρει επίσης ότι η ποσότητα στάχτης που βρέθηκε περίπου στο μέσον του Δ τοίχου του δωματίου 4α του ελλειπτικού κτηρίου ανήκε σε εστία που

⁸⁴⁰ Ζώης 1997-8, 5, 215.

⁸⁴¹ Βλ. Κεφ. 2.6.1.

⁸⁴² Δαβάρας 1972δ, 41.

χρησίμευε ως εσχάρα-βωμός ενός οικιακού ιερού. Η ερμηνεία του Στ. Ξανθουδίδη βασίστηκε στον τελετουργικό χαρακτήρα των κινητών ευρημάτων που ανακαλύφθηκαν στον συγκεκριμένο χώρο.⁸⁴³ Ας αναφερθεί ότι και ο Κ. Δαβάρας δέχεται τον θρησκευτικό-τελετουργικό χαρακτήρα του εν λόγω χώρου, αλλά αντίθετα από τον Ξανθουδίδη υποστηρίζει ότι η στάχτη προέρχεται από οικιακή «παραστιά», η οποία θεωρεί ότι είναι ανάλογη με τις υπόλοιπες που βρέθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο στα παλαιότερα στρώματα.

Η ερμηνευτική διχογνωμία των ανασκαφών αλλά και άλλων μελετητών, όπως έχει ήδη αναφερθεί,⁸⁴⁴ δημιουργεί μια σειρά ερωτημάτων, ορισμένα από τα οποία είναι τα ακόλουθα:

- Γιατί η ερμηνεία της εστίας του χώρου 4α του ΜΜ κτηρίου να βασίζεται στις ασαφώς τεκμηριωμένες προγενέστερες δομές, όταν υπάρχουν καλύτερες ερμηνευτικές ενδείξεις στο δικό της ΜΜ αρχαιολογικό πλαίσιο;
- Μήπως θα ήταν ορθότερο να λειτουργήσει ανάδρομα η ερμηνευτική πορεία, εφόσον ο δεύτερος ανασκαφέας υποστηρίζει και βασίζεται ερμηνευτικά στη συνέχεια και εξέλιξη της αρχιτεκτονικής και του χαρακτήρα της εγκατάστασης;⁸⁴⁵
- Γιατί μια εστία σε έναν χώρο που θεωρείται από τους ανασκαφείς ως χώρος θρησκευτικών τελετουργικών δρώμενων να ερμηνεύεται ως οικιακή παραστιά, ακόμη και αν ο χώρος χαρακτηρίζεται «οικιακό ιερό»;
- Γιατί οι τρίπωνες να θεωρούνται υπολείμματα οικιακής απόρριψης και όχι τελετουργικής χρήσης ή και απόρριψης, όπως πρότεινε ο Ξανθουδίδης, εφόσον βρέθηκαν σε μια εγκατάσταση με πολλά τελετουργικά αντικείμενα και εφόσον η τελετουργική χρήση των ίδιων είναι διαπιστωμένη από παραστάσεις σε μινωικά σφραγίσματα; Η πιθανή τελετουργική τους χρήση συζητήθηκε στην περίπτωση του Μύρτου Πύργου.⁸⁴⁶ Ας τονιστεί μάλιστα ότι αν και τα όστρεα αποτελούσαν τροφή, ωστόσο ήταν μάλλον το ελάχιστο, επουσιώδες μέρος του διαιτολογίου των προϊστορικών ανθρώπων, ακόμη και σε παράκτιους οικισμούς.⁸⁴⁷ Έτσι, η ορεινή τοπογραφία της εγκατάστασης του Χαμαιζίου, σε συνδυασμό με τη χαμηλή διατροφική τους αξία,⁸⁴⁸ δεν δικαιολογούν μια ενδεχόμενη μεταφορά τους για να χρησιμεύσουν

⁸⁴³ Κεφ. 2.2.1, 2.2.2.

⁸⁴⁴ Κεφ. 2.2.1, 2.2.2

⁸⁴⁵ Κεφ. 2.2.2.

⁸⁴⁶ Κεφ. 2.2. 2.6.2

⁸⁴⁷ Ζώης 1997-8, 5, 184.

⁸⁴⁸ Ζώης 1997-8, 5, 184.

ως τροφή. Συνεπώς, η ερμηνεία των τριτώνων ως αποκλειστικών καταλοίπων διαίτης δεν τεκμηριώνεται.

Με βάση τα παραπάνω, η ερμηνευτική πρόταση του Κ. Δαβάρα για τον οικιστικό χαρακτήρα των ΠΜ δομών δεν τεκμηριώνεται, αντιθέτως. Συμπληρωματικά, ας προστεθεί ότι ο κωνικός λόφος στο Χαμαίζι δεν αποτελεί και τον πλέον κατάλληλο χώρο για «νοικοκυριό», για μια σειρά από λόγους, όπως: οι σφοδροί άνεμοι, η έλλειψη νερού, η έλλειψη εξωτερικού περιφερειακού χώρου απαραίτητου για τις οικιακές εργασίες⁸⁴⁹ και τον σταυλισμό των ζώων, η επικινδυνότητα διαβίωσης σε έναν χώρο που βρίσκεται στο χείλος του γκρεμού ενός φαραγγιού κ.λπ.

Από τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι πιθανώς η λέξη οικισμός δεν είναι και η πλέον κατάλληλη για να χαρακτηρίσει τη συγκεκριμένη ΠΜ εγκατάσταση. Το ΜΜ κτήριο, που πήρε τη θέση των ΠΜ δομών και φέρει τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής παράδοσης των ΠΜ δομών, όπως υποστηρίζει ο δεύτερος ανασκαφέας, δίνει ισχυρές ενδείξεις θρησκευτικών τελετουργικών πρακτικών και βιοτεχνικών-αποθηκευτικών δραστηριοτήτων. Μήπως, λοιπόν, η αρχιτεκτονική εξέλιξη με βάση την προγενέστερη παράδοση στον λόφο σημαίνει και λειτουργική συνέχεια και εξέλιξη; Στο σημείο αυτό είναι θεμιτό να διερωτηθεί κανείς: εάν δεν είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε τα υλικά κατάλοιπα συμβολικών-θρησκευτικών τελετουργιών ή άλλων πρακτικών της ΠΜ περιόδου, αυτό δεν σημαίνει και ότι δεν υπήρχε θρησκεία ή βιοτεχνία ή άλλου τύπου δραστηριότητες στην ΠΜ περίοδο αντίστοιχα· συνεπώς η ερμηνεία όλων των ευρημάτων και αρχιτεκτονικών δομών δεν θα έπρεπε να ανάγεται μόνο σε οικιακή χρήση.

Η εγκατάσταση στο Χαμαίζι εγκαταλείπεται στη ΜΜ ΙΑ ή ΜΜ ΙΙ, για να επαναχρησιμοποιηθεί ίσως στην ΥΜ περίοδο, σύμφωνα με τον πρώτο ανασκαφέα, Στ. Ξανθουδίδη. Ο δεύτερος ανασκαφέας, Κ. Δαβάρας, διαπίστωσε μετατροπές και μπλοκαρίσματα στο ΜΜ ΙΑ ελλειπτικό κτήριο, χωρίς όμως να προσδιορίζει, και πάλι, ακριβώς χρονικά και ερμηνευτικά τις αλλαγές αυτές. Τι μπορεί να σημαίνει η ανακατάληψη ενός εγκαταλελειμμένου κτηρίου μετά από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα; Αλλάζει η προγενέστερη χρήση του; Η ανακατάληψη αυτή μήπως συνδέεται κατά κάποιον τρόπο με το παρελθόν και την αρχική επιλογή του συγκεκριμένου χώρου για την ίδρυση της εγκατάστασης;

⁸⁴⁹ Ζώης 1997-8, 5, 199.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΠΜ περιόδου βρέθηκαν και στην Αγία Φωτιά. Είναι όμως άγνωστο εάν ανήκουν σε μία ή περισσότερες φάσεις. Δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία για την έκταση που καταλαμβάνουν οι ΠΜ δομές και τι ευρήματα απέδωσαν, ενώ ο χαρακτήρας τους παραμένει ως σήμερα απροσδιόριστος. Οι ελλείψεις αυτές δεν δίνουν τη δυνατότητα ανάλυσης και μελέτης των ΠΜ καταλοίπων. Ωστόσο, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι, όπως στο Χαμαίζι, έτσι και στην Αγία Φωτιά, τις ΠΜ δομές διαδέχεται ένα μεγάλο προσχεδιασμένο ΜΜ ΙΑ κτήριο, με κλειστή τελειωμένη μορφή, που παραπέμπει σε επίσημη αρχιτεκτονική και καθολική κοινωνική ιεραρχία.⁸⁵⁰ Η λειτουργία των δύο κτηριακών συγκροτημάτων είναι πολύ σύντομη χρονικά, αφού και τα δύο εγκαταλείπονται στο τέλος της περιόδου. Ωστόσο, το ΜΜ ΙΑ κτήριο της Αγίας Φωτιάς δεν φαίνεται να ακολουθεί μια ΠΜ αρχιτεκτονική παράδοση, όπως στο Χαμαίζι. Πάντως, η διαδοχική κατασκευή τους στον ίδιο τόπο, φαίνεται να παραπέμπει σε μια λογική συνέχειας,⁸⁵¹ που προς το παρόν δεν είναι αναγνωρίσιμη.

Επίσης, στο Βάι βρέθηκαν με επιφανειακή έρευνα ΠΜ ευρήματα (Πίν. 3.1.1). Δεν είναι γνωστή η ακριβής τοποθεσία εύρεσης, η πυκνότητα, η έκταση και ο χαρακτήρας των ευρημάτων. Ένα κτηριακό συγκρότημα κατασκευάζεται στην ΥΜ ΙΑ περίοδο (Πίν. 3.1.1). Η μεγάλη χρονολογική απόσταση των ΠΜ ενδείξεων από το ΥΜ κτηριακό σύμπλεγμα δεν επιτρέπει την υπόθεση κάποιας πιθανής συσχέτισης.

Εγκατάσταση	Τοπογραφική ζώνη	Όρμος/κόλπος	Λόφος	Σπήλαιο	Πηγή νερού	Χειμάρρος/ρέμα	Καλλιεργήσιμη ζώνη	Κτηνοτροφική ζώνη	Αλιευτική ζώνη	Θηρευτική ζώνη	Ζώνη άγριας χλωρίδας	Υλοτομική ζώνη	Πηγή/-ες αργίλου
Μύρτος Πύργος	Παράκτια	Ναι	Ναι	Όχι	Άγνωστη απόσταση	Ναι	Ναι	Ίσως	Ναι			Όχι	Ίσως
Χαμαίζι	Ορεινή	Όχι	Ναι	Όχι	Άγνωστη απόσταση	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Ίσως	Ναι	Όχι	Ίσως
Βάι	Παράκτια	Ναι	Ναι	Όχι	Άγνωστη απόσταση	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι		Όχι	
Αγία Φωτιά	Παράκτια	Ναι	Ναι	Ναι	200-300μ.	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι	Ίσως		Όχι	Ίσως

Πίν. 3.1.2 Φυσικό περιβάλλον ΠΜ εγκαταστάσεων

Το φυσικό περιβάλλον των ΠΜ εγκαταστάσεων παρουσιάζει βασικά κοινά στοιχεία. Συγκεκριμένα, οι τέσσερις ΠΜ εγκαταστάσεις που εξετάζονται βρίσκονται σε λόφο (Πίν. 3.1.2). Εκτός, από το Χαμαίζι, οι υπόλοιπες εγκαταστάσεις είναι παράκτιες (Πίν. 3.1.2).

⁸⁵⁰ Κεφ. 2.1.2.

⁸⁵¹ Κεφ. 2.1.2.

Είναι γνωστό ότι την περίοδο αυτή οι περισσότερες γνωστές πρωτομινωικές εγκαταστάσεις έχουν ανάλογη τοπογραφία, εξασφαλίζοντας έτσι προστασία⁸⁵² και επιτρέποντας τον έλεγχο ενός φυσικού λιμανιού.⁸⁵³ Ακόμη, η δυνατότητα παρατήρησης ή εκμετάλλευσης των γύρω περιοχών αποτελούσε ένα πιθανό ζητούμενο⁸⁵⁴ (Πίν. 3.1.2). Στον Μύρτο Πύργο, στην Αγία Φωτιά και στο Βάι σημαντική ήταν μάλλον η εκμετάλλευση της αγροτικής και αλιευτικής ζώνης τους, ενώ στο ορεινό Χαμαίζι η κτηνοτροφική και η ζώνη άγριας χλωρίδας. Ένα ερωτηματικό που προκύπτει είναι η προμήθεια των εγκαταστάσεων σε νερό. Στο Χαμαίζι και στο Βάι δεν υπάρχει σήμερα πηγή νερού, ενώ στην Αγία Φωτιά η πηγή νερού βρίσκεται σχετικά μακριά, σε απόσταση 200-300 μ., και στον Μύρτο Πύργο υπάρχει χείμαρρος στους πρόποδες του λόφου. Φαίνεται, λοιπόν, ότι, εάν στους προϊστορικούς δεν υπήρχαν άλλες πηγές νερού που έχουν στο μεταξύ στερέψει, τότε η ευκολία στην προμήθεια νερού παρακάμπτεται πιθανώς από παράγοντες πιο ισχυρούς.

Εγκατάσταση	Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας	Χρονολογική περίοδος	Απόσταση	Οικιστική δραστηριότητα	Ταφική δραστηριότητα	Τελετουργική δραστηριότητα	Βιοτεχνική δραστηριότητα	Αποθηκευτική δραστηριότητα	Διοικητική /ανταλλακτική δραστηριότητα	Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας	Θαλάσσιο δίκτυο επικοινωνίας
Μύρτος Πύργος	Μύρτος Φούρνου Κορυφή	ΠΜ ΙΙ και μετά ΠΜ ΙΙ	Ευρύτερη περιοχή	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι
Αγία Φωτιά	Πάτημα/Γλυφάδα	ΠΜ Ι-ΙΙ, ΜΜ, ΥΜ	Άμεση γειτνίαση	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι				
Αγία Φωτιά	Σπήλαιο Κουφωτό	ΠΜ	Άμεση γειτνίαση	Όχι	Ναι						
Αγία Φωτιά	Κεφάλαια, Πετρά	Νεολιθική ΠΜ	Ευρύτερη περιοχή	Ναι	Όχι				Όχι		

Πίν. 3.1.3 ΠΜ ανθρωπογενές τοπίο

Στην Αγία Φωτιά και στον Μύρτο Πύργο διαπιστώθηκε ταφική δραστηριότητα (Πίν. 3.1.3). Στον Μύρτο Πύργο ένας κοινόχρηστος τάφος υπήρχε στη ΒΔ πλαγιά του λόφου, ενώ στην Αγία Φωτιά ανακαλύφθηκαν ταφές στο σπήλαιο Κουφωτό (στη Β πλαγιά του λόφου) και στο γειτονικό ΠΜ νεκροταφείο στην περιοχή Πάτημα/Γλυφάδα, 150 μ. Α του λόφου της εγκατάστασης. Στο Βάι και στο Χαμαίζι, από την άλλη πλευρά, δεν έχει ανακαλυφθεί ταφική

⁸⁵² Cadogan 1978, 71.

⁸⁵³ Treuil κ.ά. 1996 (1989), 180· Ζώης 1997-8, 4, 107-8.

⁸⁵⁴ Ζώης 1997-8, 4, 128.

δραστηριότητα. Ίσως η ταφική δραστηριότητα στις δύο εγκαταστάσεις δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι στην ευρύτερη περιοχή των εγκαταστάσεων του Μύρτου Πύργου και της Αγίας Φωτιάς βρίσκονται και άλλες ΠΜ εγκαταστάσεις, εν αντιθέσει με το Χαμαίζι και το Βάι.

Σχετικά με την ταφική δραστηριότητα και τις ταφικές λατρείες στην «Προανακτορική» περίοδο ας αναφερθεί και η διαπίστωση του D. Jones, ο οποίος υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει ξεκάθαρη μαρτυρία, τουλάχιστον από τα αντικείμενα, ότι οι δοξασίες που σχετίζονται με τις τελετές σε τάφους της ΠΜ III άλλαξαν όταν εμφανίστηκαν τα ιερά κορυφής κατά την ύστερη ΠΜ III και τη ΜΜ I περίοδο. Οι ταφικές λατρείες ήταν διαδεδομένες σε μεγάλο τμήμα της Κρήτης, αν και όχι σε τόσο ευρεία κλίμακα όσο τα ιερά κορυφής, κι έτσι κάποιος μηχανισμός για τη διατήρηση θρησκευτικών πρακτικών -κάπως συγχρονισμένος- υπήρξε γεωγραφικά πριν «προπαγανδιστούν» τα ιερά κορυφής και πριν το φαινόμενο του «ανακτόρου» ενισχύσει την ομοιότητα ή επιτρέψει την ομοιογένεια.⁸⁵⁵

Ο πρώιμος Μύρτος Πύργος γεινιάζει με την ΠΜ II εγκατάσταση της Μύρτου Φούρνου Κορυφής. Η εγκατάσταση αυτή βρίσκεται επίσης σε παράκτιο λόφο στα Α του Πύργου. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα P. Warren, πρόκειται για οικισμό που περιβάλλεται από τείχος.⁸⁵⁶ Αποτελείται από ενενήντα περίπου δωμάτια που σχηματίζουν κτηριακά συγκροτήματα. Το σύνθετο αυτό οικοδόμημα των 10 περίπου στρεμμάτων μάλλον δεν αποτελούσε ένα μοναδικό κτήριο, αλλά υπάρχει η άποψη ότι ήταν ένας ιδιόμορφος τύπος χωριού.⁸⁵⁷ Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αποθηκευτικοί χώροι, «μαγειρεία», κεραμικό εργαστήριο, ιερό, σφραγιδόλιθοι από στεατίτη, πήλινα σφραγίσματα και πλήθος υφαντικών βαρών που φανερώνουν ότι στο σύμπλεγμα η παραγωγική διαδικασία συνδεόταν με ανταλλακτική/διοικητική δραστηριότητα αλλά και την θρησκευτική πρακτική. Μάλιστα η εξέλιξη της τεχνολογίας της εποχής, όπως αυτή διαπιστώνεται από την ύπαρξη κεραμικών τροχών, οδηγεί στην πεποίθηση ότι υπήρχαν οργανωμένα εργαστήρια παραγωγής αγγείων. Πιστεύεται ότι την εποχή αυτή μια καινούρια κοινωνικό-οικονομική τάξη δημιουργήθηκε, εκείνη των εξειδικευμένων τεχνιτών.⁸⁵⁸ Άλλα ευρήματα που προέκυψαν από τις ανασκαφές υποδηλώνουν ότι η εγκατάσταση εκμεταλλευόταν τη γύρω περιοχή, καλλιεργώντας δημητριακά, ελιές και σταφύλια, και εκτρέφοντας ζώα. Ο οικισμός καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά το τέλος της περιόδου και μάλλον εγκαταλείφθηκε.

⁸⁵⁵ Jones 1999, 35-6.

⁸⁵⁶ Warren 1972, 198-201.

⁸⁵⁷ Treuil κ.ά. 1996(1989), 180.

⁸⁵⁸ http://www.ics.forth.gr/isl/yppo_site/fokas/istorika_stoixeia/protominwikh.html

Στον Μύρτο Πύργο την ίδια εποχή, σύμφωνα με τον G. Cadogan, υπήρχε επίσης ένας μικρός σχετικά οικισμός. Ποια μπορεί να ήταν άραγε η σχέση των δύο γειτονικών εγκαταστάσεων; Αν και το ερώτημα δεν έχει απαντηθεί, η εγκατάσταση στη Φούρνου Κορυφή εγκαταλείπεται, όταν δημιουργείται στον Μύρτο Πύργο ο τάφος. Μήπως αυτά τα δύο γεγονότα συνδέονται; Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι η θρησκευτική πρακτική στον Μύρτο Πύργο πηγαίνει πίσω στη δημιουργία του τάφου κατά την ΠΜ ΙΙΙ και ότι τα ίχνη της θρησκείας αυτής ανιχνεύονται στην ΠΜ ΙΙ Φούρνου Κορυφή.⁸⁵⁹

Στην ευρύτερη περιοχή της Αγίας Φωτιάς η ανθρώπινη παρουσία μαρτυρείται από τα Νεολιθικά χρόνια και καθόλη τη διάρκεια της ΠΜ περιόδου. Η πρωιμότερη εγκατάσταση της περιοχής βρίσκεται στην Κεφάλα Πετρά και χρονολογείται σε δύο φάσεις, την ΤΝ και την ΠΜ Ι. Ο Πετράς, με την μετέπειτα «ανακτορική πόλη», κατασκευάζεται στην ΠΜ περίοδο. Γενικότερα, η ευρύτερη περιοχή της Αγίας Φωτιάς, αλλά και ολόκληρη η περιοχή του Κόλπου του Μεραμπέλλου, του Ισθμού της Ιεράπετρας και της Χερσονήσου της Σητείας, ακμάζει σε αυτήν την αρχαιότερη φάση του Κρητικού πολιτισμού. Η ΠΜ Βασιλική στον Ισθμό της Ιεράπετρας διαθέτει μια πολύπλοκη πολεοδομική οργάνωση. Καταλαμβάνει τις πλαγιές και την κορυφή ενός χαμηλού λόφου. Το κεντρικό κτήριο στον λόφο, καταστρέφεται από φωτιά στο τέλος της ΠΜ ΙΙ περιόδου, όπως και το σύμπλεγμα της Φούρνου Κορυφής και ο Μύρτος Πύργος. Πολύ κοντά στη Βασιλική βρίσκονται και τα Γουρνιά, που υπάρχουν ήδη από την ΠΜ εποχή. Στην Α Κρήτη, λοιπόν, την περίοδο αυτή, παρουσιάζονται οι πρώτες σημαντικές μινωικές εγκαταστάσεις, που θέτουν τα θεμέλια για τη δημιουργία του πολιτισμού της «ανακτορικής» περιόδου.⁸⁶⁰

Αυτές οι πρώιμες, ακμάζουσες εγκαταστάσεις της ΠΜ περιόδου διαθέτουν κάποιου είδους πολεοδομική οργάνωση, αλλά απέχουν πολύ από τις λεγόμενες «αστικές» εγκαταστάσεις της Νεοανακτορικής περιόδου. Χαρακτηρίζονται ως «πρωτοαστικές» κοινότητες,⁸⁶¹ αφού οι ίδιες οι εγκαταστάσεις εκμεταλλεύονται τη γύρω περιοχή για καλλιέργεια και κτηνοτροφία.⁸⁶² Οι εγκαταστάσεις της περιόδου αυτής δεν ήταν κατ' ανάγκη απόλυτα αυτόνομες. Είναι γνωστό πλέον ότι λεπτή κεραμική και αγαθά σε αμφορείς ταξίδεψαν έξω από το νησί και μέσα σε αυτό τουλάχιστον από την ΠΜ ΙΙ περίοδο,⁸⁶³ διαδικασία που συνεχίζεται σε μεγάλη κλίμακα στο νησί και κατά τη διάρκεια των «ανακτορικών» περιόδων. Οι μετακινήσεις της κεραμικής, που αρχίζουν την ΠΜ περίοδο,

⁸⁵⁹ Βλ. Κεφ. 2.6.2· Cadogan 1981α, 171.

⁸⁶⁰ Ζώης 1997-8, 2, 131.

⁸⁶¹ Treuil κ.ά. 1996(1989), 221.

⁸⁶² www.ics.forth.gr/isl/yppo_site/fokas/istorika_stoixeia/protominwikh.html

⁸⁶³ MacGillivray 1983, 153-158· Wilson κ.ά. 2000.

συνδέονται στις περιόδους που θα ακολουθήσουν με μακρές παραδόσεις παραγωγής σε ορισμένες περιοχές και δείχνουν έναν πολύ σύνθετο κόσμο κεραμικών αγαθών και ταυτόχρονα έναν μεγάλο αριθμό παραγόντων πίσω από τον τρόπο κατασκευής τέτοιων αντικειμένων, όπως τη συχνότητα άπειρων κινήτρων αγοραπωλησίας και κατανάλωσης.⁸⁶⁴ Σύμφωνα με τον Α. Ζώη, η συγκριτική μελέτη των οικισμών της περιοχής και η ένταξή τους στον γεωγραφικό-παραγωγικό χώρο, σε συνάρτηση με τη μελέτη των παραγωγικών δυνατοτήτων του χώρου, δείχνουν ότι από την ΠΜ ΙΙ περίοδο υπάρχει «ένα οικιστικό-οικονομικό σύστημα με κάποιο διαφορισμό στην παραγωγική δραστηριότητα των διαφόρων οικισμών και μια πιθανή χαλαρή πολιτική σύνδεση και αλληλεξάρτησή τους».⁸⁶⁵

Το τέλος της αποκλειστικής χρήσης του λίθου, η σταδιακή χρήση των μετάλλων και κυρίως του χαλκού, όπως διαπιστώνεται στο τέλος της ΠΜ περιόδου στον Μύρτο Πύργο,⁸⁶⁶ αλλά και στη Βασιλική,⁸⁶⁷ το διοικητικό σύστημα ελέγχου της παραγωγής και της αποθήκευσης που δημιουργείται, όπως αποδεικνύει και ο ΠΜ ΙΙ Μύρτος Πύργος,⁸⁶⁸ το εμπόριο και η ανάπτυξη της ναυτιλίας και οι σχέσεις με άλλους πολιτισμούς του Αιγαίου και της Αιγύπτου που διαπιστώνονται⁸⁶⁹ δείχνουν μια κοινωνική συνθετότητα που εξελίσσεται στα μετέπειτα ΜΜ χρόνια. Η περαιτέρω έρευνα και η αναλυτική δημοσίευση των αρχαιολογικών δεδομένων των ανασκαφών και της μελέτης του υλικού τους μπορούν να δώσουν περισσότερα στοιχεία για την ΠΜ εποχή και να σκιαγραφήσουν σαφέστερα τον χαρακτήρα των πρώιμων αυτών εγκαταστάσεων και των μεταξύ τους σχέσεων.

⁸⁶⁴ Day & Relaki 2002, 231.

⁸⁶⁵ Ζώης 1997-8, 4, 107.

⁸⁶⁶ Cadogan 1978, 83.

⁸⁶⁷ Ζώης 1997-8, 1, 10.

⁸⁶⁸ Cadogan 1978, 83.

⁸⁶⁹ Treuil κ.ά. 1996(1989), 221.

3.2. Τέλος Προανακτορικής – Παλαιοανακτορική Περίοδος (MM I-MM IIIA)

Στο τέλος της ΠΜ περιόδου και στις αρχές της MM συνέβησαν σημαντικές αλλαγές στο νησί. Η σημαντικότερη από αυτές είναι η ίδρυση των «πρώτων ανακτόρων». Τα «παλαιά ανάκτορα» σχεδιάζονται και δημιουργούνται πιθανώς κατά τη MM IA περίοδο, εφόσον υπάρχουν ήδη στην αρχή της MM IB, σε έναν πολεοδομικό ιστό που προϋπήρχε.⁸⁷⁰ Στην αρχή της MM περιόδου πιστεύεται ότι εμφανίζονται δυνάμεις, κυρίως στην Α Κρήτη, που ωθούν στην ανάπτυξη μιας ενιαίας πολιτισμικής ταυτότητας σε ολόκληρο το νησί, η οποία αποκρυσταλλώνεται στα συγκεκριμένα σημεία όπου ιδρύονται τα «πρώτα ανάκτορα». Η αυξανόμενη εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα και η οικονομική ακμή συμβαδίζουν με την ανάπτυξη πολλών μικρών, έως τότε αγροτικών, κέντρων «σε μια ανώτερη, αστική σχεδόν βαθμίδα».⁸⁷¹ Οι αιτίες της μετάβασης από την ΠΜ εποχή στους νέους ορίζοντες της MM εποχής δεν είναι έως σήμερα απόλυτα σαφείς.⁸⁷² Στο μεταίχμιο των εξελίξεων αυτών χρονολογούνται και τα δύο αινιγματικά κτήρια της Αγίας Φωτιάς και του Χαμαιζίου, τα οποία εξετάζονται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

3.2.1. MM IA

Το ελλειπτικό κτήριο στο Χαμαίζι και το ορθογώνιο στην Αγία Φωτιά κτίζονται λίγο πριν ή και κατά τη διάρκεια της κατασκευής των «πρώτων ανακτόρων» (Πίν. 3.2.1). Και τα δύο κτήρια δημιουργούνται πάνω σε προϋπάρχουσες ΠΜ εγκαταστάσεις. Συγκεκριμένα, στο Χαμαίζι προηγείται μια οικοδομική ακολουθία τριών τουλάχιστον φάσεων της ΠΜ εποχής πριν τη δημιουργία του ελλειπτικού κτηρίου. Η μακροχρόνια οικοδομική συνέχεια στον κωνικό λόφο του Χαμαιζίου ακολουθεί μια αρχιτεκτονική παράδοση, σύμφωνα με τον δεύτερο ανασκαφέα, Κ. Δαβάρα.⁸⁷³ Και στην Αγία Φωτιά πριν τη δημιουργία του MM IA ορθογώνιου κτηριακού συγκροτήματος προηγήθηκαν ΠΜ αρχιτεκτονικές δομές.

Εγκατάσταση	Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Χρονολόγηση φάσης	Περίοδος εγκατάστασης	Αιτία τέλους χρήσης
Χαμαίζι	1η	MM IA	Δ	Εγκατάλειψη-ανθρωπογενής καταστροφή
Αγία Φωτιά	1η	MM IA-II;	B	Εγκατάλειψη-ανθρωπογενής καταστροφή

Πίν. 3.2.1 MM IA κτηριακά συγκροτήματα

⁸⁷⁰ Treuil κ.ά. 1996 (1989), 223.

⁸⁷¹ Ζώης 1997-8, 2, 131-2.

⁸⁷² Treuil κ.ά. 1996 (1989), 213, 223-4· Schoep 2002, 15-34 κ.α.

⁸⁷³ Βλ. Κεφ. 2.2.2.

Οι ΠΜ προϋπάρχουσες δομές, η κατασκευή των κτηριακών συγκροτημάτων στη ΜΜ ΙΑ περίοδο, η θέση τους στην κορυφή ενός λόφου, το μεγάλο μέγεθος, η κλειστή και τελειωμένη μορφή, η εσωτερική κεντρική αυλή, ο φρουριακός χαρακτήρας, οι βιοτεχνικές, τροφο-παρασκευαστικές/καταναλωτικές δραστηριότητες που διαπιστώνονται από τα ευρήματα (Πίν. 3.2.2) αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά. Αυτά προφανώς οφείλονται και σε μια κοινή λογική που διέπει τον σχεδιασμό, τον χαρακτήρα και την ιστορικότητα των δύο αρχιτεκτονημάτων.

Εγκατάσταση	Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής	Ποσότητα	Εργαλεία/ βιοτεχνικά	Ποσότητα	Αποθήκευσης	Ποσότητα	Διοικητικού/ ανταλλακτικού χαρακτήρα	Ποσότητα	Τελετουργικά/ αντικείμενα 'κύρους'	Ποσότητα
Χαμαίζι	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Μεσαία	Ναι	Μεγάλη	Ίσως	Μικρή	Ναι	Μεγάλη
Αγία Φωτιά	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Πολύ μεγάλη	Ναι	Μικρή	Όχι		Όχι	

Πίν. 3.2.2 ΜΜ ΙΑ κτηριακά συγκροτήματα: κινητά ευρήματα/ χρήσεις

Τα παραπάνω κοινά χαρακτηριστικά των δύο συγκροτημάτων ενσωματώνονται και λειτουργούν στο πλαίσιο του καθενός από αυτά με μοναδικό τρόπο, όπως έχει ήδη συζητηθεί.⁸⁷⁴ Για παράδειγμα, ένα από τα βασικά και χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, η «κεντρική» αυλή, στην Αγία Φωτιά είναι στενεπιμήκης, σαν διάδρομος, και διατρέχει το συγκρότημα από Α-Δ, έχοντας άμεση επικοινωνία με το εξωτερικό του αρχιτεκτονικού κελύφους. Αντίθετα, στο Χαμαίζι, η αυλή αποτελεί το κέντρο του ελλειψοειδούς σχήματος του κτηρίου και δεν έχει άμεση επικοινωνία με τις εισόδους και τον εξωτερικό περιμετρικά του κτηρίου χώρο. Στην κεντρική αυλή του Χαμαϊζίου υπάρχει μια κυκλική δομή, μια δεξαμενή, που δεν τη συναντάμε στην Αγία Φωτιά. Η Αγία Φωτιά διαθέτει οριοθετημένους αύλειους χώρους, οι οποίοι χρησίμευαν ως χώροι παραγωγής, όπως αποδεικνύει η μεγάλη ποσότητα εργαλείων που βρέθηκε σε αυτούς. Στο Χαμαίζι, όμως, ο περιφερειακός αύλειος χώρος δεν ήταν αρκετός για την εκτέλεση εργασιών⁸⁷⁵ και η πρωταρχική του λειτουργία ήταν μάλλον η πρόσβαση στις εισόδους του κτηρίου και των άλλων κτισμάτων. Συνεπώς, ένας λόγος για τη διαφορετική μορφή της κεντρικής αυλής στα δύο κτήρια πρέπει να σχετίζεται με την εν μέρει διαφορετική λειτουργία της.

⁸⁷⁴ Κεφ. 2.2.2.

⁸⁷⁵ Κεφ. 3.1.

Ο φρουριακός χαρακτήρας που διαπιστώνεται και στα δύο κτήρια διαφέρει επίσης. Στην Αγία Φωτιά υπήρχε τείχος με πύργους, ενώ στο Χαμαίζι δεν υπάρχει ειδική κατασκευή για αμυντικούς σκοπούς, αλλά το ίδιο το κτήριο διέθετε μια φρουριακή όψη.⁸⁷⁶ Η εκτεθειμένη θέση της εγκατάστασης της Αγία Φωτιάς πάνω στην ακτογραμμή, που θα σήμαινε κινδύνους από θαλάσσης, δικαιολογεί την ανάγκη ύπαρξης ενός τείχους με προμαχώνες. Μάλιστα, το τείχος και η στρατηγική θέση θεωρήθηκαν από πολλούς ερευνητές τα σημαντικότερα στοιχεία της εγκατάστασης της Αγίας Φωτιάς, που οδήγησαν στην ερμηνεία μιας στρατιωτικής χρήσης του κτηρίου.⁸⁷⁷

Τα ευρήματα, όμως, των δύο κτηρίων δηλώνουν ότι η παραγωγική δραστηριότητα ήταν σημαντική στις δύο MM εγκαταστάσεις. Η παρουσία πολύ μεγάλης ποσότητας λίθινων εργαλείων (Πίν. 3.2.2) δείχνει συγκέντρωση των μέσων παραγωγής στην Αγία Φωτιά. Η δραστηριότητα ήταν έντονη, εκτεταμένη και επαναλαμβανόμενη, γεγονός που παραπέμπει περισσότερο σε μαζική, βιοτεχνική παραγωγή και όχι σε οικιακή. Στο Χαμαίζι τα εργαλεία εξυπηρέτησαν «οικοβιοτεχνικές» δραστηριότητες, σύμφωνα με τον δεύτερο ανασκαφέα, Κ. Δαβάρα. Ο όρος «οικοβιοτεχνικές» δραστηριότητες προέκυψε, βεβαίως, από τη συνολική ερμηνεία της εγκατάστασης ως οικιστικής από τον ίδιο· ερμηνεία για την οποία ήδη τέθηκαν ερωτήματα και αμφισβητήσεις.⁸⁷⁸ Πάντως, παρά τον όποιο προσδιορισμό των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στο Χαμαίζι, αυτές δεν μπορούν να συγκριθούν με τη μορφή και την ένταση που φαίνεται ότι είχε η παραγωγή στην Αγία Φωτιά.

Η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και η διαφαινόμενη μαζικότητα της παραγωγής στην Αγία Φωτιά φαίνεται να συνδέονται με το ναυτικό εμπόριο. Η γειτνίαση του κτηρίου με τη θάλασσα έδινε τη δυνατότητα του εξωνησιωτικού θαλάσσιου εμπορίου, όπως αποδεικνύει ο μηλιακός οψιανός, ο χαλκός και η «κυκλαδίτικη» κεραμική.⁸⁷⁹ Σίγουρα δεν είχε αυτή τη δυνατότητα άμεσα το ορεινό Χαμαίζι. Μια ακόμη παράμετρος που μπορεί να συνδέεται με το εμπόριο είναι ο έλεγχος και η εξειδίκευση της παραγωγικής διαδικασίας. Η εξειδίκευση δεν ήταν άγνωστη στις πρώτες MM φάσεις του μινωικού πολιτισμού.⁸⁸⁰ Στην Αγία Φωτιά ο αριθμός των εργαλείων και άλλων ευρημάτων βιοτεχνικού χαρακτήρα είναι εξαιρετικά μεγάλος σε αντίθεση με την ποικιλία τους, γεγονός που παραπέμπει σε μαζική παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων.⁸⁸¹ Αυτή η μαζικότητα της παραγωγής δεν οφείλεται

⁸⁷⁶ Κεφ. 2.2.2.

⁸⁷⁷ Κεφ. 2.1.2.

⁸⁷⁸ Κεφ. 2.1.2.

⁸⁷⁹ Κεφ. 2.1.2.

⁸⁸⁰ Treuil κ.ά. 1996 (1989), 237.

⁸⁸¹ Κεφ. 2.1.2.

στον μεγάλο αριθμό του πληθυσμού που δραστηριοποιούνταν στο κτήριο, αφού και στο Χαμαίζι το κτήριο είναι επίσης μεγάλο και ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων θα δραστηριοποιούνταν σε αυτό. Οι δραστηριότητες αυτές καθώς και η λειτουργία του κτηρίου δεν εξυπηρετούσαν αποκλειστικά μια κοινοτική οργάνωση κατοίκησης, όπως έχει υποστηριχθεί, αλλά μάλλον συνδέονται με τη δυνατότητα της εμπορικής δραστηριοποίησης που προσέφερε η γειτνίαση της εγκατάστασης με τη θάλασσα. Φαίνεται ότι ορισμένοι βασικοί λόγοι ύπαρξης των δύο εγκαταστάσεων συμβάδιζαν με τη θέση τους στο γεωγραφικό τους περιβάλλον και τη σύστοιχη εκμετάλλευση των παρεχομένων «παραγωγικών» δυνατοτήτων, πρωτογενών (αγροτική, αλιευτική ζωή, συλλογή άγριας χλωρίδας κ.λπ.) αλλά και δευτερογενών (επαγγελματική βάση της βιοτεχνίας, συστήματα ανταλλαγών κ.ά.).

Μια σημαντική διαφορά που παρουσιάζουν οι δύο εγκαταστάσεις είναι η θρησκευτική τελετουργική δραστηριότητα σε συνδυασμό με την αποθήκευση σε πίθους, δραστηριότητες οι οποίες συνυπάρχουν σε κοινό χώρο στο Χαμαίζι, αλλά δεν διαπιστώνονται καθόλου στην Αγία Φωτιά (Πίν. 3.2.2). Η συνύπαρξη τελετουργικών θρησκευτικών δράσεων με την αποθήκευση σε πίθους αποτελεί μια μακροχρόνια θρησκευτική παράδοση κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, που από τα πρώιμα χρόνια υλοποιήθηκε στο ΠΜ II ιερό της Μύρτου Φούρνου Κορυφής,⁸⁸² στο MM κεντρικό κτήριο της κορυφής του λόφου του Μύρτου Πύργου, ως και στα μετέπειτα «ανάκτορα» και «επαύλεις»,⁸⁸³ όπως έχει ήδη αναφερθεί.⁸⁸⁴

Κοινή μοίρα των δύο MM IA συγκροτημάτων υπήρξε η εγκατάλειψη (Πίν. 3.2.1). Το σύντομο χρονικό διάστημα χρήσης, σε αντιδιαστολή με την ενέργεια και το κόστος που δαπανήθηκαν στη μεγάλη και σύνθετη κατασκευή τους και σε συνδυασμό με το ΠΜ παρελθόν τους, αποδεικνύουν ότι τα δύο κτηριακά συγκροτήματα δεν προορίζονταν για πρόσκαιρη χρήση και η εγκατάλειψή τους δεν ήταν ηθελημένη, αλλά αποτέλεσμα αστάθμητων, κατά τη δημιουργία τους, παραγόντων. Σε αντίθεση, ως αναφερθεί ότι τα σύγχρονά τους σχεδόν «ανάκτορα» διέγραψαν μια μεγάλη ιστορική πορεία, παρότι υπέστησαν ισχυρές φυσικές καταστροφές. Η εγκατάλειψη των δύο MM IA συγκροτημάτων δεν συνδέεται κατ' ανάγκη με τη δημιουργία των «ανακτορικών» συνόλων, των οποίων ακόμη και αν δεν είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή είχε πιθανώς ήδη ξεκινήσει ο σχεδιασμός ή η υλοποίησή τους. Μήπως, λοιπόν, ο φρουριακός τους χαρακτήρας δε στάθηκε αρκετός για να προστατέψει τα κτήρια αυτά ή κλονίστηκε ένα μέρος της διαδικασίας λειτουργίας τους και

⁸⁸² Warren 1972, 87· Whitelaw 1983, 328-9, εικ. 66, 331, εικ. 68.

⁸⁸³ Πιλάλη-Παπαστερίου 1987α, 179-196.

⁸⁸⁴ Κεφ. 2.2.2.

των σχέσεων που αναπτύσσονταν γύρω από αυτήν; Ενδεχομένως να συνέβησαν και τα δυο.

Σύμφωνα με τον Α. Ζώη, ήδη από την ΠΜ περίοδο η ανάπτυξη πολλών θέσεων της Α. Κρήτης καθορίστηκε από τον βαθμό λειτουργίας «διαδραστικών ωθήσεων», δηλαδή από την κλίμακα «συνεργασίας» ή «ανοχής» στην κατανομή των παραγωγικών δραστηριοτήτων.⁸⁸⁵ Εφόσον, όπως προτάθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, η παραγωγή αποτέλεσε για τα κτήρια αυτά ένα σημαντικό τμήμα της λειτουργίας τους, σε διαφορετική κλίμακα και μορφή για το καθένα, είναι πιθανό η αλλαγή ορισμένων καίριων παραμέτρων της παραγωγικής διαδικασίας να οδήγησε στην εγκατάλειψή τους.

Αδιαμφισβήτητα, πάντως, η νέα εποχή της δημιουργίας των «ανακτόρων» θα επέφερε πολεοδομικές, χωροταξικές και κοινωνικές αλλαγές. Οι ανακατατάξεις αυτές, που έλαβαν χώρα κατά το τέλος της διάρκειας λειτουργίας των κτηριακών συγκροτημάτων της Αγίας Φωτιάς και του Χαμαιζίου, σήμαναν μια τομή στις παραγωγικές και κοινωνικές δυνάμεις, στις πολιτιστικές σχέσεις, και μετέβαλλαν, πιθανώς, τις παραγωγικές συσχετίσεις. Εφόσον η «αστικοποίηση» ορισμένων εγκαταστάσεων αλλάζει τις δυνατότητες παραγωγής και άρα μεταβάλλει τον ορισμό και τις σχέσεις των ανθρώπινων εγκαταστάσεων, ίσως ταυτόχρονα επιβάλλει διακρίσεις και νέες οριοθετήσεις του χώρου.

3.2.2. MM II (-MM IIIA;)

Στη MM II περίοδο κατασκευάζεται στην κορυφή του λόφου του Μύρτου Πύργου ένα μεγάλο κτήριο. Το κτήριο καταστρέφεται από φωτιά στο τέλος της περιόδου (Πίν. 3.2.3), αλλά βασικά μέρη της τοιχοποιίας του ενσωματώθηκαν στο ΥΜ Ι κτηριακό συγκρότημα, και έτσι διασώθηκε εν μέρει η αρχιτεκτονική του οργάνωση⁸⁸⁶.

Εγκατάσταση	Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Χρονολόγηση φάσης	Περίοδος εγκατάστασης	Αιτία τέλους χρήσης
Μύρτος Πύργος	1η	MM II-III A;	Δ	Καταστροφή:πυρκαγιά

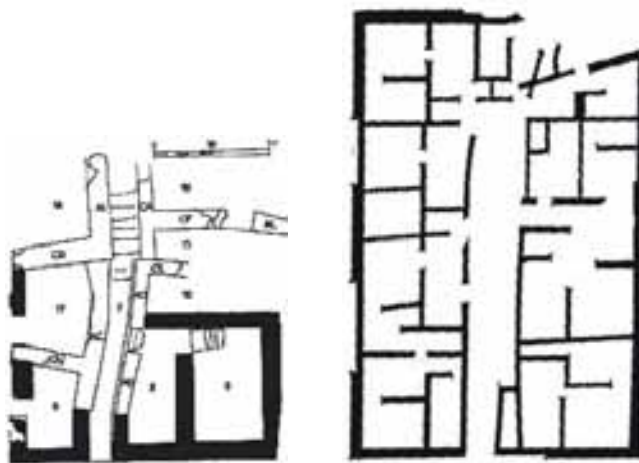
Πίν. 3.2.3 MM II-(III A;) κτηριακά συγκροτήματα

Το κτήριο αυτό ήταν επίμηκες και καταλάμβανε την κορυφή και τη μικρή Ν πλαγιά της κορυφής του λόφου. Οι εσωτερικοί του χώροι οργανώνονταν εκατέρωθεν ενός υπαίθριου ανοδικού κλιμακωτού διαδρόμου, που διέσχιζε το κτηριακό σύνολο και έδινε πρόσβαση

⁸⁸⁵ Ζώης 1997-8, 2, 131-2.

⁸⁸⁶ Κεφ. 2.6.2.

στους κλειστούς χώρους και στην κορυφή του λόφου. Πρόκειται για μια κτηριακή διάταξη που θυμίζει εκείνη του ορθογώνιου κτηρίου της Αγίας Φωτιάς. Συγκεκριμένα, η θέση της κεντρικής αυλής-διαδρόμου της Αγίας Φωτιάς αντιστοιχεί στον υπαίθριο διάδρομο που διασχίζει τον κεντρικό κάθετο άξονα του MM κτηρίου του Μύρτου Πύργου, εκατέρωθεν του οποίου υπάρχουν οι κλειστοί χώροι.

Εικ.3.2.1. Σύγκριση κατόψεων MM Μύρτου Πύργου με Αγία Φωτιά

Μία από τις βασικές λειτουργίες του MM κτηρίου στον Μύρτο Πύργο ήταν η παραγωγική και αποθηκευτική δραστηριότητα. Η μεταλλοτεχνία, η λιθοτεχνία και η κεραμουργία αποτελούσαν τους βιοτεχνικούς τομείς που έχουν αναγνωρισθεί ως σήμερα. Οι σφραγίδες και τα σφραγίσματα που βρέθηκαν στο στρώμα της MM II-III εγκατάστασης του Μύρτου Πύργου πιστοποιούν ότι υπήρχε ένα διοικητικό σύστημα οικονομικού ελέγχου της παραγωγής και της αποθήκευσης καθώς και εμπορική-ανταλλακτική δραστηριότητα (Πίν. 3.2.4). Η αποθήκευση γεωργικών προϊόντων συνδυάζεται στο κτήριο με θρησκευτικές τελετουργικές δραστηριότητες (Πίν. 3.2.4), όπως συνέβαινε και στο κτήριο του Χαμαιζίου, το οποίο σύμφωνα με την άποψη του Αλεξίου ενδέχεται να χρησιμοποιήθηκε ως και την MM II περίοδο, δηλαδή ταυτόχρονα με το κτήριο στον Μύρτο Πύργο.⁸⁸⁷ Το MM κεντρικό κτήριο του Μύρτου Πύργου βρίσκεται στην κορυφή ενός λόφου, όπως και τα κτήρια της Αγίας Φωτιάς και του Χαμαιζίου. Και τα τρία κτήρια διαθέτουν έναν κεντρικό υπαίθριο χώρο, που πλαισιώνεται από τους κλειστούς χώρους. Προκύπτει, λοιπόν, το ερώτημα μήπως η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική μορφή και διάταξη συνδέεται με τέτοιου τύπου δραστηριότητες;

Το MM μεγάλο κτήριο του Μύρτου Πύργου είχε μια πλακόστρωτη αυλή στα ΝΔ, στην οποία υπήρχε μια κυκλική κατασκευή, που χαρακτηρίζεται από τον ανασκαφέα ως

⁸⁸⁷ Βλ. Κεφ. 2.6.

δεξαμενή νερού.⁸⁸⁸ Στη συζήτηση για τον Μύρτο Πύργο προτάθηκε η τελετουργική χρήση της δεξαμενής και η πιθανή της ομοιότητα με τις λεγόμενες «κουλούρες» των «ανακτόρων».⁸⁸⁹ Η αυλή και η μπαζωμένη δεξαμενή ενσωματώνονται στο ΥΜ Ι κτηριακό συγκρότημα και αποτελούν το κέντρο των μνημειακών κατασκευών της κορυφής του λόφου, όπου προσανατολίζονται οι μνημειακές προσόψεις τους. Στην κεντρική αυλή του ελλειπτικού κτηρίου στο Χαμαίζι υπήρχε επίσης μια κυκλική κατασκευή, η οποία έχει ερμηνευτεί ως δεξαμενή νερού, αλλά και ως βόθρος απόθεσης ιερών αντικειμένων.⁸⁹⁰ Τα ΠΜ οικοδομήματα που ανακαλύφθηκαν κάτω από το ελλειπτικό κτήριο διατάσσονται γύρω από έναν κεντρικό αύλειο χώρο, που συμπίπτει χωρικά με την μετέπειτα κεντρική αυλή του ελλειπτικού κτηρίου. Συνεπώς, ο κεντρικός αύλειος χώρος, γύρω από τον οποίο περιστοιχίζονταν τα ΠΜ κτήρια, ενσωματώνεται στο μετέπειτα ΜΜ κτηριακό συγκρότημα ως εσωτερική κεντρική αυλή. Με βάση λοιπόν την ερμηνεία της κυκλικής κατασκευής και της αυλής στον Μύρτο Πύργο ως λατρευτικών χώρων και την εξέλιξή τους, μπορούμε να ερμηνεύσουμε αντίστοιχα και την αυλή και τη δεξαμενή του Χαμαϊζίου;

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση περιόδου	Τροφοπαρασκευής/ Τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής	Ποσότητα	Εργαλεία/ βιοτεχνικά	Ποσότητα	Αποθήκευσης	Ποσότητα	Διοικητικού/ ανταλλακτικού χαρακτήρα	Ποσότητα	Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»	Ποσότητα	«Στρατιωτικού» χαρακτήρα	Ποσότητα
Μύρτος Πύργος	ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ;	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη		

Πίν. 3.2.4 ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙΑ κτηριακά συγκροτήματα

Άλλο ένα κοινό στοιχείο του Μύρτου Πύργου με την Αγία Φωτιά και το Χαμαίζι είναι ο φρουριακός χαρακτήρας της εγκατάστασης. Το τείχος με πύργο/προμαχώνα που υπήρχε στα Β του κεντρικού κτηρίου του λόφου του Μύρτου Πύργου αποδεικνύει την ανάγκη για προστασία. Το τείχος δεν βρίσκεται από την πλευρά της θάλασσας, όπως στην περίπτωση της Αγίας Φωτιάς, αλλά στα Β, προς το εσωτερικό του νησιού. Η Β πλαγιά του λόφου του Πύργου είναι και η πιο ευπρόσιτη και η άνοδος προς την κορυφή και τα μνημεία του λόφου γίνονταν προφανώς από εκεί. Το ερώτημα που προκύπτει, ωστόσο, είναι μήπως η θέση των

⁸⁸⁸ Κεφ. 2.6.2.

⁸⁸⁹ Κεφ. 2.6.2

⁸⁹⁰ Κεφ. 2.2.2.

αμυντικών δομών σημαίνει ότι ο κίνδυνος δεν προέρχεται από τη θάλασσα αλλά από το εσωτερικό του νησιού.

Σύμφωνα με διατυπωμένες βιβλιογραφικές προτάσεις, την περίοδο αυτή υπήρχαν ενδονησιωτικές εντάσεις, ανακατατάξεις και εσωτερικές αναταραχές στο πλαίσιο των ανταγωνισμών μεταξύ των «ανακτόρων» και διαφορετικών κοινωνικών ομάδων των ντόπιων κοινοτήτων, λόγω πιθανών διεκδικήσεων εδαφών ή διακοπής του εμπορίου. Αυτοί πιστεύεται ότι ήταν και κάποιοι από τους λόγους της βίαιης καταστροφής των «ανακτόρων», η οποία βεβαιώνεται στο σύνολο των ανεσκαμμένων θέσεων της Κρήτης.⁸⁹¹ Το κεντρικό κτήριο του Μύρτου Πύργου καταστρέφεται και αυτό κατά την περίοδο αυτή (Πίν. 3.2.3). Την ίδια περίοδο στην Αγία Φωτιά το εγκαταλελειμμένο κτήριο διαδέχονται οι κυκλικές κατασκευές που ίσως αποτελούν ταφικά μνημεία. Με αυτόν τον τρόπο λήγει οριστικά η ανθρώπινη χρήση στον παράκτιο λοφίσκο της Αγίας Φωτιάς.⁸⁹² Συνεπώς, οι ανακατατάξεις που διαπιστώνονται και στις τρεις εξεταζόμενες εγκαταστάσεις της περιόδου μπορεί να αναζητηθούν στις ενδονησιωτικές εντάσεις και τις ταυτόχρονα εξωνησιωτικές απειλές.

Το ζήτημα του τέλους της Παλαιοανακτορικής περιόδου και η χρονολόγηση των καταστροφών αποτελούν ένα ακόμη προβληματικό σημείο της σύγχρονης μινωικής αρχαιολογίας. Ο ανασκαφέας του Μύρτου Πύργου, G. Cadogan, διερωτάται αν η καταστροφή του MM κτηρίου συνέβει στην MM IIB ή στις αρχές της MM IIIA (Πίν. 3.2.3).⁸⁹³ Το χρονολογικό πρόβλημα του τέλους της «παλαιοανακτορικής» περιόδου θα αναφερθεί αμέσως παρακάτω, στο πλαίσιο της εξέτασης της MM III περιόδου. Πάντως, οι καταστροφές της περιόδου αυτής δεν σηματοδοτούν μια εποχή κατάρρευσης, αλλά την έναρξη μιας «νέας εποχής» μεταβατικής προς την YM I περίοδο, που είναι περίοδος ακμής των «νέων ανακτόρων».

3.2.3. MM IIIA(-B)

Η MM III φάση, όπως αυτή προσδιορίστηκε από τον Evans, πολλές φορές με δυσκολία μπορεί να διακριθεί, ως προς την έναρξή της, από τη MM IIB, αλλά και, ως προς το τέλος της, από την YM IA φάση. Συνήθως, οι διαφορές στη χρονολόγηση ξεκινάνε από τον διαφορετικό ορισμό της ίδιας κεραμικής.⁸⁹⁴ Το χρονολογικό πρόβλημα προσδιορισμού του τέλους της Παλαιοανακτορικής περιόδου και της ύπαρξης ή όχι MM III περιόδου, καθώς και

⁸⁹¹ Βλ. και για Αγία Φωτιά: Tsipopoulou 2002, 136, και γενικά βλ. Driessen & MacDonald 1997, 12· Treuil κ.ά. 1996 (1989), 245.

⁸⁹² Βλ. Κεφ. 2.1.1 και 1.2.

⁸⁹³ Κεφ. 2.6.1.

⁸⁹⁴ Treuil κ.ά. 1996(1989), 246.

της διάρκειά της, δεν αφορά μόνο τα «ανάκτορα», αλλά και τις εγκαταστάσεις του αγροτικού χώρου που εμφανίζονται κυρίως αυτήν την περίοδο μακριά από τα «ανάκτορα». Το γνωστό πρόβλημα της χρονολόγησης της μεταβατικής αυτής περιόδου και ο διαχωρισμός των φάσεων απέτυχαν να φωτίσουν επαρκώς οι έως τώρα σχετικές μελέτες.⁸⁹⁵

Επακόλουθο του προαναφερόμενου επιστημονικού προβλήματος αποτελεί και η αδυναμία αναλυτικής σύγκρισης των δεδομένων του ηλεκτρονικού συστήματος που κατασκευάστηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, καθώς η πληροφορία που εισάγεται σε αυτό βασίζεται στα βιβλιογραφικά δεδομένα και στις προτεινόμενες εκεί χρονολογήσεις. Έτσι, για παράδειγμα, το κτήριο των Αχλαδιών και οι φάσεις του στη βιβλιογραφία διαφοροποιούνται χαρακτηριστικά για κάθε ερευνητή. Ο ανασκαφέας, Ν. Πλάτων, χρονολογεί την κατασκευή του κτηριακού συγκροτήματος στη MM IIIA και καθορίζει τη διάρκεια της χρήσης του σε δύο φάσεις, τη MM IIIA-B και τη MM IIIB-YM IA. Ο Λ. Πλάτων συμφωνεί με τον ανασκαφέα ως προς τον αριθμό των φάσεων αλλά τοποθετεί τη δημιουργία του κτηρίου αργότερα, μετατοπίζοντας συνεπώς χρονολογικά και τις φάσεις. Συγκεκριμένα, προτείνει ότι το κτήριο κατασκευάζεται στη Νεοανακτορική περίοδο και χρονολογεί την πρώτη του φάση στην YM IA και τη δεύτερη στην YM IB. Η Α. Μιχαηλίδου, όμως, ισχυρίζεται ότι της Νεοανακτορικής φάσης προηγήθηκε άλλη μία τουλάχιστον. Σύμφωνα με την ανάλυση και τη συζήτηση των Αχλαδιών που προηγήθηκε, ίσως τελικά το κτήριο να δημιουργήθηκε στη MM IIIA-B, κατά τη Νεοανακτορική περίοδο υπέστη δύο φάσεις αρχιτεκτονικών αλλαγών και καταστράφηκε στην YM IB.⁸⁹⁶

Στο παρόν συγκριτικό στάδιο της έρευνας, δημιουργείται πρόβλημα εξαιτίας του άλυτου ζητήματος της χρονολόγησης. Για παράδειγμα, το αρχαιότερο MM IIIA στρώμα του Αγίου Γεωργίου, στη χρονολόγηση του οποίου συμφωνούν όλοι οι ερευνητές, με ποια φάση των Αχλαδιών πρέπει να συγκριθεί; Προκειμένου, λοιπόν, να μη δημιουργηθούν πλαστά αποτελέσματα λόγω συγκρίσεων διαφορετικών τελικά φάσεων, επιλέχτηκε να παρουσιαστεί μια γενική σύγκριση των εγκαταστάσεων εκείνων που παρουσιάζουν MM III φάση στη βιβλιογραφία. Ως εκ τούτου, δεν θα παρουσιαστούν αναλυτικά τα αποτελέσματα των ερωτημάτων της ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων για την περίοδο αυτή, αφού θα έδιναν προβληματικά αποτελέσματα.

Στον Άγιο Γεώργιο, στα Αχλάδια και στην Επάνω Ζάκρο, όπου κατά την YM I περίοδο δημιουργήθηκαν μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα, βρέθηκαν πρωιμότερα στρώματα της MM

⁸⁹⁵ Βλ. Σχετική βιβλιογραφία Treuil κ.ά. 1996(1989), 47-51

⁸⁹⁶ Βλ. Κεφ. 2.3.2.

περιόδου. Συγκεκριμένα, το αρχαιότερο στρώμα του Αγίου Γεωργίου χρονολογήθηκε από τον ανασκαφέα, Ν. Πλάτωνα, με βάση την κεραμική, στην MM IIIA περίοδο και η πρώτη φάση του κτηρίου στα Αχλάδια στη MM IIIA-B (Πίν. 3.2.5), ενώ τα δομικά λείψανα μιας πρωιμότερης κατασκευής κάτω από το κτηριακό συγκρότημα δεν έχουν χρονολογηθεί. Επίσης, στην Επάνω Ζάκρο κάτω από το ΥΜ Ι κτηριακό συγκρότημα αποκαλύφθηκε MM στρώμα, το οποίο δεν διερευνήθηκε ανασκαφικά διεξοδικά και συνεπώς δεν υπάρχει καμία επιπλέον βιβλιογραφική αναφορά για αυτό.

Εγκατάσταση	Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Χρονολόγηση φάσης	Περίοδος εγκατάστασης
Αχλάδια	1η	MM IIIA-B	B
Άγιος Γεώργιος Τουρτούλοι	1η	MM IIIA	A

Πίν. 3.2.5 MM IIIA-B κτηριακά συγκροτήματα

Η αρχιτεκτονική μορφή των MM III λειψάνων στα Αχλάδια και στον Άγιο Γεώργιο είναι άγνωστη, διότι στις επόμενες φάσεις υπήρξαν έντονες αρχιτεκτονικές αλλαγές, των οποίων προηγήθηκαν εργασίες καθαρισμού του χώρου από τη MM III χρήση. Το MM IIIA στρώμα στον Άγιο Γεώργιο καλύφθηκε από ένα παχύ στρώμα λίθων και αργίλου, ενώ στα Αχλάδια δημιουργήθηκαν δύο αποθέτες κεραμικής, οι οποίοι βρέθηκαν πλήρεις σκευών της MM IIIA-B περιόδου. Συνεπώς, οι πληροφορίες για τα συγκεκριμένα MM III σύνολα είναι εξαιρετικά ελλειπείς.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε για την εγκατάσταση στον Άγιο Γεώργιο προτείνεται ότι ο χαρακτήρας των MM IIIA-B χώρων ήταν τελετουργικός, με έμφαση στην κατανάλωση τροφίμων και ποτών (Πίν. 3.2.6).⁸⁹⁷ Στα Αχλάδια, ένας μεγάλος αριθμός αντικειμένων της MM IIIA-B περιόδου, που βρέθηκαν στους αποθέτες, ήταν τελετουργικά σκεύη που χρησίμευαν στη λατρεία, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Ν. Πλάτωνα. Στη συζήτηση για τα Αχλάδια προτάθηκε ότι τα σκεύη των αποθετών δεν αποτελούσαν αυτά καθαυτά σκεύη λατρείας, αλλά κατανάλωσης τροφίμων και ποτών (Πίν. 3.2.6) που χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο τελετουργικών/λατρευτικών γευμάτων.⁸⁹⁸ Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι στις δύο MM IIIA εγκαταστάσεις η τελετουργική πρακτική ήταν μια σημαντική πτυχή του πρώιμου χαρακτήρα τους.

⁸⁹⁷ Βλ. Κεφ. 2.4.2.

⁸⁹⁸ Βλ. Κεφ. 2.3.2.

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση περιόδου	Τροφοπαρασκευής/ τροφοκατανάλωσης/ όπτησης τροφής	Ποσότητα	Εργαλεία/ βιοτεχνικά	Ποσότητα	Αποθήκευσης	Ποσότητα	Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύριους»	Ποσότητα
Αχλάδια	MM IIIA-B	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Μικρή	Ναι	Άγνωστη	Ίσως	Άγνωστη
Άγιος Γεώργιος	MM IIIA	Ναι	Μεγάλη	Όχι		Ίσως	Άγνωστη	Ίσως	Μικρή

Πίν. 3.2.6 MM IIIA κτηριακά συγκροτήματα: κινητά ευρήματα

Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας	Χρονολογική περίοδος	Απόσταση	Οικιστική δραστηριότητα	Απροσδιόριστη δραστηριότητα
Πλατύσκοινος	ΠΜ, MMIIA-MMIII B (Tsiporoulou 2002, 39· Tsiporoulou, Vagnetti 1995, 22)· ΥΜ II (Πλάτων 1974,39)	Ευρύτερη περιοχή	Ναι	Ναι

Πίν. 3.2.7 Αχλάδια: ανθρωπογενές τοπίο

Στην ευρύτερη περιοχή των Αχλαδιών η ανθρώπινη εγκατάσταση ξεκινά ήδη από την ΠΜ περίοδο και συνεχίζει κατά τη MMIIA-MMIII B, στην περιοχή του Πλατύσκοινου (Πίν. 3.2.7). Η αρχιτεκτονική του οικισμού ακολουθεί μια κοινή αρχιτεκτονική παράδοση με το κτήριο των Αχλαδιών, με τεχνητά επίπεδα έδρασης (πλατφόρμες), διαδρόμους, μεγαλιθική τοιχοδομία κ.λπ.⁸⁹⁹ Τα κοινά στοιχεία των δύο εγκαταστάσεων ίσως αποτελούν και ενδείξεις μιας ενδεχόμενης κοινής χρονολόγησης.

Γενικότερα, πάντως, στη MM III περίοδο αποδίδονται αποκλειστικά ελάχιστα κτίσματα. Αξιοσημείωτη, όμως, είναι η νέα ώθηση που παρατηρείται, ήδη από τη MM II φάση, στην αρχιτεκτονική των ιερών κορυφής, όπως για παράδειγμα στον Πετσοφά, στο Γιούχτα, αλλά και στο ναό στα Ανεμόσπηλια.⁹⁰⁰ Σημαντική αλλαγή στη λατρεία και στα τελετουργικά δρώμενα αποτέλεσε το μπάζωμα και η παύση χρήσης των κυκλικών κατασκευών των Δ αυλών των «ανακτόρων», όπως και των κυκλικών κατασκευών του Μύρτου Πύργου, που φαίνεται να ήταν τελετουργικές δεξαμενές, μιας μορφής άδυτα-βωμοί, κατ' αναλογία με τα αρχαιοελληνικά «μέγαρα».⁹⁰¹ Ίσως το τέλος χρήσης των κυκλικών αυτών δομών συμβαδίζει με την κατασκευή των λεγόμενων «δεξαμενών καθαρμού» την περίοδο αυτή. Οι χώροι αυτοί πιστεύεται ότι ήταν τελετουργικοί χώροι και μάλιστα έχουν χαρακτηριστεί άδυτα, αλλά δεν έχει αποσαφηνιστεί η λειτουργία τους ως σήμερα. Ας αναφερθεί ότι, όταν στον Μύρτο

⁸⁹⁹ Κεφ. 2.3.2.

⁹⁰⁰ Treuil κ.ά. 1996(1989), 250, 333.

⁹⁰¹ Κεφ. 2.6.2.

Πύργο η κυκλική κατασκευή της αυλής μπαζώνεται με ποταμίσια βότσαλα και αλλάζει χρήση,⁹⁰² στο εσωτερικό του μνημειακού κτηριακού συγκροτήματος της ΥΜ ΙΑ δημιουργείται μια τεχνητή σπηλιά, που μάλλον λειτουργούσε ως άδυτος τελετουργικός χώρος. Από τον παραπάνω συσχετισμό προκύπτει ότι μια καθοριστική αλλαγή συμβαίνει στα θρησκευτικά-τελετουργικά δρώμενα της εποχής, που φαίνεται να αποκτούν πιο εσωτερική και μυστική διάσταση, αφού η τέλεσή τους δεν γίνεται, όπως πριν, στους υπαίθριους εξωτερικούς χώρους, αλλά στο εσωτερικό μνημειακών κτηριακών κατασκευών.

3.3. Νεοανακτορική Περίοδος (MM IIIB-ΥΜ ΙΑ/Β)

Κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, σε ολόκληρη την Κρήτη τα οικοδομικά προγράμματα υπήρξαν εκτεταμένα.⁹⁰³ Πολλά νέα κτηριακά συγκροτήματα κατασκευάζονται στην ύπαιθρο ή παλαιότερα ανανεώνονται, επεκτείνονται και παίρνουν τη μορφή που θα διατηρήσουν ως την τελική καταστροφή τους. Η κομβική αυτή αλλαγή ξεκινά στη MM IIIB. Μερικά από τα νέα κτήρια που δημιουργούνται στον αγροτικό χώρο βρίσκονται στην Επάνω Ζάκρο, στις Χοιρόμαντρες, στον Αζοκέραμο, στον Μακρύγιαλο Ιεράπετρας, στο Βάι, στις Ρουσές Βιάννου, στην Κλιματαριά Σητείας, στην Αγία Βαρβάρα Μαλίων, στην Πρασά Ηρακλείου, στην Αμνισό, στα Καννιά Γόρτυνας, στο Νεροκούρου Χανίων και αλλού σε όλη την Κρήτη. Τα υπάρχοντα κτηριακά σύνολα της προηγούμενης περιόδου στον Άγιο Γεώργιο, στα Αχλάδια και στον Μύρτο Πύργο ανοικοδομούνται ή και επεκτείνονται (Πίν. 3.3.1.1). Η τοπογραφία των εγκαταστάσεων της υπαίθρου την περίοδο αυτή είναι ποικίλη, αλλά οι εξεταζόμενες βρίσκονται όλες σε λόφο, στην πλαγιά ή στην κορυφή του (Πίν. 3.3.1.2)

Εγκατάσταση	Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Χρονολόγηση φάσης
Άγιος Γεώργιος	2η	MM IIIB
Ζου	1η	MM IIIB
Αζοκέραμος	άγνωστη	MM IIIB-ΥΜ ΙΑ
Αχλάδια	2η	MM IIIB-ΥΜ ΙΑ/Β
Ζου	2η	ΥΜ ΙΑ
Μακρύγιαλος	1η	ΥΜ ΙΑ
Βάι	άγνωστη	ΥΜ ΙΑ
Μύρτος Πύργος	2η	ΥΜ ΙΑ
Άγιος Γεώργιος	3η	ΥΜ ΙΑ/Β
Επάνω Ζάκρος	1η	ΥΜ ΙΑ/Β

Πίν. 3.3.1.1. MM IIIB-ΥΜ Ι κτηριακά συγκροτήματα

⁹⁰² Μέρος 2.6.2.

⁹⁰³ Driessen & MacDonald 1997, 12.

Σε όλη την Κρήτη, πλέον, η ύπαιθρος βρίσκεται σε ακμή. Ο κύριος λόγος δημιουργίας των νέων εγκαταστάσεων στην ύπαιθρο θεωρείται γενικότερα ότι συνδέεται με τις δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης που παρείχε το άμεσο και ευρύτερο περιβάλλον τους. Απόδειξη αυτής της εκμετάλλευσης αποτελούν τα συστήματα πιεστηρίων σταφυλιών στον Άγιο Γεώργιο, στην Επάνω Ζάκρο και στον Αζοκέραμο⁹⁰⁴ και τα πιθάρια για την αποθήκευση γεωργικών προϊόντων σε όλες τις υπό εξέταση εγκαταστάσεις της υπαίθρου (Πίν. 3.3.1.4.). Ορισμένες από τις εγκαταστάσεις αυτές φαίνεται ότι εμπλέκονται πιθανώς στη διακίνηση, ανταλλαγή και εκμετάλλευση πρώτων υλών και προϊόντων, κυρίως αγροτικών, αλλά και άλλων πρωτογενών, όπως η ξυλεία, ο άργιλος, η πέτρα, η άγρια χλωρίδα (Πίν. 3.3.1.2). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κτήριο στις Χοιρόμαντρες, δίπλα σε ένα λατομείο της εποχής, και το οποίο θεωρείται ότι εντάσσεται σε ένα ενιαίο αρχιτεκτονικό πρόγραμμα με το λατομείο, καθώς και με οχυρώσεις, τοίχους και δρόμους.⁹⁰⁵ Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι ένας δρόμος συνέδεε το κτήριο με το λατομείο και χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά των υλικών.⁹⁰⁶

Εγκατάσταση	Τοπογραφική ζώνη	Όρμος/κόλπος	Λόφος: κορυφή	Λόφος: πλαγιά	Σπήλαιο	Πηγή νερού	Χείμαρρος/ρέμα	Καλλιεργήσιμη ζώνη	Κτηνοτροφική ζώνη	Αλιευτική ζώνη	Θηρευτική ζώνη	Ζώνη άγριας χλωρίδας	Υλοτομική ζώνη	Πηγή/ές αργίλου	Ζώνη λατόμησης
Άγιος Γεώργιος	Ημιορεινή	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Άγνωστη απόσταση	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Ίσως		Ίσως		
Αζοκέραμος	Ημιορεινή	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Άγνωστη απόσταση	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Ίσως	Ίσως			Ναι
Αχλάδια	Πεδινή-Ημιορεινή	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Άγνωστη απόσταση	Όχι	Ναι	Ίσως	Όχι	Ίσως			Ναι	
Βάι	Παράκτια	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Άγνωστη απόσταση	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι				
Επάνω Ζάκρος	Πεδινή	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Άγνωστη απόσταση	Όχι	Ναι	Ίσως	Όχι	Ίσως				
Ζου	Ημιορεινή	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Μέχρι 100μ.	Ναι	Ναι	Ίσως	Όχι	Ίσως			Ίσως	
Μακρύγιαλος	Παράκτια	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι	Άγνωστη απόσταση	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι	Ίσως			Ίσως	
Μύρτος Πύργος	Παράκτια	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Άγνωστη απόσταση	Ναι	Ναι	Ίσως	Ναι	Ίσως			Ίσως	

Πίν. 3.3.1.2. Φυσικό περιβάλλον και δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης MM IIIB-ΥΜ I εγκαταστάσεων

⁹⁰⁴ Μέρος 2, 4.1, 8.1, 7.1.

⁹⁰⁵ Day 1997, 225.

⁹⁰⁶ Tzedakis κ.ά. 1990, 43-65.

Η επιλογή της θέσης των κτηρίων την περίοδο αυτή συνδέεται προφανώς με μια οικονομική πλευρά, που είναι ευδιάκριτη και από την βιοτεχνική παραγωγή η οποία λάμβανε χώρα σε όλα τα υπό εξέταση κτήρια και από τις διοικητικές/ανταλλακτικές πρακτικές που διαπιστώνονται σε αρκετά από αυτά (Πίν. 3.3.1.4). Γραφή, σφραγίδες και σφραγίσματα βρέθηκαν στον Μύρτο Πύργο και στον Μακρύγιαλο, ενώ βάρη βρέθηκαν στον Άγιο Γεώργιο και στα Αχλάδια. Το γεγονός αυτό πιθανώς σχετίζεται και με τη θαλάσσια εμπορική δραστηριότητα των πρώτων, ενώ οι δεύτερες φαίνεται να σχετίζονται με μια ενδονησιωτική ανταλλακτική δραστηριότητα (Πίν. 3.3.1.3). Στον Σκλαβόκαμπο, επίσης, η τοποθεσία μοιάζει να είναι το κλειδί σε σχέση με τον κύριο δρόμο φυσικής επικοινωνίας ανάμεσα στο Β τμήμα της Κεντρικής Κρήτης και τη Ν Κρήτη. Εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί η εγγύτητα τόσο του ποταμού όσο και του δρόμου· ο ποταμός αποτέλεσε χωρίς αμφιβολία όχι μόνο τον δρόμο της μεταφοράς των τροφίμων, όπως επισημαίνει η Β. Φώτου, αλλά κυρίως συνέστησε μια σημαντική πηγή πλούτου για το κτήριο και την περιοχή της Νεοανακτορικής περιόδου.⁹⁰⁷

Εγκατάσταση	Τοπογραφική ζώνη	Διοικητικού/ανταλλακτικού χαρακτήρα
Μύρτος Πύργος	Παράκτια	Ναι
Μακρύγιαλος	Παράκτια	Ναι
Άγιος Γεώργιος	Ημιορεινή	Ναι
Αχλάδια	Πεδινή-Ημιορεινή	Ναι

Πίν. 3.3.1.3. MM IIIB-YM IA ευρήματα διοικητικού/ανταλλακτικού χαρακτήρα-τοπογραφική ζώνη

Έμφαση στην οικονομική δραστηριότητα παρατηρείται ήδη από τη MM II περίοδο. Η δημιουργία κτηρίων γύρω από το «ανάκτορο» της Κνωσού, τα οποία στέγαζαν αποθηκευτικούς χώρους, εργαστήρια και ίσως κάποια διοίκηση και χαρακτηρίζονται ως ανεξάρτητες «αστικές επαύλεις»,⁹⁰⁸ αναδεικνύουν την εντατικοποίηση της οικονομικής δραστηριοποίησης. Εκτός, όμως, από την οικονομική λειτουργία των εξεταζόμενων εγκαταστάσεων, πτυχή της λειτουργίας τους –σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αναλόγως– συνεχίζει να αποτελεί η τελετουργική δραστηριότητα (Πίν. 3.3.1.4)· σε αρκετές εγκαταστάσεις της υπαίθρου προϋπάρχουν κτήρια ή δομές στα οποία φαίνεται να προηγήθηκε μια κατά βάση τελετουργική δραστηριότητα, όπως στα Αχλάδια και στον Άγιο Γεώργιο, σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε στο δεύτερο μέρος. Το ίδιο προκύπτει και από τη συνεχιζόμενη έρευνα στις Χοιρόμαντρες σύμφωνα με πρόσφατες ανακαλύψεις,

⁹⁰⁷ Fotou 1997, 47.

⁹⁰⁸ Driessen & MacDonald 1997, 12.

αλλά και στο Νεροκούρου και αλλού⁹⁰⁹. Τελικά, η εξήγηση της επιλογής μιας τοποθεσίας για τη δημιουργία μιας εγκατάστασης στην ύπαιθρο δείχνει να είναι πιο σύνθετη από την ανάγκη εκμετάλλευσης της γύρω περιοχής, και σε πολλές περιπτώσεις σχετίζεται ίσως με την αρχική ή προγενέστερη χρήση του τόπου ή των προϋπαρχόντων αρχιτεκτονικών δομών σε αυτόν.⁹¹⁰

3.3.1. MM IIIB

Στη MM IIIB περίοδο πραγματοποιούνται οικοδομικά κατασκευαστικά έργα στον Άγιο Γεώργιο, στα Αχλάδια, στη Ζου και στον Αζοκέραμο. Τα παλαιότερα MM IIIA οικοδομήματα στον Άγιο Γεώργιο και στα Αχλάδια παίρνουν νέα μορφή στην MM IIIB (Πίν. 3.3.1). Στον Αζοκέραμο και στη Ζου ανεγείρονται νέα κτηριακά συγκροτήματα κατά τη MM IIIB περίοδο και η χρήση τους διαρκεί ως την YM IA (Πίν. 3.3.1.1). Στις δύο πρώτες εγκαταστάσεις, στον Άγιο Γεώργιο και στα Αχλάδια, των οποίων η MM IIIB αποτελεί τη δεύτερη φάση, η τελετουργική πρακτική τροφο/ποτο-κατανάλωσης προέρχεται πιθανώς από την προγενέστερη MM IIIA χρήση τους. Στη δεύτερη φάση, η ανακατασκευή του προγενέστερου εμβαδού χρήσης, παρά το κόστος και την ενέργεια που απαιτήσε, σε συνδυασμό με τα ευρήματα, φανερώνουν ότι συνεχίζεται η προϋπάρχουσα αυτή λειτουργία, αλλά η ανθρώπινη επέμβαση στον χώρο, που ήταν πιο ήπια κατά τη MM IIIA, γίνεται εντονότερη στη MM IIIB⁹¹¹ (Πίν. 3.3.1.4). Ωστόσο, στη φάση αυτή στον Άγιο Γεώργιο προστίθεται έντονα και η ποτο-παραγωγή, και συγκεκριμένα η οινοπαραγωγή, ενδεχομένως κάτω από το ίδιο τελετουργικό πλαίσιο.⁹¹² Γενικότερα, η παραγωγή οίνου αυξάνεται στην YM περίοδο, όπως και άλλες βιοτεχνικές/εργαστηριακές λειτουργίες.

Στα Αχλάδια, η μορφή του MM IIIB-YM I κτήριου ανανεώνεται με Νεοανακτορικά αρχιτεκτονικά στοιχεία: πολύθυρο, φωταγωγό/-ούς, κιονοστοιχία.⁹¹³ Τα στοιχεία αυτά δημιουργούν έναν συγκεκριμένο μηχανισμό εντυπώσεων, που μετασχηματίζει ιδεολογικά το χώρο. Οι αλλαγές αντανakλούν μεταβολή του τρόπου ζωής και δράσης, μια κοινωνικο-οικονομική αλλαγή, στο πλαίσιο μιας κοινότητας, που δείχνει να διατηρεί το «παλιό» και να αποδέχεται ταυτόχρονα και το «νέο».⁹¹⁴ Η τελετουργική τροφο/ποτο-κατανάλωση της MM IIIB λειτουργεί πλέον κάτω από αυτό το «νέο» αρχιτεκτονικό πλαίσιο, που εξυπηρετεί την

⁹⁰⁹ Tzedakis at al. 1989, 327.

⁹¹⁰ Βλ. και Μέρος 2.4.2.

⁹¹¹ Μέρος 2.4.2.

⁹¹² Βλ. Κεφ. 2.4.2.

⁹¹³ Βλ. Κεφ. 2.3.2.

⁹¹⁴ Βλ. Κεφ. 2.3.2.

υποδοχή και δημόσια συνεύρεση αρκετών ανθρώπων, καθώς και τη συνεστίαση τους, υπό τη σκέπη μιας επίσημης, τελετουργικής αρχιτεκτονικής.

Στα Αχλάδια, επίσης, την περίοδο αυτή παρατηρείται μια διαφοροποίηση του χώρου, που σχετίζεται με τομείς ειδικού προορισμού/χρήσης. Συγκεκριμένα, οι τροφοπαρασκευαστικές, βιοτεχνικές και αποθηκευτικές λειτουργίες απομονώνονται από τους χώρους υποδοχής/συνεύρεσης/συνεστίασης.⁹¹⁵ Έτσι, ενώ οι δύο εγκαταστάσεις φαίνεται να ξεκινούν από μια κοινή βάση λειτουργιών, διαφοροποιούνται στη δεύτερη φάση τους. Η μία, στον Άγιο Γεώργιο, τείνει σταδιακά περισσότερο στη βιοτεχνική παραγωγή, ενώ η άλλη, στα Αχλάδια, διαχωρίζει τον βιοτεχνικό/αποθηκευτικό χαρακτήρα από τον τελετουργικό, με βάση τα νέα αρχιτεκτονικά στοιχεία που προστίθενται την περίοδο αυτή και δημιουργούν μια νέα εσωτερική διαρρύθμιση αλλά και έντονες εντυπώσεις στον επισκέπτη.

Εγκατάσταση	Περίοδος εγκατάστασης	Χρονολόγηση περιόδου	Τροφοπαρασκευής/ κατανάλωσης/ όπτησης τροφής	Ποσότητα	Εργαλεία/ βιοτεχνικά	Ποσότητα	Αποθήκευσης	Ποσότητα	Διοικητικού/ανταλλακτικού υποσυστήμα	Ποσότητα	Τελετουργικά/ αντικείμενα «κύρους»	Ποσότητα	«Στρατιωτικού» χαρακτήρα	Ποσότητα
Αχλάδια	Γ	MM IIIB- YM IA/B	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Μικρή	Ναι	Μικρή		
Άγιος Γεώργιος	B	MM IIIB	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Μεγάλη	Όχι		Ναι	Μικρή		
Ζου	B	YM IA	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Πολύ μεγάλη	Ναι	Μεγάλη	Όχι		Ναι	Μικρή		
Ζου	A	MM IIIB	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Πολύ μεγάλη	Ναι	Μεγάλη	Όχι		Ναι	Μικρή		
Μύρτος Πύργος	E	YM IA/B	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Μικρή	Ναι	Άγνωστη		
Μύρτος Πύργος	E	YM IA-B	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Μικρή	Ναι	Άγνωστη		
Αζοκέραμος	A	MM IIIB- YM IA	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη						
Άγιος Γεώργιος	B	YM IA/B	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Μικρή	Ναι	Μικρή	Ναι	Μικρή
Επάνω Ζάκρος	B	YM IA/B	Ναι	Μικρή	Ναι	Μεσαία	Ναι	Πολύ μεγάλη	Όχι		Ναι	Πολύ μεγάλη		
Βαί	B	YM IA	Ναι	Μεγάλη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη						
Μακρύγιαλος	A	YM IA;	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Άγνωστη	Ναι	Μικρή	Ναι	Άγνωστη		

Πίν. 3. 3.1.4. MM IIIB-YM IA κινητά ευρήματα/χρήσεις

⁹¹⁵ Βλ. Κεφ. 2.3.2.

Νέες εγκαταστάσεις που κατασκευάζονται κατά τη MM IIIB περίοδο είναι η Ζου και ο Αζοκέραμος. Το MM IIIB κτηριακό συγκρότημα της Ζου αποτελούσε μια εξειδικευμένη βιοτεχνική εγκατάσταση.⁹¹⁶ Ο αναγνωρισμένος κύριος τομέας παραγωγής είναι η κεραμική. Στο κτήριο, ωστόσο, συνυπάρχουν και άλλες δραστηριότητες, όπως η αποθήκευση των βιοτεχνικών παραγόμενων προϊόντων, η διάθεσή τους, η παραγωγή και αποθήκευση γεωργικών προϊόντων, κάποια από τα οποία ίσως αποτελούσαν και προϊόντα εμπορικής ανταλλαγής, η τροφοκατανάλωση και η θρησκευτική τελετουργική δραστηριότητα (Πίν. 3.3.1.4). Το κτηριακό συγκρότημα της Ζου βρίσκεται κοντά σε μια πλούσια πηγή νερού και στην πλαγιά ενός λόφου που καταλήγει σε χείμαρρο/ποτάμι (Πίν. 3.3.1.2). Η θέση αυτή ευνοούσε την τροφοδότηση του συγκροτήματος με νερό και μάλλον και την εξεύρεση πρώτης ύλης, δηλαδή πηλού, που αποτέλεσαν «πρωταγωνιστικές» παραμέτρους για τις βιοτεχνικές δραστηριότητες του κτηριακού συγκροτήματος (Πίν. 3.3.1.4). Η ανασκαφή των πολλών αρχιτεκτονικών καταλοίπων στη γύρω περιοχή θα μπορούσε να δώσει περαιτέρω πληροφορίες για το σύνολο του δομημένου τοπίου.

Όσον αφορά τον Αζοκέραμο, δυστυχώς υπάρχουν ελάχιστα βιβλιογραφικά δεδομένα. Όμως είναι γνωστό ότι η οινοπαραγωγή και η αποθήκευση γεωργικών προϊόντων ήταν δύο από τις κύριες δραστηριότητες στο κτήριο. Η χαρακτηριστική θέση του, πάνω στο μονοπάτι που οδηγούσε στο ιερό κορυφής του Τραόσταλου, δημιουργεί την εντύπωση ότι υπήρχε στενή σχέση των δυο. Η πρόσφατη σύγκριση της αρχιτεκτονικής του Αζοκέραμου με εκείνη των Ρουσσών Βιάννου μπορεί να συνδεθεί και με μια συγκρίσιμη λειτουργία, δηλαδή μία θρησκευτικού τύπου αποθήκευση και οινοπαραγωγή, που εξυπηρετούσε ίσως τις ανάγκες του ιερού κορυφής⁹¹⁷. Εξάλλου, όπως έχει αναφερθεί και στην περίπτωση του συγκροτήματος στον Άγιο Γεώργιο, η οινοπαραγωγή δείχνει να λειτουργήσει αρχικά κάτω από ένα τελετουργικό πλαίσιο. Έμφαση στην οινοπαραγωγή διαπιστώνεται και σε άλλες θέσεις του νησιού την εποχή αυτή, στις Χοιρόμαντρες, στη Σφάκα, στην Κάτω Ζάκρο, στο Παλαίκαστρο, στα Μάλια και αλλού.⁹¹⁸

Τα τέσσερα εξεταζόμενα κτηριακά συγκροτήματα της MM IIIB βρίσκονται σε πλαγιά λόφου (Πίν. 3.3.1.2). Στη Ζου, στον Άγιο Γεώργιο και στον Αζοκέραμο η διευθέτηση των κτηρίων στην πλαγιά είναι ανδηρωτή, ενώ το κτήριο των Αχλαδιών θεμελιώνεται σε ένα τεχνητό ισόπεδο (Πίν. 3.3.1.5α). Οι εγκαταστάσεις αυτής της περιόδου –εκτός από τον Αζοκέραμο για τον οποίο δεν υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες, όπως αναφέρθηκε πολλές

⁹¹⁶ Βλ. Κεφ. 2.5.2.

⁹¹⁷ Βλ. Κεφ. 2.7.2.

⁹¹⁸ Koraka & Platon 1993, 68-69.

φορές ως τώρα– καταλαμβάνουν μια μεσαία έκταση, 150-400 τ.μ. (Πίν. 3.3.1.5α), ενώ στην επόμενη περίοδο οι ίδιες μεγεθύνονται. Ο συνολικός αριθμός χώρων, ο πιθανός αριθμός κλειστών χώρων και ο πιθανός αριθμός ανοιχτών χώρων είναι σχεδόν ίδιος στα Αχλάδια και στη Ζου, αν και στη Ζου πιθανά υπήρχαν και άλλοι χώροι που καταστράφηκαν ολοσχερώς, κυρίως λόγω του επικλινούς της πλαγιάς, του σαθρού εδάφους και της προχειρότητας στην κατασκευή (Πίν. 3.3.4α).

Στον Άγιο Γεώργιο, συγκριτικά, οι χώροι ήταν λιγότεροι, αλλά είναι άγνωστη η ακριβής έκταση του MM IIIB συνόλου λόγω καταστροφών από τις βυζαντινές ταφές και τη χρήση του χώρου ως πρόχειρου λατομείου στα μετέπειτα χρόνια (Πίν. 3.3.1.5α). Στη Ζου υπήρχαν υπόγειοι λαξευτοί χώροι, που χρησίμευαν ως αποθήκες (Πίν. 3.3.1.5α), αλλά και όροφος στο ΒΔ τμήμα του κτηρίου (Πίν. 3.3.1.5α). Στα Αχλάδια, επίσης, υπάρχουν ενδείξεις για την παρουσία ορόφου. Ο όροφος, όμως, ίσως αποτέλεσε προσθήκη της ΥΜ ΙΒ.⁹¹⁹ Στα Αχλάδια, στη Ζου και πιθανά στον Αζοκέραμο εφαρμόστηκε το Παλαιοανακτορικό πρότυπο οργάνωσης του «τετραγώνου σε τετράγωνο», ενώ το ίδιο πρότυπο παρατηρείται και στον Άγιο Γεώργιο, το οποίο αποτελεί δημιουργία μάλλον της ΥΜ Ι φάσης (Πίν. 3.3.1.5α).

Εγκατάσταση	Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Χρονολόγηση φάσης	Έκταση	Συνολικός αριθμός χώρων	Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων	Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων	Αριθμός εισόδων	Ισόγειο	Υπόγειο	Όροφος/οι	Διευθέτηση σε ισόπεδο	Ανδρωπή διευθέτηση	Οργάνωση σε «τετραγώνου σε τετράγωνο»
Αχλάδια	2η	MM IIIB-ΥΜ ΙΑ/Β	Μεσαίας έκτασης	15	11	4	2	Ναι	Όχι	Ίσως	Ναι	Όχι	Εν μέρει
Ζου	1η	MM IIIB	Μεσαίας έκτασης	16	11	3;	2;	Ναι	Ναι	Ίσως	Όχι	Ναι	Εν μέρει
Άγιος Γεώργιος	2η	MM IIIB	Μεσαίας έκτασης	5;	3;	2;	3;	Ναι	Όχι			Ναι	Εν μέρει
Αζοκέραμος	Άγνωστη	MM IIIB-ΥΜ ΙΑ	Άγνωστης έκτασης					Ναι	Όχι	Ίσως		Ναι	Ίσως

Πίν. 3.3.1.5α. MM IIIB-ΥΜ ΙΑ: βασικά στοιχεία αρχιτεκτονικής μορφής 1

⁹¹⁹ Κεφ. 2.3.2.

Εγκατάσταση	Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Χρονολόγηση φάσης	Είδη	Τοπικά υλικά	Εισηγμένα υλικά	Κατεργασμένα υλικά	Ημίεργα υλικά	Ακατέργαστα υλικά	Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο	Θεμελίωση σε διαμορφωμένο βράχο	Επίχωση/ τεχνητή επιφάνεια έδρασης
				Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι		Ναι
Αχλάδια	2η	MM IIIB- YM IA/B	Ασβεστολιθικοί ογκόλιθοι, μικρότεροι ασβεστόλιθοι, αμμόλιθοι –που προέρχονται από δομικά υλικά του προγενέστερου κτίσματος (Day 1997, 222, εικ. 2)– μικρότερες πέτρες, πλακοειδείς πέτρες και ίσως ξύλο	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι		Ναι
Ζου	1η	MM IIIB	Ασβεστολιθικοί ογκόλιθοι, μέτριοι και μικροί ασβεστόλιθοι, ίσως ξύλο	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Εν μέρει	Εν μέρει	Ναι
Άγιος Γεώργιος	2η	MM IIIB	Ασβεστόλιθοι, ίσως ξύλο	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι	Εν μέρει		Εν μέρει
Αζοκέραμος	Άγνωστη	MM IIIB- YM IA									

Πίν. 3.3.1.5β MM IIIB-YM IA: βασικά στοιχεία αρχιτεκτονικής μορφής 2

Εγκατάσταση	Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Χρονολόγηση φάσης	Αργολιθοδομή	Ξερολιθική	Ισοδομική	Μεγαλιθική	Πλινθοδομή	Λαξευτή διαμόρφωση	Ξυλοδοσιές/Χρήση ξύλου	Οδοντώσεις	Επιχρίσματα/κονιάματα	Τοιχογραφίες	Ορθομαρμάρωση/-εις	Παραστάδες	Μονολιθικά κατώφλια	Άλλα στοιχεία ανοιγμάτων	Ενδείξεις οροφής/στεγής
										Πρόσοψη/-ων	Επιχρίσματα/κονιάματα	Τοιχογραφίες	Ορθομαρμάρωση/-εις	Παραστάδες	Μονολιθικά κατώφλια	Άλλα στοιχεία ανοιγμάτων	Ενδείξεις οροφής/στεγής
Αχλάδια	2η	MM IIIB- YM IA/B	Ναι		Όχι	Εν μέρει	Όχι	Όχι	Ίσως	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι		Ναι	Ενδείξεις παραθύρων	
Ζου	1η	MM IIIB	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	Εν μέρει	Ίσως		Όχι	Όχι	Όχι			Ίχνη στερέωσης πλαισίων παραθύρων	Ναι
Άγιος Γεώργιος	2η	MM IIIB	Ναι		Όχι	Εν μέρει	Όχι	Εν μέρει	Ίσως		Όχι	Όχι	Όχι		Ναι		
Αζοκέραμος		MM IIIB- YM IA	Ναι		Όχι		Όχι	Όχι	Ίσως		Όχι	Όχι	Όχι		Ναι		

Πίν. 3.3.1.5γ MM IIIB-YM IA : βασικά στοιχεία αρχιτεκτονικής μορφής 3

Τα δομικά υλικά και οι τεχνικές κατασκευής διαφέρουν στα παραπάνω κτήρια. Σε όλα, βέβαια, χρησιμοποιήθηκαν τοπικά υλικά στην κατασκευή, και μάλιστα στα Αχλάδια δομικά υλικά του προγενέστερου κτηρίου ξαναχρησιμοποιήθηκαν (Πίν. 3.3.1.5β). Το ίδιο φαίνεται να συνέβει και στον Άγιο Γεώργιο. Το κτηριακό σύνολο στα Αχλάδια έχει χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες στην κατασκευή σε σχέση με τα υπόλοιπα που εξετάζονται. Η χρήση εισηγμένων υλικών (Πίν. 3.3.1.5β), η θεμελίωση σε τεχνητή επιφάνεια έδρασης (Πίν. 3.3.1.5β), η μεγαλιθική του τοιχοδομία σε ορισμένα τμήματα της κατασκευής (Πίν. 3.3.1.5γ), οι οδοντώσεις των προσόψεων του (Πίν. 3.3.1.5γ), τα εσωτερικά Νεοανακτορικά αρχιτεκτονικά στοιχεία (πολύθυρο, φωταγωγοί, κιονοστοιχίες), που προτάθηκαν ως στοιχεία τελετουργικής αρχιτεκτονικής και που δεν υπάρχουν στα υπόλοιπα τρία MM IIIB κτηριακά συγκροτήματα, δείχνουν ότι η επιμέλεια της κατασκευής του κτηρίου μπορεί να συνδέεται με τον εν μέρει ιδιαίτερο τελετουργικό χαρακτήρα του. Σε αντίθεση, η μεγαλιθική τοιχοδομία της Ζου και η εκτεταμένη χρήση ξερολιθιάς (Πίν. 3.3.1.5γ) μάλλον σχετίζεται με τον βιοτεχνικό της χαρακτήρα.⁹²⁰ Ωστόσο, για να προκύψουν συνολικότερα συμπεράσματα είναι ανάγκη να εξεταστούν συγκριτικά όλες οι εγκαταστάσεις της Νεοανακτορικής περιόδου, η οποία ξεκινά στη MM IIIB, που εξετάστηκε, αλλά κορυφώνεται στην YM IA.

3.3.2. YM IA/B-YM IB

Στον αγροτικό χώρο της Κρήτης κατά την YM IA δημιουργούνται νέα κτηριακά συγκροτήματα. Ορισμένα από αυτά ανακαλύφθηκαν στην Α Κρήτη, και συγκεκριμένα στην Επάνω Ζάκρο, στον Μύρτο Πύργο, στο Βάι και στον Μακρύγιαλο, ενώ άλλα στην κεντρική, και ειδικότερα στο Βαθύπετρο, στο Νίρου Χάνι και στον Σκλαβόκαμπο. Τα προϋπάρχοντα συγκροτήματα της MM IIIB στα Αχλάδια, στον Άγιο Γεώργιο, στη Ζου, στον Αζοκέραμο της ανατολικής Κρήτης αλλά και στα Καννιά, στην Πρασιά, στην Αμνισό, της κεντρικής και στο Νεροκούρου και τις Βρύσες της δυτικής, συνεχίζουν τη λειτουργία τους, με σημαντικές όμως αλλαγές σχεδόν στο σύνολό τους. Οι νέες κατασκευές θεμελιώνονται συχνά στα ερείπια παλαιότερων κτισμάτων, όπως για παράδειγμα στην Επάνω Ζάκρο, όπου βρέθηκαν MM αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κάτω από το YM κτήριο και στον Μύρτο Πύργο, όπου το YM συγκρότημα αποτελεί απόγονο του MM II-IIIΑ μεγάλου κτηρίου του λόφου.

Σε ορισμένες από τις κτηριακές εγκαταστάσεις αυτής της περιόδου, ωστόσο, όπως στο Βάι και στον Μακρύγιαλο, δεν φαίνεται να υπήρξε πρωιμότερη χρήση. Στην Α Κρήτη, οι YM εγκαταστάσεις που εξετάζονται βρίσκονται σε λόφο, στην κορυφή ή σε πλαγιά του (Πίν.

⁹²⁰ Κεφ. 2.5.2.

3.3.1.6), όπως και στην MM IIIB. Όμως, δεν συμβαίνει το ίδιο στο υπόλοιπο νησί, όπου για παράδειγμα στο Νίρου, στο Νεροκούρου, στην Αμνισό και αλλού τα συγκροτήματα κτίζονται στο ισόπεδο μιας πεδινής έκτασης. Οι παράκτιες εγκαταστάσεις συνεχίζουν να δραστηριοποιούνται προφανώς στο θαλάσσιο εμπόριο⁹²¹ (Πίν. 3.3.1.6) και η εκμετάλλευση της γύρω καλλιεργήσιμης ζώνης εντείνεται σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη MM IIIB φάση, όπως μαρτυρά η μεγάλη ποσότητα αποθηκευτικών αγγείων και η αύξηση του αριθμού των ληνών (Πίν. 3.3.1.7 και 3.3.1.8).

Εγκατάσταση	Τοπογραφική ζώνη	Όρμος/κόλπος	Διοικητικού/ανταλλακτικού χαρακτήρα	Θαλάσσιο δίκτυο επικοινωνίας
Μύρτος Πύργος	Παράκτια	Ναι	Ναι	Ναι
Βάι	Παράκτια	Ναι		Ναι
Μακρύγιαλος	Παράκτια	Ναι	Ναι	Ναι

Πίν. 3.3.1.6. Παράκτιες ΥΜ εγκαταστάσεις

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση περιόδου	Ληνός/οί	Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Τοπογραφική ζώνη	Καλλιεργήσιμη ζώνη
Αζοκέραμος	MM IIIB-ΥΜ ΙΑ	Ναι	Πιεστική εγκατάσταση (Koraka & Platon 1993, 68).	Ημιορεινή	Ναι
Άγιος Γεώργιος	MM IIIB-ΥΜ ΙΑ/Β	Ναι	Εγκατάσταση πίεσης σταφυλιών (Koraka & Platon 1993, 52-3). Σύμφωνα με τον Λ. Πλάτωνα, οι τρεις ληνοί επιβεβαιώνουν ότι το σύμπλεγμα εκμεταλλευόταν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις γύρω καλλιεργήσιμες ζώνες (Platon 1997, 202)	Ημιορεινή	Ναι
Επάνω Ζάκρος	Υ ΜΙΑ/Β	Ναι	Βιοτεχνική εγκατάσταση διπλού ληνού (Πλάτων 1964, 165. 1965, 219-220· Koraka & Platon 1993, 55-56, 60, εικ. 20-21)	Πεδινή	Ναι
Μακρύγιαλος	ΥΜ ΙΑ	Ίσως	Ελαιοπιεστήριο (Driessen & MacDonald 1997, 221)	Παράκτια	Ναι
Ζου	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Ελαιοπιεστήριο (Driessen & MacDonald 1997, 223)	Ημιορεινή	Ναι

Πίν. 3.3.1.7. MM IIIB-ΥΜ Ι ληνοί

Η παραγωγή και αποθήκευση προϊόντων συνιστά μέρος της λειτουργίας όλων των ΥΜ Ι υπό εξέταση εγκαταστάσεων (Πίν. 3.3.1.8), αν και διαφοροποιείται ο αριθμός και τα είδη των παραγόμενων και αποθηκευμένων ειδών από εγκατάσταση σε εγκατάσταση, όπως μπορεί να συναχθεί καταρχάς από τα ευρήματα και τις ποσότητες (Πίν. 3.3.1.8). Η παραγωγή λάμβανε χώρα σε εσωτερικούς και υπαίθριους χώρους, ενώ η αποθήκευση μόνο σε εσωτερικούς (Πίν. 3.3.1.8). Από τα ευρήματα διοικητικού/ανταλλακτικού

⁹²¹ Κεφ. 2.10.2, 2.6.2.

χαρακτήρα προκύπτει ότι η παραγωγή και η αποθήκευση δεν εξυπηρετούσαν μόνο την αυτοκατανάλωση, αλλά και το ενδονησιωτικό ή εξωτερικό ανταλλακτικό εμπόριο (Πίν. 3.3.1.7 και 3.3.1.8). Από τα ευρήματα αυτά, οι σφραγίδες και οι πινακίδες με γραφή ανακαλύφθηκαν μαζί με τελετουργικής θρησκευτικής φύσης αντικείμενα στον Μύρτο Πύργο και στον Μακρύγιαλο.

Τελετουργική πρακτική διαπιστώνεται στις ΥΜ Ι υπό εξέταση εγκαταστάσεις, αν και λείπουν οι σχετικές πληροφορίες για το Βάι και τον Αζοκέραμο, καθώς η δημοσίευση των ανασκαφών τους περιορίζεται σε ελάχιστα, σχεδόν μηδαμινά δεδομένα (Πίν. 3.3.1.9). Τα περισσότερα ευρήματα τελετουργικού χαρακτήρα ανήκαν σε ιερό, σύμφωνα με τους ανασκαφείς του Μύρτου Πύργου, του Μακρύγιαλου και της Ζου. Το ζήτημα της αναγνώρισης των τελετουργικών αντικειμένων, η ακριβής πληροφόρηση σχετικά με την ποσότητα των αντικειμένων αυτών και η προσπάθεια διερεύνησης του πλαισίου μέσα στο οποίο ανακαλύφθηκαν αποτελούν συχνά ένα γενικότερο πρόβλημα της αρχαιολογικής έρευνας. Το τι χρησιμοποιήθηκε με συμβολικό ή πρακτικό τρόπο δεν είναι πάντα εύκολα κατανοητό και σαφώς προσδιορίσιμο. Αλλά, ακόμη και όταν τα ευρήματα τελετουργικού χαρακτήρα έχουν αναγνωριστεί ως τέτοια, υπάρχει ένα άλλο σημαντικό ζήτημα: αυτό του ρόλου που διαδραμάτιζαν στη συγκεκριμένη εγκατάσταση. Έτσι, για παράδειγμα ο ανασκαφέας του Μακρύγιαλου, Κ. Δαβάρας, θεωρεί ότι τα αντικείμενα αυτά σε συνάρτηση και με την αρχιτεκτονική του κτηριακού συμπλέγματος στο οποίο βρέθηκαν καθορίζουν ριζικά τον χαρακτήρα της εγκατάστασης, τον οποίο ο ίδιος προσδιορίζει ως θρησκευτικό-τελετουργικό. Είναι, όμως, άγνωστος ο αριθμός και η διασπορά τους, ενώ ελάχιστα έχουν δημοσιευτεί (Πίν. 3.3.1.9).

Αδημοσίευτη παραμένει και η ανασκαφή της δεκαετίας του '70 στον Μύρτο Πύργο, αν και ο ανασκαφέας G. Cadogan δίνει αρκετά στοιχεία μέσα από δημοσιεύσεις του για το ΥΜ συγκρότημα. Τα τελετουργικά αντικείμενα που βρέθηκαν σε αυτό, θεωρεί ο ίδιος, προήλθαν από ένα ιερό ή θησαυρό ιερού που βρισκόταν στον όροφο του «εξοχικού σπιτιού», το οποίο αποτελούσε –πάλι σύμφωνα με τον ανασκαφέα– το κεντρικό κτήριο ενός οικισμού. Στην περίπτωση του Μύρτου Πύργου ο ανασκαφέας θεωρεί ότι τα τελετουργικά ευρήματα, εν αντιθέσει με την περίπτωση του Μακρύγιαλου, δεν είναι εκείνα που καθορίζουν τον βασικό προσδιορισμό του κτηρίου στον λόφο, αλλά αποτελούν ενδείξεις ενός «οικιακού ιερού». Ωστόσο, τα ευρήματα θρησκευτικού χαρακτήρα δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται στη σπουδαιότητα και στον αριθμό στις δύο εγκαταστάσεις.

Αντίστοιχα και στη Ζου, τα τελετουργικά ευρήματα προέρχονται, σύμφωνα με τον ανασκαφέα Ν. Πλάτωνα, από ένα ιερό το οποίο ήταν ενταγμένο σε μια «αγρέπαυλη», που – όπως υποστηρίζει ο ίδιος– ήταν ένα κέντρο βιοτεχνικής παραγωγής κεραμικής. Η πρωταρχική λειτουργία του κτηρίου και εδώ δεν βασίζεται στα ίδια του τα ευρήματα, τα οποία –και πάλι σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα– είναι κυρίως βιοτεχνικής χρήσης, αλλά η εγκατάσταση θεωρείται εκ προοιμίου οικιστική, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν βέβαιες αποδείξεις για αυτό. Τα τελετουργικά αντικείμενα στη Ζου, ερμηνεύονται επίσης στο πλαίσιο ενός «οικιακού ιερού», όπως και στον Μύρτο Πύργο.

Ο όρος «οικιακά» ιερά συλλειτουργεί ερμηνευτικά με τον χαρακτηρισμό των κτηριακών συγκροτημάτων ως «επαύλεις» (villas). Ουσιαστικά, εφόσον αποδίδεται η οικιστική ως βασική λειτουργία των κτηριακών συγκροτημάτων, τα τελετουργικά θρησκευτικά σκεύη δεν θα μπορούσαν με ευκολία να ενταχθούν αλλιώς σε αυτήν την ερμηνεία. Την ιδέα των «οικιακών ιερών» εισηγήθηκε ο θρησκευσιολόγος Nilsson και έπειτα υποστηρίχτηκε από τους αρχαιολόγους. Οικιακά ιερά υπήρχαν σίγουρα στη Ρωμαϊκή εποχή. Οι αστικές επαύλεις και οι εξοχικές αγρεπαύλεις των αρχόντων διέθεταν «οικιακά ιερά» (Iaragium), χώρους υποδοχής και ανδρώνες. Η ιστορική αυτή πραγματικότητα, η οποία 1500 περίπου χρόνια αργότερα παρουσιάζεται και στην Κρήτη, αντανakλούσε το ιστορικό κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο της εποχής εκείνης, ωστόσο δεν υπάρχουν σχετικά στοιχεία που να πιστοποιούν ότι υπήρχαν ανάλογες συνθήκες στην προϊστορική Κρήτη. Εξάλλου, για τους μεγάλους πολιτισμούς της Εποχής του Χαλκού η θρησκευτική τελετουργία είχε έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στο φάσμα των σχέσεων των εν λόγω κοινωνιών. Μήπως, λοιπόν, οι τελετουργίες και η θρησκεία είχαν και στην Κρήτη ανάλογο ρόλο και τα ιερά των κτηριακών αυτών συγκροτημάτων δεν ήταν τελικά «οικιακά» αλλά «δημόσια»;

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση περιόδου	Εργαλεία/βιοτεχνικά	Ποσότητα	Χωρική διασπορά	Αποθήκευσης	Ποσότητα	Χωρική διασπορά	Διοικητικού/ανταλλακτικού χαρακτήρα
Μακρύγιαλος	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Άγνωστη	Άγνωστοι	Ναι	Άγνωστη	Κλειστοί χώροι	Ναι
Βάι	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Άγνωστη	Άνοιχτοί χώροι	Ναι	Άγνωστη	Άγνωστοι	Ίσως
Επάνω Ζάκρος	ΥΜ ΙΑ/Β	Ναι	Μεσαία	Κλειστοί χώροι	Ναι	πολύ μεγάλη	Κλειστοί χώροι	
Άγιος Γεώργιος	ΥΜ ΙΑ/Β	Ναι	Μεγάλη	Κλειστοί & ανοιχτοί χώροι	Ναι	μεγάλη	Κλειστοί χώροι	Ναι
Αζοκέραμος	ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ	Ίσως	Άγνωστη	Άγνωστοι	Ναι	Άγνωστη	Κλειστοί χώροι	
Μύρτος Πύργος	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Άγνωστη	Άγνωστοι	Ναι	Άγνωστη	Κλειστοί χώροι	Ναι
Ζου	ΥΜ ΙΑ	Ναι	πολύ μεγάλη	Κλειστοί & ανοιχτοί χώροι	Ναι	Μεγάλη	Κλειστοί χώροι	
Αχλάδια	ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ	Ναι	Μεγάλη	Κλειστοί χώροι	Ναι	Μεγάλη	Κλειστοί χώροι	Ναι

Πίν. 3.3.1.8. ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ Ι ευρήματα βιοτεχνικά/αποθήκευσης/διοικητικού χαρακτήρα

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση περιόδου	Τελετουργικά/αντικείμενα «κύρους»	Ποσότητα	Χωρική διασπορά
Άγιος Γεώργιος	ΥΜ ΙΑ/Β	Ναι	Μικρή	Κλειστοί & ανοιχτοί χώροι
Αζοκέραμος	ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ			
Αχλάδια	ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ/Β	Ναι	Μικρή	Ανοιχτοί χώροι
Βάι	ΥΜ ΙΑ			Άγνωστοι
Ζου	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Μικρή	Κλειστοί & ανοιχτοί χώροι
Μακρύγιαλος	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Άγνωστη	Κλειστοί & ανοιχτοί χώροι
Μύρτος Πύργος	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Άγνωστη	Κλειστοί χώροι
Επάνω Ζάκρος	ΥΜ ΙΑ/Β	Ναι	Πολύ μεγάλη	Κλειστοί χώροι

Πίν.3.3.1.9. ΥΜ ΙΑ τελετουργικά ευρήματα

Από τη συγκριτική εξέταση των παραπάνω στοιχείων προκύπτει ότι οι «νεοανακτορικές» εγκαταστάσεις τις υπαίθρου που εξετάζονται διαθέτουν πολλά κοινά στοιχεία και λειτουργίες, αλλά και πολλές διαφορές. Και μόνο με βάση αυτή τη διαπίστωση δεν είναι δυνατό να εξισώνονται όλες οι εγκαταστάσεις κάτω από γενικούς όρους του τύπου «έπαυλη», «αγρέπαυλη», «αγροικία» ή «αγροτική εγκατάσταση» κ.λπ. Δεν είναι δεδομένο και αυτονόητο ότι η πρωταρχική λειτουργία των εγκαταστάσεων αυτών ήταν η οικιστική,

αλλά είναι ανάγκη να αναγνωρισθούν και να κατανοηθούν οι κύριοι τομείς λειτουργίας κάθε εγκατάστασης και ποιος ή ποιοι από αυτούς όριζαν καίρια τον χαρακτήρα της κάθε μιας, ώστε να είναι δυνατό να προσδιοριστεί και σαφέστερα. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη το συμπέρασμα ότι κάποιες από τις «μορφές» εγκατάστασης που εξετάζονται παρουσίασαν έναν μεταβαλλόμενο χαρακτήρα, είναι σημαντικό να ενταχθεί στην προσπάθεια και το ζήτημα του χρόνου και της συνέχειας. Το παράδειγμα του Μύρτου Πύργου, πάντως, είναι χαρακτηριστικό σε σχέση με την ερμηνεία του ανασκαφέα, ο οποίος από τη μια πλευρά ορίζει το συγκρότημα του λόφου ως οικισμό, ενώ από την άλλη αυτοαναιρείται λέγοντας ότι το μνημειακό συγκρότημα αποτελούσε μάλλον ένα τελετουργικό κέντρο πρωταρχικά παρά έναν τυπικό οικισμό, με την έννοια του «μινωικού χωριού», όπως έχει αναφερθεί και στο σχετικό κεφάλαιο για τον Μύρτο Πύργο.

Γενικότερα, και σύμφωνα με τα όσα συζητήθηκαν στο πλαίσιο της ανάλυσης που προηγήθηκε, προκύπτει ότι σε ορισμένες εγκαταστάσεις παρατηρείται έμφαση στη βιοτεχνική δραστηριότητα, όπως στη Ζου και στον ΥΜ Άγιο Γεώργιο, και φαίνεται ότι αυτή καθόριζε πιθανώς τον βασικό ρόλο του συγκροτήματος, ενώ στον Μύρτο Πύργο και στον Μακρύγιαλο υπήρχε μεν βιοτεχνική παραγωγή και αποθήκευση αλλά αυτές λειτουργούσαν κάτω από ένα μάλλον θρησκευτικό τελετουργικό πλαίσιο. Έτσι, η εγκατάσταση στη Ζου και στον ΥΜ Άγιο Γεώργιο μπορεί να οριστεί ως βιοτεχνική, ενώ στον Μακρύγιαλο και στον Μύρτο Πύργο ως θρησκευτική, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν πραγματοποιούνταν και άλλες δραστηριότητες. Αντιθέτως, τα μεγάλα αυτά προϊστορικά κτηριακά συγκροτήματα ήταν συνήθως πολυλειτουργικά, διέθεταν όμως, όπως προκύπτει, ένα βασικό πλαίσιο «ύπαρξης» μίας τουλάχιστον κυρίαρχης λειτουργίας. Η συγκριτική εξέταση των αρχιτεκτονικών στοιχείων των εγκαταστάσεων που αναγνωρίζονται ως θρησκευτικές, όπως επίσης και εκείνων που προτείνονται ως βιοτεχνικές, ίσως βοηθήσει στη διερεύνηση και αναγνώριση μιας θρησκευτικής ή βιοτεχνικής αρχιτεκτονικής, ή τουλάχιστον κάποιων στοιχείων τους, και δώσει, έτσι, τη δυνατότητα να προσδιοριστούν ευκολότερα οι άλλες εγκαταστάσεις, ο πρωταρχικός ρόλος των οποίων δεν έχει διασαφηνιστεί πλήρως έως τώρα.

3.3.2.1. Κτηριακά συγκροτήματα με προτεινομένη έμφαση στη θρησκευτική τελετουργία

Στην ανάλυση των εγκαταστάσεων που προηγήθηκε στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, τα ΥΜ Ι κτηριακά συγκροτήματα στον Μύρτο Πύργο και στον Μακρύγιαλο πιθανολογήθηκαν ως «μορφές» θρησκευτικής εγκατάστασης. Η συγκριτική εξέταση των αρχιτεκτονικών τους στοιχείων θα αναδείξει τις ομοιότητες και τις διαφορές τους και ενδεχομένως, με βάση την πρόταση που προέκυψε από την ανάλυση, να δώσει κάποια στοιχεία για τη θρησκευτική αρχιτεκτονική στην ΥΜ Ι Κρήτη.

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Έκταση	Συνολικός αριθμός χώρων	Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων	Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων	Όροφος/οι	Διευθέτηση σε ισόπεδο	Ανδρωτή διευθέτηση	Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»	Επιχρίσματα/κονιάματα	Τοιχογραφίες	Ορθομαρμαρώση/εις	Παραστάδες	Κατώφλια
Μύρτος Πύργος	ΥΜ ΙΑ	Μεγάλης έκτασης (400-800τ.μ.)	25	20	5	Εν μέρει	Εν μέρει	Εν μέρει	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι
Μακρύγιαλος	ΥΜ ΙΑ	Μεγάλης έκτασης (400-800τ.μ.)	19	17	2	Εν μέρει	Ναι	Όχι	Ίσως	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι

Πίν. 3.3.1.10α. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: αρχιτεκτονικά στοιχεία οργάνωσης χώρου

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Συμπληρή γη	Επικάλυψη: πλακόστρωτο	Επικάλυψη: λιθόστρωτο	Επικάλυψη: βοτσαλωτό	Φυσικός βράχος	Φυσικό βραχώδες έξαρμα
Μύρτος Πύργος	ΥΜ ΙΑ	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι
Μακρύγιαλος	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι

Πίν.3.3.1.10β. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: δάπεδα ανοικτών χώρων

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Συμπληρή γη	Επικάλυψη: πλακόστρωτο	Επικάλυψη: βοτσαλωτό	Επικάλυψη: άλλο	Φυσικός βράχος	Φυσικό βραχώδες έξαρμα	Ξύλινα δάπεδα
Μύρτος Πύργος	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Ναι	Όχι	Γύψος	Όχι	Όχι	Ναι
Μακρύγιαλος	ΥΜ ΙΑ	Ναι	Ναι	Ναι	Επίχριστο με κονίαμα	Ναι	Ναι	Ίσως

Πίν. 3.3.1.10γ. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: δάπεδα κλειστών χώρων

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Γωνίες	Κύριος άξονας	Δωμάτιο με κίονα/ες	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Χώρος με πεσσό/ούς	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Δωμάτιο/χώρος με θρανίο	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία
Μύρτος Πύργος	YM IA	B-N/A-Δ	BA-ND							Ναι	ΒΔ	Τελετουργική-θρησκευτική (Saflund 1981, 192)
Μακρύγιαλος	YM IA	BA-BA/ND-NA	B-N	Ναι	A	Τελετουργική χρήση, ίσως αίθουσα συμποσίων για μεγάλες συγκεντρώσεις (Δαβάρας 1985, 85-1992, 172-1997, 123-4).	Ναι	ND	Κεντρικό ιερό της «έπαυλης», Ιερό με θρανίο, ιερή κρύπτη (Δαβάρας 1985, 86-7-1992, 172 Hitchcock 2000, 51)	Ναι	ND	Κεντρικό ιερό της «έπαυλης», Ιερό με θρανίο, ιερή κρύπτη (Δαβάρας 1985, 86-7-1992, 172 Davaras 1992, 172)

Πίν. 3.3.1.10δ. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: κλειστοί χώροι

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Διπλοί χώροι	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Χώρος με ορθομασικάμασι	Οριζόντια χωροθέτηση	Διάδρομος/οι	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κοιτοειδής χώρος	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία
Μύρτος Πύργος	YM IA	Ναι	BA	Αποθήκες	Ναι	Δ	Ναι	ΒΔ	Θεωρείται ανάλογος της Κνωσού και του Νίρου (Gadogan 1976, 152 Saflund 1981, 192, υποσ. 23)	Ναι	ΒΔ	Αποθήκη (Gadogan 1976, 151 Driessen & MacDonald 1998, 217), Ιερό άδυτο, Χώρος θρησκευτικών τελετουργιών, πιθανά μνήσεων (Saflund 1981, 192), Λατρευτικός χώρος (Hood 1997, 114)
Μακρύγιαλος	YM IA	Ναι	Δ	Αποθήκες (Davaras 1997, 123 Hitchcock 2000, 113)	Όχι					Όχι		

Πίν.3.3.1.10ε. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: κλειστοί χώροι (συνέχεια)

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Κεντρική/εσωτερική αυλή	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Φωταγωγός	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Διάδρομοι/οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία
Μύρτος Πύργος	YM IA	Ναι	ΝΔ		Ναι	ΒΔ	Τελετουργική-θρησκευτική (Saflund 1981, 192)	Ναι	Β-Ν
Μακρύγιαλος	YM IA	Ναι	Κέντρο-Ν	Τελετουργική θρησκευτική χρήση (Δαβάρας 1985, 84, 91-1997, 119-122)				Ναι	Α-Δ Δ είσοδος που εξυπηρετούσε τις ανάγκες τελετών (Δαβάρας 1985, 84, 91-1997, 119-122)

Πίν. 3.3.1.10στ. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: ανοικτοί χώροι

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Προθάλαμος/οι αίθουσας/ών δωματίου/ων	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Στοά	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία
Μύρτος Πύργος	YM IA	Ναι	Α	Πρόδομος ιερού (Saflund 1981, 190)			
Μακρύγιαλος	YM IA				Ναι	ΒΑ	

Πίν. 3.3.1.10ζ. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: ημιυπαίθροι χώροι

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Έκταση
Αζοκέραμος	MM III B-YM IA	Άγνωστης έκτασης
Αχλάδια	MM III B-YM IA	Μεσαίας έκτασης (150-400 τ.μ.)
Ζου	YM IA	Μεγάλης έκτασης (400-800 τ.μ.)
Μακρύγιαλος	YM IA	Μεγάλης έκτασης (400-800 τ.μ.)
Βάι	YM IA	Άγνωστης έκτασης
Μύρτος Πύργος	YM IA	Μεγάλης έκτασης (400-800 τ.μ.)
Άγιος Γεώργιος Τουρτούλοι	YM IA/B	Μεγάλης έκτασης (400-800 τ.μ.)
Αχλάδια	YM IA/B	Μεσαίας έκτασης (150-400 τ.μ.)
Επάνω Ζάκρος	YM IA/B	Μεγάλης έκτασης (400-800 τ.μ.)

Πίν. 3.3.1.11. Έκταση YM I εγκαταστάσεων

Τα βασικότερα, λοιπόν, κοινά αρχιτεκτονικά τους στοιχεία είναι τα εξής:

→ *Η μεγάλη έκταση* που καταλαμβάνει το κτηριακό συγκρότημα (Πίν. 3.3.1.10α). Το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, ωστόσο, δεν μπορεί να αποτελεί στοιχείο μιας κατεξοχήν θρησκευτικής αρχιτεκτονικής, αφού τα περισσότερα κτηριακά συγκροτήματα της ΥΜ Ι καταλαμβάνουν ανάλογη έκταση (Πίν. 3.3.1.12).

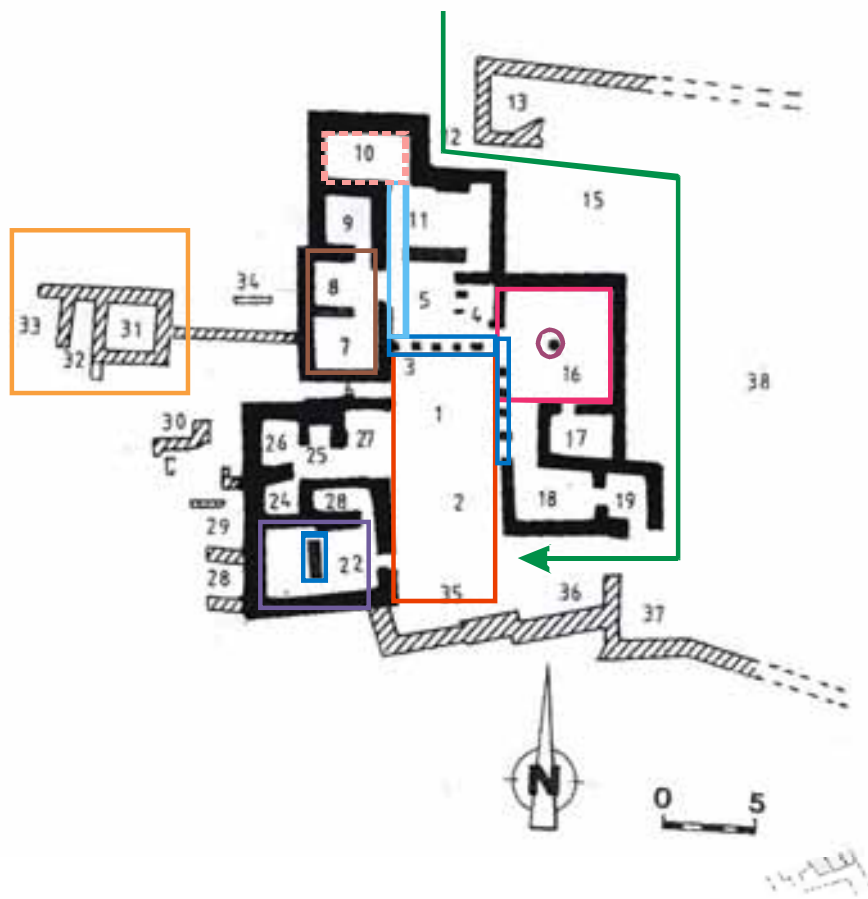
→ *Η αυλή* (Πίν. 3.3.1.10στ).

Στον Μακρύγιαλο η κεντρική αυλή του συγκροτήματος είναι ανάλογη με εκείνη των «ανακτόρων», αποτελώντας τον τελικό προορισμό και στόχο του κυκλοφοριακού μοτίβου του συμπλέγματος. Πρόκειται για μια αυλή θρησκευτικών τελετουργιών, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Κ. Δαβάρα, και άλλους ερευνητές.⁹²² Στον Μύρτο Πύργο η αυλή βρίσκεται στο κέντρο δύο μνημειακών πρόστυλων προσόψεων, τα οποία εφάπτονται στη ΒΔ και Α πλευρά της. Δεν συνιστά το κέντρο του κτηριακού συγκροτήματος, τουλάχιστον όχι με τη μορφή των κεντρικών αυλών των «ανακτόρων» και του Μακρύγιαλου, αλλά –σύμφωνα με τον ανασκαφέα και άλλους ερευνητές– αποτελεί μια κεντρική αυλή για το συγκρότημα. Ο ανασκαφέας τη συγκρίνει μάλιστα με εκείνη στα Γουρνιά.⁹²³ Η αυλή αυτή προϋπήρχε του ΥΜ συγκροτήματος και αποτελούσε μια ΝΔ αυλή για τον ΜΜ πρόγονό του. Παρά τη διαφορετική μορφή της, όμως, από εκείνη του Μακρύγιαλου, πρόκειται επίσης για έναν τελετουργικό υπαίθριο χώρο.⁹²⁴

⁹²² Κεφ. 2.10.2.

⁹²³ Κεφ. 2.6.2.

⁹²⁴ Κεφ. 2.6.2.

Σχ.3.3.1.1. Σύγκριση αρχιτεκτονικών στοιχείων και χώρων στα κτηριακά σύνολα του Μακρύγιαλουκαι του Μύρτου Πύργου

Στις δύο υπό εξέταση εγκαταστάσεις, η αυλή κατά την YM IA ήταν ανοιχτή προς N, ενώ στον Μακρύγιαλο στην YM IB κλείνεται και από τη N πλευρά με την προσθήκη ενός περιτειχίσματος. Στην MM I B Κνωσό θεωρείται πιθανό το σύμπλεγμα να αναπτυσσόταν σε σχήμα U, ανοικτό στη N πλευρά της κεντρικής αυλής, δια της οποίας θα είχε οπτική επαφή με το ιερό κορυφής του Γιούχτα.⁹²⁵ Στον Μακρύγιαλο η κεντρική αυλή έχει τον ίδιο προσανατολισμό, B/N, και αναλογίες με τις κεντρικές αυλές των «ανακτόρων».⁹²⁶ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα και τα όσα συζητήθηκαν στο πλαίσιο της ανάλυσης της εγκατάστασης του Μακρύγιαλου στην παρούσα εργασία, η κεντρική αυλή αποτελούσε έναν χώρο τελετουργικών θρησκευτικών δρώμενων, δηλαδή ένα είδος τεμένους.⁹²⁷

Ο J. Driessen⁹²⁸ χαρακτηρίζει την αυλή στον Μύρτο Πύργο κεντρική, ενώ με βάση τα όσα έως τώρα συζητήθηκαν⁹²⁹ φαίνεται ότι αποτελούσε και αυτή χώρο τελετουργικών θρησκευτικών δρώμενων. Είναι πιθανό η τελετουργική της χρήση να προϋπήρχε του YM συγκροτήματος, αφού χρονολογείται από τον ανασκαφέα ήδη στη MM περίοδο.⁹³⁰ Φαίνεται, μάλιστα, ότι η μορφή των τελετουργιών άλλαξε κατά το τέλος της MM περιόδου, όταν η κυκλική κατασκευή της αυλής μπαζώθηκε και μέρος των θρησκευτικών δρώμενων που πραγματοποιούνταν σε αυτήν μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό του YM συγκροτήματος.⁹³¹ Συνεπώς, η αυλή και των δύο συγκροτημάτων αποτελούσε κομβικό και κεντρικό σημείο για αυτά, και ενδεχομένως ένα σημαντικό στοιχείο μιας τελετουργικής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής της YM I περιόδου. Ωστόσο, το θέμα των αυλών και των «αυλοκεντρικών» κατασκευών, κατά κύριο λόγο των «ανακτόρων», παραμένει ένα άλυτο ζήτημα της μινωικής αρχαιολογίας.

→ **Τα κατώφλια** (Πίν. 3.3.1.10α). Το κατώφλι δηλώνει αρχιτεκτονικά τη μετάβαση⁹³² και υπογραμμίζει τη σημασία του κτηρίου.⁹³³ Η μετάβαση, στα μινωικά κτήρια, φαίνεται να διέπεται από μια συνθετότητα και ένα ιδιαίτερο χωροταξικό νόημα δύσκολο να

⁹²⁵ Το θέμα για το ακριβές μέγεθος του MM I B ανακτόρου στην Κνωσό είναι ανοικτό σε συζήτηση, αν και η πιθανή ανακάλυψη της ΝΔ πρόσοψής του το 1987 οδηγεί στη σκέψη για ένα κτήριο σε σχήμα U, ανοικτό στη N πλευρά της κεντρικής αυλής, το οποίο διαμέσου αυτής θα έβλεπε το ιερό κορυφής του Γιούχτα (Driessen 1997, 11).

⁹²⁶ Κεφ. 2.10.2.

⁹²⁷ Κεφ. 2.10.2.

⁹²⁸ Κεφ. 2.6.1.

⁹²⁹ Κεφ. 2.6.2.

⁹³⁰ Κεφ. 2.6.1, 6.2.

⁹³¹ Κεφ. 3.

⁹³² Το κατώφλι αποτελεί «το τέχνημα κάθε κοινωνίας για τη διαχείριση της μετάβασης... σκηνογραφώντας την πράξη της διάβασης», Κασσιούμη Ειρήνη, «Το κατώφλι: η διαλεκτική του μέσα και του έξω», <http://courses.arch.ntua.gr/113189.html> (Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π.).

⁹³³ Taylor, κεφ 9· Rutkowski 1986, 180.

κατανοηθεί. Για παράδειγμα, δεν είναι ασυνήθιστο για χώρους, όπως ο λεγόμενος «Θησαυρός του Ιερού» και το λεγόμενο «Ιερό» στην Κάτω Ζάκρο, οι οποίοι μοιράζονται έναν κοινό τοίχο, ο επισκέπτης να υποχρεούται να περάσει όχι λιγότερα από 6 κατώφλια προκειμένου να πάει από το ένα δωμάτιο στο άλλο. Η L. Hitchcock υποθέτει ότι τα παραπάνω παραδείγματα κατωφλιών, αλλά και το κατώφλι του διαδρόμου 41 στη Φαιστό που θεωρεί ότι θα μπορούσε να σχηματίζει το κεντρικό στοιχείο ενός «Τριμερούς Ιερού», αποτελούν παραδείγματα τα οποία, σε συνδυασμό και με την όλη διευθέτηση, σχετίζονται με το θρησκευτικό τελετουργικό που λάμβανε χώρα εκεί. Συγκεκριμένα, η ίδια θεωρεί ότι μια τέτοια διευθέτηση θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί σε ένα ιερό δράμα ή σε ένα τελετουργικό επιφάνειας.⁹³⁴

Η υπόθεση της Hitchcock θα μπορούσε να ενισχυθεί και από τη σύγκριση του ιερού των Γουρνιών με τα δωμάτια 1-3 στο κτήριο 5 του Παλαίκαστρου, των οποίων οι ομοιότητές είναι μεγάλες, σύμφωνα με τους J. Driessen και C. MacDonald. Συγκεκριμένα, οι ίδιοι αναφέρονται στην πρόσβαση μέσω μιας μικρής κλίμακας από τη δημόσια αυλή και στα κατ' άξονα κατώφλια. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του κατωφλιού στην περίπτωση του ιερού, όπου τα δωμάτια, τουλάχιστον στο ισόγειο, αποκλείστηκαν από τα υπόλοιπα διαμερίσματα, τα οποία ήταν προσβάσιμα μέσω ενός κατωφλιού στη νότια πλευρά.⁹³⁵

Η σημασία και η σπουδαιότητα των κατωφλιών παρατηρείται έντονα στη β' φάση στο Βαθύπετρο. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της φάσης αυτής, άλλωστε, είναι τα ογκώδη κατώφλια. Σύμφωνα με τους J. Driessen και J. Sakellarakis, το γεγονός ότι πραγματικά ανήκουν στη δεύτερη φάση, στην ΥΜ ΙΒ, υποδηλώνεται από το γεγονός ότι οι υπάρχοντες τοίχοι έπρεπε να γκρεμιστούν για να δώσουν χώρο στα κατώφλια.⁹³⁶ Το ίδιο όμως φαίνεται να ισχύει και στα Αχλάδια, όπου το ογκώδες διπλό κατώφλι της εισόδου στο κτήριο προστίθεται στη β' φάση του.⁹³⁷ Ακόμη, στο «ανάκτορο» των Μαλίων, στην κύρια είσοδο της Β πτέρυγας, όπως συμβαίνει και στην Κνωσό και τη Ζάκρο, βρίσκεται ένα διπλό σύστημα από συμπαγή κατώφλια, στοιχείο που αποτελεί αλλαγή σε σχέση με την προηγούμενη ανοικτή είσοδο, όπως επισημαίνουν οι Driessen και MacDonald.⁹³⁸ Από την παραπάνω συνοπτική εξέταση ορισμένων περιπτώσεων, λοιπόν, προκύπτει ότι τα κατώφλια διαχωρίζουν περιοχές

⁹³⁴ Hitchcock 2000, 107.

⁹³⁵ Driessen & MacDonald 1997, 57.

⁹³⁶ Driessen & Sakellarakis 1997, 74

⁹³⁷ Κεφ. 2.3.2.

⁹³⁸ Driessen & MacDonald 1997, 183.

μέσα σε ένα μινωικό κτήριο και μάλιστα συχνά διαχωρίζουν ιερές περιοχές από άλλα διαμερίσματα. Ο διαχωρισμός αυτός των περιοχών φαίνεται ότι ενισχύεται στην ΥΜ ΙΑ/Β. Για ασφαλή, εντούτοις, συμπεράσματα απαιτείται μια συνολική έρευνα σχετικά με την παρουσία κατωφλιών στα μινωικά κτήρια.

- *Τα επιχρίσματα/κονιάματα.* Επισημαίνεται, ακόμη, ότι η χρήση επιχρισμάτων/κονιαμάτων/τοιχογραφιών/γύψου συνδυάζεται συνήθως στα ΥΜ Ι κτηριακά συγκροτήματα με τη χρήση κατωφλιών. Ορισμένα παραδείγματα, εκτός από τον Μύρτο Πύργο και τον Μακρύγιαλο, είναι η Επάνω Ζάκρος, το Νίρου Χάνι, το Βαθύπετρο κ.λπ.
- *Η πλακόστρωση ή επικάλυψη των δαπέδων* (με γύψο ή ασβεστοκονίαμα) σε κλειστούς χώρους (Πίν. 3.3.1.10γ). Η ίδια συσχέτιση που παρατηρείται στα μινωικά συγκροτήματα μεταξύ της χρήσης επιχρισμάτων/κονιαμάτων και κατωφλιών ισχύει και για τα καλυμμένα δάπεδα, πλακόστρωτα ή με επικάλυψη. Η συσχέτιση αυτή παρατηρείται και στα προαναφερθέντα παραδείγματα.
- *Η αίθουσα με θρανίο* (Πίν. 3.3.1.10δ). Η αίθουσα με θρανίο αποτελεί ένα ακόμα άλυτο πρόβλημα της έρευνας. Πρόκειται για έναν τύπο δωματίου ο χαρακτήρας του οποίου, αναλόγως, συνδέεται:
 - ✓ με τη λατρεία και την τελετουργία, οπότε χαρακτηρίζεται ως «ιερό με θρανίο» και το θρανίο αποτελεί τον χώρο εναπόθεσης των τελετουργικών αντικειμένων⁹³⁹
 - ✓ με την υποδοχή και την ανάπαυση,⁹⁴⁰ καθώς και τη συγκέντρωση για κοσμικές ή τελετουργικές συναντήσεις περιορισμένου χαρακτήρα και πιο εξειδικευμένα για την παράθεση γευμάτων⁹⁴¹
 - ✓ με τη βιοτεχνική/εργαστηριακή χρήση⁹⁴²
 - ✓ σε συνάφεια με τα «φυλάκια».⁹⁴³

Οι δύο ΥΜ Ι θρησκευτικές εγκαταστάσεις διαθέτουν χώρο με θρανίο. Στον Μακρύγιαλο ο χώρος αυτός θεωρείται ιερό, ενώ στον Μύρτο Πύργο είχε πιθανώς ανάλογο ρόλο. Σε Μύρτο Πύργο και Νίρου βρέθηκαν θρανία από γύψο διακοσμημένο με τρίγλυφα. Η αίθουσα με το θρανίο στον Μύρτο, στο Νίρου αλλά και στα Αχλάδια συνδυάζεται με φωταγωγό. Στα Αχλάδια, το δωμάτιο με το γωνιακό θρανίο βρίσκεται

⁹³⁹ Gesell 1985:19 κέξ.· Πιλάλη-Παπαστερίου 1984, 17-20.

⁹⁴⁰ Πλάτων 1956a, 234· 1960, 299· Graham 1986 (1962), 40· Koraka 1990, 220, 223, 229.

⁹⁴¹ Preziosi 1983, 21· Platon 1997, 194· Hitchcock 2000, 182-6.

⁹⁴² Πλάτων 1960, 300· 1964, 165· Koraka & Platon 1993, 100, εικ. 33· Κόπακα 2002, 33.

⁹⁴³ Hitchcock 2000, 182-6.

δίπλα στους χώρους που χαρακτηρίζονται ως μαγειρεία/σκευοφυλάκια και για τον λόγο αυτό αυτό ερμηνεύτηκε ως τραπεζαρία. Ο ανασκαφέας, Ν. Πλάτων, υποστήριξε ότι αποτελούσε έναν χώρο τελετουργιών, εξαιτίας της γειννιάσής του με την αίθουσα με το πολύθυρο και την πεσσοστοιχία, ενώ λόγω των αποθετών που βρίσκονται έξω ακριβώς από το σημείο εκείνο, σύμφωνα με τον ίδιο, συνάγεται ότι υπήρχε παράθυρο.

Η αίθουσα με θρανίο δεν είναι δυνατό να χαρακτηρίζει μόνο τη θρησκευτική αρχιτεκτονική, αφού όλα τα υπό εξέταση κτηριακά συγκροτήματα διαθέτουν δωμάτια με θρανίο (Πίν. 3.3.1.14). Η ερμηνεία τους ποικίλει σε κάθε ένα από αυτά. Στον Άγιο Γεώργιο το θρανίο που βρίσκεται στον προθάλαμο ερμηνεύεται ως αναπαυτήριο, ενώ τα υπόλοιπα χαρακτηρίζονται από τον ανασκαφέα ως δομές βιοτεχνικής/εργαστηριακής χρήσης (Πίν. 3.3.1.14). Συγκεκριμένα, στο θρανίο του υπερυψωμένου, κυρίως δωματίου βρέθηκαν δύο ληνοί τοποθετημένοι πάνω του. Στην Επάνω Ζάκρο, επίσης, το θρανίο αποτελούσε μέρος του συστήματος πίεσης των σταφυλιών. Στη Ζου το γωνιακό θρανίο του προθαλάμου, λόγω της θέσης του, χαρακτηρίστηκε αναπαυτήριο. Είναι σαφές, λοιπόν, ότι οι δομές που χαρακτηρίζονται με τον γενικό όρο θρανίο είχαν ποικίλες χρήσεις στις εγκαταστάσεις που εξετάζονται και η διαφοροποίησή τους προέρχεται κυρίως από την ερμηνεία των συμφραζομένων.

- *Ο/Οι κίονας/-ες ή/και ο/οι πεσσός/-οί* (Πίν. 3.3.1.10η). Το ζήτημα του ορισμού των πεσσών και των κίωνων έχει ήδη θιγεί στη συζήτηση για τον Μύρτο Πύργο και τον Μακρύγιαλο. Η σημασία των αρχιτεκτονικών αυτών στοιχείων διχάζει τους ερευνητές, ήδη από το ξεκίνημα της μινωικής αρχαιολογίας, για αυτό και το θέμα θα συζητηθεί πιο κάτω σε ειδικό κεφάλαιο.
- *Οι διπλοί αποθηκευτικοί χώροι* (Πίν. 3.3.1.10ε). Στον Μύρτο Πύργο αλλά και στον Μακρύγιαλο οι διπλοί αποθηκευτικοί χώροι (Σχ. 3.3.1.1 καφέ πλαίσιο) σχετίζονται με την άσκηση λατρείας⁹⁴⁴. Διπλοί αποθηκευτικοί χώροι υπάρχουν επίσης στα Αχλάδια, στο Νίρου, στο Σκλαβόκαμπο και σε άλλα κτηριακά συγκροτήματα της υπαίθρου.
- *Οι χώροι βιοτεχνικών δραστηριοτήτων*. Και στις δύο θρησκευτικές εγκαταστάσεις υπάρχει ενότητα βιοτεχνικών δραστηριοτήτων (Σχ.3.3.1.1, πορτοκαλί πλαίσιο). Σε όλα τα προαναφερόμενα παραδείγματα που συνδυάζουν τα στοιχεία που εξετάστηκαν παραπάνω διαπιστώνονται και βιοτεχνικές δραστηριότητες: στον Μακρύγιαλο, στον Μύρτο Πύργο, στα Αχλάδια, στο Νίρου, στην Επάνω Ζάκρο κ.λπ.

⁹⁴⁴

Κεφ. 2. 6.2 και 2.10.2

→ *Οι διοικητικές λειτουργίες.* Το ίδιο ισχύει μάλλον και για τις διοικητικές λειτουργίες

Οι ομοιότητες ανάμεσα στις δύο ΥΜ εγκαταστάσεις φαίνεται να είναι πολλές· υπάρχουν, όμως, και χαρακτηριστικές διαφορές, οι οποίες συνοψίζονται στα παρακάτω:

→ Ο Μακρύγιαλος, εν αντιθέσει με τον Μύρτο Πύργο, δεν διαθέτει τοιχογραφίες, «ορθομαρμάρωση» και παραστάδες. (Πίν. 3.3.1.10α).

→ Οι ανοικτοί χώροι του Μακρύγιαλου δεν επικαλύπτονται με πλακόστρωτο, λιθόστρωτο ή όποια άλλη επικάλυψη (Πίν. 3.3.1.10 α-β.).

→ Τα υλικά στον Μακρύγιαλο είναι ντόπια, εν αντιθέσει με τον Μύρτο Πύργο που διαθέτει εισηγμένα υλικά. Στον Μακρύγιαλο δεν παρατηρείται χρήση γύψου, που είναι χαρακτηριστική στον Μύρτο Πύργο.

→ Όσον αφορά τη χρήση των κίωνων και των πεσσών, που διαπιστώνεται και στα δύο κτηριακά συγκροτήματα, σημειώνεται ότι αυτοί δεν εμφανίζονται στους ίδιους χώρους και με την ίδια διάταξη. Συγκεκριμένα, ο Μακρύγιαλος διαθέτει τετράγωνη αίθουσα με κεντρικό κίονα, ενώ ο Μύρτος Πύργος όχι (Πίν. 3.3.1.10δ και Σχ. 3.3.1.1, έντονο ροζ πλαίσιο). Κίονες στον Μύρτο Πύργο υπάρχουν στα πρόπυλα εισόδων και στο φωταγωγό (Σχ. 3.3.1.1, μωβ περίγραμμα). Στο ένα πρόπυλο του ΒΔ τμήματος οι κίονες βρίσκονται εκατέρωθεν ενός πεσσού, για τον οποίο προτάθηκε ότι συνιστά πρόδομο ιερού (Πίν. 3.3.1.10η και Σχ. 3.3.1.1). Το πρόπυλο του Α κτηρίου διέθετε επίσης έναν κίονα στο κέντρο (Σχ. 3.3.1.1, μωβ περίγραμμα). Στον Μακρύγιαλο ο κίονας βρίσκεται εντός τετράγωνης αίθουσας με τελετουργικό χαρακτήρα (Πίν. 3.3.1.10η). Πεσσός στον Μύρτο Πύργο υπάρχει μόνο στο κέντρο του μνημειακού προπύλου με τους κίονες εκατέρωθεν, ενώ στον Μακρύγιαλο μια σειρά πεσσών στη Β και Α πλευρά της αυλής δημιουργεί πεσσοστοιχίες-στοές, οι οποίες αποτελούν το φόντο του βωμού που βρίσκεται στην αυλή ακριβώς μπροστά τους (Σχ. 3.3.1.1., μπλε πλαίσιο). Επίσης, ένας επιμήκης πεσσός με δύο θρανία εκατέρωθεν, στα Α και Δ, υπάρχει σε ένα μικρό δωμάτιο που βρίσκεται ΝΔ της κεντρικής αυλής και χαρακτηρίζεται ως κρύπτη ή κεντρικό ιερό ή και ιερό με θρανίο (Πίν. 3.3.1.10δ).

→ Βωμός στον Μύρτο Πύργο δεν αναφέρεται.

→ Φωταγωγός στον Μακρύγιαλο μάλλον δεν υπήρχε (Πίν. 3.3.1.10στ).

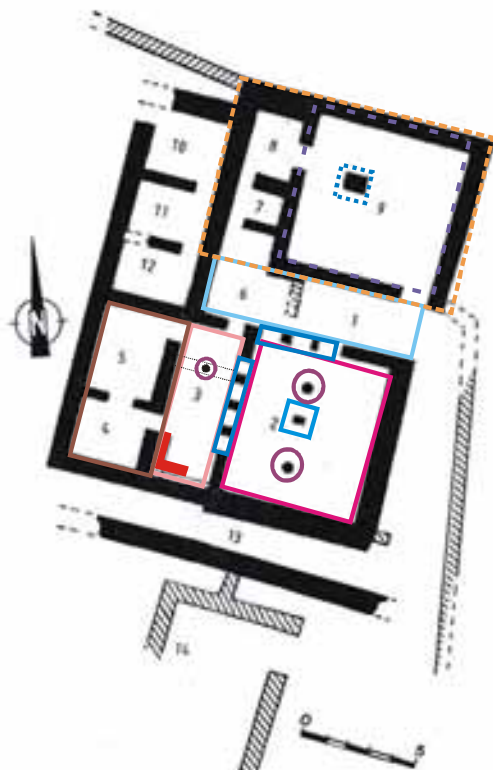
→ Στον Μύρτο Πύργο υπάρχει ο κογχοειδής σπηλαιώδης χώρος στο τέλος του διαδρόμου, που ερμηνεύεται ως χώρος θρησκευτικών δρώμενων, και συγκεκριμένα ως χώρος εμφάνισης της θεότητας και χώρος μύσεων, όπως συζητήθηκε παραπάνω. Στον Μακρύγιαλο δεν υπάρχει ανάλογος χώρος (Πίν. 3.3.1.10ε). Ως κλειστός ιερός χώρος τελετουργικών δρώμενων στον Μακρύγιαλο θεωρείται εκείνος με το θρανίο στο κέντρο (Σχ. 3.3.1.1. αρ.22, μωβ πλαίσιο).

Από την παραπάνω σύγκριση προκύπτει ότι υπήρχαν κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία μεταξύ των δύο εγκαταστάσεων, αν και παρουσιάζονται με διαφορετικές συνάψεις στην κάθε μία από αυτές. Προκύπτει, έτσι, το συμπέρασμα ότι πιθανώς εξυπηρετούσαν διαφορετικών τύπων τελετουργίες ή και λατρεία.⁹⁴⁵ Χαρακτηριστικό είναι πάντως ότι και στις δύο εγκαταστάσεις παρατηρούνται τα λεγόμενα «ανακτορικά» χαρακτηριστικά, τα οποία όμως στις συγκεκριμένες περιπτώσεις εξυπηρετούν, ως φαίνεται, έναν θρησκευτικό συμβολισμό.

Οι βιοτεχνικοί/αποθηκευτικοί χώροι των εγκαταστάσεων αυτών βρίσκονται σε διαφορετική θέση στο κτηριακό σύνολο, δηλαδή στα ΒΑ στον Μύρτο Πύργο και στα Δ στον Μακρύγιαλο. Μήπως η διαφοροποίηση αυτή τελικά δεν έχει σχέση μόνο με την παραγωγή, αλλά συνδέεται και με ένα διαφορετικό είδος της λατρείας, συνδεόμενο με την παραγωγή

και αποθήκευση που λάμβανε χώρα στα συγκροτήματα, όπως προτείνει η Hitchcock,⁹⁴⁶ Τα κοινά χαρακτηριστικά αλλά και οι σημαντικές διαφορές προβληματίζουν για την πιθανή ποικιλία που θα μπορούσε να υπάρχει σε τέτοιου είδους εγκαταστάσεις και τη δυσκολία να αναγνωριστούν και να προσδιοριστούν τελικά ως τέτοιες μέσα από μια κοινή αρχιτεκτονική «φόρμουλα».

Παραπάνω, πολλές φορές αναφέρθηκε το ΥΜ Ι κτήριο των Αχλαδιών, αρκετά από τα

Σχ. 3.3.1.2. Εξέταση αρχιτεκτονικών στοιχείων και χώρων στο κτήριο των Αχλαδιών

⁹⁴⁵ Βλ. και Hitchcock για διαφορετικές λατρείες, πχ. στην Κνωσό, στο Ανάκτορο της Κ. Ζάκρου, στα Γουρνιά κ.λπ.

⁹⁴⁶ Αυτόθι.

αρχιτεκτονικά στοιχεία του οποίου έχουν ομοιότητες με εκείνα των δύο θρησκευτικών εγκαταστάσεων. Συγκεκριμένα, ο συνδυασμός που υπάρχει στο ΒΔ πρότυπο του Μύρτου Πύργου, του πεσσού εκατέρωθεν δύο κίωνων, στα Αχλάδια βρίσκεται εντός της μεγάλης ΝΑ αίθουσας (Σχ. 3.3.1.2, έντονο ροζ πλαίσιο). Η αίθουσα αυτή έχει σειρά πεσσών στα Β και Δ (Σχ. 3.3.1.2, μπλε πλαίσιο). Επικοινωνεί με χώρο που έχει γωνιακό θρανίο και φωταγωγό (Σχ. 3.3.1.2, ανοιχτό ροζ πλαίσιο). Στον Μύρτο Πύργο το πρότυπο με τον πεσσό και τους εκατέρωθεν κίονες οδηγεί επίσης σε χώρο με θρανίο και φωταγωγό (Σχ. 3.3.1.1, ανοιχτό ροζ πλαίσιο). Ο ανασκαφέας, Ν. Πλάτων, πρότεινε την τελετουργική χρήση των χώρων 2 και 3.⁹⁴⁷ Η Ν. Μαρινάτου υποστηρίζει ότι η ενότητα αυτή εξυπηρετούσε τελετουργικά γεύματα.⁹⁴⁸ Στον Μακρύγιαλο η Α πεσσοστοιχία της κεντρικής αυλής οδηγεί σε μια υπόστυλη αίθουσα με κεντρικό κίονα, που προτείνεται ως χώρος τελετουργικών γευμάτων. Εδώ υπάρχει ο συνδυασμός όλων αυτών των στοιχείων και οι λειτουργίες συγχωνεύονται σε ένα κτήριο μικρότερων διαστάσεων.

Στον Μύρτο Πύργο και στα Αχλάδια ο βιοτεχνικός και ο αποθηκευτικός τομέας βρίσκονται μαζί στα ΒΑ. Στην αρχιτεκτονική ανάλυση των δύο εγκαταστάσεων που προηγήθηκε, έγινε σύγκριση χώρων στο συγκρότημα του Μύρτου Πύργου και του Νίρου (Σχ. 2.6.4). Ο χώρος του φωταγωγού με το θρανίο είναι κοινός και στα τρία κτηριακά συγκροτήματα. Το θρανίο, μάλιστα, στον Μύρτο Πύργο και στο Νίρου ήταν διακοσμημένο με τρίγλυφα. Όμως, το υποστύλωμα του φωταγωγού στον Μύρτο είναι ένας κίονας, ενώ στο Νίρου ένας πεσσός. Υπάρχουν αρκετές διαφορές στον τρόπο εισόδου στον χώρο του θρανίου-φωταγωγού και στα τρία συγκροτήματα, στους γεινιάζοντες χώρους που συλλειτουργούν στο ίδιο πλαίσιο και στη θέση που βρίσκονται σε κάθε κτήριο οι κίονες και οι πεσσοί. Οι παραπάνω διαφορές φαίνεται ότι φορτίζονται με ένα διαφορετικό συμβολικό νόημα. Επειδή οι πεσσοί και οι κίονες εμφανίζονται σε πολλά από τα κτηριακά συγκροτήματα που εξετάζονται, είτε σε αυτά κυριαρχούν οι θρησκευτικές-τελετουργικές δραστηριότητες είτε οι βιοτεχνικές-αποθηκευτικές, κρίνεται απαραίτητο να γίνει μια προσπάθεια αποσαφήνισης του ρόλου τους, καθώς δημιουργούνται πολλά ερωτηματικά.

Εντούτοις, παρά τα κενά που παρουσιάζουν τα βιβλιογραφικά δεδομένα, από την παραπάνω σύγκριση του χαρακτήρα των ευρημάτων κάθε εγκατάστασης –κυρίως με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε για κάθε μία από αυτές– προκύπτει ότι σε όλες παρουσιάζονται βιοτεχνικές/αποθηκευτικές λειτουργίες και τελετουργική πρακτική. Όμως, διαφοροποιείται η ένταση αυτών των λειτουργιών. Συνοψίζοντας αμέσως πιο κάτω τα όσα

⁹⁴⁷ Βλ. Κεφ. 2.3.1 και 3.2.

⁹⁴⁸ Βλ. Κεφ. 2.3.1 και 3.2.

έως τώρα προέκυψαν από τη μελέτη, γίνεται σαφής η παραπάνω διαπίστωση, καθώς και ότι σε κάποιες εγκαταστάσεις μεταβάλλεται σταδιακά η ένταση των λειτουργιών από την MM IIIB στην YM περίοδο και οδηγεί σε μετασχηματισμό του χαρακτήρα του κτηρίου. Συγκεκριμένα:

- Στον Άγιο Γεώργιο, η MM IIIB αποτελεί μια μεταβατική φάση, από μία μικρής έκτασης εγκατάσταση –με προτεινόμενη κύρια λειτουργία την τελετουργική τροφο/ποτο-κατανάλωση– σε ένα βιοτεχνικό κτηριακό συγκρότημα με κύριους παραγωγικούς τομείς την οινοπαραγωγή, την υφαντουργία και την παραγωγή κεραμικών, αλλά και άλλες εργαστηριακές λειτουργίες. Ο τελετουργικός χαρακτήρας περιορίζεται κυρίως στις παλαιότερες MM IIIB κτηριακές κατασκευές, ενώ το νέο YM I κτήριο στο ανώτερο επίπεδο του λόφου κατασκευάζεται για να εξυπηρετήσει την αλλαγή αυτή και στεγάζει τις βιοτεχνικές/αποθηκευτικές λειτουργίες.
- Έμφαση στην οινοπαραγωγή και στην αποθήκευση του οίνου διαπιστώνεται και στο MM IIIB-YM IA κτήριο του Αζοκεράμου, και βεβαίως στο YM IA/B κτηριακό συγκρότημα της Επάνω Ζάκρου. Η μεταποίηση του αγροτικού προϊόντος συνδυάζεται στην Επάνω Ζάκρο με μια πολυτελή κατασκευή και πιθανές τελετουργικές πρακτικές, που αποτελούν μια σημαντική ένδειξη για το ότι η οινοπαραγωγή επενδύεται με έναν τελετουργικό μανδύα.
- Στα Αχλάδια, η προτεινόμενη τελετουργική τροφο/ποτο-κατανάλωση της MM IIIA-B εγκατάστασης τονίζεται με την προσθήκη αρχιτεκτονικών στοιχείων στην YM IA· στοιχείων που απαντούν στις θρησκευτικές εγκαταστάσεις του Μακρύγιαλου και του Μύρτου Πύργου, στην τελετουργική τους ενότητα. Οι βιοτεχνικές/αποθηκευτικές λειτουργίες διαφοροποιούνται από τις τελετουργικές, με βάση τον τρόπο οργάνωσης των χώρων, και εφαρμόζονται κυρίως στη βιοτεχνική/αποθηκευτική πτέρυγα η οποία αναπτύσσεται στο πρότυπο του «τετραγώνου σε τετράγωνο».
- Στη Ζου, κατασκευάζεται στη MM IIIB ένα βιοτεχνικό κτηριακό συγκρότημα, το οποίο στην YM IA επεκτείνεται. κυρίως με τον ορισμό και τη χρήση αύλειων χώρων, όπου νέες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και δομές προστίθενται για να εξυπηρετήσουν, προφανώς, μια πιο μαζική παραγωγή. Διαπιστώνεται, ωστόσο, και θρησκευτική-τελετουργική δραστηριότητα στο συγκρότημα, που όμως περιορίζεται σε συγκεκριμένους χώρους στα Δ, στη δεύτερη φάση.

- Στον Μύρτο Πύργο, η εγκατάσταση είναι κατά βάση θρησκευτική και οι βιοτεχνικές λειτουργίες, όπως η παραγωγή λίθινων και κεραμικών και ίσως η μεταλλοτεχνία, η αποθήκευση γεωργικών προϊόντων (κρασί και λάδι), η διοικητική/ανταλλακτική πρακτική και το εμπόριο προϊόντων υπόκεινται στο θρησκευτικό αυτό πλαίσιο.
- Ο Μακρύγιαλος είναι, επίσης, μια θρησκευτική εγκατάσταση. Οι θυσίες, τα τελετουργικά γεύματα, η αποθήκευση, η διοικητική/ανταλλακτική δραστηριότητα και το εμπόριο αποτελούν σημαντικές πτυχές στη ζωή της εγκατάστασης.

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις προκύπτει ότι ο Μύρτος Πύργος και ο Μακρύγιαλος, που αποτελούν εγκαταστάσεις θρησκευτικού χαρακτήρα, ενσωματώνουν δραστηριότητες βιοτεχνικές, αποθηκευτικές, διοικητικές/ανταλλακτικές. Επίσης, στη Ζου, ένα κτήριο κατά βάση βιοτεχνικού χαρακτήρα διαπιστώνονται και θρησκευτικές λειτουργίες. Στις υπόλοιπες εγκαταστάσεις, οι τελετουργικές δραστηριότητες δεν είναι εύκολο να διασαφηνιστεί εάν είναι κοσμικές ή θρησκευτικές. Όμως, φαίνεται οι βιοτεχνικές-αποθηκευτικές λειτουργίες να εμπλέκονται με τις τελετουργικές σε τέτοιο βαθμό, που δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί ο βασικός χαρακτήρας της εγκατάστασης σε κάθε περίπτωση.

Σε όλες τις περιπτώσεις, πάντως, προκύπτει ότι τα κτηριακά συγκροτήματα είναι πολυλειτουργικά, αλλά όπως διαπιστώνεται πιο ξεκάθαρα στην περίπτωση του Μύρτου Πύργου, του Μακρύγιαλου και της Ζου υπάρχει μια έμφαση είτε στον τελετουργικό είτε στον βιοτεχνικό τομέα. Για τον λόγο αυτό ακολουθεί μια προσπάθεια καταρχάς ανάγνωσης και αναγνώρισης των χώρων παραγωγής και αποθήκευσης προϊόντων στις υπό εξέταση εγκαταστάσεις και σε εγκαταστάσεις από όλη την Κρήτη, και έπεται η προσπάθεια αναγνώρισης εκείνων των αρχιτεκτονικών στοιχείων τα οποία προσδιορίζουν τις θρησκευτικές εγκαταστάσεις που αναγνωρίστηκαν ως τέτοιες. Τα στοιχεία που θα προκύψουν στοχεύουν στην αποσαφήνιση και των υπολοίπων κτηριακών συγκροτημάτων της υπαίθρου.

3.3.2.2 Χώροι παραγωγής-αποθήκευσης

Σε όλα τα υπό εξέταση κτηριακά συγκροτήματα της ΥΜ Ι περιόδου διαπιστώνονται παραγωγικές και αποθηκευτικές λειτουργίες. Η ακριβής ποσότητα των ευρημάτων στα περισσότερα συγκροτήματα είναι άγνωστη, όπως και η ακριβής χωρική τους διασπορά. Ωστόσο, με βάση τον χώρο εύρεσης των αποθηκευτικών πύλων, των βιοτεχνικών

ευρημάτων και εργαλείων και των επιμέρους παραγωγικών δομών είναι δυνατό να οριστούν περιοχές μέσα στα συγκροτήματα στις οποίες παρατηρείται έμφαση στην παραγωγική και αποθηκευτική λειτουργία.

Στο ΥΜ ΙΑ κτηριακό συγκρότημα του Άγιου Γεωργίου παρατηρείται έντονη παραγωγική δραστηριότητα και αποθήκευση, στην ΥΜ Ι προσθήκη, στα ανώτερα άνδρα (Σχ. 3.3.1.3, μαύρο χρώμα, αρ. 13-30). Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι «η εργαστηριακή χρήση των χώρων αυτών βεβαιούται από το άφθονο υλικό εργαστηριακού χαρακτήρα».⁹⁴⁹ Δεν έχουν αναγνωριστεί όλοι οι τομείς παραγωγικής δραστηριότητας. Πάντως, ορισμένοι εξ αυτών είναι η οινοπαραγωγή, η υφαντουργία –που στεγαζόταν στον όροφο των άθυρων θεμελίων διαμερισμάτων 13-17– και η παραγωγή κεραμικής.⁹⁵⁰ Από τους υπόλοιπους χώρους του συγκροτήματος, μόνο ο χώρος 5 του κατώτερου ανδρήρου χρησιμοποιήθηκε στην οινοπαραγωγή την περίοδο αυτή και μάλλον σχετίζεται περισσότερο με τη ΜΜ ΙΙΒ χρήση⁹⁵¹ (Σχ. 3.3.1.3, μαύρο χρώμα, αρ.19).

Στο ΥΜ ΙΑ κτηριακό συγκρότημα της Ζου, οι περισσότεροι χώροι (Σχ. 3.3.1.4, μαύρο χρώμα) εξυπηρέτησαν τη βιοτεχνική παραγωγή κεραμικών και πιθανώς τη διάθεσή τους,⁹⁵² καθώς και τη μεταποίηση και αποθήκευση αγροτικών προϊόντων.⁹⁵³ Όπως φαίνεται στις κατόψεις, τα δύο κτηριακά συγκροτήματα διέθεταν πολλούς χώρους (Σχ. 3.3.1.3 & 4) για παραγωγικές και αποθηκευτικές δραστηριότητες, χώρους που σχετίζονται και εξυπηρετούσαν αυτούς, ως προθάλαμοι, μεταβατικοί χώροι και ελέγχου της κίνησης κ.λπ. Και στα δύο συγκροτήματα η είσοδος πιθανώς ήταν στα Ν και Α.⁹⁵⁴

⁹⁴⁹ Πλάτων 1960, 299-300.

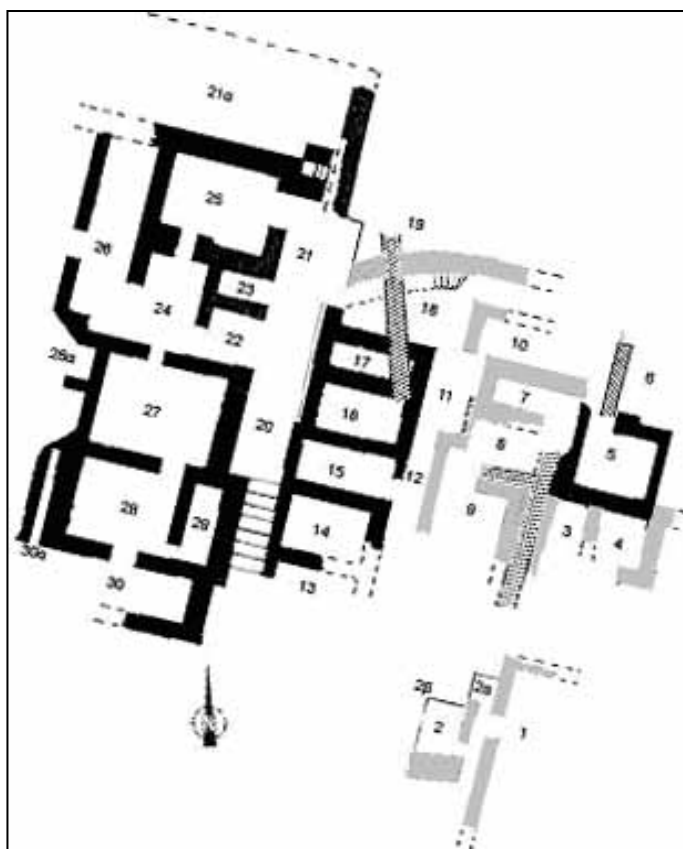
⁹⁵⁰ Κεφ. 2.4.2.

⁹⁵¹ Βλ. πιο πάνω.

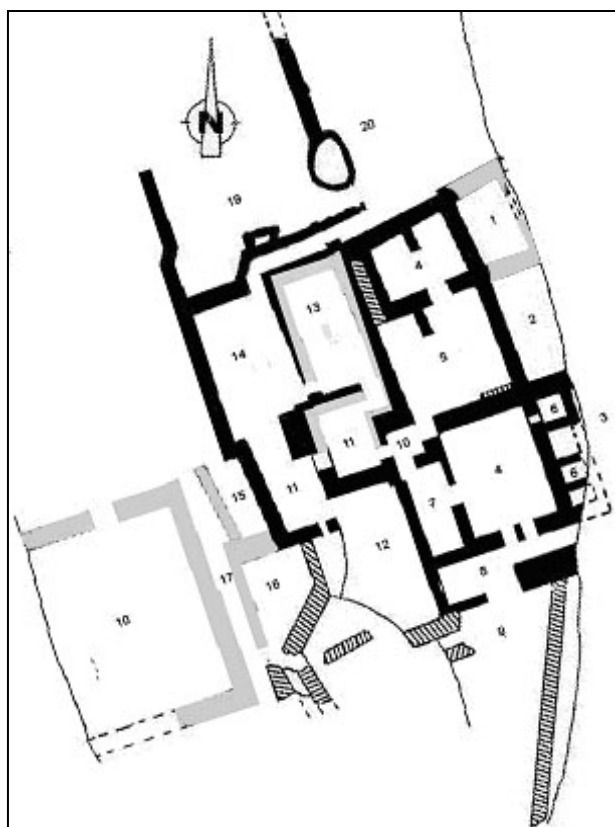
⁹⁵² Κεφ. 2.5.2.

⁹⁵³ Κεφ. 2.5.2.

⁹⁵⁴ Κεφ. 2.4.2 και 2.5.2.

Σχ.3.3.1.3. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής/αποθηκευτικής δραστηριότητας στο συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου

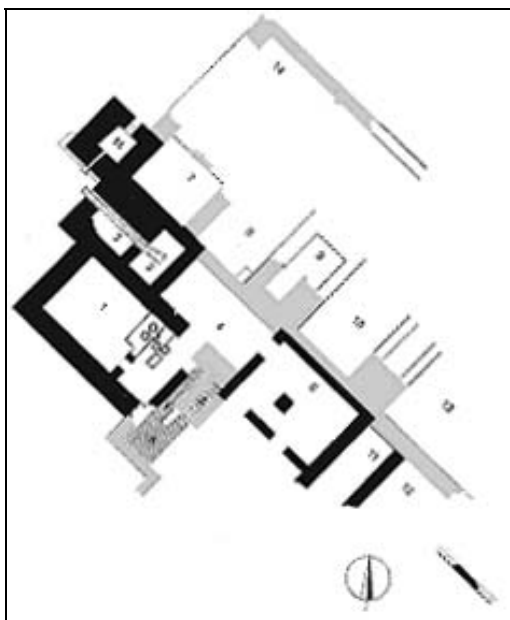
Σχ.3.3.1.4. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής /αποθηκευτικής δραστηριότητας στο συγκρότημα της Ζου

Στον Άγιο Γεώργιο, οι ΝΑ χώροι της ΜΜ ΙΙΒ που κτίστηκαν πάνω από ΜΜ ΙΙΙΑ στρώμα, εξυπηρετούσαν μάλλον τελετουργικές πρακτικές.⁹⁵⁵ Στη Ζου, στην ΥΜ ΙΑ φάση, οι Δ χώροι του ανώτερου επιπέδου και ορόφου που υπήρχε στο τμήμα αυτό ήταν προορισμένοι πιθανώς για τη λατρεία.⁹⁵⁶ Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει ένας αύλειος οριοθετημένος χώρος (Σχ. 3.3.1.3, αρ. 1 και 3.3.1.4, αρ.18) που εξυπηρετούσε μέρος της τελετουργίας.⁹⁵⁷ Στον Άγιο Γεώργιο η αυλή αυτή βρίσκεται στα ΝΑ του συμπλέγματος, ενώ στη Ζου στα Δ. Χαρακτηριστικό εύρημα της αυλής του Αγίου Γεωργίου είναι το ζωόμορφο ρυτό ταύρου,⁹⁵⁸ και του αυλικού περιβόλου της Ζου μια τριποδική τράπεζα προσφορών.⁹⁵⁹ Στο εσωτερικό του κτηρίου στη Ζου αναγνωρίστηκε επίσης «ιερός» χώρος, ο 13, που σύμφωνα με τον ανασκαφέα ίσως ήταν μια «κρύπτη» πεσσού.⁹⁶⁰

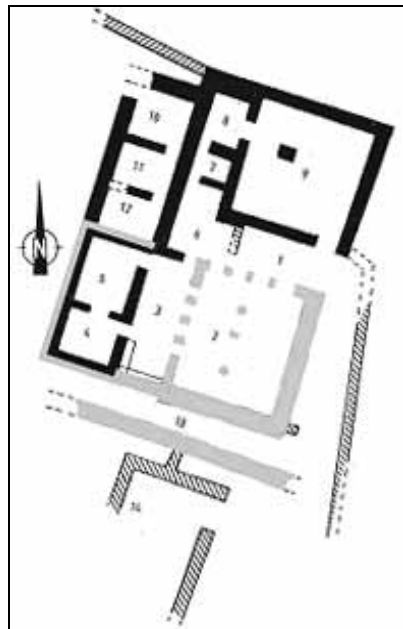
Στο ΥΜ ΙΑ κτήριο των Αχλαδιών και στο ΥΜ ΙΑ/Β κτήριο της Επάνω Ζάκρου οι βιοτεχνικοί/αποθηκευτικοί χώροι είναι σαφώς λιγότεροι, αλλά καταλαμβάνουν σχεδόν το

955 Κεφ. 2.4.2.
 956 Κεφ. 2.5.2
 957 Κεφ. 2.4.2 και 2.5.2
 958 Κεφ. 2.4.2
 959 Κεφ. 2.5.2
 960 Κεφ. 2.5.1 και 2.5.2.

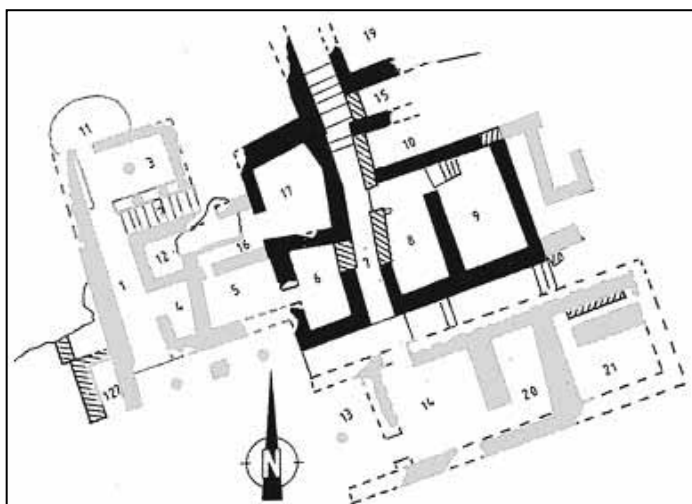
μισό εμβαδό της κάτοψης των κτηρίων (Σχ. 3.3.1.5 και 3.3.1.6). Στα Αχλάδια, ο ΒΑ τομέας του (Σχ. 3.3.1.6, αρ. 6-9) χαρακτηρίζεται εργαστηριακός-αποθηκευτικός,⁹⁶¹ ενώ η ΒΔ ενότητα χώρων θεωρείται αποθηκευτική, βιοτεχνική ή χώρος σταβλισμού.⁹⁶² Ακόμη, οι διπλοί χώροι της Ν ενότητας (Σχ. 3.3.1.6, αρ. 4-5) ερμηνεύονται ως μαγειρείο/σκευοφυλάκιο ή αποθήκες.⁹⁶³

Σχ. 3.3.1.5. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής δραστηριότητας στο συγκρότημα της Επάνω Ζάκρου

Σχ. 3.3.1.6. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής δραστηριότητας στο συγκρότημα των Αχλαδιών

Σχ. 3.3.1.7. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής δραστηριότητας στο συγκρότημα του Μύρτου Πύργου

Οι χώροι αυτοί ενσωματώνονται στην ενότητα που διαθέτει «ανακτορικά» αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και η οποία την περίοδο αυτή, όπως έχει αναφερθεί, ίσως εξυπηρετούσε τελετουργικές πρακτικές.⁹⁶⁴ Στην Επάνω Ζάκρο, ο οίνος αποτελούσε το βασικό προϊόν παραγωγής και αποθήκευσης. Οι χώροι 1, πιθανώς και οι 2-3 και 15, εξυπηρετούσαν την

⁹⁶¹ Κεφ. 2.2.2.

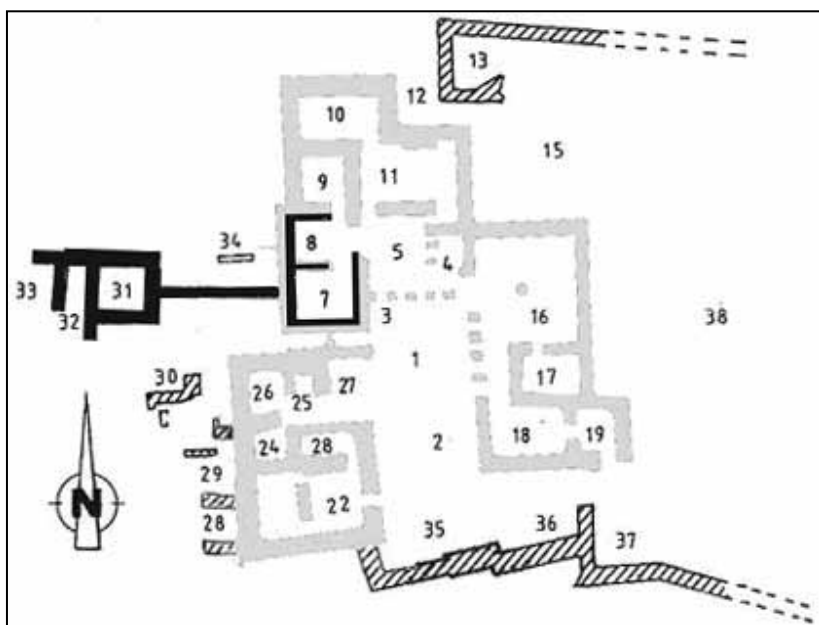
⁹⁶² Κεφ. 2.3.2.

⁹⁶³ Κεφ. 2.3.2.

⁹⁶⁴ Κεφ. 2.3.2.

παραγωγή οίνου.⁹⁶⁵ Οι χώροι παραγωγής βρίσκονται στα Δ και οι προσόψεις τους σχηματίζουν τρεις οδοντώσεις, ενώ αποθήκευση του οίνου διαπιστώθηκε στην αίθουσα με τον πεσσό, που πιθανώς βρισκόταν στο κέντρο του όλου συγκροτήματος (Σχ. 3.3.1.5, αρ. 8, μαύρο χρώμα).

Στον Μύρτο Πύργο διαπιστώνεται αποθήκευση γεωργικών προϊόντων και βιοτεχνικές-εργαστηριακές δραστηριότητες στο ΒΑ τμήμα του συγκροτήματος της κορυφής του λόφου (Σχ. 3.3.1.7, αρ. 7-10, 15, 17, 19). Συγκεκριμένα, τα αγροτικά προϊόντα ήταν αποθηκευμένα σε διπλό χώρο (Σχ. 3.3.1.7, αρ. 8, 9), ενώ ένα εργαστήριο παραγωγής λίθινων αγγείων και κεραμικών σκευών υπήρχε στους χώρους 10, 15. Οι υπόλοιποι χώροι του συγκροτήματος ήταν τελετουργικοί, όπως έχει προταθεί, ενώ λατρευτικός χώρος υπήρχε και στον όροφο πάνω από τις αποθήκες.⁹⁶⁶

Σχ.3.3.1.8. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής / αποθηκευτικής δραστηριότητας στο συγκρότημα του Μακρύγιαλου

Στον Μακρύγιαλο, στην ΥΜ ΙΑ περίοδο, η αποθήκευση γεωργικών προϊόντων γινόταν σε διπλό χώρο επίσης (Σχ. 3.3.1.8, αρ.7-8), που αποτελεί αναλογία των Δ αποθηκών των ανακτόρων, αλλά δεν διαπιστώνεται βιοτεχνική δραστηριότητα. Στην ΥΜ ΙΒ, όμως, κτίζονται στα Δ προσκίσματα, για την εξυπηρέτηση μάλλον παραγωγικών λειτουργιών (Σχ.

3.3.1.8, μαύρο χρώμα, αρ. 31-33).⁹⁶⁷ Για τους υπόλοιπους χώρους του συμπλέγματος υποστηρίζεται ότι ο χαρακτήρας τους ήταν θρησκευτικός-τελετουργικός.

Συνοψίζοντας διαπιστώνεται ότι:

→ Στη Ζου και στον Άγιο Γεώργιο η έντονη βιοτεχνική δραστηριότητα κατέχει σχεδόν όλους τους χώρους των ΥΜ ΙΑ κατασκευών,⁹⁶⁸ ενώ η τελετουργική δραστηριότητα ήταν περιορισμένη και σχετίζεται με οριοθετημένους αύλειους χώρους.

⁹⁶⁵ Κεφ. 2.8.2.

⁹⁶⁶ Κεφ. 2.6.2.

⁹⁶⁷ Κεφ. 2.10.2.

⁹⁶⁸ Βλ. πιο πάνω.

- Στα Αχλάδια και στην Επάνω Ζάκρο η παραγωγή και η αποθήκευση στην ΥΜ ΙΑ καταλαμβάνει περίπου το μισό εμβαδό του συνόλου, ενώ το υπόλοιπο μισό καταλαμβάνουν επίσημοι χώροι με τελετουργικό χαρακτήρα.
- Στο ΥΜ ΙΑ Μύρτο Πύργο και στον Μακρύγιαλο, οι εργαστηριακοί-αποθηκευτικοί χώροι, όπως προτάθηκε, λειτουργούσαν κάτω από θρησκευτικό πλαίσιο.⁹⁶⁹ Στον Μακρύγιαλο η έκτασή τους είναι πολύ μικρή και αυξάνεται στην ΥΜ ΙΒ, ενώ στον Μύρτο Πύργο είναι μεγαλύτερη και έχει ένα ΜΜ παρελθόν.

Οι εγκαταστάσεις, που το μεγαλύτερο μέρος της έκτασης τους εξυπηρετούσε τις βιοτεχνικές λειτουργίες, λογικά είχαν ως πρωταρχική λειτουργία τους τη βιοτεχνική παραγωγή και ίσως μπορούν να χαρακτηριστούν *βιοτεχνικά κτήρια*, σε αντίθεση με τον Μακρύγιαλο και τον Μύρτο Πύργο, που ως βασικός τους χαρακτήρας προτείνεται ο θρησκευτικός τελετουργικός. Ο χαρακτήρας των άλλων δύο κτηρίων, στα Αχλάδια και στην Επάνω Ζάκρο, δείχνει να είναι μεικτός, τελετουργικός και βιοτεχνικός/αποθηκευτικός. Σε αντίθεση με τα βιοτεχνικά συγκροτήματα στη Ζου και στον Άγιο Γεώργιο δεν διαθέτουν πολλούς ανοικτούς χώρους (Πίν. 3.3.1.12), ενώ ο πιθανός αριθμός των κλειστών τους χώρων είναι σχεδόν ο μισός. Επίσης, σε αντίθεση με τις θρησκευτικές εγκαταστάσεις, δεν διαθέτουν κεντρική αυλή.

Στα παραπάνω βιοτεχνικά συγκροτήματα ενσωματώνεται μια υποενότητα χώρων οργανωμένη με βάση ένα Παλαιοανακτορικό σύστημα οργάνωσης, εκείνο του «τετραγώνου σε τετράγωνο». Στον Αζοκέραμο, που επίσης υπάρχουν βιοτεχνικές και αποθηκευτικές λειτουργίες, πιθανώς όλο το κτήριο οργανώνεται με βάση το πρότυπο αυτό (Πίν. 3.3.1.12). Το πρότυπο βασίζεται σε έναν κεντρικό χώρο, τετράγωνο ή σχεδόν τετράγωνο, που πολλές φορές έχει ένα υποσύλωμα, κίονα ή πεσσό. Μικρότεροι χώροι γύρω του δημιουργούν μια μεγαλύτερη τετράγωνη συνήθως κάτοψη. Στα μεικτά κτήρια των Αχλαδιών και της Επάνω Ζάκρου, υπάρχει δωμάτιο με πεσσό (Πίν. 3.3.1.14), αλλά μόνο στα Αχλάδια ολοκληρώνεται το πρότυπο του «τετραγώνου σε τετράγωνο» (Πίν. 3.3.1.12). Βέβαια, στην Επάνω Ζάκρο δεν σώζονται όλοι οι γύρω χώροι του ισογείου γύρω από το δωμάτιο με τον πεσσό, για να είναι δυνατό να εξαχθεί συμπέρασμα για το εάν υπήρχε και εκεί η συγκεκριμένη οργάνωση χώρων. Εντούτοις, η Επάνω Ζάκρος διαφοροποιείται σημαντικά από τα υπόλοιπα κτηριακά σύνολα, εξαιτίας της πληθώρας των τοιχογραφιών και κονιαμάτων, των επίχριστων

⁹⁶⁹ Κεφ. 2.6.2 και 2.10.2.

δαπέδων, του εκτεταμένου ορόφου και της ξεστής τοιχοποιίας, καθώς και της ύπαρξης Γραμμικής Α, που βρέθηκε σε πύλο⁹⁷⁰ (Πίν. 3.3.1.12 και 3.3.1.13).

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Έκταση	Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης	Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισονομίου	Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων	Όροφος/-οι	Διευθέτηση σε ισόπεδο	Ανθρωπή διευθέτηση	Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»	«Οσοντιώσεις» πρόσαισις/είων	Ισοδομική	Μεγαλιθική	Τοιχογραφίες	Παραστάδες	Κατώφλια
Αζοκέραμος	MM IIIB-YM IA					Ίσως	Όχι	Ναι	Ναι				Όχι		Ναι
Αχλάδια	MM IIIB-YM IA	Μεσαίας έκτασης (150-400τ.μ.)	15	11	3	Ναι	Ναι	Όχι	Εν μέρει	Ναι		Ναι	Όχι		Ναι
Ζου	YM IA	Μεγάλης έκτασης (400-800τ.μ.)	25	11	8-10	Εν μέρει	Όχι	Ναι	Ίσως			Ναι	Όχι		Ναι
Άγιος Γεώργιος	YM IA/B	Μεγάλης έκτασης (400-800τ.μ.)	30	15	7	Ναι	Όχι	Ναι	Εν μέρει	Όχι			Όχι	Ναι	Ναι
Επάνω Ζάκρος	YM IA/B	Μεγάλης έκτασης (400-800τ.μ.)	18	17	1	Ναι	Όχι	Ναι		Ναι	Εν μέρει	Ναι	Ναι	Ναι	Ίσως

Πίν. 3.3.1.12. Σύγκριση ορισμένων βασικών αρχιτεκτονικών στοιχείων

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Συμπληρήτη γη	Επικάλυψη: πλακόστρωτο	Επικάλυψη: λιθόστρωτο	Επικάλυψη: βοτσαλωτό	Επικάλυψη: άλλο	Λαξευτό/ά	Φυσικός βράχος	Φυσικό βραχώδες έξαρμα	Ξύλινα δάπεδα
Αζοκέραμος	MM IIIB-YM IA									
Αχλάδια	MM IIIB-YM IA						Ναι			
Ζου	YM IA	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι		Ναι	Ναι	Όχι	Ίσως
Άγιος Γεώργιος	YM IA/B	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι		Όχι	Όχι	Όχι	Ίσως
Επάνω Ζάκρος	YM IA/B	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Επίχριστο δάπεδο	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι

Πίν. 3.3.1.13. Σύγκριση δαπέδων κλειστών χώρων

⁹⁷⁰ Κεφ. 2.8.2.

Ζου	Επάνω Ζάκρος	Αχλάδια	Άγιος Γεώργιος	Εγκατάσταση
YM IA	YM IA/B	MM IIB-YM IA	YM IA/B	Χρονολόγηση φάσης
Ίσως	Ναι	Ναι		Χώρος με πεσσό/ούς
ΒΔ	Δ	ΒΑ		Οριζόντια χωροθέτηση
Λατρευτικός χώρος (Πλάτων 1955α, 293), μικρό ιερό (Driessen, MacDonald 1997, 223)	Αποθήκη (Πλάτων 1965, 221. Matzourani & Vanouranakis 2005β, 24. Driessen & MacDonald, 235)	Εργαστηριακή / βιοτεχνική / αποθηκευτική (Preziosi 1971, 135. Πλάτων 1959, 215. McEnroe 1985, 8-9)		Χρήσεις στη βιβλιογραφία
Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Δωμάτιο με θρανίο
NA	Δ	NA	A' ή 24 & B1 ή 25: ΒΔ, Ξ ή 16: κέντρο, Ω ή 27 & Ψ ή 28: ΝΔ	Οριζόντια χωροθέτηση
Προθάλαμος-Αναπαυτήριο (Πλάτων 1955α, 290. 1955β, 563).	Βιοτεχνική χρήση-εγκατάσταση ληνού (Πλάτων 1964, 165. Koraka & Platon 1993, 55-56) Χώρος εργασίας και ειδικά εγκατάσταση πιεστηρίου οίνου (Matzourani & Vanouranakis 2005β, 23)	Τραπεζαρία (Platon 1997, 194)	Για το Α' ή 24: προθάλαμος-αναπαυτήριο (Πλάτων 1960, 299). Για το Β' ή 25: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 300). Για το Ξ ή 16: Άγνωστη χρήση Γα για το Ω ή 27: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 299). Για το Ψ ή 28: Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 299)	Χρήσεις στη βιβλιογραφία
Ναι			Ναι	Τετράγωνη αίθουσα/δωμάτιο
NA			ΒΔ	Οριζόντια χωροθέτηση
Εργαστήριο (Πλάτων 1956α, 233. 1956β, 412)			Εργαστηριακή χρήση (Πλάτων 1960, 300)	Χρήσεις στη βιβλιογραφία
Ναι		Ναι	Ναι	Διπλοί χώροι
B		NΔ	NA	Οριζόντια χωροθέτηση
Άγνωστη		Μαγειρείο και σκευοφυλάκιο (Πλάτων 1959, 213), Αποθήκες (Πλάτων 1974, 39)	B: Κουζίνα (Platon 1960, 200)	Χρήσεις στη βιβλιογραφία

Πίν. 3.3.1.14. Σύγκριση ορισμένων ειδικών κλειστών χώρων

Το δωμάτιο με πεσσό στα Αχλάδια, που αποτελεί τον πυρηνικό χώρο της οργάνωσης του «τετραγώνου σε τετράγωνο» είχε βιοτεχνική/εργαστηριακή/αποθηκευτική λειτουργία και στην Επάνω Ζάκρο αποθηκευτική (Πίν. 3.3.1.15). Αντίθετα, στο βιοτεχνικό συγκρότημα της Ζου το πιθανό δωμάτιο με πεσσό θεωρήθηκε από τον ανασκαφέα ότι είχε λατρευτικό χαρακτήρα (Πίν. 3.3.1.14 και 3.3.1.15). Το ίδιο συμβαίνει και στον Μακρύγιαλο, που χαρακτηρίστηκε «κεντρικό ιερό» ή «ιερή κρύπτη πεσσού» (Πίν. 3.3.1.15). Η διάκριση του δωματίου με πεσσό/-ούς –ενός χώρου με κοινή μορφή– σε θρησκευτικό/τελετουργικό χώρο ή σε εργαστηριακό/αποθηκευτικό προκύπτει από τα ευρήματα ή το συνολικό χαρακτήρα του συγκροτήματος. Ωστόσο, δεν υπάρχουν πάντα ευρήματα, όπως στην περίπτωση του Μακρύγιαλου. Αυτές οι δύο όψεις του δωματίου με πεσσό αποτελούν πηγή προβληματισμού στη μινωική αρχαιολογία και ο ρόλος του είναι απαραίτητο να εξεταστεί, αφού όπως προκύπτει είναι κομβικός και διφορούμενος. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι το πρότυπο της οργάνωσης του «τετραγώνου σε τετράγωνο» είχε ιδιαίτερη και χαρακτηριστική σημασία.

Εγκατάσταση	Χρονολόγηση φάσης	Χώρος με πεσσό/ούς	Οριζόντια χωροθέτηση	Χρήσεις στη βιβλιογραφία
Επάνω Ζάκρος	ΥΜ ΙΑ/Β	Ναι	Δ	Αποθήκη (Πλάτων 1965, 221. Matzourani & Vavouranakis 2005β, 24. Driessen & MacDonald, 235)
Μακρύγιαλος	ΥΜ ΙΑ	Ναι	ΝΔ	Κεντρικό ιερό της «έπαυλης», Ιερό με θρανίο, ιερή κρύπτη (Δαβάρας 1985, 86-7. 1992, 172. Hitchcock 2000, 51)
Αχλάδια	ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ/Β	Ναι	ΒΑ	Εργαστηριακή / βιοτεχνική / αποθηκευτική (Preziosi 1971, 135. Πλάτων 1959, 215. McEnroe 1985, 8-9)
Ζου	ΥΜ ΙΑ	Ίσως	ΒΔ	Λατρευτικός χώρος (Πλάτων 1955α, 293), μικρό ιερό (Driessen, MacDonald 1997, 223)

Πίν.3.3.1.15. Χώροι με πεσσό

3.3.2.2.α. Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»

Η οργάνωση ενός συνόλου δωματίων ακτινωτά γύρω από ένα κεντρικό τετράγωνο ή τετραγωνισμένο δωμάτιο, ώστε να σχηματίζουν μια τετράγωνη/-ισμένη κάτοψη επισημάνθηκε αρχικά από τον D. Preziosi, ο οποίος και χρησιμοποίησε τον όρο «square-within-a-square pattern».⁹⁷¹ Το πρότυπο αυτό πρωτοεμφανίζεται στα «παλαιοανακτορικά χρόνια». Ο Ν. Πλάτων αναγνώρισε σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις, στο κτήριο G και J της Κάτω Ζάκρου, τη διάταξη αυτή, όπου ο εσωτερικός τετράγωνος χώρος δεν είχε κεντρικό κίονα ή πεσσό και θεώρησε ότι πρόκειται για εσωτερικές αυλές, χαρακτηρίζοντας την οργάνωση των χώρων «γωνιακή περί τετραγωνικήν αυλήν διάταξη».⁹⁷² Έκτοτε το θέμα αποτέλεσε πεδίο αναφοράς και έρευνας για τους D. Preziosi και L. Hitchcock.⁹⁷³

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφέρθηκε ότι η διάταξη αυτή στον Άγιο Γεώργιο, στη Ζου, στον Αζοκέραμο και στα Αχλάδια συνδέεται με βιοτεχνικές λειτουργίες. Η θέση της ενότητας των χώρων αυτών θα εξεταστεί σε καθένα από τις εξεταζόμενα κτήρια και θα συγκριθεί και με άλλα κτήρια της εποχής όπου παρουσιάζεται, ώστε να αναζητηθεί η πιθανότητα η διάταξη «τετραγώνου σε τετράγωνο» να αποτελεί πρότυπο για χώρους που δημιουργήθηκαν για την εξυπηρέτηση της διαδικασίας παραγωγής και αποθήκευσης των παραγόμενων προϊόντων.

Στα Αχλάδια, η ενότητα αυτή βρίσκεται στα ΒΑ του συγκροτήματος. Κέντρο των δραστηριοτήτων της ενότητας αποτελεί το μεγάλο τετράγωνο δωμάτιο με τον πεσσό που καταλαμβάνει και το μεγαλύτερο τμήμα της (Σχ. 3.3.2α.1, Αχλάδια, αρ. 9). Η κυρία είσοδος του κτηρίου οδηγούσε στον υπαίθριο χώρο της ενότητας αυτής (Σχ. 3.3.2α.1, Αχλάδια, αρ. 1), ενώ η μεγάλη τετράγωνη αίθουσα επικοινωνούσε με άνοιγμα με τον υπαίθριο εσωτερικό αύλειο χώρο και την κυρία είσοδο του κτηρίου. Όλη η ενότητα, όπως αναφέρθηκε, χαρακτηρίζεται βιοτεχνική/εργαστηριακή/αποθηκευτική.

Στη Ζου, η ενότητα βρίσκεται στο ΝΑ τμήμα του συγκροτήματος. Η σχεδόν τετράγωνη αίθουσα, που πιθανώς ήταν και εδώ υπόστυλη, καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της ενότητας (Σχ. 3.3.2α.1, Ζου, αρ. 6). Στην Α πλευρά της υπάρχουν δωματιόσχημοι χώροι που ερμηνεύτηκαν ως αποθέτες/αποθήκες κεραμικών ειδών ή και ως βιοτεχνικές δομές, συγκεκριμένα κεραμικός κλίβανος. Οι υπόλοιποι χώροι της ενότητας εξυπηρετούν την

⁹⁷¹ Preziosi 1971, 127-142.

⁹⁷² Πλάτων 1974, 18.

⁹⁷³ Preziosi & Hitchcock 1997, 59· Hitchcock 1999, 77· Hitchcock 2005.

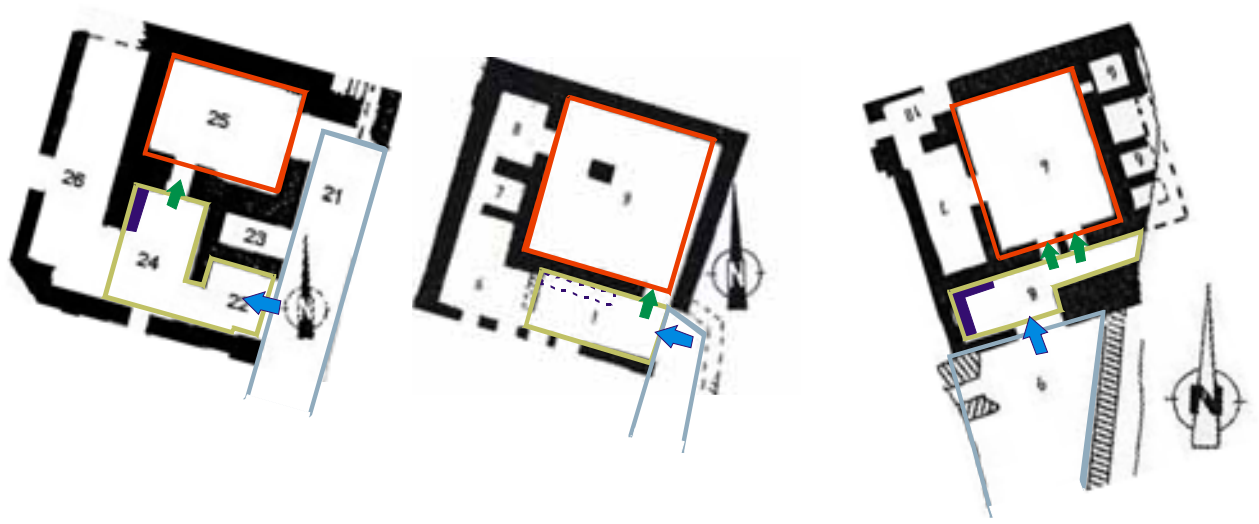
πρόσβαση στην ενότητα και την επικοινωνία της με άλλους χώρους. Η μεγάλη αίθουσα της ενότητας επικοινωνούσε με αύλειο τειχισμένο χώρο (Σχ. 3.3.2α.1, Ζου, αρ. 9) μέσω προθαλάμου με γωνιακό θρανίο (Σχ. 3.3.2α.1, Ζου, αρ. 8), που αποτελούσε και κύρια είσοδο στο συγκρότημα, ίσως όμως όχι τη μοναδική. Με βάση την ύπαρξη των δωματιόσχημων χώρων αποθήκευσης κεραμικών, τη γεινίαση με την είσοδο και την ύπαρξη του θρανίου στον προθάλαμο της ενότητας, προτάθηκε ότι η ενότητα εκτός από χώρο παραγωγής ίσως λειτουργούσε και ως χώρος διάθεσης των προϊόντων της βιοτεχνικής εγκατάστασης, ως ένα είδος μαγαζιού.⁹⁷⁴

Στον Άγιο Γεώργιο η ενότητα βρίσκεται στο ανώτερο άνηδρο στα ΒΔ του συγκροτήματος. Δεν βρίσκεται κοντά στην κυρία είσοδο του κτηριακού συμπλέγματος, όπως οι προαναφερθείσες στα Αχλάδια και στη Ζου, αλλά στην πιο προστατευμένη θέση του κτηριακού συμπλέγματος. Πάντως, η κυρία είσοδος των χώρων του ανώτερου ανδρήρου βρίσκεται στην ενότητα αυτή. Υπενθυμίζεται ότι το ανώτερο άνηδρο διαθέτει και την ποιοτικότερη κατασκευή και την πολυπλοκότερη οργάνωση σε όλο το συγκρότημα, και κατασκευάστηκε πιθανά στην ΥΜ ΙΑ, ως ένα σχεδόν ανεξάρτητο κτήριο. Η ενότητα του τετραγώνου συνίσταται σε ένα υπερυψωμένο ισόγειο, σχεδόν τετράγωνο, χώρο (Σχ. 3.3.2α.1, Άγιος Γεώργιος, αρ. 25), που εδώ δεν κατέχει το μεγαλύτερο τμήμα της ενότητας, αφού οι περιφερειακοί χώροι διαθέτουν συνολικά μεγαλύτερο εμβαδό από αυτόν. Και εδώ υπάρχει αυλή διάδρομος που δίνει πρόσβαση στην ενότητα (Σχ. 3.3.2α.1, Άγιος Γεώργιος, αρ. 21). Η ενότητα είχε χαρακτήρα βιοτεχνικό/εργαστηριακό/αποθηκευτικό.⁹⁷⁵

Ο έλεγχος πρόσβασης και η ανάγκη προστασίας των προϊόντων αποτέλεσε ένα σημαντικό ζητούμενο που αντανακλάται στην αρχιτεκτονική της ενότητας. Συγκεκριμένα, ο προθάλαμος εισόδου (Σχ. 3.3.2α.1, Άγιος Γεώργιος, αρ. 22) οδηγούσε σε εσωτερικό προθάλαμο (Σχ. 3.3.2α.1, Άγιος Γεώργιος, αρ. 24), που οδηγούσε με τη σειρά του στον κύριο χώρο της ενότητας (Σχ. 3.3.2α.1, Άγιος Γεώργιος, αρ. 25), ενώ δίπλα στον προθάλαμο εισόδου (Σχ. 3.3.2α.1, Άγιος Γεώργιος, αρ. 22) υπήρχε δωμάτιο εισόδου (Σχ. 3.3.2α.1, Άγιος Γεώργιος, αρ. 23), δηλαδή ένα μικρό δωμάτιο που ο ανασκαφέας το αναφέρει ως «φυλάκιο» ή «θυρωρείο». Τέλος, ως αναφερθεί ότι στον προθάλαμο του κυρίως δωματίου υπήρχε θρανίο (Σχ. 3.3.2α.1, Άγιος Γεώργιος, αρ. 24) ανάλογο του προθαλάμου στη Ζου (Σχ. 3.3.2α.1, Ζου, αρ.8).

⁹⁷⁴ Κεφ. 2.4.2.

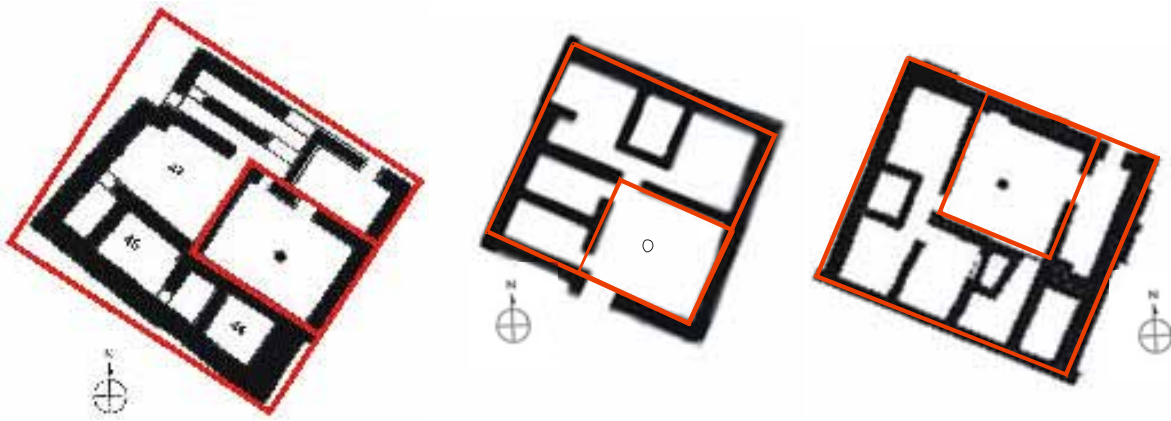
⁹⁷⁵ Κεφ. 2.4.2.

Αγιος Γεώργιος

Αχλάδια

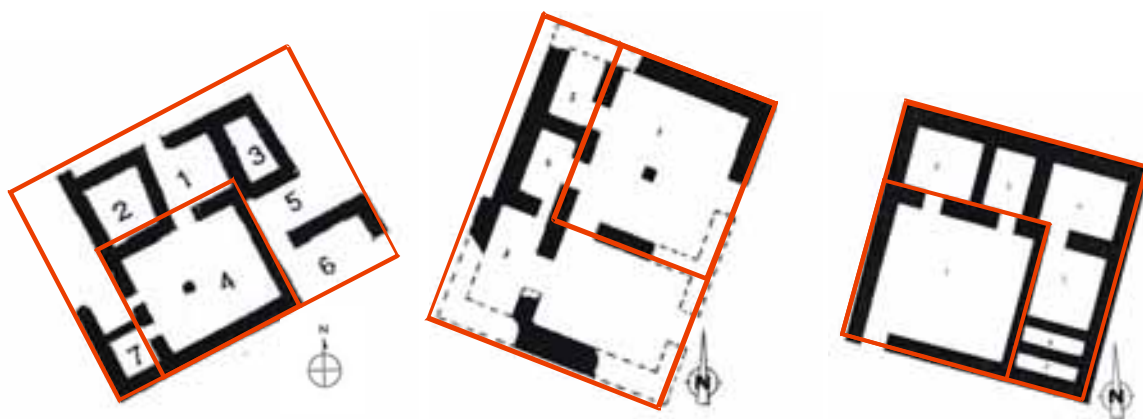
Ζου

Ν τμήμα ανακτόρου Κ. Ζάκρου

Χοιρόμαντρες

Αγία Βαρβάρα Μαλίων

Μοχλός Λιμενάρια, κτήριο Α

Ρουσές Χόντρου Βιάννου

Κουσές Μεσαράς

Σχ. 3.3.2α.1. Συγκεντρωτικός πίνακας κατόψεων κτηρίων με οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»

Και στις τρεις περιπτώσεις, ο κύριος, τετράγωνος ή σχεδόν τετράγωνος, χώρος της ενότητας βρίσκεται στα Β της (Σχ. 3.3.2α.1, κόκκινο πλαίσιο) και η κυρία είσοδος του βρίσκεται στα Ν-ΝΑ (Σχ. 3.3.2α.1, πράσινο βέλος). Ο/οι προθάλαμος/-οι της κεντρικής αίθουσας της ενότητας βρίσκεται στα Ν (Σχ. 3.3.2α.1, λαδί πλαίσιο). Η κεντρική είσοδος του συγκροτήματος οδηγεί στους προθαλάμους αυτούς στα Αχλάδια και Ζου (Σχ. 3.3.2α.1, μπλε βέλος), ενώ στον Άγιο Γεώργιο η κεντρική είσοδος του ανώτερου ανδῆρου οδηγεί στον προθάλαμο αυτό (Σχ. 3.3.2α.1, μπλε βέλος).

Ο/οι προθάλαμος/-οι επικοινωνούν με ανοικτούς αύλειους χώρους (Σχ. 3.3.2α.1, γαλάζιο πλαίσιο). Η κυρία είσοδος προσανατολίζεται Α στον Άγιο Γεώργιο και τα Αχλάδια, ενώ στη Ζου Ν. Στους προθαλάμους της Ζου και του Αγίου Γεωργίου υπάρχει θρανίο (Σχ. 3.3.2α.1, μωβ πλαίσιο), ενώ στα Αχλάδια ίσως υπήρχε θρανίο από φθαρτό υλικό, εάν λάβει κανείς υπόψη το μακρόστενο κενό που υπάρχει στην πλακόστρωση του προθαλάμου στο Ν τοίχο (Σχ. 3.3.2α.1, μωβ πλαίσιο-διακεκομμένη γραμμή), που ο Λ. Πλάτων το ερμηνεύει ως βάση ενός από τα ξύλινα κλιμακοστάσια του ορόφου.⁹⁷⁶

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι τα κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά στην ενότητα χώρου με το Παλαιοανακτορικό αυτό πρότυπο συνδέονται με την παραγωγή προϊόντων, τη φύλαξη και την αποθήκευσή τους, και πιθανώς και τη διάθεσή τους. Η οργάνωση των χώρων με βάση αυτό το πρότυπο συναντάται και σε άλλες εγκαταστάσεις στην Κρήτη την ίδια εποχή, στις οποίες διαπιστώνονται επίσης βιοτεχνικές/εργαστηριακές ή/και αποθηκευτικές δραστηριότητες. Μερικές εξ αυτών είναι το Ν τμήμα του «ανακτόρου» της Κάτω Ζάκρου, το κτήριο στις Χοιρόμαντρες, στην Αγία Βαρβάρα Μαλίων, στην περιοχή του Μοχλού στα Λιμενάρια, στις Ρουσσές Χόντρου Βιάννου, στον Κουσέ Μεσαράς (Σχ. 3.3.2α.1).

Συγκεκριμένα, η Ν πτέρυγα του «ανακτόρου» της Ζάκρου αποτελεί ένα αυτόνομο κτήριο που η οργάνωση των χώρων του βασίζεται στο συγκεκριμένο πρότυπο οργάνωσης (Πίν. 3.3.2α.1), όπως αναφέρει και η L. Hitchcock.⁹⁷⁷ Το σχήμα του κτηρίου δεν είναι απόλυτα τετράγωνο. Η κύρια αίθουσα έχει κεντρικό κίονα και διαθέτει προθάλαμο στα ΒΑ (Σχ. 3.3.2α.1). Μικρότεροι χώροι υπάρχουν στα ΝΔ, μια μικρότερη αίθουσα στα ΒΔ και κλιμακοστάσιο που οδηγούσε στον όροφο. Το κτήριο αποτελούσε έναν εργαστηριακό τομέα του «ανακτόρου» που διέθετε και λίγους αποθηκευτικούς χώρους,⁹⁷⁸ προφανώς σχετικούς

⁹⁷⁶ Βλ. Κεφ. 2.4.2.

⁹⁷⁷ Hitchcock 2005.

⁹⁷⁸ Πλάτων 1974, 195-206.

με την παραγωγή. Στους χώρους του βρέθηκαν υλικά βιοτεχνικής/εργαστηριακής δραστηριότητας, όπως μέταλλο, φίλντισι/ελεφαντόδοντο, φαγεντιανή, ορεία κρύσταλλο, πήλινη σχάρα, λίθινα αγγεία, ανεπεξέργαστοι λίθοι, υφαντικά βάρη, ελάσματα μετάλλων και μια συλλογή χάλκινων αντικειμένων, που αποτελούσαν προϊόντα και πρώτες ύλες παραγωγής του εργαστηρίου.⁹⁷⁹ Η Hitchcock παρατηρεί ότι ο διαχωρισμός μικρότερων χώρων στη βασική ενότητα του εργαστηριακού τομέα σχετίζεται με τις διαφορετικές βιοτεχνικές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτές.⁹⁸⁰

Το κτήριο στις Χοιρόμαντρες ακολουθεί πιο πιστά το πρότυπο (Σχ. 3.3.2α.1). Είναι σχεδόν τετράγωνο, έχει έναν εσωτερικό τετράγωνο χώρο στα ΝΑ (Πίν. 3.3.2α.1), που ίσως ήταν υπαίθριος. Στο κέντρο του υπήρχε μια κοιλότητα στο πλακόστρωτο, που ερμηνεύεται ως βάση ξύλινου στηρίγματος του στεγάστρου της αυλής.⁹⁸¹ Οι μικρότεροι κλειστοί χώροι του κτηρίου βρίσκονταν στα ΒΑ και ΒΔ. Το κτήριο έχει χαρακτηριστεί ως φυλάκιο δρόμου.⁹⁸² Ωστόσο, έχει αναγνωριστεί ότι ένα από τα δωμάτια του κτηρίου ήταν το εργαστήριο ενός λιθοξόου. Σε άμεση γειτνίαση με το κτήριο υπήρχε λατομείο,⁹⁸³ από όπου, προφανώς, το εργαστήριο προμηθευόταν πρώτη ύλη. Στο κτήριο διαπιστώθηκαν επίσης και ευρήματα βιοτεχνικής δραστηριότητας και μεταποίησης γεωργοκτηνοτροφικών προϊόντων, όπως το μεγάλο αγγείο ληνού με πρόχυση που βρέθηκε στην τετράγωνη εσωτερική αυλή,⁹⁸⁴ υφαντικά βάρη, κωδωνόσχημο υγδίο και τριβεία, μερικά λίθινα, ορισμένα εκ των οποίων ίσως αποτελούσαν προϊόντα του εργαστηρίου, αφού βρέθηκαν στον χώρο παραγωγής των λίθινων αντικειμένων. Η παραγωγική ζωή του κτηρίου συνδέεται με οικονομικές ή διοικητικές/ανταλλακτικές πρακτικές, αφού στο κτήριο βρέθηκε σφραγιδόλιθος φακοειδής με παράσταση καθισμένου λέοντα και ήλιου (MM III-ΥΜ ΙΑ).⁹⁸⁵

Το κτήριο στην Αγία Βαρβάρα Μαλίων έχει κάτοψη όμοια με εκείνη στις Χοιρόμαντρες (Σχ. 3.3.2α.1). Ένας τετράγωνος χώρος με κίονα αποτελεί τη μεγαλύτερη αίθουσα του κτηρίου, που όμως στην προκειμένη περίπτωση βρίσκεται στα ΒΑ του (Πίν. 3.3.2α.1), και έχει προθάλαμο, όπως και ο Ν εργαστηριακός τομέας της Κάτω Ζάκρου. Υποστηρίχτηκε ότι αποτελεί μια οικία αγροτικού χαρακτήρα.⁹⁸⁶ Και στο κτήριο αυτό, όμως, υπάρχουν ενδείξεις

⁹⁷⁹ Driessen & MacDonald 1997, 237.

⁹⁸⁰ Hitchcock 2005.

⁹⁸¹ Tzedakis κ.ά. 1990, 51.

⁹⁸² Tzedakis κ.ά. 1990, 51 κ.ε.

⁹⁸³ Tzedakis κ.ά. 1990, 51 κ.ε.

⁹⁸⁴ Kopaka & Platon 1993, 53.

⁹⁸⁵ Χρυσουλάκη 2001, 140.

⁹⁸⁶ Pelon 1966, 556

βιοτεχνικής δραστηριότητας.⁹⁸⁷ Συγκεκριμένα, στην άκρη του προθαλάμου απέναντι από την κυρία είσοδο του κτηρίου βρέθηκε μια κατασκευή, που ίσως αποτελούσε τμήμα πιεστηρίου, ανάλογη με εκείνη που βρέθηκε στο κτήριο Δβ των Μαλλίων. Επίσης, βρέθηκε μια άλλη επιμήκης κατασκευή που περιέκλειε δύο αγγεία σε δύο κοιλότητες, οι οποίες ταίριαζαν στα αγγεία που περιείχαν. Επιπλέον, ένας ορθογώνιος δόμος από αμμουδόπετρα με κοιλότητες στην ανώτερη επιφάνειά του προτείνεται ως εξάρτημα πιεστηρίου λαδιού ή κρασιού, ή ως βάση για τα στελέχη του αργαλειού. Παρόμοιος δόμος βρέθηκε στο «ανάκτορο» Μαλλίων (αίθουσα XXV, συγκρότημα Γ). Επίσης, βρέθηκαν, κομμάτι χαλκού, ίσως τάλαντο, μη επεξεργασμένο.⁹⁸⁸ Ο σφραγιδόλιθος με παράσταση λέοντα⁹⁸⁹ παραπέμπει σε διοικητική/ανταλλακτική διαδικασία, όπως συνέβαινε και στο κτήριο στις Χοιρόμαντρες, όπου και εκεί ο σφραγιδόλιθος είχε παράσταση λέοντα. Ακόμη, βρέθηκαν υφαντικά βάρη, όπως και στις Χοιρόμαντρες. Τα δύο κτήρια είναι εξαιρετικά όμοια και σε συνάρτηση με τη μακρινή τους απόσταση αποδεικνύουν ότι το αρχιτεκτονικό τους σχέδιο υπήρξε προϊόν συγκεκριμένου προγραμματισμού και σχεδιασμού. Αν συνδυαστεί ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός με τα ευρήματα, τότε προκύπτει ότι το πρότυπο που ακολουθείται στα δύο αυτά κτήρια συνδέεται με δραστηριότητες παραγωγής και ανταλλαγής προϊόντων.

Στην περιοχή του Μοχλού, στα Λιμενάρια, ανασκάφθηκαν δύο βιοτεχνικά κτήρια.⁹⁹⁰ Η οργάνωση των χώρων του κτηρίου Α ακολουθεί το πρότυπο που εξετάζεται (Σχ. 3.3.2α.1). Μια τετράγωνη αίθουσα με κεντρικό κίονα, αποτελεί τον πυρήνα του κτηρίου. Βρίσκεται στα ΝΑ (Σχ. 3.3.2α.1), ενώ οι μικρότεροι περιφερειακοί χώροι βρίσκονται στα Β-ΒΔ και ΒΑ του. Τα κατάλοιπα των χώρων αυτών, όμως, δεν σώζονται σε καλή κατάσταση. Εντούτοις, και στο κτήριο αυτό διαπιστώθηκε παραγωγή λίθινων αγγείων και μεταλλοτεχνία.⁹⁹¹

Η αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου στις Ρουσσές Χόντρου Βιάννου έχει συγκριθεί με εκείνη του κτηρίου στις Χοιρόμαντρες⁹⁹² και με τη ΒΑ ενότητα των Αχλαδιών,⁹⁹³ και πρόσφατα με το κτήριο στον Αζοκέραμο.⁹⁹⁴ Η κάτοψη του ακολουθεί το πρότυπο οργάνωσης «τετραγώνου σε τετράγωνο»⁹⁹⁵ (Σχ. 3.3.2α.1). Το κτήριο των Ρουσσών έχει

⁹⁸⁷ McEnroe 1982, 18, πίν. 1.

⁹⁸⁸ Παράλληλο υποδεικνύεται από τον ανασκαφέα (Pelon 1966, 582) στα Γουρνιά αρ. 2852.

⁹⁸⁹ Pelon 1966, 81, εικ. 30. 3. και 4, 584.

⁹⁹⁰ Driessen & MacDonald 1997, 243.

⁹⁹¹ Driessen & MacDonald 1997, 243.

⁹⁹² Tzedakis κ.ά. 1990, 43-65.

⁹⁹³ Βλ. Κεφ. 2.3.2.

⁹⁹⁴ Ματζουράνη & Βαβουρανάκης 2007.

⁹⁹⁵ Preziosi & Hitchcock 1999, 77.

χαρακτηριστεί ως μικρό αγροτικό ιερό,⁹⁹⁶ εξαιτίας των τελετουργικών αντικειμένων που βρέθηκαν σε έναν από τους χώρους του. Στους υπόλοιπους χώρους, όμως, βρέθηκαν πάρα πολλά αποθηκευτικά σκεύη και πίθοι. Ουσιαστικά, η αποθηκευτική δραστηριότητα συνυπάρχει στο κτήριο με τη θρησκευτική τελετουργική πρακτική. Ο P. Faure αρχικά, και οι D. Preziosi και L. Hitchcock εν συνεχεία, εξέφρασαν την άποψη ότι πρόκειται μάλλον για ένα κτήριο με πρωταρχική λειτουργία την αποθήκευση, στο οποίο λάμβαναν χώρα τελετουργικές πρακτικές, μια «ιερή αποθήκη», παρά για ένα ιερό ως πρωταρχική χρήση.⁹⁹⁷

Η κάτοψη του MM κτηρίου στον Κουσέ της Μεσαράς είναι απόλυτα γεωμετρική. Αυτή η γεωμετρικότητα αποτυπώνει υποδειγματικά την οργάνωση των χώρων του «τετραγώνου σε τετράγωνο».⁹⁹⁸ Το κτήριο χρονολογείται στη MM II-MM III, αλλά έχει χρήση μέχρι και τα ΥΜ χρόνια. Χαρακτηρίζεται ως μικρό αγροτικό σπίτι (MM II), το οποίο αλλάζει λειτουργία στη Νεοανακτορική περίοδο με στόχο να εξασφαλίσει αποθηκευτικές δυνατότητες.⁹⁹⁹ Στην ΥΜ περίοδο δημιουργήθηκε μια ημικυκλική κατασκευή στη ΝΑ γωνία του κτηρίου, που ερμηνεύεται ως ελαιοπιεστήριο. Το κτήριο δεν απέδωσε πολλά ευρήματα, όμως, αρκετά από αυτά φανερώνουν παραγωγικές δραστηριότητες, όπως οι αβαθείς λεκάνες με ποταμίσιχα χαλίκια στο εσωτερικό τους, που χρησίμευαν ίσως για το τρίψιμο καρπών, δίσκοι, σωροί αργιλώδους ασπροχώματος, φερμένα από άλλη περιοχή, που ίσως χρησίμευαν ως πρώτη ύλη για κάποιου είδους παραγωγική διαδικασία. Τα θαλάσσια χαλίκια σφαιρικού σχήματος, που ερμηνεύτηκαν ως βάρη ζυγαριάς, και το στρογγυλό όστρακο, που ερμηνεύτηκε ως πώμα αγγείου για σφράγιση, για εμπορικούς σκοπούς,¹⁰⁰⁰ φανερώνουν μια οικονομική δραστηριότητα σχετική με την παραγωγή και αποθήκευση που λάμβανε χώρα στο κτήριο.

Στα παραπάνω κτήρια και στις υποενότητες κτηρίων παρατηρείται ότι όλες οι κεντρικές αίθουσες είναι υπόστυλες, εκτός από του Αγίου Γεωργίου και του Κουσέ Μεσαράς (Πίν. 3.3.2α.1). Υπάρχει όμως και η πιθανότητα να υπήρχε υποστύλωμα που να ήταν ξύλινο και να μην έχει για το λόγο αυτό σωθεί, όπως αποδεικνύει η περίπτωση του κτηρίου στις Χοιρόμαντρες, όπου βρέθηκε η κοιλότητα στο πλακόστρωτο δάπεδο για την στήριξη ξύλινου κίονα. Από τις κεντρικές αίθουσες που έχουν υποστύλωμα, αυτό είχε τη μορφή κεντρικού κίονα, και μόνο δύο είχαν πεσσό, στα Αχλάδια και στις Ρουσσές Βιάννου (Πίν. 3.3.2α.1). Στις περιπτώσεις όμως αυτές, φαίνεται να κυριαρχεί η αποθήκευση σε πίθους

⁹⁹⁶ Πλάτων 1959, ΠΑΕ 207-9.

⁹⁹⁷ Faure 2002 (1973), 188· Preziosi & Hitchcock 1997.

⁹⁹⁸ Βλ. και Preziosi & Hitchcock 1997, 59, εικ. 15.

⁹⁹⁹ Chryssoulaki 1997, 27.

¹⁰⁰⁰ Μαρινάτος 1926, 74.

εντός της αίθουσας με τον πεσσό, εν αντιθέσει με τις περιπτώσεις των κτηρίων με κίονα, όπου παρατηρείται να είναι πιο έντονη η βιοτεχνική-εργαστηριακή και παραγωγική, γενικότερα, δραστηριότητα, παρά η αποθήκευση γεωργικών προϊόντων σε πίθους. Όπως είναι γνωστό και έχει αναφερθεί,¹⁰⁰¹ πολλοί χώροι με πεσσό/-ούς στη Νεοανακτορική Κρήτη αποτελούσαν αποθήκες γεωργικών προϊόντων και περιείχαν πίθους μεγάλου μεγέθους. Εν αντιθέσει με τον πεσσό και τη σύνδεσή του με την αποθήκευση, ο Begg μίλησε για εργαστήρια με κίονα.¹⁰⁰²

Κτήριο ή ενότητα χώρων	Υπόστυλη αίθουσα	Πεσσός/-οί	Κίονας/-ες	Θέση της κυρίας αίθουσας στην ενότητα	Προθάλαμος	Θρανίο προθαλάμου	Θέση προθαλάμου στον ιστό της ενότητας	Μικρός άθυρος χώρος/-οι	Θέση άθυρου χώρου στην ενότητα	Προσανατολισμός κυρίας εισόδου	Οδοντώσεις πρόσοψης/-ων	Προσανατολισμός πρόσοψης με οδοντώσεις	Παραγωγικές/βιοτεχνικές/εργαστηριακές δραστηριότητες	Αποθηκευτικές δραστηριότητες	Τελετουργικές δραστηριότητες
Αγία Βαρβάρα Μαλλίων	Ναι	Όχι	Ναι	BA	Ναι	Όχι	BA	Ναι	Δ	BA	Όχι		Ναι	Ναι	Όχι
Άγιος Γεώργιος	Όχι	Όχι	Όχι	BA	Ναι	Ναι	NA	Όχι		A	Όχι		Ναι	Ναι	Όχι
Αχλάδια	Ναι	Ναι	Όχι	BA	Ναι	Όχι	NA	Όχι		A	Όχι		Ναι	Ναι	Όχι
Ζου	Ναι	Όχι	Όχι	BA	Ναι	Ναι	NA	Όχι		N	Όχι		Ναι	Ναι	Όχι
Κουσές Μεσαράς	Όχι	Όχι	Όχι	NΔ	Όχι	Όχι		Όχι		NΔ	Όχι		Ναι	Ναι	Ναι
Μόχλος Λιμενάρια, κτήριο A	Ναι	Όχι	Ναι	NA	Ναι	Ναι	B	Όχι		B	Όχι		Ναι	Ναι	Ναι
N τμήμα ανακτόρου Κ. Ζάκρου	Ναι	Όχι	Ναι	A	Ναι	Όχι	BA	Όχι		NA	Ναι	Δ	Ναι	Όχι	Όχι
Ρουσσές Χόντρου Βιάννου	Ναι	Ναι	Όχι	BA	Ναι	Όχι	NA	Όχι		A	Ναι	Δ	Όχι	Ναι	Ναι
Χοιρόμαντρες	Ναι	Όχι	Ναι	NA	Όχι	Όχι		Ναι	BA	N	Ναι	Δ	Ναι	Ναι	Ναι

Πίν. 3.3.2α.1. Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Σύγκριση κτηρίων ή ενότητας χώρων

Στα παραπάνω συγκρινόμενα κτήρια ή χώρους, επίσης, χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη προθαλάμου της κεντρικής αίθουσας (Πίν. 3.3.2α.1). Ο προθάλαμος αυτός αποτελεί και χώρο κεντρικής εισόδου στο κτήριο ή την ενότητα. Στον προθάλαμο αυτό, σε τουλάχιστον τρεις περιπτώσεις, υπάρχει θρανίο: στη Ζου, στον Άγιο Γεώργιο και στο κτήριο A στα Λιμενάρια Μόχλου (Πίν. 3.3.2α.1). Στις δύο πρώτες το θρανίο ερμηνεύεται ως αναπαυτήριο,¹⁰⁰³ ενώ στην τρίτη ως χώρος εργασιακής δραστηριότητας.¹⁰⁰⁴ Μάλιστα, όπως

¹⁰⁰¹ Κεφ. 2.6.2.

¹⁰⁰² Begg 1975, 196-9.

¹⁰⁰³ Πίν. 3.27 & Μέρος 2.4.1 & 5.1.

προτάθηκε, στη Ζου ίσως η κεντρική αίθουσα αποτελούσε και χώρο διάθεσης των προϊόντων της βιοτεχνίας¹⁰⁰⁵ και συνεπώς το θρανίο στον προθάλαμο μπορεί να προοριζόταν για τους ανθρώπους που έφταναν στο κτήριο για εμπορικές ανταλλαγές. Ίσως λοιπόν αυτόν τον ρόλο να είχαν τα θρανία αυτά και στις υπόλοιπες εγκαταστάσεις.

Το πρότυπο οργάνωσης του «τετραγώνου σε τετράγωνο» πρωτοεμφανίζεται στα «παλαιοανακτορικά» χρόνια, όπως προκύπτει και από το MMII-III κτήριο στον Κουσέ Μεσαράς, αλλά και το πρωιμότερο MM IA ορθογώνιο κτήριο της Αγίας Φωτιάς, όπου, όπως έχει αναφερθεί, πολλές υποενοότητες χώρων οργανώνονται με αυτόν τον τρόπο.¹⁰⁰⁶ Στην ανάλυση της εγκατάστασης της Αγίας Φωτιάς προτάθηκε ότι βασικές δραστηριότητες του κτηρίου σχετίζονται με τη μαζική παραγωγή και τις εμπορικές ανταλλαγές προϊόντων.¹⁰⁰⁷ Στα κτήρια που εξετάστηκαν πιο πάνω και που διαθέτουν το πρότυπο οργάνωσης του «τετραγώνου σε τετράγωνο», όλα σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό εξυπηρετούσαν παραγωγικές και αποθηκευτικές δραστηριότητες.

Με βάση όσα εξετάστηκαν για το πρότυπο του «τετραγώνου σε τετράγωνο», η συγκεκριμένη οργάνωση των χώρων χρησιμοποιήθηκε σχεδιαστικά και κατασκευαστικά από τα MM IA χρόνια, προκειμένου να δημιουργηθούν χώροι βιοτεχνικών/εργαστηριακών λειτουργιών. Συγκεκριμένα, το πρότυπο αυτό βρίσκεται σε κτήρια που εξυπηρέτησαν τη διαδικασία παραγωγής προϊόντων, αλλά και άλλες σχετικές με αυτήν λειτουργίες, όπως το εμπόριο για την απόκτηση πρώτων υλών, τη διάθεση/ανταλλαγή των παραγόμενων προϊόντων, την αποθήκευση των παραγόμενων προϊόντων, την αποθήκευση των προϊόντων ανταλλαγής για την απόκτηση πρώτων υλών και των προϊόντων που λάμβαναν ως αντάλλαγμα από τη διάθεση των προϊόντων των εργαστηρίων/ μεταποιητικών κέντρων, ο έλεγχος, και η προστασία των προϊόντων, των πρώτων υλών και των τεχνιτών, η σίτιση και ίσως και η διαμονή των εργαζομένων.

3.3.2.2.β. Ορθογώνια κάτοψη και βιοτεχνικές λειτουργίες ή ορθογώνια βιοτεχνικά κτήρια

Η οργάνωση χώρων «τετραγώνου σε τετράγωνο» που αποτελούσε πιθανώς αρχιτεκτονικό πρότυπο για τη δημιουργία χώρων που εξυπηρετούσαν τη διαδικασία παραγωγής και

¹⁰⁰⁴ Driessen & MacDonald 1997, 243.

¹⁰⁰⁵ Κεφ. 2.5.2.

¹⁰⁰⁶ Κεφ. 2.1.2.

¹⁰⁰⁷ Κεφ. 2.1.2.

εμπορίας προϊόντων, δεν αποτελεί πάντα τη συνολική κτηριακή κάτοψη αλλά, όπως αποδείχθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο για τα συγκροτήματα του Αγίου Γεωργίου, της Ζου και των Αχλαδιών (Σχ. 3.3.2α.1.), ενσωματωνόταν ως τμήμα μεγαλύτερων κτηρίων ή συγκροτημάτων. Το πρωιμότερο κτήριο στο οποίο πολλές υποενότητες χώρων οργανώνονται με αυτόν τον τρόπο είναι το MM IA κτήριο της Αγίας Φωτιάς.¹⁰⁰⁸ Το μεγάλο αυτό κτήριο έχει ένα χαρακτηριστικό ορθογώνιο γεωμετρικό σχήμα και μια εσωτερική διάταξη που δεν παραπέμπει σε λαϊκό κτίσμα αλλά μια προσχεδιασμένη αρχιτεκτονική μορφή, η οποία εξυπηρέτησε συγκεκριμένες βιοτεχνικές λειτουργίες και συναφείς με αυτές χρήσεις και πρακτικές.¹⁰⁰⁹

Με το ορθογώνιο κτήριο της Αγίας Φωτιάς συγκρίθηκε και το ελλειψοειδές κτήριο στο Χαμαίζι της ίδιας περιόδου. Όπως έχει αναφερθεί στη συζήτηση για το Χαμαίζι, ο Mackenzie υποστήριξε ότι το σχήμα του κτηρίου θα ήταν ορθογώνιο, εάν δεν υπήρχε η έλλειψη χώρου και η ανάγκη προσαρμογής του στην κορυφή του λόφου. Ο δεύτερος ανασκαφέας του κτηρίου, Κ. Δαβάρας, όμως, έχει αντίθετη γνώμη. Στο θέμα επανήλθε πρόσφατα η V. Lenuzza.¹⁰¹⁰ Πάντως, αν υποτεθεί τελικά ότι το ελλειπτικό σχήμα ήταν ορθογώνιο, τότε το εμβαδόν και η αναλογία μήκους-πλάτους που προκύπτουν είναι ίδια με του ορθογώνιου κτηρίου της Αγίας Φωτιάς.¹⁰¹¹ Και στο Χαμαίζι διαπιστώθηκαν βιοτεχνικές λειτουργίες.¹⁰¹²

Το ορθογώνιο σχήμα και η διάταξη των χώρων στο πρότυπο της Αγίας Φωτιάς συναντάται σε πολλά υστερότερα μινωικά κτήρια ή τμήματα συγκροτημάτων στα οποία διαπιστώνονται βιοτεχνικές/εργαστηριακές/αποθηκευτικές λειτουργίες. Ένα από τα παραδείγματα των εγκαταστάσεων που εξετάζονται είναι οι βιοτεχνικοί/εργαστηριακοί χώροι στα ανώτερα άνδρα του Αγίου Γεωργίου της ΥΜ ΙΑ/Β περιόδου, όπως έχει ήδη συζητηθεί.¹⁰¹³ Η ενότητα αυτή του συμπλέγματος διαθέτει ένα τμήμα οργανωμένο με το πρότυπο του «τετραγώνου σε τετράγωνο».¹⁰¹⁴ Επίσης, με την Αγία Φωτιά συγκρίθηκε και η ΒΑ ενότητα του MM III-ΥΜ ΙΑ/Β Μύρτου Πύργου. Η ενότητα αυτή λειτούργησε ως ο αποθηκευτικός και εργαστηριακός τομέας του συγκροτήματος.¹⁰¹⁵ Η ορθογώνια κάτοψη των

¹⁰⁰⁸ Κεφ. 2.1.1.

¹⁰⁰⁹ Κεφ. 2.1.2

¹⁰¹⁰ Lenuzza 2005.

¹⁰¹¹ Βλ. σχετ. τη συζήτηση, Κεφ. 2.2.2.

¹⁰¹² Κεφ. 2.1.2.

¹⁰¹³ Κεφ. 2.4.2.

¹⁰¹⁴ Κεφ. 2.4.2.

¹⁰¹⁵ Κεφ. 2.6.2.

παραπάνω αρχιτεκτονικών συνόλων βασίζεται σε μια κεντρική εσωτερική αυλή ή διάδρομο και εκατέρωθεν κλειστούς χώρους.

Οι D. Preziosi και L. Hitchcock παρατήρησαν ότι το ορθογώνιο κτήριο της Αγίας Φωτιάς μοιάζει στο σχήμα και τις αναλογίες με YM ορθογώνια κτήρια που αποτελούσαν «λειτουργικά συμπληρώματα» (annexes) άλλων πιο πολυτελών κτηρίων με «ανακτορικά χαρακτηριστικά» (villas).¹⁰¹⁶ Τα λειτουργικά συμπληρώματα ή παραρτήματα που αναφέρουν παραδειγματικά είχαν βιοτεχνικές/εργαστηριακές/αποθηκευτικές λειτουργίες. Οι ίδιοι εξετάζουν τρεις περιπτώσεις συμπλεγμάτων: το «Μικρό Ανάκτορο» με την «Ανεξερεύνητη Έπαυλη» ως παράρτημα, το κτήριο A με το κτήριο B της Τυλίσου ως παράρτημα και την «Έπαυλη A» και «Έπαυλη B» της Αγίας Τριάδας ως παράρτημα. Συγκεκριμένα, προτείνουν ότι το ορθογώνιο κτήριο της «Ανεξερεύνητης Έπαυλης» σχεδιάστηκε ως εργαστήριο αρχικά και μεταγενέστερα χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη. Το κτήριο B της Τυλίσου λειτούργησε συμπληρωματικά στο κτήριο A ως αποθήκη. Στην περίπτωση της Αγίας Τριάδας δεν διασαφηνίζεται ακριβώς ο λειτουργικός χαρακτήρας του κτηρίου B, που φαίνεται ότι δεν είναι απλώς αποθηκευτικός, εξαιτίας της περιπλοκότητας των χώρων του και της προβληματικής κατάστασης των λειψάνων. Παρόλα αυτά, καταλήγουν πάντως ότι και στην Αγία Τριάδα ισχύει η αναλογία.

Τα δύο πρώτα προαναφερόμενα συμπλέγματα απαρτίζονται από δύο διαφορετικά κτήρια, ενώ το τρίτο αποτελεί ένα ενιαίο κτηριακό σύνολο. Το ίδιο, πάντως, συμβαίνει και στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου και του Μύρτου Πύργου, όπου η βιοτεχνική/εργαστηριακή/αποθηκευτική ενότητα αποτελεί ένα τμήμα του κτηριακού συγκροτήματος. Στον Άγιο Γεώργιο, τη μία ενότητα αποτελεί το YM βιοτεχνικό/αποθηκευτικό τμήμα που προστίθεται στη MM IIIB εγκατάσταση, η οποία είχε «κληρονομήσει» από τον τον MM IIIA «πρόγονό» της τελετουργικό χαρακτήρα, αλλά και που είχε ενσωματώσει μια τουλάχιστον παραγωγική δραστηριότητα, αυτήν της οινοπαραγωγής, ίσως κάτω από το ίδιο τελετουργικό πλαίσιο.¹⁰¹⁷

Η εμπλοκή της παραγωγής/αποθήκευσης με τις θρησκευτικές τελετουργίες διαπιστώνεται και στον Μύρτο Πύργο, όπου το MM μεγάλο κτήριο του λόφου, πρόγονος του YM συγκροτήματος, ενσωμάτωνε βιοτεχνικές/αποθηκευτικές και θρησκευτικές δραστηριότητες, οι οποίες συνεχίζουν να υπάρχουν και στη νέα ΒΑ ενότητα του συγκροτήματος της YM περιόδου. Η ενότητα αυτή ενσωμάτωσε τμήματα της τοιχοποιίας

¹⁰¹⁶ Preziosi & Hitchcock 1997, 63-77.

¹⁰¹⁷ Κεφ. 2.4.2.

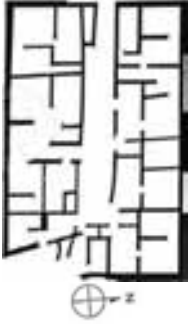
του παλαιού κτηρίου, ενώ προστέθηκαν νέοι κτηριακοί χώροι, τελετουργικού χαρακτήρα, στα ΒΔ και Α. Οι νέοι χώροι, που φέρουν «ανακτορικά» χαρακτηριστικά, έχουν εντυπωσιακή είσοδο από μια «κεντρική» αυλή με μια κυκλική κατασκευή, που υπήρχε ήδη από τη ΜΜ περίοδο στην κορυφή του λόφου και εξυπηρετούσε μάλλον τους ίδιους σκοπούς. Ουσιαστικά, η σχέση των βιοτεχνικών/αποθηκευτικών με τις θρησκευτικές λειτουργίες υπάρχει ήδη από τη ΜΜ περίοδο στον Μύρτο Πύργο, στον Άγιο Γεώργιο, όπως και στο ΜΜ ΙΑ (ΙΙ;) Χαμαίζι.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι οι συμβολικές τελετουργικές-θρησκευτικές πρακτικές συνδέονται με την οικονομική ζωή του ΜΜ ΙΑ κτηρίου στο Χαμαίζι, του ΜΜ ΙΙ Μύρτου Πύργου και το ΜΜ ΙΙΒ Αγίου Γεωργίου, σε διαφορετικό βαθμό στο καθένα και με διαφορετική μορφή, κυρίως ως προς την ένταση των δραστηριοτήτων παραγωγής και αποθήκευσης. Στις εγκαταστάσεις που επιβιώνουν στην ΥΜ περίοδο, όμως, παρατηρείται μια μεγαλύτερη έμφαση στη μία ή την άλλη λειτουργία και αυτή η τάση αντανακλάται στον χώρο με νέα δομικά «μορφώματα». Η αυστηρή γεωμετρική ορθογώνια κάτοψη που παρουσιάζεται στην ΜΜ ΙΑ και συνεχίζει ως την ΥΜ ΙΒ σε κτήρια ή τμήματα κτηριακών συγκροτημάτων και συμπλεγμάτων φαίνεται να σηματοδοτεί αρχιτεκτονικά μάλλον την εξυπηρέτηση της παραγωγής και αποθήκευσης.

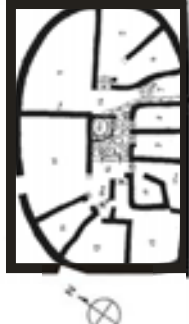
Μερικά παραδείγματα που μπορούν να επιβεβαιώσουν την παραπάνω σκέψη περιλαμβάνονται στον συγκεντρωτικό πίνακα κατόψεων που ακολουθεί (Σχ. 3.3.1.10). Στον πίνακα αυτό περιλαμβάνονται: το ΜΜ ΙΑ κτήριο της Αγίας Φωτιάς και το ΜΜ ΙΑ κτήριο του Χαμαίζιου, που αναφέρθηκαν, τέσσερα κτήρια της Παλαιοανακτορικής περιόδου από τη συνοικία Μ στα Μάλια (ΙΧ, VIII, Χ, Δ:VII), το κτήριο Δβ, που λειτουργούσε από τα «παλαιοανακτορικά» χρόνια ως τη ΥΜ ΙΑ, το Β τμήμα του κτηρίου Ζβ Μαλίων της ΜΜ-ΥΜ ΙΒ περιόδου, το κτήριο ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ Εα Μαλίων, το κτήριο XXV του Β τομέα του «ανακτόρου» των Μαλίων, η Ν πτέρυγα XIV του «ανακτόρου» Μαλίων, οι χώροι 64-9 της Α πτέρυγας του «ανακτόρου» της Κνωσού, οι λεγόμενες αποθήκες της Φαιστού, η ΥΜ ΙΑ «Ανεξερεύνητη Έπαυλη», το Νεοανακτορικό κτήριο Β της Τυλίσου, το ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ Ι κτήριο στα Πισίδια, το ΜΜ κτήριο στην Αγία Βαρβάρα, το ΜΜ-ΥΜ κτήριο στις Χοιρόμαντρες, το ΥΜ κτήριο Κ στη Βασιλική, η Ν πτέρυγα του «ανακτόρου» της Κάτω Ζάκρου, τα κτήρια G και J της Κάτω Ζάκρου, το κτήριο Α στις Γυψάδες, τα ΥΜ ανώτερα άνδρα στον Άγιο Γεώργιο, η ΒΑ ενότητα του συγκροτήματος του λόφου στον Μύρτο Πύργο, ο Β και ΝΔ τομέας στο Νίρου Χάνι και τα δύο Α κτήρια στο Βαθύπετρο. Ορισμένα από τα παραπάνω κτήρια, εκτός από την Αγία Φωτιά που έχει προαναφερθεί, ενσωματώνουν την οργάνωση

του «τετραγώνου σε τετράγωνο» και έχει ήδη προταθεί ότι χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι εργαστηριακοί/βιοτεχνικοί. Η αρχιτεκτονική των κτηρίων ή των τμημάτων συγκροτημάτων του συγκεντρωτικού πίνακα ορθογωνίων κατόψεων δεν είναι δυνατόν να εξεταστεί διεξοδικά στην παρούσα εργασία. Θα ελέγχει, όμως, η υπόθεση εάν το ορθογώνιο σχήμα τους (Σχ. 3.3.1.10) συνδέεται με παραγωγικές/βιοτεχνικές δραστηριότητες. Εν συνεχεία, θα εξεταστούν ορισμένα από τα βασικά τους αρχιτεκτονικά στοιχεία (Πίν. 3.3.1.10).

ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ

ΧΑΜΑΙΖΙ

ΜΑΛΙΑ Μ
ΚΤΗΡΙΟ D

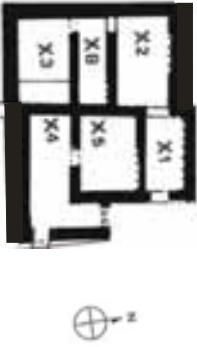
ΜΑΛΙΑ Μ
ΚΤΗΡΙΟ V III

ΜΑΛΙΑ Μ
ΚΤΗΡΙΟ IX

ΜΑΛΙΑ Μ
ΚΤΗΡΙΟ X

ΜΑΛΙΑ ΔΒ
Δ τομέας

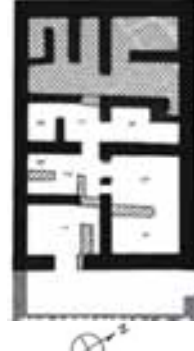
ΜΑΛΙΑ ΔΒ
Α τομέας

ΜΑΛΙΑ Ζβ
Β τμήμα

ΜΑΛΙΑ Εα

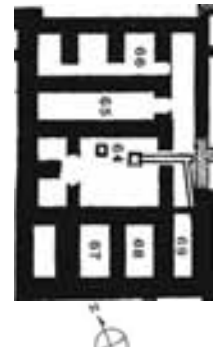
ΜΑΛΙΑ "ΑΝΑΚΤΟΡΟ"
Β τομέας XXV

ΜΑΛΙΑ "ΑΝΑΚΤΟΡΟ"
Ν τομέας XIV

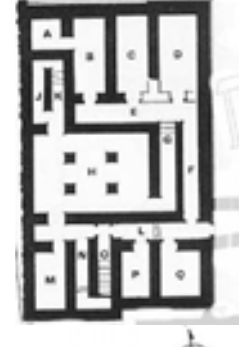
ΚΝΩΣΟΣ "ΑΝΑΚΤΟΡΟ"
Α πτέρυγα 64-9

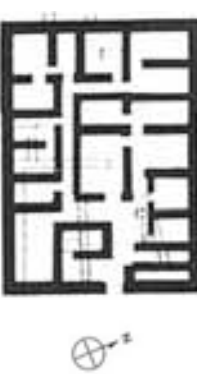
ΦΑΙΣΤΟΣ "ΑΝΑΚΤΟΡΟ"
25-33

ΑΝΕΞΕΡΕΥΝΗΤΗ
ΕΠΑΥΛΗ

ΤΥΛΙΣΣΟΣ Β

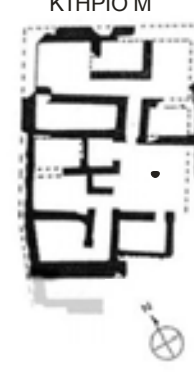
ΠΙΤΣΙΔΙΑ

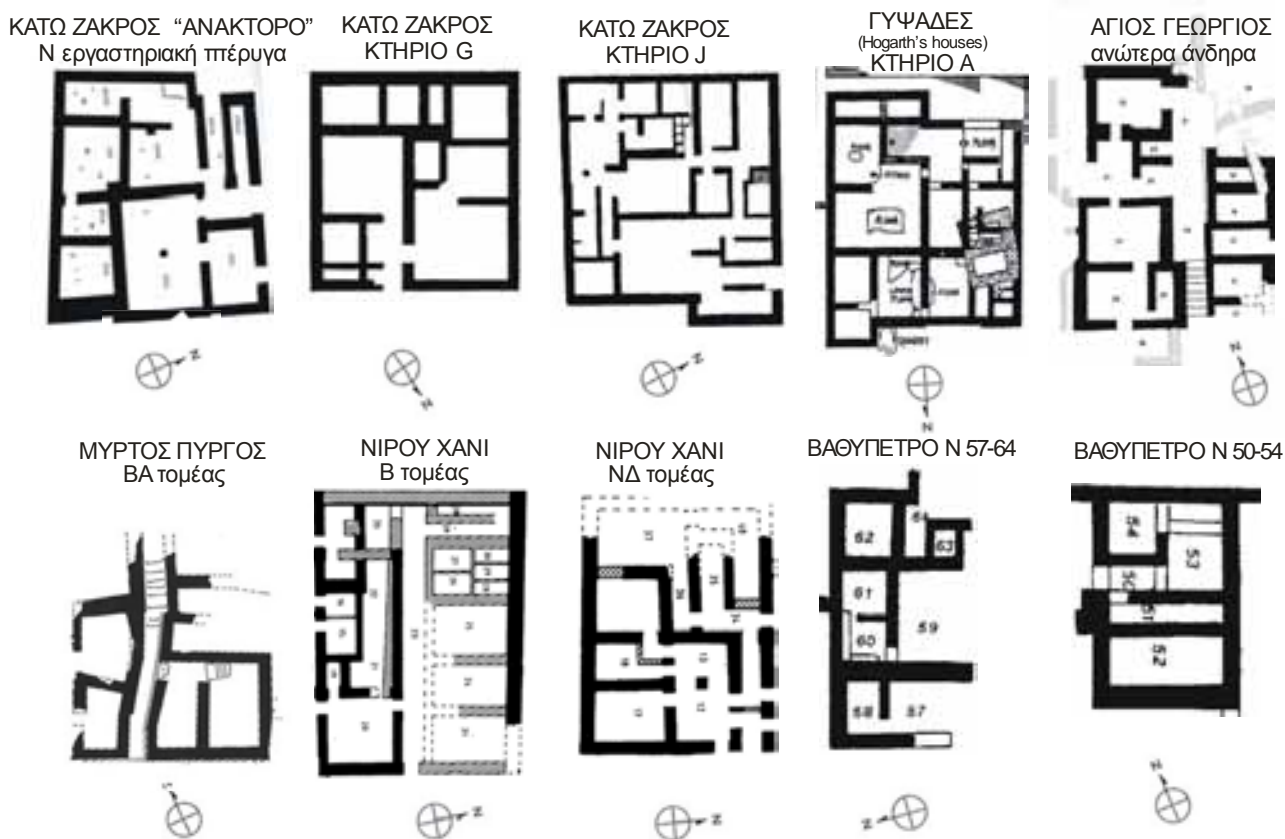

ΑΓΙΑ ΒΑΡΒΑΡΑ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΚΤΗΡΙΟ Μ

Σχ. 3.3.1.10. Συγκεντρωτικός πίνακας κατόψεων ορθογώνιων κτηρίων

Μ των Μαλίων

Η λεγόμενη «συνοικία» Μ, βρίσκεται Δ του «ανακτόρου» και περιλαμβάνει αρκετά εργαστήρια που περιβάλλουν το κεντρικό κτήριο Α. Τα εργαστήρια αυτά έχουν ορθογώνιο, ή σχεδόν ορθογώνιο, σχήμα.

Χ Μαλίων

Πρόκειται για ένα εργαστήριο σφραγιδογλυφίας.¹⁰¹⁸ Από τον όροφο του κτηρίου έπεσαν ημιτελείς σφραγιδολίθοι, εργαλεία, πυρήνες στεατίτη και ορείας κρυστάλλου και υπολείματα επεξεργασίας. Στο ισόγειο εντοπίστηκε αποθηκευτικός χώρος με πιθάρια και χώρος με ερμάρια, ενώ σε μικρό υπόγειο χώρο βρέθηκαν δύο πέτρινες γούρνες.

¹⁰¹⁸ Poursat 1996, 21.

VIII Μαλίων

Βρίσκεται στο Β τομέα της συνοικίας Μ. Χαρακτηρίζεται ως εργαστήριο κεραμέα.¹⁰¹⁹ Από τον όροφο έπεσαν αγγεία και εργαλεία, όπως κεραμευτικοί τροχοί, πήλινες μήτρες για την κατασκευή επιθεμάτων (κυρίως σε σχήμα όστρεων), ομάδα μεγάλων πυραύλων. Δύο αποθήκες με πιθάρια βρέθηκαν στο ισόγειο.

X Μαλίων

Βρίσκεται στον Β τομέα της συνοικίας Μ και πρόκειται για εργαστήριο χαλκούργου.¹⁰²⁰ Από τον όροφο είχαν πέσει μεταλλουργικά εργαλεία: λίθινη μήτρα για την κατασκευή σμιλών και αξινών, τμήματα από μήτρες για διπλούς πελέκεις και διάφορα άλλα εργαλεία. Επίσης, σε υπόγειο χώρο βρέθηκε μικρός πήλινος ληνός και πίθος.

Το κτήριο D (χώροι VII)

Βρίσκεται στον ΒΔ τομέα της συνοικίας. Η άσχημη διατήρησή του δεν επιτρέπει την ακριβή αποσαφήνιση των λειτουργιών του. Ωστόσο, στα ευρήματά του περιλαμβάνονται ομάδες πολλών δεκάδων αγνύθων και αρκετά αξιόλογα αγγεία με ανάγλυφη αιγυπτιαζούσα διακόσμηση, αντικείμενα που προφανώς έπεσαν από τον όροφο.¹⁰²¹

ΔΒ Μαλλίων (Δ και κεντρικός τομέας)

Το συγκρότημα βρίσκεται δυτικά του «ανακτόρου» και έπαψε να χρησιμοποιείται κατά την ώριμη ΥΜ Ι Α περίοδο.¹⁰²² Το Δ συγκρότημα Δβ έχει μια γεωμετρική μορφή, που δίνει την εντύπωση δύο ενωμένων ορθογώνιων κτηρίων, ενώ η Α πτέρυγα του συγκροτήματος αποτελούσε ένα ξεχωριστό σύνολο, όπως υποστήριξε ο van Effenterre, τουλάχιστον τη στιγμή της καταστροφής, αν όχι νωρίτερα.¹⁰²³ Η αρχική κατασκευή του συγκροτήματος ανήκε στην περίοδο των «πρώτων ανακτόρων» και τροποποιήθηκε κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Ο McEnroe αναγνωρίζει μια πτέρυγα αποθηκευτική/ εργαστηριακή στο κτήριο.¹⁰²⁴ Ένας σημαντικός αριθμός χάλκινων εργαλείων βρέθηκε στο Δ τομέα του συγκροτήματος, ανάμεσα στα οποία και ένα μεγάλο χάλκινο πριόνι. Στην πτέρυγα αυτή υπάρχει μια

¹⁰¹⁹ Poursat 1996, 17-8.

¹⁰²⁰ Poursat 1996, 14-5.

¹⁰²¹ Poursat 1996, 26.

¹⁰²² Driessen & MacDonald 1997, 186.

¹⁰²³ Van Effenterre 1980, 414.

¹⁰²⁴ McEnroe 1982, 18, πίν. 1.

εσωτερική τετράγωνη αυλή με κίονες, που παραπέμπει στον αύλειο χώρο με ή χωρίς κίονα, που συναντούμε στις ενότητες χώρων του προτύπου «τετραγώνου σε τετράγωνο».

Zβ Μαλλίων

Το συγκρότημα Z βρίσκεται Α του «ανακτόρου». Το κτήριο κατασκευάστηκε πιθανώς σε δύο φάσεις.¹⁰²⁵ Τα δωμάτια στη ΝΑ πτέρυγα περιείχαν πολλή τέφρα, και ήταν σχεδόν άδεια. Η δυσκολία με την οποία οι εισοδοί ήταν προσβάσιμες σε αυτό το τμήμα ίσως οδηγεί στην υπόθεση ότι αυτό υπέφερε από μια πρωιμότερη καταστροφή και είχε ήδη εγκαταλειφθεί.¹⁰²⁶ Το Β τμήμα έχει ορθογώνιο σχήμα και τρεις οδοντώσεις στη Β πρόσοψη. Μια τετράγωνη αίθουσα με κίονα βρίσκεται στο εσωτερικό του τμήματος αυτού και αποτελεί τον «πυρήνα» του Β τομέα. Οι ΝΔ χώροι έχουν διαφορετικό προσανατολισμό από τον Β ορθογώνιο τομέα, ώστε δίδεται η εντύπωση πως το συγκρότημα είναι προσανατολισμένο κατά δύο διαφορετικούς τρόπους, έναν προς το Β τμήμα του και έναν προς το Ν.¹⁰²⁷ Υποστηρίζεται ότι ο χαρακτήρας των Β και ΝΑ χώρων ήταν εργαστηριακός αποθηκευτικός,¹⁰²⁸ ενώ των ΝΔ τελετουργικός, λόγω των «ανακτορικών» χαρακτηριστικών όπως της δεξαμενής καθαρού, του φωταγωγού και του πολυθύρου που υπήρχαν στο τμήμα αυτό. Από τους εργαστηριακούς χώρους της Β ορθογώνιας πτέρυγας προέρχονται πολλά εργαλεία –ανάμεσά τους και πολλά χάλκινα– από τους αποθηκευτικούς πίθους –ένας εκ των οποίων ήταν γεμάτος με κονίαμα– και υφαντικά βάρη από τον όροφο. Στο κτήριο υπήρχε ένα εργαστήριο οψιανού και άλλοι εργαστηριακοί χώροι που δεν ταυτοποιήθηκαν.¹⁰²⁹

Εα Μαλίων

Το κτήριο έχει απόλυτα ορθογώνια κάτοψη. Χτίστηκε στη ΜΜ ΙΙΙ και γνώρισε τρεις αρχιτεκτονικές φάσεις. Η τελευταία χρονολογείται στην ΥΜ Ι Α. Δεν υπάρχουν δημοσιευμένες πληροφορίες για τη λειτουργία του.

¹⁰²⁵ Driessen & MacDonald 1997, 190.

¹⁰²⁶ Driessen & MacDonald 1997, 191.

¹⁰²⁷ Vandenabeele 1992, 65.

¹⁰²⁸ Vandenabeele 1992, 65.

¹⁰²⁹ Driessen & MacDonald 1997, 190.

«Ανάκτορο» Μαλλίων

XXV-XXIV-XXVI Β τομέα

Οι τομείς αυτοί του «ανακτόρου» αποτελούσαν πιθανότατα εργαστήρια.¹⁰³⁰ Μια κατασκευή σε σχήμα τεταρτοκύκλιου, μπροστά στην οποία υπάρχει μια λιθόπλινθος με τέσσερις κοιλότητες, βρέθηκε γεμάτη από θραύσματα κεραμικής. Ίσως ήταν ερμάριο ή κλίβανος, αλλά η κακή της κατάσταση δεν επιτρέπει περαιτέρω υποθέσεις.¹⁰³¹ Στο δωμάτιο XXV 2 βρέθηκαν επίσης αποθηκευτικά αγγεία τοποθετημένα σε ένα θρανίο κατά μήκος του νότιου τοίχου, ενώ μια μικρή πρόχους ήταν τοποθετημένη στον ανατολικό τοίχο και περιείχε μια οινοχόη και καμένους καρπούς. Πολλά χάλκινα εργαλεία βρέθηκαν 70 εκατοστά πάνω από το δάπεδο. Οι ανασκαφείς πιστεύουν ότι αυτό το δωμάτιο χρησίμευσε ως το εργαστήριο ενός τεχνίτη με ένα θρανίο εργασίας και ένα ράφι στο οποίο τοποθετούσε εργαλεία.¹⁰³²

N πτέρυγα XIV-XV

Στο ισόγειο της Ν πτέρυγας υπήρχαν κυρίως μικρά εργαστήρια.¹⁰³³ Στη Β πλευρά η πτέρυγα αυτή είχε οδοντώσεις, που θυμίζουν έντονα εκείνες του ορθογώνιου κτηρίου της Αγίας Φωτιάς.

«Ανάκτορο» Κνωσού, Α πτέρυγα, 64-69

Οι χώροι αυτοί εντάσσονται σε μια αυστηρά ορθογώνια κάτοψη και η Δ πρόσοψή της που έβλεπε στην κεντρική αυλή του «ανακτόρου» δημιουργούσε εσοχή, η οποία με αυτόν τον τρόπο δήλωνε στο εσωτερικό την ύπαρξη του ορθογώνιου αυτού τμήματος. Πρόκειται για ένα τμήμα της Α πτέρυγας, στην οποία διαπιστώθηκε έντονη εργαστηριακή παραγωγή. Στο συγκεκριμένο τμήμα υπήρχαν αποθηκευτικοί χώροι, το λεγόμενο «Δωμάτιο του ελαιοπιεστηρίου», στο οποίο υπήρχε αποχετευτικός αγωγός του περιστυλίου του ορόφου και στα Α θεμελιακά διαμερίσματα του ορθογώνιου (67-68) βρέθηκαν υφαντικά βάρη, πεσμένα πιθανώς από τον όροφο. Η δημιουργία των χώρων αυτών χρονολογείται στη MM IIIB.¹⁰³⁴

¹⁰³⁰ Δαβάρας 1989, 6-7.

¹⁰³¹ Pelon 1996, 27.

¹⁰³² Chaprouthier & Joly 1936, 22-23.

¹⁰³³ Δαβάρας 1989, 19, 22.

¹⁰³⁴ MacDonald 2002, 46-7.

Ανάκτορο Φαιστού, συγκρότημα «Αποθηκών»

Το «συγκρότημα των αποθηκών» στο δεύτερο «ανάκτορο» στη Φαιστό, που έχει επίσης ορθογώνιο σχήμα, είναι οργανωμένο διαφορετικά από τις Δ αποθήκες της Κνωσού και των Μαλίων, όπως σημειώνει ο Preziosi, με ένα σύνολο δύο σειρών δωματίων –5 σε κάθε πλευρά_ κατ' άξονα Β/Ν, που είναι κατά πολύ περισσότερο προσβάσιμες.¹⁰³⁵ Η Hitchcock θέτοντας το ερώτημα γιατί το συγκρότημα των «αποθηκών» της Φαιστού είναι επιφανειακά όμοιο με το σύνολο επιμήκων, στενών δωματίων/αποθηκών της Δυτικής Πτέρυγας των άλλων ανακτόρων, αν και αξιολογείται διαφορετικό, μελετά το τι μπορούν να σημαίνουν αυτές οι διαφορές σχετικά με τις δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν στους χώρους αυτούς. Η ίδια προτείνει καταλήγοντας ότι τουλάχιστον κάποια, αν όχι όλα, από αυτά τα δωμάτια χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστηριακοί χώροι μάλλον, παρά ως αποθήκες.¹⁰³⁶ Πράγματι, η όλη κάτοψη του ορθογώνιου κτηρίου του «συγκροτήματος των αποθηκών» με τον κεντρικό διάδρομο και τα εκατέρωθεν δωμάτια, θυμίζει τα κτήρια στην Αγία Φωτιά, το ΥΜ κτήριο του Αγίου Γεωργίου και το ΒΑ τμήμα του Μύρτου Πύργου. Επιπρόσθετα ως αναφερθεί ότι η Hitchcock αναφέρει πως η οικονομική ζωή του κτηρίου συνδέεται με συμβολικές και θρησκευτικές πρακτικές ως προς τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την αποθήκευση και την παραγωγή.¹⁰³⁷

Πιτσιδία

Πρόκειται για ένα ακόμη κτήριο ορθογώνιου σχήματος, στο οποίο έχει διαπιστωθεί εργαστηριακή δραστηριότητα. Συγκεκριμένα αναγνωρίστηκε ένα εργαστήριο κεραμικής. Η δημοσίευση της ανασκαφής, όμως, εκκρεμεί και δεν είναι γνωστά άλλα περαιτέρω στοιχεία.

Μ Βασιλικής

Το ΥΜ κτήριο Μ της Βασιλικής είναι ένα ορθογώνιο κτήριο που οργανώνεται με βάση τη δομή του προτύπου του «τετραγώνου σε τετράγωνο», με μια όμως πιο πολυσύνθετη οργάνωση των χώρων. Δεν είναι γνωστό αν το κτήριο εξυπηρέτησε την παραγωγή, αφού δεν υπάρχουν δημοσιευμένες πληροφορίες. Το κτήριο ανασκάφηκε δύο φορές σε διάστημα 70 ετών. Το 1904 ο πρώτος ανασκαφέας, R. Seager, δεν παρείχε καμία πληροφορία, πλην της αναφοράς ότι πρόκειται για «μυκηναϊκή οικία της περιόδου των Γουρνιών».¹⁰³⁸ Το

¹⁰³⁵ Preziosi 1983, 128 κ.έξ.

¹⁰³⁶ Hitchcock 2000, 132-145

¹⁰³⁷ Βλ. πιο πάνω.

¹⁰³⁸ Βλ. και Ζώης 1976α, 19, υποσ. 4.

κτήριο ανασκάφηκε εκ νέου από τον Α. Ζώη το 1972, ο οποίος αναφέρει ότι το σχέδιό του φανερώνει «άκραν φροντίδαν περί την σχεδίασιν».¹⁰³⁹ Στην περιοχή αυτή της ανασκαφής συμπλέκονται στο ίδιο περίπου επίπεδο αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και στρώματα καταστροφής ΠΜ, ΜΜ και ΥΜ. Ανάμεσα όμως στα ευρήματα που αναφέρει ο Ζώης, χωρίς ωστόσο να τα χρονολογεί, είναι διάφορα λίθινα εργαλεία, απολεπίσματα και λεπίδες οψιανού και πήλινα υφαντικά βάρη.¹⁰⁴⁰

G και J Κάτω Ζάκρου

Τα δύο κτήρια ορθογώνιας κάτοψης βρίσκονται στην πλαγιά του ΒΑ λόφου της κοιλάδας της Κάτω Ζάκρου. Και τα δύο σύμφωνα, με το Ν. Πλάτωνα, όπως έχει προαναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, έχουν «γωνιακή περί τετραγωνικήν αυλήν διάταξη»,¹⁰⁴¹ και αποτελούν ουσιαστικά μια συνθετότερη μορφή του «τετραγώνου σε τετράγωνο». Ο ίδιος αναγνωρίζει σε αυτά τα κτήρια σχετιζόμενες με τη βιοτεχνία και την αγροτική οικονομία εγκαταστάσεις, όπως τον κτιστό ληνό με δεξαμενή γλεύκους, μια εγκατάσταση με σειρά δεξαμενίσκων και αποχετευτικό αγωγό που πιστεύει ότι ίσως ήταν βαφείο, αποθηκευτικούς χώρους κ.λπ.

Γυψάδες, κτήριο Α

Η κάτοψη του κτηρίου μοιάζει με τις κατόψεις των προαναφερθέντων G και J κτηρίων της Κάτω Ζάκρου. Ανασκάφηκε εν μέρει το 1900 και η δημοσίευση του ήταν περιληπτική. Η δυτική πλευρά του κτηρίου Α εξερευνήθηκε από τον Hood το 1958 και χρονολογήθηκε από τον ίδιο στην ΥΜ ΙΑ. Ο Hood βρήκε σημάδια από πυρές (εστίες;), που τον έκαναν να συμπεράνει ότι η περιοχή συνδεόταν με δραστηριότητες παρασκευής φαγητού (μαγειρεία).¹⁰⁴² Ίσως αποτέλεσε λειτουργικό συμπλήρωμα του διπλανού κτηρίου Β.¹⁰⁴³ Στο κτήριο βρέθηκαν αποθηκευτικά αγγεία, ενώ εργαλεία και ένας χάλκινος πέλεκυς είχαν κρυφτεί κάτω από έναν δόμο που προεξείχε στον εξωτερικό τοίχο. Λόγω της προβληματικής δημοσίευσης του κτηρίου, αλλά και της δράσης τυμβωρύχων, δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για τη λειτουργία του.

¹⁰³⁹ Ζώης 1972, 295.

¹⁰⁴⁰ Ζώης 1979, 325-6.

¹⁰⁴¹ Πλάτων 1974, 18.

¹⁰⁴² Hood 1958, 18-19.

¹⁰⁴³ Driessen & MacDonald 1997, 163-5.

Νίρου Χάνι Β και ΝΔ τομέας

Το συγκρότημα στο Νίρου κατασκευάστηκε στα τέλη της ΜΜ ΙΙΙ και στις αρχές της ΥΜ ΙΑ και καταστράφηκε από πυρκαγιά στην ΥΜ ΙΒ¹⁰⁴⁴ ή στην ΥΜ ΙΙ.¹⁰⁴⁵ Σύμφωνα με τη Φώτου, το συγκρότημα χωρίζεται σε τρεις τομείς, που ο καθένας τους είχε μάλλον ξεχωριστή λειτουργία.¹⁰⁴⁶ Η Β και ΝΔ ενότητα έχουν ορθογώνιο σχήμα. Η Φώτου θεωρεί ότι στη ΝΔ ενότητα υπήρχε εργαστήριο που παρήγαγε τράπεζες προσφορών, οι οποίες και βρέθηκαν αποθηκευμένες στο τμήμα αυτό. Παρατηρεί ότι ο αύλειος χώρος 37, 37a χρησιμοποιήθηκε στις απαιτήσεις της παραγωγής αυτών των αντικειμένων· η παρουσία καταλοίπων προερχόμενων από μια εργασία στη βορειοδυτική γωνιά του κομματιού, ενισχύει επίσης αυτή την ερμηνεία, σύμφωνα με την ίδια. Σε ό,τι αφορά τον βορινό τομέα, αναφέρει ότι η λειτουργία του στην αποθήκευση αγαθών δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Έτσι, καταλήγει ότι στο κτήριο του Νίρου το επίπεδο του ισογείου μοιάζει να συνδυάζει τη λειτουργία της αποθήκευσης αγαθών (πιθανότατα δημητριακών) μαζί με αυτή των βιοτεχνικών προϊόντων.¹⁰⁴⁷

Πρώτος ο ανασκαφέας, Στ. Ξανθουδίδης, είχε επισημάνει την ύπαρξη εργαστηρίων στο συγκρότημα και αναφέρθηκε συγκεκριμένα σε χαλκείο και κεραμείο. Η Gessel αναρωτήθηκε πότε το συγκρότημα αναπλάσθηκε για επιχειρηματικούς σκοπούς.¹⁰⁴⁸ Οι Driessen και MacDonald θεωρούν ότι η Β αποθηκευτική πτέρυγα προστέθηκε στο κτήριο κατά την ΥΜ ΙΒ. Ακόμη, η Hitchcock θεωρεί ότι στο Νίρου Χάνι υπάρχουν δύο ξεχωριστές ενότητες αφιερωμένες στην αποθήκευση φθαρτών και μη φθαρτών προϊόντων, μία στα βόρεια και μία στα νότια, ενώ το κεντρικό τμήμα της κατασκευής διαφοροποιείται από τις αποθηκευτικές ενότητες με μια σειρά αιθουσών με φροντισμένα δάπεδα. Ως άφθαρτα αγαθά αναφέρει τις τράπεζες προσφορών ή *βωμούς* και τους χάλκινους διπλούς πελέκεις.¹⁰⁴⁹

Από τις παραπάνω διατυπωμένες απόψεις, και από τα δεδομένα της ανασκαφής βεβαίως,¹⁰⁵⁰ προκύπτει ότι στο κτήριο υπήρχε μαζική παραγωγή και αποθήκευση κεραμικών προϊόντων (τράπεζες προσφορών), επεξεργασία χαλκού (χάλκινα ελάσματα, πελέκεις), αποθήκευση αγροτικών προϊόντων και εργαστηριακή επεξεργασία άλλων

¹⁰⁴⁴ Driessen & MacDonald 1997, 179.

¹⁰⁴⁵ Niemeier 1984, 209, 215.

¹⁰⁴⁶ Fotou 1997, 41-46.

¹⁰⁴⁷ Fotou 1997, 41-6.

¹⁰⁴⁸ Gesell 1985, 31.

¹⁰⁴⁹ Hitchcock 2000, 163.

¹⁰⁵⁰ Ξανθουδίδης 1922, 1-25.

υλικών, όπως ελεφαντόδοντου, χρωμάτων κ.λπ. Οι δραστηριότητες αυτές επικεντρώνονται στις δύο ορθογώνιες ενότητες χώρων, τη Β και τη ΝΔ.

Βαθύπετρο, Ανατολικά κτήρια

Το σύμπλεγμα του Βαθυπέτρου ανασκάφηκε τη δεκαετία του '50 από τον Σπ. Μαρινάτο. Τα σχέδια και οι δημοσιεύσεις του είχαν πολλές ελλείψεις και για αυτό οι Driessen και Σακελλαράκης μελέτησαν και πάλι το σύνολο. Οι ίδιοι προτείνουν ότι το σύμπλεγμα είχε δύο φάσεις, την ΥΜ ΙΑ και την ΥΜ ΙΒ.¹⁰⁵¹ Στην ΥΜ ΙΒ προστίθενται δύο ορθογώνια κτήρια στα Α. Η πρόσβαση στα κτήρια αυτά ίσως γινόταν μέσω μιας σκάλας που θυμίζει τον τρόπο επικοινωνίας των «επαύλεων» με τα λειτουργικά τους συμπληρώματα (villa- annex complex), όπως πρότειναν οι Preziosi & Hitchcock.¹⁰⁵² Οι Driessen και Σακελλαράκης επισημαίνουν ότι η κυκλώπεια όψη και το ορθογώνιο περίγραμμα των Α κτηρίων έρχεται σε αντίθεση με τα κτήρια του Δ μέρους.¹⁰⁵³ Οι ίδιοι αναφέρουν ότι στη δεύτερη φάση το σύμπλεγμα επεκτείνεται και χάνει τον μεγαλοπρεπή χαρακτήρα του, για να εξυπηρετήσει την εγχώρια αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή. Σύμφωνα με του Driessen & MacDonald το Α σύνολο είχε εργαστηριακό χαρακτήρα (κεραμική παραγωγή, μαγειρείο) και ο κλίβανος που βρέθηκε στα ΝΑ του το επιβεβαιώνει. Η κεραμική των Α κτηρίων είναι χρονολογημένη στην ΥΜ ΙΑ, αλλά οι ίδιοι θεωρούν ότι τα κτήρια ανήκουν στην ΥΜ ΙΒ.¹⁰⁵⁴

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, πράγματι, τα κτήρια ή τμήματα κτηριακών συγκροτημάτων ή συμπλεγμάτων με ορθογώνια ή σχεδόν ορθογώνια κάτοψη παρέχουν αποδείξεις ή τουλάχιστον ενδείξεις για βιοτεχνική/αποθηκευτική λειτουργία. Επομένως, είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι η ορθογώνια αρχιτεκτονική κάτοψη επιλέχτηκε στην προϊστορική Κρήτη να σηματοδοτεί τα εργαστήρια και τις βιοτεχνίες τις εποχής. Ακόμη και σήμερα τα βασικό σχήμα ενός βιοτεχνικού/βιομηχανικού κτηρίου είναι το ορθογώνιο.

Κτήριο ή τμήμα συγκροτήματος/ συμπλέγματος	Διάδρομος	Υπόστυλη αίθουσα/ τετράγωνη αίθουσα/ εσωτερική αυλή	Κίονας/-ες	Πεσσός/-οί	Δίθυρο	Κλιμακοστάσιο/ όροφος	Άθυροι χώροι	Οδοντώσεις προσόψεων
Αγία Φωτιά	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι

¹⁰⁵¹ Driessen & Sakellarakis 1997, 63-77.

¹⁰⁵² Preziosi & Hitchcock 1997, 52, εικ. 1, 2, 3.

¹⁰⁵³ Driessen & Sakellarakis 1997, 75.

¹⁰⁵⁴ Driessen & MacDonald 1997, 176.

Κτήριο ή τμήμα συγκροτήματος/ συμπλέγματος	Διάδρομος	Υπόστυλη αίθουσα/ τετράγωνη αίθουσα/ εσωτερική αυλή	Κίονας/-ες	Πεσσός/-οί	Δίθυρο	Κλιμακοστάσιο/ όροφος	Άθυροι χώροι	Οδοντώσεις προσόψεων
Χαμαίζι	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι
Πιτσιδία	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι
Μάλια Μ κτήριο D	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι
Μάλια Μ VIII	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι
Μάλια Μ Χ	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι
Μάλια Μ ΙΧ	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι
Μάλια Δβ, Δ τομέας	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Μάλια Δβ, κεντρικός τομέας	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι
Μάλια Ζβ, Β τμήμα	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι
Μάλια Εα	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι
Μάλια "ανάκτορο", Β τομέας XXV	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Μάλια "ανάκτορο", Ν πτέρυγα, XIV	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι
Ανεξερεύνητη Έπταυλη	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι
Κάτω Ζάκρος κτήριο G	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι
Κάτω Ζάκρος κτήριο J	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι
Κάτω Ζάκρος "ανάκτορο", Ν πτέρυγα	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι
Χοιρόμαντρες	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι
Αγία Βαρβάρα	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι
Φαιστός "ανάκτορο", συγκρότημα 25-33	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι
Κνωσός "ανάκτορο", Α πτέρυγα, 64-9	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι
Βασιλική κτήριο Μ	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι
Τύλισος Β	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι
Άγιος Γεώργιος ανώτερα άνδηρα	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι

Κτήριο ή τμήμα συγκροτήματος/ συμπλέγματος	Διάδρομος	Υπόστυλη αίθουσα/ τετράγωνη αίθουσα/ εσωτερική αυλή	Κίονας/-ες	Πεσσός/-οί	Διθύρο	Κλιμακοστάσιο/ όροφος	Άθυροι χώροι	Οδοντώσεις προσόψεων
Μύρτος Πύργος ΒΑ τομέας	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι
Νίρου Χάνι Β τομέας	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι
Νίρου Χάνι ΝΔ τομέας	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι
Βαθύπετρο Α κτήρια Ν 57-64	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι
Βαθύπετρο Α κτήρια Ν 50-54-64	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι
Γυψάδες, κτήριο Α	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι

Πίν.3.3.2β. Αρχιτεκτονικά στοιχεία ορθογώνιων βιοτεχνικών κτηρίων /συγκροτημάτων

Στις κατόψεις του συγκεντρωτικού πίνακα (Πίν. 3.3.1.10) παρατηρείται ότι σε πολλά κτήρια επαναλαμβάνεται η χρήση ορισμένων επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων, ενώ τα στοιχεία αυτά λείπουν από κάποια άλλα ή υπάρχουν σε ορισμένα από αυτά. Προφανώς, τα στοιχεία αυτά σχετίζονται με τη λειτουργία/-ες τους. Για το λόγο αυτό τα 30 κτήρια ή τμήματα κτηριακών συνόλων που περιλαμβάνονται στον συγκριτικό συγκεντρωτικό πίνακα των ορθογωνίων κατόψεων θα εξεταστούν ως προς αυτά, και συγκεκριμένα ως προς την ύπαρξη διαδρόμου, κύριας αίθουσας (υπόστυλης ή απλώς τετράγωνης χωρίς υποστύλωμα) ή εσωτερικής –τετράγωνης κυρίως– αυλής, κλιμακοστασίου/ορόφου, άθυρων χώρων, οδοντώσεων στις προσόψεις, διθύρου, καθώς και το είδος του υποστυλώματος – κίονας ή πεσσός.

Η πλειοψηφία των ορθογώνιων κατασκευών, δηλαδή 26 από 30, διαθέτουν έναν κομβικό χώρο που δίνει πρόσβαση στους υπόλοιπους χώρους, δηλαδή έναν διάδρομο ή μία εσωτερική αυλή ή μία αίθουσα τετράγωνη ή σχεδόν τετράγωνη, που πολλές φορές είναι υπόστυλη.

Διάδρομος υπάρχει στις 16 από τις 30 κατόψεις. Ο διάδρομος βοηθά στον έλεγχο της παραγωγής και της αποθήκευσης,¹⁰⁵⁵ περιορίζοντας την κίνηση σε συγκεκριμένη πορεία με συγκεκριμένες διαστάσεις. Συνήθως δεν ευνοεί την προσπέραση. Στα παραδοσιακά σπίτια δεν υπάρχει διάδρομος. Ο διάδρομος συναντάται κυρίως σε δημόσια κτήρια, κυρίως για να

¹⁰⁵⁵ Η D. Kriga (2005, υπό έκδοση) θεωρεί ότι ο ρόλος των διαδρόμων σε πολλά «νεοανακτορικά» κτήρια σχετίζεται με τον έλεγχο της παραγωγή και της αποθήκευσης αγροτικών προϊόντων.

ενώσει λειτουργίες κάτω από μια κτηριακή ενότητα. Σύμφωνα με τη H. Sanders, τα «όρια και οι διάδρομοι γραμμικής κυκλοφορίας τείνουν να χωρίζουν τους χώρους άσχετων μεταξύ τους χρήσεων από τους χώρους εξειδικευμένης χρήσης».¹⁰⁵⁶ Οι διάδρομοι κίνησης μέσα στα μινωικά κτήρια πολλές φορές είναι σύνθετοι και μεταβάλλουν τις χωροταξικές σχέσεις δημιουργώντας ατελείωτες δυνατότητες κυκλοφορίας. Η L. Hitchcock υποστηρίζει ότι η σημασία των διαδρόμων βρίσκεται κυρίως στην εξασφάλιση της διακριτικότητας.¹⁰⁵⁷ Ουσιαστικά, αυτό συμβαίνει επειδή κάποιος δεν χρειάζεται να περπατά μέσα από τα δωμάτια για να φτάσει από ένα τμήμα του κτηρίου στο άλλο, αλλά μπορεί να προσπεράσει πολλά δωμάτια διασχίζοντας έναν διάδρομο.

Κύρια αίθουσα (υπόστυλη ή όχι) υπάρχει στις 21 από τις 30 κατόψεις. Η αίθουσα δεν εξυπηρετεί μόνο ως κομβικός/μεταβατικός χώρος, όπως ο διάδρομος, αλλά και ως χώρος δράσης. Η επιλογή ενσωμάτωσης ενός διαδρόμου, για την εξυπηρέτηση της κίνησης και του ελέγχου της, σε μια κατασκευή δρα ριζικά διαφορετικά στην κοινωνική αλληλεπίδραση που αναπτύσσεται μέσα στο περιβάλλον της, από εκείνη της αίθουσας ή της εσωτερικής αυλής.¹⁰⁵⁸ Στα κτήρια ή στις ενότητες που διαθέτουν την οργάνωση του «τετραγώνου σε τετράγωνο», υπάρχει πάντα αυτός ο «πυρηνικός» χώρος, όπως για παράδειγμα στις Χοιρόμαντρες ή στην Αγία Βαρβάρα. Σε κάποια από τα κτήρια το πρότυπο αυτό γίνεται πολυπλοκότερο, έτσι αποκτούν και διαδρόμους, προθαλάμους, άθυρους χώρους και κλιμακοστάσιο. Όλοι αυτοί οι περιφερειακοί χώροι δημιουργούν μια συνθετότερη μορφή από εκείνη του αρχικού προτύπου, όπως για παράδειγμα στο κτήριο Μ της ΥΜ Βασιλικής, στο Β τμήμα του κτηρίου Ζβ των Μαλίων, στο κτήριο Δβ των Μαλίων, στη Ν πτέρυγα του «ανακτόρου» της Κάτω Ζάκρου, στην Α πτέρυγα του «ανακτόρου» της Κνωσού (64-9), στην Ανεξερεύνητη Έπαυλη κ.λπ. (Σχ. 3.3.1.10).

Άθυροι χώροι υπάρχουν στις 17 από τις 30 κατόψεις. Οι χώροι αυτοί χρησίμευσαν μάλλον ως θεμέλια διαμερίσματα για τη στήριξη ορόφου ή υπερυψωμένου ισογείου, όπως για παράδειγμα στην Αγία Φωτιά,¹⁰⁵⁹ στον Άγιο Γεώργιο,¹⁰⁶⁰ στον κεντρικό τομέα του Δβ Μαλίων και αλλού. Η ύπαρξη ορόφου αποδεικνύεται από την ύπαρξη κλιμακοστασίων σε πολλές περιπτώσεις. Από τα 30 εξεταζόμενα ορθογώνια βιοτεχνικά κτήρια τα 23 τουλάχιστον διέθεταν όροφο, σε όλο το εμβαδόν ή σε κάποια τμήματά του. Στον όροφο λάμβαναν χώρα εργαστηριακές/βιοτεχνικές δραστηριότητες, επίσης. Η υφαντουργία ήταν μία από αυτές, όπως διαπιστώνεται στο κτήριο D της «συνοικίας» Μ των Μαλίων, στο Ζβ

¹⁰⁵⁶ Sanders 1990.

¹⁰⁵⁷ Hitchcock 2000, 158.

¹⁰⁵⁸ Hitchcock 2000, 158.

¹⁰⁵⁹ Κεφ. 2.1.2.

¹⁰⁶⁰ Κεφ. 2.4.2.

των Μαλίων, στους χώρους 64-69 της Α πτέρυγας του «ανακτόρου» της Κνωσού, στον Άγιο Γεώργιο και αλλού. Επίσης, μέρος της εργαστηριακής δραστηριότητας της σφραγιδογλυφίας στο κτήριο Χ στις «συνοικίας» Μ Μαλίων, της κεραμουργίας στο κτήριο VIII της «συνοικίας» Μ Μαλίων, της χαλκουργίας στο κτήριο Χ Μαλίων και αλλού φαίνεται ότι λάμβανε χώρα στον όροφο.

Οδοντώσεις υπάρχουν σε 13 από τις 30 κατόψεις. Στις κατόψεις αυτές το ορθογώνιο σχήμα δεν είναι απόλυτα γεωμετρικό αλλά διασπάται από οδοντώσεις, ένα χαρακτηριστικό της μινωικής αρχιτεκτονικής. Ο διαχωρισμός των όγκων του κτηρίου με τη μορφή οδοντώσεων προβάλλει τους εσωτερικούς χώρους στην εξωτερική πρόσοψη, όπως συμβαίνει στο κτήριο Ζβ Μαλίων, ΙΧ της συνοικίας Μ Μαλίων, J Κάτω Ζάκρου και Γυψάδες Α. Ωστόσο, υπάρχουν και οδοντώσεις που δεν είναι τόσο έντονες, όπως στην περίπτωση της Αγίας Φωτιάς, της Ν πτέρυγας του «ανακτόρου» των Μαλίων, της Τυλίσου Β, του Ζβ Μαλίων και του συγκροτήματος των «αποθηκών» της Φαιστού. Πιθανώς, οι δύο διαφορετικοί τύποι οδοντώσεων σηματοδοτούσαν κάτι διαφορετικό. Σε ορισμένα κτήρια απαντούν και οι δύο τύποι οδοντώσεων. Για παράδειγμα στη Ν πτέρυγα του «ανακτόρου» των Μαλίων, η Β όψη έχει αβαθείς οδοντώσεις, που είναι ίδιες με τις οδοντώσεις του κτηρίου της Αγίας Φωτιάς στα Β, ενώ στην Ν όψη έχει έντονες οδοντώσεις. Το ίδιο συμβαίνει και στο κτήριο Ζβ Μαλίων, όπου η έντονη οδόντωση δημιουργείται στη Δ όψη, ενώ στη Β υπάρχουν αβαθείς οδοντώσεις. Στη συζήτηση για το ορθογώνιο ΜΜ ΙΑ κτήριο της Αγίας Φωτιάς αναφέρθηκε ότι, σύμφωνα με τον Graham, οι ανάλογες οδοντώσεις στον όροφο «ανακτορικών» κτηρίων αντιστοιχούν σε παράθυρα.¹⁰⁶¹ Στη συζήτηση αυτή τέθηκε, όμως, και το ερώτημα μήπως οι οδοντώσεις αποτελούν και το σήμα κατατεθέν του κτηρίου προς τη θάλασσα, τον εμπορικό δρόμο της εποχής.

Δίθυρο βρέθηκε σε μόνο 4 από τις 30 περιπτώσεις. Στα 3 από τα 4 αυτά κτήρια ή ενότητες κτηριακών συγκροτημάτων υπάρχει πεσσός. Η σχέση αυτή ενδέχεται να έχει τη σημασία της.

Πεσσοί ή/και κίονες υπάρχουν στα 10 από τα 30 κτήρια, όπως προκύπτει από τις σωζόμενες βάσεις τους. Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση ότι στα κτήρια που υπάρχει κίονας δεν υπάρχει πεσσός και αντίστροφα. Μόνο σε δύο περιπτώσεις, εκείνες του συγκροτήματος του λεγόμενου «συγκροτήματος αποθηκών» στο «ανάκτορο» της Φαιστού και του Δ τμήματος του συγκροτήματος Δβ, παρουσιάζονται και οι δύο τύποι υποστυλωμάτων (Πίν. 3.3.2β). Η Hitchcock υποστηρίζει ότι είναι κοινωνικές, πολιτιστικές και συμβολικές συνέπειες, που συνδέονται με την προτίμηση των «μινωιτών» για τον πεσσό έναντι άλλων τρόπων στήριξης, με αποτέλεσμα να υπάρχει η τάση να τοποθετούνται

¹⁰⁶¹ Βλ. Κεφ. 2.1.2.

δωμάτια με πεσσοί ή «κρύπτες» σε στενή χωροταξική σχέση με τους αποθηκευτικούς χώρους. Έτσι, στην περίπτωση του «συγκροτήματος των αποθηκών» της Φαιστού, που μελέτησε η ίδια, προτείνει ότι ο αρχιτέκτονας ενσωμάτωσε μια συμβολική κατασκευή στο δομικό σχέδιο του κτηρίου.¹⁰⁶² Το ίδιο θεωρούν ότι συνέβαινε και στην περίπτωση της αίθουσας με τους τέσσερις πεσσοί της «Ανεξερεύνητης Έπαυλης», οι Preziosi και Hitchcock.¹⁰⁶³

Για τους κίονες, επίσης, έχουν διατυπωθεί ανάλογες απόψεις. Για παράδειγμα, ο Α. Ζώης αναφερόμενος στην τετράγωνη αίθουσα με κεντρικό κίονα στο ΥΜ κτήριο Μ της Βασιλικής, στο «μέγαρον», γράφει ότι αποτελούσε ένα είδος «οικιακού ιερού».¹⁰⁶⁴ Η υπόθεσή του αυτή βασίζεται αποκλειστικά στην ύπαρξη του κίονα και όχι στα ευρήματα, που εξάλλου δεν είναι γνωστά λόγω της προβληματικής δημοσίευσης του Seager.

Ο κίονας δεν συνδέεται μόνο με ιερούς χώρους, αλλά και με εργαστηριακούς. Ο D. Begg ερεύνησε τα εργαστήρια με κεντρικό κίονα.¹⁰⁶⁵ Μήπως οι κίονες και οι πεσσοί επενδύονται με έναν θρησκευτικό συμβολισμό, δημιουργώντας ένα διαλεκτικό αρχιτεκτονικό περιβάλλον και εντάσσουν έναν χώρο καθημερινών δραστηριοτήτων σε συμβολικό/ιδεολογικό αρχιτεκτονικό πλαίσιο, μετασχηματίζοντας τον σε ιδεολογικό αντικείμενο, όπως προτάθηκε στη συζήτηση για τα Αχλάδια;¹⁰⁶⁶ Και εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε ποια είναι η αποκωδικοποίηση της σύνδεσης του χώρου παραγωγής και αποθήκευσης σε σχέση με το θρησκευτικό συμβολισμό; Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά είναι ανάγκη πρώτα να δούμε τον ρόλο των πεσσών και των κίωνων στην αρχιτεκτονική της εποχής, και κυρίως στα κτήρια όπου διαπιστώνεται έντονα ο θρησκευτικός τους χαρακτήρας, και έπειτα να εξεταστεί και ο ρόλος τους στα βιοτεχνικά και αποθηκευτικά κτήρια.

3.2.2.2.γ. Πεσσοί και κίονες

Πεσσοί και κίονες βρίσκονται στα πρότυπα και στο εσωτερικό πολλών κτηριακών συγκροτημάτων ή άλλων μνημείων της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη. Ο κίονας ενσωματώνεται ως κεντρικό αρχιτεκτονικό στοιχείο στο εσωτερικό χώρων που ερμηνεύονται αναλόγως ως δωμάτιο καθημερινής ζωής, εργασίας και κοινωνικών επαφών,¹⁰⁶⁷ ως εργαστήριο με κεντρικό κίονα¹⁰⁶⁸ ή ως χώρος τελετουργικών συμποσίων

¹⁰⁶² Hitchcock 2000, 141-2.

¹⁰⁶³ Preziosi & Hitchcock 1997, 61.

¹⁰⁶⁴ Ζώης

¹⁰⁶⁵ Begg 1975

¹⁰⁶⁶ Κεφ. 2.3.2.

¹⁰⁶⁷ Μιχαηλίδου 1987, 522.

¹⁰⁶⁸ Begg 1975, 196-9.

(«ritual banquet hall»)¹⁰⁶⁹ Στον όροφο οι αίθουσες με κίονες ερμηνεύονται ως ιερά, που βρίσκονται συνήθως πάνω από αίθουσες με πεσσό, τα λεγόμενα «μετά κίωνων ιερά άνω των κρυπτών»,¹⁰⁷⁰ ενώ στην τέχνη ο κίονας θεωρείται ότι αποτελεί μάλλον συνοπτική δήλωση του ιερού ή ανακτόρου.¹⁰⁷¹ Από την άλλη, ο πεσσός στο εσωτερικό κτηρίων προτιμάται ιδιαίτερα, έναντι άλλων τρόπων στήριξης, σε τάφους και στις λεγόμενες «κρύπτες πεσσών».

Η συμβολική χρήση του πεσσού προτάθηκε κυρίως στις λεγόμενες «κρύπτες με πεσσό/-ούς». Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον Evans για να αναφερθεί σε σκοτεινούς χώρους, που βρίσκονται κοντά στις αποθήκες της Κνωσού και οι οποίοι είχαν έναν κεντρικό πεσσό με εγχάρακτους διπλούς πελέκεις και αποτελούσαν «κατοικία» της θεότητας, η οποία λατρευόταν ως βαίτυλος.¹⁰⁷² Ανάλογες κρύπτες σε κτήρια και τάφους ερμηνεύτηκαν επίσης, από τον ίδιο και από άλλους ερευνητές, ως ιερά.¹⁰⁷³ Ο M. Nilsson αμφισβήτησε τον θρησκευτικό χαρακτήρα των πεσσών και των κίωνων και άσκησε δριμεία κριτική. Υποστήριξε, κυρίως για τον κίονα, ότι είναι αρχιτεκτονικό στοιχείο που στηρίζει τους δοκούς της στέγης και όχι λατρευτικό.¹⁰⁷⁴ Έκτοτε, κίονες και πεσσοί αναφέρονται περισσότερο στη βιβλιογραφία ως υποστηρίγματα ορόφων.

Ο N. Πλάτων μελέτησε 45 «κρύπτες» με πεσσούς στις οποίες βρέθηκαν λατρευτικά αντικείμενα και τις ερμήνευσε ως «οικιακά ιερά».¹⁰⁷⁵ Ο ίδιος παρατήρησε ότι οι χώροι αυτοί βρίσκονται στο ισόγειο ή υπόγειο των κτηρίων και είναι κατά κανόνα απομονωμένοι και σκοτεινοί. Πολλοί έχουν εκσκαφθεί εντός της γης και ενίοτε, μετά πολύ κόπου, εντός του βράχου. Άλλοτε η κάθοδος σε αυτές γινόταν με λίγες βαθμίδες και σε άλλες περιπτώσεις αποτελούν θεμέλια διαμερίσματα των οικοδομών, οπότε η κάθοδος γινόταν, προφανώς, με καταπακτές. Ως εκ τούτου, ο Πλάτων θεώρησε ότι η θέση αυτή συνδέεται με την πρόθεση των «μινωιτών» να συνδέσουν τις «κρύπτες» με τη γη και η λατρεία τους είχε χθόνιο χαρακτήρα, σε αντίθεση με τα κιονωτά ιερά τους, τα οποία διαπίστωσε ότι υπήρχαν πάνω από πολλές «κρύπτες» με πεσσό. Ο ίδιος πίστευε ότι οι υπόστυλες «κρύπτες» ήταν τελεστήρια «εις τα μεγάλα μυστηριακά κέντρα» της Κρήτης. Παραπέμποντας στο

¹⁰⁶⁹ Graham 1967, 353· 1987, 125-8· Davaras 1997, 123.

¹⁰⁷⁰ Πλάτων 1954α, 471-2.

¹⁰⁷¹ Nilsson 2001 (1949), 28 κ.α.

¹⁰⁷² Evans 1899-1900, 32-34· 1921-31, I, 425.

¹⁰⁷³ Βλ. και Πλάτων 1954α, 432, 445.

¹⁰⁷⁴ Nilsson 2001 (1949), 28, 236 κ.ε.

¹⁰⁷⁵ Η άποψη ότι στην Κρήτη δεν υπήρχαν χωριστοί ναοί για την/τις θεότητα/-ες, αλλά αυτή είχε το ενδιαίτημά της εντός των κατοικιών των ανθρώπων υποστηρίχτηκε αρχικά από τους Picard (1748, 70) και Nilsson (1950 (2η εκδ.), 110). Εν συνεχεία, ο N. Πλάτων (1954α) ενστερνίστηκε και επέβαλλε την άποψη αυτή στη μελέτη του για «Τα μινωικά οικιακά ιερά».

απόσπασμα των «Κρητών» του Ευριπίδη αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «η παράδοσις καθ' ην οι Κρήτες πρώτοι εισήγαγον εις την λοιπή Ελλάδα και εδίδαξαν τα μυστήρια είναι αληθής. Η ανάμνησις των κρητικών ιερών-κρυπτών κατά την ελληνικήν εποχήν είχε παραμείνει συνδεδεμένη με την ευρύτατα διαδεδομένην πίστην ότι η Κρήτη ήτο ιερά γη».¹⁰⁷⁶

Οι J. Driessen και C. MacDonald πιστεύουν ότι η βασική χρήση των πεσσών είναι δομική, στηρίζουν δωμάτια με κίονα/-ες στους πάνω ορόφους, ακολουθώντας έτσι εν μέρει την άποψη του Nilsson. Ενσωματώνουν, ωστόσο, στην άποψή τους και τη μελέτη του Πλάτωνα και δεν αποκλείουν την πιθανή τελετουργική χρήση των χώρων με πεσσό/-ούς. Συγκεκριμένα, αναφέρουν ότι πολλά αποθηκευτικά δωμάτια, κατά τους «νεοανακτορικούς» χρόνους, που είναι αίθουσες με διπλούς πεσσούς, όπως για παράδειγμα στην Τύλισο, τα Καννιά, το Βαθύπετρο και την Αγία Τριάδα, ενδέχεται να έχουν σχεδιαστεί ως αποθήκες, αλλά η ποιότητα της κατασκευής τους αρκετές φορές δείχνει ότι ο πραγματικός σκοπός για τον οποίο κατασκευάστηκαν είναι άλλος.¹⁰⁷⁷ Ο B. Rutkowski δέχεται την ιερότητα πολλών «κρυπτών με πεσσό/-ούς», αλλά ταυτόχρονα θεωρεί ότι δεν μπορεί να εξισωθεί ο ρόλος των πεσσών με εκείνον των κίωνων, που στην εικονιστική τέχνη προβάλλονται είτε ως αντικείμενο λατρείας, είτε ως συμβολική αναπαράσταση της πρόσοψης ενός κτηρίου όπου διαδραματίζονται τελετουργίες. «Η εικονιστική τέχνη», αναφέρει, «δεν ενισχύει με καμιά έννοια την υπόθεση ότι οι δομικοί πεσσοί είχαν λατρευτική λειτουργία»¹⁰⁷⁸.

Πολλοί μελετητές διαφοροποιούν τον πεσσό ως θρησκευτικό σύμβολο, από τον πεσσό ως υποστύλωμα, κυρίως σε αποθηκευτικούς χώρους, και διαχωρίζουν τις κρύπτες με πεσσό από τις αποθήκες με πεσσό.¹⁰⁷⁹ Ο Begg υπογραμμίζει μια διαφορά ανάμεσα στις αποθήκες με πεσσό που περιέχουν πίθους και τις «κρύπτες» με πεσσό που δεν περιέχουν. Υποθέτει ότι οι αποθήκες με πεσσό σχετίζονται με τις θρησκευτικές πλευρές των «κρυπτών» με πεσσό,¹⁰⁸⁰ γεγονός που μπερδεύει την αρχική του διάκριση. Η L. Hitchcock θεωρεί ότι οι περισσότερες «κρύπτες» με πεσσό ή δωμάτια με πεσσό στα οποία δεν διαπιστώνεται αποθηκευτική δραστηριότητα συνδέονται στενά με αποθήκες.¹⁰⁸¹ Η ίδια

¹⁰⁷⁶ Πλάτων 1954α, 428-483.

¹⁰⁷⁷ Driessen & MacDonald 1997, 52.

¹⁰⁷⁸ Rutkowski 1986, 41-45.

¹⁰⁷⁹ Begg 1975, 222· Rutkowski 1986, 44-45· Driessen & Sakellarakis 1997, 69· Christakis 1999, 1-20.

¹⁰⁸⁰ Begg 1975, 29.

¹⁰⁸¹ Hitchcock 2000, 127, 150-2.

πιστεύει ότι το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς τους πεσσούς δε φαίνεται να κάλυπταν μια πρακτική ανάγκη ενισχύει το συμβολικό τους χαρακτήρα.¹⁰⁸²

Στα μινωικά κτήρια επαναλαμβάνεται πολλές φορές ο συνδυασμός του δωματίου με πεσσό, του διπλού πέλεκυ και των αποθηκευτικών δραστηριοτήτων.¹⁰⁸³ Ο διπλός πέλεκυς προτάθηκε ήδη ως συμβολικό όργανο γέννησης/αναγέννησης, εργαλείο αφύπνισης για την έγερση της θεότητας, εργαλείο θυσίας που δίνει ζωή.¹⁰⁸⁴ Κατάλοιπα τελετουργικών χάλκινων διπλών πελέκεων είναι γνωστά από αρχαιολογικά αρχιτεκτονικά περιβάλλοντα, για παράδειγμα από την Κάτω Ζάκρο και το Νίρου Χάνι αλλά και από σπήλαια με λατρευτικό χαρακτήρα, όπως το Ψυχρό και το Αρκαλοχώρι. Βάσεις πελέκεων βρίσκονται συχνά σε αποθηκευτικούς χώρους και «κρύπτες» με πεσσό. Η L. Hitchcock υποστηρίζει ότι η συχνή σύνδεση χάλκινων ειδωλίων και διπλών πελέκεων με ιερά σπήλαια και δωμάτια με πεσσούς δείχνει ότι οι «κρύπτες» με πεσσό λειτουργούσαν ως σημεία συνεχών τελετουργιών.¹⁰⁸⁵

Ο διπλός πέλεκυς, η λειτουργία του στη θρησκευτική πρακτική και αντίληψη της ΥΜ περιόδου, αναζητήθηκε σε σχέση με τους πεσσούς, τα χαράγματα πάνω σε αυτούς, τις «κρύπτες πεσσών» και τα ανώγεια «κιονωτά ιερά τους» στην προσπάθεια να αποσαφηνιστεί ο ρόλος του προπύλου του συγκροτήματος Μύρτου Πύργου που είχε ως κέντρο έναν λίθινο πεσσό.¹⁰⁸⁶ Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής, ο πεσσός προτάθηκε ως αρχιτεκτονικό σύμβολο χθονιο-νεκρικής αξίας, που όριζε εκ πρώτης ένα κτηριακό σύνολο τελετουργικού χαρακτήρα, για τελετουργίες πιθανώς σχετικές με έναν μυστηριακό κύκλο ζωής και θανάτου.¹⁰⁸⁷ Η χθονιο-νεκρική αξία του πεσσού ενισχύεται και από την ύπαρξη πεσσού στο εσωτερικό του τάφου της ΒΔ πλαγιάς του λόφου του Μύρτου Πύργου, αλλά και από την ύπαρξή του σε αρκετούς «μινωικούς» τάφους. Εξάλλου, από πολλούς ερευνητές η ύπαρξη «κρυπτών» με πεσσό/-ούς σε τάφους έχει συνδεθεί με τη νεκρική λατρεία.¹⁰⁸⁸

Ο τάφος, από τη «μυκηναϊκή» εποχή και στη διάρκεια της κλασικής αρχαιότητας, «υποδηλωνόταν με έναν πεσσό ή μια λίθινη στήλη ή μια απελέκητη ή αδρά πελεκημένη

¹⁰⁸² Hitchcock 2000, 150.

¹⁰⁸³ Hitchcock 2000, 150· Πλάτων 1954.

¹⁰⁸⁴ Βλ. Κεφ. 2.6.2.

¹⁰⁸⁵ Hitchcock 2000, 150.

¹⁰⁸⁶ Βλ. Κεφ. 2.6.2.

¹⁰⁸⁷ Βλ. Κεφ. 2.6.2.

¹⁰⁸⁸ Οι Nilsson, Picard, Πλάτων κ.ά. είναι μερικοί από αυτούς που το υποστηρίζουν, βλ. και Πλάτων 1954α, 445, 483.

πέτρα¹⁰⁸⁹ που αποτελούσε το σήμα.¹⁰⁹⁰ Στήλες-σήματα βρέθηκαν στον κυκλικό περίβολο των λακκοειδών τάφων των Μυκηνών. Στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερα, των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, οι ανασκαφές έφεραν στο φως ένα αποτεφρωτήριο, ένα μεγάλο τύμβο καύσεων, που σηματοδοτείται από έναν γιγαντιαίο πεσσό. Στο ίδιο νεκροταφείο έχουν βρεθεί επιτύμβιες στήλες και, κυρίως, πεσσοί.¹⁰⁹¹ Σύμφωνα με τον Burkert, οι ταφικές στήλες μπορούν να θεωρηθούν αναπαραστάσεις νεκρών,¹⁰⁹² ενώ σύμφωνα με τον Πausanias, οι «αργοί λίθοι» ήταν ανεικονικές θεότητες και πρόδρομοι των ανθρωπόμορφων αγαλμάτων των θεών.¹⁰⁹³ Γενικότερα, ο πεσσός λειτουργώντας ως δήλωση του ορίου μεταξύ δύο κόσμων, εκείνου των ζωντανών και των νεκρών, ως ταφόπετρα και ως ένδειξη ύπαρξης τάφου συναντάται σίγουρα στις ταφικές και συμβολικές πρακτικές στο τέλος της Εποχής του Χαλκού αλλά μάλλον και νωρίτερα.

Στην κλασική αγγειογραφία ο πεσσός, επίσης, συμβολίζει τον Κάτω Κόσμο ή το όριο ανάμεσα στον κόσμο των ζωντανών και των νεκρών. Χαρακτηριστική δήλωση των παραπάνω αποτελεί η επιγραφή «ΤΕΡΜΩΝ», δηλαδή τέρμα, του πεσσού της αγγειογραφίας του ερυθρόμορφου κωδωνόσχημου κρατήρα κατω-ιταλιώτικου εργαστηρίου της Εικ. 3.3.2γ. 2. Στη συγκεκριμένη παράσταση ο γυμνός νέος που ακουμπά πάνω στον πεσσό ερμηνεύεται ως νεκρός και βρίσκεται στον «Κάτω Κόσμο», δεχόμενος τις προσφορές μιας γυναικείας μορφής.¹⁰⁹⁴ Σε άλλη αγγειογραφία από σικελιανή υδρία, εικονίζονται δύο γυναίκες μέσα σε έναν τάφο (Εικ. 3.3.2γ.1). Ο τάφος δηλώνεται με έναν πεσσό στο κέντρο, που αποτελεί και το στήριγμα του.¹⁰⁹⁵ Γενικότερα, στις παραστάσεις κλασικών αγγείων, ο πεσσός εμφανίζεται ως μνήμα ή όριο ανάμεσα στους δύο κόσμους, εκείνου των ζωντανών και εκείνου των νεκρών.

¹⁰⁸⁹ Burkert 1993 (1977), 167, 404.

¹⁰⁹⁰ Βλ. και Burkert 1993 (1977), 404.

¹⁰⁹¹ Σταμπολίδης 2004.

¹⁰⁹² Burkert 1993 (1977), 167, 404.

¹⁰⁹³ Πausanias, 7.22.4.

¹⁰⁹⁴ Μαραγκού 1985, 119.

¹⁰⁹⁵ Williams 1999 (1985), 126-7, εικ. 90b.

Εικ. 3.3.2γ.1. Υδρία από τη Σικελία, 320-310 π.Χ.,
Εικ. 3.3.2γ.2. Ερυθρόμορφος κατω-ιταλιώτικος κρατήρας, 440-300 π.Χ. Μουσείο Graz

Στις αγγειογραφίες της ανόδου ο πεσσός επίσης σηματοδοτεί το όριο των δύο κόσμων. Για παράδειγμα, σε πελίκη του Λένινγκραντ (Leningrad), η Άνοδος της θεάς λαμβάνει χώρα ανάμεσα σε δύο αδρά κατεργασμένους πεσσούς, που αποδίδουν συμβολικά την πύλη του Κάτω Κόσμου.¹⁰⁹⁶ Η «πύλη του Άδη» στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι μια σπηλιά, ούτε η είσοδος ενός ναού, αλλά ορίζεται από τους δύο πεσσούς. Σύμφωνα με τον J. Marcadé, ο πεσσός συνδέεται με το μύθο της ανόδου¹⁰⁹⁷ και η Μ. Δαράκη προσθέτει ότι αποτελεί «απεικόνιση των «χθόνιων διαβάσεων»».¹⁰⁹⁸

Η μετάβαση από τον ένα κόσμο στον άλλο και οι χθόνιες διαβάσεις ήταν σίγουρα ειδικότητα του Ερμή, αλλά και της Εκάτης. Θεότητες της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας με χθόνιο χαρακτήρα αλλά και θεοί που μετέχουν στο μύθο της ανόδου,¹⁰⁹⁹ ο Ερμής και η Εκάτη αναπαρίστανται συχνά ως λίθινοι πεσσοί. Οι λεγόμενες Ερμές τοποθετούνταν πάνω σε τύμβους, αλλά και σε πολλές περιπτώσεις λειτουργούσαν και ως ορόσημα στον χώρο, όπως για παράδειγμα για τη σταδιομέτρηση των οδών της υπαίθρου, το χωρισμό των αγροτικών ιδιοκτησιών, κ.λπ. Το όνομα του Ερμή προέρχεται από τη λέξη «έρμα», που σημαίνει σωρός λίθων ως στοιχειώδης μορφή σημάσεως. Οι ερμαϊκές στήλες πολλές φορές έφεραν φαλλό. Μια άλλη μορφή οριοθέτησης περιοχών που χρησιμοποιήθηκε από την πρωτόγονη εποχή είναι η δείξη δια του φαλλού,¹¹⁰⁰ που αργότερα αντικαταστάθηκε συμβολικά από όρθιους λίθους. Σχετικά, ο Burkert επισημαίνει ότι ο σωρός λίθων και ο

¹⁰⁹⁶ Bérard 1974, 19, 70.

¹⁰⁹⁷ Marcadé 1952, 619.

¹⁰⁹⁸ Δαράκη 1997 (1985), 31.

¹⁰⁹⁹ Για την Εκάτη, βλ. Burkert 1993 (1977), 326· Bérard 1974, 129 κ.ά., όπως για παράδειγμα φαίνεται στον κρατήρα της Ν. Υόρκης όπου παριστάνεται η Άνοδος της Περσεφόνης και παρόντες είναι ο Ερμής η Εκάτη και η Δήμητρα (Bérard 1974, 15, 52).

¹¹⁰⁰ Fehling 1974, 7-27.

φαλλός με την αποτρεπτική δύναμη είχαν πάντα την ίδια αποστολή. Η δύναμη που υπάρχει στον σωρό των λίθων ονομάζεται Ερμής και στη «μυκηναϊκή» γραφή e-ma-a.¹¹⁰¹

Γύρω στο 520 π.Χ. ο γιος του Πεισίστρατου Ίππαρχος καθιέρωσε τον λίθινο πεσσό με το ανδρικό μόριο ως οδοδείκτη. Ιδιωτικές θυσιαστήριες εορτές τελούνταν κοντά σε αυτούς τους «Ερμάς».¹¹⁰² Ο φαλλός συνδέεται με τη λατρεία του Ερμή αλλά και του Διονύσου τονίζοντας τη δύναμή τους να αναγεννούν. Είναι φορείς της επιστροφής στη ζωή, αιτία της αναγέννησης, γόνιμοι γαμπροί που βοηθούν τη θεά να επιστρέψει από τον άλλο κόσμο. Η γονιμότητα έρχεται από το εσωτερικό, από τον θάνατο.¹¹⁰³ Ο θάνατος αποτελεί προϋπόθεση της αναγέννησης,¹¹⁰⁴ όπως συμβαίνει στη φύση.¹¹⁰⁵ Από εκεί προκύπτει η κυκλική αντίληψη του χρόνου.¹¹⁰⁶ Στον μύθο της Περσεφόνης, η κάθοδος της Παρθένου στον Άδη είναι ταυτόχρονα και «θανατηφόρος» ιερός γάμος με τον θεό του «Κάτω Κόσμου».¹¹⁰⁷ Η «Θεογαμία» προκαλεί την κύηση, που έχει ως αποτέλεσμα τη βλάστηση – γέννηση της νέας ζωής.¹¹⁰⁸

Στον Μύρτο Πύργο, όπου η εντυπωσιακή είσοδος του προπύλου είχε ως κέντρο έναν πεσσό και όπου ενδεχόμενες θρησκευτικές και μυητικές τελετουργίες σχετικές με τη ζωή και το θάνατο λάμβαναν χώρα, αποδεδειγμένα λατρεύτηκε κατά τα ελληνιστικά χρόνια ο Ερμής, που η βλαστική και ιθυφαλλική του υπόσταση ορίζει τον γονιμοποιό του χαρακτήρα. Εκεί, βρέθηκε κι ένα ιθυφαλλικό ειδώλιο καθιστής μορφής.¹¹⁰⁹ Ο Ερμής, σύμφωνα με τον ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα, κατέρχεται στον Άδη για να φέρει πίσω την Κόρη.¹¹¹⁰ Με τη διχαλωτή ποιμενική του ράβδο καλεί την ψυχή, την ξυπνά από τον λήθαργο, ώστε να ανέλθει, όπως φαίνεται και στην αγγειογραφία του ερυθρόμορφου κρατήρα από το Μουσείο της Δρέσδης (Εικ. 2.6.7). Η διχαλωτή ράβδος και ο πέλεκυς, όργανα αφύπνισης και αναγέννησης της θεότητας, όπως ερμηνεύτηκαν,¹¹¹¹ παρουσιάζονται σε ελεφάντινη μινωική σφραγίδα από το κτήριο 6 του νεκροταφείου των Αρχανών (Εικ. 3.3.2γ.3.). Στην ίδια σφραγίδα μια σκάλα ενδεχομένως υπονοεί την κάθοδο/άνοδο – ίσως πρόκειται για μια «χαρώνεια κλίμακα».

¹¹⁰¹ Βλ. και Burkert 1993 (1977), 118, υποσ. 9, 332.

¹¹⁰² Burkert 1993 (1977), 332.

¹¹⁰³ Eliade 1981 (1964), 301.

¹¹⁰⁴ Λεβεντάκης 2005.

¹¹⁰⁵ Nilsson 2001 (1949), 221-2.

¹¹⁰⁶ Αριστοτέλης, Φυσικά, Δ 12, 221α 30-221β 3.

¹¹⁰⁷ Nilsson 2001 (1949), 133-5· Kerényi 1992 (1944), 52-3.

¹¹⁰⁸ Ας σημειωθεί σχετικά: Η λέξη νέος προέρχεται από την ομηρική νέατος και έχει κοινή ρίζα ni-(-ni), δηλωτική του κάτω και του μέσα, η οποία απαντά στην αρχαιοελληνική λέξη νέρτερος και μεταξύ άλλων, στην αγγλική λέξη nether (Πανταζής 1989, 114-5) .

¹¹⁰⁹ Βλ., Κεφ. 2.6.2.

¹¹¹⁰ Όμηρος, Ύμνος εις Δήμητρα, 335-83.

¹¹¹¹ Βλ. Κεφ. 2.6.2.

Εικ. 3.3.2γ.3. Ελεφάντινη σφραγίδα από το ταφικό κτήριο 6, Φουρνί Αρχανών

Η διχαλωτή ράβδος ή το κυρήκειο του Ερμή, το ιερό κλαδί, το ιερό δέντρο και ο φαλλός αποτελούν σύμβολα της ευγονίας του, της δύναμής του για αναγέννηση/γέννηση.¹¹¹² Αντίστοιχα σύμβολα είναι και ο θύρσος, ο νάρθηξ ή ο καυλός του Διονύσου.¹¹¹³ Ουσιαστικά, πρόκειται για σύμβολα της θεϊκής ένωσης, του Ιερού Γάμου, όπως αναφέρει ο Αθηναγόρας τον 2ο μ.Χ. αιώνα για το κυρήκειο του Ερμή και συμπληρώνει, «ψέγοντας τα τερατουργήματα» της αρχαίας θρησκείας, ότι ο Δίας κατεδίωξε τη μάνα του Ρέα για να συνέλθει μαζί της, όμως λόγω της αντίστασής της μεταμορφώθηκε σε φίδι και την έδεσε με τον «ηρακλεωτικό» κόμβο προκειμένου να ενωθεί μαζί της.¹¹¹⁴

Ο κόμβος στη μινωική τέχνη (Εικ. 3.3.2γ.5) ερμηνεύεται ως ιερός. Ιερός κόμβος βρέθηκε σε τμήμα τοιχογραφίας στο Νίρου και στην τοιχογραφία της λεγόμενης «Παριζιάνας» από την Κνωσό, αλλά και σε αγγεία, σε ομοιώματα από ελεφαντοστό και φαγεντιανή από την Κνωσό, τη Ζάκρο και τις Μυκήνες. Στις περισσότερες περιπτώσεις των αγγειογραφικών παραστάσεων του κόμβου, αυτός συνδυάζεται με τον διπλό πέλεκυ (Εικ.3.2γ.4). Στο Νίρου Χάνι, όπου βρέθηκε τοιχογραφική παράσταση ιερού κόμβου ανακαλύφθηκαν και μεγάλοι τελετουργικοί χάλκινοι πελέκει και τμήμα γύψινων κεράτων «καθοσιώσεως» μεγάλων διαστάσεων.¹¹¹⁵

Ο ιερός κόμβος χρησιμοποιήθηκε στην Αίγυπτο, στη Συρία, στη Μεσοποταμία ως μαγικό σύμβολο. Η χρήση του συνεχίζεται ως σήμερα στον ελλαδικό χώρο, ιδιαίτερα στα Αναστενάρια, όπου τα ιερά μαντήλια («αμανέτια») χρησιμοποιούνται από τους μύστες κατά την πυροβασία.¹¹¹⁶ Στην κλασική αρχαιότητα στον ναό του Απόλλωνα κρεμούσαν καρπούς, άσπρες και κόκκινες μαντήλες ή κορδέλες, ως σύμβολα ευφορίας. Ο Στ. Αλεξίου πιστεύει, βασιζόμενος στην άποψη του Frazer, ότι ο κόμβος, μεταξύ άλλων, δεσμεύει τη θεότητα, ενώ το λύσιμό του ευκολύνει τον τοκετό.¹¹¹⁷ Πράγματι, σε πολλές αγγειογραφίες της ανόδου ο λυμένος κόμβος δηλώνει τον απεγκλωβισμό της θεότητας από τον Κάτω

¹¹¹² Τζανάκου 1998, 180· Λεκατσάς 1985 (1971), 92.

¹¹¹³ Βλ. Μέρος 2.6.2.

¹¹¹⁴ Αθηναγόρας, *Υπέρ Χριστ.*, 20, βλ. και Jeanmaire 1985 (1951), 502.

¹¹¹⁵ Ξανθουδίδης 1906-7, 6, 15.

¹¹¹⁶ Σακελλαράκης & Σακελλαράκη, Λεμπέση, Χανιώτης Τσουγκαράκης 1987, 72, 116.

¹¹¹⁷ Αλεξίου 1964, 101.

Κόσμο, την επιστροφή της στο φως, τη γέννηση/αναγέννηση που έχει πραγματοποιηθεί¹¹¹⁸ (Εικ. 3.3.2γ.6, 3.3.2γ.7, 3.3.2γ.8). Σε ορισμένες αγγειογραφίες ο λυμένος κόμβος κρέμεται από έναν κίονα (Εικ. 3.3.2γ.6). Ο κίονας ή το δέντρο απεικονίζονται ως αναστάσιμα σύμβολα σε πολλές αγγειογραφίες της ανόδου, μαζί με την θεότητα που ανέρχεται (Εικ.3.3.2γ.8,9,10).¹¹¹⁹ Δέντρο και κίονας ταυτίζονται στην κλασική παραστασιογραφία της ανόδου και δηλώνουν τη βλαστική δύναμή της, την ίδια τη γέννηση, τη δραστηριοποίηση της δημιουργίας, αντιπροσωπεύοντας την αρχή και το τέλος του φυσικού, θεϊκού και ανθρώπινου κύκλου.¹¹²⁰

Εικ. 3.3.2γ.4 Πρόχους, Αγία Τριάδα, 1500-1450 π.Χ, Μουσείο Ηρακλείου

Εικ. 3.3.2γ.5. Ομοίωμα ιερού κόμβου από την Κνωσό

Εικ. 3.3.2γ.6. Αγγειογραφία οينوχόης με σκηνή Ανόδου, Staatliche Mussen, Βερολίνο

Εικ. 3.3.2γ.7. Ερυθρόμορφος κρατήρας με σκηνή Ανόδου, Lord St Oswald, Nostell Priory, York-shire

Εικ. 3.3.2γ.8. Ερυθρόμορφος κρατήρας με σκηνή Ανόδου, Gabinetto fotografico nazionale, Ρώμη

Εικ. 3.3.2γ.9. Ερυθρόμορφος κρατήρας με σκηνή Ανόδου, Soprintendenza alle Antichita della Basilicata, Potenza – Εθνικό Μουσείο "Dominico Ridola," Ματέρα Ιταλίας

Εικ. 3.3.2γ.10. Ερυθρόμορφη πελίκη με σκηνή Ανόδου, Akademisches Kunstmuseum, Βόννη

Ακόμη ως σήμερα στη χριστιανική θρησκεία το δέντρο θεωρείται δυναμική ζωής σε αντίθεση με τη στατική κατάσταση της πέτρας. «Το δέντρο είναι ανάσταση, αναπαραγωγή,

¹¹¹⁸ Βλ. επίσης Bérard 1974, πίν. 14, εικ. 47, 48, 55.

¹¹¹⁹ Bérard 1974, 38, 40, 41, 44.

¹¹²⁰ Eliade 1981 (1964), 267.

ζωτική αρχή, αναφέρει ο «δίκαιος» Ιώβ.¹¹²¹ Ο αναστάσιμος αυτός συμβολισμός οφείλεται στην ιδιότητα του δέντρου να αναβλαστάνει ακόμη και από τον κατάξερο κορμό του. Περισσότερο από κάθε άλλο στη φύση, το δέντρο προκαλεί το δέος για τον κύκλο της ζωής και του θανάτου. Το Δένδρο της Ζωής αναπτύσσεται στον Παράδεισο. Βρίσκεται στο κέντρο και φανερώνει την αναγέννηση, την επιστροφή στην αρχέγονη κατάσταση της τελείωσης.

Ο κίονας, βασικό στοιχείο της μινωικής και μυκηναϊκής αρχιτεκτονικής, ήταν φτιαγμένος από τον κορμό ενός δέντρου. Με τη διάμετρό του να στενεύει προς τη βάση του, πιθανόν να αποδίδει το σχήμα του ανεστραμμένου κορμού που φυτεύεται στο έδαφος και αποτελεί αντικείμενο λατρείας, υποστηρίζει ο S. Mayassis.¹¹²² Πολλές θεωρίες έχουν διατυπωθεί για τη σχέση του κίονα με το ιερό δέντρο. Ο Έβανς πρώτος αναφέρθηκε στη θρησκευτικότητα των πεσσών και των κίωνων, διατυπώνοντας την άποψη περί κιονολατρείας και πεσσολατρείας και συνδέοντας την κιονολατρεία με τη δεντρολατρεία.¹¹²³

Χαρακτηριστικές είναι οι λεγόμενες σκηνές «δεντρολατρείας» των μινωικών-μυκηναϊκών χρυσών δαχτυλιδιών και σφραγίδων. Στις παραστάσεις αυτές η συνήθης κεντρική γυναικεία φιγούρα θεωρείται θεά (ή ιέρεια σε τελετουργικό δρώμενο) σε στάση επιφανείας.¹¹²⁴ Η παρουσία της θεάς δίπλα σε ένα φυτικό σύμβολο, σύμφωνα με τον Eliade, επιβεβαιώνει το νόημα που έχει το δέντρο στην εικονογραφία και στην αρχαϊκή μυθολογία: αστείρευτη πηγή κοσμικής γονιμότητας.¹¹²⁵ Εκατέρωθεν αυτής εκτυλίσσονται αντιθετικά η «ενεργητική» σκηνή με το λύγισμα του δέντρου και η «παθητική» σκηνή του «σκυψίματος» πάνω σε πέτρα, βαίτυλο ή βωμό. Το δέντρο σχεδόν πάντοτε συνοδεύεται από σύμβολα, εμβλήματα ή εραλδικές παραστάσεις που προσδιορίζουν και συμπληρώνουν την κοσμολογική του αξία.¹¹²⁶ Το σύμπλεγμα πέτρα-δέντρο-βωμός συνιστά έναν πραγματικό μικρόκοσμο στα πιο παλιά στρώματα της θρησκευτικής ζωής (Αιγαίο-Φοινίκη, Κίνα-Ινδοκίνα-Ινδίες, Αυστραλία).¹¹²⁷

Το λατρευτικό διώνυμο δέντρο-πέτρα των μινωικών-μυκηναϊκών δαχτυλιδιών και σφραγισμάτων που παρατηρείται ήδη στους προϊστορικούς χρόνους συναντάται ως τη δύση του ελληνισμού, όπως παρατηρεί ο Nilsson.¹¹²⁸ Φαίνεται ότι το δέντρο και ο κίονας στο Αιγαίο ταυτίζονται, όπως το δέντρο και η «ασέρα» στον αρχαίο σημιτικό κόσμο, δηλαδή

¹¹²¹ Ιώβ 14:7-9.

¹¹²² Mayassis 1955, V. IV. Σχετικά με το «ανεστραμμένο δέντρο», βλ. Eliade 1981 (1964), 261-2.

¹¹²³ Evans 1901, 99-204.

¹¹²⁴ Hood 1971, 138· Preziosi & Hichcock 1999, 138 κ.ά., βλ. και Marinatos 1990, 90, υποσ. 58.

¹¹²⁵ Eliade 1981 (1964), 253.

¹¹²⁶ Eliade 1981 (1964), 259.

¹¹²⁷ Eliade 1981 (1964), 253.

¹¹²⁸ Nilsson 1941, 260.

ο ξεφλουδισμένος κορμός που αντικαθιστά το πράσινο δέντρο.¹¹²⁹ Τα δύο σύμβολα διέπονται από έναν αντιθετικό συμβολισμό ως μέρη του κύκλου της ζωής, του θανάτου-αφθαρσίας και της περιοδικής αναγέννησης.¹¹³⁰ Συγκεκριμένα, ενώ το δέντρο-κίονας με τη φθαρτή του φύση εντάσσεται στον φυσικό κύκλο θανάτου-αναγέννησης, η πέτρα-πεσσός, αλλά και ο βαίτυλος, ο μεγαλόλιθος, ο ομφαλός, ο μασσέμπα και γενικότερα η λατρευτική πέτρα, εκφράζει πάντα μια υπερβατική αλήθεια και δεν παύει να συμβολίζει κάτι που ξεπερνάει τον άνθρωπο και τη θνητή φύση.¹¹³¹ Εξάλλου, στην πλειονότητα των διατυπωμένων απόψεων ο λίθος των μινωικών-μυκηναϊκών δαχτυλιδιών συνδέεται με τον θάνατο και το πένθος.¹¹³²

Ο P. Warren, αναφερόμενος στη σκηνή του «εναγκαλισμού της πέτρας» από το δαχτυλίδι των Αρχανών, θεωρεί ότι το αντικείμενο του εναγκαλισμού θα μπορούσε να είναι ένας πεσσός-σαν πέτρα («pillar-like stone»), αντικείμενο βαιτυλολατρίας. Ο όρος βαίτυλος, σημιτικής προέλευσης, που σημαίνει «κατοικία του θεού»,¹¹³³ χρησιμοποιήθηκε, όπως έχει επισημανθεί νωρίτερα, από τον Evans για να αναφερθεί σε σκοτεινούς χώρους, που βρίσκονται κοντά στις αποθήκες της Κνωσού και οι οποίοι διέθεταν έναν κεντρικό πεσσό με εγχάρακτους διπλούς πελέκεις, και αποτελούσαν «κατοικία» της θεότητας, που λατρευόταν ως βαίτυλος.¹¹³⁴

Ο βαίτυλος, ο ομφαλός, ο ιερός λίθος, ο πεσσός παρουσιάζονται σε μια ποικιλία λατρειών, όπως του Ερμή και του Απόλλωνα, κατά τα κλασικά χρόνια. Επειδή προσαρτίστηκαν στους αρχαίους τόπους λατρίας, ο Ερμής και ο Απόλλωνας απέκτησαν τα διακριτικά τους σύμβολα, τα περισσότερα από τα οποία ήταν αρχικά αφιερωμένα στη Μεγάλη Θεά, σύμφωνα με τον Eliade.¹¹³⁵ Και σημειώνει ότι «για την αρχαϊκή θρησκευτική συνείδηση, η πέτρα θύμιζε τη θεϊκή παρουσία με πολύ πιο ασφαλή τρόπο από ότι, για τους συγχρόνους του, τα αγάλματα του Πραξιτέλη». Ο E. Rohde και η J. Harrison αναφέρουν ότι ο ομφαλός αντιπροσώπευε αρχικά την ταφική πέτρα, ενώ ο ιερός λίθος, εμβληματικός των Μυστηρίων και της Ελευσίνας, σύμφωνα με τον Clinton, συνδέεται επίσης με τον ταφικό λίθο-πεσσό.¹¹³⁶ Ο Ερμής, που αναπαρίστατο με μορφή πεσσού είναι και προστάτης των

¹¹²⁹ Eliade 1981 (1964), 257.

¹¹³⁰ Eliade 1981 (1964), 258.

¹¹³¹ Eliade 1981 (1964), 225.

¹¹³² Persson 1942, 25 κ.ε.· Hood 1971, 138· Marinatos 1990, 82, 91 κ.ά.

¹¹³³ Eliade 1981 (1964), 220.

¹¹³⁴ Evans 1899-1900, 32-34· 1921-31, I, 425.

¹¹³⁵ Eliade 1981 (1964), 226-7.

¹¹³⁶ Harrison 1927, 396· Clinton 1992, 122-3.

τάφων, χθόνιος και «δότηρ των αγαθών», όπως ο Άδης-Πλούτωνας.¹¹³⁷ Ο λιθοφόρος των Ελευσινίων ήταν και ιερέας των θεών που σχετίζονταν με τάφους και εισόδους.¹¹³⁸ Γενικότερα, η ακατέργαστη πέτρα και ο πεσσός, ένα δομικό στοιχείο κατασκευασμένο από ένα «άψυχο», στερεό, τραχύ αλλά και άφθαρτο υλικό, αντιπροσωπεύουν για τη θρησκευτική συνείδηση του πρωτόγονου μια ιεροφάνεια. Σύμφωνα με τον Eliade, κάλυπταν «μια μαγική μάλλον παρά θρησκευτική λειτουργία».¹¹³⁹ Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το άφθαρτο, σε αντίθεση με το φθαρτό, ο θάνατος, ο μαρasmus και η καταστροφή της βλαστικής/αναζωογονητικής δύναμης, σε αντίθεση με τη ζωή και τη γέννηση, λειτουργούν συμβολικά στο υλικό επίπεδο μέσα από την αντίθεση της πέτρας/πεσσού με τη φυτική υπόσταση του δέντρου/φυτού/κίονα.

Σε πρωτογεωμετρική αγγειογραφία πίθου από το Β νεκροταφείο της Κνωσού παρουσιάζονται δύο σκηνές με κέντρο το ομοίωμα μιας θεάς εκατέρωθεν δύο δέντρων (Εικ. 3.3.2γ.11). Η παράσταση φέρνει στο νου την αγγειογραφία της μελανόμορφης ληκύθου από τη βιβλιοθήκη του Παρισιού, με θέμα την Άνοδο της θεάς που καταλαμβάνει το κέντρο της παράστασης, όπως και εδώ, ενώ εκατέρωθεν υπάρχουν οι δύο γονιμικές μορφές και δύο κίονες.¹¹⁴⁰ Στην πρώτη όψη της πρωτογεωμετρικής αγγειογραφίας η θεά έχει υψωμένα τα χέρια και τα δέντρα δίπλα της είναι θαλερά, ανοιξιάτικα. Στη δεύτερη, η θεά έχει κατεβασμένα τα χέρια και τα δέντρα είναι μαραζωμένα σαν νεκρά, όπως το χειμώνα.¹¹⁴¹ Η στάση της με τα χέρια υψωμένα παραπέμπει στην άνοδο, την αναγέννηση,¹¹⁴² που φαίνεται να σημαίνει ταυτόχρονα και αναζωογόνηση των δέντρων. Στη δεύτερη σκηνή, που η θεά έχει τα χέρια κατεβασμένα παραπέμπει στην κάθοδο και τα φύλλα των δέντρων είναι πεσμένα προς τα κάτω.

¹¹³⁷ Burkert 1993 (1977), 335.

¹¹³⁸ Clinton 1992, 122-3.

¹¹³⁹ Eliade 1981 (1964), 209.

¹¹⁴⁰ Κεφ. 2.6.2.

¹¹⁴¹ Coldstream 2003, 282, εικ. 119.

¹¹⁴² Βλ. πιο πάνω.

Εικ. 3.3.2γ.11. Πρωτογεωμετρική αγγειογραφία πίθου από το Β νεκροταφείο της Κνωσού

Εικ. 3.3.2γ.12. Σφράγισμα από την Κνωσό

Εικ. 3.3.2γ.13. Αγγειογραφία πελίκης με σκηνή Ανόδου, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Δωδεκανήσων, Ρόδος

Όπως προτάθηκε στη συζήτηση για τον Μύρτο Πύργο, ο μύθος της Άνοδος κατανοήθηκε από την αρχαιότητα κιόλας ως μια φυσική αλληγορία., που συνδέθηκε με τη γεωργική παραγωγή και την αποθήκευσή της: άνοδος από τον «Κάτω Κόσμο» σημαίνει άνοιξη και γέννηση του νέου καρπού, ενώ κάθοδος στον Άδη σημαίνει θάνατος, χειμώνας, αλλά και γάμος, γονιμότητα, κύηση. Αυτή την κυκλική αντίληψη του χρόνου, του θανάτου και της αναγέννησης, της ανόδου και της καθόδου φαίνεται ότι απεικονίζει και η πρωτογεωμετρική αγγειογραφία. Τα πουλιά που κρατά στα χέρια της η θεά ακολουθούν το φυσικό/θείο δράμα. Όταν τα χέρια της είναι υψωμένα, τα πουλιά βρίσκονται επάνω. Όταν τα χέρια της είναι κατεβασμένα τα πουλιά πέφτουν προς τα κάτω. Πάνω στα δέντρα επίσης επικάθονται πουλιά. Αλλά και πάνω στους κίονες του πήλινου «παλαιοανακτορικού» ομοιώματος από την Κνωσό. Θεωρείται ότι τα πουλιά συμβολίζουν την επιφάνεια της θεότητας.¹¹⁴³ Στις αγγειογραφίες που συζητήθηκαν για τα δέντρα, οι κίονες και οι γονιμικές μορφές που από τα κεφάλια τους εκφύονται κλαδιά βρίσκονται εκατέρωθεν της θεάς και προφανώς ταυτίζονται ως βλαστικές υποστάσεις, ως γονιμικά σύμβολα. Στην αγγειογραφία από πελίκη της Ρόδου η γονιμική υπόσταση των εκατέρωθεν μορφών δηλώνεται σαφώς (Εικ. 3.3.2γ.13).

Ορισμένοι κίονες και κιονίσκοι σε αγγειογραφίες της κλασικής αρχαιότητας χαρακτηρίζονται ως φαλλικοί. Τον συμβολισμό αυτό έχει, σύμφωνα με τον C. Kerényi, ο κιονίσκος της παράστασης του Ιταλικού αμφορέα στον οποίο αναπτύσσεται το θέμα της

¹¹⁴³ Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2005, 100.

μύησης μιας γυναικείας μορφής (Εικ. 3.3.2γ.14). Στον φαλλικό κίονα, όπως χαρακτηριστικά τον αναφέρει ο Kerényi, ακουμπά μια γυμνή γυναικεία μορφή, μάλλον η Αφροδίτη.¹¹⁴⁴ Άλλος ένας κίονας-φαλλός εικονίζεται στην ερυθρόμορφη παράσταση οινοχόης από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (Εικ.3.3.2γ.15). Η σκηνή παρουσιάζει παρωδία ιερογαμίας, που εκτελούνταν κατά τα Ανθεστήρια.¹¹⁴⁵

Εικ. 3.3.2γ.14. Ιταλικός αμφορέας κλασικής εποχής

Εικ. 3.3.2γ.15. Λεπτομέρεια παράστασης ερυθρόμορφης οινοχόης, 5ος αι., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών

Στα διονυσιακά συμφραζόμενα το κλαδί θεωρείται ότι απεικονίζει και τον φαλλό, τον καυλό του Διονύσου.¹¹⁴⁶ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αγάλματος του Πριάπου, του θεού-φαλλού, που μπηγμένο στο έδαφος, αναδύεται κυριολεκτικά από τη γη φορτωμένο με καρπούς και φύλλα.¹¹⁴⁷ Δέντρο και κλαδί, όλον και μέρος, συμβολίζουν τον φορέα του βλαστικού πνεύματος¹¹⁴⁸ και αποτελούν συνοπτική δήλωση-μέρος του δέντρου της ζωής.¹¹⁴⁹ Ο Διόνυσος υπήρξε ο πρώτος Βάκχος, δηλαδή ο νέος βλαστός.¹¹⁵⁰ Είναι ο βλαστός, το αποτέλεσμα του γάμου, το τρυφερό και πρόωρο θεϊκό παιδί, «το φυτικό πλάσμα που εμφανίζεται ως αποτέλεσμα του γάμου».¹¹⁵¹ Το δέντρο αποτελεί τη βλαστική υπόσταση του θεού και για αυτό λατρευόταν ως Ένδρεδρος, Δενδρεύς και Δενδρίτης. Η λατρεία του ιερού δέντρου, της φυτομορφικής υπόστασης του θεού, απευθύνεται και προς τους βλαστούς του, ή τα μέρη του, τον νέο κορμό και τα φύλλα του, τα οποία θεωρούνται

¹¹⁴⁴ Kerényi 1976, 371.

¹¹⁴⁵ Οι σχετικές με το θέμα εικονογραφικές παραστάσεις βρίσκονται συγκεντρωμένες στον Van Hoorn 1972. Επίσης, βλ. Vatin 2004, 40-1· Guazzelli 1992.

¹¹⁴⁶ Jeanmaire 1985 (1951), 24-5.

¹¹⁴⁷ Βλ. και Δαράκη 1997, 195.

¹¹⁴⁸ Λεκατσάς 1985 (1971), 92· Kerényi 1992 (1944), 77.

¹¹⁴⁹ Όμηρος, *Ιλιάδα*, 21, 498-9α-β, βλ. σχετικά Τζανάκου 1998, 180.

¹¹⁵⁰ Στον Ησύχιο αναφέρεται *βάκχος· κλάδος ο εν τελεταίς*.

¹¹⁵¹ Kerényi 1992 (1944), 77.

αντικείμενα αφιερωματικά, εφόσον αναφύονται γεννούν την ιδέα της ανανέωσης και της αναβίωσης.¹¹⁵²

Εικ.3.3.2γ.16. Ιταλικός αμφορέας με παράσταση κιονόσχημου βλαστικού Διονύσου, Giessen Antikensammlung, 3 αι. π.Χ.

Εικ.3.2γ.17. Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση κιονόσχημου βλαστικού Διονύσου

Εικ. 3.2γ.18. Αγγειογραφία με το Διόνυσο-σύλο

Εικ. 3.3.2γ.19. Κιονόσχημος λύχνος από την Κνωσό, ΥΜ Ι, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

Εικ. 3.3.2.20. Ανάπτυξη θέματος κρατήρα, συλλογή Campana, Μουσείο Λούβρου

Το ομοίωμα δέντρου, δηλαδή η ξύλινη κολώνα, ο κίονας, αποτελεί και την αρχαιότερη παράσταση του βλαστικού Διονύσου (Εικ.3.3.2γ.16,17,18).¹¹⁵³ Συχνά, στις κλασικές αγγειογραφίες παρουσιάζεται το δεντρικό αυτό ομοίωμα,¹¹⁵⁴ δηλαδή ο κίονας με προσωπείο Διονύσου από τον οποίο εκφύονται βλαστοί (Εικ.3.3.2γ.16,17,18). Ο κίονας εξισώνεται και ταυτόχρονα συμβολίζει το δέντρο και «το δέντρον ίσα τω θεώ σέβειν».¹¹⁵⁵ Ο Διόνυσος ονομάζεται και Περικιώνιος, όντας ο κισσός που τυλίγει το Διόνυσο-«σύλον». Το σκαρφάλωμα του κισσού σημαίνει επιφάνεια του θεού σε μια φυτική του ενσάρκωση. «Ιερός κισσός» χαρακτηρίζεται το διακοσμητικό θέμα του κισσού που τυλίγει έναν ΥΜΙ κιονόσχημο λύχνο από τη ΝΑ οικία της Κνωσού.¹¹⁵⁶ Ουσιαστικά, ο φυτομορφικός χαρακτήρας του Διονύσου, το δέντρο και το κλαδί, φέρουν τον ίδιο συμβολισμό με τον ζωομορφικό του

¹¹⁵² Jeanmaire 1985 (1951), 20.

¹¹⁵³ Λεκατσάς 1985 (1971), 103· Jeanmaire 1985 (1951), 16.

¹¹⁵⁴ Λεκατσάς 1985 (1971), 160.

¹¹⁵⁵ Λεκατσάς 1985 (1971), 102.

¹¹⁵⁶ Βλ. και Hood 1990 (1978), 184, εικ. 143, υποσ. 95.

χαρακτήρα, τον ταύρο και το φίδι, δηλαδή τον γονιμοποιό πατέρα και το θείο παιδί του, τον καρπό του.

Η ευγονική δύναμη του ιερού κλαδιού ευεργετούσε τους γάμους, στους οποίους και στηνόταν, και τη σημαντική στιγμή όπου ένας έφηβος γινόταν δεκτός στις φατρίες των ανδρών, δηλαδή ουσιαστικά σε τελετές διαβατήριες.¹¹⁵⁷ Η επαφή με τα δέντρα, τα κλαδιά και τα φύλλα, τόνωναν τη νέα ζωή των μυστών, που με τη σειρά της τόνωνε και αυτή τη ζωή της ανανεούμενης φύσης.¹¹⁵⁸ Στα μινωικά χρόνια τα κλαδιά παρουσιάζονται σε ταλισμανικές σφραγίδες σε σύνδεση με κέρατα «καθοσιώσεως», βουκράνια και σπονδικά αγγεία. Η Μαρινάτου θεωρεί ότι αυτά έπαιζαν κάποιο ιδιαίτερο ρόλο στη μινωική θρησκεία.¹¹⁵⁹ Ο Α. W. Persson, στην περιεκτική του μελέτη για τη μινωική θρησκεία και τα παρακλάδια της, βάζει σε πρώτο πλάνο τον κύκλο της βλαστήσεως.¹¹⁶⁰

Εικ. 3.3.2γ.21.
Χάλκινο έλασμα με
παράσταση Ερμή,
6^{ος} αι. π.Χ., Σύμη
Βιάννου, Μουσείο
Ηρακλείου

Σε χάλκινο περίμητο έλασμα της Αρχαϊκής περιόδου, που βρέθηκε στη Σύμη Βιάννου, στο Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης, ο γενειοφόρος Ερμής έχει στεφάνι και κλαδιά στο κεφάλι και θεωρείται άμεση αναφορά στη βλαστική-γονιμική του υπόσταση¹¹⁶¹ (Εικ. 3.3.2γ.21). Η μορφή του θυμίζει τις βλαστικές και κερασφόρες μορφές της παραστασιογραφίας της ανόδου, με τα κλαδιά να εκφύονται από τα κεφάλια τους ή με τα στεφάνια. Οι μυημένοι στα μυστήρια του Διονύσου φορούσαν στεφάνια από μυρτιά. Οι βλαστικοί-γονιμικοί θεοί, ο Ερμής και Διόνυσος, φέρουν πίσω την ευφορία, αφήνοντας το φως και εισερχόμενοι στα βάθη της γης αναγεννούν τη θεά. Η κάθοδος τους, αποτελεί μια θυσία

στην οποία δεν υφίσταται η κατάσταση του θανάτου, αλλά έχει γονιμοποιό λειτουργία και η επάνοδος τους μαζί με τη θεά φέρνει στο φως τα χθόνια κυοφορήματα.¹¹⁶² Η γονιμοποιός, βλαστική υπόσταση του αρσενικού θεού ταυτίζεται με τη λειτουργία του ήλιου, που κατεβαίνει κάθε βράδυ στο βασίλειο των νεκρών και την ανατολή ξεπροβάλλει αναγεννημένος, έχοντας μια αμφίπλευρη αποστολή, του ψυχοπομπού-«φονιά» και του ιεροφάντη-μυητή: μπορεί να πάρει μαζί του ανθρώπους και,

¹¹⁵⁷ Nilsson 2001 (1949), 105.

¹¹⁵⁸ Λεκατσάς 1985 (1971), 56.

¹¹⁵⁹ Marinatos 1990, 84.

¹¹⁶⁰ Persson 1942, τόμ. XVII.

¹¹⁶¹ Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2005, 400.

¹¹⁶² Βλ. σχετικά, Eliade 1981 (1964), 128-154.

δύοντας, να τους θανατώσει, ενώ μπορεί να οδηγήσει τις ψυχές στις καταθόνιες περιοχές και να τις επαναφέρει την επόμενη ημέρα, με την ανατολή, στο φως.¹¹⁶³

Ο Διόνυσος είναι ένας θεός του φωτός και ταυτίζεται με τον Ήλιο¹¹⁶⁴ για αυτό και ονομάζεται και Φάνης.¹¹⁶⁵ Η λατρεία του ως θεού του φωτός είναι σίγουρα γνωστή από τα αρχαϊκά χρόνια και ίσως νωρίτερα.¹¹⁶⁶ Είναι ο θεός των Επιφανειών, που τον συνοδεύουν λάμπεις φωτός και κατακόκκινες πύρινες γλώσσες.¹¹⁶⁷ Είναι ο «πυρόεις», ο «πυριγενής», ο «πυρίπαις» ως θείο βρέφος-παιδί, ενώ στην ενήλικη ζωή του είναι ο λαμπτήρ, ο φωστήριος. Όμως, ο «ήλιος, που θα μπορούσε να θεωρηθεί, στα πλαίσια μιας επιπόλαιης ορθολογιστικής προοπτικής, σαν μια κατεξοχή ουράνια, ημερήσια και 'καταληπτή' ιεροφάνεια, μπόρεσε εξίσου να αξιολογηθεί σαν πηγή 'σκοτεινών' ενεργειών», γράφει ο Eliade.¹¹⁶⁸ Μετά τη θυσία του, την κάθοδό του, ο Φάνης γίνεται μόρυχος, δηλαδή σκοτεινός, μελάναιγος, νυκτέλιος, δηλαδή νυχτερινός.¹¹⁶⁹ Είναι ο «γιος του Άδη», κατά τον Αισχύλο, και της «χθόνιας μητέρας», της Σεμέλης, ή της θεάς των νεκρών, της Περσεφόνης. Είναι και σύζυγος της Αριάδνης, μιας εγκύου νεκρής και θαμμένης με το παιδί της, που κάνει το Διόνυσο πατέρα ενός νεκρού παιδιού.

«Ο Διόνυσος και ο Άδης είναι ένας και ο αυτός θεός», λέει ο Ηράκλειτος.¹¹⁷⁰ Ο Άδης, σύμφωνα με την προφορά της ομηρικής εποχής, δηλαδή «Α-ιδος», θύμιζε την εικόνα αυτού που είναι «αόρατος» και αυτού που «καθιστά ορατά».¹¹⁷¹ Η είσοδος στον Άδη ονομαζόταν και «πύλη του ήλιου». Είναι ο «άξιος ταύρος», η ορμή του αρσενικού, ο πατέρας του φιδιού. Ο κερασφόρος ταύρος που με τη θυσία του, δηλαδή την κάθοδό του στον Κάτω Κόσμο, κάνει την παρθένα, μητέρα ενός φιδιού. Η Σεμέλη και η Αριάδνη αντιπροσωπεύουν το γυναικείο στοιχείο, τη μητέρα και κόρη-σύζυγο και έχουν χαρακτηριστικά συγγενή προς το ζεύγος της Δήμητρας και την Κόρη.¹¹⁷² Σεμέλη, Αριάδνη, Διόνυσος αποτελούν άλλη μια διονυσιακή θεϊκή τριάδα. Τα παραπάνω, φέρνουν έντονα στο νου τον ταύρο, τα κέρατα, το φίδι, τη θεά των όφρων κ.λπ. της μινωικής τέχνης. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Eliade, στην Κρήτη ο Ήλιος είναι ταυρικός και γίνεται σύζυγος της Μεγάλης Μητέρας.¹¹⁷³

¹¹⁶³ Eliade 1981 (1964), 139.

¹¹⁶⁴ Λεκατσάς 1985 (1971), 199-201· Wili 1992 (1944), 93.

¹¹⁶⁵ Wili 1992 (1944), 93.

¹¹⁶⁶ Wili 1992 (1944), 94, υποσ. 26.

¹¹⁶⁷ Βλ. και Δαράκη 1997(1985), 23.

¹¹⁶⁸ Eliade 1981 (1964), 145.

¹¹⁶⁹ Συνώνυμο του Ζαγρέως: Δαράκη 1997(1985), 25-26.

¹¹⁷⁰ Βλ. και Δαράκη 1997 (1985), 24-7.

¹¹⁷¹ Kerényi 1944, 81-124.

¹¹⁷² Jeanmaire 1985 (1951), 433.

¹¹⁷³ Eliade 1981 (1964), 145.

Εκτός από τον Διόνυσο, αρκετές θεότητες της αρχαιοελληνικής θρησκείας σχετίζονται με το φως, τον ήλιο, την ανατολή, ως φορείς δημιουργίας, ζωής, αναγέννησης: ο Ήλιος, ο Απόλλωνας, ο Ερμής και άλλοι.¹¹⁷⁴ Το ερυθρό ήταν το χρώμα τους. Σύμφωνα με τον Όμηρο, ο Διόνυσος ήταν σκεπασμένος από μανδύα πορφύρινο.¹¹⁷⁵ Το ομοίωμα του Διονύσου αναφέρεται από τον Αθηναίο ότι καλυπτόταν από πορφύρα.¹¹⁷⁶ Ο Πausανίας μαρτυρά πως στην Φελλόη της Αχαΐας υπήρχε άγαλμα του Διονύσου βαμμένο κόκκινο.¹¹⁷⁷ Στην Κόρινθο τα ομοιώματα Διονύσου Βακχείου και Διονύσου Λυσίου ήταν βαμμένα ερυθρά. Ας μην ξεχνάμε την ανεικονική μορφή τους άλματος του θεού, τον ερυθροβαμμένο Διόνυσο-στύλο, δηλαδή τον ερυθρό κίονα με προσωπίο Διονύσου.¹¹⁷⁸ Αρχαίες μαρτυρίες χαρακτηρίζουν τον ταύρο ως «οίνοπα», ενώ ο ταύρος είναι η ζωομορφική φύση του Διονύσου, όπως έχει αναφερθεί. Το χρώμα του ταύρου είναι ερυθρό και στις μινωικές τοιχογραφίες, όπως και το χρώμα των ανδρών, αλλά και των κίωνων. Οι Σάτυροι και οι Σειληνοί, ακόλουθοι του Διονύσου, φορούσαν κόκκινα ενδύματα και είχαν βαμμένα κόκκινα τα σώματά τους, σύμφωνα με τον Αθηναίο.¹¹⁷⁹ Ο Σειληνός, που ανέθρεψε τον Διόνυσο, θεωρείται ότι γεννήθηκε από το κόκκινο αίμα του Ουρανού, όταν τον ακρωτηρίασε ο Κρόνος.¹¹⁸⁰

Σύμφωνα με τον Πausανία το άγαλμα του Απόλλωνα στις Αμύκλες ήταν ένας ερυθροβαμμένος κίονας.¹¹⁸¹ Το χρώμα αυτό αντιπροσώπευε επίσης τον ανδρείο Άρη, φίλο του πολέμου και της αιματοχυσίας.¹¹⁸² Ο Ήφαιστος, επίσης, σχετίζεται με το κόκκινο χρώμα και το κύριο στοιχείο του είναι η φωτιά. Στην Ιλιάδα το όνομά του χρησιμοποιείται σε μια περίπτωση αντί της λέξεως «φωτιά»,¹¹⁸³ ενώ το όνομά του σχετίζεται με τη λέξη φάος, δηλαδή φως.¹¹⁸⁴ Τέλος, ο Ερμής συνδέεται με το κόκκινο χρώμα, το χρώμα της φωτιάς, και είναι αυτός που ανακάλυψε τη φωτιά και τα πυρεία.¹¹⁸⁵ Ο Ερμής είναι γεννημένος την αυγή, την Ανατολή, σύμφωνα με την ομηρικό ύμνο στον Ερμή.¹¹⁸⁶ Το κόκκινο χρώμα είναι το χρώμα της Ανατολής, της αναγέννησης, της νέας ζωής, της δημιουργίας, της ζωογόνου

¹¹⁷⁴ Ο Μακρόβιος (*Saturnales*, I, XVII-XXIII) ανάγει στο ηλιακό δόγμα όλη τη θεολογία και την ταυτίζει με τους Ήλιο, Απόλλωνα, Ερμή, Διόνυσο, Άρη, Ασκληπιό, Ηρακλή, Σάραπι, Όσιρι, Ωρο, Αδωνι, Πάνα, Κρόνο, Αντάντ, φθάνοντας ακόμα και ως το Δία. Επίσης, βλ. σχετικά, Eliade 1981 (1964), 152· Grimal 1991 (1980), 93, 239, 275 κ.α.

¹¹⁷⁵ Όμηρος, *Ύμνος εις Διόνυσον*, 7.1-5.

¹¹⁷⁶ Αθηναίος, *Δειπνοσοφισταί*, 1-7 5.19α (Charles Burton Gulick, εκδ. Loeb).

¹¹⁷⁷ Πausανίας [7,26,11]: «τω Διονύσω δε υπό κινναβάρεως το άγαλμα εστιν επηνηθισμένον».

¹¹⁷⁸ Jeanmaire 1985 (1951), 25.

¹¹⁷⁹ Αθηναίος, 5.196α.

¹¹⁸⁰ Grimal 1991 (1980), 623.

¹¹⁸¹ Πausανίας 3.19.2.

¹¹⁸² Πανατζίδου 1930 (1836), 97.

¹¹⁸³ Όμηρος, *Ιλιάδα*, Β, 426.

¹¹⁸⁴ Nilsson 2001 (1949), 285.

¹¹⁸⁵ Τζανάκου 1998, 177.

¹¹⁸⁶ Όμηρος, *Ύμνος εις Ερμή*, 17. Βλ. και Burkert 1993 (1977), 333.

αλλά και μιαράς δύναμης του αίματος. Το σπέρμα του ροδιού που προσφέρει ο γονιμοποιός άρχοντας του Κάτω Κόσμου στην Παρθένο κόρη Περσεφόνη την «δένει» για πάντα μαζί του σε έναν θανατηφόρο γάμο. Στα Θεσμοφόρια έτρωγαν ρόδι, σύμβολο γάμου, γονιμότητας, ευφορίας. Ο βαθυκόκκινος χυμός του συνδεόταν πάντοτε με το αίμα και η μέρα ήταν μιαρά.¹¹⁸⁷

Συνολικότερα, λοιπόν, και με βάση τα παραπάνω, ο ήλιος, η ανατολή, το φως της μέρας, η φωτιά, το κόκκινο ενσαρκώνουν τη ζωή, τη δημιουργία, τη γέννηση, το νέο, το «εκδηλωμένο». Σε αντίθεση η σελήνη, το φως του φεγγαριού τη νύχτα, η περιοδική εξαφάνιση και επανεμφάνισή του, τα ύδατα, το λευκό ενσαρκώνουν το θάνατο, τη χειμερία νάρκη, την αποσύνθεση αλλά και τη δημιουργία των οργανισμών στο εμβρυακό τους στάδιο, πριν την τελική τους διαμόρφωση και γέννηση· το μη εκδηλωμένο, το μη φανερωμένο, εκείνο δηλαδή που βρίσκεται στο στάδιο της κυοφορίας ή προ της έκφυσης, εκείνο που κάνει όμως δυνατή την επανεμφάνιση μιας νέας μορφής.¹¹⁸⁸

Στους πεσσούς και τους κίονες των αρχιτεκτονημάτων της Κρήτης στην Εποχή του Χαλκού παρατηρείται μια ιδιαίτερη προτίμηση στο χρώμα και στο υλικό με βάση το χρώμα. Συνήθως, δηλαδή, οι πεσσοί είναι κατασκευασμένοι από πετρώδες υλικό λευκού χρώματος, όπως γυψόλιθο ή ασβεστόλιθο, ή επικαλύπτονται με γύψο, ενώ οι ξύλινοι κίονες ήταν μάλλον ερυθροί, όπως έχει προαναφερθεί.¹¹⁸⁹ Επίσης, αναφέρθηκε ότι εκτός από τους πεσσούς, από λευκό υλικό (γυψόλιθο, ασβεστόλιθο ή επικάλυψη από γύψο ή ασβέστη) ήταν επίσης θρανία, δάπεδα, παραστάδες, κέρατα «καθοσιώσεως», που βρίσκονται ή συνδέονται με «κρύπτες πεσσών» ή/και συμβολικούς διπλούς πελέκεις ή/και ειδώλια «θεάς μεθ' υψωμένων χειρών», αλλά και στις «δεξαμενές καθαρμών» με τη μορφή γυψομαρμάρωσης. Ορισμένοι μελετητές επισήμαναν τις ιδιαίτερες αυτές προτιμήσεις και αναφέρθηκαν σε συμβολικές αξίες των χρωμάτων στη μινωική εποχή. Έτσι, η επιλεκτική χρήση του κόκκινου συνδέθηκε με το συμβολισμό που τους είχε αποδοθεί κυρίως μέσα σε ένα θρησκευτικό πλαίσιο.¹¹⁹⁰

Στις τοιχογραφίες, οι κίονες αποδίδονται με ερυθρό χρώμα και στα ομοιώματα επίσης, όπως προκύπτει από τις βάσεις κίωνων και τα κιονόκρανα του «οικίσκου των Αρχανών»,¹¹⁹¹ αλλά και από τους κίονες στο πήλινο ομοίωμα ιερού με τα πουλιά πάνω τους.¹¹⁹² Στην «Οικία» Ε των Μαλίων η χρήση των δύο χρωμάτων συνδέεται με έναν τελετουργικό χώρο.

¹¹⁸⁷ Burkett 1993, 500.

¹¹⁸⁸ Βλ. σχετικά: Eliade 1981 (1964), 128-183.

¹¹⁸⁹ Κεφ. 2.6.2.

¹¹⁹⁰ Βλ. Κεφ. 2.6.2.

¹¹⁹¹ Κεφ. 2.6.2.

¹¹⁹² Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2005, 100.

Στο Δ τοίχο της «δεξαμενής καθαρμών» υπάρχουν δύο κόγχες, η μία είναι βαμμένη κόκκινη και η άλλη άσπρη.¹¹⁹³ Στον Τάφο-Ιερό, ο πεσσός και το δάπεδο του θαλάμου ήταν από πέτρωμα λευκού χρώματος και βρίσκεται στα ΒΔ, ενώ στο ανώγειο κιονωτό ιερό οι τοίχοι είχαν ερυθρό επίχρισμα.¹¹⁹⁴ Στο πρόπυλο του Μύρτου Πύργου παρατηρήθηκε ότι οι βάσεις των κίωνων είναι από ερυθρό πέτρωμα, ενώ ο πεσσός από ανοικτόχρωμο. Επίσης, στο Α κτήριο της κορυφής του λόφου με το πρόπυλο με κεντρικό κίονα, η βάση του κίονα και το λιθόστρωτο κρηπίδωμα είναι από ερυθρό πέτρωμα, όπως και ο φωταγωγός με κίονα του ΒΔ κτηρίου έχει λιθόστρωτο από κόκκινες πέτρες. Η θέση του είναι στα Α, ενώ το λευκό γύψινο θρανίο με τη γύψινη ορθομαρμάρωση απέναντί του, στα Δ. Φαίνεται, λοιπόν, ότι υπήρχε κάποιος λόγος της ιδιαίτερης προτίμησης της χρήσης των δύο χρωμάτων σε πεσσούς, κίονες και άλλα δομικά στοιχεία. Είναι πιθανό, επίσης, καθώς φαίνεται από τα προαναφερόμενα, ότι το χρώμα σε συνδυασμό με τα υλικά, τα δομικά στοιχεία και τη θέση που καταλάμβαναν αυτά στο κτήριο με βάση τα σημεία του ορίζοντα, συνδέονται και φέρουν συγκεκριμένο νόημα.

Στις μινωικές τοιχογραφίες με λευκό χρώμα συνήθως αποδίδονται οι γυναικείες μορφές, ενώ με ερυθρό συνήθως οι αντρικές. Θα μπορούσε να συνδεθεί το λευκό με το θηλυκό στοιχείο και το ερυθρό με το αρσενικό, ωστόσο, το λευκό χρώμα που αποδίδει το γυναικείο δέρμα, χρησιμοποιήθηκε και στην παράσταση του «*Βασιλέως Αρχιερέως*», το ειδώλιο του Παλαικάστρου και αλλού. Η L. Hitchcock, βέβαια, συνδέει τις περιπτώσεις αυτές με κοινωνικο-πολιτικές μεταβολές και στάσεις εξουσίας.¹¹⁹⁵ Όμως, με ερυθρό χρώμα αποδίδονται οι γυναίκες στην τοιχογραφία της «*Παριζιάνας*», εκτός από τη ίδια τη μορφή της «*Παριζιάνας*», που θεωρείται ιέρεια.¹¹⁹⁶ Επομένως, ο συμβολισμός αποδεικνύεται πιο περίπλοκος και τα συμβολικά αλλά και κοινωνικά μηνύματα είναι μάλλον πιο σύνθετα. Βεβαίως, σύμφωνα με την αναζήτηση που προηγήθηκε και τα όσα προέκυψαν για τους πεσσούς και τους κίονες και εφόσον αυτοί φέρουν τα δύο συγκεκριμένα χρώματα, ας θυμηθούμε ότι το ερυθρό χρώμα συνδέεται με τη ζωτική δύναμη της αναγέννησης και τους κίονες, ενώ το άσπρο συνδέεται με το χθόνιο και τους πεσσούς.

Στη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας οι σκηνές που αποδίδουν αφενός το τελετουργικό τυπικό της ταφής και των επιτάφιων προσφορών και αφετέρου παραπέμπουν υπαινικτικά στις μεταθανάτιες αντιλήψεις των «μινωϊτών»,¹¹⁹⁷ χωρίζονται με διαφορετικά χρώματα ως βάθος (φόντο). Υποστηρίζεται ότι το λευκό χρώμα στη σαρκοφάγο χρησιμοποιείται σε

¹¹⁹³ Vandenabeele 1992, 62.

¹¹⁹⁴ Πλάτων 1954α, 448

¹¹⁹⁵ Hitchcock 2000, 153.

¹¹⁹⁶ Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2005, 122.

¹¹⁹⁷ Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2005, 171.

σκηνές με έντονο νεκρικό χαρακτήρα.¹¹⁹⁸ Αντίθετα, στη σκηνή με το γρυπήλατο άρμα, που έχει ανατολικό προσανατολισμό,¹¹⁹⁹ το βάθος είναι κόκκινο. Είναι όμως έτσι τα πράγματα;

Το λευκό στους περισσότερους αρχαίους και σύγχρονους πολιτισμούς δηλώνει το αγνό, το καθαρό, το παρθενικό. Αποτελεί ευετηριακό χρώμα και ως τέτοιο ταυτίζεται με την κάθαρση μπροστά σε μια νέα αρχή, που πιστοποιείται από μια διαβατήρια τελετή. Έτσι, στη γαμήλια τελετουργία, που αποτελεί τελετουργικό πέρασμα από την παιδική παρθενικότητα στην ενηλικίωση,¹²⁰⁰ οι νύφες φορούν λευκό ένδυμα και πέπλο ως ένδειξη παρθενίας. Ο πέπλος προσφερόταν ως σύμβολο παρθενίας στην «λευκωλένο Ήρη» ήδη από τα ομηρικά χρόνια.¹²⁰¹ Η θεά κάθε χρόνο ανανέωνε την παρθενία της με ένα λουτρό¹²⁰² και έτσι ο ιερός γάμος με τον Δία μπορούσε να επαναληφθεί.¹²⁰³ Οι Αθηναίοι προσέφεραν τον πέπλο στην Παρθένο Κόρη Αθηνά κάθε χρόνο και τον τοποθετούσαν στο παλαιό ξόανό της.¹²⁰⁴ Η Παρθένος Αθηνά αποκαλείται Σκιρράς, καθόσον είναι επιχρισμένη με λευκό χρώμα και σύμφωνα με τον Αριστοφάνη η ετυμολογία της λέξης προέρχεται από ένα είδος λευκού χρώματος, σαν γύψο, που ονομάζεται «σκιρράς».¹²⁰⁵ Η ίδια αντίληψη για το λευκό χρώμα παρουσιάζεται στην ετυμολογία του ονόματος του μήνα Σκιροφοριώνα,¹²⁰⁶ που πήρε το όνομά του από τα Σκιροφόρια, μια γιορτή της Δήμητρας και της Κόρης.

Η θυγατέρα της Δήμητρας είναι η Παρθένος Κόρη. Η παρθενία της αποτελεί το αίτημα της αγνότητας για τον γάμο της, που είναι ταυτόχρονα και θάνατος. Ο θεός του Κάτω Κόσμου της προσφέρει το κόκκινο σπέρμα του ροδιού, που αυτή το γεύεται και δένεται για πάντα μαζί του και με τον κόσμο των νεκρών, μέσω ενός είδους αιματηρού μυστηρίου.¹²⁰⁷ Το μυστήριο απαιτεί το με ιδιαίτερη έννοια «ιερό-καθαρό», το αγνό, το παρθένο, το λευκό που διαμορφώνει την εικόνα της θεάς, η παρθενία της οποίας θυσιάζεται προς χάριν του θανατηφόρου γάμου και της ανα-γέννησης. Για αυτό και το λευκό χρώμα συνδέεται και με τους νεκρούς, αφού η Παρθένος Κόρη είναι ουσιαστικά και νεκρή, καθώς με την κάθοδό της γίνεται βασίλισσα του Κάτω Κόσμου. Έτσι, το πέπλο αποτελεί ταυτόχρονα και σάβανο και

¹¹⁹⁸ Λεβεντάκης 1991, 546.

¹¹⁹⁹ Λεβεντάκης 1991, 546.

¹²⁰⁰ Βλ. και Δαράκη 1997, 173.

¹²⁰¹ Ομήρος, *Ιλιάδα*, Α, 55. Βλ. και Πανταζίδου 1930 (1836), 391.

¹²⁰² Παισανίας II, 38, 2-3.

¹²⁰³ Burkert 1993 (1977), 288.

¹²⁰⁴ Burkert 1993 (1977), 306.

¹²⁰⁵ Αριστοφάνης, *Εκκλησιαζούσες*, 18.

¹²⁰⁶ Σχολ. Παισ. 1.1.4 «Ο Θησέας μετέφερε σκίραν, δηλαδή γύψο, επιστρέφοντας από την Κρήτη και έφτιαξε μια γύψινη Αθηνά και τη μετέφερε στην Αθήνα». Βλ. επίσης, Harrison 1996, 184 και Burkert 1993 (1977), 475.

¹²⁰⁷ Burkert 1993 (1977), 339.

με αυτό σκεπαζόταν η νεκρική λάρνακα.¹²⁰⁸ Οι μύστες φορούσαν άσπρα λινά ενδύματα και με αυτά θάβουν και τους νεκρούς τους.¹²⁰⁹

Αγνός, παρθένος, στην πρωταρχική του έννοια, είναι όποιος αποφεύγει την επαφή με το κόκκινο αίμα. Η έννοια της αγνότητας ορίζεται με την αποφυγή κυρίως της σεξουαλικής επαφής και της επαφής με το θάνατο και τη γέννηση.¹²¹⁰ Οι παρθένοι σε πολλές λατρείες παίζουν ηγετικό ρόλο. Ο γάμος και η σεξουαλική πράξη που σήμαινε το τέλος της παρθενίας, της αγνότητας, και το πέρασμα στην ενηλικίωση, αποτελούσε μια διαβατήρια τελετή.¹²¹¹ Η νέα αρχή εορταζόταν ως θυσιαστήρια τελετή.¹²¹² Όπως ειπώθηκε, ο γάμος είναι θυσία, δηλαδή θάνατος.

Ο Ιερός Γάμος που ακολουθεί τους τύπους της Αναστάσεως της θεότητας είναι η κεντρική ιερουργία της κρητικής θρησκείας και στο μύθο του Ζαγρέως.¹²¹³ Η ιερουργία αυτή ενσαρκώνεται από τον τελεστή, τον θεογαμπρό, και την τελέστρια, τη θεονύφη.¹²¹⁴ Οι Κουρήτες, μύστες του Ιδαίου Διός, του Ζαγρέα, έπρεπε να είναι ντυμένοι στα άσπρα και η ζήση τους να είναι αμόλευτη, πριν γίνουν μύστες και ονομαστούν «Βάκχοι», όπως συνέβαινε μετά την ωμοφαγική μετάληξή τους.¹²¹⁵ Οι μυητικές τελετές απαιτούσαν καθαρότητα και αγνότητα, η οποία συμβολιζόταν με το λευκό χρώμα. Οι μύστες των αρχαιοελληνικών μυστηρίων βάφονταν με λευκό ασβέστη ή γύψο.¹²¹⁶ Στα ορφικοδιονυσιακά μυστήρια μαρτυρείται από τον Ευφορίωνα κι από μια σειρά χωρία του Νόννου ότι η μύηση περιλάμβανε το επίχρισμα του προσώπου με γύψο.¹²¹⁷ Μέρος της «αγνείας» πριν τη μύηση αποτελούσαν και τα λευκά ενδύματα, όπως αναφέρεται σε απόσπασμα από τους Κρήτες του Ευριπίδη: «πάλλευκα δ' έχων είματα φεύγω γένεσίν τε βροτών και νεκροθήκης ου χριμπτόμενος την τ' εμψύχων βρώσιν εδεστών πεφύλαγμαi».¹²¹⁸ Τα πορφυρά ρούχα απαγορεύονταν στις μεγάλες γιορτές.¹²¹⁹ Σε αρκετές περιπτώσεις απαιτούνταν λευκά ενδύματα για την πραγματοποίηση σπονδών και θυσιών.¹²²⁰

¹²⁰⁸ Όμηρος *Ιλιάδα*.

¹²⁰⁹ Τζανάκου 1998, 134.

¹²¹⁰ Burkert 1993 (1977), 180.

¹²¹¹ Δαράκη 1997, 173.

¹²¹² Burkert 1993 (1977), 180.

¹²¹³ Λεκατσάς 1985 (1971), 123.

¹²¹⁴ Λεκατσάς 1985 (1971), 119.

¹²¹⁵ Λεκατσάς 1985 (1971), 25.

¹²¹⁶ Wili 1992 (1944), 101 και βλ. επίσης υποσ. 42.

¹²¹⁷ Λεκατσάς 1985 (1971), 87, 89.

¹²¹⁸ Βλ. σχετ. Λεκατσάς 1985 (1971), 221.

¹²¹⁹ Nilsson 2001 (1949), 95.

¹²²⁰ Burkert 1993 (1977), 179.

Τα δύο βασικά υγρά των σπονδών, το κρασί και το γάλα φέρουν μάλλον τον αντιθετικό θρησκευτικό συμβολισμό των δύο χρωμάτων. Το γάλα, ως λευκή, αγνή τροφή των νεογέννητων, κατά τη μύηση ήταν σύμβολο της αναγέννησης των νεφύτων.¹²²¹ Για τους Βάκχους «πηγές με γάλα και κρασί» αναβλύζουν από τη γη.¹²²² Ο Αθηναίος διηγείται ότι ο Καλλίξενος ο Ρόδιος αναφέρει πως στην τελετή που είχε καθιερώσει ο Πτολεμαίος ο Φιλάδελφος προς τιμή του Διονύσου ανάβλυζαν δύο κρουνοί, από τον έναν έρρεε γάλα και από τον άλλον κρασί.¹²²³ Η θάλασσα –ο μεγαλύτερος όγκος υγρού στοιχείου στον πλανήτη– είναι σημείο περάσματος από και προς τον άλλο κόσμο στα διονυσιακά συμφραζόμενα,¹²²⁴ και άλλες φορές είναι λευκή και άλλες «κρασωπή» («οίνοπα»)¹²²⁵ Το γεγονός συνδέεται με τη διπλή φύση του Διονύσου, την κάθοδο και την άνοδο/αναγέννησή του.¹²²⁶ Η Λευκοθέα (Λευκή-θεά) αποκαλεί τη θάλασσα «οίνοπα», ακριβώς πριν καταδυθεί η ίδια μέσα της.¹²²⁷ Στη Δ Κρήτη, μέχρι την δεκαετία του '70, ο θάνατος ενός νέου ανύπαντρου στιγματίζεται από τους γαμήλιους συμβολισμούς του κόκκινου κρασιού και των λευκών ζαχαρωτών αμυγδάλων, αναφέρει η Μ. Αλεξίου.¹²²⁸

Το λευκό λειτουργεί και σε σχέση με το όριο ανάμεσα στο ιερό και το κοσμικό.¹²²⁹ «Δεν μπορεί κανείς να προσευχηθεί στον Δία βουτηγμένος στο αίμα και τη βρωμιά».¹²³⁰ Το λευκό χρώμα της αγνότητας ερχόταν σε αντίθεση με το ερυθρό χρώμα του αίματος της θυσίας. Ο λευκός, ασβεστωμένος βωμός έπρεπε να ραντιστεί με αίμα (αιμάσσεσθαι) κατά τη θυσιαστήρια τελετή. Ο θυσιαστήριος φόνος του ζώου σήμαινε την αφαίρεση του αίματός του, της δύναμης της ζωής. Το αίμα συμβολίζει την ίδια τη ζωή. Ο νεκρός είναι λευκός, χωρίς ζεστό ρέων αίμα μέσα του. Οι νεκροί διψούν και πίνουν τις χοές, και μάλιστα το αίμα. Η αιματοκουρία συνδέεται με την ιδέα ότι το αίμα που ρέει προς τα κάτω φθάνει στους νεκρούς και με αυτό ξυπνούν αποκτώντας για λίγο συνείδηση.¹²³¹ Στους νεκρούς προσφέρονταν, επίσης, χοές με κρασί. Το κρασί ταυτίστηκε συμβολικά με το αίμα. Ακόμη έως σήμερα, στη χριστιανική θρησκεία ο οίνος ευλογείται και καθαγιάζεται στον Μυστικό Δείπνο, διότι χρησιμοποιείται στην πρώτη σύσταση του σύγχρονου Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας και αποτελεί το συμβολικό αίμα του Κυρίου.¹²³² Η Θεία Μετάληψη ταυτίζεται με

¹²²¹ Λεκατσάς 1985 (1971), 221.

¹²²² Φιλόστρατος, Απολλών. Βίος, 6, 2, βλ. και Farnell 1909, τ.5, 300.

¹²²³ Αθηναίος, 5.196α.

¹²²⁴ Βλ πιο πάνω.

¹²²⁵ Δαράκη 1997(1985), 63.

¹²²⁶ Βλ. και Δαράκη 1997(1985), 65 κ.εξ.

¹²²⁷ Δαράκη 1997(1985), 63.

¹²²⁸ Αλεξίου 2002, 120-121.

¹²²⁹ Burkert 1993 (1977), 179.

¹²³⁰ Όμηρος Ιλιάδα, Ζ, 267 κ.εξ.

¹²³¹ Nilsson 2001 (1949), 153, βλ. και Όμηρος, Ιλιάδα, Ψ, 34.

¹²³² «Τούτο το ποτήριον η καινήν διαθήκην εν τω αίματί μου, το υπέρ υμών εκχυνόμενον », (Λουκάς κς'18-24) και στο κατά Ματθαίον «και λαβών το ποτήριον και ευχαριστήσας έδωκε αυτούς λέγων, πιέτε εξ

τη θυσία του Χριστού, αμνού του θεού, και αποτελεί μυστηριακή κοινωνία με το σώμα και το αίμα του.

Στα Ανθεστήρια, εορτή κατά την οποία ανοίγονταν οι πίθοι με το κρασί της νέας χρονιάς, κυριαρχεί η πόση του νέου κρασιού. Τα Ανθεστήρια, ετήσια γιορτή της αναγέννησης της φύσης και ταυτόχρονα γιορτή των νεκρών, γίνονταν προς τιμή του Λιμναίου Διονύσου και του Χθόνιου Ερμή. Ο χθόνιος κόσμος άνοιγε μαζί με το άνοιγμα των βαρελιών. Ο Ιερός Γάμος αποτελούσε μέρος της γιορτής, αλλά η μέρα ήταν «αποφράς».¹²³³ Η Ν. Μαρινάτου διερευνώντας το συμβολισμό του πίθου στα χρυσά μινωικά-μυκηναϊκά δαχτυλίδια συνδέει το άνοιγμα των πίθων του νέου κρασιού με μια αγροτική εποχιακή γιορτή αντίστοιχη των αρχαιοελληνικών Ανθεστηρίων, αλλά και με ανάλογες εποχιακές αγροτικές θρησκευτικές γιορτές που περιγράφονται σε χετιτικά κείμενα.¹²³⁴ Σύμφωνα με την ίδια, το εικονογραφημένο λεξικό της προϊστορικής αυτής γιορτής είναι ο πίθος, το δέντρο και η επιφάνεια της θεότητας.¹²³⁵

Σε σύγχρονα έθιμα διατηρείται ακόμη η συμβολική διάσταση του κόκκινου και του λευκού. Για παράδειγμα, στο βάψιμο των αυγών του Πάσχα, της μεγαλύτερης σύγχρονης χριστιανικής γιορτής της Άνοιξης, της Ανάστασης του Θεού. Τα αυγά του Πάσχα βάφονται από άσπρα σε κόκκινα για να μεταβληθούν σε αναστάσιμα. Το κόκκινο συμβολίζει το αίμα του Χριστού που χύθηκε κατά τη θυσία του, προϋπόθεση της αναστάσής του. Ένα ακόμη σημερινό έθιμο σχετικό με την Άνοιξη και την Ανάσταση που σώζει το συμβολισμό του λευκού και του κόκκινου είναι το «μαρτάκι», δηλαδή η δίχρωμη κλωστή που δένεται στους καρπούς των παιδιών το Μάρτη, για να μην τα κάψει ο ήλιος. Το μαρτάκι αφαιρείται την Ανάσταση και καίγεται στην αναστάσιμη φωτιά ή φλόγα.¹²³⁶ Το μαρτάκι θεωρείται ότι έλκει, πιθανώς, την καταγωγή του από τις μυστηριακές λατρείες και κυρίως από τα Ελευσίνια Μυστήρια, όπου οι μνημένοι φορούσαν τη λεγόμενη «κρόκη» στο δεξί χέρι και το αριστερό τους πόδι.¹²³⁷

Έπειτα από όλη την προσπάθεια κατανόησης του ρόλου ύπαρξης του πεσσού και του κίονα στη μινωική αρχιτεκτονική, που προηγήθηκε, καθώς και της αναζήτησης μιας πιθανής ερμηνείας για την προτίμηση σε συγκεκριμένα υλικά και χρώματα στα δύο αυτά δομικά στοιχεία, προέκυψαν τελικά τα εξής:

αυτού πάντες , τούτο γαρ εστί το αίμα μου το της καινής διαθήκης το περί πολλών εκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν αμαρτιῶν»

¹²³³ Δαράκη 1997(1985), 123.

¹²³⁴ Marinatos 1990, 88-89.

¹²³⁵ Marinatos 1990, 89.

¹²³⁶ Ψιλάκης 2005, 140.

¹²³⁷ Βλ., για παράδειγμα, Πολίτης 1921, 213 κ.εξ.

1. Το δέντρο και ο λίθος, σε όλες τις μορφές που απαντούν στα υλικά κατάλοιπα του μινωικού πολιτισμού, λειτούργησαν πιθανώς σε ένα θρησκευτικό πλαίσιο και αποτέλεσαν σύμβολα που ενέχουν τις ιδέες του θανάτου και της αναγέννησης, τα οποία συνδεδεμένα μεταξύ τους συνιστούν ένα σύνολο κοσμικής δομής και ολότητας για τον άνθρωπο της εποχής.
2. Στην αρχιτεκτονική, το δέντρο αντιπροσωπεύεται από τον κίονα. Αυτός, ως δομικό στοιχείο που δημιουργείται από ένα «ζωντανό» αλλά και φθαρτό υλικό, διέπεται μάλλον από τον ίδιο συμβολισμό, εκείνον της αναγέννησης, της νέας ζωής, της δημιουργίας, της ανατολής, του φωτός. Αντίθετα, η πέτρα και ο πεσσός, ως δομικό στοιχείο που δημιουργείται από αυτήν και αποτελείται από «άψυχο» υλικό, φέρουν πιθανώς ένα νεκρικό-χθόνιο συμβολισμό.
3. Το κόκκινο και το λευκό που χρησιμοποιήθηκαν σε κίονες και πεσσούς, αλλά μάλλον και σε άλλες δομές ή παραστάσεις, ήταν επίσης φορτισμένα με μια ιδιαίτερη σημειολογία σχετική με τις θρησκευτικές αντιλήψεις και τελετουργικές πρακτικές για τη ζωή, την αναγέννηση και τη μετάβαση από έναν κόσμο σε έναν άλλο. Το λευκό σε μορφή δομικού υλικού ή σε μορφή καθαυτού χρώματος συνδέεται με τον πεσσό και τον συμβολισμό του, ενώ το ερυθρό με το συμβολισμό που διέπει τον κίονα. Οι κίονες τις περισσότερες φορές καταλαμβάνουν μια θέση στην Α, ΝΑ ενώ οι πεσσοί στα Δ, ΒΔ, γεγονός που φαίνεται να τους συνδέει με τον φυσικό κύκλο του φωτός, της μέρας και της νύχτας. Το ζήτημα αυτό, όπως και όλα τα παραπάνω θα μελετηθούν σε σχέση με την αρχιτεκτονική των κτηρίων που θα εξεταστούν αμέσως παρακάτω.

Η ύπαρξη «κρυπτών» με πεσσό/-ούς σε τάφους συνδέεται με τη νεκρική λατρεία, όπως έχει αναφερθεί.¹²³⁸ Η χρήση των πεσσών είναι χαρακτηριστική στον λεγόμενο Ν «Βασιλικό τάφο» της Κνωσού ή «τάφου-ιερού». Η φύση του μνημείου θεωρείται ταφική και λατρευτική, όπως δείχνει και η ονομασία του και πιστεύεται ότι χθόνια λατρεία και ταφικές τελετές θα πραγματοποιούνταν εκεί.¹²³⁹ Στους τοίχους του μνημείου βρέθηκαν εγχάρακτοι διπλοί πελέκεις. Υποστηρίζεται ότι η οργάνωση των χώρων του δίνει την εντύπωση ότι το κτήριο ήταν αφιερωμένο σε κάποιο είδος θρησκευτικού θεατρικού δρώμενου.¹²⁴⁰ Σύμφωνα με τους J. Driessen και MacDonald, τα πλησιέστερα παράλληλα του «τάφου-ιερού» βρίσκονται, ασφαλώς, στο Φουρνί Αρχανών, στην «υπόστυλη κρύπτη» της περιοχής 6

¹²³⁸ Οι Nilsson, Picard, Πλάτων κ.ά. είναι μερικοί από αυτούς που το υποστηρίζουν, βλ. και Πλάτων 1954α, 445, 483.

¹²³⁹ Driessen & MacDonald 1997, 167.

¹²⁴⁰ Driessen & MacDonald 1997, 167.

(Θόλος Β) και στο κτήριο 21,¹²⁴¹ που έχει αναφερθεί στην παρούσα εργασία ως ένας από τους λίγους κογχοειδείς ή αλλιώς αψιδωτούς χώρους της Κρήτης, ανάλογος με τον σπηλαιώδη χώρο του Μύρτου Πύργου.¹²⁴²

Σχ. 3.3.2γ.1. Κάτοψη του «Τάφου-Ιερού» στην Κνωσό

Στον «τάφο-ιερό» υπάρχουν δύο «κρύπτες» με πεσσό.¹²⁴³ Η μία είναι ο κατεξοχήν ταφικός θάλαμος του μνημείου¹²⁴⁴ (Σχ. 3.3.2γ.1, αρ.6). Πρόκειται για σκοτεινό θάλαμο με έναν κεντρικό πεσσό και γυψοπλακόστρωτο δάπεδο. Η άλλη «κρύπτη», με δύο πεσσούς, προηγείται της εισόδου στο θάλαμο (Σχ. 3.3.2γ.1, αρ. 5). Η είσοδος βρίσκεται στη Ν πλευρά του Ν του Α τμήματος του μνημείου. Αυτή οδηγεί σε έναν χώρο με δύο κίονες, που άνοιγε σε μια πλακόστρωτη αυλή-αίθριο. Εκεί βρέθηκαν μεγάλα κέρατα «καθοσίωσης». Οι J. Driessen και C. MacDonald υποστηρίζουν ότι η πρόσοψη του τάφου μοιάζει με «τριμερές ιερό» και θυμίζει εκείνο του Βαθυπέτρου.¹²⁴⁵

Οι πεσσοί της υπόστυλης «κρύπτης» 5 (Σχ. 3.3.2γ.1, αρ.5) βρίσκονται στον κεντρικό άξονα Α/Δ του χώρου. Στον ίδιο άξονα, στην προέκτασή του προς Α, κεντράρει η διάταξη που θυμίζει «τριμερές ιερό» αλλά και το κέντρο μετακιονίου διαστήματος (Σχ. 3.3.2γ.1, κόκκινο χρώμα, αρ.3,2). Έτσι, αν κάποιος βρισκότανε στον χώρο 3, μπροστά από την είσοδο της αυλής 4, έβλεπε την είσοδο της «κρύπτης» στο κέντρο της διευθέτησης που θυμίζει «τριμερές ιερό» και τον πεσσό ως κέντρο της διευθέτησης. Εάν πάλι βρισκόταν μπρος από τους κίονες, στα Α (χώρος 2), έβλεπε στο βάθος και στο κέντρο του μετακιονίου διαστήματος, το κέντρο του «τριμερούς ιερού», δηλαδή την πύλη εισόδου στον τάφο και

¹²⁴¹ Driessen & MacDonald 1997, 167.

¹²⁴² Βλ. Κεφ. 2.6.2.

¹²⁴³ Πλάτων 1954α, 446.

¹²⁴⁴ Πλάτων 1954α, 446.

¹²⁴⁵ Driessen & MacDonald 1997, 167.

μέσα από την πύλη τον πεσσό, ως κέντρο της γενικότερης τριμερούς διάταξης (Εικ. 3.3.2γ.22).

Η παραπάνω διάταξη παραπέμπει στο πρότυπο του Μύρτου Πύργου, που όπως προαναφέρθηκε, η L. Hitchcock θεωρεί ότι θα μπορούσε να έχει εξυπηρετήσει και ως «τριμερές ιερό» με δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν μπροστά του και τις παρακολουθούσαν θεατές από την αυλή.¹²⁴⁶ Και οι Driessen και MacDonald συγκρίνουν την πρόσοψη του τάφου με το «τριμερές ιερό» του Βαθυπέτρου. Συνεπώς, οι απόψεις των παραπάνω ερευνητών ταυτίζονται. Επίσης, ταυτίζεται και η τριμερής διάταξη πεσσού εκατέρωθεν κίωνων με την τριμερή διάταξη των λεγόμενων «Τριμερών Ιερών» και εφόσον αυτή η διάταξη έχει προταθεί ως ένας θρησκευτικός συμβολισμός αρχιτεκτονικών στοιχείων σχετικά με τον κύκλο της γέννησης και του θανάτου, την άνοδο και την κάθοδο, τότε και τα λεγόμενα «τριμερή ιερά», φέρουν αρχιτεκτονικά αυτόν τον συμβολισμό.

Εικ. 3.3.2γ.22. Η αυλή/φωταγωγός του «Τάφου-Ιερού» από Α. Στο βάθος ο θάλαμος ή κρύπτη πεσσών

Η τριμερής διάταξη επαναλαμβάνεται και στο εσωτερικό ορισμένων κτηρίων που χαρακτηρίζονται ως τελετουργικά-λατρευτικά. Στις περιπτώσεις αυτές, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, δύο κίονες βρίσκονται εκατέρωθεν όχι ενός πεσσού αλλά ενός βωμού, μιας κόγχης ή και ενός θρόνου. Στις λεγόμενες «επαύλεις», που βρίσκονται στα άμεσα περιβάλλον του «ανακτόρου» της Κνωσού, διαπιστώνεται η απουσία πτερύγων αφιερωμένων στην αποθήκευση και έλλειψη χώρων βιοτεχνικής/εργαστηριακής

¹²⁴⁶ Hitchcock 2000, 106-7.

δραστηριότητας, γεγονός που θεωρείται ότι τις καθιστά λατρευτικούς χώρους.¹²⁴⁷ Υπάρχει, ωστόσο και η αντίθετη άποψη, της κοσμικής χρήσης.¹²⁴⁸ Όμως, οι πολλοί τελετουργικοί χώροι που αποδίδονται σε αυτά τα κτήρια, συμπεριλαμβανομένων «κρυπτών» με πεσσό, αιθουσών με πολύθυρα και «δεξαμενών καθαρομού», μπορούν να δείξουν ότι αυτές οι «επαύλεις» λειτούργησαν ως ιερά, υποστηρίζει η Hitchcock.¹²⁴⁹ Το θρησκευτικό υπόβαθρο των «επαύλεων» αυτών αναγνωρίζει και ο S. Hood.¹²⁵⁰

Ένα από αυτά τα κτήρια είναι η «Βασιλική Έπαυλη» (Σχ. 3.3.2γ.2 & 3.3.2γ.6). Ο προορισμός του ισογείου της κυριαρχείται από μια επίσημη κρατική ή τελετουργική λειτουργία, σύμφωνα με τη Β. Φώτου.¹²⁵¹ Το ισόγειο έχει μια τριμερή διευθέτηση. Η μία ενότητα βρίσκεται στα ΝΑ (Σχ. 3.3.2γ.6, «Βασιλική Έπαυλη», αρ. E, J, F, G, H), η δεύτερη ενότητα, διαδοχικών χώρων, αναπτύσσεται κατά μήκος του κεντρικού άξονα (Σχ. 3.3.2γ.6, «Βασιλική Έπαυλη», αρ. C, Cc) και η τρίτη ενότητα βρίσκεται στα ΒΔ (Σχ. 3.3.2γ.6, «Βασιλική Έπαυλη», αρ. D, K). Στην τρίτη ενότητα υπάρχει μια «κρύπτη» με πεσσό.¹²⁵² Σύμφωνα με τη Β. Φώτου, τον χώρο αυτό σημάδεψε ένας χαρακτήρας καθαρά τελετουργικός, ιερός ή συμβολικός.¹²⁵³ Ο S. Hood, οι J. Driessen και C. MacDonald, καθώς και οι Ph. Betancourt και N. Μαρινάτου αναγνωρίζουν ομοιότητα της «Βασιλικής έπαυλης» με την «Οικία του Ιερού Βήματος».¹²⁵⁴ Η Μαρινάτου πιστεύει ότι και η «Οικία του Ιερού Βήματος» κατασκευάστηκε για τελετουργικούς σκοπούς.¹²⁵⁵ Η «Οικία του Ιερού Βήματος» βρίσκεται ΝΑ του «ανακτόρου» της Κνωσού, ενώ η «Βασιλική Έπαυλη» στα ΒΑ. Ο Evans παρατήρησε ότι ένας υπερυψωμένος δρόμος ένωνε τα δύο κτήρια.¹²⁵⁶ Η «κρύπτη» με τον πεσσό στο κτήριο αυτό βρίσκεται στα Δ.¹²⁵⁷

¹²⁴⁷ Barchinger 1988, 97.

¹²⁴⁸ Ο Χριστάκης πιστεύει ότι αυτά τα κτήρια προορίζονταν για τους υπαλλήλους του «ανακτόρου», βλ. Christakis 1999, 12.

¹²⁴⁹ Hitchcock 2000, 153.

¹²⁵⁰ Hood 1997, 105-112.

¹²⁵¹ Fotou 1997, 34-41.

¹²⁵² Πλάτων 1954α, 438-9.

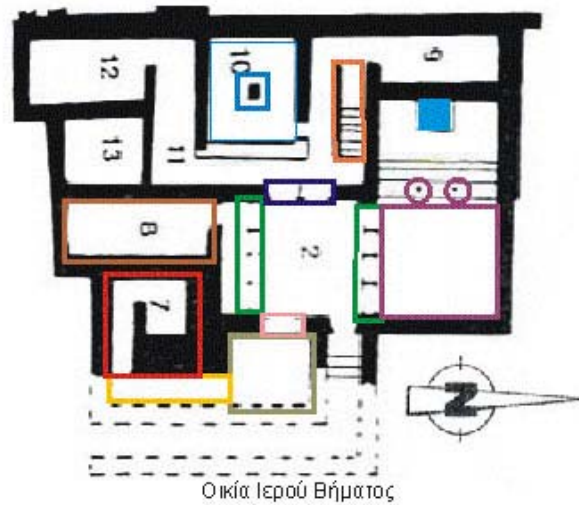
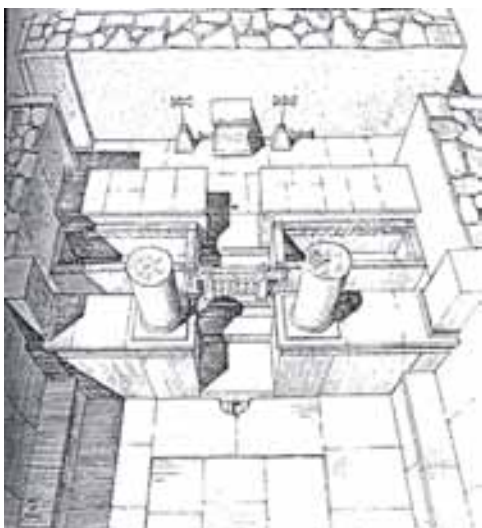
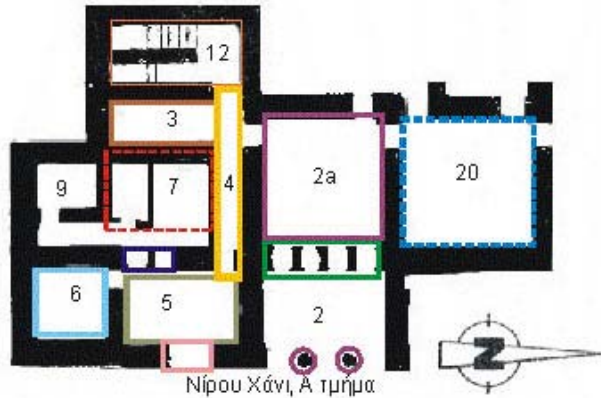
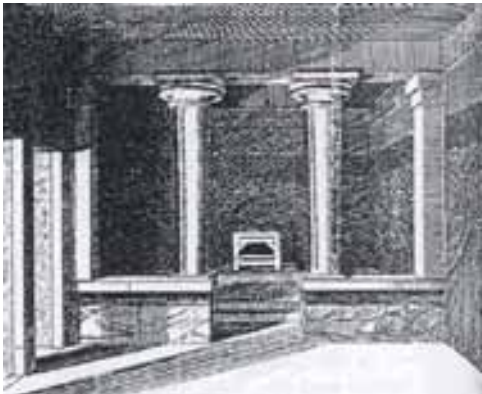
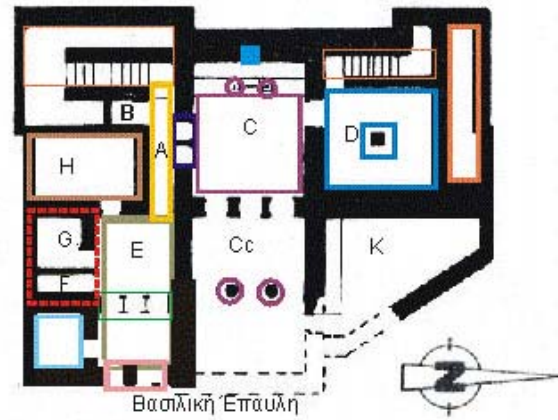
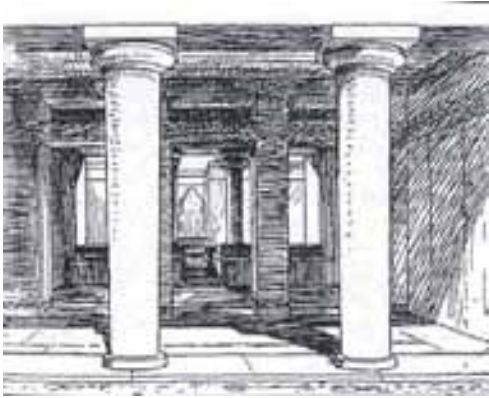
¹²⁵³ Fotou 1997, 41.

¹²⁵⁴ Hood 1997, 106· Driessen & MacDonald 1997, 168· Betancourt & Marinatos 1997, 94

¹²⁵⁵ Betancourt & Marinatos 1997, 94.

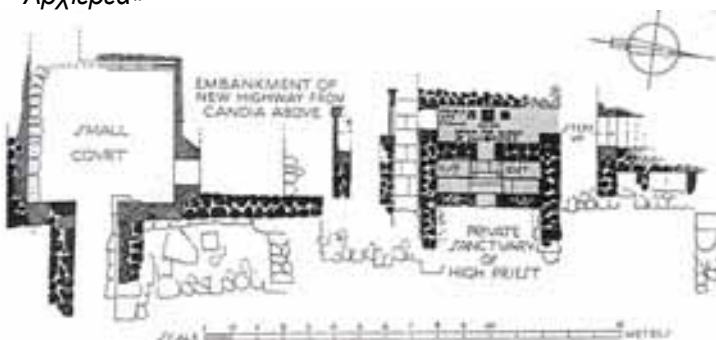
¹²⁵⁶ Evans 1928, II, 393 κ.ε.

¹²⁵⁷ Πλάτων 1954α, 441.

Σχ.3.3.2γ.2 (επάνω): Σχεδιαστική αναπαράσταση κεντρικής ενότητας «Βασιλικής Επαύλεως»
 Σχ.3.3.2γ.3 (κέντρο): Σχεδιαστική αναπαράσταση αίθουσας θρόνου της «Οικίας του Ιερού Βήματος»
 Σχ.3.3.2γ.4 (κάτω): Σχεδιαστική αναπαράσταση της αίθουσας του βωμού στο « Ιερό της Οικίας του Αρχιερέα»

Σχ.3.3.2γ.6. Συγκριτική εξέταση κατοίψεων της «Βασιλικής Έπαυλης», του Α τμήματος του Νίρου Χάνι και του Α τμήματος της «Οικίας του Ιερού Βήματος».

Σχ. 3.2γ. 5. Κάτοψη της «Οικίας του Αρχιερέα»

Η μεγάλη ομοιότητα των δύο κτηρίων βρίσκεται στην ενότητα των χώρων που περιλαμβάνει την αίθουσα με πολύθυρο (Σχ. 3.3.2γ.6. μωβ τετράγωνο πλαίσιο), η οποία συνδέεται με έναν χώρο στον οποίο υπάρχει μια κόγχη στη «Βασιλική Έπαυλη» και ένας λίθινος θρόνος στην «Οικία του Ιερού Βήματος» (Σχ. 3.3.2γ.6, αρ.μπλε τετράγωνο). Η ενότητα αυτή είναι η κεντρική της τριμερούς διάταξης στην «Βασιλικής Έπαυλης», ενώ στην «Οικία του Ιερού Βήματος» βρίσκεται στα Β.

Η Β. Φώτου αναφέρει ότι η κεντρική ενότητα της «Βασιλικής Έπαυλης» είχε έναν ειδικό χαρακτήρα, που θα έπρεπε να αντικατοπτριζόταν στη λειτουργία του. Η λειτουργία αυτή, σύμφωνα με την ίδια ήταν δημόσια, ιερής ή κοσμικής φύσης. Επειδή, το κύριο σημείο εστίασης της κεντρικής ενότητας του κτηρίου είναι η κόγχη, ο ρόλος της είναι πρωτεύουσας σημασίας στο χαρακτηρισμό της ενότητας και του κτηρίου. Η ίδια προσανατολίζεται στην χρήση της από ένα πρόσωπο, παρά από ένα αντικείμενο και στην περίπτωση αυτή είναι πιθανή μια λειτουργία «a connotation culturelle».¹²⁵⁸ Ο Evans πρότεινε για τον «θρόνο» της «Οικίας του Ιερού Βήματος» ότι εκεί καθόταν ο αρχηγός της οικογένειας ή του γένους, όμως ο Hood πιστεύει ότι δεν χρησιμοποιήθηκε για να κάθεται κάποιος αρχηγός, αλλά για λατρευτικούς σκοπούς.¹²⁵⁹ Ο Ν. Πλάτων, όπως και η Ν. Μαρινάτου, συγκρίνουν τις δύο αυτές περιπτώσεις αιθουσών με πολύθυρο και «θέση υποδοχής», δηλαδή κόγχης ή θρόνου, με την «αίθουσα του θρόνου» της Κνωσού.¹²⁶⁰ Ο ρόλος της κόγχης και του θρόνου θεωρείται από πολλούς μελετητές ταυτόσημος. Ας προστεθεί ότι σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν και ο πεσσός ταυτίζεται με τα δύο παραπάνω και κατ' αναλογία μπορούν να ερμηνευτούν ως λατρευτικές κατασκευές, χθόνιου χαρακτήρα.

Συμπληρωματικά, ως προς τον χθόνιο χαρακτήρα του θρόνου, ο Ν. Πλάτων αναφέρει: «υπενθυμίζουμε ότι του προελληνικού ήρωος-θεού Υακίνθου εις την Λακωνικήν ο τάφος έκειτο υπό τον λατρευτικόν θρόνον, επί του οποίου δεν εκάθητο, αλλά ίστατο το ξοανόμορφον και ημεικονικό άγαλμα του ωπλισμένου Απόλλωνος».¹²⁶¹ Ας σημειωθεί ότι ο Πορφύριος στον Βίο του Πυθαγόρα επίσης αναφέρει: «εις το Ιδαίον καλούμενον άνδρο καταβάς, έρια έχων μέλανα, τας νενομισμένας τριπτάς εννέα ημέρας εκεί διέτριψε και καθήγισε τω Δίί, τον τε στορνύμενον αυτώ κατ' έτος θρόνον εθεάσατο, επίγραμμα τ' ανεχάραξεν επί τω τάφω επιγράψας».¹²⁶² Στην περίπτωση αυτή ο θρόνος συνδέεται με μυητικές τελετουργίες σχετικές με τον θάνατο και την αναγέννηση του θεού και ο

¹²⁵⁸ Fotou 1997, 38-9.

¹²⁵⁹ Hood 1997, 106.

¹²⁶⁰ Πλάτων 1951, 390· Betancourt & Marinatos 1997, 94-5.

¹²⁶¹ Πλάτων 1951β, 412.

¹²⁶² Πορφύριος, Βίος Πυθαγόρου, Κυρίλλος, Κατά Ιουλιανού, Χ, 34· Βλ. και Πλάτων 1951β, 410.

τελετουργικός χώρος των μυστηρίων αυτών, δηλαδή η σπηλιά, χαρακτηρίζεται «άνδρο καταβάσας». Ακόμη, σπουδαίο χωρίο του πλατωνικού διαλόγου Ευθύμηδος μαρτυρεί ότι ο εξορκισμός των Κορυβάντων κατέληγε σε τελετή μύησης, στην τελετή της θρονόσεως, δηλαδή της ενθρονίσεως.¹²⁶³ Η τελετή αυτή περιγράφεται και στα «Ορφικά», στο κεφάλαιο Θρονισμοί Μητρώοι και Βακχικά όπου και αναφέρεται: «Το ίδιο το οποίο οι στην τελετήν των Κορυβάντων κάμνουν γύρω από εκείνον για τον οποίο μέλλουν να τελέσουν την θρόνωση καθώς συνηθίζουν στον καλούμενον Θρονισμόν, που αφού καθίσουν τους μειούμενους οι κάμνοντες την τελετήν, σε κύκλο γύρω χορεύουν». Στην τελετή μύησης των Καβειρίων Μυστηρίων της Σαμοθράκης, ο μυσούμενος καθόταν πάνω σε θρόνο για αυτό και η τελετή λεγόταν «θρονισμός». Πολλές μαρτυρίες υπάρχουν σχετικά με αυτή τη φάση της τελετής, και ο Πλούταρχος αναφέρει: «Καθάπερ ειώθασιν εν τω καλουμένω θρονισμό καθίσαντες τους μυσούμενους οι τελούντες κύκλω περιχορεύειν».¹²⁶⁴ Στη Μονή Αγίου Κωνσταντίνου της Ίμβρου διασώζεται ως τις μέρες μας θρόνος αφιερωμένος στο Διόνυσο και εκεί εκτελείται το έθιμο του «θρονισμού», που δεν είναι άσχετο με τη μυστηριακή λατρεία του νησιού, όπως επισημαίνει ο Ν. Πλάτων.¹²⁶⁵

Ο θρόνος αντικαθίσταται με έναν βωμό στο παρακάτω κτήριο και επιβεβαιώνει κατ' αναλογία τη χθόνια υπόσταση του θρόνου. Συγκεκριμένα, μια παραλλαγή των δύο κτηρίων που αναφέρθηκαν είναι, σύμφωνα με τον Hood, το λεγόμενο «Ιδιωτικό Ιερό της Οικίας του Αρχιερέα»¹²⁶⁶ (Σχ. 3.3.2γ.5). Την ομοιότητα αυτή αναγνωρίζουν και οι J. Driessen και C. MacDonald.¹²⁶⁷ Στο «Ιερό της Οικίας του Αρχιερέα» υπάρχει, όπως και στα άλλα δύο κτήρια, μια Α αίθουσα από την οποία οδηγείται κανείς σε έναν Δ χώρο, όπου βρέθηκε ένας «πεσσοειδής» βωμός με εκατέρωθεν δύο διπλούς πελέκεις (Σχ. Σχ.3.3.2γ.4). Άρα και στα τρία κτήρια υπάρχει μια ενότητα που απαρτίζεται από μία αίθουσα, η οποία οδηγεί Δ, με μικρή κλίμακα, σε έναν χώρο με θρόνο, βωμό ή κόγχη (Σχ. 3.3.2γ.2,3,4,5). Στις παραπάνω περιπτώσεις υπάρχουν δύο κίονες που λειτουργούν ως πρόστυλο και τοποθετούνται Α, εμπρός και εκατέρωθεν της κόγχης/«θρόνου»/βωμού. Η παραπάνω διευθέτηση θυμίζει εκείνη του «τάφου-ιερού» που προαναφέρθηκε, με τους δύο κίονες να βρίσκονται Α και τον πεσσό της «κρύπτης» να υπονοείται ως το κέντρο της τριμερούς διάταξης στο βάθος, καθώς και με το πρόστυλο του Μύρτου Πύργου, όπου αντί για πεσσό υπάρχει ο θρόνος, η κόγχη ή ο βωμός. Συνεπώς, θρόνος, κόγχη και βωμός συμπίπτουν σημασιολογικά με τον

¹²⁶³ Βλ. και Jeanmaire 1985 (1951), 185.

¹²⁶⁴ Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*.

¹²⁶⁵ Πλάτων 1954α, 411, υποσ. 68.

¹²⁶⁶ Hood 1997, 111.

¹²⁶⁷ Driessen & MacDonald 1997, 165-6.

πεσσό, δηλαδή αποτελούν στοιχεία με χθονιο-νεκρική αξία και ο βωμός, σαφώς, το επιβεβαιώνει.

Η θέση των κίωνων μπροστά από τον βωμό στο «Ιερό της Οικίας του Αρχιερέα» είναι παράλληλη και αντιστοιχεί με τη θέση των διπλών πελέκεων, που βρίσκονται εκατέρωθεν του βωμού. Εάν, όπως προτάθηκε πιο πάνω, οι κίονες αποτελούν σύμβολο της Ανατολής, του φωτός και της αναγέννησης, δηλαδή της ανόδου από τον «Κάτω Κόσμο», τότε οι κίονες συμφωνούν σημασιολογικά με τους διπλούς πελέκεις, που προτάθηκαν ως όργανο το οποίο προκαλεί την αναγέννηση, για αυτό και η θέση τους συμφωνεί. Ο χθόνιος χαρακτήρας του βωμού ανάμεσα στους διπλούς πελέκεις ή τους δύο κίονες στην «Οικία του Αρχιερέα» είναι ταυτόσημος με εκείνον του πεσσού ανάμεσα στους δύο κίονες και στο μνημειακό πρόστυλο του Μύρτου Πύργου, όπως, εξάλλου, είναι και η φύση της θεάς, που ανέρχεται από τον «Κάτω Κόσμο» στην αγγειογραφία της ληκύθου από την Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού. Εξάλλου, στον κλασικό μύθο της ανόδου η θεά της Ανόδου, είναι και βασίλισσα του «Κάτω Κόσμου», γυναίκα του Άδη.¹²⁶⁸

Η κόγχη της «Βασιλικής Έπαυλης» που αναφέρθηκε θυμίζει την κόγχη του «Τριμερούς Ιερού» του Βαθυπέτρου. Οι Driessen και MacDonald, όπως επισημάνθηκε νωρίτερα, θεωρούν ότι η τριμερής διάταξη της πρόσοψης της αυλής του «Τάφου-Ιερού» αποτελεί διευθέτηση «Τριμερούς Ιερού» και θυμίζει εκείνο του Βαθυπέτρου. Στο «Τριμερές Ιερό» του Βαθυπέτρου η κόγχη βρίσκεται στο κέντρο της διάταξης, ενώ στον «Τάφο-Ιερό» στο κέντρο της τριμερούς διάταξης είναι η είσοδος της «κρύπτη» πεσσών και ο Α πεσσός, που όπως προαναφέρθηκε υπονοείται ως κέντρο της. Η «Βασιλική Έπαυλη» διαθέτει μια τριμερή κτηριακή διάταξη, όπως τριμερή χωρική διάταξη επισημάνθηκε και στον «Τάφο-Ιερό».

Η ενότητα των χώρων της αίθουσας πολυθύρων και του χώρου με την κόγχη στην «Βασιλική Έπαυλη» καταλαμβάνει την κεντρική θέση στην τριμερή κτηριακή διάταξη, ενώ στον «Τάφο-Ιερό» τη θέση αυτή καταλαμβάνει η κεντρική αυλή. Ως «Τριμερές Ιερό» βλέπει η Hitchcock το πρόπυλο του Μύρτου Πύργου με κέντρο έναν πεσσό. Αν συνθέσουμε τα παραπάνω μπορούμε να καταλήξουμε στην εξής πρόταση: η τριμερής διάταξη σε αυτόνομες κατασκευές, όπως στο Βαθύπετρο ή ενσωματωμένη σε κτήρια όπως στον «Τάφο-Ιερό» και στη «Βασιλική Έπαυλη» ή σε αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα ο κεντρικός πεσσός με τους εκατέρωθεν κίονες στον Μύρτο-Πύργος ή και σε τελετουργικά αντικείμενα, όπως ο βωμός και οι εκατέρωθεν διπλοί πελέκεις στο «Ιερό της Οικίας του

¹²⁶⁸ Grimal 1991 (1980), 557.

Αρχιερέα» είναι φορτισμένη με συμβολικό θρησκευτικό νόημα σχετικό με την ανα-γέννηση και τον θάνατο και ίσως σχετίζεται με τελετουργικά μύησης. Ας δούμε μερικά σχετικά παραδείγματα τριμερούς διάταξης από την αρχιτεκτονική της Κρήτης της Εποχής του Χαλκού.

Μια αυτόνομη ορθογώνια κατασκευή με χαμηλό περιτείχισμα και τριμερή διάταξη βρέθηκε στην αυλή του «ανακτορικού» κτηρίου των Αρχανών και χαρακτηρίστηκε ως «εξέδρα». ¹²⁶⁹ Το βόρειο τμήμα της εξέδρας καταλάμβανε μεγάλος ορθογώνιος βωμός, ενώ ο πλακόστρωτος κεντρικός χώρος της χρησίμευσε σαν θέση για την πωρολιθική πυραμιδοειδή βάση διπλού πελέκεως που βρέθηκε λίγο δυτικότερα. «Ο υπόλοιπος χώρος, που ήταν από χώμα, ίσως χρησίμευε για την καλλιέργεια κάποιου φυτού ή δέντρου που συνδυαζόταν με τη λατρεία», γράφουν οι ανασκαφείς, Ε. και Γ. Σακελλαράκης. ¹²⁷⁰

Η πιο ξεκάθαρη και απλή αρχιτεκτονική απόδοση αυτής της τριμερούς διάταξης σε κτήριο αποτελεί ο ΜΜ ναός στα Ανεμόσπηλια. Στην περίπτωση αυτή η τριμερής διάταξη διέπει μια ναϊκή αρχιτεκτονική και το χθονιο-νεκρικό στοιχείο είναι παρόν. Στη Δ πτέρυγα βρέθηκε ο βωμός, στο κεντρικό δωμάτιο υπήρχε θρανίο, στο οποίο πιθανώς υπήρχε ξόανο και στον Α χώρο υπήρχε μια βαθμιδωτή κατασκευή, όπου προσφέρονταν αναίμακτες προσφορές, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Γ. Σακελλαράκη. ¹²⁷¹ Δεν είναι τυχαίο ότι ο βωμός βρισκόταν στο ΒΔ τμήμα του Δ δωματίου, προσανατολισμός που όπως προαναφέρθηκε συνδέεται με τη νεκρική χρήση και τελετουργία. Ένα αυλάκι ξεκινούσε από τη βάση του και περιέβαλλε τον πεσσό της θύρας καταλήγοντας σε βύθισμα, προφανώς, όπως αναφέρουν οι ανασκαφείς, Γ. και Ε. Σακελλαράκη, για τη συλλογή του αίματος της θυσίας. Σύμφωνα με τους ίδιους, τα παραπάνω αποτελούν μια ενότητα αρχιτεκτονικών στοιχείων τυπικών της μινωικής λατρείας, σχετιζόμενης σαφώς με την ιεροτελεστία της θυσίας, για αυτό και ο πεσσός θεωρούν ότι ήταν ιερός. Οι ίδιοι πιστεύουν ότι και οι κίονες ήταν λατρευτικά στοιχεία. ¹²⁷²

Μέχρι εδώ πολλές φορές έχει αναφερθεί το ζήτημα της θέσης ενός χώρου στο κτήριο, αλλά και ορισμένων επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων, όπως οι κίονες και οι πεσσοί. Παρατηρήθηκε ότι οι χώροι και τα δομικά στοιχεία («κρύπτες» πεσσών, σπηλαιώδης άδυτο στον Μύρτο Πύργο, πρόπυλα με πεσσό/-ούς, πεσσοί, θρόνος, βωμός, κόγχη) που

¹²⁶⁹ Διότι δεν έχουν ολοκληρωθεί οι ανασκαφές.

¹²⁷⁰ Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 2002, 40· Σακελλαράκης & Σακελλαράκη, Λεμπέση, Χανιώτης Τσουγκαράκης 1987, 111.

¹²⁷¹ Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 2002, 41.

¹²⁷² Σακελλαράκης κ.α.1987, 72, 110.

προτάθηκε ότι έχουν χθόνιο χαρακτήρα βρίσκονται Δ, Β, ΒΔ. Η περίπτωση του ναού στα Ανεμοσπήλια μας το δείχνει αυτό ξεκάθαρα. Ένα άλλο παράδειγμα τριμερούς διάταξης έχουμε στο Νίρου Χάνι. Η κάτοψη της «Βασιλικής Έπαυλης» ενσωματώνεται σχεδόν αυτούσια στην Α ενότητα χώρων στο Νίρου Χάνι (Σχ. 3.3.2γ.6). Ο προσανατολισμός είναι κοινός και στα δύο κτήρια, όπως και με την «Οικία του Ιερού Βήματος». Η αίθουσα με τα πολύθυρο και το κιονωτό πρόθυρο είναι κοινή επίσης και αποτελεί την κεντρική ενότητα και στα δύο κτήρια, αλλά στο Νίρου δεν υπάρχει η κόγχη της «Βασιλικής Έπαυλης» ή ο λίθινος θρόνος του «Ιερού Βήματος». Δεν αποκλείεται βέβαια να υπήρχε ένα ανάλογο στοιχείο, που δεν βρέθηκε ή δεν σώζεται, εξαιτίας των μετατροπών και της αλλαγής της λειτουργίας που υπέστη το κτήριο.¹²⁷³ Ίσως, μάλιστα, οι χάλκινοι διπλοί πελέκεις που βρέθηκαν στο Νίρου θα μπορούσαν να τοποθετούνται σε θέση ανάλογη με εκείνη της «Οικίας του Αρχιερέα».

Επίσης, η ΝΑ ενότητα είναι όμοια με την ΝΑ της «Βασιλικής Έπαυλης». Η ενότητα αυτή διαθέτει ένα σύστημα πρόσβασης σε άμεση επαφή με την αυλή, σύμφωνα με την αποκατάσταση της Φώτου¹²⁷⁴ και όπως η ίδια προτείνει για τη ΝΑ ενότητα της «Βασιλικής Έπαυλης», της δίνει μια ξεχωριστή προσωπικότητα. Η ενότητα διαθέτει ένα αυστηρό σχήμα που της προσδίδει χαρακτήρα «κλειστού συνόλου». Στο κέντρο της ΝΑ ενότητας και των δύο κτηρίων βρίσκεται ένας χώρος με ξεκάθαρη εσωτερικότητα, λόγω της απουσίας επαφής με το φως¹²⁷⁵ (Σχ. 3.3.2γ.6, καφέ πλαίσιο, «Βασιλική Έπαυλη» αρ.Η και Νίρου αρ.7/7α). Υποστηρίζεται ότι οι χώροι αυτοί να ήταν «δεξαμενές καθαρμών», που επιχώσθηκαν.¹²⁷⁶ Και στα δύο κτήρια η κεντρική ενότητα της «μινωικής αίθουσας» οδηγεί στην ενότητα της πιθανής «δεξαμενής καθαρμών».

Η στενή σχέση της «δεξαμενής καθαρμών» και της «μινωικής αίθουσας» είναι μια σκέψη που θεμελιώνεται στην αρχαιολογική φιλολογία.¹²⁷⁷ Μια λεπτομερής εξέταση αυτής της κατασκευής, όπως παρουσιάζεται σε κατόψεις ή προκύπτει σε διάφορες θέσεις δείχνει ότι δεν συνδέεται απευθείας με το «σύστημα της μινωικής αίθουσας» που περιλαμβάνει το πολύθυρο και το φωταγωγό. Πάντα ανοίγει σε παραλληλόγραμμο προθάλαμο που μπορεί να ποικίλει ως προς τα επιμέρους στοιχεία του. Δεν είναι ασυνήθιστο η «δεξαμενή

¹²⁷³ Για τις μετατροπές στο Νίρου, βλ. Ξανθουδίδης 1919, 63-9· 1922, 1-25· Gesell 1985, 31· Driessen & MacDonald 1997, 178-180· Fotou 1997, 41-46 κ.α.

¹²⁷⁴ Fotou 1997, 40, εικ. 3.

¹²⁷⁵ Fotou 1997, 35, 38.

¹²⁷⁶ Evans 1928, II, 393 κ.ε.· Betancourt & Marinatos 1997, 94· McEnroe 1982, 18, πίν. 1 και για σχετικές παρατηρήσεις όσον αφορά την πιθανή «δεξαμενή καθαρμών» στη «Βασιλική Έπαυλη», βλ. Fotou 1997, 38.

¹²⁷⁷ Graham 1986 (1962)· McEnroe 1979· Preziosi 1983· Nordfeldt 1987· Hägg & Marinatos 1986

καθαρμών», ο προθάλαμος της ή και ο διάδρομος που οδηγεί σε αυτήν να αποτελούν μια ξεχωριστή ενότητα που δεν έχει σχέση με μια «μινωική αίθουσα»,¹²⁷⁸ όπως συμβαίνει στη Δυτική Πτέρυγα της Φαιστού (ενότητα 17, 19 και ενότητα 20, 21), αλλά και όπως φαίνεται να ισχύει στην «Οικία του Ιερού Βήματος» και μάλλον στην «Βασιλική Έπαυλη» και στο Νίρου Χάνι (Σχ. 3.3.2γ.6. λαδί πλαίσιο, κίτρινο πλαίσιο). Τέλος, η τρίτη ενότητα της «Βασιλικής Έπαυλης» έχει ως κεντρικό χώρο την «κρύπτη» με τον πεσσό, που βρίσκεται στα Β (Σχ. 3.3.2γ.6. μπλε πλαίσιο). Στο Νίρου υπάρχει μια τετράγωνη αίθουσα στα Β (Σχ. 3.3.2γ.6. διακεκομμένο μπλε πλαίσιο), δίπλα στην αίθουσα με το πολύθυρο, που βρίσκεται στην ανάλογη θέση της «κρύπτης» της «Βασιλικής Έπαυλης», αλλά δεν υπάρχει στο εσωτερικό της πεσσός. Ίσως είχε ανάλογη λειτουργία, αν κρίνουμε από τη θέση της αίθουσας στη διάταξη των χώρων του συνόλου.

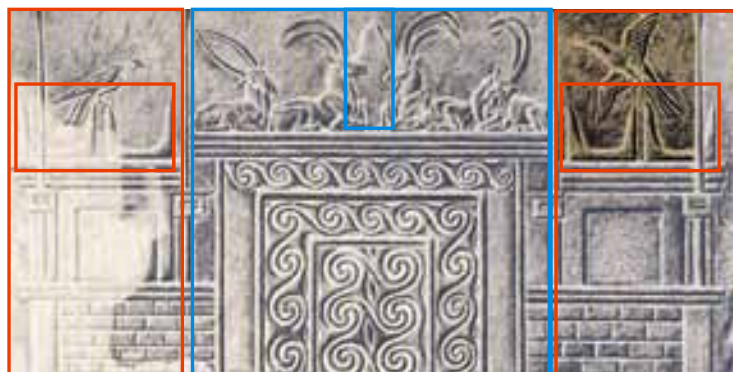
Συμπερασματικά, λοιπόν, σε σχέση με τα παραπάνω προκύπτει ότι η τριμερής διάταξη μπορεί να είναι η συνολική χωροταξική διάταξη ενός κτηρίου ή τμήματος ενός κτηριακού συγκροτήματος. Η διάταξη αυτή βασίζεται σε ενότητες χώρων. Η μία ενότητα περιλαμβάνει την αίθουσα με πολύθυρο, κιονωτό πρόθυρο ή υπόστυλο στα Α, που οδηγεί σε αυλή (Νίρου) ή φωταγωγό («Βασιλική Έπαυλη»). Στις περιπτώσεις που υπάρχει κιονωτό υπόστυλο μπροστά σε θρόνο/κόγχη («Βασιλική Έπαυλη», «Οικία Ιερού Βήματος») αυτό βρίσκεται στα Α, σε αντίθεση με τον θρόνο/κόγχη που βρίσκεται στα Δ. Στην «Οικία του Ιερού Βήματος» ο θρόνος βρίσκεται στα Β και ο πεσσός βρίσκεται στα Δ και αντιστρόφως στη «Βασιλική Έπαυλη». Αυτή η αλλαγή φαίνεται να σχετίζεται με την ύπαρξη αποθηκευτικών χώρων, που καταλαμβάνουν το Δ τμήμα του κτηρίου και έχουν ως κέντρο τους την «κρύπτη» με τον πεσσό. Έτσι, πεσσός και «θρόνος» λειτουργούν εναλλακτικά ως στοιχεία κοινού συμβολισμού. Όμως, η τρίτη ενότητα χώρων βρίσκεται στα ΝΑ και είναι σχετικά αυτόνομη από το υπόλοιπο κτήριο, αφού διαθέτει ξεχωριστή είσοδο, προθάλαμο και έναν χώρο στο κέντρο που αναδεικνύει μια εσωστρέφεια και πρόκειται πιθανώς για «δεξαμενή καθαρμών» σε όλες τις περιπτώσεις και άλλους επιμέρους σχετικούς χώρους.

Στην εικονιστική τέχνη η τριμερής διάταξη σε οικοδόμημα αναπαρίσταται στο ανάγλυφο του ρυτού της Ζάκρου. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα της Ζάκρου, Ν. Πλάτωνα, πρόκειται για ιερό κορυφής που στην περίπτωση αυτή, μορφολογικά, ταυτίζεται με ένα «Τριμερές Ιερό».¹²⁷⁹ Η άποψη αυτή του ανασκαφέα υιοθετήθηκε στη βιβλιογραφία από τους

¹²⁷⁸ Hitchcock 2000, 161.

¹²⁷⁹ Πλάτων 1966, 185· 1971, 161-9· 1974, 152-6.

περισσότερους μελετητές¹²⁸⁰ και επιπλέον υποστηρίχθηκε από την αρχιτεκτονική ανάλυση του J. Shaw.¹²⁸¹ Στο κέντρο του κτηρίου βρίσκεται μια «πύλη» με δύο κλίτη εκατέρωθεν που επιστεγάζονται από κέρατα «καθοσίωσης». Η διάρθρωσή του έχει συγκριθεί και με εκείνη της πρόσοψης του «Τάφου-Ιερού».¹²⁸² Η ανεύρεση του γυψολιθικού θραύσματος κεράτων «καθοσίωσης» σε επίχωση του αύλειου χώρου του τάφου¹²⁸³ επιτείνει τη σύγκριση. Η κεντρική «πύλη» επιστέφεται από κερασφόρα ζώα που βρίσκονται εκατέρωθεν ενός αντικειμένου με κυματοειδές περίγραμμα (Εικ. 3.3.2γ.23, μπλε πλαίσιο).

Εικ. 3.3.2γ.23. Τμήμα εικονογραφικής απεικόνισης από το ρυτό της Ζάκρου

Το αντικείμενο αυτό δεν βρίσκεται μόνο στο κέντρο των αγριμιών, αλλά και πάνω από το κέντρο της «πύλης», και βεβαίως ολόκληρης της παράστασης. Το γεγονός ότι κατέχει την πιο κεντρική θέση δηλώνει ότι αποτελεί και το «σημασιολογικό πυρήνα της παράστασης».¹²⁸⁴ Ο Ν. Πλάτων το θεώρησε ένα είδος βαιύλου, δηλαδή ανεικονικής μορφής της θεότητας.¹²⁸⁵ Την ίδια ερμηνεία υιοθετεί και ο Rutkowski.¹²⁸⁶ Ο Λ. Πλάτων θεωρεί ότι το αντικείμενο παρουσιάζει στενή ομοιότητα με το ερεισίνωτο του γυψολιθικού θρόνου του «ανακτόρου» της Κνωσού, αλλά και η σύνθεση στο σύνολό της παραπέμπει στην τοιχογραφία της «Αίθουσας του Θρόνου».¹²⁸⁷ Βεβαίως, στην περίπτωση αυτή μπορούμε να αναφερθούμε πάλι στον Eliade και στο «συμβολισμό του κέντρου» με τη χθονιο-νεκρική αξία, την κοσμολογική αξία ως ζώνη διατομής των «κοσμικών επιπέδων» και την ιεροφανειακή έκταση.¹²⁸⁸

¹²⁸⁰ Βλ. μεταξύ άλλων, Higgins 1973, 74· Rutkowski 1973, 293· Peatfield 1983, 274· Gesell 1985, 29,139-140· Cameron 1987, 325· Hägg 1987, 133· Warren 1988, 7· Burkert 1993 (1977), 77· Preziosi & Hitchcock 1999, 140.

¹²⁸¹ Shaw 1978.

¹²⁸² Πλάτων 2003, 350-1.

¹²⁸³ Evans 1935, 965.

¹²⁸⁴ Πλάτων 2003, 340.

¹²⁸⁵ Πλάτων 1974, 154· 1966, 185· 1981, II, 42.

¹²⁸⁶ Rutkowski 1986, 84.

¹²⁸⁷ Πλάτων 2003, 340-1.

¹²⁸⁸ Κεφ. 2.6.2.

Η περαιτέρω παρατήρηση της σχέσης των πεσσών και των κίωνων και της τοποθέτησής τους στον «Τάφο-Ιερό» μπορεί να μας δώσει σημαντικά στοιχεία στην αναζήτηση του συμβολισμού τους και του τρόπου ένταξής τους σε ένα μινωικό μνημείο. Οι χώροι 2/3, 4, 5 (Σχ. 3.3.2γ.1) του «Τάφου-Ιερού», βρίσκονται στον ίδιο άξονα Α/Δ και οι γωνίες τους έχουν κοινό προσανατολισμό, ενώ ο λαξευτός σκοτεινός θάλαμος με τον πεσσό (Σχ. 3.3.2γ.1, αρ. 6) διαφοροποιείται από τον άξονα αυτό και είναι διαφορετικά προσανατολισμένος. Αυτοί οι χώροι διαθέτουν επίσης μια τριμερή διάταξη κάθετη προς την τριμερή διάταξη της πρόσοψης της αυλής. Το κέντρο της τριμερούς διάταξης, που θυμίζει τριμερές ιερό, είναι η είσοδος στην κεντρική αυλή. Στην κάθετη τριμερή διάταξη των χώρων το κέντρο είναι η κεντρική αυλή, ενώ στα Δ βρίσκεται ο χώρος με τους δύο πεσσούς και ο χώρος με τους δύο κίονες.

Ο ταφικός θάλαμος, που αποτελεί τον απώτερο και καταληκτικό χώρο του «Τάφου-Ιερού», βρίσκεται στα ΒΔ (Σχ. 3.3.2γ.1, αρ. 6). Στον Μύρτο Πύργο ο τάφος με τον πεσσό βρίσκεται στη ΒΔ πλαγιά του λόφου. Επίσης, το σπηλαιώδες άδυτο βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα του κτηριακού συγκροτήματος. Φαίνεται, συνεπώς, σε αυτά τα μνημεία ότι υπάρχει μια προτίμηση της ΒΔ θέσης για την ταφική λειτουργία και τη χθόνια τελετουργία. Όταν ο «Τάφος-Ιερό» υπέστη μερική καταστροφή μετά το σεισμό της ΥΜ Ι Α, ο λαξευτός θάλαμος με τον κεντρικό πεσσό διατηρήθηκε, ενώ η υπόστυλη «κρύπτη» με τους δύο πεσσούς μετατράπηκε σε διάδρομο.¹²⁸⁹ Όμως, παρά τη μετατροπή, ο Α πεσσός της συνέχισε να φαίνεται ως πεσσός από την αυλή και όχι ως τοίχος (Σχ. 3.3.2γ.1). Η δημιουργία του διαδρόμου ωστόσο έχει πιθανώς μια ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο αυτό, αφού και στον Μύρτο Πύργο, ένας τοιχογραφημένος διάδρομος οδηγούσε στην ενότητα του σπηλαιώδους αδύτου, του φωταγωγού και του γύψινου θρανίου. Στο Νίρου ο διάδρομος με την τοιχογραφία του «Ιερού Κόμπου» οδηγούσε σε έναν Δ φωταγωγό με πεσσό.¹²⁹⁰

Οι πεσσοί του «Τάφου-Ιερού» βρίσκονται στο Δ-ΒΔ τμήμα του μνημείου. Ο ταφικός θάλαμος, που αναφέρεται ως «κρύπτη» και αποτελεί τον απώτερο και καταληκτικό χώρο του «Τάφου-Ιερού», βρίσκεται στα ΒΔ (Σχ. 3.3.2γ.1, αρ. 6). Στον Μύρτο Πύργο ο τάφος με τον πεσσό βρίσκεται στη ΒΔ πλαγιά του λόφου. Επίσης, το σπηλαιώδες άδυτο του κτηριακού συγκροτήματος βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα του κτηριακού συγκροτήματος. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στα προαναφερθέντα μνημεία υπάρχει μια προτίμηση της ΒΔ θέσης για την ταφική λειτουργία και την πιθανή χθόνια τελετουργία, αλλά και για την αρχιτεκτονική

¹²⁸⁹ Driessen & MacDonald 1997, 167.

¹²⁹⁰ Για τη σύγκριση των χώρων αυτών του Νίρου με την ενότητα διαδρόμου-σπηλιάς-φωταγωγού στον Μύρτο Πύργο βλ. Κεφ. 2.6.2.

τοποθέτηση των πεσσών. Το αντίθετο συμβαίνει με τους κίονες στον «Τάφο-Ιερό» που παίρνουν μια θέση στα Α (Σχ. 3.3.2γ.1)

Στον Μύρτο Πύργο, το πρόπυλο με τον πεσσό εκατέρωθεν των κίωνων ανοίγεται στα Ν, στην αυλή του συμπλέγματος. Όμως, οι υπόλοιποι κίονες βρίσκονται στα Α. Συγκεκριμένα, κίονας υπάρχει στον χώρο του φωταγωγού, που βρίσκεται στα Α του διαδρόμου, απέναντι από το Δ θρανίο, ενώ στο εφαπτόμενο κλιμακοστάσιο, που βρίσκεται στα Α, επίσης, υπήρχαν και εκεί κίονες από τη μεριά του φωταγωγού. Αντίθετα στο Νίρου, το Δ φωταγωγό ορίζει ένας πεσσός. Ακόμη, την πρόσοψη του Α κτηρίου στον Μύρτο Πύργο, που ο ανασκαφέας το αναφέρει ως ένα υπόστεγο («*pranilion*») και που η θέση του παραπέμπει σε ναό χωρίς να υπάρχει καμιά ένδειξη για μια τέτοια ιδέα,¹²⁹¹ κοσμεί ένα πρόπυλο με κεντρικό κίονα.¹²⁹² Στο Νίρου Χάνι το δικιόνιο πρόπυλο βρίσκεται στα Α του αρχιτεκτονικού συνόλου. Στον Μακρύγιαλο η αίθουσα με κεντρικό κίονα βρίσκεται στην Α πτέρυγα του συγκροτήματος, ενώ η «κρύπτη» με πεσσό, που χαρακτηρίστηκε ως «Κεντρικό Ιερό» ή «Ιερό με θρανίο»,¹²⁹³ βρίσκεται στα Δ. Επίσης, στο Βαθύπετρο οι «κρύπτες» με πεσσούς¹²⁹⁴ βρίσκονται στα Δ του συγκροτήματος, ενώ το κιονωτό πρόπυλο της «μινωικής» αίθουσας βλέπει Α. Τέλος, το «Μεγάλο Κιονωτό Πρόπυλο» της Φαιστού βρίσκεται στα Α της Δ αυλής και οδηγεί επίσης σε έναν Α φωταγωγό, που σηματοδοτείται από τρεις κίονες. Προφανώς και θα υπάρχει μια εξήγηση για αυτήν την προτίμηση της τοποθέτησης των κίωνων κυρίως στα Α.

Το «Μεγάλο Κιονωτό Πρόπυλο» της Φαιστού βρίσκεται στα Α της Δ αυλής και οδηγεί επίσης σε έναν Α φωταγωγό που σηματοδοτείται από τρεις κίονες. Την πρόσοψη του Α κτηρίου στον Μύρτο Πύργο κοσμεί ένα πρόπυλο με κεντρικό κίονα¹²⁹⁵ ενώ στο Νίρου Χάνι το δικιόνιο πρόπυλο βρίσκεται και πάλι Α. Στον Μακρύγιαλο η αίθουσα με κεντρικό κίονα βρίσκεται στην Α πτέρυγα του συγκροτήματος, ενώ η «κρύπτη» με πεσσό, που χαρακτηρίστηκε ως «Κεντρικό Ιερό» βρίσκεται στα Δ. Στο Βαθύπετρο οι «κρύπτες» με πεσσούς¹²⁹⁶ βρίσκονται στα Δ και το κιονωτό πρόπυλο της «μινωικής αίθουσας βλέπει Α. Πολλά ανάλογα παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν. Η σύνδεση των κίωνων με την Α αποδίδει προφανώς το συμβολικό τους ρόλο ως δομικών στοιχείων της ανατολής του φωτός, της ζωής και της αναγέννησης. Αντίθετα, οι πεσσοί που αποδίδουν ένα

¹²⁹¹ Cadogan 1978, 77.

¹²⁹² Βλ. Κεφ. 2.6.2.

¹²⁹³ Βλ. Κεφ. 2.10.2.

¹²⁹⁴ Πλάτων 1954α, 447-8.

¹²⁹⁵ Βλ. Κεφ. 2.6.2.

¹²⁹⁶ Πλάτων 1954α, 447-8.

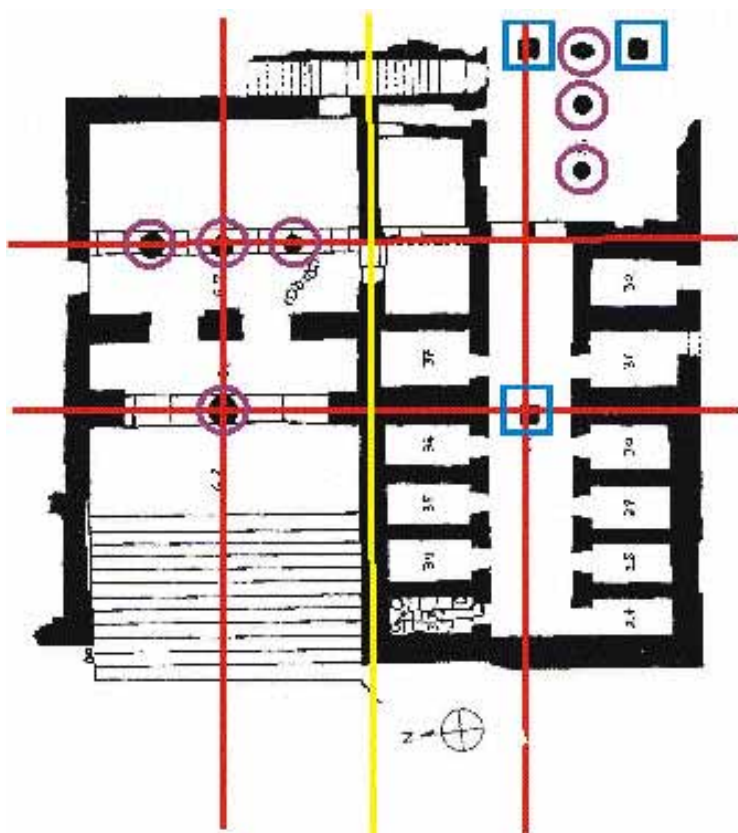
νεκρικό/χθόνιο χαρακτήρα βρίσκονται στο αντίθετο της Ανατολής άκρο, τη Δύση ή ΒΔ. Ως τέτοια σύμβολα και με τον ίδιο προσανατολισμό, και τα δύο αυτά λατρευτικά στοιχεία εντάσσονται σε κτήρια λατρευτικού χαρακτήρα – πλην όμως ποιος είναι ο ρόλος τους σε βιοτεχνικούς και αποθηκευτικούς χώρους;

Στο «Συγκρότημα των Αποθηκών» της Φαιστού (Σχ. 3.3.2γ.7, αρ. 25-33) υπάρχει ένας πεσσός στο κέντρο της ορθογώνιας κατασκευής (Σχ. 3.3.2γ.7, αρ. 26). Η είσοδος του συγκροτήματος είναι από Α, όπου βρίσκεται και ένας χώρος με δύο κίονες (Σχ. 3.3.2γ.7, αρ. 25). Το δωμάτιο είναι πολύ μεγάλο και θα μπορούσε να χρησιμοποιείται ακόμα και για συγκεντρώσεις ή ως χώρος υποδοχής περισσότερο συνδεδεμένο με τις δραστηριότητες της Κεντρικής Αυλής. Η αίθουσα θυμίζει τον κιονωτό προθάλαμο του «Τάφου-Ιερού» που οδηγεί στην κεντρική αυλή (Σχ. 3.3.2γ.1, 2-3). Η Hitchcock συνδέει το χώρο με την ιδέα του «Τριμερούς Ιερού», που τείνει να συνδέεται κατ' επανάληψη και επίμονα με αυλές και ανοικτούς χώρους, όπως συμβαίνει και στο «Τριμερές Ιερό» του Βαθυπέτρου και του «Τάφου-Ιερού». Η πρόσοψη του χώρου αυτού προς την αυλή είναι ένα πρόστυλο με τριμερή διάταξη που περιλαμβάνει έναν κεντρικό κίονα και εκατέρωθεν δύο πεσσούς,

δηλαδή η αντίστροφη διάταξη πεσσού-κίονα από το πρόπυλο του Μύρτου Πύργου.

Στο ορθογώνιο «συγκρότημα των Αποθηκών» εφάπτεται το λεγόμενο μνημειακό «Μεγάλο Πρόπυλο» (Σχ. 3.3.2γ.7, αρ. 67-9). Το σύνολο των χώρων αυτών έχει το ίδιο σχήμα και μέγεθος με το «συγκρότημα των Αποθηκών». Στο κέντρο του συνόλου αυτού βρίσκεται ο κεντρικός κίονας, ακριβώς στον ίδιο άξονα με τον πεσσό. Μάλιστα, οι εκατέρωθεν τοίχοι του πεσσού, που

βρίσκονται στον ίδιο άξονα, έχουν μεγαλύτερο πάχος από τους υπόλοιπους διαχωριστικούς τοίχους

Σχ. 3.3.2γ.7. Επισήμανση αρχιτεκτονικών στοιχείων στην κάτοψη του «Μεγάλου Προπύλου» και του συγκροτήματος των «Αποθηκών» της Φαιστού

των άλλων δωματίων. Στους τοίχους αυτούς εντοπίζονται 13 από τα 19 τουλάχιστο εγχάρακτα σημεία «τεκτόνων», που υπάρχουν στο «συγκρότημα των Αποθηκών».¹²⁹⁷

Το μνημειακό πρόπυλο έχει πρόσβαση από τη Δ αυλή του «ανακτόρου». Για να εισέλθει κανείς εντός του ανέρχεται μνημειακό κλιμακοστάσιο. Το πρόπυλο κατέληγε σε έναν μεγάλο Α φωταγωγό, ο οποίος στηριζόταν σε τρεις κίονες. Υποστηρίζεται ότι κάποιες δραστηριότητες λάμβαναν χώρα στο φωταγωγό.¹²⁹⁸ Ο G. Cadogan αναφέρει ότι το φως που κυλούσε προς τα κάτω από τον φωταγωγό στο ανατολικό άκρο του «προπύλου», θα δημιουργούσε ένα δραματικό αποτέλεσμα.¹²⁹⁹ Οι τρεις κίονες του φωταγωγού βρίσκονται στον ίδιο άξονα με το δίθυρο των «αποθηκών», που οδηγεί στο διάδρομο με τον πεσσό. Ας αναφερθεί εδώ, παρενθετικά, ότι στο Νίρου Χάνι ένα δίθυρο επίσης οδηγούσε στο χώρο με τον πεσσό.

Η αντίθεση των δύο συνόλων είναι έντονη και χαρακτηριστική. Ο πεσσός και ο κίονας αποτελούν το κέντρο των δύο ορθογώνιων χωρικών συνόλων που εφάπτονται και έχουν είσοδο από αντίθετες μεριές, Α το ένα και Δ το άλλο (Σχ. 3.3.2γ.7). Ο κίονας βρίσκεται ψηλά, στο ύψος του ορόφου του «συγκροτήματος των αποθηκών», ενώ ο πεσσός χαμηλά, είναι δηλαδή κάτι ανάλογο με τις «κρύπτες» πεσσών και τα κιονωτά ιερά τους. Ο κίονας σηματοδοτεί μια Α είσοδο, που καταλήγει σε έναν Α φωταγωγό, όπου το φως ήταν κυρίαρχο στον χώρο, ενώ ο πεσσός μια είσοδο σε Δ επιμήκεις αποθηκευτικούς χώρους: μικρούς, στενούς, εσωστρεφείς και σκοτεινούς. Το «συγκρότημα των αποθηκών», με κυρίαρχο και κεντρικό αρχιτεκτονικό στοιχείο τον πεσσό, έχει είσοδο από Α, από την κεντρική αυλή. Στον «Τάφο-Ιερό» οι χώροι με πεσσό έχουν διέξοδο στα Α, σε μια κεντρική αυλή. Αντίθετα, οι χώροι με τους κίονες οδηγούν σε μια Δ αυλή. Μάλιστα, στον Μύρτο Πύργο η αυλή είναι μία αλλά το ΒΔ πρόπυλο με τον πεσσό οδηγεί σε μια ΝΑ αυλή σε σχέση με αυτό, ενώ το Α κτήριο με τον κίονα στο πρόθυρο προσανατολίζεται σε μια Δ ως προς αυτό αυλή. Στη Φαιστό το πρόπυλο με τον κίονα προσεγγίζεται από μια Δ αυλή ενώ το συγκρότημα με τον πεσσό έχει είσοδο από την Α. Η πορεία δηλαδή προς τον κίονα ξεκινά από Δ ενώ για τον πεσσό από Α.

Συγκριτικά, λοιπόν, προκύπτει ότι η πορεία προς τον χώρο με τον κεντρικό κίονα ξεκινά από Δ, ενώ για τον χώρο με τον κεντρικό πεσσό από Α. Ο κίονας λαμβάνει συνήθως θέση στα Α, ενώ ο πεσσός στα Δ/ΒΔ. Ο πεσσός συνδέεται με τη νεκρική λειτουργία και την

¹²⁹⁷ Hitchcock 2000, 138.

¹²⁹⁸ Graham 1986 (1962), εικ. 48· Hitchcock 2000, 71.

¹²⁹⁹ Cadogan 1976, 96.

πιθανή χθόνια τελετουργία, αλλά και την αποθήκευση, και η θέση του είναι συνήθως σε υπόγεια και σκοτεινά σημεία, ενώ ο κίονας σχετίζεται με το φως και τα «άνωθεν των κρυπτών» ιερά. Αν, λοιπόν οι πεσσοί σχετίζονται συμβολικά με τον θάνατο, τότε οι κίονες αποδεικνύεται ότι είναι το αντίθετό τους και σχετίζονται με το συμβολισμό της γέννησης. Ας αναφερθούμε στα ομηρικά χρόνια, όταν ο ήλιος και η σελήνη θεωρούνταν «χρονοδείκτες» του ουρανού. Η Α του ηλίου συμβόλιζε τη γέννηση και το φως και η Δ τον θάνατο και το σκοτάδι.¹³⁰⁰

Από την αρχιτεκτονική ανάλυση προκύπτει ότι κίονας και πεσσός είναι φορτισμένοι με ένα αντιθετικό συμβολισμό. Μάλιστα, ο συμβολισμός δεν αφορά μόνο τους κίονες και τον πεσσό, αλλά διέπει τα κατασκευαστικά σύνολα και τους εσωτερικούς και αύλειους χώρους, στα οποία αυτοί εντάσσονται και με τα οποία συνδέονται και επικοινωνούν. Η Hitchcock επισημαίνει ότι ο συμβολικός και χωροταξικός δεσμός ανάμεσα στην οικονομική ζωή του «ανακτόρου» μέσα από μία κοντινή σχέση με εργαστήρια, αποθήκευση και την ανταλλαγή προϊόντων μαρτυρείται στην Φαιστό και στην Κνωσό. Αυτές οι σχέσεις μπορεί να παρέχουν ένα μέσο για την κατανόηση του σκοπού λατρείας.¹³⁰¹

Η πορεία αυτή ενδέχεται να αποτυπώνει αρχιτεκτονικά μια κυκλική αντίληψη των «μινωικών» για τη ζωή και το χρόνο, αντίληψη που συνάδει με τον θρησκευτικό μύθο της *ανόδου/καθόδου*, αλλά και τα φυσικά δεδομένα. Δηλαδή, αν η Α συμβολίζει τη γέννηση και το φως και η Δ το θάνατο και το σκοτάδι, ενδέχεται τότε η πορεία προς τον θάνατο να ξεκινά από τη ζωή και η πορεία προς τη ζωή από το θάνατο; Η *ανοδος* ξεκινά από τη Δ, συμβολικά από τον «Κάτω Κόσμο», και οδηγεί στο φως, στην Ανατολή, και πάλι από την αρχή. Το μεγάλο κλιμακοστάσιο της Φαιστού μπορεί να συμβολίζει δομικά την *άνοδο*, την πορεία προς το φως του Α φωταγωγού. Φαίνεται, λοιπόν, ότι κίονας και πεσσός είναι φορτισμένοι με ένα αντιθετικό συμβολικό νόημα και στη Φαιστό. Μάλιστα, ο συμβολισμός δεν αφορά μόνο τους κίονες και τον πεσσό, αλλά διέπει τα κατασκευαστικά σύνολα και τους εσωτερικούς και αύλειους χώρους, στα οποία αυτοί εντάσσονται και με τα οποία συνδέονται και επικοινωνούν.

Ο πεσσός του «συγκροτήματος των αποθηκών» φαίνεται ότι λειτούργησε ως ένα σύμβολο χθόνιας φύσης, συνδέοντας την παραγωγή και αποθήκευση που λάμβανε χώρα

¹³⁰⁰ Χαρακτηριστικά, στον Όμηρο χρησιμοποιείται η έκφραση «δύομαι γαίαν», δηλαδή χώνομαι στη γη, αποθνήσκω (Ζ19, Ω 16) και «δόμον Άιδος είσω» (Γ 322, Η 131), ενώ «ανατέλλω» σημαίνει «αναδίδωμι», δηλαδή φέρνω στο φως και παράγω, ανα-παράγω, βλ. Πανταζίδου 1930 (1836), 61, 66, 175.

¹³⁰¹ Hitchcock 2000, 140.

στο κατασκευαστικό αυτό σύνολο, με τις θρησκευτικές αντιλήψεις των «μινωιτών». Επομένως, φαίνεται ότι οι Κρήτες της Εποχής του Χαλκού είχαν μάλλον μια κυκλική αντίληψη για τη ζωή και τον χρόνο και πιθανώς πίστευαν ότι η πορεία προς τον θάνατο ξεκινά από τη ζωή και η πορεία προς τη ζωή από τον θάνατο. Η ιδέα της αναγέννησης προκύπτει μέσα από τον αέναο αυτό κύκλο. Το βαθύτερο νόημα του μύθου της *ανόδου* και των τελετουργικών μυστηρίων της αρχαιότητας είναι η ιδέα της αναγέννησης.¹³⁰²

Η προσπάθεια αποκωδικοποίησης των συμβόλων που προηγήθηκε σίγουρα απαιτεί περαιτέρω εξέταση και έλεγχο, ο οποίος δεν είναι δυνατό να εκπονηθεί στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας. Όμως, τα έως τώρα αποτελέσματα, διαπιστώσεις και προτάσεις που προκύπτουν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι πεσσοί και οι κίονες αποτελούσαν θρησκευτικά αρχιτεκτονικά σύμβολα και ως τέτοια ενσωματώθηκαν σε λατρευτικούς, αλλά και σε αποθηκευτικούς και εργαστηριακούς χώρους. Οι πεσσοί, ως χθόνια «εμβλήματα», σύμβολα του «μέσα», της γης, της κυοφορίας των σπερμάτων, των νεκρών συνδέονται με τάφους, ιερούς χώρους χθόνιας λατρείας, αλλά και με αποθηκευτικούς χώρους. Οι κίονες, ως σύμβολα δημιουργίας, ενσωματώνονται μεν σε ιερούς αλλά και σε εργαστηριακούς χώρους. Προκειμένου να ελεγχθεί η ισχύς των προτάσεων αυτών θα εξεταστούν ακολούθως στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο οι σχέσεις αυτές στα κτήρια που προτάθηκαν ως βιοτεχνικά/ αποθηκευτικά.

3.3.2.2.δ. Πεσσοί και κίονες σε κτήρια με έμφαση στην αποθηκευτική/βιοτεχνική δραστηριότητα

Στο προηγούμενο κεφάλαιο συζητήθηκε το ενδεχόμενο οι πεσσοί και οι κίονες να αποτέλεσαν δομικά θρησκευτικά σύμβολα και όχι απλά υποστυλώματα. Εφόσον, όμως, δεν ανακαλύφθηκαν μόνο σε κτήρια τελετουργικού χαρακτήρα, αλλά και σε αποθηκευτικούς και βιοτεχνικούς χώρους, δημιουργείται σύγχυση για τον ρόλο τους και την προτεινόμενη ερμηνεία που προηγήθηκε. Συγκεκριμένα, οι πεσσοί προτάθηκαν ως διακριτικά σημεία χθόνιας αξίας, που συμβόλιζαν το εσωτερικό της γης, όπου βρίσκονται οι νεκροί, κυοφορούνται τα σπέρματα και λαμβάνει χώρα η γονιμοποίηση τους. Ως τέτοια συνδέονται με τάφους, ιερούς χώρους χθόνιας λατρείας, αλλά και με αποθηκευτικούς χώρους. Αντίθετα, οι κίονες, ως σύμβολα δημιουργίας, ενσωματώνονται σε ιερούς χώρους αλλά και σε εργαστηριακούς. Έχει ήδη διατυπωθεί η στενή σχέση των πεσσών με την αποθήκευση,

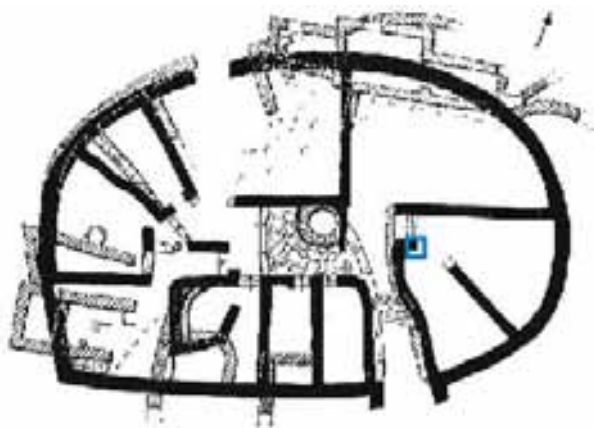
¹³⁰² Otto 1992, 21.

ενώ έχουν αναγνωρισθεί και πολλά εργαστήρια με κεντρικό κίονα.¹³⁰³ Το κατά πόσο ο πεσσός συνδυάζεται με την αποθήκευση και ο κίονας με την εργαστηριακή δραστηριότητα στα κτήρια ή κτηριακά συγκροτήματα που συζητήθηκαν και προτάθηκαν ήδη ως βιοτεχνικά/ αποθηκευτικά θα ελεγχθεί αμέσως παρακάτω.

ι. Πεσσός/-οί

Χαμαίζι

Στο Χαμαίζι ένας μικρός πεσσός βρίσκεται στο ΒΑ διπλό χώρο (Σχ. 3.3.2δ.1, αρ.5,6). Συγκεκριμένα ο χώρος αυτός βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από τους άλλους χώρους του συγκροτήματος και σε αυτόν κατέβαινε κανείς με ένα μικρό κλιμακοστάσιο, που στην απόληξή του είχε ένα μικρό πεσσό.¹³⁰⁴ Η λειτουργία του χώρου δεν αποσαφηνίζεται, αλλά συχνά οι διπλοί χώροι στα ΜΜ-ΥΜ κτήρια χρησιμοποιούνται ως αποθηκευτικοί.¹³⁰⁵ Η υψηλότερη επίχωση πάνω από τους διπλούς χώρους, που διαπιστώθηκε κατά την πρώτη ανασκαφή, πιστοποιεί την ύπαρξη ορόφου. Συνεπώς, ο διπλός χώρος ήταν υπόγειος και σκοτεινός.¹³⁰⁶ Στον διπλανό χώρο προς Β, τον 4, 4α (Σχ. 3.3.2δ.1) βρέθηκαν αποθηκευτικά πιθάρια σε συνδυασμό με ευρήματα θρησκευτικής τελετουργικής δραστηριότητας.¹³⁰⁷

Σχ. 3.3.2δ.1. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του κτηρίου στο Χαμαίζι

Μάλια «ανάκτορο» Ν τμήμα (XIV)

Στο εσωτερικό των χώρων της Ν πτέρυγας του «ανακτόρου» στα Μάλια (XIV) υπάρχουν τρεις πεσσοί (Σχ. 3.3.2δ.2). Βρίσκονται στο ΒΑ τμήμα της πτέρυγας. Η πτέρυγα αυτή υποστηρίζεται ότι είχε χαρακτήρα εργαστηριακό. Οι πεσσοί ρυθμίζουν, ουσιαστικά, την

¹³⁰³ Begg 1975, 196-9.

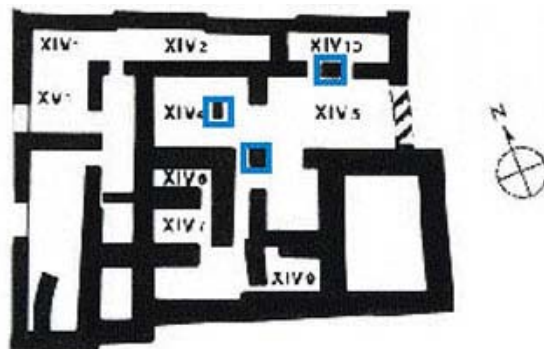
¹³⁰⁴ Μέρος 2, 2.1 & 2.

¹³⁰⁵ Begg 1975.

¹³⁰⁶ Ξανθουδίδης 1906-7, 126.

¹³⁰⁷ Κεφ. 2.2.1.

είσοδο και την κυκλοφορία στους χώρους λειτουργώντας κατά κάποιο τρόπο ως δίθυρα. Στον όροφο της πτέρυγας υποστηρίζεται ότι υπήρχε ένα μικρό ιερό, το οποίο επικοινωνούσε με το υπόγειο από μια κλίμακα. Δυστυχώς, δεν είναι τίποτα περισσότερο γνωστό για τους χώρους και τη λειτουργία τους, εφόσον η πτέρυγα αυτή αποτελεί το πιο δυσανάγνωστο τμήμα ολοκλήρου του «ανακτόρου», εξαιτίας προβλημάτων και παραλήψεων που προέκυψαν από τους πρώτους ανασκαφείς.¹³⁰⁸

Σχ. 3.3.2δ.2 Επισήμανση πεσσών στην κάτοψη του κτηρίου στα Μάλια, «ανάκτορο Ν τμήμα (XIV)

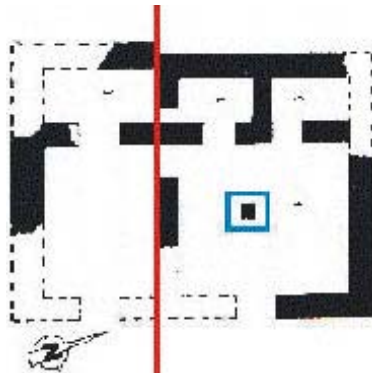
Ρουσσές Χόντρου Βιάννου

Στις Ρουσσές Χόντρου Βιάννου η αίθουσα με τον πεσσό καταλαμβάνει το ΒΑ τμήμα του κτηρίου (Σχ. 3.3.2δ.3). Στο τετράγωνο δωμάτιο με τον πεσσό (Σχ. 3.3.2δ.3, αρ.1) και στα δωμάτια που επικοινωνούν με την αίθουσα προς Δ (Σχ. 3.3.2δ.3, αρ.4,5) βρέθηκε πολύ μεγάλος αριθμός πύθων και άλλων αγγείων. Στο ΝΑ χώρο (Σχ. 3.3.2δ.3, αρ.2) βρέθηκαν πάμπολλα κωνικά κύπελλα και στρώμα τέφρας. Στο Δ δωμάτιο (Σχ. 3.3.2δ.3, αρ.3) βρέθηκαν τελετουργικά αντικείμενα: λίθινες τράπεζες προσφορών (μία στο κέντρο και μία στη ΒΔ γωνία), κέρατα καθοσιώσεως και δύο πρόχοι.¹³⁰⁹ Η αίθουσα με τον πεσσό δεν χαρακτηρίζεται ως «κρύπτη» αλλά ως αποθήκη, όπως και οι χώροι με τους οποίους συνδέεται στα ΒΔ. Δηλαδή στα Β παρατηρείται ως πρωταρχική λειτουργία η αποθηκευτική δραστηριότητα και η θρησκευτική δραστηριότητα παρατηρείται στους Ν χώρους (Σχ. 3.3.2δ.3, αρ.2,3). Η διαπίστωση της θρησκευτικής δραστηριότητας στο κτήριο οδήγησε στην ερμηνεία του ως ιερό. Οι γωνίες του κτηρίου προσανατολίζονται στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και η ΒΔ πρόσοψη έχει οδόντωση. Η οδόντωση αυτή ουσιαστικά βρίσκεται στον άξονα εκείνο που διαχωρίζονται οι αποθηκευτικοί από τους τελετουργικούς χώρους. Μήπως η ΒΔ πρόσοψη, λοιπόν, δηλώνει ακριβώς τον διπλό αυτό ρόλο του κτηρίου, τον θρησκευτικό και αποθηκευτικό; Ο P. Faure πρότεινε ότι πρόκειται για αποθήκη, παρακαταθήκη προσφορών, και η μεγάλη αποθηκευτική χρήση του κτηρίου «μας κάνει να

¹³⁰⁸ Pelon 1996, 51.

¹³⁰⁹ Πλάτων 1957β, 145-7· 1957γ, 89-91· 1957δ, 331· 1959γ, 139· 1959δ, 369.

σκεφτούμε τη δεκάτη ενός ολόκληρου χωριού. Και ο ίδιος αναρωτιέται: αν οι θεοί ήταν οι ιδιοκτήτες εδώ, όπως και αλλού, την εποχή εκείνη, όπως και χίλια χρόνια αργότερα, τα αγροτικά ιερά μάς αναγκάζουν να θέσουμε με ολότελα καινούργιο τρόπο το πρόβλημα της χρήσεως των αποθηκών των κρητικών «ανακτόρων»: μήπως ήταν οι αποθήκες ενός θεού και όχι του βασιλιά;»¹³¹⁰

Σχ. 3.3.2δ.3. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του κτηρίου στις Ρουσσές Χόντρου Βιάννου

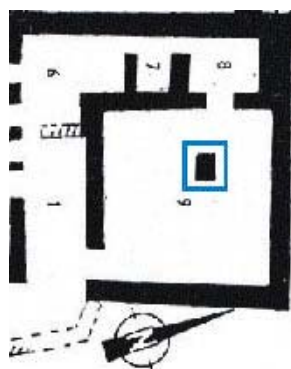
Αχλάδια ΒΑ τμήμα

Στα Αχλάδια, η κάτοψη των χώρων που έχουν προταθεί ως ο αποθηκευτικός/βιοτεχνικός τομέας του κτηρίου ομοιάζει με τις Ρουσσές, και εμπίπτει στην κατηγορία του προτύπου οργάνωσης του «τετραγώνου σε τετράγωνο», όπως έχει ήδη αναφερθεί.¹³¹¹ Ο προσανατολισμός των γωνιών και η θέση της αίθουσας με τον πεσσό είναι επίσης ίδιες με τις Ρουσσές. Ο πεσσός είναι παράκεντρος και βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα της αίθουσας (Σχ. 3.3.2δ.4.). Στο προηγούμενο κεφάλαιο συζητήθηκε η προτίμηση στη ΒΔ για τη σηματοδότηση του χθόνιου στοιχείου. Στη συζήτηση για τα Αχλάδια επισημάνθηκε η ιδιαίτερη βάση του πεσσού, η οποία δημιουργεί ερωτηματικά. Μάλιστα, η βάση σώζει μια οπή, που δεν αναφέρεται σε άλλες βάσεις πεσσών. Στην αίθουσα βρέθηκαν αποθηκευτικοί πίθοι. Δεν αναφέρονται τελετουργικά αντικείμενα προερχόμενα από την αίθουσα ούτε από τους συνδεόμενους με αυτήν χώρους στα ΒΔ. Ωστόσο, ανάμεσα στα ευρήματα της αίθουσας με τον πεσσό ήταν ένα κυλινδρικό σκεύος και μια λεκάνη μεγάλη με τοξοειδείς λαβές και, για τα οποία όμως δε διασαφηνίζεται κάτι περαιτέρω. Σημειωτέων όμως, ότι στις κρύπτες πεσσών που εξέτασε ο Ν. Πλάτων βρέθηκαν φορητές λεκάνες ή βαθύσματα/δεξαμενές που συνδέονται, σύμφωνα με τον ίδιο, «με τη λατρεία που εγίνετο προ του στύλου».¹³¹²

¹³¹⁰ Faure 2002 (1973), 188.

¹³¹¹ Βλ. Κεφ. 3.3.2.2.α

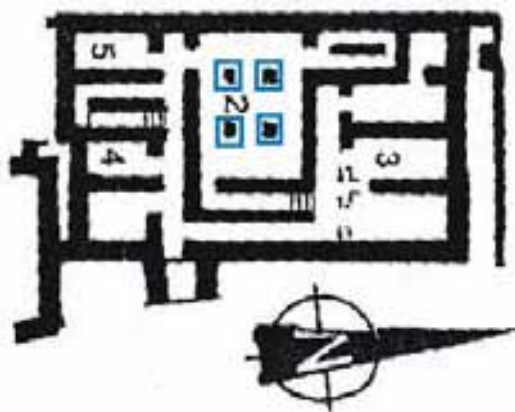
¹³¹² Πλάτων 1954α, 475.

Σχ. 3.3.2δ.4. Επισήμανση πεσσού στο ΒΑ τμήμα του κτηρίου των Αχλαδιών

«Ανεξερεύννητη Έπαυλη»

Στην «Ανεξερεύννητη Έπαυλη» της Κνωσού υπάρχει μια κεντρική αίθουσα με 4 πεσσούς (Σχ. 3.3.2δ.5, αρ.2). Ο ανασκαφέας M. Popham την αναφέρει ως «κρύπτη» πεσσών (pillar crypt)¹³¹³ και θεωρεί ότι αποτελούσε έναν χώρο λατρείας, εξαιτίας των πολλών τελετουργικών αντικειμένων που βρέθηκαν στο κτήριο. Οι Preziosi & Hitchcock την χαρακτηρίζουν αίθουσα πεσσών (pillar hall).¹³¹⁴ Υποστηρίζεται ότι με τον καιρό υπήρξαν αλλαγές στη χρήση στο κτήριο,¹³¹⁵ αλλά και ενδείξεις συνέχειας των αρχικών λειτουργιών.¹³¹⁶ Συγκεκριμένα, οι Preziosi και Hitchcock προτείνουν ότι η «Ανεξερεύννητη Έπαυλη» σχεδιάστηκε αρχικά ως εργαστήριο/αποθήκη, λειτουργικό συμπλήρωμα του διπλανού κτηριακού συγκροτήματος του «Μικρού Ανακτόρου». Οι ίδιοι, αναφερόμενοι στην ύπαρξη των τελετουργικών αντικειμένων στην αίθουσα των πεσσών, πιστεύουν ότι εκείνα δεν τη χαρακτηρίζουν ως ιερό τελετουργικό χώρο, αλλά ότι οι «μινωίτες» μπορεί να είχαν τοποθετήσει τα ειδώλια στις αποθήκες και τα εργαστήρια για μια σειρά λόγων.¹³¹⁷

Σχ. 3.3.2δ.5. Επισήμανση πεσσών στην κάτοψη του κτηρίου της «Ανεξερεύννητης Έπαυλης»

¹³¹³ Popham 1984.

¹³¹⁴ Preziosi & Hitchcock 1997, 53.

¹³¹⁵ Poblome & Dumon 1987-8, 71.

¹³¹⁶ Βλ. και Preziosi & Hitchcock 1997, 54, υποσ. 19, 20.

¹³¹⁷ Preziosi & Hitchcock 1997, 54.

Νίρου Χάνι, ΝΔ τμήμα

Στο κτηριακό συγκρότημα του Νίρου Χάνι διαπιστώθηκαν τελετουργικές, εργαστηριακές και αποθηκευτικές λειτουργίες. Ο ανασκαφέας υποστήριξε ότι πρόκειται για την «Οικία Αρχιερέως της μινωικής θρησκείας ή Ηγεμώνος Αρχιερέως». ¹³¹⁸ Ο P. Faure θεώρησε ότι πρόκειται για επαρχιακό ναό σε λιμάνι ¹³¹⁹ και ο Κ. Δαβάρας για μια εγκατάσταση θρησκευτικού χαρακτήρα. ¹³²⁰ Στο συγκρότημα βρέθηκαν χαρακτηριστικά τελετουργικά αντικείμενα, ανάμεσά τους και διπλοί χάλκινοι πελέκεις και στην αυλή τμήμα κεράτων καθοσίωσης. Ωστόσο, ο ανασκαφέας, Στ. Ξανθουδίδης, αρχικά και η Β. Φώτου, εκ των υστέρων, αναγνώρισαν βιοτεχνικές λειτουργίες. ¹³²¹ Και ο Evans, όμως, πίστευε ότι πρόκειται για ένα εργαστήριο θρησκευτικών αντικειμένων. ¹³²²

Όπως προαναφέρθηκε, το Α τμήμα του συγκροτήματος σχεδιάστηκε αρχικά ως μια τελετουργική ενότητα, ενώ το ΝΔ και Β τμήμα ως βιοτεχνικοί/αποθηκευτικοί χώροι. Ο πεσσός βρίσκεται στο ΝΔ τομέα και σηματοδοτεί έναν Δ φωταγωγό (Σχ. 3.3.2δ.6, αρ.12). Στο πλαίσιο της ΝΔ ενότητας ο χώρος με τον πεσσό καταλαμβάνει το ΒΑ τμήμα. Δύο αποθηκευτικο/εργαστηριακοί χώροι (Σχ. 3.3.2δ.6, αρ.17-18), στους οποίους βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός «τραπεζών προσφορών», είχαν είσοδο από τον χώρο με τον πεσσό. Η L. Hitchcock προτείνει ότι σε αυτό το τμήμα γινόταν η αποθήκευση των άφθαρτων προϊόντων, ενώ στην πτέρυγα των Β αποθηκών που ανακαλύφθηκαν στο κτήριο αποθηκεύονταν τα φθαρτά, δηλαδή τα γεωργικά προϊόντα. ¹³²³ Η είσοδος στον χώρο αυτό γίνεται μέσω διθύρου στην 1η φάση. Η πρόσβαση και η οργάνωση των χώρων του φωταγωγού και του θρανίου (Σχ. 3.3.2δ.6, αρ.12 / 3) συγκρίθηκαν με την ενότητα του φωταγωγού/θρανίου στον Μύρτο Πύργο. Όπως έχει ήδη αναφερθεί όμως, ο φωταγωγός του Μύρτου Πύργου είχε κίονα αντί πεσσού, ενώ ο πεσσός δεν εμφανίζεται στο πρόπυλο στο Νίρου, όπως στον Μύρτο Πύργο. Φαίνεται ότι αυτά τα δύο συνδέονται.

¹³¹⁸ Ξανθουδίδης 1922, 16.

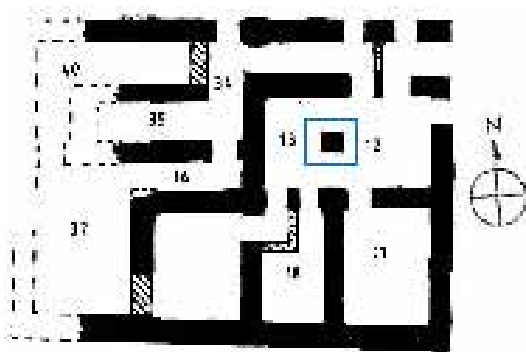
¹³¹⁹ Faure 1973, 218.

¹³²⁰ Davaras 1997, 125.

¹³²¹ Fotou 1997, 46· Ξανθουδίδης 1922, 9

¹³²² Βλ. σχ. www.uk.digiserve.com/mentor/minoan/nirou.htm

¹³²³ Hitchcock 2000, 163.

Σχ. 3.3.2δ. 6. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του ΝΔ τμήματος του συγκροτήματος στο Νίρου Χάνι

Επάνω Ζάκρος

Στην Επάνω Ζάκρο, η αποθήκευση του παραγόμενου στην εγκατάσταση οίνου γινόταν σε πιθάρια στην αίθουσα με τον πεσσό,¹³²⁴ για αυτό και χαρακτηρίστηκε ευμεγέθης αποθήκη.¹³²⁵ Ωστόσο, τα ιδιαίτερα χρωματιστά επιχρίσματα των τοίχων της αίθουσας δηλώνουν κάτι παραπάνω από έναν φροντισμένο αποθηκευτικό χώρο.¹³²⁶ Δυστυχώς, η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί και έτσι δεν είναι γνωστή η έκταση που καταλάμβανε το κτηριακό συγκρότημα, για να μπορεί να προσδιοριστεί η θέση της αίθουσας με τον πεσσό μέσα στον κτηριακό ιστό. Ο πεσσός και εδώ βρίσκεται παράκεντρα προς το ΒΔ τμήμα της αίθουσας (Σχ. 3.3.2δ.7). Ουσιαστικά ο πεσσός «κεντράρει» στο ΝΔ ημιτοίχιο της αίθουσας που δημιουργούσε μια διπλή είσοδο στο χώρο. Η αίθουσα είχε τρία ανοίγματα, τα δύο εκ των οποίων ΝΔ. Το ΒΔ εξυπηρετούσε την πρόσβαση στο δωμάτιο Δ/Ε ή 4, έναν χώρο ευρύχωρο και εντυπωσιακό, με επιτοίχια διακόσμηση πλούσια σε χρώματα και θέματα, όπως παπυροειδές φυτό με μικρούς στήμονες, γαλάζια φύλλα και πράσινους μίσχους, μαύρες σπείρες σε ωχρό βάθος κ.λπ,¹³²⁷ αλλά καθώς φαίνεται αρκετά σκοτεινό. Συνεπώς, το ΒΔ τμήμα της αίθουσας λειτουργούσε ως μεταβατικός χώρος προς τα ενδότερα ΒΔ διαμερίσματα.

Η ΒΔ πρόσοψη του κτηρίου είχε οδοντώσεις, όπως παρατηρήθηκε και για το κτήριο στις Ρουσές Βιάννου. Στη συζήτηση της Επάνω Ζάκρου προτάθηκε ότι οι οδοντώσεις αναδείκνυαν εξωτερικά τους χώρους, όπου βρίσκονταν οι εγκαταστάσεις μεταποίησης σταφυλιών. Επίσης, στην ανάλυση του κτηριακού συγκροτήματος προτάθηκε ότι η οινοπαραγωγή και η οινοαποθήκευση στο κτήριο επενδυόταν με έναν ιδιαίτερο, επίσημο,

¹³²⁴ Βλ. Κεφ. 2.8.2.

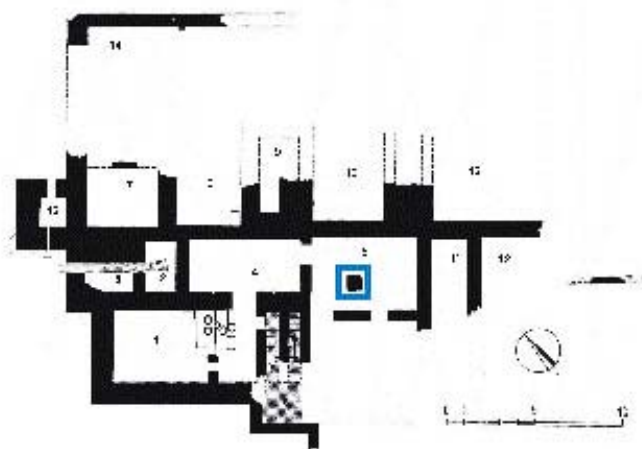
¹³²⁵ Βλ. Κεφ. 2.8.1.

¹³²⁶ Βλ. Κεφ. 2.8.2.

¹³²⁷ Πλάτων 1965, 221.

και μάλλον τελετουργικό μανδύα,¹³²⁸ ένας συνδυασμός που μάλλον λειτουργούσε και στο συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου και στο συγκρότημα του Μύρτου Πύργου.¹³²⁹

Πάνω από την αίθουσα με τον πεσσό υπήρχε ένας χώρος κατάκοσμος με τοιχογραφίες. Με βάση την ύπαρξη ενός κυκλικού πλακοειδή λίθου που βρίσκεται στον αρχαιολογικό χώρο, στη ΝΔ πλευρά πάνω από τα ερείπια της αίθουσας, και μοιάζει με λίθινη βάση κίονα, προτάθηκε ότι η αίθουσα είχε έναν κεντρικό κίονα. Αν αυτό συνέβαινε, η διευθέτηση ενός χώρου με πεσσό κάτω και μια κιονωτή αίθουσα παραπέμπει στις περιπτώσεις των «κρυπτών με πεσσό» και των «ανώγειων κιονωτών ιερών» τους, τα οποία όρισε ο Ν. Πλάτων.¹³³⁰

Σχ.3.3.2δ.7. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του συγκροτήματος στην Επάνω Ζάκρο

Κάτω Ζάκρος, κτήριο J

Στη λεγόμενη «Οικία J» της Κάτω Ζάκρου ο μοναδικός πεσσός στο κτήριο δεν εντάσσεται σε μια αίθουσα, αλλά περισσότερο σηματοδότησε την είσοδο στο τμήμα της Δ γωνίας του κτηρίου, δημιουργώντας δύο τουλάχιστον κατευθύνσεις (Σχ. 3.3.2δ.8): τη μία προς την ενότητα της παρακείμενης «δεξαμενής καθαρμών» και την άλλη προς την πλευρά ενός «αποθέτη». Σε αυτήν τη θέση ο πεσσός, ουσιαστικά, δημιουργούσε ένα γωνιακό «δίθυρο». Αυτός ο τρόπος τοποθέτησης του πεσσού και η λειτουργία του στο σχηματισμό διχάλωσης της πορείας μέσα στο κτήριο παρατηρήθηκε και στη Ν πτέρυγα του «ανακτόρου» των

¹³²⁸ Σύμφωνα με τις προτάσεις για τον χαρακτήρα των άωτων κωνικών κυπέλλων και των τοιχογραφιών, βλ. συγκεντρωτικό δελτίο και συζήτηση, πιο πάνω, Κεφ. 2.8.

¹³²⁹ Βλ. Κεφ. 2.8.2.

¹³³⁰ Πλάτων 1954α, 429-483.

Μαλίων και στην Επάνω Ζάκρο, που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Ο Ν. Πλάτων υποστήριξε ότι ο χώρος του πεσσού χρησιμοποιήθηκε για τη λατρεία.¹³³¹

Στο κτήριο αναγνωρίστηκαν εγκαταστάσεις σχετιζόμενες με βιοτεχνική και αγροτική παραγωγή. Συγκεκριμένα, στη Β πλευρά του κτηρίου υπήρχε χώρος με κτιστό ληνό συνδεδεμένο με δεξαμενή για την περισυλλογή του γλεύκου. Επίσης, βρέθηκε άλλη βιοτεχνική εγκατάσταση με συνεχόμενες σειρές δεξαμενίσκων και αποχετευτικό αγωγό, που ο Πλάτων ερμηνεύει ως πιθανό βαφείο. Στο κτήριο υπήρχαν και αποθηκευτικοί χώροι με αποθηκευτικά αγγεία. Από τον όροφο έπεσαν πολυάριθμα υφαντικά βάρη.¹³³² Συνεπώς φαίνεται ότι η βιοτεχνική παραγωγή της εγκατάστασης σχετίζεται με τη μεταποίηση και την αποθήκευση αγροκτηνοτροφικών προϊόντων.

Σχ.3.3.2δ.8. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του συγκροτήματος στο κτήριο J της Κάτω Ζάκρου

ii. Κίονας/-ες

Ν πτέρυγα «ανακτόρου» Κάτω Ζάκρου

Η Ν πτέρυγα του ανακτόρου της Ζάκρου (Σχ. 3.3.2δ.9) αποτελούσε τον εργαστηριακό τομέα του «ανακτόρου». Η ανασκαφή απέδειξε ότι η πτέρυγα αυτή χρησιμοποιήθηκε για εργαστηριακούς σκοπούς, εξαιρουμένων λίγων χώρων οι οποίοι προοριζόταν για αποθήκευση¹³³³. Το μεγαλύτερο δωμάτιο της πτέρυγας είναι το δωμάτιο με τον κεντρικό κίονα (Σχ. 3.3.2δ.9, αρ.xliii) Το δωμάτιο ερμηνεύτηκε από τον ανασκαφέα ως αναπαυτήριο των εργαζομένων στην πτέρυγα, εξαιτίας των θρανίων που υπήρχαν στον Β και Ν τοίχο

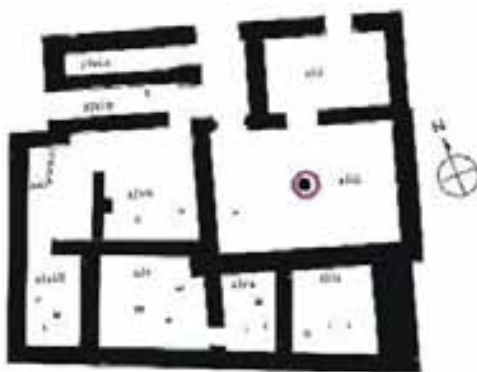
¹³³¹ Πλάτων 1974, 19, 22.

¹³³² Πλάτων 1974, 18-19.

¹³³³ Πλάτων 1974, 195-205.

του. Ωστόσο, στο χώρο βρέθηκαν όγκοι ακατέργαστων πρώτων υλών¹³³⁴. Το δωμάτιο βρίσκεται στο Α τμήμα του κτηρίου.

Βόρεια του δωματίου με τον κίονα υπήρχε αποθήκη (Σχ. 3.3.2δ. 9, αρ. xlii), μεγάλων, κατά το πλείστον, καδοειδών και σταμνοειδών σκευών. Αποθήκη επίσης υπήρχε και στο Δ τμήμα του κτηρίου, σε διπλό χώρο (Σχ. 3.3.2δ. 9, αρ. xlviii). Τα αποθηκευμένα αγγεία βρίσκονταν στο Δ τμήμα του διπλού χώρου όπου βρέθηκε και αποθέτης στη ΒΔ γωνία, πλήρης κυάθων και κυπέλλων. Το Α τμήμα του διπλού χώρου αναφέρεται ως εργαστήριο και η αποθήκη στα Δ του εξυπηρετούσε το εργαστήριο αυτό. Οι υπόλοιποι χώροι του κτηρίου ερμηνεύονται ως εργαστήρια και αποθηκευτικοί χώροι αυτών. Ορισμένοι ήταν υπόγειοι και είχαν πρόσβαση από τον όροφο. Στον όροφο υπήρχαν επίσης εργαστήρια, ένα εκ των οποίων ήταν το εργαστήριο χαλκέως. Σύμφωνα με τον Ν. Πλάτων, η διαμόρφωση των χώρων σχετίζεται με τα διάφορα εργαστήρια που υπήρχαν στο κτήριο. Γεγονός πάντως είναι ότι η δραστηριότητα στο κτήριο ήταν εργαστηριακή και η αποθήκευση ήταν σχετική με αυτή τη λειτουργία του κτηρίου.

Σχ.3.3.2δ. 9. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη της Ν πτέρυγας του «ανακτόρου» της Κάτω Ζάκρου

Χοιρόμαντρες

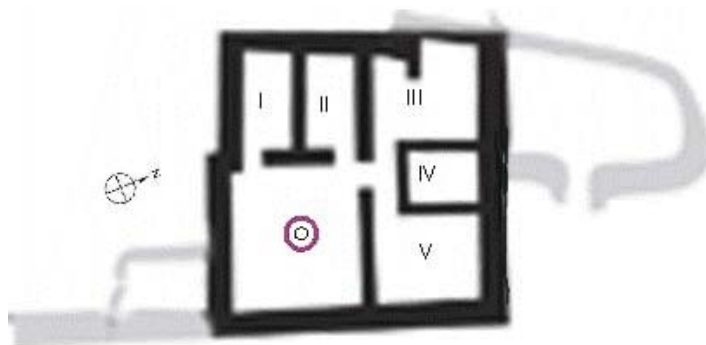
Όπως αναφέρθηκε, το κτήριο στις Χοιρόμαντρες έχει έναν εσωτερικό τετράγωνο χώρο στα ΝΑ, που θεωρείται υπαίθριος λόγω της πλακόστρωσης (Σχ. 3.3.2δ.10). Στο κέντρο του υπήρχε μια κοιλότητα, που ερμηνεύεται ως βάση ξύλινου στηρίγματος του στεγάστρου της αυλής¹³³⁵. Δραστηριότητες μεταποίησης αγροτικοκτηνοτροφικών προϊόντων μαρτυρούν ο ληνός με πρόχυση που βρέθηκε στο χώρο αυτό και τα υφαντικά βάρη, που έπεσαν από τον όροφο στο χώρο II¹³³⁶. Στο κτήριο έχει αναγνωριστεί το εργαστήριο ενός λιθοξόου, στο Β

¹³³⁴ Πλάτων 1974, 196.

¹³³⁵ Tzedakis, Chryssoylaki, Venieri & Avgouli 1990, 51.

¹³³⁶ Κορκα & Platon 1993, 53.

χώρο III. Οι δύο στενεπιμήκεις χώροι που βρίσκονται στα Δ είχαν προφανώς αποθηκευτική χρήση. Μερικά από τα ευρήματά τους ήταν μικρές αβαθείς λεκάνες, θραύσματα πρόχων, πύθων, σκύφων και χύτρες. Η βιοτεχνική δραστηριότητα του κτηρίου συνδέεται και με διοικητικές πρακτικές, αφού στο κτήριο βρέθηκαν δύο σφραγιδολιθού που έπεσαν πιθανά από τον όροφο¹³³⁷. Το γειτονικό λατομείο, όπως προαναφέρθηκε συνδέεται με τη διοικητική και την εργαστηριακή δραστηριότητα στο κτήριο και φαίνεται πως η σχέση αυτή καθόριζε την κύρια λειτουργία του ως εργαστηριακή/βιοτεχνική.

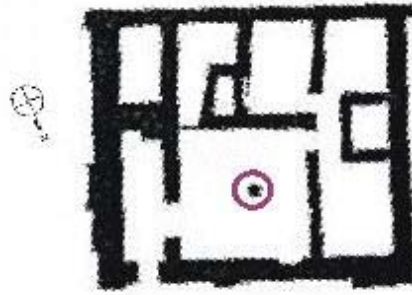
Σχ 3.3.2δ. 10. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη του κτηρίου στις Χοιρόμαντρες

Αγία Βαρβάρα Μαλίων

Το κτήριο της Αγίας Βαρβάρας Μαλίων έχει κατά βάση κοινή αρχιτεκτονική μορφή με το κτήριο στις Χοιρόμαντρες, όπως έχει προαναφερθεί και μπορεί να προκύψει από τη σύγκριση των δύο κατόψεων (Σχ. 3.3.2δ.10. Χοιρόμαντρες και Σχ. 3.3.2δ.11. Αγία Βαρβάρα Μαλίων). Το δωμάτιο με τον κίονα βρίσκεται στα ΒΑ του κτηρίου (Σχ. 3.3.2δ.11). Στο κτήριο υπάρχουν ενδείξεις βιοτεχνικής / εργαστηριακής και διοικητικής δραστηριότητας, όπως και στις Χοιρόμαντρες. Τα υφαντικά βάρη και ο σφραγιδολίθος, που βρέθηκαν, έπεσαν πιθανά από τον όροφο, όπως και στις Χοιρόμαντρες. Οι ΝΔ χώροι φαίνεται ότι ήταν αποθηκευτικοί. Ανάμεσα στα ευρήματα των αποθηκευτικών αυτών χώρων ήταν ένα κομμάτι χαλκού μη επεξεργασμένο, λάμες οψιανού, τμήμα από παλλέτα σχιστόλιθου ακατέργαστες διάτρητες πέτρες και αποθηκευτικά αγγεία, όπως μερικά χονδροειδή αγγεία, πιθοειδή και πολλά αγγεία μεσαίου μεγέθους από μικρά κύπελλα μέχρι πύθους¹³³⁸. Φαίνεται λοιπόν, ότι η αποθήκευση στο κτήριο σχετίζεται με τον εργαστηριακό του χαρακτήρα.

¹³³⁷ Χρυσουλάκη 2001, 140.

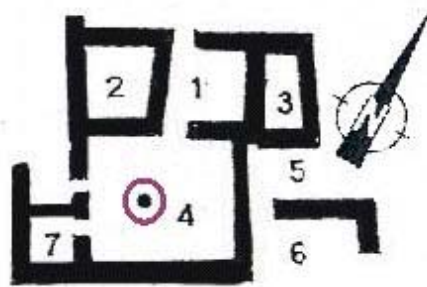
¹³³⁸ Pelon 1966, 556.

Σχ. 3.3.2δ. 11. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη του κτηρίου της Αγίας Βαρβάρας Μαλίων

Μόχλος Λιμανάρι, κτήριο Α

Στο βιοτεχνικό κτήριο Α στα Λιμανάρια Μόχλου υπάρχει τετράγωνη αίθουσα με κεντρικό κίονα, στο ΝΑ τμήμα του κτηρίου (Σχ. 3.3.2δ.12). Η διαπιστωμένη εργαστηριακή παραγωγή του κτηρίου αφορούσε λίθινα αγγεία και μεταλλοτεχνία¹³³⁹.

Σχ. 3.3.2δ. 12. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη του κτηρίου Α στο Μόχλο Λιμανάρι

Μάλια Ζβ Β τμήμα

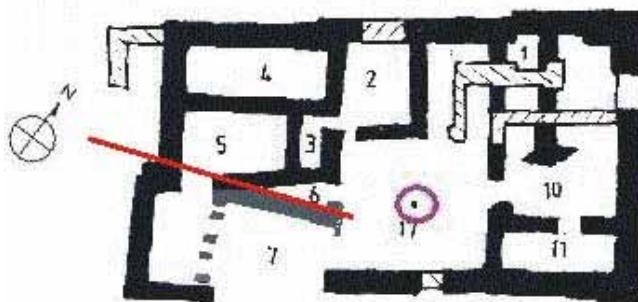
Στο Β ορθογώνιο τμήμα του κτηρίου Ζβ των Μαλίων υπάρχει μια τετράγωνη αίθουσα με κεντρικό κίονα, που καταλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος στα ΝΑ του τμήματος αυτού (Σχ. 3.3.2δ.13). Υποστηρίζεται ότι ο χαρακτήρας των χώρων αυτών ήταν εργαστηριακός-αποθηκευτικός¹³⁴⁰. Πολλά εργαλεία, ανάμεσά τους και πολλά χάλκινα, βρέθηκαν εκεί. Στο κτήριο ταυτοποιήθηκε και ένα εργαστήριο οψιδιανού¹³⁴¹. Υφαντικά βάρη έπεσαν από τον όροφο. Η αποθήκευση στο τμήμα αυτό του κτηρίου φαίνεται ότι σχετίζεται και με την εργαστηριακή λειτουργία, αφού για παράδειγμα ένας αποθηκευτικός πίθος βρέθηκε γεμάτος κονίαμα. Αρκετοί πίθοι βρέθηκαν στο διπλό χώρο 10, που βρίσκεται στη Β γωνία του κτηρίου.

¹³³⁹ Driessen & MacDonald 1997, 243.

¹³⁴⁰ Vandenabeele 1992, 65.

¹³⁴¹ Driessen & MacDonald 1997, 190.

Το ΝΔ τμήμα, που έχει, χαρακτηριστικά, διαφορετικό προσανατολισμό από τον ορθογώνιο βιοτεχνικό τομέα (Σχ. 3.3.2δ.13, κόκκινη γραμμή), θεωρείται τελετουργικού χαρακτήρα, καθώς μια «δεξαμενή καθαρμών» και ένας φωταγωγός με πεσσοστοιχία υπήρχε εκεί¹³⁴². Η ΒΔ έντονη οδόντωση του κτηρίου, που βρίσκεται ακριβώς στο σημείο του φωταγωγού (Σχ. 3.3.2δ.13) φαίνεται να δηλώνει ακριβώς αυτόν το διαχωρισμό. Κάτι ανάλογο παρατηρήθηκε στο κτήριο των Ρουσσών Βιάννου. Αντιθέτως, οι ελάχιστες προεξέχουσες οδοντώσεις της Β πλευράς, φαίνεται ότι είχαν διαφορετικό ρόλο. Οι οδοντώσεις αυτές αναφέρθηκαν ήδη στο πρώιμο ΜΜ ΙΑ ορθογώνιο κτήριο της Αγίας Φωτιάς και στη Ν πτέρυγα του «ανακτόρου» των Μαλίων. Και στις τρεις περιπτώσεις βρίσκονται στην Β πρόσοψη των κτηρίων. Και στα τρία κτήρια διαπιστώθηκαν εργαστηριακές / βιοτεχνικές λειτουργίες. Μήπως, λοιπόν, αυτού του τύπου οι οδοντώσεις σχετίζονται με την όψη ενός εργαστηριακού κτηρίου;

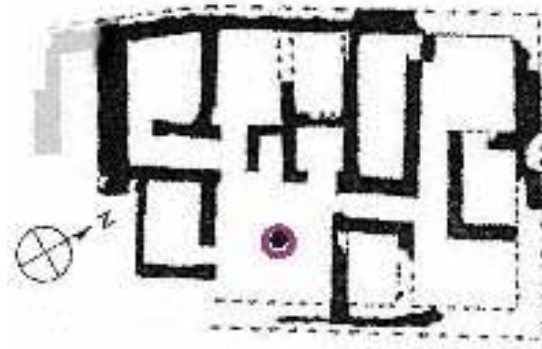

Σχ. 3.3.2δ.13. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη του Β τμήματος του κτηρίου Ζβ Μαλίων

Βασιλική, κτήριο Μ

Το ΥΜ κτήριο Μ της Βασιλικής (Σχ. 3.3.2δ.14) έχει κοινή αρχιτεκτονική μορφή με τα κτήρια στις Χοιρόμαντρες και στην Αγία Βαρβάρα. Και τα τρία κτήρια έχουν δωμάτιο με κίονα και ένα χαρακτηριστικό μικρό άθυρο χώρο, που στη Βασιλική και στις Χοιρόμαντρες βρίσκεται στα ΒΑ και στην Αγία Βαρβάρα στα ΒΔ. Το δωμάτιο με κίονα βρίσκεται στα Α/ΝΑ του κτηρίου. Μερικά από τα ευρήματα της περιοχής, που αναφέρθηκαν, ήταν λίθινα εργαλεία, απολεπίσματα και λεπίδες οψιανού και πήλινα υφαντικά βάρη¹³⁴³. Στα Δ υπήρχαν δύο υπερυψωμένοι διπλοί χώροι, μάλλον βιοτεχνικής χρήσης, στον έναν εκ των οποίων υπάρχουν λαξευτές γούρνες. Με βάση όλα τα έως τώρα έχουν αναφερθεί το κτήριο είχε ενδεχομένως βιοτεχνικό χαρακτήρα, αλλά δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί κάτι περαιτέρω λόγω της προβληματικής δημοσίευσης της πρώτης ανασκαφής¹³⁴⁴.

¹³⁴² Βλ.Κεφ. 3.3.2.2.α
¹³⁴³ Ζώης 1979, 325-6.
¹³⁴⁴ Βλ. πιο πάνω.

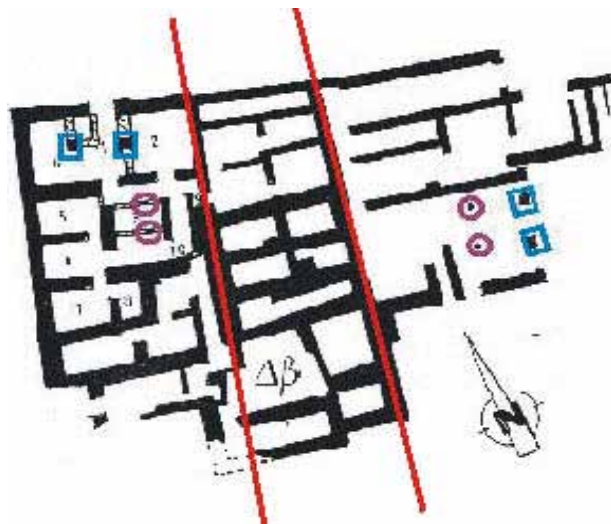

Σχ. 3.3.2δ.14. Επισήμανση κίονα στο κτήριο Μ της Βασιλικής

iii. Κίονας/-ες και πεσός/-οί

Δβ Μαλίων

Το μεγάλο συγκρότημα Δβ των Μαλίων δίνει την εντύπωση τριών ενωμένων κτηρίων (Σχ. 3.3.2δ.15). Ο Δ και κεντρικός τομέας, που ήδη εξετάστηκαν ως προς το ορθογώνιο σχήμα τους και τις πιθανές βιοτεχνικές τους λειτουργίες, και το Α τμήμα, που υποστηρίζεται ότι αποτελούσε ένα ξεχωριστό σύνολο με διαφορετικές εισόδους.¹³⁴⁵ Το Δ ορθογώνιο σύνολο, πριν τις μετατροπές που υπέστη πιθανώς κατά την Νεοανακτορική περίοδο,¹³⁴⁶ είχε μία αίθουσα στα Β με δύο πεσσούς (Σχ. 3.3.2δ.15, αρ.1,2, 4), ένας εκ των οποίων έφερε διπλό πέλεκυ. Η υπόστυλη αίθουσα αποτελούσε τη Β είσοδο του συγκροτήματος και βρισκόταν στο Β-Δυτικότερο σημείο του κτηριακού συνόλου. Από την αίθουσα αυτή, μέσω δύο ανοιγμάτων, περνούσε κανείς σε μια εσωτερική αυλή(;) με δύο κίονες, που βρίσκεται στην Α πλευρά του ορθογώνιου Δ τομέα.

Σχ. 3.3.2δ.15. Επισήμανση κιόνων και πεσσών στο κτήριο Δβ Μαλίων

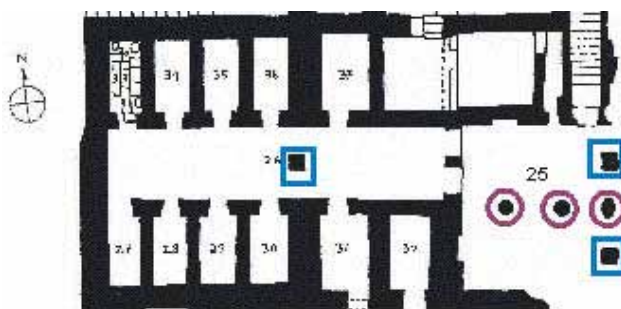
¹³⁴⁵ Van Effenterre 1980, 414.

¹³⁴⁶ Driessen & MacDonald 1997, 187.

Στην αυλή βρέθηκε ένας λίθινος λύχνος και ένα πώμα που παρουσίαζε ένα πουλί. Ένας σημαντικός αριθμός χάλκινων εργαλείων βρέθηκε στο Δ τομέα του συγκροτήματος, ανάμεσα στα οποία και ένα μεγάλο χάλκινο πριόνι. Ο διπλός χώρος 7 και 8 ήταν αποθηκευτικοί. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν πίθοι και στο δωμάτιο 8, χαρακτηριστικό εύρημα ήταν μια μεγάλη χάλκινη λεκάνη. Μια κατασκευή που βρέθηκε στο κτήριο και αποτελούσε ίσως τμήμα πιεστηρίου συγκρίνεται με μια ανάλογη από το κτήριο στην Αγία Βαρβάρα Μαλίων, που βρέθηκε στην άκρη του προθαλάμου απέναντι από την κυρία είσοδο του κτηρίου. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η Δ πτέρυγα του συγκροτήματος συνδύαζε αποθήκευση και εργαστήρια, όπως συνδύαζε κίονες και πεσσούς. Στον Α τομέα του συγκροτήματος, παρά το γεγονός ότι φαίνεται ξεχωριστός, επαναλαμβάνεται το ίδιο μοτίβο πεσσών και κίωνων, δηλαδή δύο πεσσοί προηγούνται και δύο κίονες έπονται, στην πορεία προς το εσωτερικό του κτηρίου. Ίσως αυτό να σημαίνει κάτι σε σχέση με την αποθήκευση και την εργαστηριακή παραγωγή.

Φαιστός «ανάκτορο», «Συγκρότημα Αποθηκών» αρ. 25-33

Το ορθογώνιο «συγκρότημα των αποθηκών» (Σχ. 3.3.2δ.16) στο δεύτερο «ανάκτορο» της Φαιστού και οι λειτουργίες του συζητήθηκαν στο κεφάλαιο για τους πεσσούς και του κίονες. Στο σημείο αυτό ας επισημανθεί, ωστόσο, ότι ο κεντρικός πεσσός βρίσκεται στο κέντρο της ενότητας των αποθηκευτικών χώρων και η είσοδος προς αυτούς γινόταν μέσω διθύρου. Στην είσοδο του συγκροτήματος παρατηρείται μια διάταξη τριών κίωνων κάθετα και δύο πεσσών εκατέρωθεν ενός κίονα οριζόντια προς την κεντρική αυλή. Η Hitchcock προτείνει για το «συγκρότημα των αποθηκών» ότι τουλάχιστον κάποια από τα δωμάτια του συγκροτήματος, σε ισόγειο και όροφο, χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστηριακοί χώροι μάλλον, παρά ως αποθήκες. Επίσης, η ίδια τονίζει ότι οι συμβολικές και θρησκευτικές πρακτικές συνδέονται με την οικονομική ζωή του κτηρίου ως προς τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την αποθήκευση και την παραγωγή.

Σχ. 3.3.2δ.16. Επισημάνση κίωνων και πεσσών στο «ανάκτορο» της Φαιστού, στο «Συγκρότημα Αποθηκών» αρ. 25-33

iv. Συμπεράσματα

Τα παραπάνω κτήρια, που προτάθηκαν ως βιοτεχνικά/αποθηκευτικά με βάση το ορθογώνιο σχήμα τους στο κεφ. 3.3.2.2β, εξετάστηκαν στο κεφάλαιο αυτό ως προς το αν διαθέτουν κίονα/-ες ή πεσσό/-ούς στο εσωτερικό τους και το κατά πόσο αυτά τα αρχιτεκτονικά στοιχεία συνδέονται τα πρώτα με την αποθήκευση και τα δεύτερα με τη βιοτεχνική/εργαστηριακή παραγωγή. Από την ανάλυση και συγκριτική εξέταση των κτηρίων και χώρων με πεσσούς και κίονες που προηγήθηκε προκύπτουν τα εξής:

➤ Σε όλα τα κτήρια ή ενότητες κτηρίων με πεσσό/-ούς διαπιστώνονται αποθηκευτικές λειτουργίες. Η αποθήκευση αφορά κυρίως γεωργικά προϊόντα σε πίθους. Εντός του δωματίου με τον πεσσό/-ούς, σε αρκετές περιπτώσεις, βρέθηκαν αποθηκευτικά αγγεία, κυρίως πίθοι (Επάνω Ζάκρος, Αχλάδια, Ρουσσές Βιάννου κ.λπ.) ή σε γειτνιάζοντες χώρους (Χαμαίζι).

➤ Σε αρκετά κτήρια με πεσσό βρέθηκαν τελετουργικά αντικείμενα και διαπιστώθηκαν τελετουργικές πρακτικές (Χαμαίζι, Ρουσσές Βιάννου, «Ανεξερεύνητη Έπαυλη»). Μάλιστα, στο Νίρου, στην ΝΔ ενότητα, όπου εντάσσεται ο πεσσός, διαπιστώθηκε η αποθήκευση μεγάλης ποσότητας τελετουργικών πήλινων αντικειμένων, συγκεκριμένα τραπεζών προσφορών. Τράπεζες προσφορών βρέθηκαν και στις Ρουσσές Βιάννου, όπως προαναφέρθηκε.

➤ Σε κτήρια με πεσσό/-ούς, ωστόσο, διαπιστώνεται και βιοτεχνική παραγωγή. Στις περιπτώσεις αυτές (Επάνω Ζάκρος και κτήριο J της Κάτω Ζάκρου) δεν πρόκειται για εργαστηριακή παραγωγή, αλλά για μεταποίηση αγροτικών προϊόντων, και συγκεκριμένα σταφυλιών, για την παραγωγή οίνου. Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί και το συγκρότημα του Βαθυπέτρου, όπου το σύστημα πίεσης είναι εγκατεστημένο σε χώρο με πεσσό.

➤ Οι χώροι με κίονα βρίσκονται σε κτήρια βιοτεχνικού/εργαστηριακού χαρακτήρα.

➤ Η αποθήκευση, όπου διαπιστώνεται, αφορά κυρίως τις εργαστηριακές τους λειτουργίες.

➤ Αντίθετα από τους χώρους με πεσσό, στους οποίους πολλές φορές υπάρχουν πίθοι, εντός του δωματίου με κίονα δεν μαρτυρείται αποθήκευση σε πίθους.

➤ Στα κτήρια ή ενότητες κτηρίων/συγκροτημάτων/συμπλεγμάτων όπου υπάρχουν πεσσοί και κίονες συμπεραίνονται βιοτεχνικές/εργαστηριακές δραστηριότητες, μεταποίηση και αποθήκευση γεωργικών προϊόντων.

Εκτός από τα γενικά συμπεράσματα για τη σχέση πεσσών και κίωνων με δραστηριότητες στα κτήρια και το χαρακτήρα τους, προκύπτουν και κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις οι κυριότερες εκ των οποίων είναι οι εξής:

➤ Ο χώρος με τον πεσσό/-ούς είναι ισόγειος ή και υπόγειος, ποτέ όμως στον όροφο. Ο πεσσός δεν βρίσκεται πάντα εντός δωματίου με τετράγωνη ή ορθογώνια κάτοψη. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο πεσσός τοποθετείται στη μέση μιας εισόδου σε έναν χώρο και λειτουργεί ουσιαστικά ως μια διπλή είσοδος (Μάλια Ν Πτέρυγα, κτήριο J Κάτω Ζάκρου), ή ορίζει την είσοδο σε έναν διπλό χώρο (Χαμαίζι) ή η είσοδος στον χώρο με τον πεσσό γίνεται μέσω διπλού ανοίγματος, δηλαδή διθύρου (Φαιστός, Νίρου). Αυτή η διπλή δυνατότητα επιλογής κατεύθυνσης προφανώς λειτούργησε με πολύ συγκεκριμένο τρόπο και ίσως κρύβει και κάποιο συμβολισμό.

➤ Αντίθετα, ο κίονας/-ες βρίσκεται πάντοτε σε χώρο τετράγωνου ή σχεδόν τετράγωνου σχήματος, που σε κάποιες περιπτώσεις είναι αύλειος (Χοιρόμαντρες, Δβ Μαλίων). Ίσως λοιπόν ορισμένοι αύλειοι τετράγωνοι ή τετραγωνισμένοι χώροι σε κάποια κτήρια να είχαν κίονα που δεν σώθηκε, όπως για παράδειγμα στις Χοιρόμαντρες. Μια τέτοια περίπτωση μπορεί να είναι και ο αύλειος τετράγωνος χώρος του κτηρίου J της Κάτω Ζάκρου. Επομένως, το ενδεχόμενο αυτό αποτελεί έναν παράγοντα που δημιουργεί δυσκολίες στην αρχιτεκτονική ανάλυση και μελέτη των κτηρίων.

➤ Τέλος, ο χώρος με τον πεσσό βρίσκεται στο Β ή ΒΑ ή Δ τμήμα των κτηρίων ή της ενότητας. Ο χώρος με τον κίονα βρίσκεται σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις στα Α ή Ν ή ΝΑ.

Με βάση τα παραπάνω συμπεράσματα είναι δυνατόν τώρα να επιστρέψουμε στο ζήτημα της συμβολικής υπόστασης των πεσσών και των κίωνων, όχι μόνο σε τελετουργικά κτήρια αλλά και σε βιοτεχνικά/αποθηκευτικά. Εφόσον, δηλαδή, διαπιστώθηκε ότι οι πεσσοί στα κτήρια που εξετάστηκαν συνδέονται με την αποθήκευση, και μάλιστα σε πίθους, ενδέχεται να αποτελούσαν χθόνια «εμβλήματα», σύμβολα του «μέσα», της γης, της κυοφορίας των σπερμάτων. Ακόμη και όταν οι πεσσοί συναντώνται σε κτήρια με διαπιστωμένη βιοτεχνική παραγωγή, η παραγωγή αυτή έχει να κάνει με τη μεταποίηση προϊόντων της γης. Τέλος, το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ο πεσσός συνδέεται με

την αποθήκευση ή ύπαρξη τελετουργικών αντικειμένων (πχ. τράπεζες προσφορών σε Νίρου και Ρουσές Βιάννου) δηλώνει τη σχέση του πεσσού με τελετουργικές ή συμβολικές πρακτικές. Ενδεχομένως, λοιπόν, η θρησκευτική δραστηριότητα και η αποθήκευση εντός των χώρων με πεσσό/-ούς ή σε γειτνιάζοντες χώρους να σχετίζεται με το χθόνιο.

Η άποψη της Hitchcock, επίσης, για την αποθήκευση των άφθαρτων αγαθών στο Νίρου,¹³⁴⁷ μπορεί να συνδυαστεί με την ύπαρξη του πεσσού. Όπως έχει αναφερθεί, ο λίθινος πεσσός είναι «άψυχος» αλλά και άφθαρτος, σε αντίθεση με τον κίονα, που κατασκευάζεται από «ζωντανό» αλλά φθαρτό υλικό, από ένα υλικό που λειτουργεί μέσα στον φυσικό κύκλο: γέννησης, φθοράς, θανάτου και αναγέννησης. Ο κίονας προτάθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο ως δομικό σύμβολο γέννησης, δημιουργίας. Ως τέτοιο, λοιπόν, απαντάται σε χώρους δημιουργίας αντικειμένων από τον άνθρωπο και όχι σε χώρους μεταποίησης και αποθήκευσης προϊόντων της γης, δηλαδή εργαστήρια. Σε όλες πάντως τις περιπτώσεις η λατρεία και η οικονομία, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό η κάθε μια, δείχνουν να συνυπάρχουν.

¹³⁴⁷ Βλ. πιο πάνω.

3.3.2.2.ε. Σχέση βιοτεχνικών-αποθηκευτικών κτηρίων/ ενότητων κτηριακών συγκροτημάτων με τελετουργικά κτήρια ή ενότητες συγκροτημάτων συμπλεγμάτων

Πολλά από τα ορθογώνια κτήρια στα οποία προτάθηκε ως πρωταρχική τους ιδιότητα η αποθήκευση ή/και η βιοτεχνική/εργαστηριακή παραγωγή¹³⁴⁸ ανήκουν σε ένα κτηριακό σύμπλεγμα, όπου υπάρχουν κτήριο/-α με επίσημο χαρακτήρα και τα οποία διαθέτουν «ανακτορικά» αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα τα κτήρια Χ, VIII, Χ και κτήριο D ανήκουν στη λεγόμενη «συνοικία Μ» των Μαλίων, στο κέντρο της οποίας υπάρχει το μεγάλο κτήριο Α, που διαθέτει «ανακτορικά» αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Άλλες δύο περιπτώσεις είναι η «Ανεξερεύνητη Έπαυλη» και το κτήριο β της Τυλίσου, που λειτουργούν επίσης στο πλαίσιο ενός ανάλογου συμπλέγματος. Τα δύο αυτά ορθογώνια κτήρια χαρακτηρίζονται ως λειτουργικά συμπληρώματα (annexes) σε «επαύλεις» («villas») με «ανακτορικά» χαρακτηριστικά, από τους Preziosi και Hitchcock. Η «Ανεξερεύνητη Έπαυλη» αποτελεί συμπληρωματικό κτήριο στο «Μικρό Ανάκτορο» και το κτήριο Β στο κτήριο Α της Τυλίσου.¹³⁴⁹ Τα κτήρια που λειτουργούν ως λειτουργικά συμπληρώματα δεν διαθέτουν τα «ανακτορικά» χαρακτηριστικά και χώρους τελετουργικής φύσης που έχουν οι «επαύλεις» τους, όπως δηλαδή «δεξαμενές καθαρμών», «κρύπτες πεσσών», αίθουσες με πολύθυρα κ.λπ. Σύμφωνα με τους ίδιους, αυτά τα λειτουργικά συμπληρώματα είχαν αποθηκευτική ή και βιοτεχνική/εργαστηριακή χρήση.

Εκτός όμως από τα δύο παραπάνω συμπλέγματα (complexes) που αποτελούνται από ξεχωριστά κτήρια, η «έπαυλη» Β της Αγίας Τριάδας, σύμφωνα με τους Preziosi και Hitchcock, αποτελούσε λειτουργικό συμπλήρωμα της «έπαυλης» Α. Οι δύο «επαύλεις» δεν αποτελούν δύο διαφορετικά κτήρια, αλλά δύο κτηριακές ενότητες του ίδιου ενιαίου συγκροτήματος. Ορισμένες ορθογώνιες κτηριακές ενότητες, που εξετάστηκαν και προτάθηκαν στο κεφάλαιο 3.2β ως βιοτεχνικές/αποθηκευτικές –ανάμεσά τους και κάποιες από τις 10 εξεταζόμενες εγκαταστάσεις της υπαίθρου που αναλύθηκαν στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας– εντάσσονται σε ένα κτηριακό συγκρότημα ή σύμπλεγμα και συλλειτουργούν με άλλες κτηριακές ενότητες, που έχουν «ανακτορικά χαρακτηριστικά και αποτελούν περιπτώσεις ανάλογες με το παράδειγμα της Αγίας Τριάδας των Preziosi και Hitchcock. Μερικά παραδείγματα είναι εκείνα του Βαθυπέτρου, του Μύρτου Πύργου, του κτηρίου Ζβ Μαλίων κ.λπ. Ανάλογες περιπτώσεις είναι και οι ορθογώνιοι βιοτεχνικοί/αποθηκευτικοί τομείς των «ανακτόρων», όπως για παράδειγμα το «συγκρότημα των αποθηκών» της Φαιστού, ο Ν εργαστηριακός τομέας της Κάτω Ζάκρου, η Ν πτέρυγα και το

¹³⁴⁸ Βλ. Κεφ. 3.3.2.2.β.

¹³⁴⁹ Preziosi & Hitchcock 1997, 51-62.

σύνολο των χώρων XXV-XXIV-XXVI του Β τομέα των Μαλίων και οι χώροι 64-69 της Α πτέρυγας της Κνωσού.

Στο κτηριακό συγκρότημα του Μύρτου Πύργου, στα ΒΔ και Α της αυλής, υπήρχαν τελετουργικοί χώροι θρησκευτικού χαρακτήρα.¹³⁵⁰ Σύμφωνα με τα όσα συζητήθηκαν στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας για το συγκρότημα, η ΒΔ του ενότητα διέθετε «ανακτορικά» χαρακτηριστικά, ο χαρακτήρας των οποίων ήταν, πιθανώς, θρησκευτικός. Επίσης, η κεντρική αυλή του συγκροτήματος είχε θρησκευτικό τελετουργικό χαρακτήρα. Υπήρχε όμως και μια ΒΑ ενότητα στο συγκρότημα εργαστηριακή/αποθηκευτική. Η λειτουργία της βρισκόταν μάλλον υπό τη θρησκευτική σκέπη που υπαγόρευε ο χαρακτήρας του συγκροτήματος.¹³⁵¹ Στο εντυπωσιακό συγκρότημα του Μύρτου Πύργου, επομένως, συνυπήρχε η θρησκεία με την παραγωγή, την αποθήκευση και τη διοικητική/«λογιστική» δραστηριότητα, γενικότερα δηλαδή συνυπήρχαν θρησκεία και οικονομία.

Η στενή σχέση θρησκείας και οικονομίας παρατηρείται στις περισσότερες εγκαταστάσεις της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη. Ωστόσο, μέχρι σήμερα δεν αναφέρονται στη βιβλιογραφία παρά ελάχιστα κτήρια που η κύρια λειτουργία τους να είναι είτε η θρησκευτική ή η εξυπηρέτηση της παραγωγικής-οικονομικής δραστηριότητας. Και αυτό συμβαίνει όχι επειδή δεν υπήρχαν, αλλά επειδή ενδεχομένως δεν έχουν αναγνωριστεί ως τέτοια. Η παραπάνω σκέψη προκύπτει καταρχάς από την εξέταση που προηγήθηκε στα κεφάλαια 3.3.2.2.α και 3.3.2.2β, η οποία έδειξε την πιθανότητα να υπήρχαν βιοτεχνικά/αποθηκευτικά κτήρια ή πτέρυγες συγκροτημάτων ή συμπλεγμάτων αφιερωμένων στη βιοτεχνική-παραγωγική διαδικασία, αλλά και από την ερμηνεία ορισμένων εγκαταστάσεων της υπαίθρου ως θρησκευτικών, όπως ο Μύρτος Πύργος και ο Μακρύγιαλος.

Θρησκευτικά κτήρια ή συγκροτήματα, με την έννοια των ναών, δεν υπήρχαν ή δεν έχουν αναγνωριστεί ως τέτοια στην προϊστορική Κρήτη. Παρά το γεγονός ότι βρέθηκαν τα λατρευτικά αντικείμενα που βρέθηκαν στα μινωικά κτήρια ήταν πάρα πολλά, οι χώροι που έχουν αναγνωριστεί ως θρησκευτικοί τελετουργικοί είναι λίγοι και θεωρείται ότι εξυπηρέτησαν μια «οικιακή» λατρεία.¹³⁵² Η άποψη ότι η λατρεία στην Κρήτη λάμβανε χώρα σε «οικιακά ιερά» στο εσωτερικό «βασιλικών» και «φρουδαρχικών» κατοικιών και όχι σε ναούς, όπως συνέβαινε στους άλλους αναπτυγμένους πολιτισμούς της Εποχής του Χαλκού, είναι μια επικρατούσα άποψη σήμερα, που πρωτοδιατύπωσε ο Evans, ενίσχυσε ο

¹³⁵⁰ Βλ. Κεφ. 2.6.2.

¹³⁵¹ Κεφ. 2.6.2

¹³⁵² Nilsson 2001 (1949), 21.

Nilsson και ενστερνίστηκαν κατόπιν πολλοί μελετητές.¹³⁵³ Ο ίδιος ο Nilsson, ωστόσο, αντιφάσκει αναφερόμενος σε μινωικούς ναούς και αναγνωρίζοντας στην πρόσοψη ενός εντυπωσιακού κτηρίου που απεικονίζεται σε σφράγισμα από την Κνωσό, ένα ναό.¹³⁵⁴ Ορισμένοι ερευνητές διατύπωσαν την άποψη ότι τα «ανάκτορα» ήταν ναοί και ότι κάποιες από τις λεγόμενες επαύλεις ήταν επίσης ναοί.¹³⁵⁵

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, ορισμένες εγκαταστάσεις που εξετάστηκαν προτάθηκαν ως θρησκευτικές, όπως ο Μακρύγιαλος και ο Μύρτος Πύργος. Στον Μακρύγιαλο, όπως και στον Μύρτο Πύργο που προαναφέρθηκε, η θρησκευτική εγκατάσταση διέθετε αποθήκες, βιοτεχνικούς χώρους, διοικητική πρακτική και σχετιζόταν με το θαλάσσιο εμπόριο. Επίσης, στο συγκρότημα του Νίρου Χάνι, η Α ενότητα χώρων αποτελούσε ένα σύνολο λατρευτικής φύσης μαζί με την αυλή, στην οποία βρέθηκε τριμερής κλιμακωτή κατασκευή με κέρατα «καθοσιώσεως», ενώ οι υπόλοιποι χώροι του συγκροτήματος ήταν πιθανώς αποθηκευτικοί/βιοτεχνικοί.¹³⁵⁶ Και στην περίπτωση του Νίρου φαίνεται ότι οι βιοτεχνικές και αποθηκευτικές δραστηριότητες αποτελούσαν μέρος του «καθεστώτος» μιας «θρησκευτικής» οικονομίας. Οι τρεις παραπάνω περιπτώσεις εγκαταστάσεων του αγροτικού χώρου αποδεικνύουν ότι η θρησκεία συλλειτουργούσε με την οικονομία της εποχής, και μάλιστα φαίνεται ότι τον κυρίαρχο ρόλο είχε η θρησκεία. Συνέβαινε, άραγε, το ίδιο και στις άλλες εγκαταστάσεις του αγροτικού χώρου; Και κατά πόσο, τελικά, αυτή η σχέση θρησκείας και οικονομίας αφορούσε μόνο τον αγροτικό χώρο;

Με στόχο να δοθεί απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα και εφόσον έχουν αναγνωριστεί στα προηγούμενα κεφάλαια βιοτεχνικά και αποθηκευτικά κτήρια, θα γίνει μια απόπειρα διερεύνησης της ύπαρξης του συνδυασμού βιοτεχνικών/αποθηκευτικών κτηρίων με «επίσημα» τελετουργικά κτήρια, ώστε να διαπιστωθεί εάν συλλειτουργούσαν ως τέτοια, ως ενιαίο σύνολο ή ως αλληλοεξαρτώμενες μονάδες. Στην προσπάθεια αυτή ένα ζήτημα που προκύπτει είναι ο ορισμός της τελετουργικής φύσης των «επίσημων» κτηρίων, που εξαιρετικά σπάνια καθορίζεται. Θα γίνει, ωστόσο, ταυτόχρονα, και μια προσπάθεια διασαφήνισης του τελετουργικού ρόλου των «επίσημων» κτηρίων με βάση κυρίως τα ευρήματα τους, όπως αυτά αναφέρονται στις υπάρχουσες βιβλιογραφικές αναφορές.

¹³⁵³ Nilsson 2001 (1949), 21· Πλάτων 1954, 428-4383· Gesell 1972· Rutkowski 1986, 215-259· Hood 1997, 115.

¹³⁵⁴ Nilsson 2001 (1949), 27.

¹³⁵⁵ Βλ. Μέρος 1.

¹³⁵⁶ Κεφ. 3.3.2.2γ.

«Ανεξερεύνητη Έπαυλη»-«Μικρό Ανάκτορο»

Σχ. 3.3.2ε.1. Κάτοψη του συμπλέγματος «Μικρού Ανακτόρου» και «Ανεξερεύνητης Έπαυλης».

Η «Ανεξερεύνητη Έπαυλη» θεωρείται ένα λειτουργικό συμπλήρωμα (annex) του «Μικρού Ανακτόρου», σύμφωνα με τους D. Preziosi και L. Hitchcock.¹³⁵⁷ Τα δύο κτήρια διαφοροποιούνται έντονα, αν και αποτελούν ένα κτηριακό σύμπλεγμα (Σχ. 3.3.2ε.1). Συγκεκριμένα, η «Ανεξερεύνητη Έπαυλη» έχει ορθογώνιο σχήμα σε αντίθεση με το «Μικρό Ανάκτορο» που έχει ακανόνιστο σχήμα με έντονες οδοντώσεις. Ο προσανατολισμός των δύο κτηρίων διαφέρει και οι γωνίες τους στρέφονται σε διαφορετικά σημεία. Το «Μικρό Ανάκτορο» έχει πολλά στοιχεία «ανακτορικής» τελετουργικής αρχιτεκτονικής, όπως, «δεξαμενή καθαρμών» με ξύλινους κίονες στο στηθαίο της, περίστυλη αίθουσα, υπόστυλες «κρύπτες», από τις οποίες κάποιες χρησιμοποιήθηκαν για αποθήκευση, ενώ κάποιες άλλες για λατρευτικούς λόγους.¹³⁵⁸ Οι δύο «κρύπτες» κάτω από το νότιο τμήμα Α πρέπει να ήταν πάρα πολύ δύσκολες ως προς την πρόσβαση. Η τοποθέτηση των κλιμακωστάσιων σε σχέση με τη δυτικότερη υπόγεια «κρύπτη» θυμίζει τον «τάφο-ιερό», σύμφωνα με τους Driessen και MacDonald.¹³⁵⁹ Στους αποχετευτικούς αγωγούς, που είναι όμοιοι με εκείνους του τμήματος «κατοίκησης» του «ανακτόρου», δίπλα στη Δυτική «υπόστυλη κρύπτη», βρέθηκε ένα θαυμάσιο ρυτό σε σχήμα λεοντοκεφαλής και μια βάση για διπλό πέλεκου, και τα δύο στοιχεία λατρευτικής χρήσης.¹³⁶⁰

¹³⁵⁷ Preziosi & Hitchcock 1997, 53 κ.ε.

¹³⁵⁸ Driessen & MacDonald 1997, 158-9.

¹³⁵⁹ Driessen & MacDonald 1997, 158-9.

¹³⁶⁰ Driessen & MacDonald 1997, 158-9.

Από πολλούς ερευνητές το «Μικρό Ανάκτορο» θεωρείται θρησκευτικό τελετουργικό κτήριο. Πρώτος ο Evans το χαρακτήρισε ως το «μεγάλο αφιερωμένο κτήριο στους σκοπούς της θρησκείας». Όλο το Ν τμήμα του αποτελεί, σύμφωνα με τον ίδιο, μια συνεχή ενότητα ιερών χώρων.¹³⁶¹ Ο Hood ενστερνιζόμενος τις απόψεις του Evans, με βάση το μέγεθος και τη μεγαλοπρέπεια του κτηρίου, το θεωρεί μια κλάση από μόνο του.¹³⁶² Η συνέχεια της λατρείας στο κτήριο χρονολογείται μέχρι μια καταστροφή κατά την ΥΜ ΙΙΙ Α.¹³⁶³ Άρα, το κτηριακό σύμπλεγμα που δημιουργούν τα δύο κτήρια, το «Μικρό Ανάκτορο» με την «Ανεξερεύνητη Έπαυλη» ακολουθεί τον τύπο του συνδυασμού θρησκείας και οικονομίας, καθώς το πρώτο έχει ερμηνευτεί ως ένα θρησκευτικό τελετουργικό κτήριο το οποίο διαθέτει ένα λειτουργικό συμπλήρωμα, ένα αποθηκευτικό/εργαστηριακό κτήριο. Επομένως, στην περίπτωση αυτή, η παραγωγή και αποθήκευση βρισκόταν υπό την «εποπτεία» της θρησκείας, που φαίνεται ότι είχε τον κυρίαρχο ρόλο.

Τύλισος

Σχ. 3.3.2ε.2. Κάτοψη του συμπλέγματος της Τυλίσου

Από το σύμπλεγμα των τριών κτηρίων της Τυλίσου, οι D. Preziosi και L. Hitchcock εξέτασαν το κτήριο Α, που αναφέρεται ως «έπαυλη» και το κτήριο Β, που το θεωρούν ως λειτουργικό

¹³⁶¹ Evans 1921-1936, IV, 215.

¹³⁶² Hood 1997, 105.

¹³⁶³ Driessen & MacDonald 1997, 158-9.

συμπλήρωμα αυτής και συγκεκριμένα ως αποθήκη.¹³⁶⁴ Όπως και στην περίπτωση του συμπλέγματος του «Μικρού Ανακτόρου»-«Ανεξερεύνητης Έπαυλης», το κτήριο Β είναι ορθογώνιο και το κτήριο Α έχει ακανόνιστο σχήμα με έντονες οδοντώσεις. Στο κτηριακό σύμπλεγμα της Τυλίσου, όμως, συμπεριλαμβάνεται και ένα ακόμη κτήριο, το Γ (Σχ. 3.3.2ε.2). Το κτήριο Γ έχει επίσης ακανόνιστο σχήμα και οδοντώσεις, γεγονός που σημαίνει, τουλάχιστον εξ όψεως, ότι ο χαρακτήρας του ήταν περισσότερο κοινός με το κτήριο Α παρά με το Β. Το ορθογώνιο κτήριο βρίσκεται στα Α και τα άλλα δύο με τις οδοντώσεις στα Δ του. Το ορθογώνιο κτήριο δεν έχει στοιχεία τελετουργικής αρχιτεκτονικής, ενώ τα άλλα δύο έχουν. Ορισμένα από αυτά είναι: οι «δεξαμενές καθαρμών» (Σχ. 3.3.2ε.2, κτήριο Α, αρ. 11 και κτήριο Γ, αρ. 12), οι «κρύπτες» πεσσών, που χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα για αποθήκευση και για λατρευτικούς λόγους (Σχ. 3.3.2ε.2, κτήριο Α, αρ. 16-17 και κτήριο Γ, αρ. 2),¹³⁶⁵ η «μινωική αίθουσα» (Σχ. 3.3.2ε.2, κτήριο Α, 6), οι φωταγωγοί (Σχ. 3.3.2ε.2, κτήριο Α, Δ του 6 και κτήριο Γ, 15), το αναφερόμενο ως «μέγαρο» με πολύθυρο και κίονες (Σχ. 3.3.2ε.2, κτήριο Γ, αρ. 15).

Οι Driessen και MacDonald θεωρούν ότι το κτήριο Α διακρίνεται σε ένα αποθηκευτικό τμήμα στα βόρεια και ένα τμήμα κατοίκησης στα νότια.¹³⁶⁶ Ωστόσο, αυτό το Ν τμήμα οργανώνεται γύρω από μία αίθουσα με πολύθυρο και φωταγωγό και διαθέτει «δεξαμενή καθαρμών», δηλαδή χώρους που θεωρούνται επίσημου τελετουργικού χαρακτήρα. Τα τελετουργικά αντικείμενα που βρέθηκαν στην αίθουσα ήταν ένας χάλκινος πέλεκυς και πολλά κωνικά κύπελλα, τα οποία ερμηνεύονται ως αντικείμενα με θρησκευτική χροιά. Ακόμη, στο χώρο αυτό βρίσκεται και το μοναδικό «σημείο τέκτονα» πάνω σε μια από τις πλάκες του δαπέδου, ένα αστέρι, που σύμφωνα με τη Hitchcock δείχνει την τελετουργική σημασία του δωματίου.¹³⁶⁷ Μια πυραμιδοειδής βάση για τη στήριξη του στυλεού ενός διπλού πελέκεως και ένα χάλκινο ειδώλιο ανδρικής μορφής σε στάση σεβίζοντος βρέθηκε στην «κρύπτη» με τον πεσσό, αν και το τελευταίο ενδέχεται να έπεσε από ένα παρόμοιο μικρό δωμάτιο με κίονα που βρισκόταν στον όροφο.¹³⁶⁸ Πάντως πρόκειται για αντικείμενα που θεωρούνται θρησκευτικά τελετουργικά. Τα παραπάνω στοιχεία, σύμφωνα και με τη Hitchcock επιβεβαιώνουν το θρησκευτικό τελετουργικό χαρακτήρα των χώρων.¹³⁶⁹

¹³⁶⁴ Preziosi & Hitchcock 1997, 51.

¹³⁶⁵ Πλάτων 1954, 451· Gesell 1985, 135.

¹³⁶⁶ Driessen & MacDonald 1997, 129.

¹³⁶⁷ Hitchcock 2000, 151.

¹³⁶⁸ Hitchcock 2000, 151.

¹³⁶⁹ Hitchcock 2000, 151.

Τα Δ δωμάτια της ενότητας σχετίζονται με αποθήκευση γεωργικών προϊόντων, λόγω της ύπαρξης πίθων που βρέθηκαν στο χώρο 3, 4. Επίσης, σχετίζονται με την αποθήκευση πολύτιμων υλικών, εργαλείων και προϊόντων βιοτεχνικής δραστηριότητας, αφού βρέθηκαν τέσσερεις χάλκινες χύτρες, τρία χάλκινα τάλαντα, ένα παράξενο χάλκινο εργαλείο με φύλλο χρυσού, μερικά ακόμα χάλκινα αντικείμενα και μερικά φύλλα χρυσού στον χώρο 5. Ακόμη, οι χώροι αυτοί σχετίζονται και με διοικητικές πρακτικές, που διαπιστώνονται εξαιτίας της ύπαρξης δύο πινακίδων Γραμμικής Α και σφραγισμάτων από τον χώρο 5. Το ότι στο μικρό χώρο 5 βρέθηκαν μαρτυρίες παραγωγής χάλκινων αντικειμένων,¹³⁷⁰ αυτό δεν σημαίνει ότι η ίδια η παραγωγή λάμβανε κατ' ανάγκη χώρα στο κτήριο. Μια τέτοιου είδους παραγωγή θα απαιτούσε προφανώς και υπαίθρια διαδικασία. Ίσως, μπορούμε να σκεφτούμε το ενδεχόμενο μόνο η φύλαξη των πολύτιμων αντικειμένων και πρώτων υλών να γινόταν στο κτήριο Α. Εξάλλου, η αποθήκευση στους χώρους δεν αντανάκλα την πρωταρχική χρήση, αλλά τη δραστηριότητα πριν την καταστροφή. Πιο πιθανό είναι η επεξεργασία του χαλκού και του χρυσού να γινόταν στο «λειτουργικό συμπλήρωμα» (annex), δηλαδή στο ορθογώνιο κτήριο Β, όπως συνέβαινε και στην ανάλογη περίπτωση του ορθογωνίου κτηρίου της «Ανεξερεύνητης Έπαυλης», στο οποίο διαπιστώθηκε επίσης μεταλλοτεχνία,¹³⁷¹ παρά στο «επίσημο» κτήριο Α.

Το κτήριο Α, συνεπώς, συνδύαζε τη θρησκευτική-τελετουργική δραστηριότητα με την αποθήκευση γεωργικών και πολύτιμων προϊόντων και πρώτων υλών και την διοικητική δραστηριότητα. Οι καθαυτό βιοτεχνικές και εργαστηριακές δραστηριότητες φαίνεται να εξυπηρετούνταν από το ορθογώνιο συμπληρωματικό κτήριο. Τα πολλά προβλήματα του αρχαιολογικού περιβάλλοντος, όπως το γεγονός ότι το κτήριο Α βρέθηκε σχεδόν άδειο, οι καταστροφές και οι αλλαγές που προήλθαν από τη μεγάλη ανακατάληψη του χώρου στην ΥΜ ΙΒ ως την ΥΜ ΙΙΙ, η αναμόχλευση από τυμβωρύχους, οι παλιές μέθοδοι της ανασκαφής αποτελούν μερικά από τα σημαντικά εμπόδια για την αποκατάσταση μιας πιο ξεκάθαρης εικόνας της ΥΜ Ι κατάστασης του κτηρίου.¹³⁷²

Τέλος, το κτήριο Γ που ερμηνεύεται ως οικία, υποστηρίζεται ότι διέθετε «οικιακό ιερό» στην «κρύπτη» με τον πεσσό (Σχ. 3.3.2ε.2, κτήριο Γ, αρ. 2), αποθήκες (Σχ. 3.3.2ε.2, κτήριο Γ, αρ. 8-10) και κατοικιακό χώρο στο «μέγαρο με φωταγωγό» (Σχ. 3.3.2ε.2, κτήριο Γ, αρ.15). Τη θέση του ΥΜ Ι «μεγάρου» με το φωταγωγό πήρε ένα ΥΜ ΙΙΙ δάπεδο και έπειτα ένα ελληνικό ιερό με πλακόστρωτο δάπεδο, στο οποίο βρέθηκαν «κόραι». Μια «δεξαμενή

¹³⁷⁰ Hatzidakis 1934, 97.

¹³⁷¹ Popham 1984, 262· Preziosi & Hitchcock 1997, 53.

¹³⁷² Driessen & MacDonald 1997, 129-130.

καθαρού» (Σχ. 3.3.2ε.2, κτήριο Γ, αρ. 12) είχε πρόσβαση από το «μέγαρο». Τα παραπάνω στοιχεία δεν συντείνουν στην ερμηνεία του χώρου ως κατοικιακού, αλλά καθώς φαίνεται ως τελετουργικού.

Με βάση λοιπόν την παραπάνω συζήτηση φαίνεται ότι το ορθογώνιο κτήριο αποτέλεσε έναν βιοτεχνικό αποθηκευτικό χώρο, που λειτούργησε στο πλαίσιο ενός συμπλέγματος με δύο άλλα κτήρια που είχαν έντονα τελετουργικά χαρακτηριστικά, μερικά εκ των οποίων αναγνωρίζονται ως θρησκευτικά, όπως ο χάλκινος πέλεκυς, η πυραμιδοειδής βάση για τη στήριξη του στυλεού ενός διπλού πελέκεως, το χάλκινο ειδώλιο ανδρικής μορφής σε στάση σεβίζοντος κ.λπ. Η αποθήκευση των πολύτιμων αντικειμένων και των διοικητικών στοιχείων στο κτήριο Α δείχνει ότι το αυτό είχε κυρίαρχο ρόλο στην παραγωγή και αποθήκευση των προϊόντων και ότι το βιοτεχνικό/αποθηκευτικό ορθογώνιο κτήριο αποτελούσε συμπλήρωμα του. Επομένως, και στην προκειμένη περίπτωση ο κυρίαρχος ρόλος βρίσκεται στο τελετουργικό κτήριο και όχι στο βιοτεχνικό/αποθηκευτικό που και στην περίπτωση αυτή φαίνεται ότι βρισκόταν υπό την «εποπτεία» του κτηρίου Α.

Βαθύπετρο

Το σύμπλεγμα του Βαθύπετρου έχει δύο αρχιτεκτονικές φάσεις, την ΥΜ ΙΑ και την ΥΜ ΙΒ. Ο χαρακτήρας του συμπλέγματος φαίνεται να αλλάζει από τη μια φάση στην άλλη. Οι Driessen και Σακελλαράκης προτείνουν ότι το σύμπλεγμα στην πρώτη φάση συνδύαζε θρησκευτικές, διοικητικές, κοινωνικές-αναπαραστατικές, αποθηκευτικές και οικιστικές λειτουργίες, ενώ στη δεύτερη φάση οι κοινωνικές, αναπαραστατικές και οικιστικές λειτουργίες υποχωρούν υπέρ της εγχώριας αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής.¹³⁷³ Το σύμπλεγμα απαρτίζεται από ένα Δ (Σχ. 3.3.2ε.3, αρ.1-47) και ένα Α συγκρότημα (Σχ. 3.3.2ε.3, αρ.50-65). Το Α συγκρότημα, αναφέρεται από τους ίδιους ότι κατασκευάστηκε στη β' φάση,¹³⁷⁴ αν και η κεραμική του ανήκει κυρίως στην ΥΜ ΙΑ.¹³⁷⁵ Το Α συγκρότημα περιλαμβάνει δύο ορθογώνια κτήρια με αναγνωρισμένες εργαστηριακές λειτουργίες,¹³⁷⁶ που σύμφωνα με τους Driessen και Σακελλαράκη μάλλον εμπίπτει στην κατηγορία των κτηρίων που λειτουργούσαν ως «λειτουργικά συμπληρώματα», όπως αυτά που αναγνώρισαν οι Hitchcock & Preziosi. Το Δ σύνολο έχει πολλά «ανακτορικά»

¹³⁷³ Driessen & Sakellarakis 1997, 63-77.

¹³⁷⁴ Driessen & Sakellarakis 1997, 63-77.

¹³⁷⁵ Driessen & MacDonald 1997, 176.

¹³⁷⁶ Driessen & MacDonald 1997, 176· Driessen & Sakellarakis 1997, 63-77.

χαρακτηριστικά και εξαιτίας αυτών, ο ανασκαφέας Σπ. Μαρινάτος χαρακτήρισε το σύμπλεγμα ως «Μικρό Ανάκτορο».¹³⁷⁷

Σχ. 3.3.2ε.3. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου του Βαθυπέτρου

Τα «ανακτορικά» χαρακτηριστικά του Δ κτηριακού συνόλου στο Βαθύπετρο είναι αυτά κυρίως στα οποία βασίζονται οι Driessen και Σακελλαράκης για να χαρακτηρίσουν το συγκρότημα της α΄ φάσης τελετουργικό, με την έννοια της θρησκευτικής, κοινωνικο-αναπαραστατικής χρήσης. Αυτά αποτελούν αρχιτεκτονικά στοιχεία της α΄ φάσης, ορισμένα εκ των οποίων συνεχίζουν να υπάρχουν και στη β΄ φάση. Τα κυριότερα είναι το «Τριμερές Ιερό» της Α αυλής, που χαρακτηρίζεται ως τέμενος (Σχ. 3.3.2ε.3, αρ.26) και που ο λατρευτικός του χαρακτήρας υπογραμμίζεται από τα λίθινα κέρατα καθοσιώσεως, η «μινωική αίθουσα» (Σχ. 3.3.2ε.3, αρ.4) και το κιονωτό της πρόπυλο (Σχ. 3.3.2ε.3, αρ.25), που βρίσκεται Δ της Α αυλής, η «δεξαμενή καθαρμών» (Σχ. 3.3.2ε.3, αρ.16-17), η εντυπωσιακή Δ πρόσοψη με την κόγχη, που θεωρείται ως «ιερό με θρανίο» (Σχ. 3.3.2ε.3,

¹³⁷⁷ Μαρινάτος 1949, 100-9· 1950, 242-248· 1951, 258-272· 1952, 592-610·1953, 298· 1955, 309-10.

αρ.1), τα προπύλαια (Σχ. 3.3.2ε.3, αρ.3,5), οι αίθουσες με φωταγωγούς,¹³⁷⁸ μια «κρύπτη» και μια αποθήκη με πεσσούς.

Οι Driessen και Σακελλαράκης θεωρούν ότι το αρχικό συγκρότημα του Βαθυπέτρου είναι συγκρίσιμο με τα κτηριακά συγκροτήματα στο Νίρου, στον Μύρτο Πύργο, στα Κανιά Μητρόπολης Γόρτυνας, στον Σκλαβόκαμπο και αλλού. Κάποια από τα ευρήματα της Δ κτηριακής τελετουργικής ενότητας του όλου κτηριακού συμπλέγματος ήταν: τμήμα χάλκινου ειδωλίου, υπολείμματα χάλκινου αγγείου, μερικά φύλλα χρυσού, χρυσό ενώτιο και τρεις σφραγιδόλιθοι. Ανάλογα ευρήματα προαναφέρθηκαν στην Οικία Α της Τυλίσου. Πρόκειται για ευρήματα τελετουργικού χαρακτήρα, πολύτιμα αντικείμενα και πρώτες ύλες, και ευρήματα διοικητικού χαρακτήρα. Ας επισημανθεί ότι οι Driessen και Σακελλαράκης θεωρούν εμφανή στη β' φάση μια σχέση ανάμεσα στη θρησκεία και τη γεωργία και αναφέρουν ότι μάλλον το ίδιο θα μπορούσε να συνέβαινε και στην α' φάση.¹³⁷⁹ Από τα παραπάνω προκύπτει ότι και στο σύμπλεγμα του Βαθυπέτρου η θρησκευτική-τελετουργική-κοινωνικο-αναπαραστατική δραστηριότητα συνυπάρχει με την παραγωγικο-οικονομική, όπως και στα συμπλέγματα που προαναφέρθηκαν. Το καινούργιο στοιχείο που προκύπτει από τα προαναφερόμενα είναι ότι στην ΥΜ ΙΒ οι βιοτεχνικές λειτουργίες μεγεθύνουν το σύμπλεγμα, όπως ακριβώς συμβαίνει και στον Μακρύγιαλο. Είναι προφανές ότι δίδεται μεγαλύτερη έμφαση σε αυτές πλέον, παρά στον τελετουργικό χαρακτήρα.

Μάλια Δ

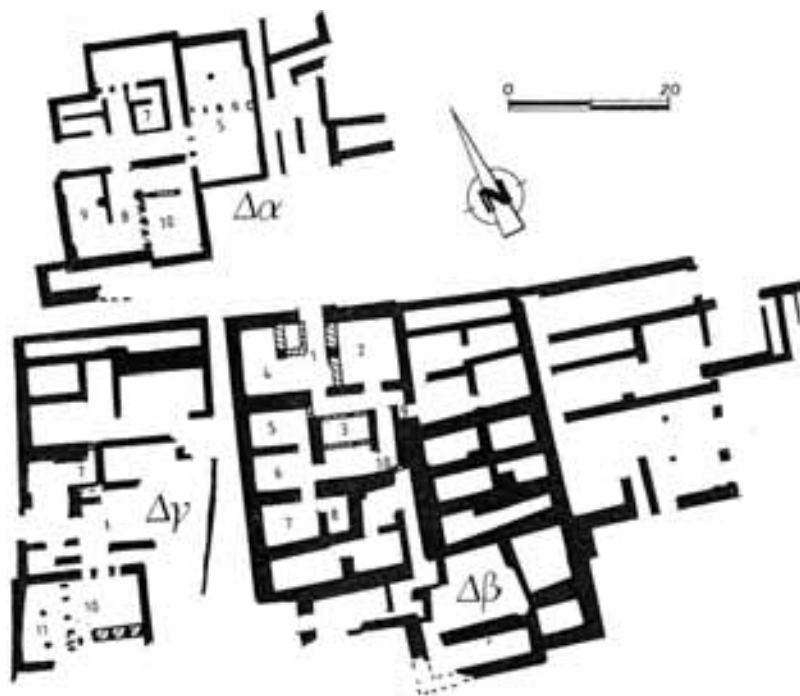
Στη συνοικία Δ των Μαλίων υπάρχουν τρία σύνολα χώρων, οι «Οικίες» Δα, Δβ και Δγ. Η τελική δημοσίευση εκρεμμεί και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατόν να αναζητηθούν με σιγουριά οι ενδεχόμενες λειτουργίες του συμπλέγματος. Εντούτοις, το Δ τμήμα του Δβ, όπως αυτό συζητήθηκε ήδη, είχε ενδεχομένως βιοτεχνικό/αποθηκευτικό χαρακτήρα.¹³⁸⁰ Το Α τμήμα αποτελούσε ένα ξεχωριστό κτήριο. Το κτήριο Δβ συνυπάρχει με τα κτήρια Δα και Δβ που έχουν «ανακτορικά χαρακτηριστικά». Συγκεκριμένα, το κτήριο ΔΑ έχει ακανόνιστο σχήμα με έντονες οδοντώσεις και στο εσωτερικό του υπάρχει μια «δεξαμενή καθαρμών» (Σχ.3.3.2ε.4, ΔΑ, αρ.7) και μια «μινωική αίθουσα» (Σχ. 3.3.2ε.4, ΔΑ, αρ.5), που ανήκουν προφανώς στην ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο. Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν χάλκινοι διπλοί πελέκες (Σχ. 3.3.2ε.4, ΔΑ, αρ. 9), ένα πήλινο και μαρμάρινο ειδώλιο και ένα δαχτυλίδι (Σχ. 3.3.2ε.4, ΔΑ, αρ.8), το οποίο ανήκει στην πρωιμότερη φάση, και ωραίοι σφραγιδόλιθοι. Το κτήριο αυτό

¹³⁷⁸ Driessen & Sakellarakis 1997, 69.

¹³⁷⁹ Driessen & Sakellarakis 1997, 72.

¹³⁸⁰ Κεφ. 3.3.2β.

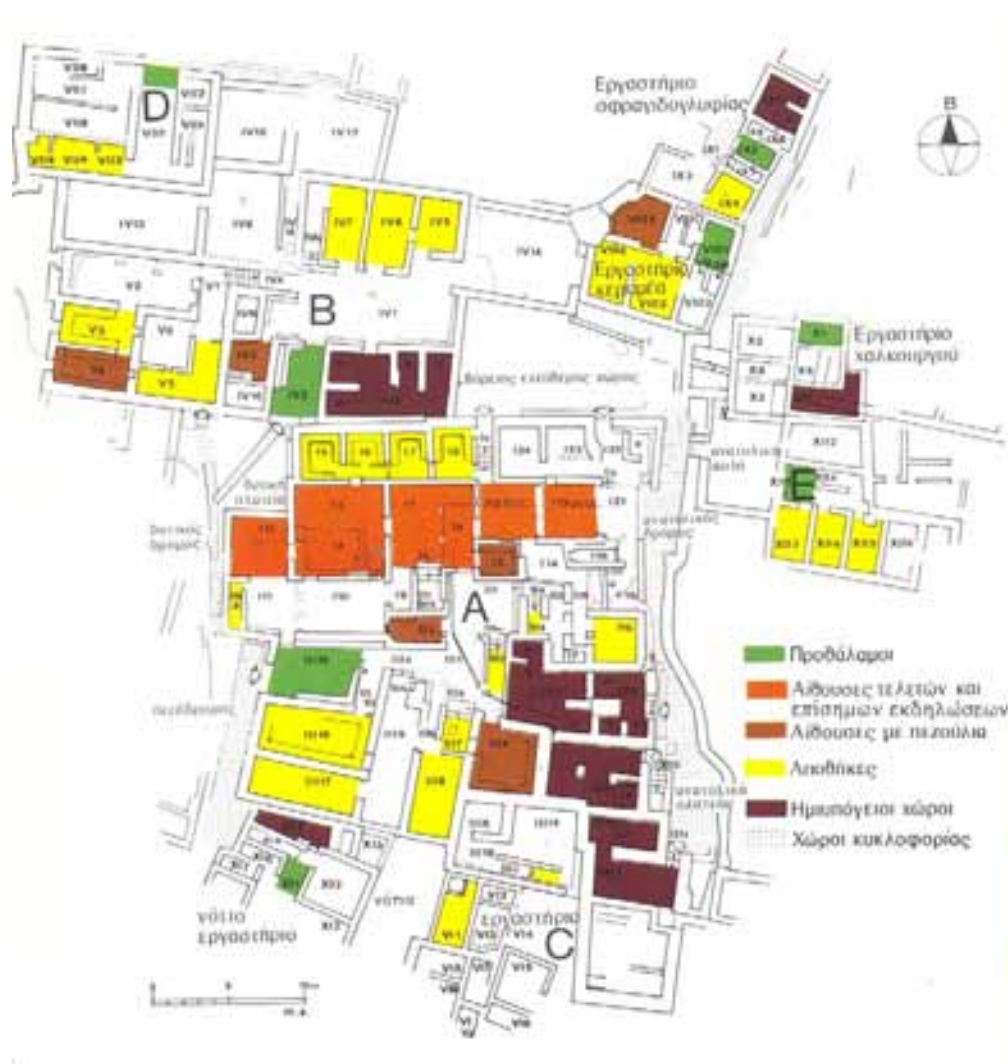
φαίνεται να εμπίπτει στην κατηγορία των κτηρίων που προαναφέρθηκαν να συνδυάζουν τη θρησκευτική-τελετουργική δραστηριότητα με τη διοικητική πρακτική.

Σχ.3.3.2ε.4. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου Δ Μαλίων

Η «Οικία» Δγ έχει μόνο εν μέρει εξερευνηθεί. Είχε δύο εισόδους και οι Driessen και MacDonald προτείνουν ότι μπορεί να στέγαζε δύο νοικοκυριά. Στην κάτοψη το ένα τμήμα είχε ορθογώνιο σχήμα και δεν έχει «ανακτορικά χαρακτηριστικά», ενώ το Ν τμήμα έχει οδοντώσεις, μια «μινωική αίθουσα» και μια «δεξαμενή Καθαρμών». Στην κεραμική συμπεριλαμβάνεται θραύσματα ρυτών και μια εισαγωγή από τα Δωδεκάνησα. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, κυρίως της ΝΔ πλευράς του κτηρίου, τα οποία ανάγονται σε χαρακτηριστικά τελετουργικής δραστηριότητας καθώς και τα ευρήματα, που προαναφέρθηκαν, δεν οδηγούν στο συμπέρασμα του να ορίσουμε το κτήριο αυτό ως οικία. Από πού συνάγεται αυτή η ερμηνεία, όταν ο ίδιος ο Driessen, τα λεγόμενα «ανακτορικά» αρχιτεκτονικά στοιχεία τα χαρακτηρίζει ως μέλη μιας θρησκευτικής τελετουργικής – κοινωνικο αναπαραστατικής αρχιτεκτονικής στο Βαθύπετρο;

Μάλια Μ

Σχ.3.3.2ε.5. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της «συνοικίας» Μ Μαλίων

Στην «παλιονακτορική» «συνοικία» Μ των Μαλίων τα εργαστήρια που προαναφέρθηκαν βρίσκονται γύρω από δύο μεγάλα κτήρια, το Α και Β (Σχ. 3.3.2ε.5). Το κτήριο Α βρίσκεται στο κέντρο της «συνοικίας». Είχε ακανόνιστο σχήμα με έντονες οδοντώσεις¹³⁸¹ και μπροστά από τη Δ του πρόσοψη υπήρχε «πομπικός δρόμος», ανάλογος με εκείνους των Δ αυλών των «ανακτόρων». Στο εσωτερικό του διέθετε: αίθουσα με πολύθυρο (Σχ. 3.3.2ε.5, αρ. Ι 13), αυλή με κιονωτή στοά (Σχ. 3.3.2ε.5, αρ. Ι 1) και φωταγωγό (Σχ. 3.3.2ε.5, αρ. Ι 1α), αίθουσα με πεσσοστοιχία (Σχ. 3.3.2ε.5, αρ. Ι 10), ιερό με εστία ή τράπεζα προσφορών (Σχ. 3.3.2ε.5, αρ. Ι 12)¹³⁸² και «δεξαμενή καθαρμών» (Σχ. 3.3.2ε.5, αρ. Ι 4). Η δεξαμενή εμφανίζεται ως είδος προτύπου των «δεξαμενών καθαρμού» που απαντούν στα «ανάκτορα» και στις «επαύλειες» της επόμενης περιόδου.¹³⁸³ Ανάμεσα

¹³⁸¹ Poursat κ.ά. 1996, 32.

¹³⁸² Poursat κ.ά. 1996, 32· Vandenabeele 1992, 66.

¹³⁸³ Poursat κ.ά. 1996, 38.

στα ευρήματα συγκαταλέγονται τράπεζες προσφορών και πρόχοι για τις τελετουργίες του ιερού¹³⁸⁴ και ένα κεφάλι πήλινου ειδωλίου με πλατύ κάλυμμα κεφαλής.

Το κτήριο διέθετε αποθηκευτικούς χώρους στα Δ (Σχ. 3.3.2ε.5, αρ. III 16-17) και ΒΔ (Σχ. 3.3.2ε.5, αρ. I 5-8), στο υπόγειο και τον όροφο. Κοντά στις θύρες των αποθηκών (Σχ. 3.3.2ε.5, αρ. III 16-17) βρέθηκαν σφραγίσματα και μια πινακίδα ιερογλυφικής γραφής. Στον ΝΑ τομέα του συγκροτήματος βρέθηκαν επίσης σφραγίδες και σφραγίσματα, πινακίδες και «δισκία» με ιερογλυφική γραφή μαρτυρούν την παρουσία αποθηκών και διοικητικών αρχείων στο υπερυψωμένο ισόγειο του τμήματος αυτού.¹³⁸⁵ Προφανώς, το κτηριακό αυτό συγκρότημα αποτελούσε το τελετουργικό-θρησκευτικό, αποθηκευτικό και διοικητικό κέντρο των γύρω εργαστηρίων. Το κτήριο Β είχε επίσης αποθηκευτικούς χώρους και ένα θησαυροφυλάκιο στον όροφο,¹³⁸⁶ από το οποίο προέρχονται ένα σύνολο λίθινων ειδωλίων, χάντρες από αχάτη, χάλκινο εγχειρίδιο, με χρυσή διάτρητη λαβή και ενθέσεις, λίθινα αγγεία και αγγεία τύπου Χαμαιζίου, ένα εκ των οποίων έφερε ιερογλυφική γραφή. Άλλα αντικείμενα που έπεσαν από τον όροφο ήταν χάλκινο κύπελλο και πρώτες ύλες που προορίζονταν για τα εργαστήρια.¹³⁸⁷

Παρά το γεγονός ότι η αρχιτεκτονική και οι λειτουργίες της εμφανίζονται ιδιαίτερα περίπλοκες στο κτηριακό σύνολο Α και Β της «συνοικίας» Μ των Μαλίων, ωστόσο, επαναλαμβάνεται η ίδια λογική που επισημάνθηκε πιο πάνω για τα συμπλέγματα της ΜΜ III-ΥΜ περιόδου, ότι δηλαδή τα εργαστήρια συνδέονται με τελετουργικά θρησκευτικού χαρακτήρα, στα οποία από ό,τι προκύπτει αποθηκεύονταν και οι πρώτες ύλες και τα πολύτιμα αντικείμενα και τα οποία ασκούσαν διοικητικές πρακτικές, προφανώς σε σχέση με τα προϊόντα. Και στα συγκροτήματα του αγροτικού χώρου, που δεν εντάσσονται σε έναν πολύπλοκο κτηριακό και πολεοδομικό ιστό, όπως τα κτήρια Α, Β και τα γύρω εργαστήρια της «συνοικίας» Μ, παρατηρούνται αυτές οι σχέσεις, όπως διαπιστώθηκαν για παράδειγμα στον Μύρτο Πύργο, στο Νίρου Χάνι και στον Μακρύγιαλο.

¹³⁸⁴ Vandenabeele 1992, 68.

¹³⁸⁵ Poursat κ.ά. 1996, 44-45.

¹³⁸⁶ Poursat κ.ά. 1996, 30.

¹³⁸⁷ Poursat κ.ά. 1996, 32.

Μάλια Ζβ

Σχ. 3.3.2ε.6. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου Ζ Μαλίων

Η «Οικία» Ζβ των Μαλίων (Σχ. 3.3.2ε.6) δίνει την εντύπωση δύο ενωμένων κτηρίων· οι γωνίες και ο κεντρικός άξονας του Β τμήματος προσανατολίζονται διαφορετικά από εκείνα του Ν τμήματος, όπως έχει αναφερθεί. Το Β τμήμα, έχει ορθογώνιο σχήμα ενώ το Ν είναι ακανόνιστο και αναπτύσσεται διαγώνια σε σχέση με το πρώτο. Το Β τμήμα συζητήθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο ως βιοτεχνικό/αποθηκευτικό. Στο Ν τμήμα υπήρχε μια πεσσοστοιχία που έβλεπε σε έναν φωταγωγό (Σχ. 3.3.2ε.6, αρ. VII). Ακριβώς στο σημείο αυτό, όπως έχει αναφερθεί, δημιουργείται η οδόντωση στη Δ πρόσοψη του κτηρίου. Όπως έχει προταθεί, οι έντονες οδοντώσεις, που προβάλλουν τον διαχωρισμό των δωματίων ως κτηριακών όγκων στην εξωτερική όψη του κτηρίου, ενδεχομένως να σχετίζονται με τη λειτουργία του τμήματος, καθώς φαίνεται στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Η αίθουσα που έχει την πεσσοστοιχία στα Δ οδηγεί στα ΝΑ σε μια «δεξαμενή καθαρμών» (Σχ. 3.3.2ε.6, αρ.ΙΧ). Στο δωμάτιο V που συνδέεται με τον φωταγωγό βρέθηκαν μια συλλογή χάλκινων αντικειμένων μεταξύ των οποίων δύο διπλοί πελέκεις, μία αιχμή δόρατος, χάλκινα εργαλεία, ανάμεσά τους και ένα πριόνι, καθώς και μία λίθινη σφίγγα, μερικά λίθινα αγγεία και σκεύη, ανάμεσα στα οποία υπήρχε ένα αλάβαστρο διακοσμημένο σε «θαλάσσιο ρυθμό». Και στο κτήριο Ζβ Μαλίων τα εργαστήρια/αποθήκες συλλειτουργούν με τελετουργικούς λατρευτικούς χώρους, ενώ η αποθήκευση των πολύτιμων αντικειμένων και εργαλείων, όπως και των λατρευτικών σκευών γινόταν σε χώρο που συνδέεται με το τελετουργικό τμήμα του κτηρίου και όχι στους βιοτεχνικούς τομείς.

Αχλάδια

Σχ. 3.3.2ε.7. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στα Αχλάδια

Το κτήριο των Αχλαδιών (Σχ. 3.3.2ε.7) διέπεται από μια διπολικότητα, όπως έχει αναφερθεί.¹³⁸⁸ Το Β τμήμα του κτηρίου χαρακτηρίζεται ως βιοτεχνικό/αποθηκευτικό. Η μορφή του βασίζεται στο Παλαιοανακτορικό πρότυπο οργάνωσης του «τετραγώνου σε τετράγωνο», που όπως έχει ήδη προταθεί σχετίζεται με βιοτεχνικές/αποθηκευτικές/εμπορικές λειτουργίες. Το Ν τμήμα έχει «ανακτορικά» χαρακτηριστικά, όπως πολύθυρο, που μετατρέπεται σε δίθυρο στην επόμενη φάση,¹³⁸⁹ υπόστυλη αίθουσα με πεσσό και εκατέρωθεν κίονες, πεσσοστοιχία, δωμάτιο με θρανίο και φωταγωγό. Το τμήμα αυτό διαθέτει μεγαλύτερη επισημότητα, εξωστρέφεια αλλά και τομείς ειδικού προορισμού. Το σύνολο των χώρων αυτών προτάθηκε ως τμήμα τελετουργικών δρώμενων-γευμάτων, σχετικής αποθήκευσης και αποθήκευσης βιοτεχνικών εργαλείων και πιθανώς προϊόντων. Πάντως, το σχήμα του κτηρίου θυμίζει εξαιρετικά το «ανδρείο» της ελληνιστικής εποχής στα Αχλάδια Πραισού («almond tree house»)¹³⁹⁰ Αποτελεί, άραγε, αυτή η αρχιτεκτονική ομοιότητα μια σύμπτωση ή πρόκειται για ένα κτήριο που έχει κάποια σχέση αρχιτεκτονικής παράδοσης με τους προγόνους των ανδρείων του Koehl,¹³⁹¹ όπου τελετές μύησης ενηλικίωσης ανδρών και τελετουργικά γεύματα λάμβαναν χώρα;

¹³⁸⁸ Κεφ. 2.3.2.

¹³⁸⁹ Κεφ. 2.3.2.

¹³⁹⁰ Whitley 1992, 256-261

¹³⁹¹ Koehl 1997, 137-149.

Σκέψεις και Συμπεράσματα

Ορισμένα από τα κτηριακά σύνολα που εξετάστηκαν πιο πάνω βρίσκονται στον «αγροτικό» χώρο και άλλα σε «αστικό» περιβάλλον. Σε όλες τις περιπτώσεις, όμως, τα βιοτεχνικά-εργαστηριακά-αποθηκευτικά κτήρια ή ενότητες συγκροτημάτων συλλειτουργούν με τελετουργικά κτήρια ή ενότητες συγκροτημάτων με τελετουργικό χαρακτήρα. Στα κτηριακά συμπλέγματα οι εργαστηριακοί/αποθηκευτικοί χώροι αποτελούν διαφορετικά κτήρια από τα τελετουργικά, ενώ στα συγκροτήματα ο διαχωρισμός αυτός συναντάται με τη μορφή διαφορετικών ενοτήτων. Η διοίκηση ή αρχειοθέτηση, η αποθήκευση πολύτιμων αντικειμένων, εργαλείων και πρώτων υλών λάμβανε χώρα στο τελετουργικό-λατρευτικό τμήμα των κτηρίων. Στις εγκαταστάσεις του αγροτικού χώρου που εξετάστηκαν, χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση αποτελεί ο Μύρτος Πύργος, όπου ανάμεσα στα αντικείμενα του ΥΜ ιερού βρέθηκαν σφραγίδες, πινακίδες, προϊόντα ανταλλαγής/εμπορίου, πολύτιμα αντικείμενα. Ανάλογες είναι και οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω: της «οικίας» Ζβ Μαλίων, ΔΑ Μαλίων, του κτηρίου Α της «συνοικίας» Μ Μαλίων, του Δ κτηρίου στο Βαθύπετρο, του κτηρίου Α στην Τύλισο και του «Μικρού Ανακτόρου» στην Κνωσό.

Η πρακτική αυτή συναντάται ήδη στην Παλαιοανακτορική συνοικία Μ Μαλίων, όπου τα εργαστήρια, μερικά εκ των οποίων συμπεριλαμβάνονται στο συγκριτικό πίνακα με τα ορθογώνια βιοτεχνικά κτήρια, διαρθρώνονται γύρω από το κεντρικό κτήριο Α. Το κτήριο Α διαθέτει ακανόνιστο σχήμα με οδοντώσεις στις προσόψεις του.¹³⁹² Οι Preziosi και Hitchcock παρατήρησαν ότι μια ομάδα δωματίων του κτηρίου αντιγράφει την κάτοψη της «αίθουσας του θρόνου» της Κνωσού, με πλακόστρωτο προθάλαμο, φωταγωγό και στοά, αίθουσα πολυθύρου και «δεξαμενή καθαρμών». Επίσης, στη Δ πρόσοψη του κτηρίου με τις χαρακτηριστικές οδοντώσεις υπάρχει ένας υπερυψωμένος «πομπικός δρόμος» σε μια Δ αυλή. Εκτός από την τελετουργική δραστηριότητα στην οποία παραπέμπουν οι χώροι αυτοί, στο κτήριο διαπιστώνεται αποθηκευτική δραστηριότητα στη ΒΔ πτέρυγα και έντονη διοικητική πρακτική ή αλλιώς αρχαιακή οργάνωση.¹³⁹³

Στην τυπολογία του ο McEnroe¹³⁹⁴ αναγνωρίζει ότι τα κτήρια τύπου 1 έχουν ακανόνιστο σχήμα με οδοντώσεις και θεωρεί ότι αυτό το χαρακτηριστικό οφείλεται στα οικοδομικά τετράγωνα (blocks) που δημιουργούν σύνολα δωματίων, τα οποία δεν παίρνουν πάντα την ίδια θέση εντός των κτηρίων και αυτό είναι που δημιουργεί κατά κύριο λόγο την

¹³⁹² Poursat 1996, 32.

¹³⁹³ Poursat 1996, 32.

¹³⁹⁴ McEnroe 1982, 3-19.

ποικιλομορφία ανάμεσα στα κτήρια του τύπου 1. Το χαρακτηριστικό αυτό των όψεων των κτηρίων τύπου 1, επισημάνθηκε αρκετές φορές στις συζητήσεις που προηγήθηκαν και προτάθηκε ότι οι έντονες οδοντώσεις αναδεικνύουν τη λειτουργία του εσωτερικού στην εξωτερική όψη και υπάρχουν κυρίως σε κτήρια τελετουργικού χαρακτήρα. Έτσι, κάποιος που έβλεπε το κτήριο από έξω, ακόμη κι αν δεν γνώριζε για τι είδους κτήριο πρόκειται, λάμβανε ένα οπτικό μήνυμα, με τις οδοντώσεις, που αφορούσαν στη λειτουργία του κτηρίου.

Τα επτά από τα εννέα κτήρια που εξετάζει ο McEnroe στον τύπο 1 και τα οποία είναι η «Οικία του Ιερού Βήματος», η «Βασιλική Έπαυλη», το κτήριο Α και Γ της Τυλίσου, το κτήριο Δα των Μαλίων και το Νίρου Χάνι διαθέτουν έναν κοινό αριθμό χώρων. Αυτοί είναι: η αποθήκη, ο διάδρομος, ο προθάλαμος, η αίθουσα 1, δηλαδή η «μινωική αίθουσα», η «δεξαμενή καθαρμών», ο «φωταγωγός», η «σκάλα» και το «ιδιωτικό δωμάτιο». Σε ορισμένα εμφανίζεται και η «κρύπτη» πεσσού. Οι χώροι αυτοί, όπως ο ίδιος επισημαίνει, αποτελούν τις λεγόμενες «κατοικιακές ενότητες» («residential quarters») των «ανακτόρων». Δηλαδή, τα κτήρια τύπου 1 του McEnroe διαθέτουν «ανακτορικά» δωμάτια και «ανακτορικά» αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, προσεγγμένα δομικά υλικά και υψηλή ποιότητα κατασκευής.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, θεωρούνται από πολλούς μελετητές στοιχεία επίσημης ή τελετουργικής αρχιτεκτονικής, με την έννοια του θρησκευτικού, ή του θρησκευτικού-κοινωνικού αναπαραστατικού ή δημόσιας επίσημης λειτουργίας, αλλά πάντως όχι ιδιωτικά. Εξάλλου, ο όρος τελετουργία παραπέμπει σε πρώτο βαθμό στην ιερουργία, στην ιεροτελεστία. Η διάσταση ανάμεσα στην ερμηνεία της κατοικιακής χρήσης και στην τελετουργική είναι μεγάλη. Τόσο μεγάλη που είναι σχεδόν αδύνατο να συνυπάρχουν οι δύο λειτουργίες στον ίδιο χώρο και να τον ορίζουν και οι δυο, όσο κι αν σε ευρύτερα πλαίσια το ιερό και το καθημερινό φαίνονται αλληλένδετα στις προβιομηχανικές κοινωνίες.¹³⁹⁵

Στην ανάλυση των χώρων του τύπου 1, ο McEnroe αναγνωρίζει ότι ένα ειδικό οικοδομικό τετράγωνο περιλαμβάνει την ενότητα του φωταγωγού και της Αίθουσας 1, ένα άλλο περιλαμβάνει τη «δεξαμενή καθαρμών» και το λεγόμενο «ιδιωτικό δωμάτιο» και ένα τρίτο την «κρύπτη» με πεσσό. Αυτά ακριβώς τα οικοδομικά τετράγωνα λειτουργούν ως τρεις ενότητες χώρων που δημιουργούν μια τριμερή οργάνωση στα κτήρια ή σε ενότητες αυτών, όπως συζητήθηκαν για τις περιπτώσεις της «Βασιλικής Έπαυλης», του Νίρου και

¹³⁹⁵ Κορκα 1984.

της «Οικίας του Ιερού Βήματος». Και ενώ ο McEnroe αντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν οικοδομικές ενότητες μέσα στα κτήρια τύπου 1 και τύπου 2, και μάλιστα δίνει ξεχωριστά τα μεγέθη της «κατοικιακής» ενότητας, δεν προχωράει στη διάσπαση του κτηρίου σε ενότητες, με σκοπό να τις εξετάσει χωριστά και να διαπιστώσει ποια είναι τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, ώστε να καταλήξει σε συμπεράσματα, αλλά τα εξετάζει στο σύνολο. Με αυτόν τον τρόπο, αρχίζουν να προκύπτουν προβλήματα στην τυπολογία.

Η κατηγοριοποίηση με βάση το μέγεθος, του McEnroe, πάσχει. Το εμβαδό του «Ιερού Βήματος» είναι 240 τ.μ., της «Βασιλικής Έπαυλης» είναι 260 τ.μ. και του Α τμήματος του Νίρου είναι 240 τ.μ. Τα τρία αυτά σύνολα χώρων μοιάζουν εξαιρετικά και διαθέτουν αρχιτεκτονική τελετουργικού χαρακτήρα.¹³⁹⁶ Στον τύπο 1 υπάρχουν κτήρια που ξεκινούν από 170 τ.μ. και φτάνουν ως τα 610 τ.μ., ενώ οι τελετουργικές ενότητες ή κτήρια, δηλαδή εκείνες που διαθέτουν τα λεγόμενα ανακτορικά χαρακτηριστικά ή αποτελούν τις λεγόμενες «κατοικιακές» ενότητες κ υμαίνονται από 170 τ.μ. έως 265 τ.μ. στο σύνολο των κτηρίων που εξετάζει. Το συνολικό εμβαδό του Νίρου είναι 490 τ.μ. Το υπόλοιπο εμβαδόν του συγκροτήματος κάλυπταν 2 άλλες μεγάλες ενότητες, που είχαν ως πρωταρχικές τις αποθηκευτικές και βιοτεχνικές λειτουργίες, όπως προτάθηκε.

Το σημαντικότερο, ίσως, πρόβλημα που προκύπτει στην τυπολογία του McEnroe είναι ότι ξεκινά όχι μόνο με βάση τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, αλλά και με δεδομένες κάποιες ερμηνείες, όπως «ιδιωτικό δωμάτιο», «κουζίνα» και «ενότητα κατοίκησης», που τον οδήγησαν, ωστόσο, σε προβληματικούς συλλογισμούς. Ο ίδιος, βεβαίως, αναγνωρίζοντας τις αδυναμίες της τυπολογίας του αναφέρει ότι οι διαφορές ανάμεσα στον τύπο 1 και τον τύπο 2 είναι θέμα βαθμού και όχι ουσίας. Ο τύπος 3, που είναι σαφώς πιο καθορισμένος, αφορά τα πιο μικρά και απλά κατασκευασμένα κτήρια, τις λεγόμενες «αγροικίες». Σε πολλά από αυτά υπάρχουν εξειδικευμένες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, όπως παρατηρεί και ο McEnroe, που βρίσκονται συνήθως μέσα ή κοντά στον προθάλαμο.¹³⁹⁷ Τα κτήρια αυτά δεν έχουν περίπλοκη κάτοψη και το σχήμα τους είναι γενικά γεωμετρικό και ουσιαστικά ο τύπος 3 του McEnroe φαίνεται να συμπίπτει με τα ορθογώνια βιοτεχνικά/αποθηκευτικά κτήρια, που αναγνωρίστηκαν ως τέτοια στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας.

Ο τύπος 2, που δημιουργήθηκε για να συμπεριλάβει όπως φαίνεται τα κτήρια εκείνα που δεν εντάσσονται στον τύπο 1 και 3, δημιουργεί το μεγαλύτερο πρόβλημα, όπως και ο

¹³⁹⁶ Βλ. σύγκριση των κατόψεων στο Κεφ. 3.2.2.2.γ
¹³⁹⁷ McEnroe 1982, 10, υποσ. 86.

ίδιος ο McEnroe αναγνωρίζει.¹³⁹⁸ Για αυτό και τον διασπά σε δύο υποκατηγορίες, τον τύπο 2α και τον 2β. Σύμφωνα με τον McEnroe, το χαρακτηριστικό του τύπου αυτού είναι ότι στην περίμετρο του ισογείου βρίσκονται ενωμένα χώροι κατοίκησης και βιοτεχνικά/αποθηκευτικά δωμάτια. Τα κτήρια τύπου 2α υιοθετούν βασικά χαρακτηριστικά του τύπου 1 σε μεγαλύτερη συχνότητα από ότι τα κτήρια τύπου 2β. Στα κτήρια τύπου 2α υπάρχει μια ασύμμετρη εμφάνιση του ιδιαίτερου τύπου 1 δωματίων, δηλαδή προθαλάμου, αίθουσας 1, «δεξαμενής καθαρμών», φωταγωγού και «ιδιωτικού» δωματίου, ενώ στα τύπου 2β παρατηρείται η παντελής απουσία τους. Σύμφωνα με αυτήν την παρατήρηση, ο McEnroe οδηγείται στο συμπέρασμα ότι τα κτήρια 2α έρχονται πιο κοντά στα κτήρια τύπου 1 και στις «κατοικιακές» ενότητες των «ανακτόρων».

Το συμπέρασμα που προκύπτει από το διαμελισμό του τύπου 2, και σε σχέση με όσα έχουν συζητηθεί ως τώρα, είναι ότι τα κτήρια 2α είναι μεικτού τύπου, δηλαδή τελετουργικού και βιοτεχνικού/αποθηκευτικού χαρακτήρα. Ο McEnroe χρησιμοποιεί ως παραδείγματα του τύπου το κτήριο Ζβ των Μαλίων και τα Αχλάδια, για τα οποία συζητήθηκε πιο πάνω ότι η διπλή λειτουργική φύση του οικοδομημάτων αντανακλάται στην διπολικότητα της μορφής τους. Άλλο ένα συγκρότημα του αγροτικού χώρου που εντάσσει ο McEnroe στην κατηγορία αυτή είναι ο Σκλαβόκαμπος. Ωστόσο, τα πράγματα είναι μάλλον πιο περίπλοκα από την αναζήτηση της βασικής λειτουργίας/-ών ενός αρχιτεκτονικού συνόλου και τον ορισμό του με βάση αυτές.

Στον Σκλαβόκαμπο διαπιστώνονται έντονες τελετουργικές πρακτικές. Και ως τελετουργικές αναφέρονται οι θρησκευτικές λατρευτικές πρακτικές, όπως αποδεικνύουν τα ευρήματα και οι συνάφειές τους. Συγκεκριμένα, στο κτήριο βρέθηκε κεφάλι ταύρου, τεμάχιο από ρυτό σε σχήμα ταυροκεφαλής, ρυτό από μαρμαρώδη λευκό ασβεστόλιθο, ειδώλιο πιθήκου,¹³⁹⁹ πήλινο πόδι,¹⁴⁰⁰ λίθινη σφύρα, 2 νεολιθικοί πελέκεις,¹⁴⁰¹ δίπλα στον έναν πεσσό της περίστυλης αυλής και πάνω στον ακατέργαστο βράχο βρέθηκε στρώμα 4-5 εκ. μελανού χρώματος από αποσύνθεση οργανικών ουσιών και ίχνη καύσης, μικροί άνθρακες και καμένα οστά ζώων, εκ των οποίων αναγνωρίστηκε η σιαγόνα χοίρου, τα οποία θεωρούνται απομεινάρια τελετών σαν εκείνα που ανακαλύπτονται στα ιερά κορυφής κ.ά. Στο εσωτερικό του κτηρίου του Σκλαβόκαμπου διαπιστώθηκε αποθηκευτική δραστηριότητα

¹³⁹⁸ McEnroe 1982, 13.

¹³⁹⁹ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, αντικείμενο τελετουργικού συμβολισμού: Μαρινάτος 1931-41, 86-7, υποσ. 4, πίν. 3.2 & 3.2.

¹⁴⁰⁰ Για αυτό και ο ανασκαφέας θεωρεί ότι αναπαριστούσε πόδι με υπόδημα, που θα ήταν από δέρμα ή ύφασμα, σελ 87, πίν. 3.4 ανάλογο βρέθηκε στα Γουρνιά, στα Μάλια, στα Ανεμοσπήλια.

¹⁴⁰¹ Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι οι λίθινοι νεολιθικοί πελέκεις συλλέγονταν από τους ιερείς της εποχής ως ιερά ή μαγικά αντικείμενα, Μαρινάτος 1931-41, 85-86, υποσ. 1.

σε δύο αποθήκες στα Β. Η εξωτερική όψη των αποθηκών ήταν ένα εντυπωσιακός προθάλαμος-πρόστυλο με πεσσοστοιχία.

Το κτηριακό συγκρότημα στον Σκλαβόκαμπο, παρότι συνδυάζει την τελετουργική πρακτική με την αποθήκευση, διαθέτοντας ένα μεικτό χαρακτήρα, φαίνεται να έχει και μια ιδιαίτερη υπόσταση. Το ένα στοιχείο που τονίζει την ιδιαιτερότητα της εγκατάστασης είναι τα 38 σφραγίσματα που βρέθηκαν στο κτήριο και απεικονίζουν παραστάσεις με ταύρους, ταύρους με ακροβάτες, ίππους να σέρνουν άρμα και ιππείς κ.λπ.¹⁴⁰² και το άλλο στοιχείο είναι η τοποθεσία του κτηρίου. Το κτήριο βρίσκεται σε μια τοποθεσία κλειδί σε σχέση με τον κύριο δρόμο φυσικής επικοινωνίας ανάμεσα στο βόρειο κομμάτι της κεντρικής Κρήτης και τη δυτική Κρήτη. Αυτή η σχέση με τον δρόμο φαίνεται να δίνει όλη τη σημασία στην τοποθεσία που επιλέχθηκε για το κτήριο. Επιπλέον, όμως, αντικατοπτρίζεται ακόμα και στην εγκατάσταση, τον προσανατολισμό και τα συστήματα εισόδου στο κτήριο. Αυτές οι παρατηρήσεις μας προκαλούν να υποθέσουμε ότι αυτή η σχέση θα έπρεπε να επιδρά βαθιά στον προορισμό του.¹⁴⁰³

Η αποθήκευση κρίνεται ιδιαίτερη. Η άμεση σύνδεση του αποθηκευτικού τμήματος με το εξωτερικό και ο μηχανισμός που βρίσκεται σε αυτή τη σύνδεση, είναι ασυνήθιστα στοιχεία στην περίπτωση των αποθηκών και υποδεικνύουν ένα ξεχωριστό χαρακτήρα για αυτή την αποθήκευση, που παραπέμπει σε μια σημαντική κίνηση σε σχέση με το πέρασμα και ενδεχομένως μια αποθήκευση κοντινής προθεσμίας. Ακόμη, το ιδιαίτερο και εντυπωσιακό πρότυπο με την πεσσοστοιχία, που αποτελεί την εξωτερική όψη των αποθηκών, αποδεικνύει τη θρησκευτική υπόσταση της αποθήκευσης και τον έλεγχο της θρησκείας πάνω στην αποθήκευση. Επίσης, τα σφραγίσματα αναδεικνύουν μια οικονομική και διοικητική πρακτική που σχετίζεται με αυτήν την ιδιαίτερη αποθήκευση. Τα σφραγίσματα φέρουν παραστάσεις θρησκευτικές, γεγονός που αποδεικνύει επίσης την ισχύ της θρησκείας πάνω στους τομείς της οικονομικής ζωής της εποχής.

Με βάση τη συζήτηση για το Σκλαβόκαμπο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι είναι αναγκαίο να λαμβάνονται υπόψη όλες οι παράμετροι για να αποσαφηνιστεί πλήρως ο χαρακτήρας ενός κτηρίου, είτε αυτός ορίζεται ως τύπος 2, είτε ως μεικτός: τελετουργικός-αποθηκευτικός. Ωστόσο, είναι αναγκαίο πρώτα να αναγνωρίζεται η κύρια φύση των κτηρίων, για να είναι δυνατόν να εξεταστούν κατόπιν και οι λεπτομέρειες. Έτσι, ο Μύρτος Πύργος και ο Μακρύγιαλος μπορεί να ερμηνεύτηκαν ως θρησκευτικές εγκαταστάσεις, αλλά

¹⁴⁰² Μαρινάτος 1939-41α, 87-93, πίν 4, εικ. 13-4.

¹⁴⁰³ Fotou 1997, 46-9.

ενδεχομένως εξυπηρετήσαν άλλου τύπου λατρεία και πρακτικές, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Για αυτό το λόγο στην παρούσα εργασία γίνεται μια προσπάθεια διερεύνησης και αναγνώρισης των βασικών, αρχικά, χαρακτηριστικών. Εάν δεν προταθεί ο θρησκευτικός χαρακτήρας της εγκατάστασης, πώς είναι δυνατόν να προχωρήσει κανείς στην αναζήτηση και αναγνώριση μιας ιδιαίτερης λατρείας, όπως αυτή των διαφορετικών θεοτήτων ή η ιδιότητα ενός ναού, όπως για παράδειγμα το μαντείο;

Ορισμένα από τα κτήρια τύπου 2 που δεν διαθέτουν τα ιδιαίτερα δωμάτια και αρχιτεκτονικά στοιχεία του τύπου 1, εμπίπτουν περισσότερο στην κατηγορία των βιοτεχνικών/αποθηκευτικών κτηρίων. Μερικά από τα κτήρια που εντάσσει ο McEnroe σε αυτήν την κατηγορία είναι το Δ κτήριο στις Γυψάδες και το κτήριο G της Κάτω Ζάκρου, που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της πρότασης για τα ορθογώνια βιοτεχνικά κτήρια. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι τα κτήρια δεν είναι μεικτά, αλλά ότι τονίζεται περισσότερο ο βιοτεχνικός/εργαστηριακός/αποθηκευτικός χαρακτήρας τους.

Πάντως, ακόμη και με βάση την τυπολογία του McEnroe, φαίνεται ότι οι τελετουργικές-θρησκευτικές πρακτικές είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με βιοτεχνικές/αποθηκευτικές πρακτικές. Από τα 30 κτήρια ή τμήματα συγκροτημάτων ή συμπλεγμάτων που εξετάστηκαν και διαθέτουν ορθογώνια ή σχεδόν ορθογώνια κάτοψη και συνδέονται με βιοτεχνικές/εργαστηριακές/αποθηκευτικές λειτουργίες, όταν συλλειτουργούν με άλλα κτήρια που είναι είτε ακανόνιστου σχήματος και διαθέτουν «ανακτορικά» χαρακτηριστικά, είτε με τμήματα κτηριακών συγκροτημάτων ή συμπλεγμάτων, που όμως διαχωρίζονται κατά κάποιο τρόπο, και διαθέτουν «ανακτορικά» χαρακτηριστικά. Όταν τα κτήρια με διαφορετικές λειτουργίες είναι αυτόνομα, όπως στο «Μικρό Ανάκτορο» με την «Ανεξερεύνητη Έπαυλη», την Τύλισο Α, Β, Γ, τα Μάλια Δα, Δβ, Δγ, τότε και η εικόνα είναι πιο ξεκάθαρη. Ακόμη και στα συμπλέγματα, πολλές φορές η εικόνα είναι σχετικά σαφής, όπως για παράδειγμα στο Βαθύπετρο ή στο «ανάκτορο» της Κάτω Ζάκρου. Το μεγάλο πρόβλημα δημιουργείται στα κτηριακά συγκροτήματα, όπου συγχωνεύονται οι αρχιτεκτονικές μορφές.

Οι σκέψεις, προτάσεις και συμπεράσματα που προαναφέρθηκαν απαιτούν έλεγχο στο σύνολο των ανασκαμμένων χώρων της Κρήτης, με ταυτόχρονο σαφές και ομόφωνο διαχωρισμό των φάσεων των κτηρίων και των μετατροπών που υπέστησαν αυτά από τη μία φάση στην άλλη, γεγονός που δεν είναι δυνατό στο πλαίσιο μίας και μόνο έρευνας. Επιπροσθέτως αναφέρεται η δυσκολία ενός τέτοιου πονήματος, μιας και δεν υπάρχουν οι απαιτούμενες πληροφορίες πάντα και οι διαφωνίες μεταξύ των μελετητών σε αυτά τα θέματα είναι πολλές, όπως για παράδειγμα το ζήτημα σχετικά με το τέλος της χρήσης των

«δεξαμενών καθαρού» και την πιθανή τους σχέση με τη δημιουργία της αίθουσας πολυθύρων στην ίδια περίοδο ή όχι.¹⁴⁰⁴

Τα κτήρια με κατεξοχήν τελετουργικό χαρακτήρα φαίνεται ότι συλλειτουργούν με άλλα κτήρια ή συγκροτήματα ή συμπλέγματα που έχουν αποθηκευτικό/βιοτεχνικό χαρακτήρα (π.χ. «Ανεξερεύνητη Έπαυλη»-«Μικρό ανάκτορο», Τύλισος, Μάλια Μ, Δ). Στην περίπτωση αυτή προκύπτει ότι οι πολύτιμες πρώτες ύλες και αντικείμενα, καθώς και τα αντικείμενα διοικητικού χαρακτήρα, αποθηκεύονται στο τελετουργικό κτήριο, γεγονός που αναδεικνύει την επιστασία και κυριότητα των εργαστηρίων και των αποθηκών τους από το τελετουργικό κτήριο. Τα τελετουργικά κτήρια διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς το πώς οργανώνονται οι βασικές τους ενότητες, τον προσανατολισμό τους και άλλα στοιχεία, που μπορεί να σημαίνει πιθανώς ότι υποστηρίζουν διαφορετικών τύπου τελετουργίες, σχετικά ίσως με το χθόνιο ή όχι του χαρακτήρα τους ή ακόμη με διαφορετικές τοπικές λατρείες, όπως έχει προαναφερθεί ότι προτείνει η Hitchcock¹⁴⁰⁵ ή και τα δυο.

Στην πινακίδα Jn 829 από την Πύλο αναφέρεται η φράση «ka-ko na wi-jo», που μεταφράζεται σε «χαλκόν ναϊόν». Παρότι, η απόδοση αυτή προξένησε ποικίλες ερμηνείες, εφόσον δεν έχουν αναγνωριστεί ναοί στη «μυκηναϊκή» περίοδο,¹⁴⁰⁶ ο J. Cadwick επιμένει ότι η απόδοση είναι χαλκός των ναών.¹⁴⁰⁷ Επειδή, η λατρεία είχε τον ίδιο χαρακτήρα στις Μυκήνες με τη μινωική Κρήτη, όπως επισημαίνει ο Nilsson,¹⁴⁰⁸ τίθεται το παρακάτω ερώτημα. Μήπως αυτά τα κτήρια που ερμηνεύονται ως τελετουργικά και στα οποία φυλάσσονταν τα πολύτιμα αντικείμενα, ανάμεσά τους σίγουρα και τα χάλκινα, ήταν προϊστορικοί ναοί που είχαν τα δικά τους εργαστήρια και αποθήκες; Η πρακτική αυτή αποτελούσε βασικό μέρος της κοινωνικής δομής σε όλους τους γνωστούς μεγάλους πολιτισμούς της εποχής του Χαλκού. Γιατί να μη συνέβαινε το ίδιο και στην Κρήτη; Εξάλλου, οι περιπτώσεις που συζητήθηκαν ως τώρα, ανάμεσά τους και εκείνες στον αγροτικό χώρο, όπως του Μακρύγιαλου, του Μύρτου Πύργου και του Νίρου, μάλλον το επιβεβαιώνουν, ενώ οι ελάχιστοι μελετητές που υποστήριξαν ότι αυτά τα κτηριακά συγκροτήματα είναι θρησκευτικά –με όποιον ορισμό κι αν τα προσδιόρισε ο καθένας– όπως

¹⁴⁰⁴ Βλ. σχ. Hitchcock 2000, 155.

¹⁴⁰⁵ Hitchcock 2000, 94

¹⁴⁰⁶ Βλ. και Μήτσου 2001, 500 κ.ε.

¹⁴⁰⁷ Chadwick 1999, 289.

¹⁴⁰⁸ Nilsson 2001 (1949)

ο P. Faure, ο Κ. Δαβάρης, ο G. Saflund και έμμεσα, ο S. Hood, ενδεχομένως έχουν δίκιο.¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁹ Βλ. Κεφ. 2.6.2 και 2.10.2.

3.4. Τέλος Νεοανακτορικής Περιόδου (ΥΜ (ΙΑ/ ΙΒ))

Σε ολόκληρη την Κρήτη κατά την ΥΜ Ι περίοδο υπήρξαν αναταραχές και καταστροφές.¹⁴¹⁰ Σύμφωνα με τους J. Driessen και C. MacDonald αυτές ήταν τουλάχιστον δύο, στην ΥΜ Ι Α και στην ΥΜ Ι Β, πριν από την τελική καταστροφή. Στην ύπαιθρο ορισμένα κτηριακά συγκροτήματα της ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ περιόδου καταστρέφονται ολοσχερώς στο τέλος της ΥΜ ΙΑ και δεν επαναλειτουργούν. Τα περισσότερα, όμως, υφίστανται καταστροφές, που οδηγούν σε μετασκευές και αλλαγές, και συνεχίζουν τη λειτουργία τους ως την τελική καταστροφή τους, στην ΥΜ ΙΒ. Την περίοδο αυτή διαπιστώνεται ένα κύμα καταστροφών σε ολόκληρο το νησί.¹⁴¹¹ Από τα κτηριακά συγκροτήματα του αγροτικού χώρου που εξετάζονται αναλυτικότερα, η Επάνω Ζάκρος, ο Άγιος Γεώργιος, τα Αχλάδια, ο Μύρτος Πύργος και ο Μακρύγιαλος καταστρέφονται στο τέλος της ΥΜ ΙΒ από σεισμό ή/και πυρκαγιά (Πίν. 3.4.1).

Εγκατάσταση	Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Χρονολόγηση φάσης	Περίοδος εγκατάστασης	Αιτία τέλους χρήσης
Αζοκέραμος	Άγνωστη	ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ	Α	Άγνωστο/άλλο
Ζου	2η	ΥΜ ΙΑ	Β	Καταστροφή:σεισμός
Βάϊ	Άγνωστη	ΥΜ ΙΑ	Β	Καταστροφή:σεισμός
Επάνω Ζάκρος	1η	ΥΜ ΙΑ/Β	Β	Καταστροφή:πυρκαγιά
Άγιος Γεώργιος Τουρτούλοι	3η	ΥΜ ΙΑ/Β	Β	Καταστροφή:πυρκαγιά- σεισμός
Αχλάδια	3η	ΥΜ ΙΑ/Β	Γ	Καταστροφή:πυρκαγιά- σεισμός
Μύρτος Πύργος	3η	ΥΜ ΙΒ	Ε	Καταστροφή:πυρκαγιά
Μακρύγιαλος	2η	ΥΜ ΙΒ	Β	Καταστροφή:πυρκαγιά

Πίν. 3.4.1. Τέλος χρήσης Νεοανακτορικών υπό εξέταση εγκαταστάσεων

Γενικότερα, όμως, σε όλη την Κρήτη παρουσιάζεται η ίδια εικόνα. Το σύνολο σχεδόν των εγκαταστάσεων του αγροτικού χώρου καταστρέφεται από σεισμό ή/και πυρκαγιά στην ΥΜ ΙΒ, ανάμεσά τους οι Βρύσες Κυδωνίας,¹⁴¹² το Νεροκούρου,¹⁴¹³ ο Σκλαβόκαμπος,¹⁴¹⁴ η Πρασιά,¹⁴¹⁵ το Νίρου Χάνι,¹⁴¹⁶ τα Καννιά Γόρτυνας,¹⁴¹⁷ το Βαθύπετρο,¹⁴¹⁸ η Αγία Βραβέρα

¹⁴¹⁰ Driessen & MacDonald 1997, 36, πίν. 4.1.

¹⁴¹¹ Driessen & MacDonald 1997, 105.

¹⁴¹² Driessen & MacDonald 1997, 121.

¹⁴¹³ Kanta & Rochetti 1989, 297.

¹⁴¹⁴ Driessen & MacDonald 1997, 127.

¹⁴¹⁵ Betancourt 1995, 134· Driessen & Mac Donald 1997, 137· Niemeier 1980, 13-14, n. 90.

¹⁴¹⁶ Driessen & McDonald 1997, 179.

¹⁴¹⁷ Driessen & McDonald 1997, 206.

¹⁴¹⁸ Driessen & Sakellarakis 1997, 63.

Μαλιών¹⁴¹⁹ και άλλες. Ορισμένα, όμως, από τα κτηριακά συγκροτήματα που εξετάζονται καταστρέφονται στην ΥΜ ΙΑ, όπως ο Αζοκέραμος, η Ζου και το Βάι. Η καταστροφή σε αυτά, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, συνδέεται με σεισμική δραστηριότητα (Πίν. 3.4.1). Αυτή η ΥΜ ΙΑ καταστροφή επιβεβαιώνεται σε ολόκληρο το νησί, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω και συνδέεται με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Δυστυχώς, όμως, δεν έχει μελετηθεί και δεν έχει δημοσιευτεί το συνολικό ανασκαφικό υλικό όλων των θέσεων, ούτε έχουν πραγματοποιηθεί έλεγχοι κάτω από όλα τα ΥΜ ΙΒ δάπεδα, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ελλείψεις στη βιβλιογραφία.

Την ΥΜ ΙΑ καταστροφή διαδέχεται μια περαστική περίοδος σκότους. Οι ΥΜ ΙΑ καταστροφές είτε αγνοήθηκαν στην ιστορική αλληλουχία, είτε συνδέθηκαν με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και θεωρήθηκε ότι δεν διατάραξαν την ιστορική συνέχεια σε κάποιο μεγάλο βαθμό.¹⁴²⁰ Αναφορικά με το επιστημονολογικό αυτό ζήτημα προκύπτει το πρόβλημα της ορθότητας της χρονολόγησης των περιόδων και φάσεων των εγκαταστάσεων, που οφείλεται και σε διαφωνίες της επιστημονικής κοινότητας σχετικά με το θέμα. Συγκεκριμένα, ο Ν. Πλάτων, που ανέσκαψε πολλές από τις λεγόμενες «αγρεπαύλεις», σχεδόν αρνήθηκε τη διαδοχή της ΥΜ ΙΑ και της ΙΒ και θεώρησε ότι η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και τα συνεπακόλουθά της γεγονότα, όπως η τέφρα, το τσουνάμι και οι δονήσεις, προκάλεσαν την τελική καταστροφή της Κρήτης.¹⁴²¹ Έτσι, σύμφωνα με τη θεώρηση του Πλάτωνα, το τέλος της εγκατάστασης στα Αχλάδια, στον Άγιο Γεώργιο και στη Ζου, κτηριακά σύνολα τα οποία ανέσκαψε ο ίδιος, είναι στην ΥΜ ΙΑ. Μετέπειτα ερευνητές πρότειναν για την καταστροφή των Αχλαδιών και του Αγίου Γεωργίου μια χρονολόγηση στην ΥΜ ΙΒ,¹⁴²² ενώ για τη Ζου, στην ΥΜ ΙΑ.¹⁴²³ Βεβαίως, η αλλαγή της χρονολόγησης του τέλους μιας εγκατάστασης δημιουργεί ερωτηματικά και για την ορθότητα της χρονολόγησης των φάσεων, όπως αυτές είχαν οριστεί πριν την αλλαγή της χρονολόγησης. Τα ζητήματα χρονολόγησης και τα συναφή με αυτά προβλήματα που προκύπτουν τέθηκαν στις συζητήσεις των κτηριακών συγκροτημάτων που προηγήθηκαν στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας.

Ωστόσο, στο παρόν στάδιο της συγκριτικής και συνθετικής διαδικασίας των δεδομένων και της προσπάθειας για την εξαγωγή συμπερασμάτων η κατάσταση δυσχεραίνει από το πρόβλημα που αναφέρθηκε. Παρατίθεται ένα παράδειγμα, που αφορά

¹⁴¹⁹ Pelon 1966, 578-581.

¹⁴²⁰ Βλ. και Driessen & MacDonald 1997, 105.

¹⁴²¹ Πλάτων 1971, 400.

¹⁴²² Βλ. για τα Αχλάδια: Κεφ.2.3.1 και 2.3.2, για τον Άγιο Γεώργιο: Κεφ.2.4.1. και 2.4.2.

¹⁴²³ Βλ. για τη Ζου: Κεφ.2.5.1 και 2.5.2.

το κτήριο των Αχλαδιών. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα: αν η καταστροφή του κτηρίου έγινε στην ΥΜ ΙΒ, τότε οι δύο φάσεις που πρότεινε ο Ν. Πλάτων, η ΜΜ ΙΙΙΑ-Β και η ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ μετατίθενται χρονικά; Ο ίδιος αναφέρει ότι χρονολόγησε την κατασκευή του κτηρίου με βάση την κεραμική των αποθετών και των δαπέδων. Αν η κεραμική αποδεικνύει ότι η κατασκευή του κτηρίου έλαβε χώρα κατά τη ΜΜ ΙΙΙΑ, τότε το ερώτημα είναι: ποιες και πόσες είναι οι φάσεις του κτηρίου;

- Είναι τρεις, ΜΜ ΙΙΙΑ-Β, ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜΙΑ, ΥΜ ΙΑ-Β;
- Είναι δυο, δηλαδή η κατασκευή μετατίθεται χρονικά στην ΜΜ ΙΙΙΒ, όπως προτείνει ο Λ. Πλάτων, με τον οποίο φαίνεται να συμφωνούν και οι Ε. Ματζουράνη, Γ. Βαβουρανάκης,¹⁴²⁴ ουσιαστικά αρνούμενοι τη χρονολόγηση της κατασκευής στη ΜΜ ΙΙΙΑ του Πλάτωνα με βάση την κεραμική;
- Ή είναι δυο, αλλά το χρονικό φάσμα της β' φάσης μεγεθύνεται;

Το ζήτημα των φάσεων σε σχέση με την αρχική χρονολόγηση του Ν. Πλάτωνα δεν διασαφηνίζεται στη βιβλιογραφία.

Ανάλογα προβλήματα προκύπτουν και σε άλλες εγκαταστάσεις. Τα προβλήματα χρονολόγησης δημιουργούν επακόλουθο πρόβλημα στην τελική συγκριτική εξέταση των κτηριακών συγκροτημάτων. Έτσι, για παράδειγμα, τίθεται το ερώτημα: πώς θα συγκριθεί η κεραμική των αποθετών στα Αχλάδια, η οποία χρονολογείται από τον Ν. Πλάτωνα στην ΜΜ ΙΙΙΑ-Β, ενώ από τον Λ. Πλάτωνα στην ΥΜ ΙΑ, με το Βάι, όπου η κεραμική του αποθέτη χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ; Είναι ή όχι τελικά οι αποθέτες της ίδιας περιόδου; Στον Άγιο Γεώργιο, ο Ν. Πλάτων χρονολογεί το πρωιμότερο στρώμα στην ΜΜ ΙΙΙΑ. Το πρώιμο στρώμα καλύφθηκε από ένα στρώμα αργιλοχώματος με χαλίκια. Ακολουθούν δύο «κύριες» φάσεις: η ΜΜ ΙΙΙΒ και η ΥΜ ΙΑ. Εάν, όμως, η τελική καταστροφή συμβαίνει κατά την ΥΜ ΙΒ, όπως προτείνει ο Λ. Πλάτων και άλλοι μελετητές,¹⁴²⁵ τότε προκύπτει ένα ανάλογο ζήτημα διαδοχής και χρονολόγησης των φάσεων, όπως και στο παράδειγμα των Αχλαδιών.

Τα προβλήματα που προαναφέρθηκαν εμποδίζουν τη δυνατότητα εξαγωγής συγκριτικών αποτελεσμάτων από τη βάση δεδομένων, εφόσον τα δεδομένα που έχουν εισαχθεί αποτελούν τις ποικίλες διατυπωμένες χρονολογικές απόψεις των ανασκαφών και ερευνητών στη βιβλιογραφία και όχι τις προτάσεις που προκύπτουν από την ανάλυση και συζήτηση των εγκαταστάσεων στην παρούσα εργασία. Για το λόγο αυτό, δημιουργήθηκε

¹⁴²⁴ Κεφ. 2.3.2

¹⁴²⁵ Βλ. Κεφ. 2.4.1, 4.2.

έναν συγκριτικό πίνακα για 12 κτηριακά συγκροτήματα της υπαίθρου σε όλη την Κρήτη στα οποία παρουσιάζονται έντονες και χαρακτηριστικές μεταβολές στην ΥΜ ΙΒ. Εξετάζονται, λοιπόν, οι μεταβολές στα παρακάτω:

- πολύθυρα/ κιονωτό προθάλαμο
- κατασκευές εντός της αίθουσας πολυθύρων
- αλλαγή χρήσης της αίθουσας πολυθύρων
- αλλαγές εισόδου/-ων
- δημιουργία δωματίου εισόδου
- κλείσιμο της πρόσβασης προς Δ ή προς τη Δ αυλή
- επεμβάσεις σε αύλειους χώρους
- επιχωμάτωση της «δεξαμενής καθαρμών»
- αύξηση των αποθηκευτικών χώρων
- αύξηση των βιοτεχνικών χώρων
- δημιουργία διαδρόμου/-ων
- δημιουργία ορόφου/κλιμακοστασίου ή ράμπας ανόδου
- δημιουργία αποθέτη

Τα κριτήρια αυτά προέκυψαν από τη συζήτηση που προηγήθηκε για τα κτηριακά συγκροτήματα της υπαίθρου¹⁴²⁶ και από τις μεταβολές που προτείνουν οι Driessen και MacDonald στον κατάλογο τους¹⁴²⁷ – αφού δεν υπάρχει άλλος ανάλογος συγκεντρωτικός κατάλογος. Με βάση τα παραπάνω θα επιχειρηθεί μια σύνθεση των δεδομένων για τα ΥΜ ΙΒ αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες και το τι μπορεί αυτά να σημαίνουν για την κατάσταση της περιόδου.

κτηριακό συγκρότημα	πολύθυρο/ κιονωτό προθάλαμο	κατασκευή/-ές εντός αίθουσας πολυθύρων	αλλαγή χρήσης αίθουσας πολυθύρων	αλλαγή/-ές εισόδου/-ων	δωμάτιο εισόδου	Κλείσιμο πρόσβασης προς Δ αυλή	ορισμός/επεμβάσεις σε αύλειους χώρους	επιχωμάτωση δεξαμενής καθαρμών	αύξηση αποθηκευτικών χώρων	αύξηση βιοτεχνικών χώρων/κτηρίων	δημιουργία διαδρόμων	δημιουργία ορόφου/κλιμακοστασίου ή ράμπας ανόδου	δημιουργία αποθέτη
Άγιος Γεώργιος	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Αμνισός	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι

¹⁴²⁶ Κεφ. 2.1.2., 2.2.2., 2.3.2, 2.4.2., 2.5.2, 2.6.2, 2.7.2., 2.8.2., 2.9.2, 2.10.2.
¹⁴²⁷ Driessen & MacDonald 1997, κεφ.7.

κτηριακό συγκρότημα	πολύθυρο/ κιονωτό προθάλαμο	καπασκευή/-ές εντός αίθουσας πολυθύρων	αλλαγή χρήσης αίθουσας πολυθύρων	αλλαγή/-ές εισόδου/-ων	διώμητιο εισόδου	κλείσιμο πρόσβασης προς Δ αυλή	ορισμός/επιμετρήσεις σε αύλειους χώρους	επιχωμάτωση δεξαμενής καθαρισμών	αύξηση αποθηκευτικών χώρων	αύξηση βιοτεχνικών χώρων/κτηρίων	δημιουργία διαδρόμων	δημιουργία ορόφου/κλιμακοστασίου υπό οάμπτας ανόδου	δημιουργία αποθέτη
Αχλάδια	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι
Βαθύπετρο	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι
Καννιά	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Μακρύγιαλος	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Μύρτος Πύργος	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Νεροκούρου	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι
Νίρου Χάνι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι	Όχι	Ναι	Ναι	Ναι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι
Πρασιά	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι
Σκλαβόκαμπος	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Όχι	Ναι

Πίν. 3.4.2. ΥΜ ΙΒ αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά

Με βάση το συγκριτικό πίνακα 3.4.2. προκύπτει ότι στο Νεροκούρου, στην Αμνισό, στο Νίρου Χάνι, στο Βαθύπετρο και στα Αχλάδια παρατηρούνται αλλαγές στα πολύθυρα ή/και στα κιονωτά πρόπυλα (Σχ. 3.4.1). Συγκεκριμένα, στο Νίρου, το δικιόνιο πρόπυλο κλείνεται και δημιουργείται μια είσοδος από την Α αυλή προς το εσωτερικό της αίθουσας πολυθύρου. Στο Βαθύπετρο, το πολύθυρο επίσης μπλοκάρεται.¹⁴²⁸ Στο Νεροκούρου, ο κιονωτός προθάλαμος κλείνεται περιμετρικά και μία είσοδος δημιουργείται στα Α, ενώ το πολύθυρο της αίθουσας καταργείται. Στα Αχλάδια το πολύθυρο της αίθουσας μετατρέπεται σε δίθυρο. Στην Αμνισό, επίσης, ένα τρίθυρο μετατρέπεται σε δίθυρο, ενώ μια είσοδος στην αίθουσα πολυθύρων κλείνεται και το κιονωτό πρόπυλο, αν υπήρχε, καταργείται. Οι αλλαγές στις αίθουσες με πολύθυρα στο Νεροκούρου, στο Βαθύπετρο, στην Αμνισό και στα Αχλάδια συνάδουν με την αλλαγή χρήσης της αίθουσας. Η αρχική λειτουργία μεταβάλλεται από τελετουργική σε βιοτεχνική-αποθηκευτική, όπως τουλάχιστον υποστηρίζεται για το Βαθύπετρο,¹⁴²⁹ το Νεροκούρου¹⁴³⁰ και τα Αχλάδια.¹⁴³¹ Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και στο

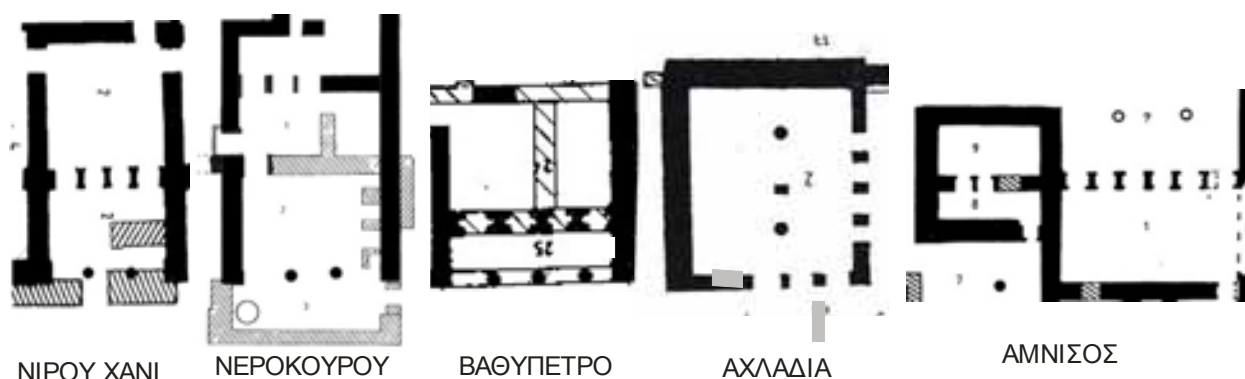
¹⁴²⁸ Driessen & Sakellarakis 1997, 67, εικ.5, αρ.24-5

¹⁴²⁹ Driessen & Sakellarakis 1997, 75-7.

¹⁴³⁰ Kanta & Rochetti 1989, 296, 326.

¹⁴³¹ Κεφ. 2.3.2.

Νίρου, όπου ο αρχικός χαρακτήρας του συγκροτήματος μεταβάλλεται στη β' φάση σε βιοτεχνικό/αποθηκευτικό.¹⁴³²

Σχ. 3.4.1. Κατόψεις με τις YM I(A)/B μεταβολές στα πολύθυρα ή/και στα κιονωτά πρόπυλα των Νίρου Χάνι, Νεροκούρου, Βαθύπετρο, Αχλάδια, Αμνισού

Στο κεφάλαιο που προηγήθηκε, συζητήθηκε ο τελετουργικός χαρακτήρας της αίθουσας πολυθύρων, ως κατά βάση θρησκευτικός. Το γεγονός ότι με τις μεταβολές της YM IB μεταβάλλεται, προφανώς, και ο χαρακτήρας αυτός, και ενδεχομένως καταργείται, δεν σημαίνει ότι καταργείται επίσης και η θρησκευτική τελετουργική πρακτική στο συγκρότημα ή ότι αλλάζει ριζικά η φύση του συγκροτήματος. Οι J. Driessen και Γ. Σακελλαράκης παρατηρούν για το Βαθύπετρο ότι ενώ μεταβάλλεται ο θρησκευτικός, κοινωνικο-αναπαραστατικός τελετουργικός χαρακτήρας του YM IA συγκροτήματος προς χάριν της αύξησης της εσωτερικής εργατικής λειτουργίας, παρόλα αυτά η κύρια λειτουργία του κτηρίου, που εκφράζεται από το «τριμερές ιερό», είναι πιο τονισμένη στη φάση αυτή.¹⁴³³ Δηλαδή, οι στεγασμένοι χώροι, που ήταν τελετουργικής φύσης στην YM IA, αλλάζουν λειτουργία στην YM IB και δέχονται αρχιτεκτονικές μεταβολές, αλλά ο συνολικός και αρχικός χαρακτήρας του συγκροτήματος διατηρείται και τονίζεται στη φάση αυτή, με βάση την εκμετάλλευση και τις αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις στον κεντρικό αύλειο χώρο. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από άλλα συγκροτήματα του αγροτικού χώρου.

Στην αυλή του Νίρου, μια αυλή με τελετουργικό χαρακτήρα,¹⁴³⁴ κατασκευάζονται στη φάση αυτή δύο κυκλικές δεξαμενές και ένας ακανόνιστος τοίχος μπροστά από την τριμερή κλιμακωτή κατασκευή με τα κέρατα «καθοσιώσεως», που η Hitchcock θεωρεί «τριμερές

¹⁴³² Driessen & MacDonald 1997, 52, πίν. 4.12.

¹⁴³³ Driessen & Sakellarakis 1997, 77.

¹⁴³⁴ Rutkowski 1986, 147· Driessen & MacDonald 1997, 179· Hitchcock 2000, 107 κ.α.

ιερό». ¹⁴³⁵ Στα Καννιά, επίσης, την περίοδο αυτή δημιουργείται ένα πιθανό «τριμερές ιερό», στην Α αυλή του κτηρίου. ¹⁴³⁶ Παρά την όποια διαφωνία των αρχαιολόγων για τον ορισμό των κατασκευών αυτών ως «τριμερών» ή όχι ιερών είναι φανερό ότι και στις τρεις περιπτώσεις η θρησκευτική τελετουργία στην Α αυλή τονίζεται ιδιαίτερα στη φάση αυτή με νέες κατασκευές. Το γεγονός ότι οι εσωτερικοί τελετουργικοί χώροι μεταβάλλονται με προσθήκες, αλλαγές και μπλοκαρίσματα και αλλάζουν χρήση, σε συνδυασμό με την έμφαση που παρατηρείται στις θρησκευτικές τελετουργικές πρακτικές σε Α αύλειους χώρους, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εσωτερική τελετουργική-θρησκευτική δραστηριότητα μεταφέρεται σε εξωτερικούς χώρους, οι οποίοι ίσως δεν είναι τυχαίο ότι βρίσκονται στα Α.

Στο Βαθύπετρο και στο Νίρου οι «δεξαμενές καθαρμών» επιχωματώνονται, όπως και στα περισσότερα μινωικά κτήρια, όπου υπάρχουν. ¹⁴³⁷ Η αλλαγή αυτή δεν σημαίνει και πλήρη αλλαγή χρήσης, με εξαίρεση ίσως τις «δεξαμενές καθαρμού» στο Συγκρότημα Β του Παλαίκαστρου. Το γεγονός ότι επιχωματωμένες «δεξαμενές καθαρμού» της ΥΜ Ι περιόδου τείνουν να μην περιλαμβάνουν υλικό καταστροφής, όπως για παράδειγμα η Νότια Οικία της Κνωσού, δείχνει ότι πρόκειται για μια αλλαγή που δεν προκλήθηκε από καταστροφικά γεγονότα αλλά μάλλον από μίαν απόφαση να αλλάξουν οι λατρευτικές πρακτικές. ¹⁴³⁸ Είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι τα λατρευτικά αυτά δωμάτια τροποποιήθηκαν κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο σε χώρους αποθήκευσης/παραγωγής. Όμως, τα δεδομένα για τη «δεξαμενή καθαρμών» του Νίρου, ίσως μπορούν να διαλευκάνουν εν μέρει την αλλαγή αυτή.

Οι J. McEnroe, ¹⁴³⁹ B. Rutkowski, ¹⁴⁴⁰ J. Driessen, C. MacDonald ¹⁴⁴¹ και άλλοι θεωρούν ότι στο συγκρότημα του Νίρου υπήρχε μια «δεξαμενή καθαρμών» που μπαζώθηκε κατά τη διάρκεια της ΥΜ Ι περιόδου. Ο χώρος ονομάστηκε από τον ανασκαφέα «δώμα των 4 πελέκεων», επειδή εντός του βρήκε τέσσερις λατρευτικούς χάλκινους διπλούς πελέκες, και τον ερμήνευσε ως «ιερό του μεγάρου». ¹⁴⁴² Όμως ο ίδιος αργότερα, λόγω του μικρού μεγέθους του χώρου και του αντίστροφου μέγεθους των πελέκεων και εξαιτίας της «εσχάρας» που βρήκε στο χώρο, το ερμήνευσε ως χαλκείο. Την ερμηνεία αυτή δέχεται και

¹⁴³⁵ Hitchcock 2000, 107. Αντίθετα, οι Driessen & MacDonald (1997, 72-3) δεν δέχονται την ερμηνεία της συγκεκριμένης κατασκευής του Νίρου ως «Τριμερούς Ιερού» .

¹⁴³⁶ Driessen & MacDonald 1997, 73.

¹⁴³⁷ Driessen & MacDonald 1997, 60, πίν. 4.18.

¹⁴³⁸ Driessen & MacDonald 1997, 61.

¹⁴³⁹ McEnroe 1982, 10, πιν. 1.

¹⁴⁴⁰ Rutkowski 1986, 132, πιν. III.

¹⁴⁴¹ Driessen & MacDonald 1997, 60, πιν. 4.18.

¹⁴⁴² Ξανθουδίδης 1922, 6.

η Φώτου και θεωρεί ότι πρόκειται για βιοτεχνικό χώρο επεξεργασίας χαλκού.¹⁴⁴³ Ο Β. Rutkowski υποθέτει ότι σε δεύτερη φάση ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη ιερών αντικειμένων ή εργαστήριο.¹⁴⁴⁴ Ο Ν. Πλάτων¹⁴⁴⁵ χαρακτήρισε τον χώρο ως «ιερά κρύπτη», λόγω των ευρημάτων και ενός «ιερού αποθέτη», δηλαδή ενός υπόγειου ορύγματος που εμπεριείχε κωνικά κύπελλα με τεμάχια κισήρεως. Οι τόσο διαφορετικές απόψεις των ερευνητών, που οδηγούν σε ερμηνευτικό αδιέξοδο, δεν είναι αδικαιολόγητες, εφόσον φαίνεται να υπάρχουν ενδείξεις για κάθε μία από τις παραπάνω προτάσεις.

Η αρχική χρήση του χώρου φαίνεται να ήταν η θρησκευτική-τελετουργική, σύμφωνα και με την επισήμανση του McEneaney και την τυπολογική του αναλογία. Το γεγονός ότι στο εσωτερικό της βρέθηκαν ευρήματα τελετουργικού χαρακτήρα δείχνει ότι συνέχισε να θεωρείται ιερός ο χώρος και αφού επιχωματώθηκε και χρησιμοποιήθηκε για τη φύλαξη ιερών τελετουργικών αντικειμένων, που χρησίμευαν μάλλον για τις τελεουργίες που λάμβαναν χώρα στην αυλή.¹⁴⁴⁶ Αλλά στον χώρο βρέθηκαν επίσης άνθρακες, χάλκινα ελάσματα και κωνικά κύπελλα και μια υπόγεια κρυφή «κασέλλα» ή «ιερά κρύπτη» ή «εσχάρα» (Εικ. 3.4.1). Φαίνεται ότι όταν μπαζώθηκε η δεξαμενή, διατηρήθηκε σε αυτό το σημείο το αρχικό βάθος. Εκεί βρέθηκαν κωνικά κύπελλα με τεμάχια κισήρεως, σύμφωνα με τον Πλάτωνα ή κύπελλα μαυρισμένα από καπνό, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, Στ. Ξανθουδίδη.¹⁴⁴⁷ Με βάση τα παραπάνω ευρήματα ο Ξανθουδίδης και η Φώτου πρότειναν τη χρήση του χώρου ως βιοτεχνικού χώρου επεξεργασίας χαλκού. Όμως, αυτός ήταν αναμφιβόλως σκοτεινός για να χρησιμοποιηθεί ως εργαστήριο, σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα. Μήπως είναι πιθανό οι δύο απόψεις να συνδυάζονται και όλοι να έχουν το δίκιο τους; Μήπως τα μαυρισμένα από φωτιά κωνικά κύπελλα χρησίμευαν όντως στη βιοτεχνική παραγωγή χαλκού ή άλλων μετάλλων;

Εικ. 3.4.1. Η «ιερά κρύπτη» ή «εσχάρα» στο Νίρου Χάνι

¹⁴⁴³ Fotou 1997, 46.

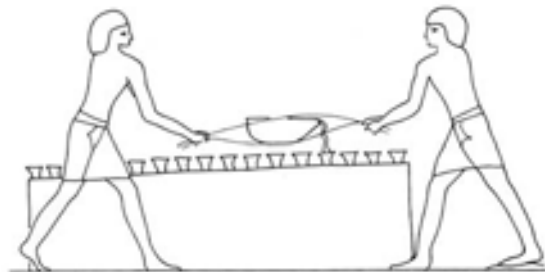
¹⁴⁴⁴ Rutkowski 1986, 27.

¹⁴⁴⁵ Πλάτων 1954α, 449.

¹⁴⁴⁶ Hitchcock 2000, 123.

¹⁴⁴⁷ Ξανθουδίδης 1922, 6.

Στην κυπέλλωση, μια μέθοδο επεξεργασίας πολύτιμων μετάλλων, χρησιμοποιούνταν μικρά κωνικά κύπελλα.¹⁴⁴⁸ Πρόκειται για μια μέθοδο που χρησιμοποιούσαν οι Αιγύπτιοι (Εικ. 3.4.2),¹⁴⁴⁹ οι Ασσύριοι και άλλοι πολιτισμοί την ίδια εποχή, αλλά είναι γνωστό ότι χρησιμοποιήθηκε και στο Λαύριο από το 1500 π.Χ. τουλάχιστον.¹⁴⁵⁰ Ο P. Faure αναφέρει ότι «στην Κρήτη που είναι σχετικά πλούσια σε αργυρούχο μόλυβδο, κατεργαζόταν το θειούχο μόλυβδο από τις αρχές κιώλας της 3ης χιλιετίας π.Χ. με ένα σύστημα που ήταν γνωστό στο Λαύριο, όπου οι Κρήτες είχαν αποβιβάσει γύρω στα 1600 π.Χ.: ξεδιάλεγαν τα κομμάτια του, τα έσπαζαν, τα έπλεναν και τους αφαιρούσαν το θειάφι σε μια φωτιά από ξύλα, που έκαιγε μέσα σε ένα χαντάκι. Ανακάτευαν κατόπι το μολύβι με τα ξυλοκάρβουνα, το οξειδωναν τέλος στο χωνευτήρι και το μετέβαλλαν σε λιθάργυρο για να το ξεχωρίσουν από τα ασήμι... Μπορεί να χρησιμοποιούσαν τη μέθοδο αυτή της οξειδώσεως για να χωρίσουν το χρυσάφι από το ασήμι και το μόλυβδο».¹⁴⁵¹ Σαφώς και ενδέχεται τα μαυρισμένα κύπελλα να χρησιμοποιήθηκαν σε μια παρόμοια διαδικασία, αν και η απόδειξη αυτής της υπόθεσης απαιτεί σχετική έρευνα. Αλλά σε μια τέτοια περίπτωση, η διαδικασία της κυπέλλωσης δεν θα λάμβανε χώρα στο εσωτερικό του μικρού χώρου που εξετάζεται, αλλά σε έναν υπαίθριο. Εντούτοις, τα κύπελλα με το πολύτιμο λιωμένο υλικό θα φυλάσσονταν εκεί μέχρι την ολοκλήρωση της διαδικασίας, όπως ενδεχομένως και άλλα υλικά, μέταλλα, προϊόντα.

Εικ. 3.4.2. Κυπέλλωση

Η παραπάνω σκέψη αποτελεί ένα ακόμη ενδεχόμενο ερμηνείας που αξιοποιεί τα ανασκαφικά δεδομένα, αν και για να αποδειχτεί η αληθοφάνειά του απαιτούνται αναλύσεις των καταλοίπων στα κύπελλα αυτά, έρευνα στη γύρω περιοχή για κατάλοιπα επεξεργασίας μετάλλων κ.λπ. Ωστόσο, ο συνδυασμός φύλαξης τελετουργικών αντικειμένων και πολύτιμων αντικειμένων και πρώτων υλών, και κυρίως χαλκού, σε χώρους με τελετουργικό-θηρησκευτικό χαρακτήρα επισημάνθηκε ήδη και για αυτό μια τέτοια συνδυαστική ερμηνεία φαντάζει ως πιθανή. Η μεταβολή της λειτουργίας του χώρου οδήγησε και στο ταυτόχρονο

¹⁴⁴⁸ Σχετικά με την κυπέλλωση, βλ. www.ancmet.metal.ntua.gr/Exorixi.htm-26kel· wikipedia.org/wiki/Μεταλλουργία-79k· lavrio.gr/find.gr/Data/History/History.htm-9k

¹⁴⁴⁹ Evely 2000, 354, εικ 141.

¹⁴⁵⁰ Παπαδημητρίου & Κορδάτος 2001, 679-698.

¹⁴⁵¹ P. Faure 2002 (1973), 180.

κλείσιμο της εισόδου από την αυλή προς τον προθάλαμο της «δεξαμενής», που αποτελούσε και είσοδο της ΝΑ ενότητας. Την ύπαρξη αυτής της εισόδου αναγνώρισε η Β. Φώτου.¹⁴⁵² Συνεπώς, ενώ οι εσωτερικοί τελετουργικοί χώροι μεταβάλλονται σε χώρους παραγωγής/αποθήκευσης και καταργούνται τα στοιχεία εκείνα που σχετίζονταν με την τελετουργική-θρησκευτική τους φύση, όπως οι «δεξαμενές καθαρμών», οι «μινωικές αίθουσες» ή/και οι «κρύπτες πεσσών»,¹⁴⁵³ οι τελετουργικές πρακτικές φαίνεται να μετατοπίζονται έξω από τα κτήρια και ο εξωτερικός αύλειος χώρος φροντίζεται πλέον περισσότερο. Περιτειχίσματα, αυλόγυροι, «ράμπες» και άλλες νέες κατασκευές προστίθενται (Πίν. 3.4.1).

Η ανάγκη μετατόπισης των τελετουργικών πρακτικών στους αύλειους χώρους συνδέεται με την ανάγκη εκμετάλλευσης του εσωτερικού χώρου για την παραγωγική διαδικασία. Εξάλλου, μέρος της παραγωγικής διαδικασίας πραγματοποιούνταν και σε αύλειους χώρους, όπως αναφέρθηκε στην περίπτωση της Ζου.¹⁴⁵⁴ Η ίδια ανάγκη εξεύρεσης χώρου για παραγωγή και αποθήκευση οδήγησε και σε προσθήκες νέων χώρων, πτερύγων και κτηρίων. Στο Βαθύπετρο, στα Α του παλαιού οικοδομικού συνόλου κατασκευάζονται βιοτεχνικά κτήρια και στο Νίρου μια Β αποθηκευτική πτέρυγα προστίθεται. Στα Αχλάδια, ένα νέο κτήριο, το κτήριο Β, δημιουργείται και στον Μακρύγιαλο κατασκευάζονται προσκτίσματα βιοτεχνικού χαρακτήρα. Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλες θέσεις.¹⁴⁵⁵ Στον Μακρύγιαλο, τα νέα προσκτίσματα ουσιαστικά καταργούν τη Δ αυλή.¹⁴⁵⁶

Αλλαγές στη Δ αυλή ή στο δρόμο προς τη Δ αυλή είναι ορατές σε αρκετά κτηριακά συγκροτήματα της υπαίθρου. Για παράδειγμα, η έξοδος από το κτήριο προς τη Δ αυλή μπλοκάρεται στο Νεροκούρου, και στα Καννιά κλείνεται μια Δ έξοδος (Πίν.3.2), ενώ στην Αμνισό και στο Βαθύπετρο η Δ αυλή ορίζεται με περιτειχίσμα και δημιουργείται ένας μικρός, στενός χώρος. Το κλείσιμο των Δ εισόδων ίσως σχετίζεται με την προτίμηση τοποθέτησης της εισόδου στα Α και Ν. Όπου η είσοδος υπήρχε σε αυτή τη θέση παραμένει και τονίζεται με νέα κατασκευαστικά στοιχεία, όπως τοίχους, τειχίσματα, ράμπες, διαδρόμους κ.λπ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα Αχλάδια, το Νεροκούρου, το Βαθύπετρο, τα Καννιά, ο Μακρύγιαλος, η Πρασά, αλλά και τα Μάλια Ζα, Μάλια Ζβ κ.λπ. Μήπως αυτός ο Α ή Ν προσανατολισμός σχετίζεται με τη νέα χρήση των συγκροτημάτων; Μήπως η δημιουργία χώρων παραγωγής απαιτεί, συμβολικά, προσανατολισμό εισόδου στην Α; Ακόμη, η ανάγκη

¹⁴⁵² Fotou 1997, 40, εικ.3.

¹⁴⁵³ Βλ. και Driessen & MacDonald 1997, 52.

¹⁴⁵⁴ Κεφ. 2.5.2

¹⁴⁵⁵ Driessen & Sakellarakis 1997, 10.

¹⁴⁵⁶ Κεφ. 2.10.2.

για περισσότερο χώρο παραγωγικής δραστηριότητας και αποθήκευσης φαίνεται ότι συνδέεται και με την προσθήκη ορόφου σε κάποια κτήρια, όπως στα Αχλάδια και στο Νεροκούρου, όπου και διαπιστώθηκαν ενδείξεις λειτουργίας αποθηκευτικής/βιοτεχνικής, αλλά και φύλαξης σκευών, στον όροφο.¹⁴⁵⁷

Μια σημαντική παράμετρος, που δίνει το στίγμα των αλλαγών και συνδυάζεται με την κατάργηση των εσωτερικών τελετουργικών χώρων για την εξυπηρέτηση της ανάγκης για τη δημιουργία και την αποθήκευση περισσότερων προϊόντων, είναι το κόστος.¹⁴⁵⁸ Η πλινθοδομή, ένας γρήγορος και φτηνός τρόπος για την κατασκευή τοίχων και στηριγμάτων, ο χωρισμός των δωματίων, η κατασκευή νέων τμημάτων ή κτηρίων κατώτερης ποιότητας από τις ΥΜ ΙΑ κατασκευές χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον την περίοδο αυτή και εξυπηρέτησαν την ανάγκη της δημιουργίας νέων χώρων παραγωγής και αποθήκευσης, που διαφορετικά θα είχε ένα μεγάλο κατασκευαστικό και ενεργειακό κόστος. Είναι προφανές ότι αυτό το επιπλέον κόστος δεν μπορούσε να διατεθεί την περίοδο αυτή, αλλά η διάθεση χώρων για παραγωγή και αποθήκευση ήταν αναγκαία. Προτίμησαν, λοιπόν, καθώς φαίνεται, να καταργήσουν τους χώρους εκείνους που δεν ήταν παραγωγικοί, και κυρίως τους τελετουργικούς, και να τους μετατρέψουν σε παραγωγικούς. Αυτό από μόνο του σημαίνει ανάγκη για αύξηση της παραγωγικότητας. Σημαίνει άραγε και ταυτόχρονη πτώση του θρησκευτικού συναισθήματος; Ποιες ήταν οι αιτίες που επέβαλλαν την ανάγκη αυτή;

Οι Driessen & Σακελλαράκης παρατηρούν ότι στο Βαθύπετρο, σε αντίθεση με την ΥΜ ΙΑ που χαρακτηρίζεται από ανοιχτή πρόσβαση και ευρύχωρους ανοιχτούς χώρους, με «ανακτορικά» χαρακτηριστικά, η ΥΜ ΙΒ χαρακτηρίζεται από μπλοκαρισμένα περάσματα, απαγορευμένη πρόσβαση και αύξηση της εσωτερικής παραγωγικής λειτουργίας. Στη φάση αυτή οι αγροτικές και βιοτεχνικές λειτουργίες μεγέθυναν το σύμπλεγμα. Οι ίδιοι αναρωτιούνται μήπως οι αλλαγές αυτές αντανακλούν την προστασία του φαγητού και της υπόλοιπης παραγωγής και ακόμα την ανάγκη να μπει η παραγωγή υπό την προστασία κάποιας θεότητας.¹⁴⁵⁹

Τα πολύ μικρά χαρακτηριστικά δωμάτια που υπάρχουν σε κάποια κτήρια προ της εισόδου και κατασκευάζονται στη φάση αυτή (Σχ. 3.4.2) ίσως μπορούν να προσθέσουν κάτι στην αναζήτηση της απάντησης για την κατάσταση που επικρατούσε. Στον Μύρτο Πύργο, στην ΥΜ ΙΒ, δημιουργείται ένας μικρός τέτοιος χώρος δίπλα στο μνημειακό πρόπυλο με τον

¹⁴⁵⁷ Kanta & Rochetti 1989, 327.

¹⁴⁵⁸ Driessen & MacDonald 1997, 44.

¹⁴⁵⁹ Driessen & Sakellarakis 1997, 63.

πεσσό (Σχ. 3.4.2, αρ.127). Στο Νίρου, πριν την πυρκαγιά που σήμανε την τελική καταστροφή του κτηριακού συγκροτήματος, το δικιόνιο πρόπυλο μπλοκάρεται, ο προθάλαμος ανακατασκευάζεται¹⁴⁶⁰ και εντός του δημιουργείται ένας μικρός χώρος (Σχ. 3.4.2, αρ.2). Στον Μακρύγιαλο, ανάλογος φαίνεται να είναι ο χώρος προ της εισόδου στην κεντρική αυλή. Η είσοδος αυτή δημιουργείται στην ΥΜ ΙΒ με το κλείσιμο της αυλής από Ν (Σχ. 3.4.2, αρ.19). Στη Ζου μια κατασκευή στον αύλειο χώρο 4, προ της εισόδου, μοιάζει να υπάγεται σε αυτήν την κατηγορία των χώρων που εξετάζονται, αν και η δημιουργία του χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ – έχοντας υπόψη το πρόβλημα της χρονολόγησης που αναλύθηκε πιο πάνω.¹⁴⁶¹

Στον Άγιο Γεώργιο, το δωμάτιο εισόδου δεν βρίσκεται στην είσοδο του κτηριακού συγκροτήματος, η οποία δεν σώζεται, αλλά στην είσοδο της ενότητας χώρων του ανώτερου ανδρήρου, του πιο περίπλοκου και προσεγγμένου τμήματος της κατασκευής, που χαρακτηρίζεται εργαστηριακό/αποθηκευτικό.¹⁴⁶² Ο ανασκαφέας αναφέρει τον χώρο αυτό ως «φυλάκιο». Ήταν άραγε οι χώροι αυτοί φυλάκια; Ίσως οι τυπολογικές σχέσεις αναλογίας να ξεγελούν και να μην είχαν τελικά την ίδια λειτουργία, ωστόσο και ο όρος φυλάκιο είναι προβληματικός.

Οι όροι «θυρωρείο» και «φυλάκιο» τείνουν να αποδίδονται σε μικρά, ορθογώνια δωμάτια που συνδέονται με προθαλάμους εισόδου και κατ' άξονα με διαδρόμους προσέλευσης, ή ανοίγουν διαδρόμους εισόδου στα δεξιά τους. Οι όροι χρησιμοποιούνται λόγω έλλειψης καλύτερης ερμηνείας και θεωρείται ότι «φιλοξενούσαν» έναν επόπτη ή επιστάτη ή φρουρό. Ο όρος αρχικά χρησιμοποιήθηκε από τον Evans για έναν μικρό χώρο στη νοτιοδυτική είσοδο της Κνωσού. Σε μερικά από αυτά τα μικρά δωμάτια εισόδων υπάρχει ένα θρανίο, γεγονός που σύμφωνα με τη Hitchcock μπορεί να σημαίνει ότι ένας αριθμός από επισκέπτες ίσως να διάλεγε να χρονοτριβεί ή ίσως να περιμένει να γίνει δεκτός σε μία συγκεκριμένη περιοχή.¹⁴⁶³ Στον Άγιο Γεώργιο και στη Ζου, το θρανίο βρίσκεται στον προθάλαμο μετά την είσοδο και ο χώρος αυτός αναφέρεται ως δωμάτιο αναπαυτήριο από τον ανασκαφέα.¹⁴⁶⁴ Στη συζήτηση για τα δύο συγκροτήματα που προηγήθηκε στο δεύτερο μέρος, διαπιστώθηκε ότι σε αυτά πραγματοποιούνταν έντονες βιοτεχνικές λειτουργίες και διατυπώθηκε η υπόθεση ότι μπορεί να εξυπηρετούσαν και τη διάθεση των βιοτεχνικών και

¹⁴⁶⁰ Ξανθουδίδης 1922, 5· Driessen & MacDonald 1997, 178-180· Driessen 1982, 47-48.

¹⁴⁶¹ Βλ. Κεφ.2.5.2.

¹⁴⁶² Βλ. Κεφ.2.4. 2.

¹⁴⁶³ Hitchcock 2000, 74.

¹⁴⁶⁴ Κεφ. 2.4.1, 5.1.

αγροτικών προϊόντων που παράγονταν επί τόπου, ως «εμπορικά» των εργαστηρίων.¹⁴⁶⁵ Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, κάλλιστα θα λειτουργούσε η προαναφερόμενη άποψη της Hitchcock.

¹⁴⁶⁵ Κεφ. 2, 4.2, 5.2.

Η Hitchcock συγκρίνει τους μικρούς αυτούς χώρους των συγκροτημάτων της Κρήτης με τα δωμάτια αρχείων της μυκηναϊκής Πύλου (Σχ. 3.3.3.3, αρ. 7-8). Τα δωμάτια 7 και 8 στην Πύλο, που ανοίγονται στο πρόπυλο (Σχ. 3.4.3, αρ. 1,2) με έναν τρόπο παρόμοιο με τα «μινωικά» «φυλάκια», περιείχαν το κύριο αρχείο του ανακτόρου. Οι C. Blegen και M. Rawson είδαν τη θέση και τη διεύθυνση του δωματίου 7 ως «ταιριαστή είσοδο για ανθρώπους που συναλλάσσονταν»,¹⁴⁶⁶ ενώ ως χώρους στάσης των φρουρών ερμήνευσαν τις μικρές τετράγωνες εξέδρες που γειτνιάζαν με την είσοδο στον προθάλαμο (Σχ.3.4.3, αρ. 5) και την κεντρική αίθουσα (Σχ. 3.4.3, αρ. 6).

Σχ. 3.4.3. Κάτοψη «ανακτόρου» της Πύλου

Η Hitchcock επισημαίνει ότι τα αρχεία της Γραμμικής Α και των σφραγισμάτων τείνουν να συνδέονται με τις «μινωικές αίθουσες», που βρίσκονται εντελώς εντός των κτηρίων. Η περίπτωση του Νίρου, όμως, θα μπορούσε να τα συνδυάζει και τα δύο, καθώς ο χώρος είναι τμήμα της πρώην «μινωικής αίθουσας». Στον Μύρτο Πύργο, αυτό βρίσκεται δίπλα στο μνημειακό πρόπυλο του θρησκευτικού συγκροτήματος και ανοίγεται προς την αυλή. Στον Μακρύγιαλο, όπως εξάλλου και στο Νίρου, το δωμάτιο βρίσκεται μπροστά από την είσοδο στο σύμπλεγμα και την κεντρική αυλή – μια αυλή που και στις τρεις περιπτώσεις αποτελούσε χώρο θρησκευτικών τελετουργιών.

Έχει αναφερθεί ότι ο Ν. Πλάτων, ο Στ. Αλεξίου, η Α. Πιλάλη-Παπαστεργίου, ο Ρ. Faure και άλλοι μελετητές θεώρησαν ότι η άσκηση της «μινωικής» λατρείας ήταν σχετική με τη γονιμότητα της γης και ότι στο ιερό γινόταν ανάθεση γεωργικών προϊόντων και άλλων δώρων, συνδεδεμένη με το έθιμο των *απαρχών*, δηλαδή της προσφοράς των πρώτων καρπών στα ιερά.¹⁴⁶⁷ Το ίδιο υποστηρίχθηκε και στο δεύτερο μέρος της παρούσης εργασίας με αφορμή την αποθήκευση στον Μύρτο Πύργο. Η πρακτική αυτή, δηλαδή το «ανατιθέναι», αναφέρεται στην αρχαϊκή και κλασική αρχαιότητα. Οι πόροι που εισέρρεαν στο Ιερό θεωρούνταν κεφάλαιο του ναού.¹⁴⁶⁸ Η οικονομική αυτή διαδικασία που καλύπτεται από τελετουργικό μανδύα ίσως εξηγεί τον ρόλο αυτών των μικρών δωματίων σε εγκαταστάσεις με έντονο τελετουργικό χαρακτήρα, όπως οι παραπάνω περιπτώσεις. Ενδεχομένως,

¹⁴⁶⁶ Blegen & Rawson 1966, 93-99.

¹⁴⁶⁷ Αλεξίου 1964, 86-88· Πλάτων 1974, 96· Πιλάλη-Παπαστεργίου 1987α, 189, 191 κ.α.

¹⁴⁶⁸ Βλ. Κεφ. 2.10.2.

δηλαδή, τα μικρά αυτά δωμάτια να λειτούργησαν ως ένας χώρος καταγραφής των προσφορών των πιστών πριν εισέλθουν στο εσωτερικό. Αυτό όμως δε σημαίνει πως ό,τι καταγραφόταν στην είσοδο παρέμενε εκεί με τη μορφή αρχείου. Εξάλλου, δεν γνωρίζουμε εάν τυχόν υπήρχαν φθαρτά υλικά πάνω στα οποία κρατούσαν πληροφορίες και τα οποία δεν σώθηκαν.

Η παραπάνω σκέψη δεν μπορεί εύκολα να επιβεβαιωθεί, αλλά μπορεί να συνδέει τις απόψεις πολλών ερευνητών και τα αρχαιολογικά δεδομένα. Πάντως, εάν τελικά κάτι τέτοιο συνέβαινε, γιατί η «λογιστική» αυτή δραστηριότητα να καταγράφεται έντονα στην ΥΜ ΙΒ και όχι στην ΥΜ ΙΑ, οπότε ο τελετουργικός χαρακτήρας των κτηριακών συνόλων είναι πιο ξεκάθαρος; Ενδεχομένως, διότι υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη εποπτείας της οικονομικής αυτής δραστηριότητας, οργάνωσης και ελέγχου των πόρων που εισέρχονταν, και ίσως εξέρχονταν στην περίπτωση του ανταλλακτικού εμπορίου, μιας δραστηριότητας που φαίνεται ότι λάμβανε χώρα στα κτήρια με εντονότερο βιοτεχνικό χαρακτήρα, όπως ο Άγιος Γεώργιος και η Ζου. Οι Driessen και MacDonald ισχυρίζονται ότι στα τέλη της ΥΜ ΙΑ περιόδου και κατά τη διάρκεια της ΥΜ ΙΒ, η κύρια φροντίδα της Κρήτης φαίνεται ότι ήταν η παραγωγή, η αποθήκευση και η προστασία της τροφής, η προστασία των κοπαδιών και ο συγκεντρωτισμός της βιοτεχνικής παραγωγής. Αυτή η εξέλιξη συνοδευόταν από πολιτική αποσπασματικοποίηση, μια αύξηση της κοινωνικής ανισότητας και αλλαγές στον τελετουργικό και θρησκευτικό συμβολισμό.¹⁴⁶⁹ Και ενώ, όπως προτάθηκε, οι θρησκευτικές τελετουργίες γίνονταν κυρίως στους αύλειους χώρους, ο κόσμος που προσερχόταν για λατρευτικούς σκοπούς δεν εισερχόταν στο εσωτερικό των κτηρίων ή αυτό συνέβαινε περιορισμένα. Η απαγορευμένη πρόσβαση είναι ένα χαρακτηριστικό της περιόδου.¹⁴⁷⁰

Με βάση τα παραπάνω, είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι στην ΥΜ ΙΒ ο έλεγχος της διαχείρισης των κτηρίων, της παραγωγής και της αποθήκευσης, που λάμβανε χώρα σε αυτά, συντάσσεται με την ανάγκη εποπτείας της οικονομικής δραστηριότητας, οργάνωσης και ελέγχου των πόρων που εισέρχονται, παράγονται και εξέρχονται. Οι αλλαγές αυτές δεν καταργούν τον βασικό χαρακτήρα των κτηριακών συγκροτημάτων, αλλά επικεντρώνονται στον έλεγχο και την προστασία του κτηρίου και του status quo που αντιπροσωπεύει¹⁴⁷¹ και στην εκμετάλλευση και προάσπιση της «περιουσίας» του. Πρόκειται μάλλον για ένα «εκφυλιστικό» φαινόμενο.

¹⁴⁶⁹ Driessen & MacDonald 1997, 103.

¹⁴⁷⁰ Driessen & MacDonald 1997, 45-47.

¹⁴⁷¹ Όπως προτάθηκε και στη συζήτηση για τα Αχλάδια, Κεφ. 2.3.2.

Το κλειδί για να εξηγηθεί ένα τέτοιο φαινόμενο μπορεί να είναι η σεισμική καταστροφή της ΥΜ ΙΑ και ό,τι επακολούθησε. Σύμφωνα με τον Prince, «οι κοινωνίες που υφίστανται καταστροφές δεν μπορούν να ξαναγίνουν κανονικές μέχρι να αποκατασταθεί το κοινωνικό πλεόνασμα».¹⁴⁷² Οι Driessen και MacDonald δείχνουν ότι η ΥΜ ΙΑ κρίση που επακολούθησε την ΥΜ ΙΑ σεισμική καταστροφή προκάλεσε μια βαθμιαία παρακμή ενός αριθμού θέσεων, μείωση του πληθυσμού, αλλαγή στις τέχνες και τη λατρεία, στα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά συστήματα της Κρήτης.¹⁴⁷³ Οι ίδιοι πιστεύουν ότι ο σεισμός της ΥΜ ΙΑ, που συνδέεται με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, θα μπορούσε να είχε προκαλέσει αυτές τις αλλαγές, εξαιτίας της ευαισθησίας στην κοινωνική, οικονομική και οικολογική ισορροπία, και να επέφερε μια αύξηση στην αποσπασματικοποίηση της πολιτικής δύναμης, τη δημιουργία νέων κοινωνικών ομάδων με αυξημένη ανισότητα, καθώς και αλλαγές στο τελετουργικό.

Εάν ληφθεί υπόψη ότι η κρίση αγγίζει όλα τα άτομα της κοινωνίας την ίδια στιγμή,¹⁴⁷⁴ τότε μπορεί να εξηγηθεί και το πώς έγιναν αποδεκτές από τον κόσμο οι μεταβολές των τελετουργικών ανοικτών δημόσιων κτηρίων σε κλειστά ελεγχόμενα βιοτεχνικά/αποθηκευτικά κέντρα, προφανώς για χάρη της κοινότητας, αρχικά. Η γενική ανασφάλεια και τα νέα δεδομένα, όμως, ίσως υπήρξαν αντικείμενο εκμετάλλευσης, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια έντονη κοινωνική διαφοροποίηση, που δεν υπήρχε έως τότε σε αυτό το βαθμό. Η κριτική και η αντιπαράθεση θα οδήγησε σε κοινωνική σύγκρουση που αποδιοργάνωσε την κοινωνία.¹⁴⁷⁵ Και οι καταστροφές στο τέλος της ΥΜ ΙΒ αποτέλεσαν το καίριο χτύπημα σε ένα σύστημα που παρέπαιε.

¹⁴⁷² Prince 1920, 143.

¹⁴⁷³ Driessen & MacDonald 1997, 105 κ.ε.

¹⁴⁷⁴ Driessen & MacDonald 1997, 112.

¹⁴⁷⁵ Βλ. και Driessen & MacDonald 1997, 112.

3.5. Τελική Ανακτορική – Μετανακτορική Περίοδος (ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙ)

Η περίοδος που ακολούθησε την ΥΜ ΙΒ καταστροφή σήμαινε και σημαντική διακοπή της εξέλιξης του αγροτικού κόσμου, την κατάρρευση πιθανώς της περιφερειακής γεωργικής, βιοτεχνικής και μεταποιητικής οικονομίας, που είχε ανθίσει κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Πράγματι, η ΥΜ ΙΙ παραμένει για την ώρα πολύ αινιγματική για να επιτρέψει περισσότερη ιστορική ακρίβεια, όπως αναφέρουν οι Driessen και MacDonald.¹⁴⁷⁶ Για καμία εγκατάσταση του αγροτικού χώρου δεν υπάρχουν στοιχεία, στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, ως προς την περίοδο αυτή, εκτός κάποιων ενδείξεων συνέχειας στο Νεροκούρου.¹⁴⁷⁷ Στην αμέσως επόμενη περίοδο, την ΥΜ ΙΙΙ, ξεκίνησαν βαθμιαία νέα οικοδομικά προγράμματα. Οι διαφορές της ΥΜ ΙΙΙ με την ΥΜ Ι είναι μεγάλες. Αυτές περιελάμβαναν ένα πιο αναπτυγμένο γραφειοκρατικό σύστημα με καλύτερα οργανωμένη κτηνοτροφία, όπως μπορεί κανείς να καταλάβει από τις πινακίδες της Γραμμικής Β. Οι πινακίδες της Κνωσού, πράγματι, δείχνουν πώς αυτή ήλεγχε τεράστιους αριθμούς κοπαδιών και μεγάλες ποσότητες υφαντών. Ο Ρ. Halstead υποστήριξε ότι η εξέλιξη αυτή αναπτύχθηκε πέρα από τη χρήση μαλλιού για έμμεση αποθήκευση, τόσο ως απόθεμα, όσο και ως πόρος πρώτων υλών για ανταλλάξιμα αγαθά¹⁴⁷⁸. Οι Driessen και MacDonald υποθέτουν ότι αυτό αντιπροσωπεύει μια από τις μεγαλύτερες εξελίξεις «από τα μινωικά επαρχιακά κέντρα ελέγχου στο μυκηναϊκό κρατικό σύστημα».¹⁴⁷⁹

Οι εγκαταστάσεις της υπαίθρου εξαφανίζονται, ενώ κάποιες ενδείξεις χρήσης διαπιστώνονται μόνο σε ελάχιστες από αυτές. Από τις εγκαταστάσεις που εξετάζονται στην Ανατολική Κρήτη μόνο στον Μύρτο Πύργο και ίσως στον Άγιο Γεώργιο υπάρχουν ενδείξεις χρήσης της ΥΜ ΙΙΙ. Συγκεκριμένα, ο Gadogan αναφέρει ΥΜ ΙΙΙΓ τυχαία ευρήματα στον Μύρτο Πύργο¹⁴⁸⁰ και ο Λ. Πλάτων, με βάση ευρήματα που χρονολογεί στη ΥΜ ΙΙΙ, θεωρεί ότι ορισμένα αρχιτεκτονικά προσκτίσματα και επεμβάσεις στο κτηριακό συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου κατασκευάστηκαν την περίοδο αυτή. Οι Driessen και MacDonald πιστεύουν όμως ότι η ανακατάληψη του συγκεκριμένου κτηριακού συγκροτήματος και οι επεμβάσεις σε αυτό έγιναν κατά την ΥΜ ΙΒ και όχι την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.¹⁴⁸¹ Και πάλι ανακύπτει ζήτημα χρονολόγησης που επηρεάζει σαφώς τη δυνατότητα σύγκρισης των εγκαταστάσεων,

¹⁴⁷⁶ Driessen & MacDonald 1997, κεφ. 6.

¹⁴⁷⁷ Driessen & MacDonald 1997, 125.

¹⁴⁷⁸ Halstead 1990, 160

¹⁴⁷⁹ Driessen & MacDonald 1997, 103.

¹⁴⁸⁰ Κεφ. 2.6.1.

¹⁴⁸¹ Κεφ. 2.4.1.

ανάλογο με εκείνο που είχε επισημανθεί για το τέλος της Μεσομινωικής και την αρχή της Νεοανακτορικής περιόδου¹⁴⁸².

Στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο διαπιστώνεται ανακατάληψη ή χρήση του χώρου σε αρκετά κτηριακά συγκροτήματα της υπαίθρου. Από αυτά, εκτός από τον Μύρτο Πύργο που αναφέρθηκε, στα Καννιά,¹⁴⁸³ στη Ζώμινθο,¹⁴⁸⁴ και ίσως στην Αμνισό¹⁴⁸⁵ υπάρχουν ΥΜ ΙΙΙ τεκμήρια. Στα Καννιά, το Α τμήμα του κτηρίου με το «τριμερές ιερό» συνέχισε να χρησιμοποιείται ως λατρευτικό κέντρο έως την τελική του καταστροφή στην ΥΜ ΙΙΙΒ. Στο Α τμήμα του κτηριακού συγκροτήματος στη Ζώμινθο, επίσης, διαπιστώνεται ΥΜ ΙΙΙΑ χρήση. Ίσως η τελετουργική-θρησκευτική πρακτική, που διαπιστώνεται στη Ζώμινθο,¹⁴⁸⁶ στον Μύρτο Πύργο,¹⁴⁸⁷ στα Καννιά¹⁴⁸⁸ και στην Αμνισό,¹⁴⁸⁹ πριν την καταστροφή, να αποτελεί και έναν βασικό λόγο για τον οποίο οι άνθρωποι συνέχισαν να δηλώνουν την παρουσία τους στις θέσεις αυτές.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Μύρτου Πύργου, όπου τα ΥΜ ΙΙΙ ευρήματα είναι τυχαία και δεν αποδεικνύεται κατοίκηση ή σταθερή χρήση του λόφου, καθώς δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικές κατασκευές της περιόδου αυτής. Τα ευρήματα, όμως, παρά την έλλειψη νέων κατασκευών και σε σχέση με την ερμηνεία του ΥΜ κτηριακού συγκροτήματος ως τελετουργικού κέντρου θρησκευτικού χαρακτήρα,¹⁴⁹⁰ μας παραπέμπουν πιθανώς, παρά την αποσπασματική εικόνα, σε μια συνέχεια, αν όχι χρήσης, έστω επίσκεψης του κόσμου σε ένα λατρευτικό κέντρο που είχε καταστραφεί. Εξάλλου, φαίνεται πως η λατρευτική πρακτική συνεχίστηκε με κάποιο τρόπο ως τα ελληνιστικά χρόνια στον Μύρτο Πύργο, όπως συνέβει και στη γειτονική Σύμη. Σίγουρα η ύπαρξη λατρείας στον ίδιο ιερό χώρο και παρά τις όποιες μεταβολές δηλώνει μια μορφή συνέχειας, όπως έχει ήδη συζητηθεί.

Μετά τη μεγάλη καταστροφή, στο τέλος της ΥΜ Ι, και την αποδυνάμωση του κεντρικού ελέγχου της επίσημης λατρείας, οι μικροί οικισμοί που δημιουργήθηκαν διέθεταν το δικό τους ιερό. Πρόκειται για ένα δωμάτιο με θρανίο, πάνω στο οποίο βρέθηκαν τοποθετημένα τα ειδώλια της θεάς «μεθ' υψωμένων χειρών» και άλλα ιερά σύμβολα, που καταδεικνύουν τη συνέχεια της λατρείας, όπως: κέρατα, πουλιά, φίδια, πήλινοι σωλήνες, κ.λπ. Στην

¹⁴⁸² Κεφ. 3.2.

¹⁴⁸³ Driessen & MacDonald 1997, 206.

¹⁴⁸⁴ Driessen & MacDonald 1997, 126.

¹⁴⁸⁵ Schafer 1992, 158, 224.

¹⁴⁸⁶ Σακελλαράκης 1983, 498.

¹⁴⁸⁷ Κεφ. 2.6.2.

¹⁴⁸⁸ Driessen & MacDonald 1997, 206.

¹⁴⁸⁹ Μαρινάτος 1932, 76-94.

¹⁴⁹⁰ Κεφ. 2.6.2.

Κνωσό, στο Γάζι, στα Καννιά Γόρτυνας, στο Καρφή βρέθηκαν τέτοιου τύπου ιερά με εντυπωσιακά ειδώλια της «θεάς με τα υψωμένα χέρια».

Εν κατακλείδι, φαίνεται ότι παρά την κατάρρευση του ΥΜ Ι συστήματος, την οικονομική και φυσική καταστροφή των συγκροτημάτων της υπαίθρου, η θρησκευτική πρακτική μάλλον επέζησε. Εξάλλου, είναι γνωστή η ανά τους αιώνες πρακτική των πιστών να συνεχίζουν να τιμούν το «Θείο» στον ίδιο ιερό χώρο, παρά το γεγονός ότι τα κτήρια μπορεί να έχουν καταστραφεί και οι θεοί να έχουν αλλάξει. Ακόμη και σήμερα, οι Κρητικοί ανεβαίνουν στα «Ιερά κορυφής». Στο μινωικό ιερό κορυφής του Βρύσινα, το «Άγιο Πνεύμα» πανηγυρίζει ακόμη κάθε καλοκαίρι και οι πιστοί, όπως συνέβαινε στον ίδιο τόπο πριν χιλιάδες χρόνια, συνεχίζουν να πορεύονται στον «ιερό δρόμο» «ορειβατώντας»¹⁴⁹¹ (Εικ. 3.5.1).

Εικ. 3.5.1. Ιερή πορεία πιστού προς το «Άγιο Πνεύμα» του Βρύσινα, κουβαλώντας τη λατρευτική εικόνα της Παναγίας. 19 Ιουνίου 2005, Παραμονή Αγίου Πνεύματος

¹⁴⁹¹ Σχετικά με την «ορειβασία», βλ. Burkett 1993, 594.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η κυρίαρχη ερμηνευτική προσέγγιση των συγκροτημάτων του «αγροτικού χώρου» περιορίζεται μέχρι σήμερα στον παρωχημένο όρο *έπαυλη* και στις προσπάθειες για επιμέρους ταξινομήσεις σε *αστική έπαυλη* (*mansion villa*), *αγρεύπαυλη* (*rural villa* ή *country house*), *αγροικία* (*farmstead*) και σε συνάρτηση με την τοπογραφική τους τυπολογία (απομονωμένη, σε οικισμό, σε πόλη).¹⁴⁹² Οι ευγενείς τοπάρχες που διέθεταν εντυπωσιακές αστικές και εξοχικές επαύλεις εκατοντάδων τετραγωνικών μέτρων, με χώρους υποδοχής, τραπεζαρίες, οικιακά ιερά, τουαλέτες, λουτρά, διακοσμητικές δεξαμενές με χρυσόψαρα στην αυλή για να παίζουν τα αρχοντόπουλα, αποθήκες, «λογιστικά» αρχεία, τεράστια ακίνητη περιουσία προς εκμετάλλευση στη γύρω περιοχή... μάλλον μας παραπέμπουν σε άλλη ιστορική περίοδο, ή σε ένα «εκστατικό όραμα»,¹⁴⁹³ παρά στο προϊστορικό περιβάλλον της Κρήτης. Δυστυχώς, οι ονοματολογίες, οι τυπολογίες και προσλήψεις αυτές και η εμμονή στη στήριξή τους οδηγούν σε σύγχυση και ερμηνευτικά αδιέξοδα, αφού δεν συνεξετάζουν με σαφήνεια τα αντικειμενικά αρχαιολογικά δεδομένα και τις συνάφειές τους.

Στην παρούσα εργασία, εξετάστηκε αναλυτικά ένα μέρος των εγκαταστάσεων του αγροτικού χώρου, δηλαδή εκείνων που ορίζονται, σύμφωνα με την προαναφερθείσα ορολογία, ως «αγρεπαύλεις» και «αγροικίες». Πρόκειται για δέκα εγκαταστάσεις στην Α Κρήτη που καλύπτουν όλο το χρονολογικό φάσμα της μινωικής εποχής. Η χρήση του αγροτικού χώρου στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού ξεκινάει στην ΠΜ περίοδο, στα ανατολικά, αλλά οι περισσότερες αντιστοιχες εγκαταστάσεις κατασκευάζονται στο τέλος της ΜΜ περιόδου και ανθίζουν στη διάρκεια της Νεοανακτορικής περιόδου. Την αναλυτική προσέγγιση των εγκαταστάσεων ακολούθησε η συγκριτική συνεξέτασή τους με άλλες εγκαταστάσεις του «αγροτικού», αλλά και του «αστικού», χώρου σε όλη την Κρήτη. Προέκυψαν, έτσι, συμπεράσματα και προτάσεις ανά χρονική περίοδο, αφού ο χαρακτήρας πολλών από αυτές μεταβλήθηκε σταδιακά με τον χρόνο.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, στην ΜΜ ΙΑ περίοδο δημιουργούνται δύο μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα, στην Αγία Φωτιά και στο Χαμαίζι, που συνεχίζουν την παράδοση των ΠΜ εγκαταστάσεών τους. Πρόκειται μάλλον για πρώιμα βιοτεχνικά κτήρια, που εξυπηρέτησαν, όπως φαίνεται, κάποιες μορφές παραγωγής και μια σχετικό με την παραγωγή αυτή οικονομική διακίνηση. Η Αγία Φωτιά, με το χαρακτηριστικό ορθογώνιο σχήμα και το εσωτερικό, επαναλαμβανόμενο, πρότυπο οργάνωσης του «τετραγώνου σε

¹⁴⁹² Hägg 1997, 229.

¹⁴⁹³ Βλ. και Ζώης 1996.

τετράγωνο», εάν δεν αποτέλεσε μια προγονική μορφή για τα βιοτεχνικά ορθογώνια μινωικά κτήρια, σίγουρα υπήρξε ένα από τα πρώτα που διέθετε τα χαρακτηριστικά αυτά. Στο Χαμαίζι, βρέθηκε ένα ανάλογο, αλλά ελλειπτικής κάτοψης, κτήριο, που συνδύαζε βιοτεχνικές, αποθηκευτικές και τελετουργικές θρησκευτικές λειτουργίες .

Ανάλογο είναι και το MM II-III κτήριο στον Μύρτο Πύργο, που ήταν μάλλον αρχικά ορθογώνιο, όπως και η Αγία Φωτιά, προτού προστεθεί σε αυτό η ΒΔ τελετουργική πτέρυγα της Νεοανακτορικής περιόδου. Η βιοτεχνική παραγωγή στη MM περίοδο αφορά τη μεταλλοτεχνία, τη λιθοτεχνία και την κεραμουργία, ενώ το κτήριο διέθετε αποθηκευτικούς χώρους με ιερό. Ο συνδυασμός παραγωγής, αποθήκευσης και θρησκείας είναι εμφανής και στον Μύρτο Πύργο και στο Χαμαίζι, ενώ δεν διαπιστώνεται στην Αγία Φωτιά. Και στα δύο κτηριακά συγκροτήματα υπήρχε μια δεξαμενή στην πλακόστρωτη αυλή, που ενδεχομένως είχε θρησκευτική τελετουργική σημασία. Η διοικητική οργάνωση των δραστηριοτήτων στον λόφο του Μύρτου και η δυνατότητα ανταλλακτικού εμπορίου που προσέφερε η γειννίαση με τη θάλασσα αποτελούσαν προφανώς χαρακτηριστικές δραστηριότητες στην εγκατάσταση.

Η MM IIIB-YM IA εγκαινιάζει μια νέα περίοδο για τον αγροτικό χώρο, περίοδο άνθησης. Νέα μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα εμφανίζονται στην ύπαιθρο. Πρόκειται για κτήρια πολυλειτουργικά, που συσσεγάζουν παραγωγικές/αποθηκευτικές/οικονομικές/ανταλλακτικές/διοικητικές/τελετουργικές/θρησκευτικές λειτουργίες. Η αρχιτεκτονική τους ποικίλλει ανάλογα με τον κύριο τομέα λειτουργίας τους και ο εσωτερικός διαχωρισμός των ζωνών δραστηριότητας μεγεθύνει τα κτήρια και τα κάνει πολυπλοκότερα. Ο συνδυασμός των παραγωγικών και αποθηκευτικών δραστηριοτήτων με τη θρησκευτική τελετουργική πρακτική παρατηρείται σε πολλά από αυτά. Στην περίπτωση του Μύρτου Πύργου, που προαναφέρθηκε, το θρησκευτικό τελετουργικό υπερισχύει, φαίνεται, στην YM I περίοδο, όπως δείχνουν οι νέες πτέρυγες θρησκευτικού-τελετουργικού χαρακτήρα προστίθενται στα ΒΔ και στα Ν του παλαιού κτηρίου, ορίζοντας την περιφέρεια μιας κεντρικής αυλής τελετουργικού χαρακτήρα, στην οποία προσανατολίζονται οι εντυπωσιακές και χαρακτηριστικές προσόψεις των νέων οικοδομημάτων. Πρόκειται για την αυλή με την προηγούμενη δεξαμενή της MM περιόδου, η οποία στην YM μπαζώνεται, όχι αλλάζοντας χαρακτήρα, αφού ενδεχομένως συνεχίζει να χρησιμοποιείται τελετουργικά, ως χοροστάσι, αλλά μεταβάλλοντας την τελετουργική πρακτική.

Στον Μακρύγιαλο, που πρωτοοικοδομείται μάλλον στην YM IA περίοδο, υπάρχει μια ακόμη θρησκευτική εγκατάσταση. Στην δεύτερη φάση του, όπως και στο Βαθύπετρο, δημιουργούνται προσκίσματα, που φαίνεται ότι εξυπηρέτησαν τη βιοτεχνική/αγροτική

παραγωγή. Οι νέες κατασκευές δεν βρίσκονται στα Α, όπως στο Βαθύπετρο, αλλά στα Δ, και για τη δημιουργία τους καταργείται η Δ αυλή. Σε ορισμένα από τα κτηριακά συγκροτήματα του αγροτικού χώρου, ο τελετουργικός χαρακτήρας που φαίνεται να έχουν στη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο περιορίζεται στην ΥΜ ΙΑ/Β προς χάριν βιοτεχνικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων ή συγκεκριμενοποιείται σε τομείς ειδικού προορισμού. Τέτοιες μεταβολές διαπιστώνονται στον Άγιο Γεώργιο, στα Αχλάδια και στη Ζου. Ακόμη και στο «ανάκτορο» της Κνωσού έχει παρατηρηθεί κάτι ανάλογο: μερικά από τα κύρια πρώιμα αρχιτεκτονικά στοιχεία του είχαν θρησκευτικό και τελετουργικό χαρακτήρα και για αυτό πιστεύεται ότι η αρχική λειτουργία του ήταν κατεξοχήν θρησκευτική –ότι κάποιο σχήμα ελέγχου της κοινωνίας θα μπορούσε να εξασκηθεί μέσω αυτής.¹⁴⁹⁴

Στον Άγιο Γεώργιο Πραισού, η έμφαση στη μεταποίηση αγροτοκτηνοτροφικών προϊόντων, η ανάγκη για την αποθήκευσή τους, καθώς και η εργαστηριακή παραγωγή και διάθεση των προϊόντων του εργαστηρίου διεύρυνε το ΜΜ σύνολο των αρχιτεκτονικών δομών στην πλαγιά του λόφου. Το ΥΜ βιοτεχνικό/αποθηκευτικό κτήριο κατασκευάζεται στα Δ του υπάρχοντος ΜΜ ΙΙΙΒ κτηρίου και συλλειτουργεί με αυτό, μετά από διαρρυθμίσεις. Για τους ΜΜ ΙΙΙΒ χώρους προτάθηκε μια ερμηνεία τελετουργικής τροφο/ποτο-κατανάλωσης και οινοπαραγωγής, που συνέχιζαν ανάλογες πρακτικές από τα ΜΜ ΙΙΙΑ στρώματα πάνω στα οποία είχαν κτιστεί.¹⁴⁹⁵ Οι χώροι αυτοί βρίσκονται στα Α, έχουν ακανόνιστο σχήμα και προσανατολίζονται σε μια μεγάλη ορθογώνια αυλή. Στη Ζου, υπάρχει μια ανάλογη περίπτωση βιοτεχνικού κτηρίου, με έμφαση στην κεραμική παραγωγή, που διέθετε ενδεχομένως και «εμπορικό» χώρο διάθεσης των προϊόντων της βιοτεχνίας. Εκεί διαπιστώθηκε, επίσης, αποθήκευση γεωργικών προϊόντων και εντοπίστηκαν χώροι τελετουργικών δρώμενων στα ανώτερα άνδρα και σε Δ περιφραγμένο αύλειο χώρο, θρησκευτικής-τελετουργικής χρήσης.

Στα κτηριακά συγκροτήματα της Επάνω Ζάκρου και του Αζοκέραμου χαρακτηριστική δραστηριότητα υπήρξε η οινοπαραγωγή. Στην Επάνω Ζάκρο, τελετουργικά δρώμενα τεκμηριώνει μεγάλη ποσότητα κυπέλλων που δείχνουν μια τελετή οινοποίησης σχετική με θεμελίωση, στην οποία έλαβε μέρος μεγάλος αριθμός ατόμων. Η αποθήκη με τον πεσσό, η άνωθεν κατάκοσμη με τοιχογραφίες κιονωτή αίθουσα και η παραγωγή κρασιού οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα κτήριο που η βιοτεχνική και αποθηκευτική του χρήση συνυπάρχει με την τελετουργική. Στον Αζοκέραμο, η παραγωγή και η αποθήκευση ίσως

¹⁴⁹⁴ Driessen & MacDonald 1997, 11.

¹⁴⁹⁵ Βλ. Κεφ. 2.4.2.

συνδέονται επίσης με θρησκευτικές πρακτικές, αφού το κτήριο βρίσκεται πάνω στον δρόμο για το ιερό κορυφής του Τραόσταλου.

Ένα από τα μεγαλύτερα κτηριακά συμπλέγματα του αγροτικού χώρου, με διαπιστωμένη επίσης οινοπαραγωγή είναι το Βαθύπετρο. Σύμφωνα με τους Driessen και Σακελλαράκη, στην πρώτη φάση το Δ κτήριο συνδύαζε θρησκευτικές, διοικητικές, κατοικιακές, κοινωνικο-αναπαραστατικές και αποθηκευτικές λειτουργίες. Ενώ στη δεύτερη φάση οι αλλαγές στο ίδιο κτήριο, με κυριότερη εκείνη του ελέγχου της πρόσβασης του, καθώς και η προσθήκη των Α κτηρίων και ενός κλιβάνου δείχνουν μια έμφαση στην εγχώρια αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή. Οι δυο ερευνητές πιστεύουν ότι το πρώτο σύμπλεγμα στο Βαθύπετρο είναι αρκετά συγκρίσιμο με τον Μύρτο Πύργο, το Νίρου Χάνι, τα Καννιά Γόρτυνας, τον Σκλαβόκαμπο και άλλα.¹⁴⁹⁶ Τα συγκροτήματα αυτά, σύμφωνα με όσα έχουν υποστηριχθεί έως τώρα, αποτελούσαν εγκαταστάσεις με χαρακτήρα θρησκευτικό-τελετουργικό, που όμως δραστηριοποιούνταν και σε τομείς παραγωγής/αποθήκευσης και ανταλλαγής προϊόντων με διάφορες μορφές, ανάλογα με τη θέση τους στο ευρύτερο περιβάλλον, και άλλους παράγοντες.

Τέλος, μία ακόμη περίπτωση κτηρίου προορισμένου για τελετουργίες, παραγωγή και αποθήκευση είναι τα Αχλάδια, όπου η έμφαση δίδεται μάλλον σε τελετουργικά γεύματα. Βεβαίως, η εικόνα της εγκατάστασης, όπως και πολλών άλλων, δεν είναι πλήρης, εφόσον υπάρχουν σε άμεση γειτνίαση και άλλα κτήρια που δεν έχουν ανασκαφεί, όπως και στη Ζου για παράδειγμα. Σημαντική είναι και η επισήμανση του Γ. Χαμηλάκη ότι «στο κέντρο της έρευνας, συνήθως, τίθεται η αρχαιολογική θέση εγκατάστασης και όχι το ευρύτερο τοπίο ως ενιαία ανθρωπογεωγραφική ενότητα».¹⁴⁹⁷ Έτσι, δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να ερευνηθεί η ανθρώπινη δράση στο επίπεδο της ευρύτερης περιοχής. Παρότι οι συστηματικές επιφανειακές έρευνες πληθαίνουν τα τελευταία χρόνια, οι τρόποι και τα αποτελέσματά τους είναι προς συζήτηση.

Η τοπογραφία των συγκροτημάτων του αγροτικού χώρου δείχνει ότι αυτά δημιουργούνται ή επεκτείνονται, στην ΥΜ ΙΑ, σε θέσεις σχετικές με την παραγωγή σε καθένα από αυτά. Για παράδειγμα, όσον αφορά την αποθήκευση και τη μεταποίηση αγροτικών προϊόντων, χαρακτηριστική είναι η θέση των κτηρίων στα Καννιά, την Επάνω Ζάκρο, τον Άγιο Γεώργιο, το Βαθύπετρο, τον Μύρτο Πύργο. Η περιοχή γύρω από τις εγκαταστάσεις αυτές ήταν εύφορη και ευνοούσε σίγουρα την αμπελοκαλλιέργεια, όπως

¹⁴⁹⁶ Driessen & Sakellarakis 1997, 62-77.

¹⁴⁹⁷ Χαμηλάκης 1995, 992.

προκύπτει και από τις αποδείξεις οινοπαραγωγής στις συγκεκριμένες εγκαταστάσεις. Όσον αφορά τη βιοτεχνική παραγωγή, το παράδειγμα της Ζου είναι χαρακτηριστικό. Η βιοτεχνική εγκατάσταση βρίσκεται δίπλα σε πηγή νερού και ποτάμι, από όπου ίσως προμηθευόταν και την πρώτη ύλη για το κεραμείο. Όσον αφορά την εμπορική δραστηριότητα, ο μεγάλος αριθμός από αποθηκευμένες τράπεζες προσφορών σχετίστηκε με το θαλάσσιο εμπόριο στο Νίρου Χάνι, εξαιτίας της θέσης του δίπλα στη θάλασσα, όπου βρέθηκαν λιμενικές εγκαταστάσεις.

Η τοπογραφία μιας εγκατάστασης στον αγροτικό χώρο δεν σχετίζεται μόνο με την γεωργική εκμετάλλευση, την αποθήκευση και τη μεταποίηση αγροτικών προϊόντων, τις βιοτεχνικές και τις εμπορικές δραστηριότητες, αλλά και με την εξυπηρέτηση ενός ιδιαίτερου σκοπού, πιθανόν του σκοπού δημιουργίας της εγκατάστασης ή της επέκτασής της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Σκλαβόκαμπος. Η θέση του συγκροτήματος, στο στενό πέρασμα από τα Β προς Ν του νησιού, ορίζει το χαρακτήρα της εγκατάστασης ως σταθμού και οι κύριες λειτουργίες του συγκροτήματος, αποθηκευτικές και τελετουργικές, σχετίζονται με τη θέση αυτή. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια που βρέθηκαν στην ανασκαφή αποδεικνύουν ότι ο σταθμός αυτός είχε ουσιαστικό ρόλο –ελέγχου;– στο διαμετακομιστικό εμπόριο και την ανταλλακτική ενδονησιωτική οικονομία.

Στο τέλος της ΥΜ Ι περιόδου ένας μεγάλος σεισμός προκάλεσε μια κατάσταση κρίσης στο νησί στο υλικό και κοινωνικό επίπεδο και καθρεπτίζεται σε αλλαγές στην οργάνωση των κτηρίων. Η τελετουργική δραστηριότητα μετατοπίζεται από το εσωτερικό των συγκροτημάτων στην αυλή. Τα κτήρια κλείνουν για να χρησιμοποιηθούν ως εργαστήρια και αποθήκες, μια μεταβολή που είχε προφανώς κοινωνικό και οικονομικό αντίκτυπο. Τα σημάδια λεηλασίας και βανδαλισμού, που ορισμένοι ανασκαφείς διακρίνουν σε αρκετές θέσεις, σε συνδυασμό με τον επιλεκτικό χαρακτήρα ορισμένων καταστροφών, όπως στον Μύρτο Πύργο, ενίσχυσαν την πιθανότητα πολεμικών ενεργειών. Πάντως, στην ΥΜ ΙΙ δεν υπάρχει πλέον δυνατότητα ανάκαμψης.

Η περίοδος που ακολούθησε τη γενικευμένη ΥΜ ΙΒ καταστροφή σήμανε την κατάρρευση της περιφερειακής γεωργικής, βιοτεχνικής και μεταποιητικής οικονομίας, την αποδυνάμωση του κεντρικού ελέγχου, της επίσημης λατρείας και την εν γένει υποβάθμιση της υπαίθρου. Οι εγκαταστάσεις της υπαίθρου παύουν να λειτουργούν και μόνο σε ελάχιστες από αυτές διαπιστώνονται κάποιες ενδείξεις χρήσης. Στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο διαπιστώνεται, ωστόσο, ανακατάληψη ή, κυρίως, χρήση αρκετών κτηριακών συγκροτημάτων που ίσως συνδέεται, σε μερικές περιπτώσεις, με μια ανάκαμψη της

θησκευτικής πρακτικής, και λιγότερο με μια προσπάθεια ανασύστασης ή επανεκμετάλλευσης των κατεστραμμένων κτηριακών δομών. Το σύστημα στον αγροτικό χώρο είχε πληγεί ουσιαστικά με τις ΥΜ ΙΒ καταστροφές, τους κοινωνικούς κλυδωνισμούς και ανακατατάξεις.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

ΜΕΡΟΣ 2

- Σχ. 2.1.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου των Κουφωτών Αγίας Φωτιάς
- Σχ. 2.1.2. Σχηματική απόδοση παραλλαγών των χωρικών ενότητων στα Κουφωτά (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.2.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στο Χαμαίζι
- Σχ. 2.2.2. Μετατροπή της κάτοψης του κτηρίου από ελλειπτική σε ορθογώνια (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.3.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου των Αχλαδιών
- Σχ. 2.3.2. Οι τρεις υποενότητες χώρων του κτηρίου των Αχλαδιών (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.3.3. Επισήμανση στοιχείων διπολικότητας στην κάτοψη του κτηρίου των Αχλαδιών (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.3.4. Κάτοψη του κτηρίου Αχλαδιών με απόδοση δύο φάσεων, κατά τους Ε. Ματζουράνη & Γ. Βαβουρανάκη (2005β)
- Σχ. 2.3.6α. Κάτοψη χώρων 12-13 στο συγκρότημα του Νίρου Χάνι (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.3.6β. Κάτοψη χώρου Γ ή 3 στο κτήριο των Αχλαδιών (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.3.7. Επισήμανση ΒΑ τμήματος με διευθέτηση «τετραγώνου σε τετράγωνο» στην κάτοψη του κτηρίου των Αχλαδιών (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.3.8α. Κάτοψη 1^{ης} φάσης στα Αχλάδια, κατά Λ. Πλάτων
- Σχ. 2.3.8β. Κάτοψη 2^{ης} φάσης στα Αχλάδια κατά Λ. Πλάτων
- Σχ. 2.4.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στον λόφο του Προφήτη Ηλία του Αγίου Γεωργίου Πραισού
- Σχ. 2.4.2. Χωρική οριοθέτηση των περιόδων της εγκατάστασης του Αγίου Γεωργίου
- Σχ.2.4.3. Λαξευτές διαμορφώσεις ΝΑ λαξευτού δωματίου και χώρων Β, Βα στον Άγιο Γεώργιο
- Σχ. 2.4.4. Κάτοψη ανώτερου ανδρήρου συγκροτήματος Αγίου Γεωργίου. Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»
- Σχ. 2.5.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της Ζου
- Σχ. 2.5.2. Επισήμανση μεταβατικών χώρων και χώρων παραμονής/δράσης στην κάτοψη του συγκροτήματος της Ζου
- Σχ. 2.5.3. Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο» των χώρων 6, 7, 8 στο κτηριακό συγκρότημα της Ζου (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.5.4. Σύγκριση υποενοτήτων χώρων του Αγίου Γεωργίου με της Ζου (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.6.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στην κορυφή του λόφου του Μύρτου Πύργου
- Σχ. 2.6.2. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στο λόφο του Μύρτου Πύργου

- Σχ. 2.6.3. Το λεγόμενο “country house” του Πύργου. Οι λευκοί τοίχοι ανήκουν στην 1^η φάση (Cadogan 1997, 101, εικ.2)
- Σχ. 2.6.4. Σύγκριση χώρων συγκροτήματος Μύρτου Πύργου με Νίρου Χάνι (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.6.5. Κάτοψη του θεσμοφορίου της Πέλλας, 4^{ος} αι. π.Χ. (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 24)
- Σχ. 2.8.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της Επάνω Ζάκρου
- Σχ. 2.8.2. Ισομετρική αναπαράσταση των χώρων του συγκροτήματος της Επάνω Ζάκρου (Matzourani & Vavouranakis 2005β)
- Σχ. 2.8.3. Κάτοψη χώρων Β, Γ στην Επάνω Ζάκρο. Λίθινος αγωγός και πίθος
- Σχ. 2.9.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στο Βάϊ
- Σχ. 2.10.1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στο Μακρύγιαλο
- Σχ. 2.10.2. Σύγκριση της τοιχοποιίας των χώρων 9 και 10 στον Μακρύγιαλο (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.10.3. Οι τομείς του κτηριακού συγκροτήματος του Μακρύγιαλου (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.10.4. Η κυκλική κίνηση στο εσωτερικό του χώρου 11 στον Μακρύγιαλο (Β. Λίπα)
- Σχ. 2.10.5. Ο τρόπος προσέγγισης και κυκλοφορίας στο συγκρότημα του Μακρύγιαλου (Β. Λίπα)

ΜΕΡΟΣ 3

- Σχ. 3.3.1.1. Σύγκριση αρχιτεκτονικών στοιχείων και χώρων στα κτηριακά σύνολα του Μακρύγιαλου και του Μύρτου Πύργου (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.1.2. Εξέταση αρχιτεκτονικών στοιχείων και χώρων στο κτήριο των Αχλαδιών (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.1.3. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής δραστηριότητας στο συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.1.4. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής / αποθηκευτικής δραστηριότητας στο συγκρότημα της Ζου (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.1.5. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής / αποθηκευτικής δραστηριότητας στο συγκρότημα της Επάνω Ζάκρου (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.1.6. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής / αποθηκευτικής δραστηριότητας στο συγκρότημα των Αχλαδιών (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.1.7. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής / αποθηκευτικής δραστηριότητας στο συγκρότημα του Μύρτου Πύργου (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.1.8. Επισήμανση χώρων βιοτεχνικής / αποθηκευτικής δραστηριότητας στο συγκρότημα του Μακρύγιαλου (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2α.1. Συγκεντρωτικός πίνακας κατόψεων κτηρίων με οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο» (Β. Λίπα)

- Σχ. 3.3.1.10. Συγκεντρωτικός πίνακας κατόψεων ορθογώνιων κτηρίων (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2γ.1. Κάτοψη του «Τάφου-Ιερού» στην Κνωσό (Driessen & MacDonald, 167, εικ. 7.33)
- Σχ. 3.3.2γ.2 (επάνω): Σχεδιαστική αναπαράσταση κεντρικής ενότητας «Βασιλικής Επαύλεως» (PM II, εικ. 232)
- Σχ. 3.3.2γ.3. (κέντρο): Σχεδιαστική αναπαράσταση αίθουσας θρόνου της «Οικίας του Ιερού Βήματος» (PM II, εικ. 225)
- Σχ. 3.3.2γ.4. (κάτω): Σχεδιαστική αναπαράσταση της αίθουσας του βωμού στο «Ιερό της Οικίας του Αρχιερέα» (PM IV, εικ. 157)
- Σχ. 3.3.2γ.5. Κάτοψη της «Οικίας του Αρχιερέα» (PM IV, 203, εικ. 155)
- Σχ. 3.3.2γ.6. Συγκριτική εξέταση κατόψεων της «Βασιλικής Έπαυλης», του Α τμήματος του Νίρου Χάνι και του Α τμήματος της «Οικίας του Ιερού Βήματος» (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2γ.7. Επισήμανση αρχιτεκτονικών στοιχείων στην κάτοψη του «Μεγάλου Προπύλου» και του συγκροτήματος των «Αποθηκών» της Φαιστού (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ.1. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του κτηρίου στο Χαμαίζι (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ.2 Επισήμανση πεσσών στην κάτοψη του κτηρίου στα Μάλια, «ανάκτορο Ν τμήμα (XIV) (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ.3. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του κτηρίου στις Ρουσσές Χόντρου Βιάννου (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ.4. Επισήμανση πεσσού στο ΒΑ τμήμα του κτηρίου των Αχλαδιών (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ.5. Επισήμανση πεσσών στην κάτοψη του κτηρίου της Ανεξερεύνητης Έπαυλης (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ. 6. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του ΝΔ τμήματος του συγκροτήματος στο Νίρου Χάνι (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ. 7. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του συγκροτήματος στην Επάνω Ζάκρο (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ. 8. Επισήμανση πεσσού στην κάτοψη του συγκροτήματος στο κτήριο J της Κάτω Ζάκρου (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ. 9. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη της Ν πτέρυγας του «ανακτόρου»της Κάτω Ζάκρου (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ. 10. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη του κτηρίου στις Χοιρόμαντρες (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ. 11. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη του κτηρίου της Αγίας Βαρβάρας Μαλίων (B. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ. 12. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη του κτηρίου Α στο Μόχλο Λιμανάρι (B. Λίπα)

- Σχ. 3.3.2δ.13. Επισήμανση κίονα στην κάτοψη του Β τμήματος του κτηρίου Ζβ Μαλίων (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ.14. Επισήμανση κίονα στο κτήριο Μ της Βασιλικής (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2δ.15. Επισήμανση κίωνων και πεσσών στο κτήριο Δβ Μαλίων (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.2δ.16. Επισήμανση κίωνων και πεσσών στο «ανάκτορο» της Φαιστού, στο «Συγκρότημα Αποθηκών» αρ. 25-33 (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.3.2ε.1. Κάτοψη του συμπλέγματος του Μικρού Ανακτόρου και της Ανεξερεύνητης Έπαυλης
- Σχ. 3.3.2ε.2. Κάτοψη του συμπλέγματος της Τυλίσου
- Σχ. 3.3.2ε.3. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου του Βαθυπέτρου
- Σχ. 3.3.2ε.4. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου Δ Μαλίων
- Σχ. 3.3.2ε.5. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου της συνοικίας Μ Μαλίων
- Σχ. 3.3.2ε.6. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου Ζ Μαλίων
- Σχ. 3.3.2ε.7. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου στα Αχλάδια
- Σχ. 3.4.1. Κατόψεις με τις ΥΜ Ι(Α)Β μεταβολές στα πολύθυρα ή/και στα κιονωτά πρόπυλα των Νίρου Χάνι, Νεροκούρου, Βαθύπετρο, Αχλάδια, Αμνισό
- Σχ. 3.4.2. Δωμάτια εισόδου σε Μύρτο Πύργο, Άγιο Γεώργιο, Νίρου Χάνι, Ζου, Μακρύγιαλο (Β. Λίπα)
- Σχ. 3.4.3. Κάτοψη «ανακτόρου» της Πύλου

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ 2

- Εικ. 2.1.1. Χωρική υποενότητα στη ΝΔ γωνία του συγκροτήματος (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.1.2. Β ήμισυ Δ απόληξης κεντρικής αυλής - Δ είσοδος (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.1.3. Ν ήμισυ Δ απόληξης κεντρικής αυλής, πιθανό κλιμακοστάσιο (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.1.4. Είσοδος στα Ν της Α πλευράς κτηριακού συγκροτήματος (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.1.5. Είσοδος στο κέντρο της Α πλευράς του κτηριακού συγκροτήματος (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.1.6. ΠΜ κογχοειδής κατασκευή και άλλα κατάλοιπα στα ΝΔ-Ν (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.1.7. ΜΜ ΙΙ κυκλική κατασκευή στην κορυφή του λόφου (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.1.8. Σπήλαιο Κουφωτό και μικρότερες καρστικές διαμορφώσεις στα ΒΑ της εγκατάστασης (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.1.9. Ο λόφος Κουφωτά, από το νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς, στα Α (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.2.1. Η ΒΔ είσοδος και ο χώρος 11, από ΒΔ (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.2.2. Η ΝΑ είσοδος, από ΒΔ (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.2.3. Κλιμακοστάσιο εισόδου με πεσσό των διπλών χώρων 5,6 (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.2.4. Το δωμάτιο 10-10α, από ΒΔ (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.2.5. Ο προθάλαμος 15, από ΝΔ (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.3.1. Φωτορεαλιστικές απεικονίσεις του κτηρίου Α στα Αχλάδια (από Χρ. Κανελλόπουλο στο Matzourani & Vavouranakis 2005α)
- Εικ. 2.3.2. Το διπλό κατώφλι της κεντρικής Α εισόδου στα Αχλάδια (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.3.5. Αχλάδια, δωμάτιο Γ. Γωνιακό θρανίο και τετράγωνο λαξευτό δάπεδο (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.3.6. Νίρου Χάνι, δωμάτιο 12. Γωνιακό θρανίο και τετράγωνο πλακόστρωτο δάπεδο (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.3.7. Βάση πεσσού στο χώρο Μ (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.3.8. Χώρος Μ (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.3.9. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην περιοχή Πλατύσκοινου (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.3.10. Αχλάδια. Διάδρομος των αποθετών (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.4.1. Αυλή και ΝΑ λαξευτό δωμάτιο από Α (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.4.2. Η θέα από τον Ν εξώστη του ανώτερου ανδρήρου, προς Ν (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.4.3. Η θέα από το ανώτερο άνδρηρο προς Β (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.4.4. Η Ν πλαγιά του λόφου της εγκατάστασης (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.4.5. Το κλιμακοστάσιο που οδηγεί στο ανώτερο άνδρηρο (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.5.1. Σύγχρονο κεραμουργείο. Αύλιος χώρος παραγωγής (Β. Λίπα)

- Εικ. 2.5.2. Σύγχρονο κεραμουργείο στη Λέσβο. Σουσμέδες και λασπουτζίδικο (Κορρέ – Ζωγράφου & Ολυμπίτου 2003, 59, εικ. 18)
- Εικ. 2.5.3. Σύγχρονο καμίνι στη Λέσβο (Κορρέ – Ζωγράφου & Ολυμπίτου 2003, 61, εικ. 22)
- Εικ. 2.5.4. Ο περίβολος Ξ ή 18, από Ν (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.6.1. Ο σπηλαιώδης χώρος 11 και ο φωταγωγός 3 του συγκροτήματος στον Μύρτο Πύργο (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.6.2. Ομοίωμα κυκλικού ναΐσκου. Φυθιές Αρχανών, 10ος - 9ος αι. π.Χ. (Δημοπούλου – Ρεθεμνιωτάκη 2005, 363)
- Εικ. 2.6.3. Ομοιώματα κυκλικών ναΐσκων από τη Φαιστός (Ξανθουδίδης 1906-7, 131-132, εικ.2)
- Εικ. 2.6.4. Ομοίωμα ΥΜ ΙΙΙ κυκλικού ναΐσκου και ειδώλια από το «Ιερό των διπλών πελέκεων» Κνωσός (Αλεξίου 1958, Πίν. Θ', εικ.1)
- Εικ. 2.6.5. Ανάπτυξη αγγειογραφίας ερυθρόμορφου κρατήρα κλασικών χρόνων. Μουσείο Βερολίνου (Βερολίνο, Κατ. 2646. Mon. d. Inst. XII, Πίν. IV· πρβλ. Harrison 2003 (1903), εικ.11)
- Εικ. 2.6.6. Αγγειογραφία ερυθρόμορφου κρατήρα κλασικών χρόνων του Valette (Bérard 1974, 135, Πίν. 16, Εικ.55)
- Εικ. 2.6.7. Ανάπτυξη αγγειογραφίας ερυθρόμορφου κρατήρα, κλασικών χρόνων Μουσείο Albertinum, Δρέσδη (Jahrbuch d.Inst. Anz. 1893, 166 · πρβλ. Harrison 2003 (1903), εικ.10)
- Εικ. 2.6.8. Αγγειογραφία ερυθρόμορφης υδρίας κλασικών χρόνων. Μουσείο Municipio Γένοβας (Bérard 1974, Πίν. 14, Εικ.47)
- Εικ. 2.6.9. Κεντρικό τμήμα τρίπλευρου αναγλύφου, γνωστού ως «θρόνου Ludovisi», Εθνικό Μουσείο Ρώμης
- Εικ. 6.2.10α. Θολωτός τάφος Α, Φουρνί Αρχανών, 14^{ος} αι. π.Χ. (Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 2002, 73, εικ. 47)
- Εικ. 6.2.10β. Είσοδος, διάδρομος και σπηλαιώδης χώρος Μύρτου Πύργου (Β. Λίπα)
- Εικ.6.2.11α. Κύπελλα από τον Πύργο ΙΙ, ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ/Β περιόδου (Cadogan 1978, εικ.)
- Εικ. 6.2.11β. Κύπελλο από το Ελληνιστικό Ιερό του Μύρτου Πύργου (Cadogan 1978, εικ.)
- Εικ. 6.2.12. Σφραγιδόλιθος μινωικών χρόνων από το Ιδαίο Άνδρο, (FGK, εικ. 12.1 · πρβλ. Rutkowski 1986, 100, εικ. 126)
- Εικ. 2.6.13α. Σωληνωτά σκεύη ΥΜ Μύρτου Πύργου (Cadogan 1978, εικ.)
- Εικ. 2.6.13β. Θυματήρι της Εποχής του Χαλκού. Σολοί Μόρφου Κύπρου (Nikolaou 1970-7, AR, 52, εικ. 34)

- Εικ. 2.6.13γ. Μελανόμορφο θυμιατήρι από την Ελευσίνα, τέλος 6^{ου} αιώνα (Κουρουνιώτης 1930-1, Παρ. 27, εικ. 9-10 · Mylonas & Kourouniotes 1933, 281, εικ. 13-14)
- Εικ. 2.6.13δ. Τμήμα του τρίπλευρου αναγλύφου, γνωστού ως «θρόνου Ludovisi», Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
- Εικ. 2.6.14. Τα έντονα ίχνη φωτιάς στο φωταγωγό του ΥΜ Μύρτου Πύργου (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.6.15. Αναπαράσταση του ΥΜΙ «country house» του Μύρτου Πύργου από τον J. Clark και D. Smyth (Cadogan 1992, εικ. 28.1)
- Εικ. 2.6.16. Παράσταση μελανόμορφης ληκύθου. Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισιού (Bérard 1974, Πίν. 6, Εικ. 21-22)
- Εικ. 2.6.17. Κιονωτός κρατήρας του Μύσωνος. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου (CA1947, από το Orvieto, Beazley 1963 (1956), 240, 44)
- Εικ. 2.6.18. Σφραγιδόλιθος Νεοανακτορικών χρόνων. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Δημοπούλου – Ρεθεμνιωτάκη 2005, 340)
- Εικ. 2.6.19. Χάραγμα διπλού πέλεκου σε πεσσό. Πετράς Σητείας (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.6.20. Γύψινες παραστάδες σπηλιάς / αδύτου ΥΜ Μύρτου Πύργου (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.6.21. Αγγειογραφία κρατήρα του ζωγράφου της Bologna, Αρχαιολογικό Μουσείο Φεράρας (Bérard 1974, Πίν. 8, Εικ. 30α, β)
- Εικ. 2.6.22. Πήλινο ομοίωμα χορού από τάφο στον Καμηλάρη Μεσαράς, 1650 π.Χ. (Lewi 1962, εικ. 174)
- Εικ. 2.6.23. Ιερά μινωικά σκεύη από το Καρφί και τον τάφο των Κουρτών (Αλεξίου 1958, Πίν. Θ', εικ. 3)
- Εικ. 2.6.24. «Κουλούρες» Δ αυλής Κνωσού
- Εικ. 2.6.25. Τελετουργική κυκλική δεξαμενή, η λεγόμενη «κίβα», στο Ν. Μεξικό (www.britannica.com/eb/art/print?id=4375&artic...)
- Εικ. 2.6.26. Τελετουργική ισλαμική κυκλική δεξαμενή στη Minā της Μέκκας (Glasse 1990, 388)
- Εικ. 2.6.27. ΥΜ ΙΙ σφραγίδα από την Κνωσό, Μουσείο Ηρακλείου
- Εικ. 2.8.1. Επάνω Ζάκρος. Αίθουσα με πεσσό και πιθανή βάση κίονα (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.8.2. Χώρος ΙΣΤ, από ΝΔ (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.8.3. Χώρος ΙΣΤ, από ΒΑ (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.8.4. Μικρά Ανώγεια Ρεθύμνου. Σύγχρονο κτιστό πατητήρι (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.8.5. Μικρά Ανώγεια Ρεθύμνου. Εσωτερικό σύγχρονου κτιστού πατητηριού (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.8.6. Πατητήρι. Μονή Μεταμορφώσεως του Χριστού, Χαλέπα Μυλοποτάμου, Νομού Ρεθύμνου (Α. Φραιδάκη)
- Εικ. 2.8.7. Η θέα από την Επάνω Ζάκρο προς ΝΔ και το ύψωμα της Βίγλας (Β. Λίπα)

- Εικ. 2.10.1. Σύγκριση της τοιχοποιίας των χώρων 9 και 10 (Β. Λίπα)
- Εικ.2.10.2. Χώρος 22, το φως του ήλιου κατά τη Δ του ηλίου, Ιανουάριος, 4 μμ. (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.10.3. Θρανίο με κοιλότητες προ της ΝΔ εισόδου του χώρου 11 (Β. Λίπα)
- Εικ.2.10.4. Η αρχή της κυκλικής πορείας από τον χώρο 5 προς το εσωτερικό του χώρου 11 (Β. Λίπα)
- Εικ. 2.10.5α-β. Δ προσκτίσματα: λίθινα ευρήματα βιοτεχνικού χαρακτήρα (Β. Λίπα)

ΜΕΡΟΣ 3

- Εικ. 3.2.1. Σύγκριση κατόψεων ΜΜ Μύρτου Πύργου με Αγία Φωτιά (Β. Λίπα)
- Εικ. 3.3.2γ.1. Υδρία από τη Σικελία, 320-310 π.Χ. (GR 1970.6-19.1)
- Εικ. 3.3.2γ.2. Ερυθρόμορφος κατωιταλιώτικος κρατήρας, 440-300 π.Χ. Μουσείο του Graz (Μαραγκού 1985, 119-120)
- Εικ. 3.3.2γ.3. Ελεφάντινη σφραγίδα από το ταφικό κτήριο 6, Φουρνί Αρχανών. Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 2002, 102, εικ. 75
- Εικ. 3.3.2γ.4 Πρόχους, Αγία Τριάδα, 1500-1450 π.Χ, Μουσείο Ηρακλείου (Δημοπούλου - Ρεθεμνιωτάκη 2005, 272)
- Εικ. 3.3.2γ.5.**
- Εικ. 3.2γ.6. Ομοίωμα ιερού κόμβου από την Κνωσό (Αλεξίου 1964, 101)
- Εικ. 3.3.2γ.6. Αγγειογραφία οινόχους με σκηνή Ανόδου, Staatliche Mussen Βερολίνου (Bérard 1974, Πίν. 4, εικ.13)
- Εικ. 3.3.2γ.7. Ερυθρόμορφος κρατήρας με σκηνή Ανόδου, Lord St Oswald, Nostell Priory, York-shire, Bérard 1974, Πίν.11, εικ. 37
- Εικ. 3.3.2γ.8. Εικ. 3.2γ.9. Ερυθρόμορφος κρατήρας με σκηνή Ανόδου, Gabinetto fotografico nazionale, Ρώμη (Bérard 1974, Πίν. 12, εικ. 44)
- Εικ. 3.3.2γ.9. Ερυθρόμορφος κρατήρας με σκηνή Ανόδου Soprintendenza alle Antichita della Basilicata, Potenza – Εθνικό Μουσείο “Dominico Ridola” Ματέρα Ιταλίας (Bérard 1974, Πίν. 11, εικ.40)
- Εικ. 3.3.2γ.10. Ερυθρόμορφη πελίκη με σκηνή Ανόδου, Akademisches Kunstmuseum, Βόννη (Bérard 1974, Πίν. 11, εικ. 41)
- Εικ. 3.3.2γ.11. Πρωτογεωμετρική αγγειογραφία πίθου από το Β νεκροταφείο της Κνωσού, τάφος 107.114 (Coldstream 2003, 282, εικ. 119)
- Εικ. 3.3.2γ.12. Σφράγισμα από την Κνωσό
- Εικ. 3.3.2γ.13. Αγγειογραφία πελίκης με σκηνή Ανόδου, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Δωδεκανήσων, Ρόδος (Bérard 1974, Πίν. 18, εικ. 63)
- Εικ. 3.3.2γ.14. Ιταλικός αμφορέας κλασικής εποχής (Kerenyi 1976, 371)

- Εικ. 3.3.2γ.15. Λεπτομέρεια παράστασης ερυθρόμορφης οινόχους, 5^{ος} αι. π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
- Εικ. 3.3.2γ.16. Ιταλικός αμφορέας του 3 αι. π.Χ., Giessen Antikensammlung (Zschietzschmann 1960, 115)
- Εικ. 3.3.2γ.17. Μελανόμορφη λήκυθος με παράσταση κιονόσχημου βλαστικού Διονύσου
- Εικ. 3.3.2γ.18. Αγγειογραφία με Διόνυσο-στύλο
- Εικ. 3.3.2γ.19. Κιονόσχημος ΥΜ Ι λύχνος από την Κνωσό, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Hood 1990 (1978), 184, εικ. 143)
- Εικ. 3.3.2.20. Ανάπτυξη θέματος κρατήρα, συλλογή Campana, Μουσείο Λούβρου (Annali d. Inst. 1862, Tav. d' agg. C · πρβλ. Harrison 1995 (1903), 106, εικ.21)
- Εικ. 3.3.2γ.21. Χάλκινο έλασμα με παράσταση Ερμή, 6^{ος} αι. π.Χ., Σύμη Βιάννου, Μουσείο Ηρακλείου (Δημοπούλου - Ρεθεμνιωτάκη 2005, 400)
- Εικ. 3.3.2γ.22. Η αυλή / φωταγωγός του «Τάφου-Ιερού» από Α. Στο βάθος ο θάλαμος ή κρύπτη πεσσών (Marinatos & Hirmer 1959, Πίν. 46)
- Εικ. 3.3.2γ.23. Τμήμα εικονογραφικής απεικόνισης από το ρυτό της Ζάκρου (Β. Λίπα)
- Εικ. 3.4.1. Η «ιερά κρύπτη» ή « εσχάρα» στο Νίρου Χάνι (Β. Λίπα)
- Εικ. 3.4.2. Κυπέλλωση
- Εικ. 3.5.1. Ιερή πορεία πιστού προς το «Άγιο Πνεύμα» του Βρύσινα, κουβαλώντας τη λατρευτική εικόνα της Παναγίας. 19 Ιουνίου 2005, Παραμονή Αγίου Πνεύματος (Β. Λίπα)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΜΕΡΟΣ 1

Πίν. 1.1. Το εννοιολογικό μοντέλο (B. Λίπα)

ΜΕΡΟΣ 3

Πίν. 3.1.1 ΠΜ δομές/ενδείξεις (B. Λίπα)

Πίν. 3.1.2 Φυσικό περιβάλλον ΠΜ εγκαταστάσεων (B. Λίπα)

Πίν. 3.1.3 ΠΜ ανθρωπογενές τοπίο (B. Λίπα)

Πίν. 3.2.1 MM IA κτηριακά συγκροτήματα

Πίν. 3.2.2 MM IA κτηριακά συγκροτήματα: κινητά ευρήματα/ χρήσεις (B. Λίπα)

Πίν. 3.2.3 MM II-(IIIA;) κτηριακά συγκροτήματα (B. Λίπα)

Πίν. 3.2.4 MM II-IIIΑ κτηριακά συγκροτήματα (B. Λίπα)

Πίν. 3.2.5 MM IIIA-B κτηριακά συγκροτήματα (B. Λίπα)

Πίν. 3.2.6 MM IIIA κτηριακά συγκροτήματα: κινητά ευρήματα (B. Λίπα)

Πίν. 3.2.7 Αχλάδια: ανθρωπογενές τοπίο (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.1. MM IIIB-ΥΜ I κτηριακά συγκροτήματα (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.2. Φυσικό περιβάλλον & δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης MM IIIB-ΥΜ I εγκαταστάσεων (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.3. MM IIIB-ΥΜ IA ευρήματα διοικητικού/ανταλλακτικού χαρακτήρα-τοπογραφική ζώνη (B. Λίπα)

Πίν. 3. 3.1.4. MM IIIB-ΥΜ IA κινητά ευρήματα/χρήσεις (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.5α. MM IIIB-ΥΜ IA: βασικά στοιχεία αρχιτεκτονικής μορφής 1 (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.5β. MM IIIB-ΥΜ IA:βασικά στοιχεία αρχιτεκτονικής μορφής 2 (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.5γ. MM IIIB-ΥΜ IA :βασικά στοιχεία αρχιτεκτονικής μορφής 3 (B. Λίπα)

Πίν.3.3.1.6. Παράκτιες ΥΜ εγκαταστάσεις (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.7. MM IIIB-ΥΜ I ληνοί (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.8. MM IIIB-ΥΜ I ευρήματα βιοτεχνικά/αποθήκευσης/διοικητικού χαρακτήρα (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.9. ΥΜ IA τελετουργικά ευρήματα (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.10α. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου : αρχιτεκτονικά στοιχεία οργάνωσης χώρου

Πίν. 3.3.10β. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: δάπεδα ανοικτών χώρων (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.10γ. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: δάπεδα κλειστών χώρων (B. Λίπα)

Πίν. 3.3.1.10δ. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: κλειστοί χώροι (B. Λίπα)

- Πίν.3.3.1.10ε. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: κλειστοί χώροι (συνέχεια) (Β. Λίπα)
- Πίν. 3.3.1.10στ. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: ανοικτοί χώροι (Β. Λίπα)
- Πίν. 3.3.1.10ζ. Σύγκριση Μακρύγιαλου-Μύρτου Πύργου: ημιυπαίθροι χώροι (Β. Λίπα)
- Πίν. 3.3.1.11. Έκταση ΥΜ Ι εγκαταστάσεων (Β. Λίπα)
- Πίν. 3.3.1.12. Σύγκριση ορισμένων βασικών αρχιτεκτονικών στοιχείων (Β. Λίπα)
- Πίν. 3.3.1.13. Σύγκριση δαπέδων κλειστών χώρων (Β. Λίπα)
- Πίν. 3.3.1.14. Σύγκριση ορισμένων ειδικών κλειστών χώρων (Β. Λίπα)
- Πίν. 3.3.1.15. Χώροι με πεσσό (Β. Λίπα)
- Πίν. 3.3.2α.1. Οργάνωση «τετραγώνου σε τετράγωνο»: Σύγκριση κτηρίων ή ενότητας χώρων (Β. Λίπα)
- Πίν. 3.3.2β.1
- Πίν. 3.4.1. Τέλος χρήσης Νεοανακτορικών υπό εξέταση εγκαταστάσεων (Β. Λίπα)
- Πίν. 3. 4.2. ΥΜ ΙΒ αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά (Β. Λίπα)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	Archäologischer Anzeiger
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα Αθηνών
Acta Arch Lon	Acta Archaeologica Lovanensia
AΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
AE	Αρχαιολογική Εφημερίδα
Aegeum	Aegeum annales d'archéologie égéenne de l' Université de Liège
Aerial Atlas	The Aerial Atlas of Ancient Crete, Myers J., Myers E., & Gadogan G. (eds), 1992, Berkeley.
AJA	American Journal of Archaeology
Αμητός	Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη, 1987
Annuario	Annuario della Scuola Archaeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
Antiquity	Antiquity: a quarterly review of world archaeology, M. Carver (ed.)
AR	Archaeological Reports
ARV	Attic red-figure vase painters, Beazley J. D. 1963, Oxford
Αργοναύτης	Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρήστο Ντούμα, Α. Βλαχόπουλος, & Κ. Μπίρταχα (επιμ.), 2003, Αθήνα
Atti	Atti del Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies
BSA	Annual of the British School of Athens
Creta Antica	Creta Antica: Rivista Annuale di Studi Archaeologici, torici ed Epigraphici
CMS	Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel, I. Pini (ed.)
Ειλαπίνη	Τόμος τιμητικός για τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα, 1987, Ηράκλειο
Έργον	Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
EtCrèt	Études Crétoises

FMP	The Function of the Minoan palaces, R. Hägg & N. Marinatos (eds), 1987, Stockholm
FMV	The Function of the «Minoan Villa». Proceedings of the 8 th International Symposium at the Swedish Institute at Athens (6-8 June 1992), Hägg R. (ed.), 1997, Stockholm
GR	Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte
JHS	Journal of Hellenic Studies
JMA	Journal of Mediterranean Archaeology
JPR	Journal of Prehistoric Religion
Κρ. Χρ.	Κρητικά Χρονικά. Ηράκλειο
Knossos	Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the conference held (15-18 November 2000, Heraklion), Cadogan G. & Hatzaki E. (eds), (υπό έκδοση)
Hab Eg Ph	L' Habitat Égéen Préhistorique, BCH Supplément XIX, Treuil R. & Darcque P. (éd.), 1990, Paris
MAA	Mediterranean Archaeology and Archaeometry
MELETEMATA II	MELETEMATA II. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener, Aegaeum 20, Laffineur R., Niemeier W.-D. & Betancourt Ph. (eds.), 1999, Liege.
Minoan Society	Minoan Society: Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981, O. Krzyszkowska & L. Nixon (eds), 1983, Bristol
Minos	Revista de filología egea, N° 29-30 (1994), Universidad de Salamanca
MMR	The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion, Nilsson M., 1968 (1950), Lund
MM.RMP	Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International workshop "Crete of the hundred Palaces?" held at the Université Catholique de Louvain (14-15 December 2001), Aegaeum 23, Driessen J., Schoep I., Laffineur R. (eds), 2002, Liege.
OpAth	Opuscula Atheniensi
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΠΔΚΣ	Πεπραγμένα του Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου

PGP	Problems in Greek Prehistory, E. French & K. Wardle (eds), 1988, Bristol
ProPs	Proceedings of the Prehistoric Society
POLITEIA	POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5 th International Aegean Conference (10-13 April 1994, University of Heidelberg, Archäologisches Institut), R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), Aegaeum 12, Liege
POTNIA	POTNIA. "Deities and Religion in the Aegean Bronze Age", proceedings of the 8 th International Aegean Conference (12-15 April 2000), R. Laffineur, R. Hägg (eds), Göteborg
RE	Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft
SCABA	Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, (12-13 May 1980), R. Hägg & N. Marinatos (eds), 1981, Stockholm
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology
SMSR	Studi e Materiali di Storia delle Religioni, Roma
ΣΤΕΓΑ	STEGA: The archaeology of houses and households in ancient Crete from the Neolithic period through the roman era. International colloquium (26-28 May 2005, Ierapetra), Hesperia Supplement, Glowacki K. & Vogeikoff-Brogan N. (eds), American School of Classic Studies at Athens, Princeton
TAG	Theoretical Archeology Group
TAW II	Thera and the Aegean World. Doumas C. & Puchelt H.C. (eds). Papers presented at the 2 nd International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978, I-II, 1978-80, London
TAW III	Thera and the Aegean World. Hardy D. (ed.). Proceedings of the 3 rd International Congress, Santorini, Greece (3-9 Sept. 1989), I-III, 1990, London
Thalassocracy	The Minoan Thalassocracy: Myth and reality. Proceedings of the Third International Symposium at the

	Swedish Institute in Athens, (31 May-5 June 1982), R.Hägg & N. Marinatos 1983 (eds), Stockholm
Transition	Transition, Le Monde Egéen du Bronze Moyen au Bronze Récent, R. Laffineur (éd), 1989, Liege
Urbanism	Urbanism in the Aegean Bronze Age, K. Branigan (ed.) 2001, Sheffield
ZPE:	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

ΛΕΞΙΚΑ

- Γεωργοπαπαδάκος 1980. Γεωργοπαπαδάκος Α., Το Μεγάλο Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη
- Grimal 1991 (1980). Grimal P., Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας, Θεσσαλονίκη
- Μπαμπινιώτης 1998. Μπαμπινιώτης Γ., Λεξικό Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα
- Ορλάνδος & Τραυλού 1986. Ορλάνδος Α. & Τραυλού Ι. Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων, Αθήνα
- Πανταζίδου 1930 (1836). Πανταζίδου Ι., Λεξικόν Ομηρικών, Αθήνα.
- Σταματάκος 1972. Σταματάκος Ι., Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams & Adams 1991. Adams W.Y. & Adams E.W., Archaeological typology and practical reality. A dialectic approach to artifact classification and sorting, Cambridge
- Adams & Nissen 1972. Adams R. & Nissen H., The Uruk countryside, Chicago
- Αλεξίου 1955. Αλεξίου Στ., «Ανασκαφή Κατσαμπά Κρήτης. Μεσομινωϊκό μέγαρον Κατσαμπά», ΠΑΕ, 314-320.
- Αλεξίου 1957. Αλεξίου Σ., «Ανασκαφή Μητροπόλεως Γόρτυνος», ΠΑΕ, 17-19.
- Αλεξίου 1958. Αλεξίου Σ., «Η μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών», Κρ. Χρ. IB', 199-294.
- Αλεξίου 1964. Αλεξίου Σ., Μινωικός πολιτισμός, Οδηγός των Μινωικών ανακτόρων, Ηράκλειο.
- Αλεξίου 1972. Αλεξίου Σ., «Περί των Μινωικών δεξαμενών καθαρμών», Κρ. Χρ., ΚΔ', 414-434.
- Αλεξίου 2002. Αλεξίου Σ., Μινωικά και Ελληνικά, Αθήνα.

- Alexiou 2002. Alexiou M., The Ritual Lament in Greek Tradition, New York.
- Allbaugh 1953. Allbaugh L., Crete. A case study of an underdeveloped area, Princeton.
- Anderson 2001 (1974). Anderson P. Από την αρχαιότητα στον φεουδαρχισμό, Αθήνα.
- Antonetti 1990. Antonetti C., Les Eoliens: Image et religion, Paris.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1966. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., Ο νομός Χανίων μέσα από τα μνημεία του, Αθήνα.
- Ανδρόνικος κ.ά. 1974. Ανδρόνικος, Μ., Χατζηδάκης Μ., & Καραγιώργης Β., Τα Ελληνικά μουσεία, Αθήνα.
- Bachelard 1982 (1967). Bachelard G., Η ποιητική του χώρου, Αθήνα.
- Barber 1974. Barber R., The Cyclades in the Bronze Age, London.
- Βασιλάκης 1988-89. Βασιλάκης Α., «Οικιστική και αρχιτεκτονική της Κρήτης στα ιστορικά χρόνια», Κρ. Χρ., ΚΗ'-ΚΘ', 111-126.
- Βασιλειάδης 1955. Βασιλειάδης Δ., Εισαγωγή στην Αιγαιοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονική, Αθήνα.
- Βασιλειάδης 1976. Βασιλειάδης Δ., Το Κρητικό σπίτι, Αθήνα.
- Βασιλείου 1944. Βασιλείου Γ., Η λαϊκή κατοικία. Κοινωνικές, τεχνικές και οικονομικές απόψεις, Αθήνα.
- Βλαχόπουλος κ.ά. 2006. Βλαχόπουλος Α., Πλάτων Ελ., Χρυσικοπούλου Ε., «Μινωική Βίλα Επάνω Ζάκρου- Ξεστή 3 Ακρωτηρίου Θήρας: εντοπίζοντας κοινά θεματολογικά, τεχνοτροπικά και τεχνολογικά στοιχεία σε δύο σύγχρονα μεταξύ τους εικονογραφικά προγράμματα», ΠΔΚΣ Ι, Χανιά, (υπό έκδοση).
- Beazley 1963 (1956). Beazley J. D., «Attic Black Figure Vase-Painters», Oxford.
- Begg 1975. Begg D., Minoan storerooms in the Late Bronze Age, PhD thesis, University of Toronto.
- Bérard 1974. Bérard C., Anodoi. Essai sur l' imagerie des passages chthoniens, Rome.
- Betancourt & Davaras 2002. Betancourt Ph., Davaras C., The Pseira Cemetery, Philadelphia.
- Betancourt 2000. Betancourt P., «New evidence for village life in Minoan Crete», ΠΔΚΣ Η', A1, 91-97.
- Betancourt & Marinatos 1997. Betancourt P. & Marinatos N., «The Minoan Villa. Part1: the definition of Minoan villa. Part2: some special cases of urban and manorial villa», FMV, 91-98.
- Betancourt 1985. Betancourt P., «A great minoan triangle: the changing characters of Phaistos, Hagia Triada, and Kommos during the Middle Minoan III-Late Minoan III periods», Scripta Mediterranea 6, 31-34 (and discussion, 35-43).

- Bintliff 1977. Bintliff J., Natural environment and human settlement in prehistoric Greece, Oxford.
- Blanton κ.ά. 1981. Blanton R., Kowalewski S, Feinman G, Appel J., Ancient Mesoamerica: a comparison of change in three regions, Cambridge.
- Blegen & Rawson 1966. Blegen C. & Rawson M., The palace of Nestor at Pylos in western Messenia I; the buildings and the other contents, Princeton.
- Boardman 1980 (1974). Boardman J., Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία, Αθήνα.
- Boardman 1985 (1975). Boardman J., Αθηναϊκά ερυθρόμορφα αγγεία. Αρχαϊκή περίοδος, Αθήνα.
- Βοκοτόπουλος 2005. Βοκοτόπουλος Λ., «Views of the countryside: The “guard house by the sea” at Karoumes. Settlement and social organization in a rural area of Neopalatial Crete», ΣΤΕΓΑ, (υπό έκδοση).
- Bonnefont 1972. Bonnefont J., La Crête. Étude morphologique. Université de Lille.
- Bookidis & Stroud 1987. Bookidis N. & Stroud S. R., Demeter and Persephone in ancient Corinth, Athens.
- Bourdieu 1970. Bourdieu F., «La maison ou le monde renversé», Échanges et communications. Mélanges offerts à Cl. Lévi-Strauss, 739-758.
- Boyance 1965-6. Boyance P., «Dionysos et Sémélé dans le rendiconti », Atti 38, 79-81.
- Branigan 1968. Branigan K., Copper and bronze working in Early Bronze Age Crete, Lund.
- Branigan 1974. Branigan K., Aegean metalwork of the Early and Middle Bronze Age, Oxford
- Branigan 1993. Branigan K., Dancing with death: life and death in southern Crete, 3000-2000 B.C., Amsterdam.
- Branigan 2001. Branigan K., «Aspects of the Minoan urbanism», Urbanism, 38-50.
- Braudel & Duby 1990. Braudel F., Duby G., Arnaldez R., Aymard M., Gaudemet J., Solinas P., Η Μεσόγειος. Άνθρωποι και πολιτιστική Κληρονομιά, Αθήνα.
- Bruneau 1970. Bruneau Ph., Recherches sur les cultes de Délos, Paris.
- Brumfield 1981. Brumfield A. Ch., The Attic festivals of Demeter and their relations to the agriculture year, New York.
- Burkert 1993 (1977). Burkert W., Αρχαία Ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή, Αθήνα.
- Cadogan 1971. Cadogan G., «Was there a Minoan landed gentry?», BICS 18, 145-148.
- Cadogan 1974. Cadogan G., «Clay tubes in Minoan religion», ΠΔΚΣ Γ', Α, Αθήνα, 34-38.
- Cadogan 1976. Cadogan G., Palaces of Minoan Crete, New York.
- Cadogan 1978. Cadogan G., «Pyrgos, Crete, 1970-77», AR 24, 70-84.

- Cadogan 1981α. Cadogan G., «A probable shrine in the country house at Pyrgos», SCABA, 169-71.
- Cadogan 1981β. Cadogan G., «Minoan Pyrgos 1970-77», ΠΔΚΣ Δ', τόμ. Α, Αθήνα, 57-61.
- Cadogan 1992α. Cadogan G., «Myrtos-Pyrgos», Aerial Atlas, 202-209.
- Cadogan 1992β. Cadogan G., «Ancient and Modern Crete», Aerial Atlas, 31-40.
- Cadogan 1992 γ. Cadogan G., «Vathypetro», Aerial Atlas, 282-5.
- Cadogan 1997. Cadogan G., «The role of the Pyrgos country house in Minoan society», FMV, 99-103.
- Cadogan 2000. Cadogan G., «Domestic life at Minoan Myrtos-Pyrgos», ΠΔΚΣ Η', Α, Ηράκλειο, 169-174.
- Cadogan 2005. Cadogan G., «Myrtos: from kiln peak to tower», ΣΤΕΓΑ, (υπό έκδοση).
- Cadogan 2007. Cadogan G., «Water management in Minoan Crete, Greece: the two cisterns of one middle bronze age settlement», Water science and technology: water supply, 7, 1, 103-111.
- Cadogan κ.ά. 1972. Cadogan G., Harrison R., and Strong G., «Volcanic glass sherds in Late Minoan I Crete», Antiquity 46, 310-13.
- Cameron 1975. Cameron M., A general study of Minoan frescoes with particular reference to unpublished wall paintings from Knossos. Ph.D. thesis, Newcastle-upon-Tyne.
- Cameron 1978. Cameron M., «Theoretical interrelations among Theran, Cretan and mainland frescoes», TAW II, I, 579-592.
- Cameron 1987. Cameron M: «The "Palatial" thematic system in the Knossos murals», FMP, 320-328.
- Carinci 2001. Carinci F. M., «Per una diversa interpretazione delle kulure nei cortile occidentali dei palazzo minoici», Creta Antica 2, 39-56.
- Caskey 2004. Caskey M., «Τα πήλινα αγάλματα από τον προϊστορικό οικισμό της Αγίας Ειρήνης στην Κέα», Αρχαιολογία 90, Αθήνα.
- Castleden 1990. Castleden R., Minoans. Life in Bronze Age Crete, London.
- Cauvin 2004 (1997). Cauvin J., Γέννηση των θεοτήτων, γέννηση της γεωργίας. Η επανάσταση των συμβόλων στη Νεολιθική εποχή, Ηράκλειο.
- Chadwick 1999 (1976). Chadwick J., Ο Μυκηναϊκός Κόσμος, Αθήνα.
- Cherry 1986. Cherry J., «Politics and palaces: Some problems in Minoan state formation», Peer Polity Interaction and Socio-political Change, C. Renfrew & J. Cherry (eds.), 19-45.
- Cherry 1984. Cherry J., «The emergence of the state in the prehistoric Aegean», Proceedings of the Cambridge Philosophical Society 210, (N.5.30), 34-35.

- Christakis 1999. Christakis K., «Pithoi and food storage in Neopalatial Crete: a domestic perspective», World Archaeology, 31.1, 1-20.
- Ciliberto 1995. Ciliberto F., «Tecniche agrarie nell' antica Creta: a proposito di un frantoio nei pressi di Apodoulou», ΠΔΚΣ Ζ', A1, Πέθυμνο, 149-162.
- Clinton 1992. Clinton K., Myth and Cult. The iconography of the Eleusinian mysteries. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion, delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens, Stockholm.
- Coldstream 2003. Coldstream J.N., Geometric Greece, London.
- Collon 1972. Collon D., «The smiting god: a study of a Bronze in the Pomerance Collection in New York», Levant 4, 111-134.
- Cook 1965. Cook A. B., Zeus: a study in ancient religion, II.1, New York.
- Crocker 1997. Crocker P., «Room function in Amarna villa», FMV, 151-153
- Crowley 1989. Crowley, J., The Aegean and the East: an investigation into the transference of artistic motifs between the Aegean, Egypt, and the Near East in the Bronze Age, SIMA 51, Jonsered.
- Cucuzza 1991. Cucuzza N., «'Masons' marks at Haghia Triada», Sileno 17, 7-30.
- Cunningham 2001. Cunningham T., «Variations on a theme: divergence in the settlement patterns and spatial organization in the Far East of Crete during the Proto- and Neopalatial periods», Urbanism, 72-86.
- Darcque 1990. Darcque P., «Pour l'abandon du terme 'Mégaron'», Hab Eg Ph, 21-31.
- Date 1995 (ελλ. μτφρ.1996). Date C., Εισαγωγή στα συστήματα βάσεων δεδομένων, Α', Αθήνα
- Δαβάρας 1964. Δαβάρας Κ., «Αρχαιότητες και Μνημεία Κρήτης», ΑΔ 19, Χρονικά 3, 442.
- Δαβάρας 1971α. Δαβάρας Κ., «Περισυλλογή αρχαίων Ανατολικής Κρήτης», ΠΑΕ, 301-3.
- Δαβάρας 1971β. Δαβάρας Κ., «Κρήτη», Έργον, 262-7.
- Δαβάρας 1972α. Δαβάρας Κ., «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», ΠΑΕ, 645-654.
- Δαβάρας 1972β. Δαβάρας Κ., «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», ΑΔ 27, 648.
- Δαβάρας 1972γ. Δαβάρας Κ., «Νέαι έρευναι εις την ελλειψοειδή οικίαν Χαμαιζίου», ΑΑΑ 5, 285.
- Δαβάρας 1972δ. Δαβάρας Κ., «Η Αρχαιολογική κίνηση στην Ανατολική Κρήτη κατά το 1971», Αμάθεια, 10, 33-52.
- Δαβάρας 1973α. Δαβάρας Κ., «Μακρύγιαλος Σητείας», ΑΔ 28, 590-1.
- Δαβάρας 1973β. Δαβάρας Κ., «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης», ΑΔ 28, Χρονικά Β2, 585-596.

- Δαβάρας 1974α. Δαβάρας Κ., «Νέαι έρευναι εις την ελλειψοειδή οικίαν Χαμαιζίου», ΠΔΚΣ Γ', τόμ. Α, Αθήνα, 46-53.
- Δαβάρας 1974β. Δαβάρας Κ., «Μινωική Έπαυλη Μακρύ Γιαλού», Αμάθεια, 18, 40-62.
- Davaras 1976. Davaras C., Guide to Cretan antiquites, N.York.
- Δαβάρας 1978. Δαβάρας Κ., «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης (Πραισός και ευρύτερη περιοχή Σητείας)», ΑΔ 33, 392-5.
- Davaras 1980. Davaras C., «Une ancre minoenne sacrée?», BCH 104, 47-71.
- Δαβάρας 1986. Δαβάρας Κ., «Αρχιτεκτονικά στοιχεία της ΥΜ ΙΒ έπαυλης του Μακρύγιαλου», ΠΔΚΣ Ε', τόμ. Α, Ηράκλειο, 77-92.
- Davaras 1992. Davaras C., «Makrygialos», Aerial Atlas, 78-81.
- Davaras 1997. Davaras C., «The 'cult villa' at Makrygialos», FMV, 117-135.
- Davaras & Betancourt 2004. Davaras C. & Betancourt P., The Hagia Photia I: The Tomb Groups and Architecture, Philadelphia.
- Δαουτόπουλος κ.ά. 2002. Δαουτόπουλος Γ., Καζακόπουλος Λ., Κούση Μ., «Αγροτική Κοινωνιολογία», Θεσσαλονίκη.
- Δαράκη 1997 (1985). Δαράκη Μ., Ο Διόνυσος και η θεά γη, Αθήνα.
- Day 1995. Day P., «Pottery production and consumption in the Siteia bay area during the New Palace period», Achlada. Scavi e ricerca della Missione Greco-Italiana in Creta Orientale (1991-1993), Tsipopoulou M. & Vagnetti L., Roma.
- Day 1997. Day P., «Ceramic exchange between towns and outlying settlements in Neopalatial East Crete», FMV, 219-228.
- Day & Relaki 2002. Day P. & Relaki M., «Past factions and present fictions: palaces in the study of Minoan Crete», MM.RMP, 217-234
- Dawkins 1904. Dawkins R., «Excavations at Palaikastro III», BSA 10, 216-225.
- Dawkins 1914. Dawkins R., «Excavations at Plati in Lasithi, Crete», BSA 20, 1-17.
- Delcourt 1966. Delcourt M., «Tyde et Melanippe», SMSR 37, 163-165.
- Δεληγιάννη 2000. Δεληγιάννη Ε., «Το κρασί στην μινωική Κρήτη», ΠΔΚΣ Η', Α1, 355-371.
- Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2005. Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη Ν., Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Αθήνα.
- Dickinson 1994. Dickinson O., The Aegean Bronze Age, Cambridge
- Dieterich 1908. Dieterich A., Archive des sciences religieuses, Leipzig.
- Dietrich 1973. Dietrich B., «Religious Function of the Megaron», Rivista Storica dell' Antichita 3, 1-12.
- Dietrich 1988. Dietrich B., «A Minoan Symbol of Renewal», JPR II, 12-24.

- Douglas 1972. Douglas M., «Symbolic orders in the use of space», UCKO P., Tringham R. & Dimpleby G.W., Man, Settlement, Urbanism, London.
- Doumas 1983. Doumas Ch., Thera: Pompeii of the ancient Aegean, London.
- Darcque 1990. Darcque P., «Pour l'abandon du terme 'Mégaron'», Hab Eg Ph, 21-31.
- Driessen 1972. Driessen J., «The Minoan Hall in domestic architecture on Crete: to be in vogue in Late Minoan IA?», Acta Arch Lon 21, 27-92.
- Driessen 1982. Driessen J., «The Minoan Hall in Domestic Architecture on Crete: To be in Vogue in Late Minoan IA?», AAL, 21, 27-92.
- Driessen 1990α. Driessen J., «An early destruction in the Mycenaean Palace at Knossos», Acta Arch Lon, Monographiae, 2.
- Driessen 1990β. Driessen J., «The proliferation of the Minoan palatial architecture style: (I) Crete», Acta Arch Lon 28-29 (1989-90), 3-23.
- Driessen 2001. Driessen J., «History and hierarchy. Preliminary observations on the settlement pattern of the Minoan Crete», Urbanism, 51-71.
- Driessen 2002. Driessen J., «The king must die. Some observations on the use of Minoan court compounds», MM.RMP, 1-14
- Driessen & MacGillivray 1989. Driessen J. & MacGillivray J., «The Neopalatial period in East Crete», Transition, 99-111.
- Driessen & Sakellarakis 1997. Driessen J. & Sakellarakis J., «The Vathypetro-complex. Some observations on its architectural history and function», FMV, 63-77.
- Driessen & MacDonald 1997. Driessen J. & C. MacDonald C., The troubled island. Minoan Crete before and after the Santorini eruption, Aegeum 17, Liege.
- Dyggve & Poulsen 1948. Dyggve E. & Poulsen F., «Das Laphrion, der Tempelbezirk von Kalydon», Mit einem religionsgeschichtlichen, F. Poulsen (ed.), Copenhagen, 344-345.
- Δρούγου 1992. Δρούγου Στ., Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι, Αθήνα.
- Eliade 1999 (1964). Eliade M., Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών, Αθήνα
- Evans 1899-1900. Evans A., «Knossos: summary report of the excavations in 1900», BSA 6, 1-70.
- Evans 1901. Evans A., «Mycenaean tree and pillar crypt», JHS 21, 99-204
- Evans 1902. Evans, A., «The Palace at Knossos. Provisional Report of the Excavations», BSA, 8, 1-129.
- Evans 1909. Evans, A., Scripta Minoa I, Oxford.
- Evans 1921-36. Evans A., The Palace of Minos at Knossos, I-IV, London.

- Evans 1973. Evans J., «Islands as laboratories for the study of culture process», Renfrew C., The explanation of culture change, London, 517-520.
- Evely 1988. Evely D., « Minoan craftsmen : problems of recognition and definition », PGP, 397-420.
- Evely 2000. Evely D., Minoan crafts: Tools and techniques. An introduction, SIMA 92, Göteborg.
- Ευστρατίου Ν. 2002: Εθνοαρχαιολογικές αναζητήσεις στα Πομακοχώρια της Ροδόπης, Θεσ/νίκη.
- Farnell 1909. Farnell R., The Cults of Greek States, 5 τόμοι, Oxford.
- Faure 1967. Faure P., «Nouvelles recherches sur trois sortes de sanctuaires Crétois», BCH 91, 118-147.
- Faure 1969. Faure P., «Sur trois sortes de sanctuaires Crétois», BCH 93,176
- Faure 1972. Faure P., «Cultes populaires de la Crète antique», BCH 96, 399-400
- Faure 2002 (1973). Faure P., Η καθημερινή ζωή στην Κρήτη τη μινωική εποχή, Αθήνα.
- Fehling 1974. Fehling D., Ethnologische Uerlegungen auf dem Gebiet der Altertumskunde, München.
- Φιλιππίδης 1982. Φιλιππίδης Δ., Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα.
- Φιλιππίδης 2000. Φιλιππίδης Σ., Αναλυτικός Οδηγός Access 2000-Microsoft Office 2000, Αθήνα.
- Firth 1994. Firth R., «Estimating the population of Crete during LM IIIA/B», Minos 29-30, 33-56.
- Flannery 1976. Flannery K., The Early Mesoamerican Village, New York.
- French 1981. French E., «Mycenaean figures and figurines, their typology and function», SCABA, 173-177
- Fotou 1990. Fotou V., « L'implantation des bâtiments en Crète a l'époque néopalatiale : aménagement du terrain et mode d'occupation du sol », Hab Eg Ph, 45-73.
- Fotou 1997. Fotou V., « Eléments d'analyse architecture et la question des trois bâtiment-« villa »: la Royal Villa, le « Mégaron » de Nirou et le « Mégaron » de Sklavokambos », FMV, 33-50.
- Frankfort 1939. Frankfort H., Cylinder seals, London.
- Frazer 1854-41. Frazer J.G., The golden bough: a study in comparative religion I-II, New York.
- Frazer 1890. Frazer J.G., The golden bough: a study in magic and religion I-XII, New York.
- Frazer 1918. Frazer J.G., Folklore in the Old Testament, London.
- Frazer 1968. Frazer J.G., Village planning in the primitive world, New York.

- Frazer 1990 (1911-36). Frazer J. G., Ο χρυσός κλώνος. Μελέτη για τη μαγεία και τη θρησκεία, Αθήνα.
- Furley 1981. Furley W., Studies in the use of fire in ancient Greek Religion, New York.
- Gaerte 1906-7. Gaerte W., «Κρητικές σφραγίδες», ΑΕ, 141.
- Gallet de Santerre 1951. Gallet de Santerre H., « Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1950 », BCH, 75, 195-198
- Gesell 1985. Gesell G., «Town, palace and house cult in Minoan Crete», SIMA 67, Göteborg.
- Gesell 1983. Gesell G., «The place of the Goddess in Minoan society», Minoan Society, 93-99.
- Gesell 1972. Gesell G., The archaeological evidence for the Minoan house cult and its survival in Iron Age Crete, PhD thesis (Ann Arbor Univ. Microfilms).
- Gérard-Rousseau 1968. Gerard- Rousseau M., Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes, Rome.
- Gernet 1957. Gernet L., «Dénomination et perception des couleurs chez les Grecs», Problèmes de la couleur, Paris, 301-324.
- Gernet & Boulanger 1932. Gernet L. & Boulanger A., Le génie grec dans la religion, Paris.
- Γιαννούλη 1995. Γιαννούλη Ε., «ΠΜ και ΜΜ αφιδωτά και πεταλόσχημα κτίρια και πιθανή τους σημασία», ΠΔΚΣ Ζ΄, Α1, Ρέθυμνο, 125-147.
- Γιαννούλη 2000. Γιαννούλη Ε., «Μινωικά κέρατα καθοσιώσεως», ΠΔΚΣ Η΄, Α1, Ηράκλειο, 235-270.
- Γιαννούλη 2006. Γιαννούλη Ε., «Ζητήματα Διερεύνησης Κυκλικών Κτηρίων της Μινωικής Κρήτης», ΠΔΚΣ Ι, Χανιά (υπό έκδοση).
- Gibbon 1984. Gibbon G., Anthropological Archaeology, New York.
- Godart 2001. Godart L., «La Terre Mère et le monde égéen», POTNIA, 463-66.
- Graham 1960. Graham J.W., «Windows Recesses, and Piano Nobile in the Minoan Palaces», AJA, 64, 329-333.
- Graham 1967. Graham J.W., «A banquet hall at Mycenaean Pylos», AJA 71, 353-360.
- Graham 1986 (1962). Graham J.W., The palaces of Crete, Princeton.
- Guazzelli 1992. Guazzelli T., Le Antesterie. Litugie e practice simboliche. Le piu antiche feste rituali tenute in onore di Dioniso, Firenze.
- Ηλιόπουλος 1988-89. Ηλιόπουλος Θ., «Σπήλαια, δεξαμενές και αποθέτες», Κρ. Χρ., ΚΗ'-ΚΘ', 86-93.
- Hadjimichalis 1949. Hadjimichalis A., La maison grecque, Athènes.

- Hägg 1997. Hägg R., FMV, Stockholm.
- Hägg 1985. Hägg P., «Pictorial programmes in Minoan palaces and villas?», L' iconographie minoenne, J.-C. Poursat & P. Darcque (eds), Paris, 209-217.
- Hägg & Marinatos 1986. Hägg R. & Marinatos N., «On the ceremonial function of Minoan polthyron», OpAth 16, 57-73.
- Hallager 1987. Hallager E., «A 'Harvest Festival Room' in the Minoan palaces? An Architectural Study of the Pillar Crypt Area at Knossos», FMP, 169-177.
- Hallager 1990. Hallager E., «Upper floors in LMI house», Hab Eg Ph, 281-292.
- Halstead 1987. Halstead P., «Traditional and ancient rural economy in Mediterranean Europe», JHS 107, 77-87.
- Halstead 1990. Halstead P. «Waste not, want not: traditional responses to crop failure in Greece», Rural History 1, 147- 164
- Χαμηλάκης 1995. Χαμηλάκης Γ., «Μινωική αρχαιολογία: προς μια κοινωνικο-οικολογική προσέγγιση», ΠΔΚΣ Ζ΄, Α2, Ρέθυμνο, 981-1003.
- Χαμηλάκης 2000. Χαμηλάκης Γ., «Αγροτικές πρακτικές και σχέσεις εξουσίας στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού», ΠΔΚΣ Η΄, Α3, Ηράκλειο, 497-504.
- Hamilakis 2002. Hamilakis Y., «Too many chiefs?: functional or factional? Competition in Neopalatial Crete», MM.RMP, 179-199.
- Hansen 1988. Hansen J., «Agriculture in the Prehistoric Aegean data versus speculation», AJA 92, 39-52.
- Hardy & Renfrew (eds) 1990. Hardy D. A. & Renfrew A. C., Thera and the Aegean World III: Chronology, London.
- Harrison 1996 (1903). Harrison J., Αρχαίες Ελληνικές Γιορτές, Αθήνα.
- Harrison 1997 (1912). Harrison J., Δαίμων και Ήρωας, Αθήνα.
- Harrison 2003 (1903). Harrison J., Η δημιουργία των θεών, Αθήνα.
- Χατζή-Βαλλιάνου 1991. Χατζή-Βαλλιάνου Δ., «Μινωικά κεραμικά εργαστήρια. Μια εθνολογική προσέγγιση με νέα δεδομένα», ΠΔΚΣ Ζ΄, Α2, Ρέθυμνο, 1035-60.
- Hatzidakis 1934. Hazzidakis J., Les villas minoennes de Tylissos, Paris.
- Higgins 1973. Higgins R., The archaeology of Minoan Crete, London
- Hiller 1977. Hiller S., Das minoische Kreta nach den Ausgrabungen des letzten Jahrzehnts, Wien.
- Hitchcock 1998. Hitchcock L., «Blending the local with the foreign: Minoan features at Ayia Irini, House A», Kea – Kythnos: History and Archaeology. Proceedings of an

- Internatonal Symposium Kea – Kythnos, 22-25 June 1994, L. Mendoni & A. Mazarakis Ainian (eds), Athens, 169-174.
- Hitchcock 2000. Hitchcock L., Minoan Architecture. A Contextual Analysis, Jonsered.
- Hitchcock 2005. Hitchcock L., «Never momentary, but always fluid and flexible: revisiting the vernacular tradition in Bronze Age Crete and Cyprus», ΣΤΕΓΑ, επιτοίχια ανακοίνωση.
- Hitchcock & Preziosi 1997. Hitchcock L. & Preziosi D., The Knossos unexplored mansion and the “villa – annex complex”, FMV, 51-62.
- Hodder 1991 (1986). Hodder I., Reading the past, Cambridge.
- Hodder 1992. Hodder I., Theory and practice in archaeology, London.
- Hood 1957. Hood S., «Archeological Reports 1956», Suppl. JHS 77, 31.
- Hood 1958. Hood S., «Gypsades: Hogarth’s house A”, AR, 18-19.
- Hood 1971. Hood S., «Late Bronze Age Destructions at Knossos», TAW, I, 378-383
- Hood 1983. Hood S., «The ‘Country house’ and Minoan society», Minoan Society, 129-135.
- Hood 1990 (1978). Hood S., Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα, Αθήνα.
- Hood 1995. Hood S., «The Minoan palace as residence of gods and men», ΠΔΚΣ Ζ’, Α, Ρέθυμνο, 393-407.
- Hood 1997. Hood S., «The Magico-religious background of the Minoan villa», FMV, 105-116.
- Hood κ.ά. 1964. Hood S., Warren M., Cadogan G., «Travels in Crete, 1962», BSA 59, 50-99.
- Hood 1981. Hood S. & Taylor W., «The Bronze Age Palace at Knossos: Plan and Sections», BSA, 13, Oxford.
- Χουρμουζιάδης 1978. Χουρμουζιάδης Γ., «Εισαγωγή στις ιδεολογίες της ελληνικής προϊστορίας», Πολίτης 17, 30-31.
- Χουρμουζιάδης 1987. Χουρμουζιάδης Γ., «Περί του αρχαιολογικού μνημείου γενικά», Αμητός, Β, 981-989.
- Χρηστάκης 2006. Χρηστάκης Κ., «Μεταβολές του αποθηκευτικού δυναμικού των ανακτόρων και η πολιτική οικονομία κατά την Παλαιονακτορική και Νεονακτορική περίοδο», ΠΔΚΣ Θ’, Ηράκλειο, 70-82.
- Χρυσικοπούλου & Σωτηροπούλου 2003. Χρυσικοπούλου Ε. & Σωτηροπούλου Σ., «Το ιώδες στην παλέτα του θηραίου ζωγράφου», Αργοναύτης, 390-504.
- Χρυσουλάκη 2001. Χρυσουλάκη Στ., «Εργαστηριακές εγκαταστάσεις στην περιοχή Ζάκρου», ΠΔΚΣ Η’, Α3, Ηράκλειο, 580-597.

- Hutchinson 1950. Hutchinson R., «Prehistoric town planning», The Town Planning Review 21, 177-220.
- Immerwahr 1990. Immerwahr S.A., Aegean painting in the Bronze Age, London.
- Jeanmaire 1985 (1951). Jeanmaire H., Διόνυσος. Ιστορία της λατρείας του Βάκχου, Πάτρα.
- Johnson 1987. Johnson G. A., «The changing patterns of Uruk administration on the Susiana plain», The Archaeology of western Iran: Settlement and Society from Prehistory to the Islamic Conquest, F. Hole (ed), 107-39
- Johnson 1973. Johnson G. A., «Local exchange and early state development in south-western Iran», Anthropological Papers, 51, Museum of Anthropology, University of Michigan, 1-205.
- Jones 1999. Jones D., Peak sanctuaries and sacred Caves in Minoan Crete. A Comparison of Artifacts, Jonsered.
- Καλομενόπουλος 1894. Καλομενόπουλος Ν., Κρητικά ήτοι Τοπογραφία και Οδοιπορικά της νήσου Κρήτης, Αθήνα.
- Kanta 1999. Kanta A., «Monastiraki and Phaistos , elements of Protopalatial history» in R. Laffineur, W-D. Niemeier & Ph. Betancourt (eds.), MELETEMATAI, 387-93.
- Κάντα 1993. Κάντα Κ., Ελευσίνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο της. Μυθολογία – Μυστήρια - Ιστορία, Αθήνα.
- Kanta & Rochetti 1989. Kanta A., & Rochetti L., Scavi a Nerokourou Kydonias I, Rome.
- Karetsou 1981. Karetsou A., «The peak sanctuary of mt. Juctas», SCABA, 137-153.
- Καρναβά 2000. Καρναβά Α., «Αρχεία σφραγίδων και αρχεία ιερογλυφικών κειμένων στην εποχή των πρώτων ανακτόρων στην Κρήτη», ΠΔΚΣ Η΄, Α2, Ηράκλειο, 34-35.
- Kent 1989. Kent S. (ed), Domestic architecture and the use of space, Cambridge.
- Kerenyi 1938. Kerenyi K., «Von wesen des festes: antike religious und ethnologische religionsforschung», Paideuma I, 59-70.
- Kerenyi 1944. Kerenyi K., «Vater Helios», Eranos Jahrbuch X. (1943), Zürich
- Kerenyi 1976. Kerenyi C., Dionysos. Archetypal image of indestructible life, London.
- Kerenyi 1992 (1944). Kerenyi C., «Τα μυστήρια των Καβείρων», Ελληνικά Μυστήρια, Αθήνα, 40-83.
- Kern 1922. Kern O., «Orpheus», Orphicorum fragmenta, Berlin.
- Koehl 1981. Koehl R., «The functions of the Aegean Bronze Age rhyta», SCABA, 179-186.
- Koehl 1997. Koehl R., «The villas at Ayia Triada and Nirou Chani and the origin of the Cretan andreion», FMV, 137-149.
- Κόκκου- Βυρίδη 1999. Κόκκου- Βυρίδη Κ., Έλευσις. Πρώιμες πυρές θυσιών στο τελεστήριο της Ελευσίνας, Αθήνα.

- Kolodny 1968. Kolodny E., «La Crète: mutation et évolution d'une population insulaire grecque », Revue de Géographie de Lyon, 43.3, 227-290.
- Κονταράτος 1986. Κονταράτος Σ., Αρχιτεκτονική και παράδοση - ιδεολογίες, πρακτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος, Αθήνα.
- Koraka 1984. Koraka K., Aménagements intérieurs des habitations et activités domestiques en Crète et à Théra à l' Age du Bronze, Thèse de Doctorat, Université de Paris I.
- Koraka 1990. Koraka K., «Des pièces de repos dans l'habitat minoen du IIe millénaire av.J.-C.», in Hab Eg Ph, 217-230
- Κόπακα 2001. Κόπακα Κ., «Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Προσεγγίσεις ενός οριακού νησιωτικού μικρόκοσμου», ΠΔΚΣ Η', Α.2, Ηράκλειο, 63-80.
- Κόπακα 2002. Κόπακα Κ., «Οίνος παλαιός και άνθρωποι: σκηνές από την καθημερινότητα της μινωικής οινοπαραγωγής», Οίνος παλαιός ηδύποτος. Το Κρητικό Κρασί από τα Προϊστορικά ως τα Νεότερα Χρόνια, στο Μυλοποταμικάκη Αι., (επιμ), Ηράκλειο, 89-112.
- Koraka & Platon 1993. Koraka K. & Platon L., «Ληνοί Μινωικοί. installations Minoennes de traitement des produits liquides», BCH 117, 35-101.
- Κόπακα κ.ά. 2000. Κόπακα Κ., Χριστοδουλάκος Γ., Μοσχόβη Γ. & Δροσινού Π., «Λαξευτά πατητήρια στη Γαύδο», ΠΔΚΣ Η', Α.3, Ηράκλειο, 557-581.
- Κορρέ – Ζωγράφου & Ολυμπίτου 2003. Κορρέ – Ζωγράφου Κ. & Ολυμπίτου Ε., Άνθρωποι και παραδοσιακά επαγγέλματα στο Αιγαίο, Αθήνα.
- Κουρουγιώτης 1931, Κουρουγιώτης Κ., «Ανασκαφή Ελευσίνος», ΑΔ 14, παρ. 1-30.
- Κρίγκα 2006. Κρίγκα Δ., «Αποθηκευτικοί χώροι στις Νεοανακτορικές Οικίες», ΠΔΚΣ Ι, (υπό έκδοση).
- Küster 1913. Küster E., Die Schlange in der griechischen kunt und religion, Gieben.
- Lacy 1992 (1967). Lacy A., Η ελληνική κεραμική της Εποχής του Χαλκού, Αθήνα.
- La Rosa 1984. La Rosa V., «Haghia Triada», Ancient Crete, a hundred years of Italian archeology, Rome.
- La Rosa 1985. La Rosa V., «Preliminary considerations of the problems of the relations between Phaistos and Hagia Triada», Scripta Mediterranea 6, 45-46.
- Lawler 1964. Lawler L., The dance in ancient Greece, London
- Lawler 1984. Lawler L., Ο χορός στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα.
- Λεβεντάκης 1991. Λεβεντάκης Ν., «Μερικές αισθητικές και πραγματικές παρατηρήσεις σχετικές με τις παραστάσεις της σαρκοφάγου της Αγ. Τριάδας», ΠΔΚΣ Ζ', Α3, Χανιά, 545-553.

- Lee 1969. Lee R. B., «! Kung Bushman Subsistence : An Input-Output Analysis.» , Environment and cultural behavior: Ecological Studies in Cultural Anthropology, A. Vayda (ed.), 47-49.
- Λεκατσάς 1985 (1971). Λεκατσάς Π., Διόνυσος. Καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής Θρησκείας, Αθήνα.
- Λέμαν 1957. Λέμαν Κ., Σαμοθράκη. Οδηγός διά τας ανασκαφάς και το Μουσείον, Αθήνα
- Λεμπέση 1976. Λεμπέση Α., «Ο Οικίσκος των Αρχανών», ΑΕ, 12-43.
- Λεμπέση 1987. Λεμπέση Α., «Η Κρητών Πολιτεία», Κρήτη. Ιστορία και πολιτισμός 1, Ν..Μ. Παναγιωτάκης (επιμ), Ηράκλειο, 149-157.
- Lenuzza 2005. Lenuzza V., «The oval house at Chamaizi: the cistern in the central court and the findings as evidence of daily life», ΣΤΕΓΑ, (υπό έκδοση).
- Levi 1959. Levi D., «La villa rurale minoica di Gortina», Bolletino d' Arte 44, 237-265.
- Levi 1962. Levi D., «La tomba a tholos di Kamilari presso a Festos", Annuario 39-40, 139-145.
- Leveque 1985. Leveque P., B tes, dieux et hommes, Paris.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., Το Θεσμοφόριο της Πέλλας, Αθήνα.
- Λίπα 2000. Λίπα Β., Σύστημα καταγραφής και τεκμηρίωσης αρχιτεκτονικών δομών. Το παράδειγμα της Γαύδου, ΠΜΣ Ιστορίας-Αρχαιολογίας/Επιστήμης Υπολογιστών, Ρέθυμνο.
- Λυγίζος 1943. Λυγίζος Γ., Ελληνική νησιωτική αρχιτεκτονική, Αθήνα.
- Maas 1933. Maas P., «Epidaurische Hymnen», Königsberger Gelehrte Gesellschaft, Geisteswissen - schaftliche Klasse, Schriften, Berlin.
- MacDonald 2002. MacDonald C., «The Neopalatial palaces of Knossos», MM.RMP, 35-54.
- McEnroe 1990. McEnroe J., «The significance of local styles in Minoan vernacular architecture», Hab Eg Ph, 195-202.
- McEnroe 1982. McEnroe J., «A typology of Minoan Neopalatial Houses», AJA 86, 3-19.
- McEnroe 1979. McEnroe J., Minoan house and town arrangement, PhD. Diss., University of Toronto.
- MacGillivray 1983. MacGillivray J., «Cycladic jars from Middle Minoan III contexts at Knossos», Thalassocracy, 153-158.
- MacGillivray 1997. MacGillivray J., «The Cretan countryside in the Old Palace period», FMV, 15-19.
- Mackenzie 1907-8. Mackenzie D., «Cretan palaces and Aegean Civilization»,IV. BSA,14, 343-422.
- Mac Nally 1978. Mac Nally S., «The Maenad in Early Greek Art», Arethusa 2, 101-135.

- Μαραγκού 1985. Μαραγκού Λ., Αρχαία Ελληνική Τέχνη. Συλλογή Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα.
- Marcadé 1952. Marcadé J., «Hermès doubles», BCH 76, 619.
- Μαρινάτος 1925-6. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφαί Νίρου Χάνι Κρήτης», ΠΑΕ 141-147
- Μαρινάτος 1926. Μαρινάτος Σ., «Μεσομινωική οικία εν κάτω Μεσαρά», ΑΔ 53, 53-78
- Μαρινάτος 1929. Μαρινάτος Σ., «Άγιοι Θεόδωροι», ΠΑΕ, 94
- Μαρινάτος 1932. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφή Αμνισού Κρήτης», ΠΑΕ, 76-94.
- Μαρινάτος 1933. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφή Αμνισού Κρήτης», ΠΑΕ, 93-100.
- Μαρινάτος 1933. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφαί εν Αμνισώ Κρήτης», ΠΑΕ, 130-138.
- Μαρινάτος 1933-35. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφαί Νίρου Χάνι Κρήτης», ΑΔ 15, 54
- Μαρινάτος 1934. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφαί εν Αμνισώ Κρήτης», ΠΑΕ, 128-133.
- Μαρινάτος 1935. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφαί εν Κρήτη: Αμνισός», ΠΑΕ, 196-203.
- Μαρινάτος 1936. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφαί εν Αμνισώ Κρήτης», ΠΑΕ, 81-86.
- Μαρινάτος 1938. Μαρινάτος Σ., «Η Κρήτη και ο Χεττιτικός-Μικρασιατικός κόσμος κατά την δευτέραν χιλιετηρίδα π.Χ.», Μικρασιατικά Χρονικά Α, 72-89.
- Μαρινάτος 1939-41α. Μαρινάτος Σ., «Το Μινωικόν μέγαρον Σκλαβόκαμπου», ΑΕ, 69-96.
- Μαρινάτος 1939-41β. Μαρινάτος Σ., «Το Μινωικόν μέγαρον Σκλαβόκαμπου», ΠΑΕ, 74.
- Μαρινάτος 1948. Μαρινάτος Σ., «Το Μινωικόν μέγαρον Σκλαβόκαμπου», ΑΕ, (1939-41), 69-96.
- Μαρινάτος 1949. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφή Βαθυπέτρου Αρχανών Κρήτης», ΠΑΕ, 100-109.
- Μαρινάτος 1950. Μαρινάτος Σ., «Μέγαρον Βαθυπέτρου», ΠΑΕ, 242-49.
- Μαρινάτος 1951. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφή Μεγάλου Βαθυπέτρου Κρήτης», ΠΑΕ, 258-72.
- Μαρινάτος 1952. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφαί στο Βαθύπετρο Κρήτης», ΠΑΕ, 592-610.
- Μαρινάτος 1953α. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφαί στο Βαθύπετρο Κρήτης», ΠΑΕ, 298.
- Μαρινάτος 1953β. Μαρινάτος Σ., «Ανασκαφαί στο Λύκαστο και Βαθύπετρο Κρήτης», ΠΑΕ, 309-310.
- Μαρινάτος 1956. Μαρινάτος Σ., «Εργασίαι στο Βαθύπετρο, Αρχάνες και Ιδαίο Άντρο», ΠΑΕ, 223.
- Marinatos 1960. Marinatos S., Crete and Mycenae, 137-140, London.
- Marinatos & Hirmer 1973 (1959). Marinatos S. & Hirmer M., Kreta, Thera und das mykenische Hellas, München.
- Marinatos 1986. Marinatos N., «On the ceremonial function of the Minoan polythyron», OpAth 16, 58-7.3
- Marinatos 1987. Marinatos N., «Public festivals in the west courts of the palaces», FMP, 135-143.

- Marinatos 1989. Marinatos N., «The tree as a focus of ritual action in Minoan glyptic art», CMS, Beiheft 3: Fragen und probleme der bronzzeitlichen agaischen glyptic, Berlin, 126-143.
- Marinatos 1990. Marinatos N., «The tree, the stone and the pithos: glimpses into a Minoan ritual», Aegaeum 6, Liege, 79-92.
- Marinatos 1993. Marinatos N., Minoan religion: ritual, image and symbol, Columbia.
- Marinatos 2000. Marinatos N., The Goddess and the warrior: The naked goddess and the mistress of the animals in early Greek religion, New York.
- Marinatos & Betancourt 1991. Marinatos N. & Betancourt P., «The Minoan household», ΠΔΚΣ Ζ' Α.2, Πέθυμο, 591-595.
- Μαρκόπουλος 1981. Μαρκόπουλος Γ., Η λαϊκή μας αρχιτεκτονική, Αθήνα.
- Ματζουράνη 2001. Ματζουράνη Ε., Η Αρχαιολογία της Προϊστορικής Κύπρου, Αθήνα.
- Matzourani & Vavouranakis 2005a. Matzourani E. & Vavouranakis G., «Megalithic versus status: the architectural design and masonry of exceptional late bronze age I buildings in east Crete», MAA 5.2, (υπό έκδοση).
- Matzourani & Vavouranakis 2005b. Matzourani E. & Vavouranakis G., «Achladia and Epano Zakros: a re-examination of the architecture and topography of two possible Minoan villas in east Crete», OpAth XXX, (υπό έκδοση).
- Matzourani & Vavouranakis 2005c. Matzourani E. & Vavouranakis G., «The Minoan villas in East Crete: households or faction leaders?», ΣΤΕΓΑ, (υπό έκδοση).
- Matzourani κ.ά. 2005d. Matzourani, E., Vavouranakis, G. & Kanellopoulos Ch., «The Klimataria-Manares building reconsidered », AJA 109, (υπό έκδοση).
- Ματζουράνη & Βαβουρανάκης 2006. Ματζουράνη Ε. & Βαβουρανάκης Γ., «Συγκριτική Μελέτη της Αρχιτεκτονικής των Μινωϊκών Οικιών στις θέσεις Ρουσές Χόνδρου και Αζοκέραμος Ζάκρου», ΠΔΚΣ Ι, Χανιά (υπό έκδοση).
- Μαυρίδης 2003. Μαυρίδης Θ., «Δημόσιο-ιδιωτικό και θρησκευτικό-κοσμικό. Οι τοιχογραφίες της Θήρας και τα μοντέλα ερμηνείας τους», Αργοναύτης, 574-587.
- Mayassis 1955. Mayassis S., Architecture, Religion, Symbolisme, Origines, Formation, et Evolution del' Architecture I, Le Bois, Bibliothèque d' Archaeology Orientale d' Athenes, v. IV, Αθήνα.
- McEnroe 1979. McEnroe J., Minoan house and town arrangement, PhD. Diss., University of Toronto.
- McEnroe 1982. McEnroe J., «A typology of Minoan Neopalatial houses», AJA, 86, 3-19.
- McEnroe 1990. McEnroe J., «The significance of local styles in Minoan vernacular architecture», Hab Eg Ph, 195-202.

- Melas 1995. Melas M., «Transcending the “Palace”: kinship versus kingship, and the social dimensions of Minoan ritual», ΠΔΚΣ Ζ΄, A.2, Ρέθυμνο, 613-624.
- Μελισσουργάκη-Αρφάρα 1986. Μελισσουργάκη-Αρφάρα Μ., Το αγροτικό Κρητικό σπίτι, Αθήνα.
- Μήτσου 2001. Μήτσου Τ., Η εργασία στη Μυκηναϊκή πολιτεία, Αθήνα.
- Militello 1995. Militello P., «Οι νωπογραφίες της Ύστερης ανακτορικής περιόδου στην Αγία Τριάδα», ΠΔΚΣ Ζ΄, A.2, Ρέθυμνο, 631-642
- Mills 1984. Mills H., «Greek clothing regulations: sacred and profane? », ΖΡΕ 55, 255-265
- Μιχαηλίδου 1987. Μιχαηλίδου Α., «Το δωμάτιο με κίονα στο Μινωικό Σπίτι», Άμητος, Χαριστήριο Μ.Ανδρόνικου, Θεσ/νίκη, 509-525.
- Μιχαηλίδου 1984. Μιχαηλίδου Α., «Ενδείξεις για την οργάνωση και λειτουργία τριών νεοανακτορικών σπιτιών. Ένα μεθοδολογικό πείραμα», Ανθρωπολογικά 5, 37-50.
- Morgan 1988. Morgan L.; The Miniature wall paintings of Thera. A study in Aegean culture and iconography, Cambridge.
- Morris & Peatfield 1990. Morris C. & Peatfield A. «Minoan sheep-bell: form and function», ΠΔΚΣ ΣΤ΄, Χανιά, 29-37.
- Morpurgo Davies & Gadogan 1971. Morpurgo Davies A. & Gadogan G., «A Linear A tablet from Pirgos, Mirtos, Crete», Kadmos 10, 105-9.
- Morpurgo Davies & Gadogan 1977. Morpurgo Davies A. & Gadogan G., «A second Linear A tablet from Pyrgos», Kadmos 16, 7.
- Motte 1973. Motte A., Prairies et jardins de la Grèce antique. De la religion a la philosophie, Βρυξέλλες.
- Μουτσόπουλος 1978. Μουτσόπουλος Ν. Κ., Συμβολή στη βιβλιογραφία της λαϊκής αρχιτεκτονικής, Αθήνα.
- Μπάνου 1991. Μπάνου Ε., «Σχέσεις Κρήτης και Νοτιο-ανατολικής Μεσογείου κατά τον 14^ο π.χ. αιώνα», ΠΔΚΣ Ζ΄, A2, Ρέθυμνο, 649-664.
- Μπασιάκος κ.α. 2001. Μπασιάκος Ι., Αλούπη Ε. & Φακορέλλης Γ. (επ.), Αρχαιομετρικές μελέτες για την Ελληνική προϊστορία και αρχαιότητα, Αθήνα.
- Μπίχτα 2003. Μπίχτα Κ., «Luxuria ex Oriente : ένα προϊστορικό ταξίδι από τη Θήρα στην Ανατολή», στο Αργοναύτης, 263-276.
- Μποζινέκη-Διδώνη 1990. Μποζινέκη-Διδώνη Π., Κρήτη. Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Αθήνα.
- Μπόνιας 1979. Μπόνιας Ζ., «Μινωικές επαύλεις», ΑΔ 34, 43-55.
- Muhly 1990. Muhly P., «The great goddess and the priest king: Minoan religion in flux», Expedition 32.3, 54-60.

- Mylonas 1961. Mylonas G., Eleusis and the Eleusinian Mysteries, Princeton.
- Μυλωνάς 1986. Μυλωνάς, Γ.Ε., «Ζώμινθος», Έργον, 139-41.
- Niemeier 1990. Niemeier W., «Cult scenes on gold rings from Argolid», Celebretions of death and divinity in the Bronze Age Argolid, Proceedings of the sixth international symposium at the Swedish Institute at Athens, R. Hägg & G.C. Nordquist (eds), 11-13 June 1998, Stockholm.
- Niemeier 1993. Niemeier W., «Tell Kabri: Cretan fresco paintings in a Cannanite palace», AJA 97, 332-333.
- Niemeier 1997. Niemeier W., «The origins of the Minoan “villa” system», in FMV, 15-19
- Nikolaïdou 1994. Nikolaïdou M., The Double – Axe In the Iconography of Minoan Vessels: Meanings of Minoan Religious Symbolism. Abstract of Unpublished Dissertation, University of Thessaloniki.
- Νικολαΐδου 1984. Νικολαΐδου Σ., Εισαγωγή στην κοινωνιολογία του χώρου, Αθήνα.
- Nikolaou 1970-77. Nikolaou K., «Archaeology in Cyprus, 1969-76. Soloi», AR 23, 51-2.
- Nilsson M. 1906: Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen, Leipzig.
- Nilsson 1941. Nilsson M., Geschichte der griechischen religion I, Munchen.
- Nilsson 2001 (1949). Nilsson M., Ιστορία της αρχαίας Ελληνικής θρησκείας, Αθήνα.
- Nixon κ.ά. 1994. Nixon L., Moody J., Price S. & Rackham O., «Rural settlement in Sphakia», Stuctures rurales et sociétés antiques, Doukellis P., Mendoni L. (eds), Paris, 255-264.
- Nordfeldt 1987. Nordfeldt A., «Residential quarters and lustral basin», FMP, 187-194.
- Nordfeldt 1997. Nordfeldt A., «On possible Minoan Halls in art», FMV, 179-184.
- Ντούμας 1974. Ντούμας Χ., «Περί Μινωικής αρχιτεκτονικής στη Θήρα», ΑΕ, 199-213.
- Ντούμας 1976. Ντούμας Χ., «Προϊστορικοί Κυκλαδίτες στην Κρήτη», ΑΑΑ, 69-79.
- Ντούμας 1979. Ντούμας Χ., «Προϊστορικοί Κυκλαδίτες στην Κρήτη II», ΑΑΑ 12 , 104-109.
- Ορλάνδος 1922. Ορλάνδος Α., "Η προϊστορική μονοκατοικία", Ημερολόγιο Μεγάλης Ελλάδος, 264-275.
- Ορλάνδος 1959-60. Ορλάνδος Α., Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων 1-2, Αθήνα.
- Osborne 1987. Osborne R., Classical landscape with figures: the ancient Greek city and its countryside, London.
- Otto 1969 (1933). Otto W., Dionysos. Mythe et Culte, Paris.
- Otto 1992 (1939). Otto W., «Το νόημα των Ελευσινίων Μυστηρίων», Ελληνικά Μυστήρια, Αθήνα.
- Palmer 1991. Palmer R., «Linear A and the Minoan wine trade», AJA 95, 325-6.

- Παλυβού 1988. Παλυβού Κλ., Ακρωτήρι Θήρας. Οικοδομική τέχνη και μορφολογικά στοιχεία στην Υστεροκυκλαδική αρχιτεκτονική, Δ. Διατριβή, Αθήνα.
- Παπαδάτος & Τσιποπούλου 2006. Παπαδάτος Γ. & Τσιποπούλου Μ., «Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού: νέα δεδομένα από τον οικισμό στην Κεφάλα Πετρά, Σητείας», ΠΔΚΣ Ι', (υπό έκδοση).
- Παπαδημητρίου & Κορδάτος 2001. Παπαδημητρίου Γ. Δ. & Κορδάτος Ι., Μεταλλουργική Μελέτη Αρχαίων Λιθαργύρων από την περιοχή του Λαυρίου. Αρχαιομετρικές Μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος 1973. Παπαδόπουλος Θ., «Ανθρωπολογικά ζητήματα του Μινωικού πολιτισμού», ΠΔΚΣ Γ', Αθήνα, 206-214.
- Παπαευθυμίου –Παπανθίμου 1979. Παπαευθυμίου –Παπανθίμου Α., Σκεύη και σύνεργα καλλωπισμού στον κρητομυκηναϊκό χώρο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα 23, Θεσσαλονίκη.
- Παπαευθυμίου –Παπανθίμου 1997. Παπαευθυμίου –Παπανθίμου Α., Τελετουργικός καλλωπισμός στο Αιγαίο, Θεσσαλονίκη.
- Παπακωνσταντίνου 2003. Παπακωνσταντίνου Δ. «Οικιστικό περιβάλλον και κοινωνική συμπεριφορά: προβλήματα και προοπτικές στη μελέτη των προϊστορικών οικισμών», Αργοναύτης, 59-81.
- Παπαποστόλου 1976. Παπαποστόλου Ι., Τα σφραγίσματα των Χανίων, Αθήνα.
- Peatfield 1983. Peatfield A. A. D., «The topography of Minoan peak sanctuaries», BSA 78, 273-279
- Pedersen 1997. Pedersen M., «Minoan Halls in Neopalatial buildings» (poster), FMV, 177.
- Pelon 1976. Pelon O., Tholoi, tumuli et cercles funéraires, Athènes.
- Pelon 1966. Pelon O., «Maison d' Hagia Varvara et architecture domestique a Malia», BCH 90, 552-585
- Pelon 2002. Pelon O., «Contribution du palais de Malia a l'étude et a l'interprétation des palais minoens», MM.RMP, 111-122.
- Pelon κ.ά. 1980. Pelon O., Andersen E. & Olivier J.P., «Le Palais de Malia V», EtCret, Paris.
- Pendlebury 1939. Pendlebury J., The archaeology of Crete, London.
- Pendlebury 1959. Pendlebury J., Knossos with its dependencies, London.
- Persson 1942. Persson A., The religion of Greece in prehistoric times, California.
- Πετράκος 1988. Πετράκος Β., «Ζώμινθος», Έργον, 165-72.
- Πιλάλη-Παπαστερίου 1984. Πιλάλη-Παπαστερίου Α., «Το θρανίο στα μινωικά ιερά», Ανθρωπολογικά 6, 17-20

- Πιλάλη-Παπαστερίου 1987α. Πιλάλη-Παπαστερίου Α., «Ιερά και αποθήκες στην ανακτορική Κρήτη», Ειλαπίνη, 179-196.
- Πιλάλη-Παπαστερίου 1987β. Πιλάλη-Παπαστερίου Α., «Ανακτορικά ιερά της Μινωικής Κρήτης», Αμνητός, 665-6.
- Πλάτων 1951. Πλάτων Ν., «Το ιερόν Μαζά και τα μινωικά ιερά κορυφής», Κρ. Χρ. 5, 96-160
- Πλάτων 1952α. Πλάτων Ν., «Ανασκαφή περιοχής Σητείας. Κλιματαριά. Αχλάδια», ΠΑΕ, 636-39.
- Πλάτων 1952β. Πλάτων Ν., «Ανασκαφή περιοχής Σητείας. Ιερό Πισκοκεφάλου Σητείας», ΠΑΕ, 643-48.
- Πλάτων 1953. Πλάτων Ν., «Ανασκαφαί εις την περιοχήν Σητείας», ΠΑΕ, 288-97.
- Πλάτων 1954α. Πλάτων Ν., «Τα μινωικά οικιακά ιερά», Κρ. Χρ. 8', 428-483.
- Πλάτων 1954β. Πλάτων Ν., «Ανασκαφαί εις την περιοχήν Σητείας. Κλιματαριά. Ζου», ΠΑΕ, 361-3.
- Πλάτων 1955α. Πλάτων Ν., «Ανασκαφή περιοχής Σητείας. Ζου», ΠΑΕ, 288-297.
- Πλάτων 1955β. Πλάτων Ν., «Ανασκαφή περιοχής Σητείας», Κρ. Χρ. 9, 562-3
- Πλάτων 1956α. Πλάτων Ν., «Ανασκαφή περιοχής Σητείας. Ζου», ΠΑΕ, 232-4.
- Πλάτων 1956β. Πλάτων Ν., «Αγία Φωτιά Σητείας», Κρ. Χρ. 10, 404-5, 421.
- Πλάτων 1957α. Πλάτων Ν., «Νίρου Χάνι», Κρ. Χρ. 1, Χρονικά, 686.
- Πλάτων 1957β. Πλάτων Ν., «Ρουσσές Χόντρου Βιάννου», ΠΑΕ, 145-7
- Πλάτων 1957γ, Πλάτων Ν., «Ρουσσές Χόντρου Βιάννου», Έργον, 89-91.
- Πλάτων 1957δ, Πλάτων Ν., «Ρουσσές Χόντρου Βιάννου», Κρ. Χρ. 11, 331.
- Πλάτων 1958. Πλάτων Ν., «Ανασκαφαί των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών», Κρ. Χρ. 12, 472.
- Πλάτων 1959α. Πλάτων Ν., «Ανασκαφή Αχλαδιών Σητείας», ΠΑΕ, 210-17.
- Πλάτων 1959β. Πλάτων Ν., «Ανασκαφή Αχλαδιών Σητείας», Κρ. Χρ., 13, 390.
- Πλάτων 1959γ. Πλάτων Ν., «Ρουσσές Χόντρου Βιάννου», ΑΕ, 139.
- Πλάτων 1959γ. Πλάτων Ν., «Ρουσσές Χόντρου Βιάννου», Κρ. Χρ. 13, 369.
- Πλάτων 1960α. Πλάτων Ν., «Ανασκαφαί περιοχής Πραισού. Μινωική αγροικία Προφήτου Ηλία Τουρτουλών», ΠΑΕ, 294-307.
- Πλάτων 1960β. Πλάτων Ν., «Ανασκαφαί περιοχής Πραισού. Μινωική αγροικία Προφήτου Ηλία Τουρτουλών», ΑΔ 16, Χρονικά, 259.
- Πλάτων 1963. Πλάτων Ν., «Ανασκαφές Ζάκρου», ΠΑΕ, 166-168.
- Πλάτων 1964. Πλάτων Ν., «Επάνω Ζάκρος», ΠΑΕ, 163-167.
- Πλάτων 1965. Πλάτων Ν., «Ανασκαφή Ζάκρου (αγροικία Άνω Ζάκρου)», ΠΑΕ, 216-224.

- Πλάτων 1970. Πλάτων Ν., «Η Νεοανακτορική Κρήτη», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 166-211, Αθήνα.
- Πλάτων 1974. Πλάτων Ν., Ζάκρος, Αθήνα.
- Πλάτων 1978. Πλάτων Ν., Προϊστορική αρχαιολογία. Μινωικός πολιτισμός. Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Ρέθυμνο.
- Platon 1983. Platon N., «The Minoan palaces: centers of organization of a theocratic social and political system», Minoan Society, 272-276.
- Platon 1992. Platon N., «Achladia», Aerial Atlas, 48-50.
- Platon 1997. Platon L. «The Minoan « villa » in eastern Crete. Riza, Achladia and Prophetes Elias, Praissos: two different specimens of one category?», FMV, 187-202.
- Πλάτων 2000. Πλάτων Λ., «Ανακτορικά χαρακτηριστικά στη μινωική οικιακή αρχιτεκτονική», ΠΔΚΣ Η΄, Α3, Ηράκλειο, 51-77.
- Πλάτων 2002. Πλάτων Λ., «Τα μινωικά αγγεία και το κρασί», Οίνος Παλαιός Ηδύποτος. Το Κρητικό Κρασί από τα Προϊστορικά ως τα Νεότερα Χρόνια, Μυλοποταμιτάκη Αι. (επιμ.), Ηράκλειο, σελ. 5-24.
- Πλάτων 2003. Πλάτων Λ., «Το ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου κάτω από ένα σημασιολογικό πρίσμα», Αργοναύτης, 331-366.
- Platon & Brice 1975. Platon N., Brice W.C., «Inscribed tablets and pithos of Linear A system from Zakros», Athens
- Πλάτωνος 1990. Πλάτωνος Μ., «Νέες ενδείξεις για το πρόβλημα των καθαρτηρίων δεξαμενών και των λουτρών στο μινωικό κόσμο», ΠΔΚΣ ΣΤ΄, 141-156
- Poblome & Dumon 1987-88. Poblome J. & Dumon C., «A minoan building program? Some comments on the Unexplored Mansion at Knossos», Acta Arch Lon 26-27, 69-73.
- Pomata 1997. Pomata G., «Η ιστορία των γυναικών. Ένα ζήτημα ορίων», στο Ε. Αδβελά & Α. Ψαρά (επιμ.), Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση, Αθήνα, 149-230.
- Popham 1984. Popham M., The Minoan Unexplored Mansion at Knossos, London.
- Popham 1987. Popham M. «Four alabaster from Ayia Triada», Ειλαπίνη, 457-460.
- Poursat κ.ά. 1996. Poursat J., Treuil R., Darcque P., Touchais G., Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου, Αθήνα.
- Poursat κ.ά. 2000. Poursat J., Treuil R., Προκοπίου Χ., «Οι οικιακές δραστηριότητες στο Quartier Mu. Η άλεση και η Υφαντική», ΠΔΚΣ Η΄, Α3, Ηράκλειο, 99-114.

- Preziosi 1971. Preziosi D., «Modular design in Minoan architecture: an introduction», Studies Presented to G. Hanfmann, D. Mitten, J. Pedley & J. Scott (eds), Cambridge, 127-142.
- Preziosi 1979. Preziosi D., Semiotics of the built environment, Bloomington.
- Preziosi 1983. Preziosi D., Minoan architectural design, Berlin.
- Preziosi & Hitchcock 1999. Preziosi D. & Hitchcock L., Aegean art and architecture, Oxford.
- Ψιλάκης 2005. Ψιλάκης Ν., Λαϊκές Τελετουργίες στην Κρήτη, Ηράκλειο.
- Rackham & Moody 1996. Rackham O., & Moody J., The making of the Cretan Landscape, Manchester.
- Raglan 1964. Raglan L., The temple and the house, New York.
- Rapoport 1976. Rapoport A., Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες, Αθήνα.
- Rehak 1995. Rehak P., «The use and destruction of Minoan stone bull's head rhyta», POLITEIA, 435-60.
- Rehak 1997. Rehak P., «The role of religious painting in the function of the Minoan villa: the case of Ayia Triada», FMV, 163-175.
- Rehak & Younger 1998. Rehak P. & Younger J. «Review of Aegean Prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and PostPalatial Crete», AJA 102, 91-173.
- Renfrew 1964. Renfrew C., «Crete and Cyclades before Rhadamanthus», Κρ. Χρ. 18, 121-22.
- Renfrew 1967. Renfrew C., «Cycladic metallurgy and the Aegean Early Bronze Age», AJA 71, 16-17.
- Renfrew 1972. Renfrew C., The emergence of civilization. The Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C., London.
- Rethemiotakis 2002. Rethemiotakis G., «Evidence on the social and economic changes at Galatas and Pediada in the New-Palace Period», MM.RMP, 55-70.
- Robert 1939. Robert F., Thymèlè. Recherches sur la signification et la destination des monuments circulaires dans l'Architecture religieuses de la Grèce, Paris.
- Rochetti 1985. Rochetti L., «Scavi Greco-Italiano a Nerokourou (Chania)», ΠΔΚΣ Ε', 337-341.
- Rutkowski 1968. Rutkowski B., «Από την Ιστορία των κρητικών λαρνακών», ΠΔΚΣ Β', Α, Αθήνα, 234-37.
- Rutkowski 1973. Rutkowski B., «Temple and cult statue in the Aegean world», ΠΔΚΣ Γ', Α, Αθήνα, 290-94.
- Rutkowski 1976. Rutkowski B., «Kykladen und Kreta. Bemerkungen über die bronzezeitliche Religion», AAA 9, 232.

- Rutkowski 1986. Rutkowski B., The cult places of the Aegean, New Haven and London.
- Säflund 1981. Säflund G., «Cretan and Theran questions», SCABA, 189-208.
- Σακελλαράκης 1967. Σακελλαράκης Γ., «Παρατηρήσεις επί της σημειωθείσης εις Αρχάνες ΥΜΙΙΙ θυσίας ταύρου», ΠΔΚΣ Β΄, Αθήνα, 238-246.
- Σακελλαράκης 1983. Σακελλαράκης Γ., «Ζώμινθος», ΠΑΕ, 488-498
- Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1977. Σακελλαράκης Γ. & Σακελλαράκη Ε., «Ανασκαφή Αρχανών», ΠΑΕ, 481.
- Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1982α. Σακελλαράκης Γ. & Σακελλαράκη Ε., «Ανασκαφή Αρχανών», ΠΑΕ, 468-80.
- Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1982β. Σακελλαράκης Γ. & Σακελλαράκη Ε., «Αρχάνες», Έργον, 55-6.
- Σακελλαράκης κ.ά. 1987. Σακελλαράκης Γ. & Σακελλαράκη Ε., Λεμπέση Αγ., Χανιώτης Αγ., Τσουγκαράκης Δ., Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός 1, Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), Ηράκλειο.
- Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1988-89. Σακελλαράκης Γ. & Σακελλαράκη Ε., «Ιδιαίτο Άντρο: η Μινωική και η Ελληνική λατρεία», Κρ. Χρ., ΚΗ-ΚΘ, 23-27
- Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 2002. Σακελλαράκης Γ. & Σακελλαράκη Ε., Κρήτη-Αρχάνες, Αθήνα.
- Sakellarakis & Olivier 1994. Sakellarakis I., Olivier J.P., «Un vase en Pierre avec inscription en linéaire A du sanctuaire de sommet minoen de Cythère», BCH, 118, 349-51.
- Sakellariou 1980. Sakellariou M., Les Proto-Grecs, Athens.
- Sakellariou 1986. Sakellariou M., «Who were the immigrants?» in G. Gadogan (ed.) The End of the Early Bronze Age in the Aegean, Leiden, 125-137.
- Sakellariou 1989. Sakellariou M., « De l' ocre dans la tombe Γ du circle B de Mycènes », Φίλια Έπη εις Γεώργιον Μυλωνάν, Γ, Αθήνα, 15-8.
- Sali-Axioti 1988. Sali-Axioti T., « The Lightwell of the House of the Ladies and its structural behaviour», in TAW III, I, 437-440
- Sanders 1990. Sanders H., «Behavioral conventions and archaeology: methods for the analysis of ancient architecture», Domestic Architecture and the Use of Space, S. Kent (ed), Cambridge: CUP.
- Σαρηγιάννη 1978. Σαρηγιάννη Γ., «Οι πρώτες μορφές πόλεως και η συλλογική δομή της οικογένειας. Συμβολή στο πρόβλημα της Οικίας του Χαμαιζίου», Τεχνικά Χρονικά, 75-80.
- Σαρπάκη 1991. Σαρπάκη Α., «Η αρχαιολογική ορατότητα της αμπέλου στην Κρήτη και στον Ελλαδικό χώρο στην προϊστορική εποχή», ΠΔΚΣ Ζ΄, Α2, Ρέθυμνο, 841-861.

- Schaar 1990. Schaar K., «Aegean house form: a reflection of cultural behavior», in Hab Eg Ph, 173-182.
- Schafer 1991. Schafer J., «Forschungen in Amnisos», ΠΔΚΣ ΣΤ΄, A2, Χανιά, 267-275.
- Schafer 1992. Schafer J., Amnisos, Berlin.
- Schmitt 1992 (1944). Schmitt P., «Τα Μυστήρια στην κοινωνία της εποχής τους», Ελληνικά Μυστήρια, Αθήνα, 130-147.
- Schoep 1999. Schoep I., «Tables and territories? Reconstruction Late Minoan IB political geography through undeciphered documents», AJA 103, 201-21.
- Schoep 2001. Schoep I., «Managing the hinterland: the rural concerns of the urban administration», Urbanism, 87-102.
- Schoep 2002. Schoep I., «The state of the Minoan palaces or the Minoan palace-state», MM.RMP, 15-32.
- Scott E. 1997: «Introduction: On the incompleteness of archaeological narratives», in Moore-Scott, Invisible people and processes, Leicester, 1-12.
- Seager 1904. Seager R., «Report of Excavations at Vasiliki, 1904», University of Pennsylvania, Transactions of the Department of Archaeology, Free Museum of Science and Art, I(III), 1905.
- Seager 1906. Seager R., «Report of excavations at Vasiliki, Crete, in 1906», University of Pennsylvania, Transactions of the Department of Archaeology, Free Museum of Science and Art, II, 1907.
- Seager 1908. Seager R., Gournia, Vasiliki and other prehistoric sites on the Isthmus of Hierapetra, Philadelphia.
- Shaw 1978. Shaw J., «Evidence for the Minoan Tripartite Shrine», AJA 82, 442-46.
- Shaw 2002. Shaw J., «The Minoan palatial establishment at Kommos. An anatomy of history, function and interconnections», MM.RMP, 99-110.
- Sherrat date. Sherratt S., «The wall painting of Thera», Proceedings of the First International Symposium, Athens, 958-970.
- Σίκλα 2003. Σίκλα Ε., «Θρησκευτικός συμβολισμός και ιδεολογία της εξουσίας στη μινωική ανακτορική Κρήτη», Αργοναύτης, 367-388.
- Sikla 2005. Sikla E., «The elusive domestic shrine in Late Minoan I Crete: on the archaeological correlates of domestic religion», ΣΤΕΓΑ, (υπό έκδοση).
- Simon 1959. Simon E., Die Geburt der Aphrodite, Berlin.
- Soles 1995. Soles J., «The function of a cosmological center: Knossos in palatial Crete», POLITEIA, 405-414.
- Soles 2002. Soles J., «A central Court at Gournia», MM.RMP, 123-132.

- Σταμπολίδης 2004. Σταμπολίδης Ν., Κατάλογος έκθεσης: Ελεύθερνα. Πόλη-Ακρόπολη-Νεκρόπολη, (επιμ.) Σταμπολίδης Ν., Αθήνα.
- Strasser 1994. Strasser T., «The Koulouras of Knossos and Phaistos», AJA 98: 306.
- Strasser 1995. Strasser T., «Storage and State Formation: Another Aegean Perspective», TAG, (υπό έκδοση).
- Strasser 1997. Strasser T., «Storage and States on Prehistoric Crete: The Function of the Koulouras in the First Minoan Palaces», Journal of Mediterranean Archaeology 10 (1) 73-100.
- Strasser 1998. Strasser T., «Storage and States on Prehistoric Crete: The Function of the Koulouras in the First Minoan Palaces», JMA 10, 73-100.
- Stürmer 1988-89. Sturmer V., «Αμνισός (1983-1987)», Κρ. Χρ. ΚΗ-ΚΘ, 86-93
- Stürmer 1990. Sturmer V., «Bemerkungen zur Rekonstruktion der lilienvilla von Amnisos», ΠΔΚΣ ΣΤ', Α, Χανιά, 299-30.
- Taylor 1970. Taylor W., «New Light on Mycenaean Religion», Antiquity 44, 270-280
- Τελεβάντου 1994. Τελεβάντου Χ., Ακρωτήρι Θήρας. Οι τοιχογραφίες της Δυτικής οικίας, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 143, Αθήνα.
- Θεοχάρης 1981. Θεοχάρης Δ., Νεολιθικός Πολιτισμός, Αθήνα.
- Tilley 1989. Tilley C., «Discourse and power: the genre of the Cambridge inaugural lecture», Domination and resistance, D. Miller, M. Rowlands, & C. Tilley (eds), 41-62, London.
- Tournavitu 1988. Tournavitu I., «Towards the identification of a workshop space», PGP 447-67.
- Τραυλός 1971. Τραυλός Ι., «Η εσωτερική διάταξις του Ερεχθείου», AAA IV, 1, 77-82.
- Treuil κ.ά. 1989 (ελλ. μτφρ. 1996). Treuil R., Darcque P., Poursat J. & Touchais G., Les civilisations égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze, Αθήνα.
- Τριποδάκη 1946. Τριποδάκη Δ., Η χωρική κατοικία στο Λασιθί. Ανάπτυπο εκ των Τεχνικών Χρονικών, αρ.169-170.
- Τσιποπούλου 1987. Τσιποπούλου Μ., «Τάφοι της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Ανατολική Κρήτη», Ειλαπίνη, Ηράκλειο, 253-269.
- Τσιπορούλου 1988. Τσιπορούλου Μ., «Αγία Φωτιά Σητείας: Το νέο εύρημα», PGP, 31-47.
- Τσιπορούλου 1989. Τσιπορούλου Μ., Archaeological survey at Agia Photia, Sitia, Crete, SIMA, 76, Göteborg.
- Τσιπορούλου 1992. Τσιπορούλου Μ., «Ayia Photia», Aerial Atlas, 66-69.
- Τσιπορούλου 2002. Τσιπορούλου Μ., «Petras, Siteia: The palaces, the town, the hinterland and the Protopalatial background», MM.RMP, 133-142.

- Tsipopoulou 2003. Tsipopoulou M., «The Minoan palace at Petras, Siteia», Athena Review, Journal of Archaeology, History, and Exploration 3, 3.
- Tsipopoulou & Vagnetti 1995. Tsipopoulou M., Vagnetti L., Achladia. Scavi e ricerche della missione Greco-Italiana in Creta orientale (1991-93), Roma.
- Tsipopoulou & Papacostopoulou 1997. Tsipopoulou M. & Papacostopoulou A., «'Villas' and villages in the hinterland of the Petras, Siteia», FMV, 203-214.
- Tzachili 2005. Tzachili I., «The Archaeological visibility of weaving activities. The case of some Hellenistic assemblages of loomweights in West Crete», ΣΤΕΓΑ, (υπό έκδοση).
- Τζανάκου 1998. Τζανάκου Ρ., Εκάτη, Διόνυσος, Ερμής. Περιδιάβαση σε κείμενα αρχαίων μυθολογικών, Αθήνα.
- Τζεδάκης 1977. Τζεδάκης Γ., «Αρχαιότητες και μνημεία δυτικής Κρήτης», ΑΔ 32.2, 329-30.
- Τζεδάκης 1978. Τζεδάκης Γ., «Εφορεία προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων Χανίων», ΑΔ 33.2, 369-70.
- Τζεδάκης 1979. Τζεδάκης Γ., «Εφορεία προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων Χανίων», ΑΔ 34, 2:392-93.
- Tzedakis κ.ά. 1990. Tzedakis Y., Chrysoulaki S., Venieri Y. & Avgouli M., «Les routes minoennes. Le post de Χοιρόμαντρες et la contrôle des communications», BCH 114, 43-65.
- Τζεδάκης κ.ά. 1990. Τζεδάκης Γ., Χρυσουλάκη Στ. και Κυριοπούλου Λ., «Ο δρόμος στη Μινωική Κρήτη», ΠΔΚΣ ΣΤ΄, Α, Χανιά, 403-414.
- Tzedakis & Chrysoulaki 1987. Tzedakis Y., Chrysoulaki S., «Neopalatial architectural elements in the area of Khandia», FMP, 111-115.
- Tzedakis κ.ά. 1989. Tzedakis Y., Chrysoulaki S., Voutsaki S. & Venieri Y., «Les routes minoennes : rapport préliminaire. Défense de la circulation de la défense», BCH 113, 43-76.
- Τζιγκουνάκη 1995. Τζιγκουνάκη Α., «Παλαιοανακτορική εγκατάσταση Αποδούλου: η χρονολόγηση και η σχέση της με τα γειτονικά κέντρα», ΠΔΚΣ Ζ΄, Α.2, Ρέθυμνο, 895-915.
- Tyree 2001. Tyree L., «Diachronic changes in Minoan cave cult», Aegaeum 22, 39-50
- Van Andel & Runnels (eds) 1987. Van Andel T.H. & Runnels C., Beyond the Acropolis: a rural Greek past, Stanford CA.
- Van Hoorn 1972. Van Hoorn G., Dionysos Limnaios, Lieden.
- Vandenabeele 1992. Vandenabeele F., Malia - The Palace of Malia and Chersonissos, Αθήνα.

- Van Effentere & Van Effentere 1980. Van Effentere H., Van Effentere M., Le palais de Mallia et la cite minoenne. Etude de synthèse, Roma
- Van Effentere & Van Effentere 1997. Van Effentere H., Van Effentere M., «Towards a study of neopalatial “villas”: modern words for Minoan things», FMV, 9-13.
- Vavouranakis & Mantzourani 2005. Vavouranakis G. & Mantzourani E., «The Minoan villas in Eastern Crete : households or faction leaders ?», ανακοίνωση ΣΤΕΓΑ, (υπό έκδοση).
- Vatin 2004. Vatin C., Ariadne et Dionysos. Un mythe de l' amour conjugal, Paris.
- Verlinden 1984. Verlinden C., «Les Statuettes Antropomorphes Crétoises en Bronze et en Plomb du III e millénaire au VII e siècle av. J-C», Archaeologia Transatlantica IV, 89-90.
- Vermeule 1983 (1964). Vermeule E., Ελλάς : Εποχή του Χαλκού, Αθήνα.
- Vernart 1979. Vernart J.P., «A la table des homes. Myth de foundation du sacrifice chez Hésiode », La cuisine du sacrifice en pays grec, M. Détienne & J.P. Vernart (eds), Paris, 37-132.
- Viescas 1997. Viescas J., Microsoft Access, Washington.
- Vita –Finzi & Higgs 1970. Vita –Finzi C., & Higgs E. S., «Prehistoric economy in the mount Carmel area of Palestine: site catchment analysis.», ProPs 36, 1–37.
- Walsh 1980. Walsh V., A computer simulation of the house construction activity system at Nichoria in southwest Greece, Ph. D., University of Minnesota
- Walter 1992. Walter O., Ελληνικά Μυστήρια, Αθήνα.
- Watrous 1984. Watrous V., «Ayia Triada: a new perspective on the Minoan villa», AJA 88, 123-134.
- Warren 1969. Warren P., Minoan stone vases, Cambridge.
- Warren 1969. Warren P., Minoan stone vases, Cambridge.
- Warren 1972. Warren P., Myrtos, an Early Bronze Age settlement in Crete, London.
- Warren 1984. Warren P., «Circular platforms at Minoan Knossos», BSA 79, 307-323.
- Warren 1988. Warren P., Minoan religion as ritual action, Göteborg.
- Warren 1990. Warren P., «Of Baetyls», OpAth 18, 193-206.
- Warren 2000. Warren P., «Οικονομικές, πολιτικές και θρησκευτικές σχέσεις με τον πολιτικό και ιδιωτικό βίο στη Μινωική Κρήτη, ΠΔΚΣ Η΄, Α1, Ηράκλειο, 25-37.
- Warren & HanKey 1989. Warren P. & HanKey V., Aegean bronze age chronology, Bristol
- Weingarten 1988. Weingarten J., «Seal use at LM I B Ayia Triada : a Minoan elite in action», Kadmos 27, 89-114
- White 1964. White D., H Agne Thea, A Study of Sicilian Demeter, Dissertation, Princeton.

- Whitelaw 1983. Whitelaw T., «The settlement at Fournou Korfi, Myrtos and aspects of Early Minoan social organization», Minoan Society, 323-345.
- Whitelaw 2001. Whitelaw T., «From sites to communities: defining the human dimensions of the Minoan urbanism», Urbanism, 15-37.
- Whitley 1992. Whitley J., «Praisos», Aerial Atlas, 256-261
- Wili 1992 (1944). Wili W., «Τα ορφικά μυστήρια και το ελληνικό πνεύμα», Ελληνικά Μυστήρια, Αθήνα.
- Williams 1999 (1985). Williams D., Greek Vases, London.
- Wranga 1959. Wranga Th., «Pour un atlas archaéologique de la Crete Minoenne: Sitia I», BCH 83, 523-542.
- Wylie 1985. Wylie A., «The reaction against analogy», Advances in Archaeological Method and Theory 8, M. Schiffer (ed), 63-111
- Xanthoudides 1905-06. Xanthoudides S., «Cretan Kernoi», BSA, XII, 1-25.
- Ξανθουδίδης 1906-7. Ξανθουδίδης Στ., «Εκ Κρήτης: Χαμαίζι», ΑΕ, 117-156.
- Ξανθουδίδης 1922. Ξανθουδίδης Στ., «Μινωϊκόν μέγαρον Νίρου», ΑΕ, 1-25.
- Ξανθουδίδης 1922-4. Ξανθουδίδης Στ., «Ανασκαφαί εις Νίρου Χάνι Κρήτης», ΑΕ, 125-129.
- Younger 1995. Younger JPG., «Bronze age representations of Aegean bull-games, III», Aegaeum 12, 507-545.
- Ζαγορήσιου 1996. Ζαγορήσιου Μ., Λαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη, Αθήνα.
- Ζαρκιά 1992. Ζαρκιά Κ., «Η συμβολή της ανθρωπολογίας του χώρου», Εθνολογία 1, 75-84.
- Zielinski 1998. Zielinski J., Cyclopean architecture in Minoan Bronze Age Crete: a study in the social organization of a complex society, Ph.D. thesis, State University of New York at Buffalo.
- Ζώης 1973. Ζώης Α., Κρήτη: Εποχή του Λίθου, Αθήνα.
- Ζώης 1976 α. Ζώης Α., Βασιλική Ι. Νέα αρχαιολογική έρευνα εις το Κεφάλι πλησίον του χωριού Βασιλική Ιεράπετρας. Τόμος Α, Αθήνα.
- Ζώης 1976 β. Ζώης Α., Ανασκαφή Βρυσών Κυδωνίας 1. 1974, Αθήνα.
- Ζώης 1977. Ζώης Α., «Ανασκαφή εις Βασιλικήν Ιεράπετρας», ΠΑΕ, 445 - 454.
- Ζώης 1978. Ζώης Α., «Βασιλική Ιεράπετρας», ΠΑΕ, 307.
- Ζώης 1979. Ζώης Α., «Ανασκαφή εις Βασιλικήν Ιεράπετρας», ΠΑΕ, 325-6.
- Ζώης 1981. Ζώης Α., «Βασιλική Ιεράπετρας», ΠΑΕ, 79.
- Ζώης 1996. Ζώης Α., Κνωσός: το εκστατικό όραμα, Αθήνα.
- Ζώης 1997-98. Ζώης Α., Κρήτη: Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, 1-4, Αθήνα.

URLS

Αρχαιολογικός Άτλας Αιγαίου

www.ypai.gr/atlas

British Academy Portal, Minoan Crete

www.uk.digiserve.com/mentor/minoan

The Blegen Library

www.ascsa.edu.gr/blegen/database/topo.asp

Εκδόσεις Athena Review, Journal of Archaeology, History, and Exploration

WWW.athenapub.com/

ΙΤΕ-ΙΜΣ: Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών: «Ψηφιακή Κρήτη, Αρχαιολογικός Άτλας»

www.ims.forth.gr/ims/external_projects/digital_crete/digital_crete-gr.html

ΙΤΕ-ΙΜΣ: Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών: δημοσιεύσεις

Λίπα Β. 2000 : Σύστημα καταγραφής και τεκμηρίωσης αρχιτεκτονικών δομών. Το παράδειγμα της Γαύδου, ΠΜΣ Ιστορίας Αρχαιολογίας /Επιστήμης Υπολογιστών, Ρέθυμνο

www.ics.forth.gr/isl/publications/paperlink/Lipa.pdf

Journal of Hellenic Studies

www.jstor.org

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ, Γραφείο Σητείας

www.ics.forth.gr/isl/yppo_site/fokas/antikeimena_gia_istoselides/antikeimena_gia_istoselida_kd_s/agia_fwta_thesh_koufwta.html

Υπουργείου Πολιτισμού

www.culture.gr

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΕΔΙΑΣΗ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Πίνακας 1. Εγκατάσταση

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Επεξηγηματικά σχόλια	Άλλοι όροι
Εγκατάσταση	Κείμενο	Κλειδί	
Τοπωνύμιο	Κείμενο		
Ιστορικό αρχαιολογικής έρευνας	Υπόμνημα		
Συνολικές περιόδοι εγκατάστασης	Κείμενο	Συνολική περιοδopoίηση της ανθρώπινης εγκατάστασης από την έναρξη έως τη λήξη της χρήσης της.	
Σχόλια	Υπόμνημα		

Πίνακας 2. Κτηριακό συγκρότημα

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια
Εγκατάσταση	Κείμενο		Κλειδί
Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Σύνθετο πλαίσιο		Κλειδί
		1η	Ως φάση ορίζεται το χρονικό διάστημα που αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη κατασκευαστική μορφή τμήματος ή του συνόλου του κτηριακού συγκροτήματος.
		2η	
		3η	
		άγνωστη	
Χρονολόγηση φάσης	Κείμενο		Χρονολόγηση της φάσης
Περίοδος εγκατάστασης	Σύνθετο πλαίσιο		Η περίοδος της εγκατάστασης που αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη φάση του κτηριακού συγκροτήματος.
		A	
		B	
		Γ	
		Δ	
		E	
		ΣΤ	
Αιτία τέλους χρήσης	Σύνθετο πλαίσιο		

		Καταστροφή: πυρκαγιά	
		Καταστροφή: σεισμός	
		Καταστροφή: πυρκαγιά- σεισμός	
		Εγκατάλειψη- ανθρωπογενής καταστροφή	
		Άγνωστο/ άλλο	
Σχόλια	Υπόμνημα		

Πίνακας 3. Άλλες δομές ή/και άλλες ενδείξεις

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια
Αρχιτεκτονική/ές δομή/ές ή άλλες ενδείξεις	Κείμενο		Κλειδί
Περίοδος εγκατάστασης	Σύνθετο πλαίσιο		Κλειδί
		A	
		B	
		Γ	
		Δ	
		E	
		ΣΤ	
Εγκατάσταση	Κείμενο		
Χρονολόγηση περιόδου	Κείμενο		
Χρονικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα	Κείμενο	Πριν Ταυτόχρονα Μετά	
Περιγραφή αρχιτεκτονικής/ών δομής/ών ή άλλες ενδείξεις	Υπόμνημα		Σύντομη περιγραφή της/ων αρχιτεκτονικής/ών δομής/ών ή άλλων ενδείξεων χρήσης του χώρου που προηγείται ή έπεται του κτηριακού συγκροτήματος ή συνυπάρχει με αυτό (πχ. επιφανειακά ευρήματα).
Χωρικός προσδιορισμός σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα	Σύνθετο πλαίσιο		Θέση εύρεσης δομής/ων ή/και ενδείξεων σε σχέση με τα υλικά κατάλοιπα του κτηριακού συγκροτήματος
Χρήση	Υπόμνημα		
Σχόλια	Υπόμνημα		

Πίνακας 4. Αρχιτεκτονική μορφή κτηριακού συγκροτήματος

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια	Άλλοι όροι
Εγκατάσταση	Κείμενο		Κλειδί	
Φάση	Σύνθετο πλαίσιο	1η	Κλειδί	
		2η		
		3η		
		άγνωστη		
I. Γενικά χαρακτηριστικά				
Έκταση	Σύνθετο πλαίσιο	Μικρής έκτασης (0-150 τμ.)		
		Μεσαίας έκτασης (150-400 τμ.)		
		μεγάλης έκτασης (400-800 τμ.)		
		πολύ μεγάλης έκτασης (800 και άνω τμ.)		
Σχήμα κάτοψης	Σύνθετο πλαίσιο	Ορθογώνιο		
		Τετράγωνο		
		Σχεδόν τετράγωνο		
		Ακανόνιστο		
		Ελλειπτικό		
Συνολικός αριθμός χώρων κάτοψης	Κείμενο		Ο συνολικός αριθμός στεγασμένων και ανοικτών χώρων.	
Πιθανός αριθμός κλειστών χώρων ισογείου	Κείμενο		Δεν είναι πάντα σαφές ποιοι χώροι στεγάζονται και ποιοί όχι. Ο χαρακτηρισμός τους αποτελεί ενίοτε ζήτημα ερμηνείας.	
Πιθανός αριθμός ανοικτών χώρων	Κείμενο			
Αριθμός εισόδων	Κείμενο			
II. Χαρακτηριστικά οργάνωσης				
Ισόγειο	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι		
Υπόγειο	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
Όροφος/οι	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		

Διευθέτηση σε ισόπεδο	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Η διάρθρωση του κτηρίου σε ισόπεδο	
		Εν μέρει		
		Όχι		
Ανδρωτή διευθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Η διάρθρωση του κτηρίου σε διαφορετικά επίπεδα ή βαθμιδωτά ισόπεδα	
		Εν μέρει		
		Όχι		
Παρατακτική διάταξη	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Ένα σύνολο από τρεις τουλάχιστον χώρους σε κανονική σειρά ο ένας δίπλα στον άλλο (πχ. Άγιος Γεώργιος Τουρτούλοι 13-17, Κληματαριά 3-5 κ.λπ.)	
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
Οργάνωση σε πτέρυγες	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Σύνολο από στενεπιμήκη δωμάτια σε παρατακτική διάταξη, προορισμένο για αποθήκευση, συνήθως στο Δ και Β τμήμα των "κεντρικών/ανακτορικών" συγκροτημάτων (Begg 1975, 65).	Συγκρότημα αποθηκών
		Όχι		
		Ίσως		
Οργάνωση "τετραγώνου σε τετράγωνο"	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Οργάνωση ενός συνόλου δωματίων ακτινωτά γύρω από ένα κεντρικό τετράγωνο/ισμένο δωμάτιο, ώστε να σχηματίζουν μια τετράγωνη/ισμένη κάτοψη (πχ. η διευθέτηση των χώρων στον Κουσέ Μεσαράς, Ρουσσές Χόνδρου Βιάννου ή τμηματικά στο κτήριο της Αγίας Φωτιάς).	Square-within-a-square pattern (Preziosi 1971, 127-142. Hitchcock & Preziosi, 59. Hitchcock 1999, 77)
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
Προσβασιμότητα	Σύνθετο πλαίσιο	Απευθείας	Απευθείας πρόσβαση στο εσωτερικό του κτηριακού συγκροτήματος	
		Πλαγιομετωπική	Έμμεση προσέγγιση των εσωτερικών χώρων (πχ. Μακρύγιαλος)	"Bent axis approach" (Hagg & Marinatos 1986, 57-73. Davaras 1997, 123)

III. Κατασκευαστικά χαρακτηριστικά				
Υλικά				
Είδη	Κείμενο			
Τοπικά υλικά	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι		
Εισηγμένα υλικά	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι		
Κατεργασμένα υλικά	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι		
Ημίεργα υλικά	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι		
Ακατέργαστα υλικά	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι		
Τεχνικές δόμησης				
Θεμελίωση				
Θεμελίωση σε αδιαμόρφωτο βράχο	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
Θεμελίωση σε διαμορφωμένο βράχο	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
Επίχωση/τεχνητή επιφάνεια έδρασης	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
		Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
		Ναι		
Τοιχοποιία				
Αργολιθοδομή	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
		Ναι		
		Εν μέρει		
Ξερολιθική	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
		Ναι	Τοιχοποιία με χρήση καλολαξευμένων και τετραγωνισμένων λίθων	Ξεστή
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
		Ναι	Λιθοδομή χωρίς συνεκτικό κονίαμα με χρήση ογκολίθων	
Μεγαλιθική	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
		Ναι		
		Εν μέρει		
Πλινθοδομή	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
		Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
		Ναι		

		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
Λαξευτή διαμόρφωση	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
Ξυλοδεσιές/χρήση ξύλου	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Ενίσχυση του τοίχου με ξύλινους στύλους για "την παραλαβή και κατανομή φορτίων και τη γενική σταθεροποίηση της οικοδομής" (Παλύβου 1988, 71-89)	
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
"Οδοντώσεις" πρόσοψης/εων	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Εσοχές και εξοχές στην τοιχοδομία προσόψεων (κυρίως της Δ) κεντρικών/"ανακτορικών" κτηρίων. Ίσως δηλώνουν παράθυρα στον όροφο (Graham 1960, 329-33).	"Indented facades" (Hitchcock 2000, 51).
		Εν μέρει		
		Όχι		
		Ίσως		
Επιχρίσματα/ κονιάματα	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι	ασβεστοκονίαμα, πηλοκονίαμα, γυψοκονίαμα κ.λπ.	
Τοιχογραφίες	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι		Γραπτά κονιάματα (Πλάτων 1960, 296. 1965, 220)
Ορθομαρμάρωση/εις	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι	Επένδυση του χαμηλότερου τμήματος του τοίχου με όρθιες πλάκες, κυρίως γυψόπλακες	Επένδυση με όρθιες πλάκες, γυψομαρμάρωση
Ανοιγματα				
Παραστάδες	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Κατώφλια	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Μονολιθικά κατώφλια	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Άλλα στοιχεία ανοιγμάτων	Κείμενο			
Οροφή				

Ενδείξεις οροφής/στέγης	Κείμενο		
Σχόλια	Υπόμνημα		

Πίνακας 4. Αρχιτεκτονική μορφή κτηριακού συγκροτήματος: Δάπεδα

Α. Δάπεδα ανοικτών χώρων

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια
Εγκατάσταση	κείμενο	κείμενο	Κλειδί
Φάση	σύνθετο πλαίσιο	1η	Κλειδί
		2η	
		3η	
		άγνωστη	
Συμπλητή γη	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Επικάλυψη: πλακόστρωτο	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Επικάλυψη: λιθόστρωτο	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Επικάλυψη: βοτσαλωτό	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Επικάλυψη: άλλο	κείμενο		
Λαξευτό/ά	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Φυσικός βράχος	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Φυσικό βραχώδες έξαρμα	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Ηθελημένα ανεπεξέργαστο τμήμα βράχου σε δάπεδο
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	

Β. Δάπεδα κλειστών χώρων

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια
Εγκατάσταση	κείμενο	κείμενο	Κλειδί
Φάση	σύνθετο πλαίσιο	1η	Κλειδί
		2η	
		3η	
		άγνωστη	
Συμπλητή γη	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Επικάλυψη: πλακόστρωτο	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Επικάλυψη: λιθόστρωτο	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Επικάλυψη: βοτσαλωτό	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Επικάλυψη: άλλο	κείμενο		
Λαξευτό/ά	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Φυσικός βράχος	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	
Φυσικό βραχώδες έξαρμα	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Ηθελημένα ανεπεξέργαστο τμήμα βράχου σε δάπεδο
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	

Ξύλινα δάπεδα	σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Εν μέρει	
		Όχι	
		Ίσως	

Σχόλια

Υπόμνημα

Πίνακας 5. Χώροι κτηριακού συγκροτήματος / χρήσεις

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια	Άλλοι όροι
Εγκατάσταση	Κείμενο		κλειδί	
Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Σύνθετο πλαίσιο	1η	κλειδί	
		2η		
		3η		
		άγνωστη		
Βασικές θέσεις του κτηρίου - προσανατολισμός				
Γωνίες	Σύνθετο πλαίσιο			
		B-N/A-Δ		
		BΔ-BA/NΔ-NA		
Κύριος άξονας	Σύνθετο πλαίσιο			
		A-Δ		
		B-N		
		BΔ-NA		
		BA-NΔ		
Είσοδος 1	Κείμενο			
Είσοδος 2	Κείμενο			
Είσοδος 3	Κείμενο			
Ειδικό κλειστόι χώροι				
Αίθουσα με πολύθυρο/α	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			

Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Αίθουσα/χώρος με δίδυρο	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Υπόστυλη αίθουσα με πολύθυρο/α ή και δίδυρο	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		

		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Δωμάτιο με κίονα/ες	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Χώρος με πεσσό/ούς	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		

		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Αίθουσα με κίονα/ες ή/και πεσσό/ούς ή/και πολύθυρο/α	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Δωμάτιο με θρανίο	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			

Τετράγωνη αίθουσα/δωμάτιο	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Άλλη/ες ειδική αίθουσα/ες ή χώρος/οι	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Διπλοί χώροι	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		

Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Χώρος με ορθομαρμάρωση	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Προθάλαμος αίθουσας	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			

Κάθετη χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Διάδρομος/οι	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Άξονας διαδρόμου		A		
		Δ		
		B		
		N		
		NA		
		NΔ		
		BA		
		BΔ		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Κύριο/α κλιμακοστάσιο/α	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Κείμενο			
Προσανατολισμός άξονα κλιμακοστασίου/ων	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			

Βοηθητικό/α κλιμακοστάσιο/α	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Προσανατολισμός άξονα βοηθ. κλιμακοστασίου/ων	Σύνθετο πλαίσιο	A		
		Δ		
		B		
		N		
		NA		
		NΔ		
		BA		
		BΔ		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Κογχοειδής χώρος	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		

		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Άθυρος χώρος	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Δωμάτιο εισόδου	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		"Θυρωρείο", "φυλάκιο"
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο & Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			

Ημιυπόγειο δωμάτιο	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		Δεξαμενή καθαρμών, "άδυτο"
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Προθάλαμος ημιυπογείου δωματίου	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		Προθάλαμος δεξαμενής καθαρμών
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Άλλοι κλειστοί χώροι	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Ανοικτοί χώροι				
Αύλιος/οι χώρος/οι	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		

Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Κεντρική/εσωτερική αυλή	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Άξονας αυλής	Σύνθετο πλαίσιο	A-Δ		
		B-N		
		BΔ-NA		
		BA-NΔ		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Φωταγωγός	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Εξώστης/ες	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Κύριο/α κλιμακοστάσιο/α	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			

Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Προσανατολισμός άξονα κλιμακοστασίου/ων	Σύνθετο πλαίσιο	A		
		Δ		
		B		
		N		
		NA		
		NΔ		
		BA		
		BΔ		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Βοηθητικό/α κλιμακοστάσιο/α	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Προσανατολισμός άξονα βοηθ. κλιμακοστασίου/ων	Σύνθετο πλαίσιο	A		
		Δ		
		B		
		N		
		NA		
		NΔ		
		BA		
		BΔ		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Διάδρομος/οι, διάζωμα/τα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		

		Ισόγειο &Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Άξονας διαδρόμου	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Άλλοι ανοικτοί χώροι	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Ημιυπαίθριοι χώροι				
Προθάλαμος/οι αίθουσας/ων / δωματίου/ων	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Κάθετη χωροθέτηση	Σύνθετο πλαίσιο	Ισόγειο		
		Υπόγειο		
		Όροφος		
		Ισόγειο & Όροφος		
		Ισόγειο &Υπόγειο		
		Υπόγειο & Όροφος		
		Υπερυψωμένο ισόγειο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Προθάλαμος/οι εισοδου/ων	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		

		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Στοά	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι		
		Όχι		
		Ίσως		
Αριθμός χώρου στη κάτοψη	Κείμενο			
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο			
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο			
Σχόλια	Υπόμνημα			

Πίνακας 6. Επιμέρους δομές / χρήσεις

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια
Εγκατάσταση	Κείμενο		Κλειδί
Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Σύνθετο πλαίσιο	1η	Κλειδί
		2η	
		3η	
		άγνωστη	
Χρονολόγηση φάσης	Κείμενο		
Περίοδος εγκατάστασης	Κείμενο	A	
		B	
		Γ	
		Δ	
		E	
		ΣΤ	
Χρονολόγηση περιόδου	Κείμενο		
Σε κλειστούς χώρους			
Θρανίο/α-κρηπίδα/ες	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	

Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Ληνός/οί	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Σκάφη	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Εστία/ες	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Αγωγός/οί	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Κοιλότητα/ες-οπή/ές-λάκκος/οι-βόθρος/οι	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	

		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Άλλες επιμέρους δομές/ενδείξεις	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Σε ανοικτούς χώρους			
Τείχος/αντέρισμα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Πύργος/οι	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Περίβολος/περιτοίχισμα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		σε σχέση με το κτηριακό συγκρότημα
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		

Θρανίο/α-κρηπίδα/ες	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Ληνός/οί	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Σκάφη	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Εστία	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Φούρνος/κλίβανος	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		

Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Αγωγός/οί	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Κοιλότητα/ες-οπή/ές-λάκκος/οι-βόθρος/οι-αποθέτης/ες	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Κυκλική/κυκλοειδής κατασκευή/ές:	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	δεξαμενή/ές, πηγάδι/α, «κουλούρα/ες», απροσδιόριστα
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Βωμός	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Τριμερής κατασκευή	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		

Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Άλλες επιμέρους δομές	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χώρος/οι	Κείμενο		
Αριθμός χώρου στην κάτοψη	Κείμενο		
Οριζόντια χωροθέτηση	Κείμενο		
Χρήσεις στη βιβλιογραφία	Κείμενο		
Σχόλια	Υπόμνημα		

Πίνακας 7. Κινητά ευρήματα

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια
Εγκατάσταση	Κείμενο		Κλειδί
Περίοδος εγκατάστασης	Σύνθετο πλαίσιο	A	Κλειδί
		B	
		Γ	
		Δ	
		E	
		ΣΤ	
Χρονολόγηση περιόδου	Κείμενο		Κλειδί
Φάση κτηριακού συγκροτήματος	Σύνθετο πλαίσιο	1η	
		2η	
		3η	
Χρονολόγηση φάσης	Κείμενο		
Τροφοπαρασκευής /τροφοκατανάλωσης /όπτησης τροφής	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	1.Αγγεία: κύπελλα, πρόχοι, αμφορείς, λεκανίδες, χύτρες κ.ά. 2.Οργανικά κατάλοιπα: στάχτες, οστά
		Όχι	
		Ίσως	
Ποσότητα	Σύνθετο πλαίσιο	μικρή	(Η ποσότητα ορίζεται με βάση τα όσα αναφέρονται στην εννοιολογική σχεδίαση)
		μεσαία	1-5 αντικείμενα
		μεγάλη	5-10 αντικ. 10-15 αντικ.

		πολύ μεγάλη	Από 15 και άνω
		άγνωστη	
Χωρική διασπορά	Σύνθετο πλαίσιο	κλειστοί χώροι	
		ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι ισογείου	
		άγνωστοι	
Ακριβής θέση εύρεσης	Κείμενο		
Απεικονίσεις/γραφή	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Όντα	1) Της ξηράς: ταύρος, αίγαγρος, λιοντάρι/αιλουροειδές, πίθηκος κ.ά. 2) Του αέρα: περιστέρι, γεράκι, κοράκι, πεταλούδα/χρυσιαλίδα, μύγα κ.ά. 3) Του νερού: ψάρι, δελφίνι, όστρεα, χταπόδι κ.ά.
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φυτά/ άνθη/ δένδρα	Κρίνος, κρόκος, κισσός, άμπελος, μυρτιά, ελιά, μήκων υπνοφόρος, φοίνικας, καλαμοειδή, πάπυρος κ.ά.
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Μέρη /τμήματα φυσικών ειδών	Κέρατα ταύρου, κάλυκας άνθους, γυναικείο στήθος κ.ά.
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Ουράνια σώματα	Ήλιος, Σελήνη, Αστέρι κ.ά.
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Αντικείμενα	Πελέκεις, κόμβοι /σχοινί /σχοινοειδής διακόσμηση, δίχτυ, τρίαινα, "οκτάσχημες ασπίδες" κ.ά.
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φανταστικά όντα	Σφίγγα, Γρύπας κ.ά.
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γεωμετρικά σύμβολα	Σταυρός, σπείρα, κώνος, κυκλικό δίσκοι /μετάλλια κ.ά.
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γραφή	
Εργαλεία/βιοτεχνικά	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Εργαλεία και βιοτεχνικά προϊόντα: α) πρώτες ύλες, β) τελειωμένα αντικείμενα, γ) ημίεργα, δ) αποτυχίες. Δηλώνουν εργασία και παραγωγή και μεταποίηση προϊόντων για "οικονομική" εκμετάλλευση / ανταλλαγή. Υπάρχουν εγγενείς δυσκολίες αναγνώρισης των βιοτεχνικών από τις άλλες εργασιακές (π.χ. οικιακές) δράσεις (Evely 2002, 553. Hitchcock 2000, 13. Tzachili 1990, 385-386)
		Όχι	
		Ίσως	

Ποσότητα	Σύνθετο πλαίσιο	μικρή	
		μεσαία	
		μεγάλη	
		πολύ μεγάλη	
		άγνωστη	
Χωρική διασπορά	Σύνθετο πλαίσιο	κλειστοί χώροι	
		ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι ισογείου	
		άγνωστοι	
Ακριβής θέση εύρεσης	Κείμενο		
Απεικονίσεις/γραφή	Πλαίσιο ελέγχου: √	Όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: √	Φυτά /άνθη /δένδρα	
	Πλαίσιο ελέγχου: √	Μέρη /τμήματα φυσικών ειδών	
	Πλαίσιο ελέγχου: √	Ουράνια σώματα	
	Πλαίσιο ελέγχου: √	Αντικείμενα	
	Πλαίσιο ελέγχου: √	Φανταστικά όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: √	Γεωμετρικά σύμβολα	
	Πλαίσιο ελέγχου: √	Χρώματα	
	Πλαίσιο ελέγχου: √	Γραφή	
Αποθήκευσης	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Αγγεία σταθερής αποθήκευσης στερεών και υγρών προϊόντων κυρίως πίθοι και πιθοειδή. Αλλά και αγγεία προσωρινής αποθήκευσης, π.χ. πρόχοι, ακόμη και κύπελλα, κυάθια κ.λπ. (Begg 1975, 93-5,184-5).
		Όχι	
		Ίσως	
Ποσότητα	Σύνθετο πλαίσιο	μικρή	
		μεσαία	
		μεγάλη	
		πολύ μεγάλη	
		άγνωστη	

Χωρική διασπορά	Σύνθετο πλαίσιο	κλειστοί χώροι	
		ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι ισογείου	
		άγνωστοι	
Ακριβής θέση εύρεσης	Κείμενο		
Απεικονίσεις/γραφή	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φυτά /άνθη /δένδρα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Μέρη /τμήματα φυσικών ειδών	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Ουράνια σώματα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Αντικείμενα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φανταστικά όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γεωμετρικά σύμβολα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γραφή	
Διοικητικού /ανταλλακτικού χαρακτήρα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Ευρήματα που σχετίζονται με γραπτά τεκμήρια/ αρχεία, όπως σφραγίδες, και, κυρίως, σφραγίσματα, πινακίδες, και άλλα ενεπίγραφα τεκμήρια.
		Όχι	
		Ίσως	
Ποσότητα	Σύνθετο πλαίσιο	μικρή	
		μεσαία	
		μεγάλη	
		πολύ μεγάλη	
		άγνωστη	
Χωρική διασπορά	Σύνθετο πλαίσιο	κλειστοί χώροι	
		ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι ισογείου	

		άγνωστοι	
Ακριβής θέση εύρεσης	Κείμενο		
Απεικονίσεις/γραφή	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φυτά /άνθη /δένδρα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Μέρη /τμήματα φυσικών ειδών	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Ουράνια σώματα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Αντικείμενα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φανταστικά όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γεωμετρικά σύμβολα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γραφή	
Τελετουργικά/ αντικείμενα "κύρους"	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	<p>Ήδη από τις δημοσιεύσεις του Evans, Nilsson, Persson, κ.λπ. τελετουργικός (θρησκευτικός και ταφικός) χαρακτήρας αποδίδεται σε αντικείμενα όπως ο διπλός πέλεκυς, τα κέρατα «καθοσιώσεως», ο "ιερός" κόμβος κ.λπ., που θεωρούνται θρησκευτικά σύμβολα. Αλλά και σε ομοιώματα (ειδώλια, ζώδια, πλαστικές αρχιτεκτονικές αναπαραστάσεις κ.ά.). Όσο και σε μια σειρά σκεύη (ρυτά, πυριαντήρια κ.ά.) που συμμετείχαν στο τελετουργικό. Ωστόσο, τίποτα από όλα αυτά δεν είναι απολύτως σαφές στη βιβλιογραφία, που επηρεάζεται πολύ από απεικονίσεις στην τέχνη. Ίσως επειδή ιερό και καθημερινό φαίνεται να ήταν αλληλένδετα στις προβιομηχανικές κοινωνίες (Koraka 1984)</p>
		Όχι	
		Ίσως	
Ποσότητα	Σύνθετο πλαίσιο	μικρή	
		μεσαία	
		μεγάλη	
		πολύ μεγάλη	
		άγνωστη	
5: Χωρική διασπορά	Σύνθετο πλαίσιο	κλειστοί χώροι	
		ανοιχτοί χώροι	

		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι ισογείου	
		άγνωστοι	
Ακριβής θέση εύρεσης	Κείμενο		
Απεικονίσεις/γραφή	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φυτά /άνθη /δένδρα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Μέρη /τμήματα φυσικών ειδών	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Ουράνια σώματα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Αντικείμενα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φανταστικά όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γεωμετρικά σύμβολα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γραφή	
"Στρατιωτικού" χαρακτήρα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Όπλα, βέλη, ξίφη, αιχμές (δοράτων ή βελών), λίθινα βλήματα κ.λπ.
		Όχι	
		Ίσως	
Ποσότητα	Σύνθετο πλαίσιο	μικρή	
		μεσαία	
		μεγάλη	
		πολύ μεγάλη	
		άγνωστη	
Χωρική διασπορά	Σύνθετο πλαίσιο	κλειστοί χώροι	
		ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι	
		κλειστοί και ανοιχτοί χώροι ισογείου	
		άγνωστοι	
Ακριβής θέση εύρεσης	Κείμενο		
Απεικονίσεις/γραφή	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φυτά /άνθη /δένδρα	

	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Μέρη /τμήματα φυσικών ειδών	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Ουράνια σώματα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Αντικείμενα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Φανταστικά όντα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γεωμετρικά σύμβολα	
	Πλαίσιο ελέγχου: ✓	Γραφή	
Σχόλια	Υπόμνημα		

Πίνακας 8. Περιοχή

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Επεξηγηματικά σχόλια
Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας	Κείμενο	Κλειδί
Εγκατάσταση	Κείμενο	
Γεωγραφική θέση	Υπόμνημα	

Πίνακας 9. Φυσικό περιβάλλον και δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια
Εγκατάσταση	Κείμενο		Κλειδί
Γενικά στοιχεία φυσικού τοπίου	Υπόμνημα		
Τοπογραφία εγκατάστασης			
Τοπογραφική ζώνη	Σύνθετο πλαίσιο		
		Ορεινή	
		Ημιορεινή	
		Πεδινή	
		Παράκτια	
Όρμος /κόλπος	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι	
Λόφος: κορυφή	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι	
Λόφος: πλαγιά	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι	
Υψόμετρο	Κείμενο		
Σπήλαιο	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι	
Τοπωνύμιο σπηλαίου/ων	Κείμενο		
Πηγή νερού	Σύνθετο πλαίσιο	μέχρι 100 μ.	

		100-200 μ.	
		200-300 μ.	
		300-400 μ.	
		Άγνωστη απόσταση	
Χείμαρος /ρέμα	Πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι	
Εν δυνάμει ζώνες οικονομικής εκμετάλλευσης			
Καλλιεργήσιμη ζώνη	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Κτηνοτροφική ζώνη	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Αλιευτική ζώνη	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Θηρευτική ζώνη	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Ζώνη άγριας χλωρίδας	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Υλοτομική ζώνη	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Πηγή/ές αργίλου	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Ζώνη λατόμησης	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Μεταλλευτική ζώνη	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Συμπληρωματικά στοιχεία	Υπόμνημα		

Πίνακας 10. Ανθρωπογενές τοπίο / δραστηριότητες

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Τιμές Σύνθετου Πλαισίου/ Ελέγχου	Επεξηγηματικά σχόλια
Θέση ανθρώπινης δραστηριότητας			Κλειδί
Χρονολογική περίοδος	Κείμενο		Κλειδί

Απόσταση	Σύνθετο πλαίσιο	Άμεση γειννίαση	ως 500 μ.
		Ευρύτερη περιοχή	ως 1,5 χλμ.
(Εποχή Χαλκού)	πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι	(Πεδίο για να απομονώνεται η Εποχή Χαλκού, μέσω ερωτήματος. Δεν είναι ορατό στον τελικό χρήστη.)
Οικιστική δραστηριότητα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Ενδείξεις οικισμού (χωριό, πόλη, «έπαυλη»...) ή άλλης μορφής κατοίκησης
		Όχι	
		Ίσως	
Ταφική δραστηριότητα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Ταφή/ές, νεκροταφείο
		Όχι	
		Ίσως	
Τελετουργική δραστηριότητα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Χώροι λατρείας, ιερά κορυφής κ.λπ.
		Όχι	
		Ίσως	
Βιοτεχνική δραστηριότητα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Εργασιακή, εργαστηριακή, βιοτεχνική, παραγωγική δραστηριότητα.
		Όχι	
		Ίσως	
Αποθηκευτική δραστηριότητα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Διοικητική/ανταλλακτική δραστηριότητα	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	
		Όχι	
		Ίσως	
Χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Δρόμοι, περάσματα, διάσελα κ.λπ.
		Όχι	
		Ίσως	
Θαλάσσιο δίκτυο επικοινωνίας	Σύνθετο πλαίσιο	Ναι	Λιμάνι, αγκυροβόλιο, όρμος/κόλπος κ.λπ.
		Όχι	
		Ίσως	
Απροσδιόριστη δραστηριότητα	πλαίσιο ελέγχου	Ναι/Όχι	
Συμπληρωματικά στοιχεία	Υπόμνημα		
Σχόλια	Υπόμνημα		

Πίνακας 11. Χρήσεις και χρονολόγηση στη βιβλιογραφία

Όνομα Πεδίου	Ιδιότητες Πεδίου	Επεξηγηματικά σχόλια
Εγκατάσταση	Κείμενο	Κλειδί
Ερμηνευτικές προτάσεις	Υπόμνημα	